AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
M.FÜZULİ adına ƏLYAZMALAR İNSTİTUTU

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 2

Toplu Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən rəsmi qeydiyyata alınmışdır (Filologiya elmləri bölməsi, №13).

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi Mətbu nəşrlərin reyestrinə daxil edilmişdir. Reyestr №3222.

«Elm və təhsil»
Bakı – 2013

Jurnalın təsisçiləri: Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu, «Elm və təhsil» nəşriyyatı

REDAKSİYA HEYƏTİ: akademik Ağamusa Axundov, akademik Vasim Məmmədəliyev, akademik İsa Həbibbəyli, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Tofiq Hacıyev, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Nizami Cəfərov, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Teymur Kərimli, AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d., prof. Əbülfəz Quliyev, f.e.d., prof. Fəxrəddin Veysəlov, f.e.d., prof. Vilayət Əliyev, f.e.d., prof. Qəzənfər Kazımov, f.e.d., prof. Rüfət Rüstəmov, f.e.d., prof. Məsud Mahmudov, f.e.d., prof. Mübariz Yusifov, f.e.d., prof. Qəzənfər Paşayev, f.e.d., prof. Əbülfəz Rəcəbli, f.e.d., prof. Nizami Xudiyev, f.e.d., prof. Cəlil Nağıyev, f.e.d., prof. Nadir Məmmədli, f.e.d. Kamilə Vəliyeva, f.e.d. prof. Azadə Musayeva, f.e.d. Möhsün Nağısoylu, fil.ü.f.d. Paşa Kərimov, fil.ü.f.d. Nəzakət Məmmədli, fil.ü.f.d. Elxan Yusifov

Buraxılışa məsul: fil.ü.f.d. Paşa Kərimov
Rəyçi: f.e.d., prof. Nadir Məmmədli

Filologiya məsələləri. Bakı, 2013, №2.

ISSN 2224-9257

© "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2013

www.filologiyameseleleri.com

DİLÇİLİK

SEVİNDİK VƏLİYEV
Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor
Naxçıvan Dövlət Universiteti
sevindikveliyev@rambler.ru

BİR DAHA SADƏ CÜMLƏNİN SEMANTİK STRUKTURU HAQQINDA

Açar sözlər: sadə cümlə, semantik struktur, predikatdan, subyekt, obyekt, konkretləşdirici, atribut.
Ключевые слова: простое предложения, семантическая структуре, предикат, субъект, объект, конкретизатор, атрибут.
Key words: simple sentence, semantic structure, subject, object, attribute.

Cümlə ifadə və məzmun planı olan mürəkkəb predikativ dil işarəsidir. Cümlənin məzmunu müşahidə olunmayan məzmundur, təfəkkürdə mövcuddur, duyğu üzvləri ilə hiss olunmazdır. Çünki duyğu üzvləri yalnız eksponenti, dilin maddi hissəsini «qavraya» bilir.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, bu müşahidə olunmaz obyekt mürəkkəb quruluşa malikdir. Bu fikri yeni dilçilikdə əmələ gəlmiş terminlər də əyani şəkildə göstərir. Həmin terminlərə aşağıdakıları nümunə göstərə bilərik: dərin struktur, semantik struktur, əsasda duran struktur, predikat ifadə və s.

Semantik təhlilin əsas funksiyası sadə cümlənin semantik quruluşunun araşdırılmasıdır. Lakin bir sıra obyektiv səbəblərə görə həmin prosesi həyata keçirmək çətindir. Məntiqi təhlil yolu ilə tədqiq olunan obyektin tərkib hissələrinə ayrılması metodu maraqlı nəticələr əldə olunmasına imkan yaradır. Həmin metodun köməyi ilə sadə cümlə tərkib elementlərinə (semantik komponentlərinə), sonra isə hər bir semantik komponentdə, öz növbəsində, üzvlənən həmin hissələrinə (semantik strukturlara) ayrılır. Məntiqi təhlil prosesində ayrılmış bir hissələr sonralar məntiqi sintez üsulu ilə yenidən birləşdirilir. Obyektin hissələrini bilmək – hələ tam obyekti bilmək deyil, bu sadə cümlənin semantik strukturunun, onun ayrı-ayrı hissələrinin sadəcə cəmlənməsi kimi başa düşülməlidir. Biz sintez prosesində tamla hissələrin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmiş oluruq. Bəlkə də bunu nəzərə alaraq cümlənin semantik strukturunu təşkil edən elementləri iki hissəyə bölürlər: 1) semantik vahidlər və semantik münasibətlər (156, s.131).

L.Yelmslev sadə cümlənin strukturuna «daxili asanlılıqları olan avtonom mahiyyət» kimi baxır (203, s.122).

Sadə cümlənin semantik strukturunun formalaşmasında semantik komponentlər mürəkkəb qarşılıqlı münasibətdə olur. Semantik struktur iyerarxik quruluşla səciyyələnir. Ənənəvi sintaksisdə cümlənin baş və ikinci dərəcəli üzvlərə ayrılması da bu prinsipə əsaslanır. Lakin istər ənənəvi dilçilikdə, istərsə də yeni dilçilikdə cümlə komponentinin cümlənin quruluşunda oynadığı rolun müəyyənləşdirilməsi mübahisəli olaraq qalır.

Digər tərəfdən də cümlə modellərinin struktur semantik cəhətdən təsnifi üçün bu amilin aparıcı əhəmiyyəti vardır.

Sintaktik tədqiqatların əksəriyyətində mübtəda və xəbər sadə cümlənin baş üzvləri kimi izah olunur. İkinci dərəcəli üzvlər isə baş üzvlərin formalaşmasının izahına xidmət edir. Bu prosesdə tamamlıq və zərflik xəbərə, təyin mübtədaya, tamamlığa və ad nitq hissələri ilə ifadə olunan xəbərə, xəbər isə mübtədaya tabe olur. Beləliklə, belə hesab olunur ki, mübtəda müstəqil, asılı olmayan üzvüdür. G.M.Musayev belə hesab edir ki, mübtəda bütün cümlə üzvlərini özünə tabe edir, bəzilərini vasitəsiz, bəzilərini isə vasitəli (233, s.27). Lakin bu mübtəda bütün dilçilər tərəfindən qəbul edilmir. Bəzi dilçilərin nöqteyi-nəzərincə isə, cümlənin ən əsas baş üzvü xəbərdir, bütün digər üzvlər, o cümlədən, mübtəda xəbərə tabedir, onunla idarə olunur (334).

N.A.Baskakov göstərir ki, qaraqalpaq dilində bütün digər cümlə üzvləri xəbər ətrafında birləşmiş olur, təkcə mindi sözündə bütöv bir fikir ifadə olunmuşdur: «O, nəyə isə oturdu» (112, s.61).

N.Z.Hacıyeva bu məsələ ilə bağlı qeyd edir ki, xəbərin qrammatik ifadəsi cümlənin tipini müəyyənləşdirir –ad və ya fel, türk dillərində cümlənin genezisi problemi, xəbərin təbiəti ilə üzvi şəkildə bağlıdır (143, s.155).

Qeyd etmək lazımdır ki, təkcə türkoloqlar deyil, digər dilçi alimlər də sadə cümlə strukturunda xəbərin müstəsna rolunu qeyd etmişlər. Məsələn, O.Yespersen bu məsələ ilə əlaqədar öz fikrini belə şəhr edir: Fel cümləyə həyat verir və ona görə də cümlənin qurulması üçün çox əhəmiyyətlidir (204, s.95).

V.Q. Admoni də xəbəri struktur baxımdan cümlənin ən zəruri üzvü hesab edir (80, s.24).

A.Maye belə bir müddəanı əsaslandırır ki, fel cümlənin yeganə, mühüm və sabit elementidir (218, s.360).

Beləliklə, yuxarıda göstərilən fikirləri yekunlaşdıraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, sadə cümlənin iyerarxik quruluşu məsələsi tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif cür izah olunur: bəziləri cümlə üzvləri arasında qrammatik əlaqə tipini, bəziləri cümlənin təşkilində cümlə üzvlərinin rolunu, başqaları isə bu və ya digər əlamətləri əsas götürürlər. Nəticədə də bir-biri ilə ziddiyyət təşkil edən fikirlər meydana çıxır ki, onları da aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) İyerarxiyanın zirvəsini mübtəda və xəbər təşkil edir; 2) cümlənin baş üzvü (nüvəsi) yalnız xəbərdir; 3) iyerarxik münasibətlərin zirvəsini mübtəda təşkil edir.

Ənənəvi dilçilikdən fərqli olaraq yeni sintaksisdə ikinci fikrə üstünlük verilir. Cümlənin semantik sintaksisi ilə məşğul olan dilçilərin bir çoxu bu fikirdədirlər ki, sadə cümlənin mənası – ümumiləşmiş mənasına görə predikatın səciyyəsindən, predikata məna münasibətlərinə görə arqumentlərin səciyyəsindən yaranır (167, s.78; 222, s.83).

Bununla əlaqədar semantik subyekt kateqoriyası da meydana çıxmışdır. Bu ideyanın mahiyyətini aşağıdakı kimi izah etmək olar: sadə cümlənin semantik quruluşunun formalaşması üçün hadisə iştirakçılarından biri məlumat daşıyıcı funksiyasını yerinə yetirir, predikat əlamət daşıyaraq ayrılır və çıxış mövqeyi təşkil edir. Bütün digər elementlər (üzvlər, əgər onlar varsa) predikatı yaymaq (genişləndirmək) funksiyasında olur. Predikat, «müəyyənləşdirici», «yaradıcı» komponent kimi subyektin hərəkətini, hal-vəziyyətini və digər əlamətləri

ifadə edir (286, s.208). Onun mənası çox vaxt subyektə istiqamətlənmiş olur, cümlədə leksik və morfoloji vasitələrlə, bəzən isə hər ikisi ilə eyni zamanda ifadə olunur.

N.Z.Hacıyeva göstərir ki, türk dillərinin cümlə quruluşunda bu vasitələrdən biri (leksik və ya morfoloji) buraxıla bilər. Müqayisə et: Men jazşçuma – mən yazıçıyam. Men jazşçu – Mən yazıçı. Jazşçuma – Yazıçıyam (143, s.156).

Türk dillərinin sadə cümlələrində bu komponentlərin ikisi də buraxıla bilməz, çünki bu zaman cümlə strukturu dağılmış olar. Bu o deməkdir ki, predikat və subyekt nisbi anlayışlardır.

Oğuz qrupu türk dillərində sadə cümlənin sintaktik-semantik tərkibi son nəticədə daha çox predikatın mövqe və təşkiledicilik əlamətindən asılı olur. Buna görə də, cümlənin təşkili prosesində çıxış məntəqəsi rolunu predikat oynayır. Aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək: O, oradan səninlə piyada gəlir; O, səndən yaşca böyükdür; O, onu səndən aldı; Bu, onundur. Ol, düelə daklişir gitdi; Ol Aşırdan dövletli (T-m); Ol, senden iyi (T). Bu sadə cümlələrdə subyekt bir sözlə ifadə olunmuşdur. Buna baxmayaraq, ifadə və məzmun planına görə bu sadə cümlələr fərqlidirlər. Bu, onların predikatlarının müxtəlif səviyyələrə malik olması ilə şərtlənir. Predikat cümlədə subyektin olub-olmamasını müəyyənləşdirir. Beləliklə, sadə cümlə komponentlərinin kəmiyyət və keyfiyyəti predikatla şərtlənir. Bu, komponentlərin təşkili də predikatdan asılı olur.

Sadə cümlənin strukturunda əhəmiyyətinə görə ikinci mühüm komponent subyekt, üçüncü subyekt, dördüncü konkretləşdirici, beşinci atributdur. Semantik cümlələrin əksəriyyətində subyekt iştirak edir. Məlumat tamlığının təmini baxımından obyektin mühümlüyü bir sıra tədqiqatçılar tərəfindən qeyd edilmişdir. Obyekt semantik kateqoriyasının xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, obyekt-istiqamət məzmunu daşıyan predikatlı cümlələr bu kateqoriya olmadan məlumat bütövlüyü əldə edə bilmir. Məsələn, Tural aldı – Tural məktub aldı (A), Zöxrə qordi – Zöxrə Qovxeri qordi (T-m). Məhz bu əlamətinə görə dilçilik ədəbiyyatlarında tamamlığın da cümlənin baş üzvləri kateqoriyasına daxil edilməsi fikrinə rast gəlinir (82).

Məlum olduğu kimi, sadə cümlənin digər semantik komponentlərindən fərqli olaraq atribut birbaşa predikatla əlaqəli olur. Atribut obyekt, subyekt və ya digər atributla əlaqələnir. Buna görə də atributu sadə cümlənin semantik komponenti hesab etmirlər. Bəzən atributu sadə cümlənin deyil, atribut söz birləşmələrinin tərkib hissəsi sayırlar. Bununla belə atribut bəzən sadə cümlənin məna elementi funksiyasında da çıxış edə bilir. Aşağıdakı cümlələrə diqqət yetirək: Mənim qələmim səndədir – Qələmim səndədir. Birinci cümlədə atribut həm leksik, həm də morfoloji, ikincidə isə yalnız morfoloji cəhətdən ifadə olunmuşdur. Atributun ifadəsində leksik vasitəsinin buraxılması cümlənin sintaktik strukturunun dəyişməsinə gətirib çıxarır. Cümlənin semantik strukturu isə bu prosesdə dəyişməz qalır. Atributun morfoloji ifadə vasitələrinin buraxılması qeyri-mümkündür. Buna görə də «Kitabım səndədir» sadə cümlə konstruksiyası tərkibində atribut müstəqil semantik tip kimi nəzərdən keçirilir.

Yuxarıda deyilənlərə əsasən belə bir fikrə gəlmək olar ki, cümlənin semantik strukturunda şərti olaraq predikat və subyekti baş, obyekt və konkretləşdiricini ikinci dərəcəli, atributu isə üçüncü dərəcəli komponent hesab etmək olar.

Sadə cümlənin semantik komponentləri arasında aşağıdakı əsas semantik

münasibətlər tipi də müəyyənləşdirilmişdir: predikasiya, tamamlıq, konkretləşmə, atributsiya (275, s.174-179).

Cümlənin məna strukturunun komponentlərinin mahiyyəti bu münasibətlərdə aydınlaşır. Dilçilikdə sadə cümlənin semantik strukturu bəzən semantik komponentlərin yığımı və ya elementar mənaların məcmuyu kimi şərh olunur. Lakin bu şərhi tamamlanmış hesab etmək olmaz. Məsələ burasındadır ki, semantik strukturun xüsusiyyəti təkcə semantik komponentlərin yığımı ildə deyil, həm də bu komponentlər arasında olan münasibət, qarşılıqlı əlaqə əsasında müəyyənləşir. Buna görə də sadə cümlənin semantik strukturunun təyini üçün onun komponentlərinin semantik xüsusiyyətlərinin araşdırılması kifayət deyildir. Ayrı-ayrı komponentlər arasında məna əlaqələrinin səciyyələndirilməsi də bu problemin həlli üçün olduqca zəruridir.

Sadə cümlənin struktur-semantik təsnifi məsələlərinə toxunaraq Q.A.-Zolotoya yazır: «İstənilən sintaktik quruluş yalnız elementlər arasında əlaqənin varlığı ilə deyil, həmçinin bu əlaqələrin xarakteri ilə səciyyələnir (201, s.14).

Sadə cümlədəki semantik komponentlər arasındakı münasibət obyektiv həqiqətin faktları arasında olan münasibəti əks etdirən sintaktik və məna əlaqələri ilə müəyyənləşdirilir (307, s.8-9).

«Mən oxumayacağam» (A); Ben okumayacağam (T), «Mənim oxumağa heç nəyim yoxdur» sadə cümlələri eyni maddi qabığı malikdir. Lakin onların müxtəlif sintaktik və semantik strukturları vardır. Sadə cümlədə semantik komponentlər arasında münasibətlərin qeydə alınması bu qəbildən olan omonim konstruksiyaların təhlili üçün də çox əhəmiyyətlidir.

Sadə cümlənin semantik strukturunda məna üzvlərə ayrılmış şəkildə verilir. Məsələn, Mən onu görürəm» (A) – Ben onu görüyorum (T) cümləsinin semantik strukturu hiss edən, duyan subyektdən, duyulan, hiss olunan obyektlərdən və predikat qavrayışından ibarətdir. «O, xəstədir» (A); Ol, satqın (T-m); Ol, xasta (T) sadə cümlələri isə hal-vəziyyət subyektindən və hal-vəziyyət predikatından əmələ gəlmişdir.

Əgər cümlənin mənası, onun semantik strukturunda üzvlərə ayrılmış şəkildə verilərsə, cümlənin ümumi semantikasında o, bütöv tam kimi əks olunur. Məsələn, «Orada soyuqdur» (A), Köydə davadır (T) sadə cümlələrinin ümumi semantikası müəyyən vokal boşluqda subyektsiz situasiyanın əlaməti kimi müəyyən hal, vəziyyətin mövcudluğunu göstərir. Deməli, cümlənin ümumi semantikası komponentlər üzrə, məna əlaqələri əsasında qurulur və cümlənin ümumiləşdirilmiş məlumat mahiyyətini göstərir. Onun dialektik səciyyəsi cümlənin semantik strukturunda komponentlər arasında qarşılıqlı əlaqənin əksi ilə səciyyələnir. Sadə cümlənin ümumi semantikası göstərir ki, onun mənası komponentlər mənasının cəmi deyil, komponentlərin qarşılıqlı əlaqələrindən doğan keyfiyyətcə yeni mənadır. Məsələn, «Mənim kitabım vardır», «Qövxerin çaqaları var (T-m) və «Mən sağlamam», «Men saqam» (T-m), «Men qulluqçı» (T-m) – cadə cümlələri ifadə formalarına görə identik cümlələrdir, lakin məzmun planına görə çox fərqlidir. Cümlələrin semantik strukturu: sahiblik subyekti, predmet varlığı, predikat varlığıdır. Onun ümumi semantikası: şəxs subyektində müəyyən bir əşyanın varlığıdır. Digər cümlələrin semantik strukturu hal-vəziyyət strukturu, hal-vəziyyət predikatıdır. Onların ümumi semantikası: şəxs subyektinin hal və vəziyyətinin ifadəsidir. Bu sadə cümlələr səthi səviyyədə dig-

ər formalarla da ifadə ola bilər.

Beləliklə, araşdırmalar belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, cümlə çox aspektli sintaktik vahiddir. Müasir dilçiliyin əsas vəzifələrindən biri də sadə cümlənin struktur-semantik aspektlərini öyrənməkdir.

Ədəbiyyat

1. Адмони В.Г. Исторический синтаксис немецкого языка. Москва, «Наука», 1963
2. Адмони В.Г. Типология предложения. Б кн.: «Исследования по общей теории грамматики». Москва, 1968
3. Баскаков А.Н. Предложение и словосочетание в тюркских языках. В кн.: «Исследование по современной грамматике тюркских языков, ч.III (Синтаксис), Изд. АН СССР, 1961
4. Гаджиева Н.З. Основные пути развития синтаксические структуры тюркских языков. Москва, «Наука», 1973
5. Городецкий Б.Ю. К проблеме семантической типологии. Изд. МГУ, 1969
6. Долинина И.Б. Системный анализ предложения (на материале английского языка), Москва, «Высшая школа», 1977
7. Золотова Г.А. Очерк функционального синтаксиса русского языка. Москва, «Наука», 1973
8. Ельмслев Л. Можно ли считать, что значения слова образуют структуру. «Новое в лингвистике», вып.2, М., 1962
9. Есперсен О. Философия грамматики. Москва, 1958
10. Мейе А. Введение в сравнительное изучение индоевропейских языков. Москва, 1938
11. Москальская О.И. Проблемы системного описания синтаксиса. Москва, 1974
12. Мурадов А. Неполные предложения в современном туркменском языке. АКД, Ашхабад, 1977
13. Мусаев К.М. Строй караимского языка. АДД, Баку, 1968
14. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. Москва, 1957
15. Тенишев Е.Р. Строй саларского языка. Москва, «Наука», 1976
16. Чеснокова Л.Д. О синтаксических единицах и синтаксических отношениях. В.сб.: «Вопросы синтаксиса русского языка», Тамбов, 1973
17. Alparov Q. Salanma xazmetlar. Kazan, 1945

Севиндик Велиев

Еще раз к вопросу о семантической структуре простого предложения

Резюме

В статье говорится о семантической структуре простого предложения в языкознании, в частности в тюркологическом и азербайджанском языкознании, о семантических отношениях между его компонентами. В ней также рассматриваются участие и роль предиката, субъекта, объекта, конкретизатора и атрибута в простом предложении.

Sevindik Veliyev

On the semantic structure of simple sentence once more

Summary

In the article it has been dealt with the semantic structure of simple sentence, the semantic relations among its components in linguistic, including turkology and Azerbaijani and taking part an important role and place of predicate, subject, object and attribute in the structure of simple sentence.

Rəyçi: Nadir Məmmədli
filologiya elmləri doktoru, professor

***Dos.*Ə.M.RÜSTƏMOV**
Sumqayıt Dövlət Universiteti

ZƏNGƏZUR BÖLGƏSİNİN QUBADLI RAYONUNUN BƏZİ TOPONİMLƏRİ

Açar sözlə*r:* *toponim, etnonim, etnotoponim, oykonim.*
Key words: *toponym, etnoym, etnotoponym, oyconym.*
The linqvistic analysis of some toponyms of Qubadli region.
Ключевые слова*:* *топоним, етноним, етнотопоним, оуконим.*

Qazlıq – Qazyan toponimi. Zəngəzur ərazisinin toponimiyasında türk mənşəli toponimlər sərasında oğuzlarla bağlı coğrafi adlar üstünlük edir. Bu adlar sırasında xalqımızın ən möhtəşəm abidəsi olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları ilə bağlı çoxsaylı toponimlərə rast gəlirik. Oğuz tayfaları ilə "Kitabi-Dədə Qorqud"la bağlı olan onomastik vahidlərdən biri Zəngəzurun Qubadlı rayonu ərazisində olan *Qazliq* adlı toponimidir. Bu coğrafi ad həmin rayonun Xocahan sovetliyinin tərkibində mövcud olan və sonralar passiv fonda daxil olan coğrafi adlardandır. Əslində bu cür *"lal""* boylarından toponimlər aşkarlanmalı, üzə çıxarılmalı, kimliyi müəyyənləşdirilməlidir. 1933-cü ildə bərpa olunmuş Qubadlı rayonunda qeydə alınan coğrafi adlardan biri *Qazlıq* oykonimidir. Çox zaman ya səslənməsi xoşa gəlməyən, mənası aydın görünməyən coğrafi adlar ya dəyişdirilir, ya da unudularaq yaddan çıxır. Şübhə etmir ki, *Qazlıq* etnonimidir. Ən azı "Kitabi-Dədə Qorqud" personajlarından birinin adıdır. Qeyd edək ki, "Kitabi-Dədə Qorqudbirinin adı "Qazlıq qoca oğlu Yegnəyin boyu" adlanır. Bu boyda əsas qəhrəman Qazlıq qocadır. Bu obraz Dədəm Qorqud qəhrəmanları içərisində mötəbər, titullu qəhrəmanlardan biri olduğu üçün bu boy birbaşa onun adı ilə bağlıdır. Boyda deyilir: "...Qazlıq Qoca deyilən bir kişi vardır. Bayandır xanın vəziri idi" (4, səh.94). Demək, Qazlıq Qoca İç Oğuz bəylərindəndir. Oğuzlar içərisində nüfuzu vardır.

Zonanın toponimiyasını tədqiq etdikdə aydın görürük ki, burada "Dədə Qorqud" personajları, ümumiyyətlə, "Dədə Qorqud" onomastikası ilə əlaqədar çoxsaylı etnotoponimlərə rast gəlirik. Deyə bilərik ki, "Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanları (*Dondarlı* adlı toponim vardır. Yenə orada: "İyirmi dörd sancaq bəyləri gəlsin. Birincisi, Dəmir Qapı Dərbənd bəyi, qarğı personajları) ilə bağlı hər bir coğrafi ad etnotoponimdir. Dastanın bir neçə boyunda, o cümlədən "Qazlıq Qoca oğlu Yeynəyin boyu"nda adı çəkilən *Dəli Dondar* personajının adı ilə bağlı Qubadlı rayonu ərazisində süngü ucunda ər böyüdən, döyüşə girəndə kimsən deyə soruşmayan Qıyan Səlçik oğlu Dəli Dondar səninlə birlikdə gəlsin" (4, səh.95). Bu haqda qeyd etmişik.

Yenə həmin boyda alban//alpan etnoniminə rast gəlirik. Dastanda: "...Ağ-boz atlar çapdıran alpanlar gördüm" (4, səh.95).

Albanlar//alpanlar o kəslərdir ki, onların başında Qazan xan dayanırdı. Bunu da qeyd edək ki, Qərbi Azərbaycan ərazisində Gorus rayonunda Ağvanlı//Alpanlı kəndi də mövcuddur (Bu haqda da məlumat vermişik). Çox qəribədir ki, Qubadlı

rayonunun Xocahan sovetliyinin "Kitabi-Dədə Qorqud" ilə bağlı olan toponimlərindən biri Qazan xanın atası olan *Ulaş* adı ilə bağlı *Ulaşlı* etnotoponimidir (Bu haqda da məlumat vermişik).

Ana kitabımız "Kitabi-Dədə Qorqud"da *Qazlıq* sözü oronim kimi çıxış etmişdir. Dastanın I boyunda Qazlıq dağının adı çəkilir.

"...Birər ayıda otlarına qarğamagil,
Qazlıq tağının suçu yoqdır.
Arslanla qaplanına qarğamagil,
Qazlıq tağının suçu yoqdır" (4, səh.39).

Dastanda adı çəkilən Qazlıq türklərin müqəddəs bildiyi, tapındığı, uca bildiyi, ucalıq rəmzi olan dağdır.

Biz burada oğuz//quz//ğuz adı ilə bağlı bir toponimin – etnotoponimin adını çəkmək istəyirik. Bu, Zəngəzur ərazisinin Laçın rayonu bölgəsində, Cicimli sovetliyində yerləşən *Qaz dərə* toponimidir. Bu toponimi birinci hissəsi olan *Qaz(ı)* sözü oğuz sözünün nüvəsində dayanan komponentdir. Yəni Oğuza//quva//qava mənsub olan dərədir.

Bəzi tədqiqatçılar *Qazlıq dağını* Qafqaz dağı kimi təqdim edirlər. Mərhum prof.Ə.Dəmirçizadə Qafqaz sözünün açımını verərkən belə qənaətə gəlir: "...Qafqaz sözü dağ mənasında olan *"qaf"* sözü ilə tayfa adı *qav//qas* sözlərinin *"qaslar//qavlar dağı"* mənasını verən birləşməsindən başqa bir şey deyildir. Məhz buna görə də "KDQ"-də adı çəkilən *Qazlıq dağı* Qafqaz dağından başqa bir şey deyildir" (3, səh.35).

tərzi: bu, Qazan xanın evini yağmalatdırdığı XII boyda daha qabarıq görünür) hücumları Qazan xanla bağlı idi.

Qazlıq dağı//tağı birləşməsində də yenə biz *qaz//qas* elementini yüksəklik, ucalıq mənasına aid olduğunu və *"yüksəklik dağı"*, *"ucalıq dağı"* bildirdiyini aydın görürük, *Qazlıq atı* birləşməsində biz atın güclü, bərk qaçan at, uca at, ən yaxşı at, güclü at mənasına uyğun gəlir.

Qaz//qaz//quz//ğuz tərkibindən yaranmış qədim qala adlarına XI əsrin müəllifi, türkologiyanın babası M.Kaşqarinin "Divani-lüğət-it türk" əsərində rast gəlirik. M.Kaşqarlı məşhur əsərində *"Kaz"* adını – Əfrasiyabin qızının adı kimi, Kaz oynu –Kazın (Əfrasiyabın qızının) qurduğu indiki Qəzvin şəhərini, Qaz suyu//suv dedikdə İla çayına axan iri bir çayı nəzərdə tuturdu (1, s.733).

Mahmud Kaşğariyə görə, Qəzvin//Kazvin şəhərini Əfrasiyabın qızı tikmişdir. Kazvin sözünün əsli "Əfrasiyabın qızı orada yaşayır, orada oynayırmış. Ona görə də bəzi türklər Qəzvini türk şəhəri sayırdılar (1, Kaz oynu"dur. Kazın oynadığı yer, sahədir. Çünki s.151-152). Burada da qaz yüksəklik mənasında işlədilmişdir. Hakim təbəqələr həmişə özlərini qaza – yüksəkliyə, ucalığa, dağa oxşatmağa çalışmışlar.

Gətirilən tarixi toponimlərdən *Qazlıq, Qazyan, Qazı dərə, Qazançı, Qazan dağı, Qazan gölü, Qazangöl dağı, Qazangöl keçidi, Qız qalası (Qır qalası),* etnoqrafik ki, bu coğrafi obyektlərin adları təkcə Zəngəzur bölgəsinə aiddir. Yalnız bir bölgənin materiallardan aydınlaşır ki, qaz//qas//qız//quz tərkibi ya müstəqil, ya şəkilçi qəbul edilərək, ya da başqa bir sözlə birləşərək erkən orta əsrlərdən onomastik vahidlərin tərkibində işlənmişdir. Maraqlıdır ərazisində 10-a qədər tərkibində qaz//qas//oğuz elementi olan coğrafi adlar var ki, bunların da digər bölgələrdə areallığı tədqiq olunsa, bunlar sayı qeyd olunanlardan qat-qat artıq olar.

Bu sadalanan toponimlərin türk, o cümlədən Azərbaycan dilində işlənməsi göstərir ki, burada azərbaycanlılar-türkdillilər lap qədim vaxtlardan yaşamış və öz dağlarına, çaylarına, qalalarına, dərələrinə, yerlərinə öz dillərində öz dünyagörüşləri ilə bağlı adlar qoymuşlar.

Zəngəzur bölgəsində Oğuz//quz//qaz//az komponentli xeyli miqdarda etnotoponimlər var. Yenə də Qubadlı rayonu ərazisində *Qazlıq, Ulaşlı, Dondarlı* kəndlərinə yaxın ərazidə Hal sovetliyi tərkibində *Qazyan* oykonimi də var. Şübhə etmirik ki, Qazlıq-Qazyan-Qazançı toponimlərinin nüvəsində əsas komponent kimi Qaz//quz-ğuz dayanır. Dastanda onomastik vahid olan *Qazlıq* sözü üç məqamda işlənmişdir. Qazlıq (qoca) – dastanda antroponim kimi işlənir. Boyun birinin adı onun adı ilə bağlıdır. Qazlıq leksik vahid kimi zoonim kimi dəfələrlə işlənmişdir. Dördüncü boyda: "...Paralanıb *Qazlıq atmayan*

Yenimlə alsa qanım silməyincə,
Qol-put olub yer yerinə düşməyincə,
Yalnız oğul xəbərin almayınca,
Kafər yollarından dönməyin -dedi" (4, səh.73).

Bütün bu deyilənlər bu ərazinin əhalisinin Oğuzların aborigen olduğunu, gəlmə olmadığı fikrini bir daha təsdiqləyir. Bizcə, həqiqəti görmək istəməyənlərin fikirlərinə bu faktlar tutarlı cavabıdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı ilə bağlı onomastik vahidlərin digər qismini də əlavə etsək, hidroniminə, Qorqud qəhrəmanı *Əkərək//Aqaraq* adı ilə bağlı *Qazlıq dağı, Qazlıq Qoca, Qavlıq atı* birləşmələrində işlənən *Qaz* sözü Oğuz//qas//güz etnosunun birbaşa adı ilə bağlıdır. –lıq şəkilçisi, çoxluq, ucalıq, məkan ifadəsini bildirən bu istiqamətdə çox böyük elmi qənaətlərə gəlmək olar. Dədə Qorqud boyları obrazlarının əsas qəhrəmanlarının toponimiyada (Zəngəzurun toponimiyasında) nə dərəcədə əks olunmasını nəzərdən keçirək. *Qazan xanın* adı ilə bağlı Qazançı kəndi, Qazangöl dağı, Qazan göl keçidi *Bayandır* obrazının adı ilə başlı Gorus rayonu ərazisində *II Bayandur* adlı oykonim (Bayandır dastanda xanlar xanı, Oğuz elinin başçısı idi. Demək, I Bayandur kəndində olmuşdur), *Oxçu* personajının adı ilə bağlı Oxçu kəndi və Oxçu çayı coğrafi obyektinə, *Dondar* adlı personajın adıyla bağlı Dondarlı kəndinə, *Qazlıq Qoca* obrazının adı ilə Qazlıq kəndinə, Qazan xanın atası *Ulaş* obrazının adı ilə bağlı (Ulaş oğlu Qazan xan) Ulaşlı kəndinə, *Basat* personajının adı ilə Basatsay ünsürdür. Diqqət etsək, hər üç birləşməsində ucalıq, yüksəklik, yüksək, uca anlamındadır. Qazan xan – Qazlıq Qoca antroponim kimi işləndikdə uca, böyük, baş, birinci olan mənasındadır. Doğrudan da, *Qazan xan* və *qazlıq Qoca Oğuz//qav//quv* elinin mötəbər, uca, nüfuzlu adamları idi. Qazan iç oğuzun sərkərdəsi, Qazlıq Qoca isə iç Oğuzun vəziri idi. Sözün lüğəvi mənası ilə personajların cəmiyyətdə (eldə) mövqeyi tam uyğun gəlir. Qazan xan ucalığın yüksəkliyin xanı idi. Oğuz elinin bütün ağır işləri, iç Oğuzun qorunması, iqtisadiyyatı (elin yaşam Həyərək, Akara (q) toponiminə, Qaragünə oğlu *Qarabudağın* adıyla bağlı budaqdərə toponiminə o rast gəlirik. O cümlədən, oğuz//quz etnosunun adı ilə bağlı Qız qalası və Qazı dərəsi coğrafi obyektlərinin adlarını da qeyd edə bilərik. Bu obrazların hər biri tarixi şəxsiyyət olsalar da, onların adları ilə bağlı toponimlərə antroponim deyil, etnotoponim demək daha doğrudur. Çünki Qorqud qəhrəmanlarının demək olar ki, hamısı əski zamanlarla

səsləşir, onların kökünü V-VII və bir qədər sonrakı dövrlərin tarixində araşdırmaq gərəkdir.

Bu ərazinin ən qədim toponimik layını məhz oğuz mənşəli coğrafi adlar təşkil edir.

Ədəbiyyat

1. M.Kaşğari. "Divani lüğat-it-türk". Xəzər, 2006.
2. Топонимия Азербайджана В. Элм, 1986.
3. Ə.Dəmirçizadə. 50 söz. B. 1968.
4. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı. B. 1988.
5. A.Qurbanov "Azərbaycan onomastikası". B. 1988.

доc.A.M.Рустамов

Некотрые топонимы Губадлинского района

Резюме

Лингвистический анализ некоторых топонимов Губадлинского района

dos.A.M.Rustamov

Soe toponyms of Qubadli region

Summary

Qubadli toponyms and associated with the etymology of Dada Qorgud are analized in this article.Bayandur, Dondarli, Ulasli, Qazilig,Qazyan are uch toponyms. This kind of research is extremely important in the science. Such names show that Zangazur is an ancient land of Turks.

Rəyçi: professor İ.Bayramov

FİRƏNGİZ EYVAZOVA
bilqeiz_khalilova@hotmail.com

READING SKILLS A WRITING APPROACH TO – READING COMPREHENSION – SCHEMA THEORY IN ACTION

Açar sözlər: vərdish, mərhələ, təcrubə, oxucu, muəllim, struktur
Key words: Skill-navik, Stage-etap, Experience-opit, Reader-chitatel, Teacher-uchitel, Structure-struktura.

The art of reading is mainly a matter of concentrating on the import of the written words, and not on the words themselves. Words are merely the medium whereby the massage of the writer is conveyed to the reader.

A pupil is said to have acquired correct reading habits when he can focus his attention on the massage and not on the form; when he treats the text as a familiar form of discourse and not as a task in a deciphering. He is reader in the true sense when he ‘ sees through a window to the view outside without consciousness of the glass.

It was difficult to arrive at this stage under the old translation method which concentrated on the single word and made the pupil conscious of its association with the corresponding word in the mother-tongue. Reading by word-concentration is a pernicious method corresponding to typing with one finger; it can by practice lead to a certain proficiency, but not to the required skills.

Training technique. There appear to be two schools of opinion on the technique to be adopted for the training of the pupil. One favours silent reading from the outset, the other oral reading.

Silent reading. The case for silent reading as both an end and a means might be stated as follows:

1. This is modern reaction from the traditional form of language lesson in which oral reading predominated.
2. Oral reading on traditional lines virtually converted a collective lesson into a series of short individual lessons.
3. Silent reading is claimed to be eye- as opposed to lip-reading. The eye movements are rapid and can skip across the written pages by concentrating on key words.
4. Silent reading keeps the whole class active and enables the teacher to assist the weaker pupils.
5. It enables the pupils to work at their respective paces and thus solves the difficulties of extreme types.
6. The practice of silent reading in class prepares the pupils for library on their own.
7. In introduces the pupils to the art of skimming.
8. Oral reading is a specific skill which it is not essential for all the pupils to acquire.

Oral reading. The arguments in favour of oral reading are:

1. Reading aloud is a form of speech prompted by written symbols; it is an aid to speech fluency, correct pronunciation and intonation.
2. If correct silent reading implies the application of a particular technique (eye movements over word-groups) the children must first be shown how achieve it by example.
3. The words on the printed page are inert symbols which come to life when read out by a good reader. The teacher's rending of a text is too valuable to be dispensed with.
4. As vocabulary is an important consideration, it ought to be presented to the ear as well as to the eye.
5. Concert reading (in the early stage) is an alternative means of achieving general activity.
6. Silent reading may be carried on at home, but the classroom is the only place for controlled oral reading.
7. Oral reading provides a means of testing comprehension and checks superficial study resulting from attention to content and not to details.
8. Intensive reading is more important than extensive reading in the early stages and for the greater part of the course, indeed. 'Skimming' is not a desirable habit, particularly for school-children.

Progressive stages. As reading is a skill for which the pupil must be trained, it is advisable to proceed in series of progressive stages with each serving as preparation for the next. The ultimate aim is free reading by pupil unaided by the teacher but with the occasional aid of the dictionary. The end, however, need not also be the means; the early stages may have objectives of their own differing from that of the ultimate aim.

There is a tendency to regard writing as synonymous with written composition, and proficiency in this skills as ability to discuss any topic in writing.

In the foreign-language course, however, the writing skill must be interpreted more broadly as the ability to represent words by means of written symbols.

Translating children's everyday uses of print into classroom practice. In the early 1970s, a generally accepted definition of reading seemed to be that it was the meaningful interpretation of written or printed symbols. At that time, researchers in reading moved away from curriculum research which compared methods in the teaching of reading to theory-based research which focused upon the process of reading (Gibson and Levin 1975). The emphasis in the field was upon the discovery of the underlying cognitive process of reading behavior as researchers struggled for recognition of their work as a legitimate scientific endeavor. Reading had become a complicated psycholinguistic process, a solitary effort which took place somewhere between the reader and text. In turn, learning to read in schools became a series of diagnostic events as the finding of theory-based research were linked with the criterion referenced testing movement of the 1970s and decade's strong desire for accountability.

In the elementary schools, many lessons designed to develop children's reading skills have their origins in basal-reader materials. In addition, some lessons have their beginnings in firsthand experiences. Working from a common experience, children dictate sentences that the teacher records; later they read what they have composed.

The almost exclusive reliance on basal readers and experience charts for teaching reading skills has an unfortunate outcome. Because stories and poems predominate in basal reading books and because expository pieces, when included in these texts, often lack the main and subheads that characterize conceptual and relational content, young readers have little opportunity to develop an understanding of how expository prose is structured. Expressed in more technical terms, they have little opportunity to refine the schemata they hold in their minds as to how, conceptual and relational content is organized on paper and thus to build the skills necessary to comprehend lengthy or complex passages.

Even when children draft story charts together and they use these to build reading skills, the content young writers compose is typically stories, poems, and paragraph that describe personal experiences. This is equally true when elementary youngsters write independently; stress is on drafting stories, poems, and descriptions of firsthand experiences. Only infrequently do children compose on relational topics from science and social studies. As a result, students have little opportunity to develop their ability to organize expository content on paper. Yet this learning basic, for it relates to reading as well as to writing. In learning to organize informational content for writing, students gain insight into how authors handle complex ideas on paper; in so doing, they are refining their schemata for comprehending this kind of content.

This lack of attention to building schemata for interpreting and composing informational content seems to occur even though study in science and social studies is part of elementary programs and children read from content area texts as early as first grade. An analysis of teacher's guides to science and social studies text hints at the reason for this lack. Few series suggest ways to encourage young learners to perceive the structure within which ideas are organized in a chapter, to gather data systematically based on their comprehension of that structure, and to organize points gleaned into an original structure for writing.

A basic strategy for introducing students to the structures through which informational content is expressed in written form is factstorming. Factstorming is the process in which students randomly call out phrases that come mind on a topic while scribes record these on chart paper or the chalkboard in the order given. To be productive, of course, factstorming must be based on a data-gathering activity. For example, students may view a film or filmstrip or listen to an informational passage shared orally by their teacher. They may read in several references on the topic. or they may collect data through a combination of approaches that are part of unit study. In any event, students must have informational background to bring to the factstroming.

The next category in the instructional sequence is categorization, or the systematic organization of facts "stromed". This can be achieved in several ways, depending on the sophistication and previous experience of students with the process. One way is for the teacher to select an item of information laid out on the board and ask students to locate a second item that is in some way like first. Students tell how the two items are related, circle them. and locate other items that share the same relationship, circling them in the same manner. Having developed one cohesive category of facts in this way, students proceed to organize the remaining facts into other categories according to shared relationships, indicating related items by circling them with different colored markers.

Dittoed lists of terms and points "stromed" are helpful when students have had little experience categorizing. Youngsters factstorm one day, perhaps listening on a chart points recalled from an informational film viewed or from a series of paragraphs read. These points are reproduced on a ditto, so that each youngsters the next day has a copy and can circle related points on it with different colored crayond.

Once students grouped related points into labeled categories, they can take the next step - drafting shorts paragraphs based on each of the categories. Again there are several ways of proceeding. With youngsters who have had little experience drafting informational paragraphs based on one main idea, a good introductory strategy is teacher-guided group writing. Guiding either the total class or a small writing team, the teacher focuses attention on one category on information previously charted and encourages children to compose sentences on this topic. The teacher or a student scribe records sentences suggested and then guides the students is revising what they have drafted. The teacher may also ask students for a general statement to use as a summary at the beginning or the end of the paragraphs – a topic sentence, so to speak. He or she may ask students to reorder the sentences drafted so that they flow more logically, to combine two sentences into one, to substitute a more expressive word for one used, to write another sentence that supplied added information. In short, children and teacher together mark over, cross out, insert, reorder, and finally title their paragraph.

Now in small writing teams, students work in the same way with other categories of information they have charted. If each group drafts a paragraph on a different subtopic, the result is several titled paragraphs, each on a main idea that relates to a broader area.

With sophisticated students who have had considerable experience composing informational paragraphs based on categorized lists or data charts, of course the teacher can offer the option of individual writing. Each youngsters composes a titled paragraph on one category information. Later those who have drafted paragraphs on the same category can pair off to talk about how they organized the given points into paragraphs and to help with the editing of each other's papers.

Having drafted and edited paragraphs, students can share them by recording copies on a chart or the chalkboard. Now the task is to decide on the order in which the individual paragraphs can be combined into a composite

report. Students reach a consensus by talking about possible orders and the advantages and disadvantages of each.

After students have sequenced their collaborative report, they can talk out the content of an introductory paragraph, cooperatively frame a beginning sentence, and dictate several supporting sentences that can be part of the introduction to their report. Again, this work can be handled as a teacher-guided group writing activity; the teacher asks questions that encourage students to think of a good beginning sentence and to identify key content that is to follow in the body of the report. In the same way students can formulate either a summary paragraph or one that proposes generalizations based on the content included in the report.

F. Eyvazova

Oxu psixolingvistik proses kimi

Xülasə

Məqalə oxu növlərini və üsullarını təsvir edir: ucadan oxu, səssiz oxu, diqqət bütöv ifadənin mənasında fokuslamnış oxu, diqqət yalnız bir sözə istiqamətlənmiş oxu.

Müxtəlif növlərlə oxumağın üstünlükləri və bu növlərin öyrənilmə texnikasının aydinlaşdırılması qeyd olunur.

Oxumağın psixolinqvik proses kimi rolu vurğulanır.

Ф. Ейвазова

Читание как психологивистический процес

Резюме

Статья описывает способы и виды чтения: чтение вслух, чтение про себя, чтение, при которо ировано на смысле всей фразы; чтение, при котором м внимание с фокус внимание направленно только на одно слово.

Выделяется преимущество того или иного вида чтения, разъясняется техника обучения этим видам.

Отмечается роль чтения как психолингвического процесса.

Rəyçi: Rəhimə Məmmədova
filologiya elmləri namizədi

.

BÖYÜKXANIM EMİNLİ
Sumqayıt Dövlət Universiteti
b.eminli@hotmail.com

XİTABLARIN SEMANTİKASI

Açar sözlər: *xitab, çağırış, müraciət, təkrar xitablar, həmcins xitablar*
Key words*: addresses, call, repeated addresses, similar addresses*
Ключевые слова: *обращение, вызов, повторные обращение, однородные обращения*

Hər bir şəxs duyduğu, hiss etdiyi haqqında fikirləşmək,düşündüyünü başqasına çatdırmaq və ya fikir mübadiləsi etmek istəyir və bunun üçün şübhəsiz,müəyyən vasitədən istifadə etməli olur;bu ünsiyyət vasitəsi adlanır.İnsanların dünyagörüşü,həyat tərzi həmişə müxtəlif və rəngarəng olmuşdur.Cəmiyyət tarixində ünsiyyət üçün,qarşılıqlı anlaşma üçün ir çox vasitələrə müraciət edilmişdir.Buna görə də dil yeganə ünsiyyət vasitəsi deyil,lakin başlıcasıdır.

İnsanlar tarixən öz istək və niyyətlərini,hiss və həyəcanını başqalarına çatdırmaq üçün mməhz müraciət formalarından istifadə etmişlər.müraciət formaları cəmiyyətdə müəyyən ictimai birliklərin,insanların qarşılıqlı əlaqəsini əks etdirən linqvistik vasitələrdir.İnsanlar arasında mövcud münasibətlərdən asılı olaraq müxtəlif müraciət formaları yaranmışdır.

Nitq mədəniyyəti davranış etiketinə xidmət edir və ünsiyyətin geniş streotiplər sahəsini təşkil edir.

Nitq mədəniyyəti dar mənada nitq davranışının milli spesifik qaydalarıdır ki,bunlar da həmsöhbətlərin əlaqəyə girmə və ünsiyyət şəraitinə uyğun olaraq seçilmiş formada ünsiyyətə qoşulma situasiyalarında tətbiq olunur.

Məzmunlu məlumat mübadiləsinə daxil olmazdan əvvəl,yəni ünsiyyətdən əvvəl. İnsan hər hansı bir vasitə ilə ünsiyyətə daxil olmalı,həmsöhbətin diqqətini cəlb etməli, ona müraciət etməlidir. Nitq mədəniyyəti başlıca olaraq,məhz bu əlaqəyaradıcı funksiyanı yerinə yetirir, başqa sözlə desək,həmsöhbətə münasibətdə öz mövqeyini müəyyən etməyə imkan verir.nitq etiketlərinin vahidlərinin tələb edən kontakt yaratma situasiyaları arasında başlıca yeri həmsöhbətə müraciət,onun nitqinə cəlb etmə tutur. Uzun tarixi inkişaf dövrü ərzində müxtəlif müraciət üsullarının formalaşması,onların paralel işləkliyi, pərakəndə şəkildə yayılması bu formaların elmi və sistemli şəkildə araşdırılmasını tələb edir. Gündəlik məişətimizdə, rəsmi ünsiyyətdə zəruri, müvafiq müraciət formasının seçilməsi müraciət edən şəxs üçün çox zaman çətinlik yaradır.buna görə də, "Azərbaycan danışıq dilində müraciət formaları" mövzusuna müraciət edilməsi çox aktual və məqsədəuyğun hesab oluna bilər.Bu mövzunun araşdırılması müraciət formalarının konkret şəraitə,münasibətlərə uyğun olaraq seçilməsindəki çətinlikləri aradan qaldıra bilər.

Nitq dilin qanunları əsasında yaradılır,danışanın,yazanın həmin dilə nə dərəcədə yiyələnmə bacarığını əks etdirir.Nitq mədəniyyətinə maraq son zamanlar ünsiyyət problemlərinə diqqətin artması ilə əlaqədardır

Azərbaycan ədəbi dili Azərbaycan ümumxalq dili əsasında və kifayət qədər mürəkkəb etnolinqvistik proseslərin nəticəsi kimi təşəkkül tapmışdır.Dildə (eyni zamanda ədəbi dildə) baş verən proseslər müxtəlif istiqamətli olsa da,ictimai mahiyyəti etibarilə birbaşa etnik proseslərə sıx bağlıdır.Bu isə o deməkdir ki,böyük türk etnosunun dil (eyni zamanda ədəbi dil) yaradıcılığı müxtəlif regionlarda baş versə də, eyni tipologiyaya malikdir.

Nitqin uğurlu alınması üçün ikinci əsas şərt dinləyicidir.Çünki natiqin sənətini, məharətini düzgün qiymətləndirən məhz dinləyici auditoriyasıdır.Nitqin müvəffəqiyyətini təmin başlıca amillərindən biri də natiq priyomlarıdır.Bütün bunlar kompleks təşkil edəndə dinləyicilərə xoş təsir bağışlayır və "estetik qida" verir." İnsan eşitdiyi sözün natiqinə baxıb həmən sözü qəbul edər"(M.S.Ordubadi) Natiqlik priyomlarının bəziləri nitqin bütöv kompoziyası ilə,bir qismi isə yalnız giriş və ya finalla bağlıdır.Girişlə bağlı olan priyomlar dinləyicilərin diqqətini ələ almaq,əsas məsələyə yönəltmək və sakitlik yaratmaq məqsədi daşıyır.

Nitq dinləyicilərə mühacirətlə başlanır."Necə başlamalı?" sualı ən təcrübəli natiqləri belə düşündürür. Çünki bir sıra hallarda natiqin əvvəlcədən düşündüyü "giriş" auditoriyanın real vəziyyətinə uyğun gəlmir.

Dinləyicinin diqqətini cəlb etmək də nitq söyləyəni düşündürən məsələlərdəndir. Təbii ki,natiqin əvvəlində edilən müraciətdən və onun formalarından çox şey asılıdır. Müraciət formaları istənilən şifahi və yazılı nitqdə dinləyicinin diqqətini cəlb etmək üçün bir vasitə,sonrakı mətnə keçid üçün,mükaliməyə başlamaq üçün bir açar rolunu oynayır.Bu zaman əsas postulatlardan biri odur ki,kim müraciət edir və kimə müraciət edilir?

Xitablar qrammatik quruluşun bir xüsusiyyəti kimi, çox qədim zamanlardan yaranmış və bu günə qədər davam etmişdir. Nəsiminin, Xətainin, Füzulinin dilində xitabın gözəl nümunələri vardır. Təbiidir ki,gözəl nitq,rəvan danışıq auditoriya üçün maraqlı mövzunun seçilməsindən,nitqdə işlədilən sözlərin ahəngdarlığından,nitq söyləyənin şəxsiyyətindən,hətta zahiri görünüşdən və s.asılıdır.Gözəl nitq qabiliyyətinə, nitq mədəniyyətinə malik olmaq üçün kifayət qədər söz ehtiyatına,geniş dünyagörüşünə, yaradıcılıq axtarışına,istedada,ciddi səyə malik olmaq lazımdır. Gözəl nitq dinləyicinin qəlbi fəth edir,onu düşündürür,nəticə çıxarmağa vadar edir.

Dinləyicilərə münasibətə görə nitq söyləyənin qarşısında 3 vəzifə qoyulur: a) dinləyicinin diqqətini özünə cəlb etmək; b)diqqəti nitqdə irəli sürülən məsələlərə cəlb etmək dinləyiciyə psixoloji təsir göstərmək üçün zəmin yaratmaq; c) dinləyicini həyəcanlandırmaq,onu düşünməyə sövq etmək.

Nitqin növlərindən istifadə etmək də dinləyicilərin səviyyəsindən asılıdır. Gözəl danışıq, necə deyərlər, məqamına düşməlidir. Natiq dinləyicilərin hətta yaşını, vəzifəsini, cəmiyyətdəki mövqeyini,vaxtının çoxluğunu, yaxud azlığını da nəzərə almalıdır. Dinləyicilər "müharibə və ya dinc quruculuq dövründə yaşayırlar?" sualı da natiq üçün maraqlı olmalıdır.

Qədim dilimizdə işlənmiş xitab nümunələri göstərir ki, xitabın ümumxalq dilində işlənməsi çox qədimdir. Müasir Azərbaycan dilində ən çox çağırış xarakterli xitabların deyilişi nəzərə çarpır. Çağırış xarakterli xitablar əksər hallarda cümlənin başqa hissələrinə nisbətən yüksək tonla deyilir və davamlı olur. Xitabın intonasiyası müraciət edilənin uzaq və yaxında olmasından da çox asılıdır. Məsələn: Ay ev yiyəsi! .Əşi, ağlına gələn nömrəni çək! Ay balam, bir keçin bəri də.

Eyni intonasiyaya malik xitablar bəzən cümlənin ortasında da işlənir. Bu halda xitab çağırış mənasında işlənmir, lakin yenə də deyiliş etibarilə cümlənin başqa hissələrindən ayrılır və yüksək tonla ifadə edilir. Bu intonasiya əsasən cümlənin əvvəlində və sonunda olan xitablara aiddir.

Qeyd etdik ki, bir cümlədə bir neçə xitab yanaşı işlədilə bilər. Eyni xitabın təkrarı, eyni şəxs və əşyaya aid müxtəlif xitablar və eləcə də müxtəlif şəxs və əşyalara aid xitablar da çağırış intonasiyasına malik ola bilir. Yanaşı işlədilən belə xitabların hər biri çağırış intonasiyası ilə ifadə edilə bilir, lakin onların hamısında eyni səs tonu özünü göstərmir. Burada çağırışın tonu aşağıdan yuxarıya doğru, alçaqdan hündürə doğru dəyişilir, axırıncı xitab əvvəlkilərə nisbətən daha yüksək intonasiya ilə deyilir. Məsələn: Ə, bəlkə qorxursan, ay karsız?! Kiminləsən, adə? Ey, saxla, saxla, görüm ey! Taksi! və s.

Müraciət bu və ya başqa halda nitq mühiti ilə əlaqədardır. Müraciətin nitq mühiti (konteksti) mətni təşkil edən bir və ya bir neçə cümlədən ibarət ola bilər ki, onların hər biri ilə müraciət bu və ya başqa əlaqəyə girə bilər. Bu əlaqənin qrammatik əlaqə olmasının nə dərəcədə qanunauyğun olduğu barədə mübahisə etmək olar, amma onun mövcudluğuna şübhə ola bilməz. O, uzun bir inkişaf yolu keçmiş, dilin qrammatik quruluşunun başqa sahələri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf etmiş və nəticədə onun bugünkü zəngin və mürəkkəb formaları əmələ gəlmişdir. Klassiklərimiz və müasir yazıçılarımız xitabın yeni nümunələrinin yaradılmasında böyük rol oynamışlar.

Qeyd edək ki, adi danışıqda, məruzə və mühazirələrdə xitablar çox az işlənir. Şifahi nitqdə - ən çox izdihamlı mitinqlərdə, xalqa müraciətlərdə, müəyyən hədəfə qarşı məhəbbət və ya kin, qəzəb, nifrət və s. ifadə edərkən xitablar çox işlədilir.

Xitabın mənası yalnız müraciət bildirməklə məhdudlaşmır. Xitab həm də danışanın müraciət etdiyi şəxs və əşyaya münasibətini də bildirir. Bu münasibət əzizləmək, məsləhət vermək, yalvarmaq, qarşısındakına kin bəsləmək, hirslənmək, əmr etmək və s. şəkildə ola bilər. Xitab vasitəsilə müraciət edilənin xüsusiyyətləri də müəyyənləşə bilir.

Xitab diqqəti cəlb etmək, çağırış məqsədi ilə işlədilərsə, daha çox cümlənin əvvəlində sabitləşir. Xitabın nitqin əvvəlində gəlməsinə ən çox danışıqda, ümumiyyətlə, çağırışda, şüarlarda, müraciətlərdə, əmrlərdə, çıxış və məruzələrdə, məktublarda və s. rast gəlmək olur. Məsələn: Yoldaşlar, sonra mən bu qədər adamı haradan yığacağam .Yoldaşlar, sizin hamınıza məlumdur ki, biz öz teatrımızda istəyirik böyük-böyük dəyişiklik düzəldək.

Şifahi nitqdə xitabların deyilişi də müxtəlif olur. Xitabların deyiliş xüsusiyyəti onların cümlədəki yerindən və mənasından, müraciətin məqsədindən asılı olur. Bəzən xitablarla cümlə və onun üzvləri arasında az, bəzən də çox fasilə edilir. Bəzən xitabın deyilişi cümlənin deyiliş tonundan çox yüksək, bəzən isə onunla eyni tonlu olur.

A.Q.Rudnev bu əlaqəni nisbi adlandırmışdır.

Müraciət (xitab) və cümlənin nisbi əlaqəsinin mahiyyətinin açıqlanması ilk növbədə ona gətirib çıxarır ki, bu vahidlər arasında hal, şəxs, kəmiyyət əlamətlərinə görə mümkün olan bütün qarşılıqlı əlaqə növləri maksimum dolğunluğu ilə nəzərə alınsın. Çox zaman elə müraciət və söyləmin formal-qrammatik nisbəti tədqiq olu-

nurdu ki, şəxs eyni zamanda həm nitqi söyləyən, həm də nitqin ünvanlandığı predmet olurdu.

Məsələn, Ay oğlan, bu bileti sən itirmisən? tipli cümlələrdə müraciətlə söyləm arasındakı qarşılıqlı münasibəti təhlil edərkən mövcud momentlər kimi qeyd edirlər ki, cümləyə daxil olan sözlərin kateqorial-morfoloci əlamətləri (sən - əvəzliyinin, şəxs və kəmiyyəti və itirmisən - felinin şəxsi kəmiyyəti) oğlan sözü - müraciətinin müvafiq kateqoriyalarını təkrar edir.

Müraciət vəzifəsində işlənən xüsusi isimlərin semantikası olduqca müxtəlifdir. Şəxsin mənası onlarda müxtəlif dərəcələrdə və istiqamətləri konkretləşir. Bununla belə, konkretləşdirmə elementləri az və ya çox dərəcədə məhduddur.

Məsələn: Bura bax, Səmayə, o axşam sən hansı rəqəmi dedin? [1, 75]. Görürsən, Xədicə bacı, bütün günü belədir [2, 66]. Əmi, can, - dedi, iki yarım var [3, 62] və s. Ə, Nəcməddin, o yanındakı kim idi? [2, 84] və s.

Başqa canlılara müraciət məqsədilə işlədilən xitablar əsasən bədii dilə məxsusdur. Başqa varlıqlara müraciət edildikdə həmin varlıqlar şəxsləndirilmiş olur, ona görə də başlıca olaraq bədii ədəbiyyatda işlədilən bu cür xitablarda emosionallıq artıq olur. Məsələn:

Yerdən ayağını quş kimi üzüb,
Yay kimi dartılıb ox kimi süzüb,
Yenə öz sürünü nizamla düzüb,
Baş alıb gedirsən hayana, ceyran? [4, 26]

Təbii ki, burada əsas məqsəd ifadənin təsirini artırmaqdır. Ona görə də insana aid olan xitablar ümumxalq dilində geniş dairədə işlədilir, biz hər bir danışıqda, hər bir təsadüfdə görürük ki, belə xitablar və eləcə də insanlara aid xitabların bir qismi bədii xitablardır. Bədii söz ustaları öz dillərini daha təsirli, emosional etmək və əsərin bədiiliyini artırmaq üçün belə bədii xitablardan çox istifadə etmiş və silsilə xitab nümunələri yaratmışlar. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, cansız əşyalara xitab edilərkən həmin əşyalar müəyyən mənada canlandırılır (insan kimi təsəvvür olunur). Məsələn: Eh, dünya, dünya! - dedi [1, 21]. Bakı, xahiş edirəm, sən öz sifarişini saxla [2, 52]. Gəncə, xoşbəxtlikdən elə mənim abonentim də eyni nömrəni istəyirmiş, - dedi [2, 62]. Uy, allah, itinəm, pişiyinəm! [2, 78] Bu Bakı küləyi, səhərə kimi sındır pəncərəmi, döy pəncərəmi!... [5, 61] Hayqırdı birdən o: - Ax səni, dövran! Mən varam hər zaman sənin lə, - dedi [5, 48]. Eh Dünya! Dünya - deyə yenidən köhnə yerindən qayıtdı [3, 64]. Allah, sən saxla, bircə diplomatik əngəllər çatmırdı [1, 41]. İlahi, gör nəyi yadında saxlayıb [1, 38].

Bəzən cümlədə eyni bir şəxsə müxtəlif vasitələrlə müraciət edilir. Yəni bir cümlədə eyni şəxs və ya əşyaya yönəldilmiş, eyni mənalı, lakin formaca müxtəlif olan xitablar da iştirak edə bilər. Bu cür vasitələr, əslində, eyni obyekti nəzərdə tutduğundan sinonimlik keyfiyyətinə malik olur. Məsələn: Ay qız, Yaqut, nə oldu, qız kəsmiş! [6, 28]. Adə, ay Xosməmməd… çıxış üçün material lazımdır [6, 31]. Adə, Yaşar, mən istəyirəm axı sən Tanya üçün elçiliyə göndərim [6, 31]. Gözəlim, incə bellim, öldürməyə mən səni qıyaramıydım [6, 48]. Ağız, a balam, di bəs axır, belə olmaz! [7, 71]. Ey gülməşəkər, ey «işıldaquş»! bəsdir odla oynadın! [2, 126]. Nərgiz, qızım, quzum, gəl sən bura [1, 74]. Yapışdım yaxasından, adə, qırışmal, məni tanımırsan sən? [1, 143]

Eyni cümlədə müxtəlif şəxs və əşyalara da müraciət etmək mümkündür. Belə halda xitablar, yuxarıdakından fərqli olaraq, həm məzmunca, həm də formaca müxtəlif olur. Bu xitablara həmcins xitablar da demək olar. A qız, a gəlin, o gül mürəbbəsindən bir nəlbəkiyə qoy gətir [2, 44]. Qardaşlar, bacılar, bu azadlıq bayrağı altında yeni azad həyata doğru! [7, 71]. Vətən yurdu, doğma ocaq, bəxtiyar insan! Sənin qartal qanadınla mən uçacağam [8, 31].

Bəzən xitab olan sözün ilk leksik mənası zəifləyir və müəyyən münasibətlə xitab kimi işlənir. Bu da hissi halla əlaqədar olur. Məsələn: Əzizim, axı oyun gedir, nə bağırırsan [6, 81]. Yox, a qardaş, səyyahlar, yadlar, qonaqlar üçün hər yerdə böyük yurdlar, hər şey vardır [6, 74].

Müasir Azərbaycan dilində xitablar bəzən nidalarla işlədilir. Belə halda xitablar nidalarla yanaşı müəyyən hissi halları da ifadə edir. Nida xitaba xüsusi intonasiya verir. Məsələn: Ay camaat, adam bir şeyi başa düşər, sonra danışar [6, 48]. A kişi, mən sana nə dedim! [2, 38]. Ay qız, ay qız, raykom arvadısan, bir adam tapmırsan suyunu versin? [2, 114]. Ay bala, üstümü unlu görüb adımı dəyirmançı çağırma görüm [2, 148]. Get, a bala, get… məndən də çoxlu-çoxlu salam de [1, 126]. Oy, Oqtay, əgər bilsəydin dünyada necə mehmanxanalar var [1, 144] və s.

Çox zaman ifadəni qüvvətləndirmək, nitqin təsir qüvvəsini artırmaq üçün xitablar müxtəlif şəkildə təkrar olunur. Bu təkrarlanma həm müxtəsər, həm də geniş xitablara aid ola bilər. Məsələn: Ana, ana, can ana! Gözəl mehriban ana! Və yaxud Cəmiş, ay Cəmiş! və s. Xitabların məna cəhətdən də bir sıra xüsusiyyətləri vardır. Xitablar müraciət məqsədilə işlədilir, müraciət isə ilk növbədə insana aiddir. Ona görə də xitablar əksərən xüsusi adlardan, familiya, qohumluq, ictimai və şəxsi münasibət bildirən sözlərdən ibarət olur. Xitab müxtəlif əşya və varlıqların adlarını da bildirə bilər. Bu cəhətdən xitabların 3 növünü göstərmək olar:

1. İnsana müraciət.
2. Başqa canlılara müraciət.
3. Cansız əşyalara və mücərrəd varlıqlara müraciət.

İnsana müraciət xitabların əsas ifadə formasıdır. İnsana müraciət edərkən əsas məqsəd onu, dinləyicini oyatmaq, çağırmaq, onun diqqətini nitqə daha artıq cəlb etməkdir. Bu cür xitablar həm canlı danışıq dilində, həm də bədii əsərlərdə təbii müraciət vasitəsi kimi işlədilir. İnsan adları bildirən xitabların özləri də müxtəlif olur. Bunlar insanın xüsusi adını, şəxsin qohumluğa görə adını (ana, ata, qardaş, bacı, dayı…), cinsə görə əlamətlərini və s. bildirə bilər.

Çağırış mənasında işlədilən belə xitablar təkrarlanarkən onlar arasında bir çox hallarda «ay» nidası işlədilir. Prof. Y.Seyidovun fikrincə, «burada «ay» hissəciyi nidadan daha çox əlaqələndirici, bağlayıcı bir ünsür kimi çıxış edir.» Təbii ki, bu hala daha çox ümumxalq danışıq dilində rast gəlmək mümkündür. Məsələn:

- Ay bala, ay bala, geri qayıt.; - Oğlum, ay oğlum, sənə qurban, bu zənbilə kömək et.; - Ay bala, ay bala, mənə dağ çəkirsən sən!

Belə söz birləşmələri şəklində olan mürəkkəb xitabların təkrarlanması da müxtəlif olur. Bəzən yuxarıdakı misallarda olduğu kimi, söz birləşməsi bütövlüklə, dəyişmədən təkrarlanır. Bəzən isə söz birləşməsinin II tərəfi olduğu kimi qalır və heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan təkrarlanır, birinci tərəf isə dəyişilir. Məsələn: Ah, əziz ana! O gündən bəridir həsrətəm sana! [4, 126]

Məzmunca ona görə fərqlənir ki, bunlar müxtəlif şəxs və ya müxtəlif əşyalara yönəldilmişdir və ona görə də bir-birindən fərqli məlumatlar ifadə edir; formaca ona görə fərqlənir ki, bunların ikinci tərəfləri müxtəlif sözlərdən ibarətdir. Burada yalnız eyni əlamətə malik olmaq yanaşı duran iki xitabı yaxınlaşdırır. Deməli, burada təkrar olunan söz xitabın adi təkrarlanması olmayıb, bəlkə, xitabların həmcinsləşməsidir. Məsələn:

Ey müqəddəs həyat! Müqəddəs insan!
Sənə ilham verən yalnız ürəkdir. [8, 74]

Bəzən necə gözəlsən, ölüm, sən ey səadət!
Ey fikrim, xəyalım, rakettək şığı. [5, 41]

Həmcins xitablar hər tərəfdən müxtəlif olan söz birləşmələrindən və ayrı-ayrı sözlərdən də ibarət olur. Məsələn:

Ah, düşünən başlar, yaradan əllər!
Qanad verirsiniz düşüncələrə ... [4, 67]

Qayıt, gözüm nuru, könlüm atəşi,
Qayıt sahmana sal bu kainatı! [5, 56]

Eyni şəxs və əşyalara yönəldilmiş müxtəlif xitabların işlədilməsi və eləcə də xitabın təkrarlanması cümlənin xəbərinin həmcins olması və ya təkrarlanması ilə də əlaqədar olur. Məsələn: Yaşa - dedi - ey qəhrəman! Yaşa - dedi - ey Vətən! [8, 46]

Bəzən müraciət edilən şəxs və əşyanın bir sıra əlamətləri sadalanır. Belə halda həmin əlamətləri ifadə edən sözlər xitabın həmcins təyinləri kimi çıxış edir. Əlbəttə ki, buradakı birləşmələri müəyyən mənada həmcins xitablar kimi də qəbul etmək olar. Lakin bunlar formaca bir qədər fərqlənsə də, eyni məfhumun müxtəlif əlamətlərlə təkrarından başqa bir şey deyildir. Daha dəqiq desək, burada xitab olan sözlər eynidir. Lakin hər bir birləşmədə müxtəlif əlamətləri bildirən sözlərlə ifadə olunmuşdur.

Söz birləşməsindən ibarət olan xitablar bəzən də başqa cür təkrarlanır. Xitab kimi çıxış edən söz birləşmələrinin ikinci tərəfləri müxtəlif olur, birinci tərəfləri təkrarlanır. Belə söz birləşmələri həm məzmun, həm də forma etibarilə bir-birlərindən tamamilə fərqlənir. Həmcins təyinlər həm ayrı-ayrı sözlər, həm də söz birləşmələri şəklində ola bilər. Məsələn:

Ağ saqqallı, dünya görmüş, Bəxtiyar kişi!
Bolluqmudur yurdumuzun bu ilki yazı? [9, 67]

Bir xitabın bir neçə həmcins təyini olduğu kimi, bir neçə həmcins xitabın da bir təyini ola bilər. Belə halda eyni əlamətli müxtəlif şəxs və ya əşyalara müraciət edilmiş olur.

Elmi yeniliyi: Məqalədə müraciət məqsədilə işlənən xitabların məna əlamətləri, nitqdə işlənmə xüsusiyyətləri geniş şəkildə şərh edilmişdir.

Praktiki əhəmiyyəti: Nitqin daha gözəl və düzgün ifadəsi, dinləyici və ya oxucunun diqqətini cəlb etmək üçün xitabların məna xüsusiyyətlərinin böyük əhəmiyyəti var.

Ədəbiyyat

1. Anar. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Lider», 2004, 416 s.
2. Əhmədov S. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, I c. Azərnəşr, 1990.
3. Azərbaycan dili leksikasının məsələləri (Elmi əsərlərin mövzu məcmuəsi). Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 1989, 101 s.
4. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə, I cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 264 s.
5. Kərim Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, «Lider», 2004, 336 s.
6. Cabbarlı C. Seçilmiş əsərləri. 4 cilddə, II cild, Bakı, Yazıçı, 1983.
7. Cabbarlı C. Seçilmiş əsərləri. 4 cilddə, III cild, Bakı, Yazıçı, 1984.
8. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə, II cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 248 s.
9. Vurğun S. Seçilmiş əsərləri. 5 cilddə, III cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 424 s.

Б.И.Эминли

Смысловые особенности обращений

Резюме

В статье указаны смысловые особенности, признаки обращений в речи. Обращение употребляется с целью привлечь внимания. В зависимости от места употребления, повторения и однородности обращения, зарождаются смысловые различия.

B.I.Eminli

Sence peculiarities of addresses

Summary

In this article are showed sence peculiarities, signs of addresses in speech. Addresses are used to pay attention to somebody. Depends of using place, repeat and similarity of addresses forms sence diffence.

Elmi rəhbər*:* Y.Seyidov
filologiya elmləri doktoru, professor

O.B.CƏLİLBƏYLİ
BDU
ogtay_jalilbeyli@yahoo.com

YAPON DİLİNDƏ BAŞ ÜZVLƏRİN CÜMLƏDƏ ROLU HAQQINDA

Açar sözlər: Cümlə üzvləri, Baş üzvlər, Mübtəda, Xəbər, Tema, Rema.
Ключевые слова: Члены предложения, Главные члены предложения, Подлежащее, Сказуемое, Тема, Рема.
Key words: members of a sentence; main parts of speech; subject, predicate, theme, rema.

İstər yapon və istərsə də Azərbaycan dillərində cümlə bir-birindən fərqli məna və vəzifəyə malik müxtəliq mövqeli sözlərdən düzəlir ki, bunlara cümlə üzvləri deyilir. Cümlə üzvlərindən bəziləri cümləni quruluş cəhətdən yaratmaqda və bitmiş bir fikri ifadə etməkdə ən zəruri və həlledici önəmə malikdirsə, digərləri bunları izah etməyə, aydınlaşdırmağa, mənalarını tamamlamağa xidmət edir.

Cümlənin baş üzvləri məna və qrammatik cəhətdən cümlənin əsasını təşkil edir və xəbər mübtədaya predikativ əlavə vasitəsilə bağlanır.

Cümlə üzvlərini müəyyən edərkən qrammatik sual da müəyyən mənada onların müəyyənləşdirilməsində rol oynayır.

Müasir yapon dilçiliyində cümlənin baş üzvləri məsələsi hələ də həllini tapmamış məsələlərdəndir. Bəzi dilçilik ədəbiyyatında baş üzvlərin sayı məsələsi belə mübahisəlidir. Sadə, müxtəsər cümlələrin "tematik mübtədası", "tematik tamamlığı" olduğunu yazanlar, beləliklə, cümlənin baş üzvlərinin sayını üçə çıxaranlar da vardır.

Digər tərəfdən də cümlədə xəbərin rolu həddindən çox şişirdilir ki, bu özözlüyündə mübtədanın cümlədə mövqeyini azaldır. Bu fikrin tərəfdarları hətta cümlənin yalnız xəbərdən ibarət olduğunu qeyd edirlər (bu haqda bax: B.P.Lavrentyev "Praktiçeskaya qrammatika yaponskoqo yazıka", M.2005, s.269).

Özündən əvvəl fikir söyləmiş alimlərin düşüncələrini ifadə etmiş, müəllifin özünə gəldikdə, o cümlənin iki baş üzvünün olduğunu qeyd etmişdir: mübtəda və xəbər.

Bu kitabda mübtəda və tema, rema münasibətləri qarışıq şəkildə izah olunur. Odur ki, mübtədanın iki tipi (が/***qa*** göstəricisi ilə düzəlmiş mübtəda) yalnız rema ilə bağlı olanlar kimi izah olunur. Birinci qrupa yeni informasiyanı ifadə edən mübtəda kimi baxır. Məsələn:

彼が社長だ。***Kare-qa shachou-da***. *O - müdirdir.*

İkinci qrup isə üzvlərinə bölünməyən (cümlə-rema) cümlələrdir. Bu tip cümlələr "nə baş vermişdir?" sualına cavab verir. Bu cümlələrdə mübtəda ilə xəbərin yeri ixtiyaridir. Belə cümlələrin ruscaya tərcüməsi daha düzgün alınır. Məsələn:

雨がやんだ。***Ame-qa yanda***. *Yağış kəsdi.* (ruscaya tərcümədə: *прекратился дождь* kimi də *дождь прекратился* kimi də vermək olur). Eləcə də:

風が吹いている。***Kaze-qa fuiteiru***. *Külək əsir.*

Bütün bunlar göstərir ki, yapon dilində mübtəda ilə xəbərin cümlədə yeri məsələsində alimlər arasında ciddi fikir ziddiyətləri vardır. Adını yuxarıda qeyd etdiyimiz əsərdə mübtədaya geniş yer verildiyi, onun tema və rema ilə münasibətləri izah edildiyi halda "xəbər" bölməsində yalnız xəbərin struktur tərəfləri işiqlandırılır, deməli xəbərə az önəm verilir. Quruluşu etibarilə xəbər sadə və tərkibi olmaq etibarilə iki yerə bölünür. Yapon dilində xəbəri feil olan müxtəsər cümlələrdən ayrıca bəhs olunur. Tema və remada xəbərin rolu haqqında heç nə deyilmir. Mübtəda cümlənin əsas üzvü kimi izah olunur. Bununla bərabər xəbərin mövcudluğu da inkar olunmur.

Quruluşu etibarilə həqiqətən xəbər sadə və tərkibli olur. Məsələn:

本を読んだ。***Hon-o yonda***. *Kitabı oxudu.* (sadə feili xəbər).

本を読むだろう。***Hon-o yomudarou***. *Görünür kitabı oxuyacaq*. (xəbəri tərkibi feil olan).

これは本である。***Kore-va hondearu***. *Bu kitabdır.* (xəbəri addan ibarət olan cümlə).

Fikrimizcə, cümlədə mübtədanın rolunu şişirdənlər xəbərdə bir sıra qrammatik göstəricilərin formalaşmamasını əsas tuturlar.

Türk yaponşünası Ayşe Nur bu fikirdədir ki, yapon dilində xəbər cümlənin sonunda gəlməklə önəmli qrammatik yük daşıyır. Digər cümlə üzvlərinin ondan əvvəl gələrək onu bu və ya digər şəkildə izah etməsi onu göstərir k, həmin cümlə üzvləri əhəmiyyətinə görə xəbərdən sonra gəlir. Yeri gəlmişkən xəbərin yeri məsələsindən bəhs edərkən İ.İ.Bass da onun yerinin cümlənin sonunda olmasını qəbul edir. Hətta o yazır ki: "Xəbərin mövqeyi ciddi şəkildə cümlənin sonunda təsbit edilmişdir." (1, 285).

Ayşe Nur xəbərin rolundan bəhs edərkən görünür, yapon dilində cümlədə söz sırasının, türk dilində cümlədə sözlərin sırası ilə demək olar ki, eyni olmasından çıxış edərək xəbəri cümlənin başlıca üzvü kimi qeyd edir.

Müasir türk dilində xəbər "yüklem" istilahı ilə ifadə edilir. "Yüklem" sözünün kökü "yük" sözündəndir. "Yüklem" olan xəbərin, xüsusilə feili xəbərin təsdiq-inkar, növ, zaman, şəxs kimi qrammatik kateqoriyaları özündə cəmləşdirməklə cümlə üzvlərinin sıralanmasını da müəyyən edir. Cüttərkibli üzvlü cümlələrdə doğrudan da yapon dilindəki söz sırası türk və Azərbaycan dillərində olduğu kimidir. Məsələn: 1) 花が咲いています。***Hana-qa saiteimasu***. *Gül açır*; 2) 雨が降っています。***Ame-qa futteimasu***. *Yağış yağır*; 3) 海が見えます。***Umi-qa miemasu.*** *Dəniz görünür*.

Beləliklə, istər Ayşe Nur və istərsə də yapon dili ilə məşğul olan alimlərin fikirlərini analiz edərkən belə qənaətə gəlmək olar ki, cümlə üzvləri məsələsinə kompleks şəkildə baxılmadığından cümlə üzvlərinin yeri məsələsi indiyə qədər həll edilməmiş qalır.

1986-cı ildə çapdan çıxmış «Грамматика современного японского языка» adlı kitabında İ.V.Qolovnin yazır ki: "Cüt tərkibli kommunikatemlərin analizi göstərir ki, yapon dilində sintaksemlərin bu funksional siniflərini – cümlə üzvlərini ayırd etmək olar. Mübtəda və xəbər ilkin komponent olaraq (başlıca komponent kimi) cümlənin sırasını təşkil edən üzvlər kimi tam şəkildə elementar kommunikatemin olması üçün hər ikisinin də təşkiledici mərkəzi mübtəda və xəbərdir (yaxud da

tərkibi mübtəda və tərkibi xəbərdir)" (2,60). Müəllifin fikrincə mübtəda və xəbər: 1. Cümlənin nüvəsini təşkil edir; 2. Birbirilə bağlı olan başlıca komponentdir.

Beləliklə, İ.İ.Qolovnin cümlənin baş üzvlərinin cümlədə rolunu eyniləşdirmiş olur.

Bu doğrudur, mübtəda və xəbər fikrin ifadəsində önəmli cümlə üzvləri olub biri digərini tamamlayır. Lakin yenə də məsələ qrammatik asılılıq baxımından açıq qalır. Məsələn yapon dilində 私はあなたが好きです。***Vataşi-va anata-qa suki-desu.*** «Mən səni çox istəyirəm» cümləsinin "*mən*" mübtədası ilə "*istəmək*" xəbəri arasında qrammatik əlaqədən çox məna əlaqəsi mövcuddur. Məlumdur ki, burada qrammatik əlaqə dediyimiz zaman mübtəda ilə xəbər arasında uzlaşma əlaqəsini nəzərdə tuturuq. Lakin 母は入院されました。*Haha-va nyuuin saremaşita*. Anam xəstəxanaya qaldırıldı cümləsinin xəbərini feili məchul növdə olduğundan işin kimin tərəfindən icrası müəyyən deyildir. Cümlənin mübtədası olan "*anam*" obyekt vəzifəsini daşıyır.

Azərbaycan dilində baş üzvlərin cümlədə rolu məsələsi yapon dilində olduğu qədər mübahisə doğurmur. Mübtəda cüt tərkibli cümlənin elə bir baş üzvüdür ki, qrammatik cəhətdən cümlənin digər üzvlərindən asılı deyildir. Beləliklə, Azərbaycan dilində mübtəda müstəqil bir üzv kimi qəbul edilmişdir.

Türk dillərində feillərin şəxsi olmasına görə bütün feillər həmçinin xəbərlik kateqoriyasının varlığı üzündən bütün adlar xəbər olarkən daşıdıqları qrammatik əlamət vasitəsilə şəxs təsəvvürünü yaratdıqlarından bəzən mübtədaya ehtiyac duyulmur. Bu xüsusiyyətinə görə Azərbaycan dilində cümlənin baş üzvləri ciddi şəkildə yapon dilindən fərqlənir.

Azərbaycan, eləcə də türk dillərindən fərqli olaraq feili xəbərdə qrammatik şəxs kateqoriyası yapon dilində inkişaf etmədiyindən məs: 申し込みましたか。***Moshikomimashitaka*** cümləsini "*Müraciət etdinmi*", "*Müraciət etdimi*", "*Müraciət etdilərmi*?" sual cümləsi kimi işlətmək olar. Bu sual cümləsi II şəxsin təkinə də, III şəxsin təkinə və cəminə də ünvanlana bilər. Sual cümləsinin qrammatik göstəricisi intonasiya deyil, か/***ka*** sual hissəciyidir.

Azərbaycan dilində mübtədası yazıda ifadə edilməyən bu cümlələrin sonundakı şəkilçilərdən birincinin 2-ci şəxsin təkinə, 2-cinin III şəxsin təkinə və 3-cünün III şəxsin cəminə aid olduğunu görmək mümkündür. Bunun üçün qrammatik şəxs şəkilçiləri mövcuddur.

Bunlardan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, cümlənin mübtədasının olması, yəni işin kim tərəfindən icrası bəlli olmaq üçün subyektin mübtəda şəklində ifadəsi yapon dilində vacibdir.

Qrammatik şəxsin xəbərdə ifadə olunmasının mümkün olmadığını nəzərə alan "Yaponca Dilbilgisi" kitabının müəllifləri Ayşe Nur Tekmen və AkikoTakano türk oxucusuna təqdim etdikləri dərslikdə şəxsi şərti olaraq 3-cü şəxsin təki olaraq qəbul etmişlər.Odur ki, yapon dili cümləsini

来年兄が日本へ行きます。***Rainen ani-ğa nihon-e ikimasu.***

"Gələn il böyük qardaşım Yaponiyaya gedəcək" (3,43) birləşmələrdə mübtəda əsasdır, önəmlidir.

Verilmiş cümlədə eləcə də yapon dili ilə Azərbaycan dilinin söz sırası üst-üstə düşür.Həmin cümlənin sırasının quruluşu cümlə üzvlərinə görə belədir:

zaman zərfliyi+mübtəda +yer zərfliyi+xəbər

Cümlə misalı və cümlə üzvlərinin sırasını göstərən sxem "Yaponca Dilbilgisindən" götürülmüşdür. Odur ki, cümlə misalına aid verilmiş sxemdə təyinin qeyd olunmaması onunla əlaqədardır ki, türk dilçiliyində təyin təyin etdiyi sözlə bir yerdə götürülür və müstəqil cümlə üzvü kimi qəbul olunmur.

Bu tip cümlələrdə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşma olmur.Bunu mübtədanın ifadə etdiyi leksik şəxs və kəmiyyət müəyyən edir.

Konrad üç tip yapon cümləsi ayırd etmiş, bunları o, cümlənin xəbərinə görə müəyyənləşdirmişdir.Müəllif yazır: "Təbiidir ki, əgər predmetin özəlliyi predmeti ifadə edən sözlə, yəni isimlə, keyfiyyət bildirən sifətlə, o zaman hərəkətin özəlliyi feillə ifadə edilir" (4,70).Daha sonra müəllif davam edərək yazır: "Beləliklə bütün bu üç əsas tip cümlələr qrammatik cəhətdən bir-birindən xəbərlə fərqlənir" (4,70). Alim daha sonra xəbərdə şəxs kateqoriyasının inkişaf etməməsini bu dilin spesifikliyi kimi qəbul edir.

Yapon dilinin görkəmli tədqiqatçılarından A.A. Xolodoviç yapon dilinin bu spesifikliyini görərək belə bir cəhəti vurğulamışdır ki, "bütün konkret dillər eyni məna və vəzifələri görürlər, amma eyni vəzifə müxtəlif dillərdə hətta eyni bir dildə müxtəlif üsul və vasitələrlə yerinə yetirilə bilər." (5,6)

Dilçilikdə uzun zaman mübtəda- xəbər münasibətləri alimlər tərəfindən mübahisələrə səbəb olmuşdur.Bir nöqteyi- nəzərə görə A.A.Xolodiviçin dediyi kimi "между подлежащим и сказуемым нет отношения хозяина и слуга т.е. отношения детерминации" (həmin əsər.s.294).

Bununla əlaqədar olaraq E.Kuriloviçin fikirləri maraq doğurur. O yazır ki, "xəbər bir qayda olaraq mübtəda ilə uzlaşır, nəinki əksinə. Beləliklə mübtəda xəbərə uzlaşmanı diktə edir nəinki xəbər mübtədaya".

Kuriloviçinin sözlərindən bu nəticəyə gəlmək olar ki, uzlaşma əlamətinə görə predikativ birləşmələrdə mübtəda əsasdır, önəmlidir (хозяин- подлежащее.s.297).

Bir qayda olaraq xəbər mübtəda ilə uzlaşır, nəinki mübtəda xəbərlə, beləliklə, mübtəda uzlaşma formasını xəbərə diktə edir nəinki xəbər mübtədaya (s.294). E.Kuriloviçin bu fikri Azərbaycan dilçiliyində də geniş tərəfdar toplamışdır. Lakin bu ümumi müddəa yapon dili üçün məqbul sayıla bilməz və belə bir müddəa daha doğrudur ki, yapon dilində mübtədanınmı, xəbərinmi dominant olduğunu müəyyən etmək qeyri- mümkündür.

Yapon dilində predikativ şəxs kateqoriyasının inkişaf etməməsi üzündən şəxsə görə uzlaşmadan söhbət gedə bilməz.Burada qrammatik mübtədamı, xəbərmi dominantdır demək, doğru deyildir və bunu müəyyən etməyə ehtiyac yoxdur.

Azərbaycan dilində mübtədanın xüsusi əlaməti olmadığı halda həm ismi xəbərin, həm də feili xəbərin xəbərlik əlamətləri vardır. Yapon dilində mübtədanın da, xəbərin də göstəriciləri kimi əlavə hissəciklər mövcuddur (が/***ga***, は/***va*** və です/***desu***, ます/***masu***). Digər tərəfdən də müasir yapon dilində -ます/- ***masu*** suffiksi xəbərin formalaşmasında önəmli rol oynayır. Deməli bütün feillər xəbər funksiyasını yerinə yetirmək üçün feilin sonuna -ます/-***masu*** suffiksi əlavə edilməlidir. Ümumi götürdükdə bu cəhətilə Azərbaycan dilindəki xəbər, yapon dilindəki xəbərə oxşayır. Hər iki dildə xəbər göstəricisi vardır (şəxs ifadə etmək üçün). Bu suffiks 1- ci təsrif feillərinin 2- ci əsasına artırılır:

読む/***yomu*** oxumaq　　読みます/***yomimasu***

2- ci təsrif feillərindən

見る/ ***miru*** görmək 見ます/***mimasu***
来る /***kuru*** gəlmək 来ます/***kimasu***
する/***suru*** etmək します/***shimasu***

Bütün bunlar onu göstərir ki, feillərin xəbər kimi çıxış etməsində başlıca olaraq -ます/***-masu*** şəkilçisinin, yəni morfoloji əlamətin rolu vardır. Halbuki, məs. Azərbaycan dilində (見ます/***mimasu*** "baxıram") kimi cümlələrin

1-ci baxıram baxırıq
2-ci baxırsan baxırsınız
3-cü baxır baxırlar

kimi təsrif olunan feilin hər şəxsə görə morfoloji göstəricisi vardır. Bu xüsusiyyət yapon dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində imkan verir ki, zərurət olmadıqda şəxsi qrammatik göstəricilərlə ifadə edək.

Lakin Ayşə Nur dönə-dönə qeyd edir ki, "Yapon dilində cümlədə ən vacib cümlə üzvü xəbərdir" (s.45). Müəllif hətta əlavə edir ki, "Müstəgil şəkildə cümlə düzəltmək üçün xəbər kifayət edir" (yenə orada). Kitabda:

行きますか。***Ikimasuka*** - Gidermisin (misiniz)?Gedirsən (siniz) mi?
うん、行く。***Un, iku***-Evet, giderim (s.45). Bəli, gedəcəyəm misalları da verilmişdir ki, belə misallar xəbərin dominant olduğuna sübut kimi kifayət deyildir.

Ayşe Nur tamamilə xəbərə üstünlük verərək yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi onu cümlədə domimant olaraq qeyd edir. Yazır ki, "Yükleme özne, nesne, tümleç gibi öğeler eklenir" (s.45). Müəllifin fikrindən belə çıxır ki, mübtəda vasitəsiz tamamlıq (vasitəli tamamlıq) və xəbərdən asılıdır. Misallar:

Müstəqil cümlə üzvü kimi xəbərdən ibarət cümlə quruluşu:

読んでいます/***yondeimasu*** - oxuyur, oxuyurlar, oxuyuram
oxuyuruq, oxuyursan, oxuyursunuz

Misaldan göründüyü kimi yapon dilində feil -ます/***-masu*** suffiksinin köməyi ilə müstəqil xəbər ola bilər, lakin qrammatik şəxs olmadığından Azərbaycan dilindəki uyqun tərcüməsi ilə müqayisə etsək burada qrammatik yarımçıqlıq vardır. Yəni konkret xəbər deyildir. Çünki şəxsi müəyyən etmək olmur.

Yapon dilində, Azərbaycan dilində olduğu kimi, təsirlilik, təsirsizlik kateqoriyası vardır. Xəbəri təsirli feildən ibarət olan xəbər qrammatik obyekt tələb edərək, obyekti ifadə edən vasitəsiz tamamlığın ona yaxın yerləşməsini şərtləndirir. Tamamlıqlar hərəkətin təsirinə məruz qalan, hərəkətin icrası nəticəsində yaranan, hərəkətin çıxdığı, yönəldiyi obyekti, əlamətin (geniş mənada) müqayisə obyektini və sairəni ifadə edir.

３人の兄弟は両親に古い家を残して出て行きました。***San-nin-no kyoudai-va ryouşin-ni furui ie-o nokoşite, dete ikimaşita***. Üç qardaş valideynlərinə köhnə evi qoyub getdilər. Bu cümlədə "*evi*" tamamlığı, "*qoyub*" feili bağlamasının təsirilə təsirli hal şəkilçisi qəbul edib daxili tamamlıq kimi çıxış etmişdir. Yaxud: 私は娘に人形を買いました。***Vataşi-va musume-ni ningyou-o kaimaşita***. Mən qızıma gəlincik aldım cümləsindəki "aldım" xəbərinin (təsirli feildir) təsiri ilə gəlincik (obyekt bildirən söz) sözü vasitəsiz tamamlıq olmuşdur. Xəbərin cümlədə roluna üstünlük verənlər onun başlıca cümlə üzvləri kimi bu xüsusiyyətini də nəzərə almışlar, yəni feili xəbərin idarə əlaqəsi nəticəsində tələb etdiyi tamamlıqları.

Ayşe Nur ona görə xəbərə üstünlük verir ki, feil (xəbər) tamamliq+ xəbər, vasitəsiz tamamlıq+ xəbər və həm də mübtəda+ vasitəli tamamlıq+ vasitəsiz tamamlıq+ xəbər şəklində də işlədilə bilər.

1. 母が読んでいます/ ***haha – ga yondeimasu*** mübtəda+ xəbər
2. 妹と読んでいます ***imouto – to yondeimasu*** vasitəli tamamlıq+ xəbər
3. 本を読んでいます ***hon – o yondeimasu*** vasitəsiz tamamlıq+ xəbər
4. 母が妹と本を読んでいます ***haha – ga imouto-to hon – o yondeimasu*** mübtəda+ vasitəli tamamlıq+ vasitəsiz tamamlıq+ xəbər.

Şəxs kateqoriyası ilə əlaqədar olaraq önəmli cəhət, eyni zamanda yapon dilini digər dillərdən həmçinin Azərbaycan dilindən fərqləndirən cəhət bu dildə nəzakət anlayışının dildə ifadə (qrammatik) vasitəsinin olmasıdır. Odur ki, feil də danışıq situasiyasından və danışanlardan da xeyli dərəcədə asılıdır.

Yapon dilində xəbərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri onun Azərbaycan dilində olduğu kimi cümlənin sonunda gəlməsidir.

B.P.Lavrentiyevin "Samouçitel yaponskoqo yazıka" (Moskva, 1982) adlı kitabında bu cəhət xüsusilə vurğulanır.Onun kitabının 17- ci səhifəsində "Tri osnovnıx pravil yaponskoqo sintaksisa" başlığında yazır ki, "Podlejaşee predşestvuyet skazuemomu, kotoroye zanimayet mesto v konçe predlojeniya" Müəllif sintaksisin 3-cü qaydası olaraq yazır: "Dopolneniye i obstoyatelstvo predşestvuyet skazuemomu" (s. 17).

Bu fikrin doğru olduğunu sübut edən yetəri qədər cümlə misalları vardır. Məsələn: 1. *Mən qızıma gəlincik aldım* (mübtəda+vasitəli tamamlıq + vasitəsiz tamamlıq + xəbər). 2. *Yanımda olan qız köhnə kitabı oxuya-oxuya sakitcə yatdı.*

Qeyd edək ki, bu iki xüsusiyyətin ikisi də eynilə Azərbaycan dilində olduğu kimidir.

Yapon dilində cümlənin baş üzvlərilə bağlı elmi mülahizələrə yekun vuraraq qeyd etmək lazımdır ki, yaponşünaslar bu məsələdə ya sintaktik cəhəti, ya morfoloji xüsusiyyətləri, ya da informativ faktora əsaslanmışlar. Fikrimizcə, cümlə üzvlərinin dominantlığı məsələsini həll edərkən yuxarıda qeyd etdiyimiz faktorların hamısını kompleks şəklində nəzərə almaq lazımdır. Çünki cümlə sintaktik sistem olub üzvləri arasında qarşılıqlı əlaqələrə malikdir.

Müasir yapon dilində cümlə üzvlərinin xüsusilə cümlənin baş üzvlərinin tədqiqi göstərir ki;

1. Bu məsələ yapon dilçiliyində öz həllini tapmamışdır. Halbu ki, bunun hazırda yapon dilinin tədrisi məsələsinə ciddi təsiri vardır.
2. Cümlədə mübtəda kimi çıxış edən söz onun qrammatik göstəriciləri olan は/***va***, が/***qa*** kimi şəkilçilərini qəbul edir. Azərbaycan dilində mübtədanın xüsusi qrammatik göstəricisi yoxdur.
3. Həm yapon və həm də Azərbaycan dillərində xəbərin qrammatik göstəriciləri vardır. Lakin Azərbaycan dilində bu göstəricilər ismi cümlələrdə başqa, feili cümlələrdə isə bir başqadır.
4. Yapon dilində feili cümlələrdə feil şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmir. Buna görə də mübtədası açıq şəkildə ifadə edilməyən cümlələrdə bunu müəyyən etmək çətin olur. Belə hallarda mətni situasiya müəyyən mənada köməklik göstərə bilir.

5. Yapon dilində şəxsə və kəmiyyətə görə dəyişmələr baş vermədiyinə görə baş üzvlərdən hansının dominant olduğunu alimlər bu günə qədər müəyyən edə bilməmişlər.

6. Azərbaycan dilçiliyində bir qayda olaraq xəbər mübtədaya görə formalaşdığından mübtədanın daha müstəqil bir cümlə üzvü olması fikri qəbul edilmişdir.

7. Yapon dilində cümlədə xəbərə üstünlük verənlər onun türk dillərində olduğu kimi cümlənin sonunda gəlib digər sözləri ətrafına toplaması ilə izah edirlər ki, bunu da məqbul saymaq olmaz.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1) И.И.Басс. Проблемы современного японского языкознания, Санкт-Петербург, 2004,371 с.
2) И.В.Головнин. Грамматика современного японского языка,
3) Ayşe Nur Tekmen, Akiko Takano. Yaponca Dilbilgisi, Ankara, 2007, 378 s.
4) N.İ.Konrad. Синтаксис японского национального литературного языка. М. 1973, 373с.
5) А.А.Холодович. Проблемы грамматической теории, Ленинград, 1979, 302 с.
6) Э. Курилович. Очерки по лингвистике. М. 1962,
7) В.П.Лаврентьев. Самоучитель японского языка, М. 1982, 350 с.
8) Ə.Abdullayev. Müasir Azərbaycan dili, Bakı 1972, 475 s.

О.Б.Джалилбейли

О роли главных членов предложения в японском языке

Резюме

В современном японском языкознании до сих пор не решён вопрос о роли членов предложений в японском языке.

В статье анализируются мнения ученых по этому вопросу и определяется место главных членов предложения в японском предложении, даются особенности подлежащего и сказуемого в предложениях японского языка и отличительные черты этих членов предложения, описываются синтаксические связи подлежащего и сказуемого, а также говорится об отношениях подлежащего, сказуемого, темы и ремы.

O.B.Jalilbayli

About the role of the main parts of speech in Japanese language

Summary

In contemporary Japanese language the problem of the role of members of a sentence has not been solved yet.

In the presented article the main parts of speech in a sentence: disputable ideas of a subject and predicate and their role in a sentence have been analysed and the role of the main parts of speech has been determined.

Different features of a subject and predicate in comparison with other languages in Japanese language have also been explained in the presented article. Syntactic connection between them has also been spoken about. Subject, predicate, theme and rema attitudes have also been dealt with.

Rəyçi: N.Məmmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

GÜNEL PAŞAYEVA
Sumqayıt Dövlət Universitetinin doktorantı
e-mail: p.gunel@hotmail.com

DİLİN LÜĞƏT TƏRKİBİNİN ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ TERMİNLƏRİN ROLU
(Azərbaycan dilinin materialları əsasında)

Açar sözlər: dilçilik, Azərbaycan dilçiliyi,terminologiya,termin,alınma terminlər
Ключевые слова: языкознание, азербайджанское языкознание, терминология, термин, заимствованные термины
Key words: linguistics, Azerbaijani linguistics, terminology, the term, loan terms

Hər bir dil üçün mənsub olan sözlərin necə yarandığı, ilk dəfə hansı mənada işləndiyi, yaranma və inkişaf tarixi maraqlı, öyrənilməsi mühüm olan məsələdir. Hər bir dilin leksikası keçdiyi inkişaf prosesini bütünlüklə özündə əks etdirir. Elə buna görə də yeni yaranan hər bir əşya, hadisə və abstrakt məfhumlar öz əksini sözlər, terminlər şəklində tapır.

Sözlərin özü də onun cəmiyyətə necə xidmət etməyindən, insanların istəklərini nə dərəcədə düzgün ifadə etməsindən asılı olaraq bir ömür yaşayır. Bəzən o, öz məzmununu dəyişərək inkişaf edir, öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Amma unutmaq olmaz ki, yeniliyin və inkişafın geniş vüsət aldığı bir dövrdə yeni-yeni sözlərə mütləq və mütləq ehtiyac duyulur. Bu sözlər bəzən dilin daxili imkanları əsasında, bəzən isə başqa dillərdən alınır.

Dil və onun daxili inkişaf qanunlarına cəmiyyətdə baş verən siyasi, ictimai dəyişiklik, elmi texniki tərəqqi, iqtisadi mədəni həyatda baş verən yeniləşmələr ciddi təsir göstərir. Bu yeniləşmələr dünyada o cümlədən dilimizin lüğət tərkibində müxtəlif istiqamətlərdə də dəyişikliklər yaradır. Bu təsir özünü daha çox terminologiya sahəsində göstərməkdədir. Belə ki, Qərbə inteqrasiya, elmi texniki inkişaf, baş verən yeniliklər bir çox alınmaların yaranmasına səbəb olur. Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində alınmaların rolu danılmazdır. Dillərarası əlaqələrin kökünü araşdırsaq görərik ki, bu tarix çox qədimdir. Belə ki, məntiqi təfəkkürün formalaşdığı, xalqlar arasında yaranan iqtisadi və hərbi əlaqələrin meydana gəldiyi dövrdən dillər arasında da müəyyən münasibətlər yaranmağa başlamışdır.

Dilimizin müstəqilliyini şərtləndirən cəhətlərdən biri də leksik tərkibin başlıca hissəsini xalis Azərbaycan sözlərinin təşkil etməsidir. Lakin dünyada elə bir dil yoxdur ki, lüğət tərkibi tamamilə öz sözlərindən ibarət olsun. Müxtəlif elm sahələri üzrə kəşflər, ixtiralar, yeniliklər yeni söz yaranmasını və mübadiləsini zəruriləşdirir. Bu zəruriliyin hesabınadır ki, dilimizin leksik tərkibi artır, zənginləşir.

Müasir ədəbi dilimizin leksik tərkibi də çox zəngindir. Burada Azərbaycan sözləri ilə bərabər mənşəcə müxtəlif terminlər də var. Bütün sahələrdə olan sürətli inkişaf yeni sözlərin, terminlərin yaranmasına və alınmasına zəmin yaradır.

Başqa sözlə desək, yeni yaranmış əşya və ya məvhumun adlandırılması üçün xüsusi sözlərin yaranması vacib hal alır. Bu hadisə bir çox ərazilərdə özünü göstərdiyindən beynəlxalq xarakter daşıyır. Yer kürəsinin hansı hissəsində meydana gəlməsinə baxmayaraq hər bir yeni yaranan söz dilin leksik vahidi ilə adlandırıl-

malıdır ki, bu da ancaq terminoloji vasitələrlə reallaşır. Çünki termin elmin, texnikanın, incəsənətin anlayışlarını, təbiət və cəmiyyətdə baş verən hadisələri, istehsal proseslərini bir-birindən fərqləndirmək üçün onlara verilən səciyyəvi addır [1.s.268].

S.A.Sadıqovanın qeyd etdiyi kimi,termin ancaq bir anlayışı, obyekti ifadə edir. Söz kimi terminin özü də leksik kateqoriyadır. O, nominativ xarakterə malik olub əşyaları, hadisələri və müəyyən məfhumları ifadə edir. Bununla yanaşı terminlər müvafiq anlayışı təyin etmək funksiyası (definitiv funksiya) ilə də fərqlənir və dilin lüğət tərkibində xüsusi yer tutur.

Məhz terminlərin sayəsində elmi məlumatlar daha dəqiq və yığcam çatdırılır. Buna görə də həmin anlayışların mənalarını ixtisasçılar daha asan başa düşür. S.A.Sadıqova yazır: "Terminlə anlayış arasında hadisə və mahiyyət, forma və məzmun əlaqəsi mövcuddur. Termin anlayışı adi söz kimi adlandırmır, anlayış terminə təhkim olunur,yəni terminin mənası onun təyinatıdır.Əgər təyinat məlum deyilsə, termin də məlum deyildir" [2. s.17]. Deməli, dildə heç bir ehtiyac olmadan öz-özünə yersiz terminlərin yaranması halı mümkün ola bilməz. Əgər belə bir hal mövcud olsa belə, o söz və ya terminin çox qısa bir ömür yaşayacağı danılmazdır.

Terminləri digər söz qruplarından fərqləndirən əsas xüsusiyyət də, onların elmi konsepsiya ilə bağlı olmasıdır.

Terminlərə münasibətlərdə məntiqşünaslar, filosoflar, sosioloqlar, müxtəlif peşə sahibləri və dilçilərin yanaşma üsulları fərqlidir. Onların hər biri termini öz başa düşdüyü kimi izah edib fərqləndirir. Buna görə də bəzən terminlər ümumişlək sözlərlə, peşə sənət leksikası ilə qarışıq salınır. Yəni istənilən təyinetməyə malik olan sözə uyğun gələn anlayışlara termin kimi baxılır.

Termin özü də söz olduğu üçün onun mahiyyətini başa düşmək üçün ilk növbədə ümumi anlayışı olan sözə müraciət etmək vacibdir. Söz və terminlər hər ikisi leksik kateqoriyadır. Lakin terminlər xüsusi sözlər deyil, xüsusi funksiya daşıyan sözlərdir. Ona görə də ümumi qaydaya görə terminin leksik mənasından deyil, funksiyasından, məzmunundan bəhs edilir.

Termin özü müstəqil məna daşıyan sözlər sırasına daxil olduğundan bəzən ümumişlək sözlərlə qarışdırılır. Bunları fərqləndirmək istərkən terminlərin öz spesifikası dəqiqləşdirilməlidir. V. Adilova görə terminlər və ümumişlək sözlər arasında fərqlər bir neçə istiqamətdə araşdırıla bilər: "işlənmə dairəsinə görə, semantik cəhətə görə, funksional cəhətə görə, yayılma dərəcəsinə görə və s." [3, 10].

Azərbaycan dilinin daxili imkanları, lüğət tərkibi əsasında bir çox termin yaradılmışdır. Bunlara misal olaraq tut sözündən "tutqac", çox sözündən "çoxluq", çıx sözündən "çıxılan", "topla" sözündən "toplanan" sözlərini misal gətirmək olar.

Fikir versək, görərik ki, dilin daxili resursları kimi bir çox hallarda dialekt və şivələrdəki sözlərin yaranmış eytiyac qarşılığında termin kimi yeni bir funksiya daşıması hallarının dəfələrlə şahidi ola bilərik. M.Şirəliyev bu haqda belə yazır: "Canlı xalq dilində, onun lüğət tərkibində həyat və məişət, adət və ənənə, təsərrüfatla bağlı istənilən qədər sözlər yaşamaqdadır. Ədəbi dildə isə bunların əvəzinə alınma sözlər işlənir" [4, 54]. Məncə biz öz dilimizin daxili imkanları sayəsində termin yaratsaq, daha məqsədəuyğun olar. Bundan ötrü xalq dilinin daha dərindən öyrənilməsi zərurəti meydana çıxır. Ə.Dəmirçizadə bu məsələyə zamanında bu şəkildə münasibət bildirmişdir: "Dilin öz lüğət ehtiyatından alınıb terminə çevrilmiş sözlərin

həmin dildə müxtəlif məqamlarda işlənilmə imkanı başqa dildən alınma terminlərə nisbətən daha çox olduğundan belə sözlərin məqsədəuyğunluq əsasında termin kimi, ya ümumişlək bir söz kimi işlədilməsinə ehtiyatla yanaşmaq və sözü işlədərkən bütün bu incəlikləri nəzərə almaq zəruridir" [5, 80]. Lakin bununla belə qeyd edək ki, dildə termin yaradıcılığı prosesi zamanı başqa dillərdən alınmalardan tam yan qaçmaq mümkün deyildir. Bu məqamda bir məsələyə də diqqət yetirək ki, bütün əcnəbi sözlər termin kimi qəbul edilə bilməz. Yalnız müəyyən təyinatlı sözlər bu statusa qədər yüksələ bilər.

Son onilliklərdə Azərbaycan dilinə məcburi və könüllü şəkildə bir çox alınma terminlər daxil olmuşdur. Prof. S.Sadıqova bu haqda belə yazır: "Hələ Roma imperiyasında, latın dili imperiyaya daxil olan xalqların dillərinin leksikasını yeniləşdirir, orada özünə geniş yer tutmağa başlayır. İslam dininin meydana gəlməsi və müsəlmançılığın yayılması ərəb dilinin təsirini genişləndirdi. Beləliklə, dinin və sakral ədəbiyyatın yayılması hərəkatı Qərbdə latın, Şərqdə ərəb dilinin hegemonluğunu təmin etdi. Ədəbi-mədəni dil kimi bu dillər yüzilliklər boyu milli dillərə təsir etdi; onların lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynadı" (2. s.188).

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müxtəlif dövrlərdə müxtəlif səbəblərdən dilimizə daxil olan sözlər dilimizin lüğət tərkibini zənginləşdirmiş, bəzi məqamlarda isə illərin süzgəcindən keçəcək, müxtəlif xırda dəyişikliklərə uğrayaraq hətta özümüzünküləşdirilmişdir. Lakin alınmaların milli sözlərimizdən fərqləndirilməsi üçün bir neçə meyar vardır ki, fikrimizcə, bunu bilmək terminləri tədqiq edən şəxs üçün çox vacibdir. Belə ki, D.S.Lotte bu haqda belə yazır: "Hər hansı sözü "özününkü" və ya yad kateqoriyalara aid etmək üçün əsas meyarlar, bizim fikrimizcə, aşağıdakılardır:

1. Həmin sözdəki səs birləşmələrinin dildə qəul olunmuş səs birləşmələrinə hansı dərəcədə uyğun gəlməsi.

2. Sözün morfoloji quruluşu və digər formal mənsubiyyət elementlərinin dildə qəbul olunmuş quruluşa uyğun gəlməsi və onunla harmoniya yaratması.

3. Həmin sözdən əmələ gələn düzəltmə sözlərin mövcudluğu, yaxud sözün dildəki söz yaradıcılığı prosesində iştirak etməsi"[6 s.10]

S.V.Qrinev isə alınmaları təyin etmək üçün təklif olunan 6 əlaməti qeyd edir: fonetik, qrafik, morfoloji, sözdüzəltmə, sintaktik semantik.

Dilçilər terminləri iki qrupa ayıraraq belə qruplaşdırmışdır.

1) Alınma sözlərdən yaranan terminlər.

2) Hazır termin kimi alınanlar.

Alınma terminlərin mənbəsini araşdırsaq görərik ki, bu terminlər üç qrupa ayrılır.

1) Ərəb və fars mənşəli alınma terminlər.

2) Rus dilindən alınma terminlər.

3) Avropa dillərindən alınma terminlər.

Lakin qeyd edilməlidir ki, Avropa dillərindən alınma terminlər mövzusu bu gün daha çox böyük aktuallıq kəsb etdiyindən bu mövzuya ayrıca toxunulmalı və ona daha geniş şəkildə münasibət bildirilməlidir. Bu baxımdan bu məqalədə biz bu təsnifatın birinci və ikinci bəndlərində qeyd edilmiş alınma terminlərə münasibət bildirməyi lazım bildik.

Ərəb və fars mənşəli alınma terminlər – fikrimcə, ərəb istilası dövründə dilimizə məcburi şəkildə keçmiş alınmalar çoxluq təşkil edir.

Məlumdur ki, milliyətcə Azərbaycanlı alim və yazıçılarımız məcburi şəkildə ərəbcə yazıb yaratmış, bir çox ərəb-fars mənşəli sözləri terminoloji qata daxil etmişlər.

Hazırda bu sözlər azacıq fonetik, semantik dəyişikliyə uğrayaraq bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır. Məsələn: mühasib, dairə və s.

Rus dilindən alınma terminlər – Azərbaycan ədəbi dili Sovet dövründə öz yeni inkişafına qədəm qoydu. Hələ XIX əsrdən başlayaraq ictimai-siyasi əlaqələr nəticəsində dilimizə rus mənşəli sözlər daxil olmağa başladı.

Artıq XX əsrdən ictimai siyasi həyatda baş verən dəyişiklər rus dilindən xeyli sözlərin dilimizə keçməsini sürətləndirdi. Bu proses 90-cı illlərə qədər davam etmiş və dilimizin lüğət tərkibinə inanılmaz sayda yeni sözlər, terminlər daxil olmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq dilimizin dərin qatlarına kök salmış ərəb-fars mənşəli sözlər hələ də öz əsas aktuallığını qoruyub saxlamışdır.

Vaxtilə bizim üçün ikinci ana dili hesab olunan rus dilinə olan maraq, o dövr üçün səciyyəvi olan rus məktəblərinə axın dəbi bu alınmaların, yeni sahələr üzrə yaranan terminlərin qəbulunu zəruriləşdirdi.

Hətta çox acınacaqlı hal kimi hesab etdiyim, bu gün çox insanların rus dilindən alınmış və demək olar ki, artıq ümumişlək söz kimi dilimizə daxil olmuş bir çox sözlərin Azərbaycan dilində qarşılığını bilməməyidir.

Rus dilindən keçən terminlərin elmi dildə işlənməsi haqda prof. S.Sadıqova yazır: "Bu terminlərin elmi dildə işlənməsi üç formada öz əksini tapır:

1) Həm Azərbaycan, həm vasitəçi olan rus dilində, həm də mənbə dildə eyni formada işlənən terminlər: aorta, anomaliya, plazma.

2) Həm Azərbaycan, həm də rus dilində olduğu kimi işlənən terminlər: anatomiya, dizel, folekul.

3) Azərbaycan dilində dəyişməyə məruz qalaraq işlənən terminlər: фистула – fistel.

Bir şeyi unutmaq olmaz ki, rus dilindən alınan belə terminlər Azərbaycan ədəbi dilinin qanunauyğunluqlarına tabe olması təbii prosesdir.

Avropa dilindən alınma terminlər – Azərbaycan dilçiliyində Avropa dillərindən alınmalar tədqiqatçılar tərəfindən tədqiq olunmuşdur. Maraqlıdır ki, tədqiqatçılar bu alınmalara fərqli tərəfdən yanaşmışlar.

Sovet dövründə məlumdur ki, Avropa ölkələri ilə geniş şəkildə əlaqə qurulmadığından dilimizə vasitəli şəkildə keçən terminlər üstünlük təşkil edir. Lakin XX əsrin sonlarından ölkə müstəqilliyini əldə etdikdən sonra Avropa ölkələri ilə əlaqələr genişlənmişdir.

Təbii olaraq, əvvəlki dövrlərdə termin almada rus dili əvəzinə Avropa dillərinin əsas rol oynaması diqqəti cəlb edir.

Avropa mənşəli terminlər, əsasən, latın, fransa, alman, yunan dillərinə məxsusdur" (2. s.226).

Məlumdur ki, bu gün elmin, texnikanın, inkişafında Qərb dövlətləri bizi ötür.

Bununla əlaqədə qeyd edilməlidir ki, dilimizdə günü-gündən qərb dillərindən alınan terminlərin sayı çoxalır. Avropa ölkələrindən qəbul etdiyimiz bir çox əşya və məvhumların adlandırılmasında çətinlik çəkdiymizdən məcburən həmin terminləri olduğu kimi qəbul edirik. Çünki dil öz daxili resusrsları, imkanları hesabına yeni əş-

ya və ya məvhumu adlandırmaq iqtidarında olmadıqda alınmalara müraciət etmiş olur.

Bəzən bu sözlər dilimizin fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərinə uyğunlaşsa da bir qisim sözlər var ki, mənbə dildəki formasını qoruyub saxlayır. Məsələn: spam – qəbul edən üçün mənasız, göndərən üçün isə əsasən reklam anlamı daşıyan informasiya (e-mail) Update – apdeyt, yəni ən son versiyaya qaldırmaq, yeniləmək, mükəmməlləşdirmək.

Alınma sözlər sırasına bu gün bir çox terminləri nümunə göstərmək olar. Məsələn: disk, e-mail, facebook, kompüter, fotoşop və s. S.Sadıqova yazır:"Elm və texnikanın inkişafı ilə əlaqədar müvafiq terminlər yaranır.lakin həmin terminlərin mənası dəqiq,dürüst müəyyənləşdikcə onları yaradan elm və texnika sahəsinin özü də irəliləyir.Elm inkişaf etdikcə isə hər hansı bir proseslə bağlı təsəvvür yaranır təsəvvürün inkişafı məfhumu əmələ gətirir.Məfhum isə anlayıyışın əmələ gəlməsinə təkan verir."(7.s.4)

"Azərbaycan dili zəngin imkanlara malik olan bir dildir. Buna görə də elmin, texnikanın, incəsənətin, istehsalatın, ictimai fəaliyyətin bütün sahələrinə aid müstəqillik illərində irihəcmli lüğətlər nəşr olunmuşdur" (2. 337). Fikrimcə, lüğətlərin tərtibi zamanı bütün yeniliklər diqqətdə saxlanmalı, yeni yaranmış terminlər araşdırılmalı və düzgün şəkildə ictimaiyyətə çatdırılmalıdır. Mümkün olduğu halda isə dilimizin fonetik və qrammatik quruluşuna tabe olmayan sözləri öz sözlərimizlə əvəz etməli, dilimizi yad ünsürlərdən qorumaqla, yadda saxlanması çətin olan sözlərdən imtina etməliyik. Bu heç də o anlama gəlməməlidir ki, biz alınmaları qəbul etməməli və onların hamısını yersiz söz və ifadələrlə əvəz etməliyik. Təbii ki, elə beynəlxalq statuslu, mövqeli terminlər vardır ki, onların işlədilməsi nitqə və dilə ayrı bir rəng və yeni bir məzmun qatır.

Bu araşdırmada ərəb-fars və rus dilindən alınmaların ümumi xüsusiyyətləri bu mövzuya həsr olunan çoxsaylı tədqiqatlara baxmayaraq bir daha nəzərdən keçirilərək onlara müasir zamanın tələbinə uyğun münasibət bildirilməsi baxımından daha sonrakı tədqiqatlar üçün əhəmiyyət kəsb edə bilər. Belə ki, bu məqalədə təqdim edilən materiallar, fikir və mülahizələr dilin tarixi mənzərəsini canlandırmaqda faydalı material kimi istifadə oluna bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı:

1. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989

2. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. Bakı, Elm, 2011.

3. Adilov V. Termin və ümumişlək söz. Terminologiya məsələləri. Bakı, Elm, 1990.

4.Şirəliyev M.Ş.Azərbaycandilinin dialektologiyasinin əsaslari.Bakı,Şərq Qərb,2008

5. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, 1962.

6. Лотте Д. С. Вопросы заимствования и упорядочение иноязычных терминов и терминоелементов. Москва, Наука, 1983

7. Sadıqova S.A. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri Bakı,Elm, 2002

Гюнел Пашайева

Роль терминов в обогащении лексического состава языка
(на материале азербайджанского языка)
Резюме

Это статья посвящена роли терминам в лексическом обогащении нашего языка. Так как, термины используются для разграничения понятий науки, техники и искусства. Они создаются различными способами и заимствоваются из других языков либо вынужденым образом, либо добровольно. Понятия и термины перешедшие в наш язык из других языков обогащают его лексический состав, повышают словарный запас.

Gunel Pashayeva

The role of terms in lexical enrichment of language structure
(on the basic of the Azeri language)
summary

This article is dedicated to the role of terms in the lexical enrichment of our language.

Term in the meaning of limit is the typical name given to science, techniques, art for to differ them from one another. Terms are formed in some ways and come to our language forced or voluntarily from other languages enrich lexical composition of language and increase fund of words.

Elmi rəhbər: S.A.Sadıqova
filologiya elmləri doktoru

НАИЛЯ ГАДЖИЕВА
Азербайджанский медицинский университет
E-mail naila.abasova@mail.ru

РАЗВИТИЕ РЕЧИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ СВЯЗНОГО ТЕКСТА

Açar sözlər: əlaqəli nitqin inkişafı, mətnin komponentlərinin əlaqəsi, cümlənin aktual üzvlənməsi, statik və dinamik təsvir, söyləmin tema və rema funksiyaları.

Ключевые слова: развитие связной речи, связь компонентов текста, актуальное членение предложения., статическое и динамическое описание, функции темы и ремы высказывания.

Key words: coherent speech development, text component parts connection, sentence actual segmentation, static and dynamic description, theme functions and theorem statements.

Всякая работа по развитию речи студентов-азербайджанцев должна быть главным образом работой над связным текстом. Ведь не секрет, что многие студенты-азербайджанцы, правильно составляя отдельные предложения для подкрепления грамматических правил русского языка, нередко затрудняются в употреблении подобных же конструкций в связной речи. Объясняется это тем, что для овладения навыком связной речи недостаточно усвоить построение предложения; надо уметь еще сочетать предложения друг с другом, располагать их в известной последовательности, используя для этого определенный порядок слов, интонацию и прочие грамматические средства. Иначе говоря, соединение самостоятельных предложений в целом тексте имеет свои специфические особенности, несводимые к особенностям синтаксической связи слов в составе простых или сложных предложений (1, с. 27).

Несмотря на разногласие в определении понятия «текст», всеми лингвистами признается, что текст не мыслим вне связности. Связность речи – «… это функционально-семантическая категория, выражающая информационно-лексическую последовательность высказываний посредством использования системы единиц всех уровней языка и определенных способов употребления этих единиц, выступающих в функции средств выражения этой категории» (2, с. 52).

В данной статье рассматривается роль актуального членения в организации связности текста. Опираясь на представление о тексте как линейно строящейся речи (его процессуальность), и одновременно как высшем коммуникативном целом (его результативность) мы рассматриваем связность в двух аспектах: 1) связность как отражаемое, передаваемое или создаваемое речью наличие общего в двух или более фактах, явлениях и т.д; 2) связность как отражаемое, передаваемое или создаваемое речью объединение фактов, явлений и т.д. в одно замкнутое в смысловом отношении целое.

В связи с этим следует отметить, что именно актуальное членение выступает организатором связности в указанных двух аспектах. С помощью

актуального членения прекращается один вид связности – внутренняя связность темы и ремы – на границах отдельных высказываний, а также устанавливается другой вид связности, внешний для высказывания, но внутренний для относительно самостоятельной группы высказываний сверхфразовых единств или целого текста) (3; 4).

Объектом данного исследования является один из таких типов, а именно – описание. Описание служит для изображения природы, местности, помещения, внешности человека, внешнего вида предмета, характеристики человека и т.д. Различают статическое описание и динамическое описание. В статическом описании речь идет об изображении предметов в их стабильности и неизменяемости в определенный промежуток времени, в динамическом описании фиксируются различные состояния и положения в процессе существования и сосуществования предметов, т.е. изображаются изменения, происходящие с предметами, что неизменно связано с представлением о течении времени.

Обращение к анализу межфразовых связей текста вызвано тем, что связность признается конституирующим признаком текста (5, с. 10). Чтобы определить характер межфразовых связей в тексте, необходимо установить степень «данности» или «новизны» компонентов актуального членения высказываний. Как показывают исследования, тема высказывания может содержать информацию как уже известную адресату, так и новую, рема – как новую информацию, так и уже известную. Особое значение разграничение понятий «данное» и «известное» приобретает в функционально-смысловом типе речи статического описания, построенном по принципу параллельного соподчинения.

Под «данным», вслед за И. И. Ковтуновой, мы понимаем «наличие в предшествующем контексте того, что содержится в последующих предложениях, а также то, что в какой-то степени предопределено_предшествующим контекстом» (6, с. 48). Эта предопределенность предшеству-ющим контекстом позволяет нам считать «данное» явлением не только лексическим, но и, в некоторых случаях, - денотативным. Связь между последующими предложениями и предшествующим контекстом может возникать на основе докоммуникативных знаний адресата речи, т.е. на основе его жизненного опыта. Именно контекст, речевая ситуация и знакомство слушателя с окружающим миром являются источниками, в сфере которых знания слушателя и говорящего совпадают (7, с. 61).

Известно, что целое описывается через его неотъемлемые части. Например, *голова, руки, ноги* являются неотъемлемыми частями тела человека. Независимо от того, находятся ли эти слова в теме или в реме высказываний, эти названия частей целого являются данным. Такой тип данного называется партитивным данным.

Для статического описания характерны конструкции с препозицией обстоятельственных детерминантов со значением места, которые служат для включения предметов в пространственные рамки. В высказываниях эти обстоятельственные детерминанты представляют собой тему (8, с. 50). Среди них часто встречаются такие, которые обозначают неотъемлемые части целого, что соответствует пониманию партитивного данного. Это обстоятельства,

обозначающие оси симметрии предмета: *справа* и *слева, вверху* и *внизу, спереди* и *сзади, снаружи* и *внутри* и т.д. Например:

Вверху – небо, *вправо* – померкшая заря, *впереди*, за яблоней, - далекие красноватые просветы в черных лесных низах (И.Бунин. Полуночная Зарница)

Партитивными данными в высказываниях являются также обстоятельства, указывающие стороны света: север, юг, восток и запад:

Мелиховский двор – на самом краю хутора. Воротца скотного база ведут на север к Дону. …. *На восток* – за красноталом гуменных плетней – Гетманский шлях …. *С юга* – меловая хребтина горы. *На запад* – улица, пронизывающая площадь, бегущая к займищу. (М.Шолохов. Тихий Дон).

В приведенном описании темами высказываний являются не детерминанты, а подлежащие. Слова *волосы, лицо, ноздри, нос, глаза* также представляют собой партитивные данные. Таким образом, независимо от структурно-синтаксической роли этих компонентов в предложении, они, являясь партитивными данными, выполняют функцию средств межфразовой связи.

В описательных текстах связь между высказываниями осуществляется не только с помощью слов, представляющих собой партитивные данные, но и с помощью слов, входящих в состав различных лексико-семантических ассоциативных рядов, так, например, в описаниях обстановки в доме это могут быть названия предметов домашнего обихода. Например:

Из сеней он попал в комнату тоже темную, чуть-чуть озаренную светом, входящим из-под широкой щели, находившейся внизу двери …. *На одном столе* стоял даже сломанный стул …. *На бюро*… множество всякой всячины …. *По стенам* навешано было весьма тесно и бестолково несколько картин …. *С середины потолка* висела люстра в холстинном мешке …. *В углу* комнаты была навалена на полу куча того, что погрубее и что недостойно лежать на столах (Н.Гоголь. Мертвые души).

В этом описании мы видим знакомые нам партитивные данные – слова, называющие части комнаты: *стены, потолок, угол*. Помимо них есть еще два обстоятельственных детерминанта, представляющих собой так же, как и первые, тему высказываний: это слова *стол и бюро*, которые входят в состав лексико-семантического ассоциативного ряда «комната – мебель». Эти слова обладают семантической общностью и способны выполнять функцию средств межфразовых связей. Этот тип данного является ассоциативным данным.

Помимо тем в статическом описании функцию межфразовых связей выполняют также ремы. Сама природа описания – констатация наличия, существования предметов и явлений действительности – требует соответствующего выражения в речи. В языке существует типизированная коммуникативно-динамическая структура, выполняющая эту функцию, - это нерасчлененные высказывания с нулевой темой, целиком состоящие из ремы, которая и принимает на себя функцию связи между высказываниями. Например:

Железный рукомойник. Сосновый столик. Стул. Свеча в стеклянном подсвечнике. Зеленые решетчатые ставни-жалюзи. Крашеный пол, облезлый от постоянного мытья (В.Катаев).

В приведенном примере наблюдаются партитивные данные – названия неотъемлемых частей помещения, а также ассоциативные данные, образую-

щие лексико-семантические группы: названия предметов домашнего обихода. Высказывания данного описания связаны между собой благодаря наличию партитивных и ассоциативных данных, находящихся в составе рем.

Если в статическом описании имеется коммуникативная установка – сообщить о наличии предметов, составляющих описываемый предмет, то мы наблюдаем предметную рематическую доминанту. Под рематической доминантой, понимается семантико-грамматическая однородность ударных, т.е. рематически выраженных слов. Например:

И внутри изба была такой же, как и другие избы. *Большая горница*, за ней // *спальня*. В переднем углу // *божница – полочка с иконами,* в другом // - *угловик с зеркалом и вышитым полотенцем*, на стене // *фотографии*, за перегородкой // - *кухня* (А.Рыбаков. Неизвестный солдат).

Если имеется коммуникативная установка – сообщить о качестве предметов, входящих в состав описываемого предмета, наблюдается качественная рематическая доминанта:

Я поднял его (глухаря). В нем было фунтов около пятнадцати весу, а величиной он равнялся среднего роста индюку. Шея и живот // - *черные,* спина // *светло-коричневая*, *с седоватым пятнами*, брови // *красные, бархатистого оттенка*, лапы // *в серых штанишках*, а пальцы их // *покрыты костяной бахромой,* глаз // *круглый, коричневый, с большим круглым и черным зрачком* (А.Куприн. На глухарей).

В художественных текстах встречаются высказывания, где обстоятельственные детерминанты со значением места, являющиеся темой, занимают не начальную, а конечную позицию, например:

Изба лесника состояла из одной комнаты, закоптелой, низкой и пустой, без палаты и перегородок. Изодранный тулуп висел *на стене*. *На лавке* лежало одноствольное ружье, *в углу* валялась груда тряпок; два больших горшка стояло *возле печки*. Лучина горела *на столе*. *На самой середине избы* висела люлька, привязанная к концу длинного шеста (И.Тургенев. Бирюк).

В данном описании наблюдается чередование высказываний с прямым порядком компонентов актуального членения «тема + рема», где обстоятельственный детерминант представляет собой тему, остальная часть высказывания – рему, и высказываний с обратным порядком тех же компонентов «рема + тема». «… *в углу* // валялась груда тряпок; два больших горшка стояло // *возле печки*». Линейное соположение таких вариантов закономерно для поэтически окрашенной прозы, оно образует фигуру, называемую хиазмом.

От подобных высказываний, в которых обстоятельственные детерминанты со значением места вводят предметы в ситуацию и представляют собой тему (независимо от начальной или конечной позиции), следует отличать высказывания, цель которых состоит в сообщении местоположения предметов. В этих случаях обстоятельственные детерминанты со значением места являются ремами и располагаются в конце предложений. При этом обязательно, чтобы глагол-сказуемое, если он есть, входил в тему. Такая позиция детерминанта – синтаксически слабая, и для выполнения данной предложно-падежной формой функции детерминанта необходима поддержка контекста, свидетельствующего о распределении глагола и детерминанта между различными

компонентами актуального членения – между темой и ремой: а) «данность» глагола, б) наличие частиц, в) местоположение глагола – отрыв от детерминанта. Например:

«… комната, определенная быть кабинетом, … но прежде необходимо знать, что в этой комнате было три стола: один письменный // - *перед диваном,* другой ломберный // - *между окнами перед зеркалом,* третий угольный // - *в углу, между дверью в спальню и дверью в необитаемый зал* …» (Н.Гоголь Мертвые души).

Нетрудно заметить, что в этих высказываниях выполняется одно из условий – «данность» глагола, опущенные глаголы-сказуемые входят в состав темы. Перед нами высказывания, в которых обстоятельственные детерминанты со значением места служат ремами, которые однородно в семантико-грамматическом плане. Сама по себе семантико-грамматическая однородность рем, т.е. наличие рематической доминанты текста, по аналогии с синтаксическим параллелизмом, является одним из средств межфразовых связей. Это еще одно проявление участия ремы в организации связности текста.

Выявление особенности фунционирования единиц связной речи позволяет сформулировать правила их образования и использования в речи, а реализация этих правил приводит к коммуникативной правильности речи на уровне текста.

Литература

1. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Язык и культура. М.: Русский язык 1990.
2. Зарубина Н.Д. Текст: лингвистический и методические аспекты. М.: Русский язык 1981.
3. Абдуллаев К.М. Актуальное членение предложения в азербайджанском языке // Советская тюркология, 1983, №1, с. 61-75.
4. Гуревич В.В. Актуальное членение предложения в его разных проявлениях // Вопросы языкознания, 2004, №3, с 69-87.
5. Ляпон М.Б. Смысловая структура сложного предложения и текст (К типологии внутритекстовых отношений). М.: Наука, 1986.
6. Ковтунова И.И. Современный русский язык. Порядок слов и актуальное членение предложения. М.: Просвещение, 1976.
7. Щукин А.Н. Методика обучения иностранным языкам. М. 2004.
8. Крылова О.А. Детерминанты в аспекте коммуникативного синтаксиса // Вопросы языкознания, 1978, № 2, с. 43-52.

N.H.Hacıyeva

Əlaqəli mətnin əsasında tələbələrin nitqinin inkişafı

Xülasə

Məqalədə əlaqəli mətnin semantik-funksional xüsusiyyəti öyrənilir. Mətnin təşkilində müstəqil cümlələrin birləşmə əlamətləri şərh edilir. Əlaqəli mətnin semantik-sintaktik quruluşunda aktual üzvlənmənin rolu tədqiq edilir. Əvvəlki kontekst və sonra gələn cümlə arasında əlaqəyə xüsusi diqqət verilir. Məhz kontekst və nitq situasiyası danışanın və dinləyənin biliklərinin üst-üstə düşməsi üçün mənbə kimi qeyd edilir.

N.H. Hadjiyeva

Students' speech development on the basic of a coherent text.

Summary

The semantic and functional characteristics of a coherent text are studied in this article. Separate sentences combination features in text organization are elucidated and the function of actual segmentation in the semantic and syntactic structure of coherent text is considered. Particular attention is paid to connection between previous context and following sentence. It is context and speech condition that are sources in which the speaker's and listener's knowledge are the same.

Rəyçi: N.Ş. Məmmədov
filologiya elmlər namizədi

RANƏ BABAYEVA
ADNA

О НЕКОТОРЫХ ПРОБЛЕМАХ НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Ключевые слова: Производное, сжатость, словообразование, конверсия, способ, стиль
Açar sözlər Törəmə, yığcamlıq, sözdüzəltmə, konversiya, üsul, üslub**.**
Key words: derivative conciseness word-buildinq conversion method style.

Анализ лингвистических исследований позволяет выделить следующие характеристики научно-технического текста: 1) статичность; 2) стремление к сжатости, компактности выражения; 3) широкое использование абстрактной лексики и своеобразный способ ее конкретизации; 4) специфическое выражение отвлеченности и обобщенности как способа научного познания.

В качестве третьей характерной особенности научно-технического текста можно выделить широкое употребление абстрактной лексики, с одной стороны, и специфический, своеобразный способ ее конкретизации, не свойственный другим стилям речи, с другой. В основе всякого научного познания лежит процесс абстрагирования, тенденция изучать частное и индивидуальное через общее. Цель любого научного труда — установить какую-то истину, которая, как известно, всегда конкретна, но конкретное научное познание не может быть отождествлено с познанием единичного, с познанием неповторимых явлений и ситуаций. Поэтому в научной речи всегда широко используется абстрактная лексика; слово, как правило, соотносится не с конкретным предметом, а выражает общее понятие. «Обычные» конкретные слова-понятия — такие, как house, family, face, hand и т. д., — попадая в стиль научной речи, как правило, переосмысляются и используются в отвлеченном значении.

Отвлеченный и обобщающий характер научно-технического текста проявляется в широком использовании безличных и неопределенно-личных предложений, начинающихся с неопределенно-личных местоимений one, you, we.

Пожалуй, самым сильным и распространенным средством выражения обобщенности в научно-техническом тексте служит страдательный залог.

Категория пассивности широко представлена в научном стиле не только грамматически, но и лексически такими фразами и словосочетаниями, как is under consideration, is under supervision, is under discussion и т. д.

Дополнительным средством выражения обобщенности служит также частое использование таких обобщающих слов, как generally, usually, as a rule, in most cases и т. д.

Лексико-грамматические особенности научно-технического стиля

В области лексики это прежде всего использование научно-технической терминологии. Терминами называются слова и словосочетания, обозначаю-

щие специфические объекты и понятия, которыми оперируют специалисты определенной области науки или техники. В качестве терминов могут использоваться как слова, употребляемые почти исключительно в рамках данного стиля, так и специальные значения общенародных слов. Такие, например, лексические единицы, как coercivity, keraumophone, klystron, microsyn и т.п., широко употребляемые в текстах по электронике, трудно встретить за пределами научно-технических материалов. В то же время в этих текстах выступают в качестве терминов и такие слова, как dead, degeneracy, ripple, rope и др., имеющие хорошо всем известные общеупотребительные значения. Термины должны обеспечивать четкое и точное указание на реальные объекты и явления, устанавливать однозначное понимание специалистами передаваемой информации. Поэтому к этому типу слов предъявляются особые требования.

Словообразовательные процессы в научно-техническом стиле

Первой характерной чертой научно-технического текста является статичность. При анализе индивидуальных стилистических черт того или иного автора нередко отмечают вербальный (глагольный) или номинальный (именной) характер стиля в зависимости от того, чему отдает автор предпочтение более широкому использованию глаголов, что создает динамичность, или имен существительных и прилагательных, что создает большую статичность текста. Глаголы в функции сказуемого употребляются в научной литературе в среднем в два раза реже, чем существительные и прилагательные в функции определения, что дает повод говорить о номинальном (именном) характере стиля научно-технической литературы. Это явление вполне закономерно и объяснимо: те или иные понятия в научной литературе конкретизируются и определяются детальнее и многостороннее, чем в стиле художественной литературы.

Насущной потребностью научно-технического текста является вторая характерная черта его — стремление к экономии языковых средств, к сжатости. Иногда говорят о лаконизме как характерной черте научно-технического текста. В научно-техническом тексте громоздкость языка является настоящей опасностью; здесь-то и возникает вынужденное и исторически обусловленное стремление к сжатости, свернутости выражения. О лаконизме же научно-технического текста можно говорить лишь в смысле важности факта замены громоздких и труднообозримых выражений лаконичными математическими символами и формулами.

В последнее время большое распространение получили слова с первым компонентом, обозначающим часть света: Euro-dinner, Euro-politics, Euro-farmer, Euro-money, Eurovision, Afro-American.

Аффиксация в научно-техническом стиле

В научно-технических текстах наибольшей продуктивностью во всех частях речи обладают аффиксальные образования, т. к. они прошли самый длительный путь развития в истории английского языка. Данное явление характерно не только для языка науки, оно получило широкое распространение

практически во всех стилях речи. Однако, следует отметить, что в каждом стиле словообразовательные модели различаются своей продуктивностью и активностью. Приведем примеры наиболее продуктивных суффиксов в текстах научно-технического стиля.

Суффикс -ment, с помощью которого в языке науки образовано значительное количество производных: requirement, management, development, investment.

Суффикс –er: repeater (V + er)→N, user.

Суффикс –ate (populate, demonstrate) и суффикс –al (functional, potentional, external, commercial).

Продуктивными суффиксами в текстах научно-технического характера являются суффиксы –ism (с абстрактным значением) – nuclearism, и суффикс –ion (-tion, - ation), также обладающий абстрактным значением. При помощи последнего в английском языке образуется существительное от глаголов:

denuclearize – denuclearization,

depollute – depollution,

Очень важно показать отличие комбинирующих форм от аффиксов, с одной стороны, и от полнозначных основ, входящих в сложные слова – с другой. Примером комбинирующей формы в английском языке может служить элемент -cide (от латинского caedare “убивать”), встречающийся в словах pesticide, herbicide и в ряде других. Комбинирующая форма -cide несет в таких случаях значение “тот, кто убивает” или “то, что убивает”, а также иногда “акт убийства или уничтожения” в прямом или переносном смысле, например, microbicide, liberticide. На основании анализа слов с компонентом -cide становится, в частности, совершенно ясной структура широко распространенного слова genocide, где первый компонент соответствует греческому genos “раса, происхождение, род, вид”.

Другой тип сложных слов с комбинирующими формами представлен словами с усеченными основами, соединяющимися со вторыми компонентами при помощи соединительной гласной, например: electro-duct, electro-conductivity, electro-music. Комбинирующая форма compu- — усечение слова computer встречается в словах compu-talk “разговор с кибернетической машиной”, computicket “билет, выдаваемый кибернетической машиной”. Элемент eco-, выделяемый из слова ecology, используется при образовании новых слов, например: eco-activist “человек, который принимает активное участие в защите окружающей среды”; ecocatastrophe “гибель в результате катастрофического загрязнения среды”.

Высокой продуктивностью обладает префикс non-, со значением “противоположный, обратный”, а также может выражать отрицательное отношение лица к чему-либо: non-nuclear, noncandidate, non-aligned (против политического союза с большим государством), non-book, nondebate, nonpolicy.

Префиксы over-, extra-, super-, de-, также относятся к наиболее продуктивным аффиксам английского языка.

Словосложение в научно-технических текстах

В текстах научного характера, особенно содержащих компьютерную технологию частотность сложных слов довольно велика. В основном это сложные и сложнопроизводные образования, построенные по нескольким наиболее распространенным и употребительным словообразовательным моделям. В научно-техническом тексте нами было обнаружено большое количество сложных прилагательных, образованных по самым различным моделям:

object-oriented design – N + Part II;
architecture-centred design – N + Part II;
framework-based application – (N + N) + Part II;
implementation-oriented problems – (N + tion) + Part II;
networked devices – N + Part II;
internet-connected – (pr + N) + Part II;
sensor-equipped devices – N + Part II;
domain-specific behavior – N + Adj;

Конверсия в научно-техническом стиле

Такой способ словообразования как конверсия также играет немаловажную роль в обогащении лексики научно-технического стиля. Безаффиксальные производные, также как и сложные слова, способствуют компрессии средств выражения информации в научном тексте. Однако, количество новообразований, полученных благодаря данному способу, значительно ниже, чем в языке газеты. Дело в том, что такие особенности научно-технического стиля как официальность, строгость и возникающие в связи с этим различные стилистические ограничения, требующие соблюдения языковой нормы, не допускают частого использования конверсионных образований. Конверсивы обычно чаще встречаются в неофициальных документах, статьях разговорной речи.

Следует отметить, что в журнальных статьях встречаются конверсивы, не лишённые образности и стилистической окраски. Это конверсионные образования той же модели N → V:

My vision is clouded by a number of issues.

Capital is rushing in, fueled by market research predictions.

Конверсия, как способ, словообразования начал использоваться в английском языке еще в древне-английском периоде. Для научно-технического текста наиболее характерны конверсионные образования, построенные по модели N→V:

model → to model
map → to map
result → to result
massage → to massage
computer → to compute

coin → to coin
tie → to tie
cite → to cite. В настоящее время обладает высокой активностью во всех сферах языка и дает большое количество и новопроизводных слов.

Литература

1. “Лексикология английского языка” Харитончик З.А.
2. “Словосложение в современном английском языке” Мешков О.Д.
3. “Стилистика современного английского языка” Арнольд И.В.

Ranə Babayeva

Elmi-texniki ədəbiyyatın bəzi problemləri haqqında

Xülasə

Məqalədə elmi-texniki ədəbiyyatın leksik və qrammatik xüsusiyyətlərindən bəhs olunur. Elmi-texniki ədəbiyyatda geniş istifadə olunan terminlərdən danışılır. Həmçinin elmi-texniki ədəbiyyatda sözdüzəltmə problemləri də işıqlandırılmışdır.

Ranə Babayeva

About Some problems of Scientific technical literature.

Abstract

In this article some problems of scientific technical literature have been considered.

Terms (Concepts) common to scientific literature have been described in this article. How to achieve the replacement of cumbersome ideas by simple ones have also been discussed.

Rəyçi: Dosent Məmmədova Rəhimə

İLAHƏ QURBANOVA
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, doktorant
E-mail: gurbanovailahe@gmail.com,

АНАЛИЗ ФОНЕМАТИЧЕСКИХ ДИСТРИБУТИВНЫХ ЕДИНИЦ В ПРА-ТЮРКСКОМ ЯЗЫКЕ В СРАВНИТЕЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКОМ АСПЕКТЕ

(На материалах диалектов и говоров азербайджанского и других тюркских языков)

Açar sözlər: kök, anlaut, dialekt, türk dilləri
Keywords : root, anlaut, dialect, Turkish languages
Ключевые слова: корень, анлаут, диалект, тюркские языки

Сложная историческая обстановка, в которой формировался азербайджанский народ, в первую очередь отразилась на его многочисленных живых говорах. Характерной чертой лексико-грамматической структуры и фонетической и фонематической системы диалектного состава азербайджанского языка являются общетюркские элементы, присущие той или иной языковой подгруппе тюркских языков.

Обратимся к материальным данным тюркских языков. Вот, например корень ba\ma\ pa в разных тюркских языках и говорах дает определенное значение богатства, роста (чего угодно), начало, вверх, важное событие в жизни человека:

Balı	слишком много	якутский яз.
Baal	Много	якутский яз.
Bala	Высота	уйгурский яз.
Baldi	Сначала	уйгурский яз.
Baaça	старший брат, дядя	якутский яз.
Ba	Богатый	уйгурский яз.
Baj	Богатство	уйгурский яз.
Bar	богатство,	уйгурский яз., кумандин.диал. ойрот.яз.
Bo	Быть	уйгурский яз.
Bay	Богатый	кумандин.диал.ойрот.яз.,татар-чалкан.диал.ойрот.яз.
Boy	Рост	кумандин.диал.ойрот.яз.
Mal	Товар	кумандин.диал.ойрот.яз.
Payla	жить богато	кумандин.диал.ойрот.яз
Poy	Рост	кумандин.диал.ойрот.яз
Pay	Богатый	татар-чалкан.диал.ойрот.яз.
Pas	Голова	кыпчакская групп.тюркских яз.
Baj	Уходить	уйгурский яз.

Başta	Управлять	уйгурский яз.
Ban	Чердак	азер. диал.
Bandax	Посуда . где хранятся фрукты	аз.диал.
Bazi	возвышенность	кюрдам. гов. азер.яз
Bəliyə	процесс обручения	шекинский гов. азер.яз.
Bəlyə	Обручение	борчалин.диал. азер. Яз.
Bəybaşı	свадьба только для мужчин	сальянсий гов.азр.яз.
Boygörmə	церемония по поводу знакомства с молодой невесткой	борчалин.диал.
Baş	Голова	Тюрк. яз.
Manlay	лоб, череп, передняя часть ног, авангард армии, первый эшелон боевого порядка, вначале, сначала	кум.,узб.,каз.,туркм.,тур.,ккал., уйгур.,якут. диал.
Manqlay	В вышеуказанных значениях	узб.,алт.,тув., якут. диалекты
Manday	Идентично	башк.,кирг.,каз. диалекты
Man	ход, скок, шаг вперед	основные тюрк. яз.

Также в некоторых других словах эта лексема означает, вообще, лиц важных и старших (по возрасту и чину). Например, сопоставляя термины родства в алтайских языках, В.Цинциус пишет: «В тюркских языках в качестве двух автономных лексических единиц принимаются ара и aba. Как правильно отмечает Г.Кязимов: « Азербайджанский язык входит в огузскую группу тюркских языков. Но формирование языка произошло намного раньше формирования огузских языков.» (1;4)

Наличие сходных языковых факторов в азербайджанских говорах и тюркских языках дало основание автору данной статьи в исследовании вышеуказанных корней провести параллели между более десяти тюркскими языками и азербайджанскими говорами.

Нужно отметить, что при исследовании тех или иных корней, относящихся к самому раннему состоянию тюркского языка, выясняется очень любопытная деталь. Многие древние парные фонемы (звонкий- глухой) в анлауте не выдерживают своей позиции. То есть, если в определении фонемы основываться на теорию Трубецкого, который пишет: « Если в том или ином языке два звука встречаются в одной и той же позиции и могут замещать друг друга, не меняя при этом значения слова, то такие звуки являются факультативными

вариантами одной фонемы.»(2;53), то, с научной точки зрения, спорно называть данные звуки фонемами.

Это находит свое основание в том обстоятельстве, что последняя разновидность, т.е. термин с глухим губным согласным, служит для обозначения старших родственниц- иначе говоря, лиц женского пола, тогда как первая преимущественно относится к мужчинам; ср.: др.-тюрк.: ара-старшая родственница, старшая сестра, мать; казах., кирг.: ара ; узб.: старшая сестра; каракалпак.: ana -старшая сестра(турм.ana страшая сестра; аз., тур., abla старшая сестра(3; 33) apay-abay-abi-abaqa-abaka-abuqa epey-ebey-ebi-ebeqey-ebekey-epukey

Касаясь данного корня, в связи с этимологией слова –малай в «Этимологическом словаре тюркских языков« дается следующее определение: «парень, парнишка, дитя, мальчишка….В.В.Радлов связал казан., хив. малай с русским малый, считая, видимо, форму прямым заимствованием из рус. языка. Л.Рашоньи отметил, что радловское толкование малай как русское заимствовании, ошибочно, т.к. собственное имя Малай можно найти раньше и на гораздо большой территории, чтоб оно могло быть рус. Заимствованием…Поскольку ареал употребления тюркского слова значительно шире русского, и последнее в живой речи связывается с представителями тюркских народностей, то имеется достаточно оснований видеть в нем одну из форм тюркского в качестве исходной тюркской основы можно предположить bala» дитя, ребёнок, парень, девица». Анлаутное - м в рассматриваемом слове вторичное (m-b),конечный -й является в качестве, вероятно, звательной формой, характерной и для тюркских языков. (3;21)

Как видно из примеров данный переход характерен для кыпчакских языков. Наличие данного фонетического факта в тюркских языках обязывает нас внимательно исследовать этимологию материальных фактов. Термины родства в чувашском языке- muçi, piççe, ,pultar, puççana, а также в татарском- peçkə, baldız, malay во многих других тюркских языков и в азербайджанском также звучат, как-baldız, bacı, bacanaq, bala.

Как видно из значений, все эти термины родства выражают старших в доме. Позже присоединение к этой лексеме различных морфем, а также фонетическое видоизменение самой лексемы способствовало появлению новых лексических единиц. Подтверждение этому находим в восточном диалекте башкирского языка, где: bülə-родня, bıun - родственная ветвь.(4;8) Следует отметить, что использование оглубленного варианта происходит в тех языках, где чувствуется кыпчакское влияние. Например: bibi (сестра в узбекских диалектах, сестра отца в азербайдж. диалектах); mama (сестра отца в западных диалектах азер. яз.); məmə (мать в северо-восточном диалекте азер. яз.); mamay (старуха, бабушка в узбек. диал.); baba (дедушка, отец во многих тюркских языках); babay (старик,дед в узбек. диал.); əmmə, əmi, amca (брат отца во многих диалектах тюрк. языка), aba, apa, ebe (мать в чуваш., татар., азер., турецких диалектах, в том же значении отмечается Махмудом Кашкари. Автор отмечает и вариант- epe у карлукских туркмен (5;247). В итоге проведенного сравнения, терминов родства в современных тюркских языках и диалектах, а также сопоставляя их с вариантами, отмеченными в более древних

источниках, можно предположить, что слова, произошедшие от вышеуказанного корня в неогубленном варианте с –\b \,а изредка с –\m\ в анлауте присущи огузской подгруппе, а в огубленном и узком вариантах с –\m\ и –\p\ в анлауте, кыпчакской подгруппе тюркских языков.

Продолжая тему, следует отметить, что термины родства в анлауте с \m\, особенно вызывали споры со стороны многих тюркологов. Вот например, слово ма-ма, по мнению большинства тюркологов, возникло из детской лепетной речи. М.Ренсен, придерживаясь этого мнения, указывает на параллель с лат. Мама и др. обозначениями матери. Дж.Клонсон также придерживается этой теории и отмечает , что к звукоподражательным лепетным словам по происхождению относятся как одно из обозначений матери(мама), так и одно обозначений отца.(ба:ба)(3;27)

Многие приведенные формы с начальным \m\- фонетически имеют коррелят с анлаутным \b\, он соотносит с мама отмеченную в Словаре Махмуда Кашкарского форму маму…Таким образом, учитывая возможность вторичности тюрк. анлаутного \m\- ,признавать варианты с \b\ исторически более древними (первичными) логично. Далее автор пишет: от семантических переплетений рассмотренных терминов, для которых в целом характерно обозначение лиц старшего поколения как мужского, так и женского пола, всё их фономорфологическое разнообразие можно свести к двум подтипам, а именно:

Следует заметить, что исследуя следующие фонетические переходы как :-u-a (muçi-maçi):-m-b(maçi-baçı);-m-p (muçi-piçe);-p-b и -u-a (bacı);-u-a ; -p-b (puçana-bacanaq); -b -p и u-a (pultar–baldız); -m-b (bala–malay); -b-p (baldız-pultar) и др. всё заметнее становится участие единого корня -ba в разных фонетических вариантах (ma, mu, pu, pi, bü, bi, mi, be, pe) в обозначение кровных родственников в тюркских языках. То есть дисхронное наблюдение за данной лексемой дает основания предполагать, что изначально, до того как произошли дифференциальные отличия в данных языках, слово -ba выступала, как одна из главных родственных терминов. Однако, поскольку рассматриваемые слова являются, очевидно, звукоподражательными по происхождению, нельзя полностью исключать древность \m\.(3;40)

Но наше внимание привлекает ещё один факт, констатируемый в данных тюркских языков. Многие из лексем выступают в анлауте с \ ***p*** \ ***.В ходе работы над диалектологическим словарем азербайджанского и других тюркских языков, было выявлено очень много лексем, по своей семантике, означающих рост, что-то огромное, большое:.***

Bozau	Теленок	чуваш.яз.
Pezi	Сильный	кюрд.,исмал.,гов. Аз.яз.
Peyi	С большим носом	лачин. Гов.аз.яз.
Pışdıx	Молодой буйвол	зенг.гов.аз.яз.

Pıtıx	Молодой буйвол	келб.гов.аз.яз.
Pozu	Теленок в свою первую весну	сарыг-югурский яз.
Perik	Большой, важный	сарыг-югур.яз.
Pezik	Большой, важный	сарыг-югур.яз

Если учесть, что ***p***\ в анлауте один из самых древних этапов в тюркских языках, то можно предположить, что данные слова ***в азербайджанских диалектах одни из самых древних вариантов данной лексемы.***

Позднее корень начал приобретать фонетические черты, характерные для той иной подгруппы тюркских языков. В огузских языках оно начало выступать в анлауте с ***b***\ и обозначать конкретно рост. В кыпчакских языках в анлауте с **p**\ и ***m***\ оно означало конкретный возраст или же размер чего- либо. Что можно наблюдать и в азербайджанских диалектах подвластных кыпчакскому влиянию.

Слово изначально было связано с ростом чего-либо. Существующие на данный момент в литературном азербайджанском и его диалектах слова, как: boy (рост), böymək(расти), bərk (твердый) подтверждает эту нашу мысль. То есть пережиток того времени, когда переход ***p***\-***b***\ в анлауте полностью не завершился, ещё точнее не завершился сам процесс дифференциации тюркских языков в определенные языковые подгруппы.

Подтверждение нашей мысли мы находим в древних письменных памятниках:

Bala	Птенец	М.Кашкари
Bay	Богатый	Ибн-М.
Bayımak	Обогатиться	Ибн-М., Деде-Кор.
Bam-bam dəpə	Холм	Деде-Кор.
Ban	Высота	Деде-Кор.

Кроме этого, в Книге Деде Коркута привлекают внимание собственные имена: Bamsı, Banıçiçək, Bayandur.(6;26) По нашему мнению, корень \ba\ в данных именах означает высший чин этих персон. То же самое можно сказать и о слове \bəy\bey\bay\, который подчеркивает аристократическое происхождение человека.

Все вышеуказанные лексемы из разных говоров и диалектов азербайджанского и других тюркских языков ещё раз доказывают правоту нашей мысли о том, что корень основа в данных лексемах \pa\ pe\ pı\ ba\ bo\ ma\ и др . относится к древнему состоянию тюркского языка. Ведь оглушение согласных и

неустойчивое положение звонких в анлауте типичное явление для данных языков. Спорным, по нашему мнению, остается вопрос: была ли пра-фонема в тюркских языках или можно говорить только о дистрибутивных единицах, в которые включались целые ряды согласных и гласных. И не этот ли факт способствовал возникновению впоследствие джекающих, йокающих, окающих, цокающих и др. диалектов тюркских языков.

Вообще, весь строй фонетики тюркских языков свидетельствует о том, что количество фонематических согласных было в древности очень ограниченным: целые ряды согласных, которые в современных тюркских языках являются самостоятельными, в древности включались в дистрибутивные единицы, например ***j-y(dy,ty)-ny-n, b-p-m; z-s*** и прочие пары глухих со звонкими и т.п.

Как отмечалось выше, дифференциация это более поздний процесс. В результате чего образовались фонематические варианты одного и того же корня, при этом сохраняя свою семантику. Итак, основываясь на вышеуказанную мысль Трубецкого, можно сказать, что говорить о самостоятельной фонеме в анлауте лексем, относящихся к древнетюркскому слою не соответствует действительности. Думаем, что материалы диалектов и говоров современных тюркских языков и письменные памятники древности дают нам повод говорить в пратюркском языке о дистрибутивных фонематических единицах, включающие целые ряды согласных.

Литература

1. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı. 2010.
2. Трубецкой Н.С.Основы Фонологии. Москва. 2009
3. Этимологический словарь тюркских языков. Москва. 2003.
4. Максютова. Н.Х. Восточный диалект Башкирского языка. Москва. 1976.
5. Kaşğari Mahmud.Divani lüğat–it–türk. tercümesi Serap Tuba Yurtsevər ve Seçkin Erdi. İstanbul.2005.
6. “Kitabi-Dədə Qorqud” un izahlı lüğəti. Bakı. 1999
7. İbnü Mühənna lüğati. Aptullah Battal. İstanbul. 1934.

Список условных сокращений:

Азер.яз.- азербайджанский язык
Башк.-башкирский
Борчал.говор-борчалинский говор азербайджанского языка
Зенг. говор-зенгиланский говор азербайджанского языка
Исмаил.говор-исмаилинский говор азербайджанского языка
Казах.-казахский
Ккарак.-каракалпакский
Кельб. говор –кельбеджарский говор азербайджанского языка
Кирг.-киргизский
Куманд.диал.- кумандинский
Кюр.говор. -кюрдамирский говор азербайджанского языка

Лит.-литературный
Намаг.говор.уз.яз.-намаганский говор узбекского языка
Сарыг-югор.-сарыгюгорский
Тат.-татарский
Турец.-турецкий
Туркмен.-туркменский

Xülasə

Azərbaycan dialektlərinin etnolinqvistik analizi tarixi və linqvistik baxımdan çox mühümdür. Məqalədə dilin ən dərin leksik qatını və eləcə də, etnolinqvistik xarakter daşıyan fonetik keçidləri özündə əks etdirən dialektlər tarixi-müqayisəli aspektdən araşdırılmışdı və qədim türk dilində prafonem məsələsinə xüsusi toxunulmuşdu. Araşdırmaya Azərbaycan dialektləri ilə yanaşı qohum türk dilləri də cəlb olunmuşdu. Tədqiqat \ba\pa\ma\ köklərinin qədim türk dilinin söz yaradıcılığında iştirakı istiqamətində aparılmışdı. Fonetik keçidlərdə özünü göstərən oğuz və qıpçaq elementləri xususi göstərilmişdi.

Summary

This article studies the issues associated with the reconstruction of language on materials of Azerbaijani dialects, as well as the related Turkic languages. The ethnolinguistic analysis is conducted on some examples that indicate the specific ages of humans and animals. The study shows that even separate words can shed a light on such controversial issues in linguistics, as substrates in the Turkic languages.

Rəyçi : f.e.n. Tünzalə Baxşıyeva

ЕЛЕНА ВЕЛИЕВА
Азербайджанская Государственная
Нефтяная Академия

ПОРТФОЛИО КАК СРЕДСТВО ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНО ОРИЕНТИРОВАННОЙ ИНОЯЗЫЧНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ

Açar sözlər: portfolio, səmərəli, əcnəbi dil, ünsiyyət, bacarıq texniki ali məktəb.
Key words: portfolio, efficency, foreign speech, communication, competancy, technical higher school.
Ключевые слова: портфолио, эффективность, иноязычная речь, коммуникачия, компетенция, технический вуз.

В последнее десятилетие, как в Азербайджане, так и за рубежом наметились политические и социальные тенденции, которые привели к возрастанию актуальности проблем качества образования, поиску новых подходов к повышению эффективности управления образовательными системами. Коренная перестройка в системе образования привела к необходимости формирования компетенций, тогда как раньше целью образования было приобретение обучающимися знаний, умений и навыков. Компетенция предполагает общую способность и готовность использовать знания, умения и обобщенные способы действий, усвоенные в процессе обучения, в реальной деятельности, способность человека устанавливать связи между знанием и реальной ситуацией, а так же осуществлять принятие решений в условиях неопределенности и вырабатывать алгоритм действий по его реализации. Современному обществу необходим специалист, способный к саморазвитию, самообразованию, инновационной деятельности, постоянному самосовершенствованию, умеющий самостоятельно приобретать знания, осваивать новые технологии и передовой опыт. Поэтому активизируется поиск способов развития качеств личности, необходимых для творческой самоорганизации и самопрезентации своих компетентностей на рынке труда и в осуществлении карьерного роста .

Перечисляют следующие существующие определения портфолио:

- способ фиксирования, накопления, а также целенаправленной, систематической и непрерывной оценки и самооценки индивидуальных достижений обучающегося;
- коллекция работ и результатов учащихся, которая демонстрирует усилия, прогресс и достижения в определенной области;
- сбор доказательств, систематический, специально организованный и используемый для мониторинга знаний, навыков, отношений, шире – компетенций;
- рабочая файловая папка, содержащая многообразную информацию, которая документирует приобретенный опыт и достижения субъекта обучения;
- отчет по процессу обучения о том, что узнал учащийся, как проходил процесс обучения, как он думает, анализирует, синтезирует, производит, соз-

дает и т.п., как взаимодействует на интеллектуальном, эмоциональном и социальном уровнях.

Рассмотрим виды портфолио подробнее, обращая внимание на выполняемые функции и цели. Внутри практико-результативной деятельности выделяют такие виды портфолио, как практико-ориентированные, проблемно-ориентированные, проблемно

Таким образом, в современном высшем образовании большое значение приобретает развитие способности специалиста к использованию исследовательского подхода при решении производственных задач. Такие способности должны формироваться не столько набором соответствующих дисциплин, включенных в учебные планы, сколько всем контекстом обучения в высшем учебном заведении, при котором каждая дисциплина рассматривается как средство личностного развития студента. Личностно-ориентированный подход к профессиональному образованию в высшей школе предполагает, что необходимо, прежде всего, исходить из того, что в центре учебного процесса в вузе должен быть студент, который выступает субъектом своего становления как гармонично развитой личности. Только современные, более гибкие и перспективные подходы в педагогическом исследовании и практике смогут привести к пониманию оптимальной стратегии развития. Смена подхода требует как смены технологий обучения, так и технологий контроля результатов обучения. Такой технологией является портфолио.

Технология портфолио (от латинских корней «port» – хранилище и «folium» – лист) первоначально возникла в экономике и искусстве. В сфере образования портфолио впервые стало применяться в Канаде и США в 80-е годы XX века для отбора преподавателей университетов и колледжей при приеме на работу. Поскольку данная технология показала свою эффективность, сферу ее применения быстро расширили.

«Технология портфолио в образовании – это способ фиксирования, накопления и аутентичного оценивания индивидуальных образовательных результатов ученика в определенный период его обучения. Портфолио позволяет учитывать результаты в разнообразных видах деятельности: учебной, творческой, социальной, коммуникативной» .

-исследовательские,тематические. Целью практико-ориентированных портфолио является анализ практической деятельности; проблемно-ориентированные являются средством повышения качества решения проблемы; проблемно-исследовательские используются для сбора и систематизации материала в связи с написанием реферата, научной работы, подготовкой к конференции; тематические посвящены разработке различных аспектов темы.

В различных классификациях видов портфолио отражены их основные цели, например:

- портфолио достижений или презентационный портфолио (демонстрирует лучшие, по мнению учащегося, результаты его работы по различным блокам учебного материала, оформленные всеми доступными способами);
- рефлексивный портфолио (включает в себя материалы по самооценке достижения целей, особенностей хода и качества результатов своей учебной

работы; по анализу особенностей работы с различными источниками информации; ощущений, размышлений, впечатлений);

- тематический портфолио (располагает материалами, отражающими работу обучающегося в рамках той или иной темы);
- портфолио личностного развития (собирается для отражения социально значимых качеств, свойств и характеристик, изменения которых исследуются в динамике учебно-профессионального развития и становления);
- портфолио-коллектор (используется для сбора материалов, авторство которых не принадлежит студенту – памятки, схемы, списки литературы, найденные студентом самостоятельно или его товарищами по группе, ксерокопии статей периодических изданий, иллюстрации);
- портфолио процесса (демонстрирует процесс и уровень самостоятельного использования учащимся полученных знаний, умений и навыков при выполнении учебных исследовательских, творческих, информационных, социальных проектов) .

Так же существуют два вида портфолио, отличающихся по способу обработки и презентации информации: портфолио в бумажном варианте и электронный вариант портфолио.

В зависимости от цели, которая отражает результат, ради которого собирается портфолио, существуют: портфолио – собственность (собирается для себя) и портфолио – отчет (собирается для преподавателя).

Любое портфолио имеет свою структуру и свои механизмы сбора и организации информации. Существуют различные структуры портфолио в зависимости от цели его использования.

Количество разделов и рубрик портфолио (а также их тематика) может быть различным и определяется в каждом отдельном случае. Содержание рубрики определяется ее названием, объем – назначением материала, который в нее включается; структура и оформление – индивидуальными особенностями студента. Для формирования структуры портфолио внутри разделов могут быть выделены рубрики, которые помогают систематизировать материал в определенном порядке. Рубрики могут быть обязательными и дополнительными. Обязательные рубрики – это тот материал, который является самым важным для данного портфолио и должен быть у каждого студента. Дополнительные, свободно выбираемые студентом рубрики позволяют индивидуализировать содержание, структуру, объем и оформление портфолио, что соответствует тенденции к личностно-ориентированному подходу в обучении.

Мне бы хотелось рассмотреть проблему эффективности использования технологии портфолио применительно к обучению студентов технического вуза иностранному языку для специальных целей.

Очевидно, что в современных условиях, характеризующихся активным участием нашей страны во многих международных проектах, развитием контактов с зарубежными партнерами, высокой академической и профессиональной мобильностью кадров, к выпускникам вузов предъявляются высокие квалификационные требования, в том числе к уровню сформированности профессионально ориентированной иноязычной коммуникативной компетенции. Поэтому включение в учебные планы технических специальностей не-

языковых вузов дисциплины «Иностранный язык для специальных целей» является востребованным и закономерным. Однако на практике преподавателям и студентам приходится сталкиваться со сложностями, существенно снижающими продуктивность формирования иноязычной профессионально ориентированной коммуникативной компетенции в рамках данного курса.

В процессе обучения необходимо помимо учебника использовать специальные средства, которые позволили бы активизировать самостоятельную работу студентов, сочетали бы в себе элементы контроля и самоконтроля и, как следствие, способствовали бы рефлексии и самооценке. Технология портфолио представляет собой одно из таких средств. Следует отметить, что применение данной технологии обусловливается спецификой вида портфолио. В данном контексте эффективным, будет использование модифицированного учебного портфолио процесса с элементами портфолио-коллектора “Electronic Engineering Portfolio”, представляющего собой расширенный раздел «Рабочие материалы» классического портфолио, т.е. с одной стороны – своего рода накопитель новой и профессионально значимой языковой и фактологической информации, основных языковых единиц, терминов, словосочетаний, грамматических правил, текстовых материалов, образцов, алгоритмов высказываний, конспектов и т.д.; с другой – рабочую тетрадь, включающую информацию, которая может быть использована студентом в процессе подготовки и выполнения тех или иных заданий.

Кроме того, “Electronic Engineering Portfolio” предоставляет возможность аутентичного оценивания образовательной деятельности (применяющееся, прежде всего, в практико-ориентированной деятельности оценивание сформированности умений и навыков личности в условиях помещения ее в ситуацию, максимально приближенную к реальным требованиям профессиональной деятельности, в нашем случае иноязычной).

Ценность портфолио состоит также в том, что вокруг него и в связи с ним может быть выстроен такой учебный процесс, который позволяет формировать те когнитивно-личностные качества, которые выдвигаются миром образования и труда как необходимые каждому человеку для активного участия в жизни общества.

Библиографический список

1. *Безухова Н.В.* Портфолио как система инновационной оценки [Электронный ресурс] / Н.В. Безухова // 2010
2. *Белова Л.П.* Технология «Портфолио» как инструмент самоанализа деятельности студента [Электронный ресурс] / Л.П. Белова // 2010
3. *Васюков И.Л., Волков А.Н.* Портфолио как инструмент самоорганизации, самопознания, самооценки, саморазвития и самопрезентации студента. [Электронный ресурс] / И.Л. Васюков, А.Н. Волков // 2011
4. *Григорьева Е.В.* WeB-портфолио как средство формирования медиакомпетентности будущих педагогов (из опыта работы ГОУ ВПО) 2011

5. *Зачесова Е.В.* Образовательная технология "Портфолио" и возможность ее применения в обучении [Электронный ресурс] / Е.В. Зачесова // Материалы семинара ДООБ-2011
6. *Ковтун Е.Н.* Методика проектирования и использования оценочных средств при реализации вузом ООП нового поколения [Электронный ресурс] / Е.Н. Ковтун // 2011
7. *Макаренко А.П.* Портфолио как одна из форм оценивания индивидуальных достижений учащихся. [Электронный ресурс] / А.П. Макаренко // Электронный журнал, выпуск №8 2012

E. Vəliyeva

Əcnəbi dildə peşəkar istiqmətləndirilmiş bacarığının formalaşdırılmasının səmərəli artırılma vasitəsi kimi

Xülasə

Məqalədə portfolionun xüsusi məqsədlər üçün xarici dil kursunu bir hissəsi kimi istifadə olunması araşdırılıb. Müəllif portfolionun müəyyənləşdirilməsini və təhsil prosesində portfolionun müxtəlif formalarının analizini verir. "Mühəndislik məqsədləri üçün elektron portfolio" misal olaraq göstərilir və onun ətraflı təsviri verilir.

E. Valiyeva

Portfolio as a means of efficiency enhancement of professional foreign communicative competence formation

Summary

The paper looks upon the problem of portfolio technology usage as the part of the course "English for special purposes". The author gives analysis of the definitions and kinds of portfolio in respect to educative process. As an illustration of this technology realization "Electronic Engineering Portfolio" is drawn, its detailed description is offered.

Portfolio, foreign language for special purposes, professional foreign communicative competence, technical institute of higher education are mentioned in this paper.

Rəyçi: dosent R. V. Məmmədova

MƏTANƏT QULİYEVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti

TRANSFORMASİYANIN TƏYİN OLUNMASI VƏ TRANSFORMASİYA HADİSƏSİNİN CÜMLƏ KOMPLEKSLƏRİ İLƏ BAĞLILIĞI HAQQINDA

Açar sözlər: transformasiya, transformasiyalı kompleks, cümlənin kompleksi, müəyyən olunmuş transformasiya..

Ключевые слова: трансформация, трансформационный комплекс, комплексы предложение, определенные трансформации.

Key words: transformation, transformation complex, sentence complexes, determination of transformation.

Linqvistikada ən əsas məsələlərdən biri transformasiyaların təyin olunmasıdır. Təyinolunma prosesində müəyyən şərtlər nəzərə alınmalıdır. P.A.Soboleva transformasiyanın təyin edilməsinin aşağıdakı şərtlərini göstərir:

1. Transformasiya A və B kompleksləri arasında variant əlaqə yaranması deməkdir, burada B A kompleksinin törəməsi hesab olunur (kompleks A – operand, kompleks B – transformdur) buna görə aşağıdakı şərtlər yerinə yetirilir.

2. X sinfinə aid olan A kompleksində B kompleksində olan X sinfi qarşı qoyula bilər və ya əksinə.

3. Əgər A kompleksində X və S sinifləri X-S dominasiyasına uyğun sıralanırsa, o zaman X və S gərək öz aralarında X-S və ya X=S münasibətləri ilə düzənlənsin (2, 42-43).

Qeyd edək ki, transformasiyanın təyin olunma üsulları və prinsipləri haqqında bir sıra elmi ədəbiyyatlarda müəyyən informasiyaya rast gəlmək olur: (6, 19; 5; 4, 536-537; 3, 192; 1, 145).

Göstərilən bu və ya digər əsərlərdə transformasiyanın təyin olunmasının səviyyələri iki səviyyə üzrə - applikativ model və mücərrəd qrammatik səviyyəyə uyğun müəyyənləşdirilmişdir. Sonralar transformasiyanın təyin olunmasının leksik səviyyələri də yeni şərtə müvafiq dəqiqləşdirilmişdir. Leksik səviyyədə transformasiya olunmuş konstruksiyaların biri leksik artıma görə fərqlənir. Məsələn: Gülün ətri xoş təsir bağışlayır = Bənövşə gülünün ətri xoş təsir bağışlayır. Əvvəla transformasiya proseslərində mətn konkretləşir. Konkretliyi «leksik artım» («bənövşə» - sinonimi) yaradır.

İndi linqvistikada transformasiyanın təyin olunmasının nisbi səviyyəsindən də söhbət gedir. Transformasiyanının nisbi təyini bir sıra simvolların işirakı ilə olur. Bu simvollar aşağıdakılardır:

N-isim
V- fel ⟶ N ⟶ A ⟶ D ⟶ V
A-sifət Əsgər əyri səmtə buruldu.
D-zərf

Siniflər haqqında məlumatı aşağıdakı kimi simvollaşdırmaq olar:
R 1- fel

R 2-isim ⟶ ***R1*** ⟶***R2***⟶***R3***⟶***R4***

R 3-sifət Buruldu əsgər əyri səmtə.

R 4- zərf

Operandın görünüşü: R 2 N R 1 V (Uşaq oxuyur). Bu tranformasiya sırası aşağıdakı ardıcıllıqladır:

1. Uşaq mahnı oxuyur.
2. Mahnı uşaq tərəfindən oxunur.
3. Mahnı oxuyan uşaq.

Biz görürük ki, hər bir sinif operant tərəfindən müəyyən tərkibə malik transformalardır. Hər bir sinif müəyyən bir sahəni və quruluşu əks etdirir.

Operandın görünüşü: R 2 N R 2 N R 1 V (Qazaxstan taxıl tədarük edir).

Transforma sırası:

1. R 2 N R 1 V R 2 N (Taxıl tədarük edən Qazaxstan)
2. R 2 N R 2 N R2 N R 1 V (Taxıl Qazaxstan tərəfindən tədarük olunur)

Transformasiya hadisəsi cümlə kompleksləri ilə yaxından bağlıdır. Burada nüvə cümlədən bir sıra düzəltmə komplekslər formalaşır, bu komplekslərin hər birinə məxsus sinif var və çıxış sahəsini əks etdirir.

Transformasiya prosesində iki kompleks diqqəti cəlb edir: 1) çıxış, başlanğıc kompleksi. Bu, əsas kompleksdir. 2) düzəltmə kompleks. Bu, sıradan yaranan kompleksdir. Bu komplekslər simvollar vasitəsilə işarə olunur.

Kompleks anlayışı - bir tam, bütöv təşkil edən şeylərin və hadisələrin məcmusudur. Komplekslərin meydana gəlməsi üçün əməliyyat qurumu lazımdır. Cümlələrin də hər hansı kompleksləri mövcuddur. Bu komplekslərin hər biri bir sinif təşkil edir.

Transformasiya hadisəsi kompleks formaların ümumiləşdirilməsi, eyniləşdirilməsi, birləşdirilməsi və genişləndirilməsi məsələləri ilə birbaşa əlaqədardır.

Azərbaycan dilində komplekslər müxtəlif cümlə tipləri əsasında modelləşir. Bunları iki qrupa ayırmaq olar: a) təktərkibli cümlələr əsasında modelləşən komplekslər; b) cüttərkibli cümlələr əsasında modelləşən komplekslər.

a) təktərkib: Əvvəlki forma. Və bir-birini itələyə-itələyə irəli atıldılar. Nizələri irəli uzadıb çığıra-çığıra, söyə-söyə gəlirdilər. Sonra aralandılar (Ə.Nicat). Bu kompleks təktərkibli (qeyri-müəyyən şəxsli) cümlə şəklindədir.

Sonrakı forma. İrəli atıldılar və bir-birini itələyə-itələyə nizələrini irəli uzadaraq, çığıra-çığıra, söyə-söyə gəlirdilər. Sonra bir-birindən aralandılar. Əvvəlki formanı dağıdan vasitələr, elementlər: söz sırası, parselyasiya və leksik artımdır.

b) cüttərkibli: Əvvəlki forma. Kahin ayağa qalxdı. Əlini mağaranın dörd divarına sürtdü, ən hamar tərəfini nəzərdən keçirib yoxladı. Sonra qarşı divara yaxınlaşdı, ilanbaşlı əsasını üç dəfə qayaya çırpıb həyəcanla, ehtirasla Zərdüşün anlamadığı sözlər pıçıldamağa başladı və birdən divardan od qopdu. Əvvəlcə qarmaqarışıq cisimlər, rənglər, forma və axıntılar, qəribə mənzərələr əkk olundu, sonra hər şey sanki yavaş-yavaş duruldu, getdikcə aydınlaşdı, insan fiqurları görünməyə başladı (Ə.Nicat). Bu cüttərkibli cümlələr şəklində olan mətndir. Bunların hər birinin transformasiya olunma imkanları mövcuddur.

Sonrakı forma. Kahin qalxdı ayağa. Mağaranın dörd divarına əlini sürtdü. Ən hamar tərəfini nəzərdən keçirərək yoxladı. Sonra yandakı divara yaxınlaşdı, ilanbaşlı əsasını üç dəfə qayaya çırparaq hərəcan və ehtirasla Zərdüşün başa düşmədiyi sözləri pıçıldamağa başladı.

Təktərkibli və cüitərkibli cümlə əsasında modelləşən komplekslər dəyişən xüsusiyyətlərə malikdir. Onları kökündən dəyişdirmək, başqa şəklə salmaq, yenidən təşkil etmək mümkündür. Dəyişdirici elementlər kompleksləri dağıdır və yenisi ilə əvəz edir. Məhz komplekslərin başqa fərqli şəklə salınması- transformasiya adlanır. Yeni qaydaya və nizama salınmış komplekslər-domiantlar arasında əlaqə yaranır.

Transformasiya komplekslər arasında invariant münasibətlər nəticəsində qurulur. Burada ən azı iki kompleks iştirak edir. A- əvvəlinci, ilkin kompleks, B- düzəltmə kompleks. Düzəltmə kompleks- transform adlanır.

Transformalar bir sıra amillərlə şərtlənir: 1) bir kompleks onu əks etdirən transforma sahəsi ilə qarşılaşdırılır; 2) digər komplekslə onun dominatı arasında qaydaya salınmış münasibət mövcuddur.

Burada operand- transform cərgəsi yaranır. Bu cərgəni aşağıdakı misallarla göstərmək olar:

Uşaq oxuyur. 1) Uşaq oxuyandır (xanəndədir, müğənnidir).

2) Mahnı oxuyan uşaq.

O liberaldır: 1) O liberal olmuş; 2) O liberallaşmışdı.

Komlekslər ikielementli olur. Bunlar dörd kompleksə bölünür:

1. Birinci kompleks. Bu, mübtəda + ismi xəbər quruluşunda modelləşir. Məs.: Həyat gözəldir - gözəl həyat; Qar ağdır - ağ qar. ⟶kompleks ⟶M ⟶ ix

2. İkinci kompleks. Bu mübtəda və feli xəbər quruluşunda modelləşir. Məs.: Qız ağlayır - ağlayan qız. ⟶ kompleks ⟶ M ⟶ Fx

3. Üçüncü kompleks. O tələbədir. O şairdir. ⟶ kompleks ⟶ M ⟶ ix

4. Dördüncü kompleks. Bu zərf tipli cümlələrdir. O geridədir. O geridə qalır.⟶kompleks ⟶ M ⟶ Z

Komplekslər Azərbaycan dilində inkişaf edərək mürəkkəbləşə bilir. Bu prosesin bir neçə mərhələləri vardır. Komplekslərin mürəkkəbləşməsinin birinci mərhələsi söz birləşməsi tipindədir. Məs.: Yun pencəklər üst-üstədir. Üst-üstə olan yun pencəklər; Köhnə dostum qardaşımladır. Qardaşım – köhnə dostumladır. Komplekslərin mürəkkəbləşməsinin ikinci mərhələsi cümlə tiplidir. Məs.: Ev çox gözəl bir meşənin yanında yerləşir (çox gözəl) (Ev meşənin yanındadır) (Qədim ev meşənin yanında yerləşir). Bunlar ekvivalent formalardır.

Kompleks tipləri də müxtəlifdir. Məs.: Dəniz sakitdir (1-ci kompleks tipi)- Dəniz çox sakitdir (2-ci kompleks tipi); O, danışığa gəldi (1-ci kompleks tipi - O danışığa qardaşı ilə gəldi (2-ci kompleks tipi).

Komplekslərin linqvistik strukturu iki cürdür. Birinci komplekslərin əmələ gəlməsi; ikinci isə komplekslərin əvəzlənməsi.

Göründüyü kimi transformasiyanın təyin olunması və transformasiyanın cümlə komplektləri ilə bağlılığı məsələləri müasir linqvistikadada vacib problemlərdən biridir. Dil faktları göstərir ki, bu barədə yeni tədqiqatların aparılmasına hələ də ehtiyac vardır.

Ədəbiyyat

1. Ревзин И.И. Модели языка. М., 1962, 191 с.
2. Соболева П. А. Аппликативная модель и исчисление трансформаций в русском языке. Доклады советской делегации. Ц Международный съезд чла-вистов (София, сентябть 1963), Изд-во Академии Наук СССР, Москва, 1963, 125 с.
3. Соболева П.А.. Конференция по структурной лингвистике, посвященная проблемам трансформационного метода. Хроникальная заметка. «Известия Академии наук ССР», ОЛЯ, том ХХЫ, вып. 2. М.: 1968, с. 192.
4. Харрис З. Совместная встречаемость и трансформация в языковой структуре \\ «Новое в лингвистике, вып. II, М., 1962, с. 528-636.
5. Harris S.. Discourse analysis. «Language», vol. 28, № 1, 1952;
6. Chomsky N.. On the Notion «Rule of Grammar» (Procedinğs of Simposia of Applied Mathematich, vol. 12, Strukture of Lanğuağe and its Mathematical Aspests. Rhode Island, 1961, p. 19;

Matanat Guliyeva

Determination of transformation and the connection of transformation event with sentence complexes

Summary

The article deals with one of the important problems in linguistics determination of transformation and the connection of transformation event with sentence complexes.

Метанет Кулиева

Определение трансформации в связь трансформационного являения с комплексами предложения

Резюме

В статье говарится об одной из важных проблем – об определении трансформации и связь трансформационного являения с комплексами предложение.

Rəyçi: Sevindik Vəliyev
filologiya elmləri doktoru, professor

TELMAN QULİYEV
Gəncə Dövlət Universiteti

MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AVROPA DİLLƏRİNDƏN SÖZALMA

Açar sözlər: sözalma, alınma söz, elmi-texniki tərəqqi, ümumişlək leksika
Key words: borrowed word, scientific-technical progress, colloquial lexics
Ключевые слова: заимствования, научно-технический прогресс, общеупотребительная лексика.

Dünyada hər gün yeni-yeni hadisələr baş verir, yeni-yeni kəşflər edilir. Bütün bunların nominasiyası üçün heç bir dil yalnız öz imkanları hesabına keçinə bilməz, o cümlədən də Azərbaycan dili. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi tarixi inkişaf prosesində müxtəlif dillərin təsiri ilə dəyişmiş, dillər bir-birinə söz vermiş və başqalarından söz almışdır. Bununla da alınma sözlər hesabına dünya dillərinin leksik tərkibi minilliklər boyu zənginləşmişdir. Bunlardan biri də Avropa dilləridir ki, onlardan alınmalar dünyanın regionlarında eyni kəmiyyət və keyfiyyətlə yayılmamışdır. Bu baxımdan Avropa dillərindən sözalma prosesi Azərbaycan dilinin leksikasının nisbətən sonrakı dövrlərinə aiddir. Bu əlaqələr müasir dövrdə elmi-texniki tərəqqi prosesində çağdaş dünyamızda yeni iqtisadi-siyasi, sosial-ictimai münasibətlər zəminində yaranan müxtəlif bilik sahələrində artan informasiyaların ötürülməsi zərurəti ilə meydana çıxmışdır.

Müstəqilliyə qədər Azərbaycan dilində işlənən Avropa mənşəli sözlərə aid bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. Avropa dillərindən olan ingilis dilinin dünyada geniş yayılması, beynəlxalq dil statusu qazanması, yeni hadisə və münasibətlərin adlarının bu dil əsasında formalaşması həmin tədqiqatların diqqət mərkəzində durur. Azərbaycanda dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi bir çox Avropa ölkələri ilə siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələrin genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Respublikada neft sənayesinin güclü inkişafı ölkədə xarici şirkət və firmaların çalışmasına şərait yaratmışdır. Nəticədə, kontigentlə ünsiyyət və işgüzar əlaqələr ingilis dili vasitəsilə getdiyindən özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə seçilən Azərbaycan dilində sözalmanın yeni istiqamətləri və aspektləri yaranmağa başlamışdır.

Avropa dillərindən Azərbaycan dilinə sözalma uzun müddət vasitəçi dilin iştirakı ilə baş vermişdir. Ona görə də alınmalar vasitəçi dildə müəyyən dəyişikliyə məruz qalmış və dilə uyğunlaşma prosesini yaşamışdır.

Hazırkı müstəqillik dövründə xalqların və dillərin yaxınlaşdığı, qarşılıqlı münasibətlərin intensivləşdiyi şəraitdə ictimai-siyasi, elmi-texniki anlayışların yayılması prosesi millətlərarası əlaqələrin, ünsiyyət vasitələrinin artması nəticəsində dünyada elə bir dil tapmaq olmaz ki, o başqa dillərlə qarşılıqlı əlaqədə və ünsiyyətdə olmasın. Təbii ki, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi və təsiri ilk növbədə özünü sözalma və ya sözvermə prosesində göstərir.

İctimai hadisə olan dillərarası əlaqələrin tarixi bəşər cəmiyyətinin tarixi qədər qədimdir. İnsan birliklərinin və xalqların bu iqtisadi-siyasi, mədəni, dini əlaqələri ünsiyyət vasitəsi olan dilin köməyi ilə müxtəlif çeşidli münasibətlərin təzahüründə gerçəkləşmişdir. Çünki dil cəmiyyətin inkişafının bütün sahələrini daha geniş və daha ətraflı əks etdirmək qabiliyyətinə malikdir. İctimai-siyasi prosesdə qo-

hum və qohum olmayan millətlər arasında müxtəlif səciyyəli əlaqələr hər bir dilin daşıyıcısı olan xalqın inkişaf tarixindən, məskunlaşma yerindən, əlaqədə olduğu başqa dillərin təsirindən asılıdır.

Avropa dillərindən sözalmanın dilxarici amillərində Qərblə əlaqələrin güclənməsinin də xüsusi yeri vardır. Müasir dövrün qabaqcıl texnologiyasının, əsasən, Qərbdə toplanması Avropa dillərindən olan ingilis dilinin millətlərarası ünsiyyət vasitəsi kimi çıxış etməsidir. Məlumdur ki, yeni əşya və anlayışlar çox vaxt öz adları ilə birgə alınır. Bunun nəticəsində də bu adlar dildə alınma söz kimi öz yerini tutur. Bununla da alınma sözlərin dilin lüğət tərkibindəki çəkisi artır.

Sözalma öz tarixinə görə qədim dil hadisəsi olduğundan onun səbəblərini aydınlaşdırarkən yalnız müasir cəmiyyətdə baş verən dilxarici və dildaxili proseslərə baxmaqla kifayətlənmək olmaz. Azərbaycan dilində alınma sözlərin həm miqdarı, həm də müxtəlif dövrlərdə geneoloji mənzərəsi fərqli olmuşdur. Müasir vəziyyətdə bu əlaqələr nəticəsində Avropa dillərindən alınan sözlərlə Azərbaycan dilinin öz sözlərinin müvazi və paralleli kimi işlənməsi (*oprozisiya-müxalifət, intervü-müsahibə, partnyor-tərəfmüqabili* və s.) hallarına da müşahidə olunur.

Elmi-texniki tərəqqi prosesi müxtəlif elmlərə məxsus yaranan yeni sözlərin dünyanın müxtəlif dillərinə keçməsinə şərait yaradır. Onların ayrı-ayrı dillərdə eyni şəkildə işlənməsini gerçəkləşdirir. Beləliklə də, dil başqa dillərdən müxtəlif linqvistik vahidləri alıb öz arsenalına daxil edir. Bu cür sözalmanın təsiri özünü dilin ən tez və çox dəyişən sahəsi onun leksik sistemində və lüğət fondunda göstərir.

Sözün bir dildən başqasına keçməsi müəyyən amillərlə şərtlənən meyarlara əsasən gerçəkləşir. Alınma sözlər alınma dövrünə görə fərqlənir. Dilin müəyyən tarixi dövründə bir dildən alınma sözlər başqa dillərdən alınma sözlərə nisbətən çox ola bilər. Konkret bir dövrdə alınmış həmin dövr üçün neologizm səciyyəli alınmaların bir qismi dildə mənimsənilir, digər qismi dildən çıxır və ya yeni sözlərlə əvəzlənir.

Azərbaycan və Avropa dillərinin əlaqələri qohum olmayan dillərin və ya müxtəlifsistemli dillərin əqalələrinə aiddir. Azərbaycanla Avropa ölkələri arasında ərazi yaxınlığı olmadığından bu dillərin əlaqələrinin tarixi lap çox da qədimlərə getmir, XIX əsrin ortalarından başlayır. Bu dillər müəyyən dərəcədə qarşılıqlı əlaqələrdə olmuşlar. Bu tipli əlaqə müstəqillik dövrü üçün daha səciyyəvidir (*bunker, buldoq, banket, biznesmen, bar, banket, skayner, printer, qol* və s.)

Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra ölkənin beynəlxalq aləmə inteqrasiyası sürətlənmiş, rus dili ölkə daxilində öz mövqeyini zəiflətmişdir. Avropa dillərindən olan ingilis dilinin Azərbaycanda işlənmə tezliyi güclənmişdir. Müasir dövrdə bazar iqtisadiyyatı ilə bağlı iş adamlarının leksikonuna daxil olan sözlərin böyük əksəriyyəti ingilis mənşəlidir. Azərbaycanın beynəlxalq aləmə inteqrasiyasının, ölkənin xarici əlaqələrinin genişlənməsi nəticəsində əsrin dil əlaqələrini yaranmasının yeni dövrü başlanmışdır. Bu da dilə Avropa mənşəli yeni-yeni sözlərin keçməsinə şərait yaratmışdır.

Müasir dövrdə forması və semantikası müxtəlif Avropa dillərində (ingilis, alman, fransız, holland və s.) eyni olan sözlərin mənbə dilinin hansı olması mübahisə doğurur. Belə dillərə məxsus sözlərin əksəriyyəti sonralar ingilis dili vasitəsi ilə başqa dillərə, o cümlədən lə Azərbaycan dilinə keçdiyindən bu cür alınmalar ingilis dilindən alınan Avropa mənşəli sözlər kimi qəbul edilmişdir (*benzol, konqress, kater, telefon, büdcə, kross, menecer, super, boykot, opozisiya, partnyor, lobbi, bosman* və s.).

Azərbaycan dilində işlənən Avropa mənşəli sözlər semantik qruplarına və quruluşca növlərinə görə çox müxtəlifdir. Ona görə də müxtəlifsistemli dillərdə bir dildən digərinə sözvermə və sözalma prosesində yeni struktur tiplərinin fərqləndirilməsinə ehtiyac duyulur.

Sözün dilə gəlməsi və dilin lüğət tərkibinə girməsi çoxpilləli hadisədir. Başqa dildən dilə gətirilən alınma sözün yeni dildə işləkliyi artır. Ümumişlək leksik qatda işlənərək tam mənimsənilir, yeni dilin normalarına uyğunlaşır. Beləliklə də, yeni alınan sözlərin bir qismi dilin leksik qatına daxil olur (*supermarket, caz, neylon, slayd, investor, brifinq, kondisioner* və s.).

Avropa mənbəli alınmaların əksəriyyəti Azərbaycan dilinin orfoepik qaydalarına uyğunlaşdığına görə bu sözlərdə əsasən vurğu sözün son hecasına düşür. Lakin bəzi mürəkkəb sözlərdə alınmaya uyğun vurğu qalır. Bu mənbəli alınma sözlər Azərbaycan dilində mətinlərdə qrammatik normalara tabe olur.

Ölkənin Avropaya inteqrasiyası və demokratik inkişaf yolunu seçməsi ilə əlaqədard müasir dövrdə müstəqillik şəraitində Avropa dillərindən Azərbaycan dilinin leksik sisteminə keçən sözlərin miqdarı artır. Bu da yeni alınmalar hesabına Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin müəyyən qədər yeniləşməsinə səbəb olur. Bütün bunlara baxmayaraq sözyaratmada dilin daxili imkanları əsas mənbə olaraq qalır.

Ədəbiyyat

1. Abbasova B. Sözalma hadisəsinin əsasları. B., 1995.
2. Axundov A. Dil və ədəbiyyat. I c., B., 2003.
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. B., 1970.
4. Əfəndiyeva T. Azərbaycan dilinin leksik üslubiyyatı. B., 1980.
5. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. B., 2001.
6. Hacıyev T. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi dili. B., 1977.
7. Xəlilova S.N. İnternasional terminlər. B., 1991.
8. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. B., 2008.
9. Qarayev A.H. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. B., 1989.
10. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I c., B., 2003.
11. Məmmədli N. Alınma terminlər. B., 1997.
12. Sadıqova S. Azərbaycan dilinin terminologiyası. B., 2004.

Telman Guliyev

Word bovrovinq from Evropean Lanquaqes Durinq the year of Lanquaqes durinq of Independecy

Summary

The article deals with the chanqinq and renevinq of vocabulary constituency of the Azerbaijani Lanquaqe on the account of borrovinqs from Evropean Lanquaqes in different periods and the years of independency. The usaqe places and forms of borrovinqs durnqs the years of independency ove qiven in the Azerbaijani Lanquage and the leadinq role of the Enqlish Lanquage in the process of borrovinq is shovn in the article.

Тельман Кулиев

Процесс заимствования слов из европейских языков
в период независимости
Резюме

В статье описывается об обогащении и обнавлении лексического состава Азербайджанского языка за счет заимствований из европейских языков в разные периоды и период независимости. Анализируются способы и формы процесса заимствований, дается умсственое их употребление . Также указывается на особую роль английского языка, как одного из ведущих европейских языков.

Rəyçi: Mübariz Yusifov
filologiya elmləri doktoru, professor

VƏFA MƏHƏRRƏMOVA
Gəncə Dövlət Universiteti

LEKSİK PARALELİZM FAKTLARININ MEYDANA GƏLMƏSİNDƏ ETİMOLOJİ DUBLETLƏRİN ROLU HAQQINDA

Açar sözlər: leksik paralelizm, etimoloji dubletlər, sistemdaxili paralellər, semantik differensiallaşma.

Key words: lexic paralelism, etymological dublets, intersystem parallels, semantic differenciation

Ключевые слова: лексический параллелизм, этимологический дублеты, внутрисистемных параллелей, семантический дифференциация

Azərbaycan dilindəki ***kino*** və ***sinema*** sözlərinin sistemdaxili semantik paralelliyi dublet vəziyyətini yaradıb. Məsələnin maraqlı tərəfi isə ondan ibarətdir ki, bu leksik vahidlərin özləri də eyni bir sözün variantlarının fərqli mərhələlərdə və fərqli mənbələrdən dilimz tərəfindən mənimsənilmiş variantlarından başqa bir şey deyil. ***Kino*** sözü Azərbaycan ədəbi dilində həm müstəqil şəkildə, həm də digər mürəkkəb sözlərin komponentikimi istifadə olunmaqdadır (məsələn: kinodramaturq, kinoatelye, kinoaktyor [3;707] və s.). Sinema sözü nisbətən yeni dövr alınmalarından hesab edili və bu səbəbdən də onun standart izahlı lüğətlərə daxil olduğunu söyləmək olmaz. Buna baxmayara, KİV-in dilində sinema sğözünün və törəmələrinin geniş şəkildə işləklik nümayiş etdirməsi "təkrar alınma"nın baş verdiyini söyləməyə əsas verir. Məsələn:

1895-ci il dekabrın 28-də Kapusin bulvarında ilk ***sinematoqraf*** *göstərildikdən sonra bu məqsədlə yeni binanın tikintisinə ehtiyac yarandı*. (23)

"***Kino*** *musiqisinə meyllik hiss olunur. Bu, müasir* ***sinematoqraf*** *üçün maraqlı material ola bilər*". (24).

Sonuncu nümunədən göründüyü kimi, dilimizdə variantlardan törəmiş bu dubletlərin müvazi işlənmə potensialı var.

Etimoloji aspektdən əhəmiyyət kəsb edən variantlılıq və dublet məslələrinə ingilis leksikologiyasının nəzəri problemləri çərçivəsində aydınlıq gətirmiş Arnold da özünün məşhur tədqiqatına münasibət bildirmişdir. Belə ki, irəlidə izləyəcəyimiz kimi, dilçi, bu kimi oxşar misalların timsalında dildaxili, sistemdaxili leksik paralellizm faktlarına aydınlıq gətirmişdir.(bax: [2, 259-260])

Bizi bu kimi dil vahidlərində maraqlandıran cəhət həmin leksemlərin və variantlarının Azərbaycan dili ilə paralelizm təşkil etməsi məqamlarıdır. Məs: N.K.İvanovanın ingilis dilinin leksikologiyasına həsr edilən ***goal u jail, channel u canal*** tədqiqatında qeyd edilən etimoloji dubletlərin [13; 21] Azərbaycan dili ilə paralelliyi diqqətdən yayına bilməz. Məsələn: *qol (futbola); kanal (1)su kanalı; 2) TV kanalı*).

Təqdim olunan nümunələrdən də göründüyü kimi, bu kimi hallarda həm sistemdaxili, həm də sistemlərarası leksik paralelizm situasiyalarını təsbit edilməsi mümükündür. Belə ki, həmin situasiyalarda konkret bir dil sistemi çərçivəsində gerçəkləşən və dilin daxili inkişaf qanunauyğunluqları ilə şərtlənən müvazilik situaisiyalarından söhbət gedir.Lakin onu qeyd etmək lazımdır ki, bu kimi faktların

meydana gəlməsində ekstralinqvistik faktorların da iştirak payının olması həmin dil faktlarını maraqlı dil innovasiyaları sırasına aid edir.

Nə üçün "təkrar alınma"? Belə ki, artıq sözylədiyimiz kimi, kino və sinema sözləri eyni mənbədən şaxələnmədir. Yunan dilində ***kineo*** *"hərəkət edirəm*" deməkdir.(18). Sinema sözü isə yunan dilindəki bu leksemin "latınlaşmış", yəni, latın dilinin fonetik sisteminə adaptasiya olunmuş variantıdır. Müqayisə üçün deyək ki, "***kinema", "kinematos***" "*hərəkət*" mənasını ifadə edir. Və L.Uspenskiy bu sözün ixtisar edilmiş şəkildə "film" mənasında istifadəsini dilin ***qənaət prinsipi*** ilə izah edir (kursiv bizimdir. – müəll).(18). Maraqlıdır ki, ədəbi dildə mövqeləri möhkəmlənmiş və ixtisar edilməmiş variantın fonetik tərkibinin təhlili burada variantla bənzərliyi ortaya qoyur: ***kinema****toqraf* – ***sinema****toqraf;* ***kinema****toqrafik* – ***sinema****toqrafik*.

Variantlılıqdan törəmiş olan bu dubletlilik bizim üçün ona görə maraqlıdır ki, həmin dublet cütündən biri ingilis dili ilə tam dublet paralelizmini, digəri isə qismən dəyişkənlik nümayiş etdirən natamam paralelizmi nümayiş etdirir. Məs:

Asian ***cinema*** *refers to the film industries and films produced in the continent of Asia , and is also sometimes known as Eastern* ***cinema*** .(22)

Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan və ingilis dillərinin fonetik sistemlərinin ye-tərincə fərqliliyinə görə, bu dillərin leksik sistemindəki paralellizmlər çox məhdud hallarda tam şəkildə (yəni, həm fonetik, həm də semantik) adekvatlıq nümayiş etdirirlər. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, leksik paralellizm vəziyyətlərinin təhlili çərçivəsində bu cür maksmal (mütləq) adekvatlıq hallarına da dillərarası dubletlər deyilir. Göründüyü kimi, biz, yenidən "dublet" termini ilə və yenidən terminoloji çoxmənalılıqla qarşılaşmış oluruq.

Bu kimi leksik parelelizmlər, ingilis dilinin leksikologiyası və qrammatikasını diaxronik aspektdə tədqiq etmiş mütəxəssislərin bildirdiyi kimi, bütövlükdə, ingilis dilinin leksik inventarının zənginləşməsi və qrammatik sisteminin formalaşmasında mühüm rol oynamışlar (daha ətraflı bax:[21]; [10]).İngilis dilinin dilaekt rənagarəngliyinin nəticəsi (və ya fəsadı) kimi meydana çıxan parallelizm situasiyalarının kütləviliyi ingilis ədəbi dilinin mövqelərinin möhkəmlənməsi ilə azalmağa başladığı məlumdur. Xatırladaq ki, daha əvvəl də bildirildiyi kimi, bu qrup paralleizmlər dilçilik ədəbiyyatlarında daha çox etimoloji dubletlər çərçivəsində tədqiq edilir. Konkret olaraq, ingilis dilinin leksikası sahəsindəki etimoloji araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi, "*whole* (qədim mənasında "sağlam", yaxud "xəstəlikdən azad") və *hale* (sağlam, bərk). İkinci öz orijinal mənasında qalmaqdadır və *hale and hearty* (sağlam və gümrah) birləşməsində saxlanılır. Hər iki söz qədim ingilis dilindəki *hāl* sözündən yaranmışdır: biri qədim ingilis dilindəki *ā* hərfinin *ō* hərfinə olan normal inkişafı nəticəsində yaranmışdır. Digəri isə bu modifikasiyanın baş vermədiyi şimal dialektindən gəlmişdir. Oxşar cəhət *raid* və *road* dubletlərində var, onların əlaqəsi mənası "düşməncəsinə soxulma" *"a raid"* olan *inroad* terminində aydın şəkildə qalmışdır, *Drag və draw* felləri qədim ingilis dilində *dragan* sözündən gəlmişdir".

Azərbaycan dilindəki tarixi-etimoloji planda araşdırmaların obyektini təşkil edən etimoloji dubetlər dilimizin özünün fərqli tipoloji quruluşu səbəbiylər dərin morfem rekonstruksiyası araşdırmalarının obyektini təşkil etmişdir. Bu sahədə diliçiliyimizdə V.Aslanovun araşdırmalarının xüsusi maraq kəsb etdiyini vurğulamamaq olmaz. (bax: [1]). Dilimizdəki etimoloji dubletlərdən bəhs edərkən,

V.Aslanovun tədqiqatlarında diqqətə alınan bir çox dil faktlarının, o cümlədən, ***kiçik / küçük, cocuq / çocuq və cüyüx, cınqılı / dınqılı / cıqqılı / dıqqılı***, habelə ***dırnaq / dırmıq / cırmaq / cırnaq / caynaq,*** eləcə də ***çevri- / devri- / evir-/əvir- / dövrə / yörə,*** və bununla bərabər, ***yumru / yumruq / yumurta / tumurcuq*** və s. [1; 22,27] bu kimi paraleliklərin eyni kökün fonosemantik təkamülündən törəyən etimoloji dubletletlər olduğunu da qeyd etmək istərdik. Azərbaycan dilinin tarixi leksikologiyasına, habelə morfonologiyasına dair araşdırmalarda dilimizdəki etimoloji dublet törəmələrinin formalaşması üçün həm anlaut mövqeyindəki konsonant səslərin, eləcə də auslaut mövqyindəki samitlərin variativliyinin mühüm rol oynadığı qeyd edilir. Sonuncular bəzi hallarda ilkin köklə üzvlənməyə məruz qalmayacaq şəkildə birləşən fel köklərinin növ kateqoriya formantlı söz – formalarıdır. Belə ki, Q.Bağırovun Azərbaycan dilindəki fellərin fono-semantik inkişafına həsr edilmiş araşdırmasından bəlli olur ki, dilimizdə uzan-, uzat-, dağıt-, dağıl-, gödəl- (/ gödək)və s. bu kimi fel köklərinin auslaut konsonantı törəmə kök tərkibində "daşlaşmış" növ kateqoriyası göstəricilərindən başqa bir şey deyil. (daha ətraflı bax: [4]). Azərbaycan dilçiliyindəki bəzi araşdırmalarda həmin (sonuncu) növ etimoloji dubletlərin, əslində, fuziyon xəlitə törəmələrindən başqa bir şey olmadığı iddia edilir (bax: [6]; [7]). Azərbaycan və ümumilikdə, türk dillərində fuziallaşmış kök morfemlər problemini araşdırmış B.Məhərrəmli yazır: "Ənənəvi olaraq dilçilikdə bu proses "daşlaşma" da adlandırılır. Eyni zamanda müxtəlif dilçilik ədəbiyyatlarında həmin prosesə leksikləşmə, sıxılma da deyilir. Məhz aqqlütinativ quruluşun təkamülündən yaranan fuzial kök morfemlər türk dillərinin morfoloji inkişafının əsas göstəricilərindəndir.... Azərbaycan dilindəki ***qarış-*** felinin *qar-* kökü ilə ***-ış*** növ şəkilçisinin fuziallaşması nəticəsində yaranmasını digər türk dillərindəki faktlar təsdiq edir".[8; 101, 103] (müqayisə et: qar***sı***-, qar***sı***la və s.). Bir sözlə desək, Azərbaycan dilinin morfoloji quruluşunun özəllikləri ingilis dilinin struktur xarakteristikasından yetərincə fərqləndiyi üçün dilimzdəki etimoloji dubletlər mahiyyət etibarilə ikincidəkilərdən (ingilis diolindəkilərdən) əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir. Maraqlıdır ki, ingilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilinin morfonoloji struktur özəyini təşkil edən komponentlər arasında sinhaerminizm faktoru mühüm rol oynayır. Və həmin faktorun nüfuz dairəsi nəinki dilimizin morfonoloji struktur spesifikasını formalaşdırır, habelə çoxsaylı araşdırmalardan məlum olduğu kimi, etimoloji dubletlərin tirajlaşdırılmasında da əhəmiyyətli dərəcədə iş əmsalı nümayiş etdirir. Belə ki, bir çox türkoloji səpkili, eləcə də altayşünaslıqla bağlı araşdırmalarda qeyd edildiyi kimi (bax: [20; 44-56]) sözügedən dil ailəsinə daxil olan dillərin aksial söz strukturunu formalaşdıran ahəng qanunu eləcə də sinharmonik oppozisiyalara istinad edən etimoloji dubletləri formalaşdırmağa qadirdir.Bu zaman isə daha öncə qeyd edilən auslaut və anlaut konsonantının variativliyi deyil, sait tərkibinin və bir çox hallarda intervokalın variativliyi həlledici rol oynayır.

Leksik paralelizm hadisəsi özlüyündə eyni bir dil sistemi çərçivəsində və ya fərqli dil sistemləri müstəvivsində nəzərdən keçirilə bilən və fonomorfoloji və semantik parametrlərə əsaslanan korrelyasiya faktlarını ehtiva edir.Bir çox leksik paralelizm faktlarının kökündə dubletlik situasiyasının durması faktı burada əlaqəli təhlili labüd edir.

İlk olaraq onu qeyd edək ki, D.E.Rozantal və M.A.Telenkovanın linqvistik terminlər lüğətində qeyd edildiyi kimi, dublet (fransızcada doublet sözü double,

yəni "ikili" sözündən törəyib) "dil vahidinin ikinövlülüyünü bildirir. Məsələn, vurğu dubletləri:Ина́че — и́наче, тво́рог — твороґ. [11]. Bəzən həmin dubletlərin fonomorfoloji xüsusiyyətlərində əsaslı dəyişikliklər baş verir və zamanla həmin dəyişikliklər öz ardınca daha yeni və daha fərqli metaforfozları labüd edir ki, bu da son nəticədə sistemdaxili paralelliklərin meydana çıxmasına rəvac verir. Təqdim edilən məqalə çərçivəsində biz, həmin keçid prosesini, yəni, etimoloji dubletlərin sistemdaxili və ya sistemlərarası leksik paralelliklərə çevrilməsi prosesini dəyərləndirəcək və konkret dil faktlarının nümunələrində həmin metamorfozları əyaniliklə izləyəcəyik.

Sistem linqvistikasının aparıcı simalarından hesab edilən G.P.Melnikov, haqlı olaraq yazır: "Dil özünü tənzimləyən dinamik sistemdir. Və bununla da olduqca mürəkkəb bir hadisəni təcəssüm etdirir" [11; 100]. Məhz, dilin özünün daxili nizam yarada bilmə potensialı onu artıq omonimik ballastdan sığortalamaq məqsədilə "variant paralellizmi"ni təklif edir. Yəni, əslində, Azərbaycan dilçiliyində bir çox hallarda fonetik sözyaradıcılığı kimi dəyərləndirilən (bax: [5]), ingilis dilin ilə bağlı araşdırmalarda isə dialekt variantlılığı törəmələri hesab edilən dil hadisələri dilin daxili resurslarından, habelə kənar faktorlardan yararlanmaqla nominasiya (adlandırma) prosesinə daha da aydınlıq, daha da konkretlik gətirilməsinə xidmət edir.

İngilis dilinin leksikologiyasını sistemli şəkildə araşdırmış V.V.Yeliseyeva bu dildəki omonimiya faktlarının mənbələri sırasında etimoloji dubletlərin xüsusi yer tutduğunu qeyd edir və bunu konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirir: ***basis lowest part of anything*** və eyni zamanda ***basis deep sounding (voice).*** **[**12**].** Bu kimi dil faktları eyni zamanda dublet səciyyəli (sistemdaxili) leksik paralellizmləri təşkil edirlər. Dilçilik ədəbiyyatlarında bu kimi dil faktlarına etimoloji dubletlər problemi çərçivəsində geniş şəkildə müraciət edilir, onların yaranma səbəbləri və şəraiti müxtəlif rakurslardan araşdırılır (daha ətraflı bax: [19]. Onu da qeyd edək ki, etimoloji dubletlər məsələsini leksik paralellər problemi çərçivəsində araşdırmaya cəlb edərkən, istər – istəməz leksik variantlar probleminə də toxunmalı oluruq. Belə ki, sistemdaxili paralellik situasiyalarını, habelə dubletlik vəziyyətini yaradan situasiyalarda məhz, variantlılıq öz işini görmüş olur. Konkret olaraq, "İngilis dilinin tarixindəki etimoloji dubletləri" araşdırmış M.O.Nikitina özünün eyniadlı dissertasiyasında bu dildəki etimoloji dubletlərdən bəhs edərkən onların həm dialekt rəngarəngliyi səbəbiylə, həm də fərqli zamanlı və fərqli tranzit dil vasitəçiliyi ilə mənimsənilən alınmalarla bağlı meydana çıxdığını qeyd etmişdir. Dilçi, bu qrup leksemlər və variantları sırasında ***Ancient – ensign, Guard - ward*** , ***Mainour, manner – manoeuvre*** və s. faktları qeyd etmişdir [15; 6-15]. "Müasir ingilis dilinin lüğət tərkibinin etimoloji əsasları" sahəsində fundamental araşdırma müəllifi olan N.N.Amosova da məsələyə geniş rakursdan nəzər salaraq, etimoloji dubletlik situasiyası ilə səciyyələnən paralellik hallarının yekcins təbiətli olmadığı qənaətini dilə gətirmişdir. Belə ki, dilçi, bizim xüsusi növ sistemdaxili paralellik kimi xarakterizə edə biləcəyimiz bu dil faktlarının meydana gəlməsində daxili və xarici faktorların rolunu fərqləndirmişdir. Daha dəqiq desək, biz, müəllif apardığı fərqləndirmə əsasında yanaşmanın məhz, intro- və ekstralinqvistik faktorlara söykəndiyi haqqında məntiqi nəticə hasil edə bilmişik. Konkret olaraq N.N. Amosova "ümummilli dildə təsadüf edilən dialektal dubletləri, yəni, eyni bir sözün ***fonetik variantlarını*** (***hansılar ki, çox vaxt semantik şaxələnməyə məruz qalırlar***)" fərqləndirmiş (kursiv

bizimdir. – V.M) və müvafiq nümunələri qeyd etmişdir: kent.dial. ***dent*** "*əzik*", mərkəzi-Şərq dial. ***dint*** "*zərbə*"; Şimal.dial. ***raid*** "*hücüm*"; mərkəzi – Şərq. Road "*yol*" və s. [9; 101]. İrəlidə təkrarən Amosovanın yanaşmasına qayıtmamaq üçün, məqamı yetişdiyinə görə, onun variant və dublet faktlarına yanaşması ilə bağlı məsələyə öz münasibətimizi bildirmək istərdik. Belə ki, doğrudan da, sistemdaxili paralelliklərdən bəhs edərkən, sözün variantları ilə bağlı nəzəri problemə toxunmamaq mümkün deyil. Lakin variantlılıq situasiyasının N.N.Amosovanın yanaşmasında şahidi olduğumuz kimi, demək olar ki, dubletlik hadisəsi ilə (və ya sistemdaxili paralellizm faktları) eyniləşdirilməsi bir qədər qeyri – adekvat təhlil yanaşması hesab edilə bilər. Belə ki, bu növ dubletlik özlüyündə, N.N.Amosovanın bildirdiyi kimi, çox vaxt semantik şaxələnmə ilə nəticələnən variantlılığı təcəssüm etdirmir. Dubletlik özlüyündə tələffüz fərqliliyinin sərhədlərini aşan bir hadisə olub mütləq şəkildə variantlılıq çərçivəsindən kənarlaşan müstəqil söz yaradıcılığını ehtiva edir. N.N.Amosovanın bu qeydi ilə bağlı fərqli mövqeyimizin olmasına baxmayaraq, ümumilikdə, onun ingilis dilinin sistemdaxili paralellikləri ilə bağlı fikirləri ilə bölüşürük. Belə ki, daha əvvəl də bildirdioyimiz kimi, ingilis dilinin tarixi leksikologiyasını araşdıran dilçi bu dildəki sistemdaxili paralelliklərin yaranma səbəbləri sırasında kənar dil (və ya dillər) faktorunun da mövcudluğuna, tam haqlı olaraq, diqqət çəkərək yazırdı: "İngilis dilinin lüğət tərkibində anqlo-skandinav dublet formaları da mövcuddur. Həmin dublet formalar səs forması və məna cəhətlərinə görə fərqlənsələr də, ortaq kökdən şaxələnmə faktlarını ehtiva edirlər. Məsələn: " ***shirt*** "*köynək*" (qədim ingiliscədə: ***scyrte*** "*köynək*") və **skirt** "*ətək*" (qədim skandinav dilində: ***skyrta*** "*uzun köynək*") [9;120]

Ədəbiyyat:

1. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər, II Cild, Bakı: Elm, 2003, 271 s.
2. Arnold I.V. "The English Word". Moscow-"Vysshaya shkola"-1986-295 p.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, Dörd cilddə, II Cild, Bakı: Şərq – Qərb, 2011, 792 s.
4. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, Maarif, 1971, 160 s.
5. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. II hissə. Bakı:Maarif, 1982, 216 s.
6. Cəlilov F.A.Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988, 285 s
7. Hacıyeva A.Y. Aqqlütinativ dillərdə daxili flıeksikya və fuziya, Bakı: Nurlıan, 328.
8. Məhərrəmli B. Türk dillərində fuziallaşmış kök morfemlər / Azərbaycanşünaslığın aktual problemləri, II Beynəlxalq konfrans.4-7may 2011.; 686 s. (99-107).
9. Амосова Н.Н. Этимологические основы словарного состава современного английского языка, М.: Издательство литературы на иностранном языке, 1956, 220 с.
10. Вильчинская Т. Л. Лингвистическая ситуация в Северной Англии: на лексическом материале йоркширского диалекта, дис. ...кандидата филологических

наук, Москва, 2009, 273 стр. http://www.dissercat.com/content/lingvisticheskaya-situatsiya-v-severnoi-anglii-na-leksicheskom-materiale-iorkshirskogo-diale
11. Дублеты // Словарь-справочник лингвистических терминов. Изд. 2-е. — М.: Просвещение. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А.. 1976. http://dic.academic.ru/dic.nsf/lingvistic/397/%D0%B4%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D1%82%D1%8B
12. *Елисеева В.В. Лексикология английского языка http://www.classes.ru/grammar/24.leksikologiya_angliyskogo_yazyka/4.1.1.htm*
13. Иванова Н.К. Лексикология английского языка, Иваново: Ивановский Государственный Университет, 2009, http://window.edu.ru/resource/875/74875/files/ino22052009.pdf
14. Мельников Г.П. Системная лингвистика и ее отношение к структурной // Проблемы языкознании: Докл. и сообщ. советских ученых на X Международном конгрессе лингвистов. — М.: Наука, 1967, с. 98–102. http://philologos.narod.ru/melnikov/syststr.htm
15. Никитина М.О. Этимологические дублеты в истории английского языка (к проблеме тождества слова), Дис. ... канд. филол. наук,Москва: , 1985, 203 с, http://www.dissercat.com/content/etimologicheskie-dublety-v-istorii-angliiskogo-yazyka-k-probleme-tozhdestva-slova#ixzz2Ft3HbCHa
16. Словарь-справочник лингвистических терминов. Изд. 2-е. — М.: Просвещение. Розенталь Д. Э., Теленкова М. А.. 1976. http://dic.academic.ru/dic.nsf/lingvistic/397/%D0%B4%D1%83%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D1%82%D1%8B
17. Современный энциклопедический словарь http://pslovari.narod.ru/f4/p48332.html
18. Успенский Л. Почему не иначе? Этимологический словарь школьника. http://www.pochemyneinache.com/alfavit/10/str147.html
19. Фадеев В. И. Этимологические дублеты общего происхождения в английском и русском языках**,** Киев, 1970, дис. ... кандидата филологических наук, 397 стр. http://www.dissercat.com/content/etimologicheskie-dublety-obshchego-proiskhozhdeniya-v-angliiskom-i-russkom-yazykakh
20. Черкасский М.А. Тюркский вокализм и сингармонизм. М: Наука; Глав. ред. восточной лит-ры, 1965, 141с.
21. Ярцева В. Н. Историческая морфология английского языка / АН СССР. Ин-т языкознания. - М. Ленинград, 1960. - 194 с.

Mənbələr

22. Cinema of Asia http://en.wikipedia.org/wiki/Cinema_of_Asia
23. http://www.milli.az/news/culture/103390.html
24. http://news.lent.az/news/68572

V. Maharramova

About the Role of Etymological Doublets in the Formation of the Facts of the Lexic Parallels

Summary

In this article the facts of the etymological doublets, played an important role in the formation of the intersystem lexic parallels are studied. Etymological doublets pass the process of their formation on the base of phonetic, phonomorphological variations the same word which appears in the semantic differentiated parallels later. At an early stage of the given sort the etymological doublets identify themselves special group of intersystem parallels. Then, at times they can pass in a rank of the intersystem parallels.

В.Махаррамова

О роли этимологических дублетов в возникновении фактов лексических параллелей

Резюме

В статье исследуются факты этимологических дублетов, сыгравших немаловажную роль в возникновении внутрисистемных лексических параллелей. Этимологические дублеты проходят процесс своего становления на почве фонетических, фономорфологических вариаций одного и того же слово, которые позже переливаются в семантически дифференцированных параллелей. На раннем этапе данного рода этимологические дублеты отождествляют собой особую группу внутрисистемных параллелей. Затем, по пришествию времени они могут переходить в ранг межсистемных параллелей.

Rəyçi: Sayalı Sadıqova
filologiya elmləri doktoru, professor

AFAQ ARIXOVA
ADNA
yunsurova gmail.com

THE IMPORTANCE OF TEACHING VOCABULARY

Key words: vocabulary, teaching, importance , pronounciation, speaking
Açar sözlər: lüğət, öyrənmə, vaciblik, tələffüz, danışıq.

To know a language means to master its structure and words. Thus, vocabulary is one of the aspects of the language to be taught. The problem is what words and idioms students should retain. It is evident that the number of words should be limited because students have only 2-4 periods a week; the size of the group is not small enough to provide each student with practice in speaking; schools are not yet equipped with special laboratories for individual language learning. The number of words students should acquire depends wholly on the syllabus requirements. The latter are determined by the conditions and method used. For example, experiments have proved that the use of programmed instruction for vocabulary learning allows us to increase the number of words to be learned since students are able to assimilate them while working independently with the program.

The vocabulary, therefore, must be carefully selected in accordance with the principles of selecting linguistic material, the conditions of teaching and learning a foreign language.

Scientific principles of selecting vocabulary have been worked out. The words selected should be:

(1) frequently used in the language (the frequency of the word may be determined mathematically by means of statistic data);
(2) easily combined (nice room, nice girl, nice weather);
(3) unlimited from the point of view of style (oral, written);
(4) included in the topics the syllabus sets;
(5) valuable from the point of view of word-building (use, useful, useless, usefully, user, usage).

The first principle, word frequency, is an example of a purely linguistic approach to word selection. It is claimed to be the soundest criterion because it is completely objective. It is derived by counting the number of occurrences of words appearing in representative printed material comprising novels, essays, plays, poems, newspapers, textbooks, and magazines.

Modern tendency is to apply this principle depending on the language activities to be developed. For developing reading skills students need “reading vocabulary”, thus various printed texts are analyzed from the point of view of word frequency. For developing speaking skills students need “speaking vocabulary”. In this case the material for analysis is the spoken language recorded. The occurrences of words are counted in it and the words more frequently used in speaking are selected.

The other principles are of didactic value, they serve teaching aims.

The words selected may be grouped under the following two classes:

1.Words that we talk with or form (structural) words which make up the form (structure) of the language.
2.Words that we talk about or content words.

In teaching vocabulary for practical needs both structural words and content words are of great importance. That is why they are included in the vocabulary minimum.

The selection of the vocabulary although important is not the teacher's chief concern. It is only the "what" of teaching and is usually prescribed for him by text-books and study-guides he uses. The teacher's concern is "how" to get his students to assimilate the vocabulary prescribed. This is a difficult problem and it is still in the process of being solved.

It is generally known that school leaver's vocabulary is poor. They have trouble with hearing, speaking, reading, and writing. One of the reasons is poor teaching of vocabulary.

The teacher should bear in mind that a word is considered to be learned when:

(1) it is spontaneously recognized while auding and reading;

(2) it is correctly used in speech, i.e., the right word in the right place.

Learning the words of a foreign language is not an easy business since every word has its form, meaning and usage and each of these aspects of the word may have its difficulties. Indeed, some words are difficult in form (daughter, busy, bury, woman) and easy in usage; other words are easy in form (enter, get, happen) and difficult in usage. Consequently, words may be classified according to the difficulties students find in assimilation. In methodology some attempts have been made to approach the problem.

The analyses of the words within the foreign language allow us to distinguish the following groups of words: *concrete, abstract and structural*.

Words denoting concrete things (book, street, sky), actions (walk, dance, read) and qualities (long, big, good) are easier to learn than words denoting abstract notions (world, home, believe, promise, honest). Structural words are the most difficult for Azerbaijani speaking students.

In teaching students a foreign language the teacher should bear this in mind when preparing for the vocabulary work during the lesson.

Words are elements of the language used in the act of communication. They are single units, and as such cannot provide the act of communication by themselves; they can provide it only when they are combined in a certain way. Sometimes separate words may be used in the act of communication, however.

The process of learning a word means to the student:

(1) identification of concepts, i.e., learning what the word means;

(2) student's activity for the purpose of retaining the word;

(3) student's activity in using this word in the process of communication in different situations.

Accordingly, the teacher's role in this process is:

(1) to furnish explanation, i.e., to present the word, to get his students to identify the concept correctly;

(2) to get them to recall or recognize the word by means of different exercises;

(3) to stimulate students to use the words in speech.

The true art of teaching is not the application of the 'best' system, but the ability to stimulate students to worth while activity.

Hence there are two stages in teaching vocabulary: presentation or explanation, retention or consolidation which are based on certain psycholinguistic factors.

Presentation of new words. Since every word has its form, meaning and usage to present a word means to introduce to students its form, meaning and usage to present a word means to introduce to students its forms (phonetic, graphic, structural and grammatical) and to explain its meaning and usage.

The techniques of teaching students the pronunciation and spelling of a word are as follows:

(1) pure or conscious imitation; (2) analogy;

(3) transcription; (4) rules of reading

Since a word consists of sounds if heard or spoken and letters if read or written the teacher shows the students how to pronounce, to read and write it. However the approach may vary depending on the task set. If the teacher wants his students to learn the word orally first, he instructs them to recognize it when hearing and to articulate the word as an isolated element and in a sentence pattern or sentence patterns alongside with other words.

As far as the form is concerned the students have but two difficulties to overcome: to learn how to pronounce the word both separately and in speech; and to recognize it in sentence patterns pronounced by the teacher.

If the teacher wants his students to learn during the same lesson not only for hearing and speaking but for reading and writing as well, he shows them how to write and read if after they perform oral exercises and can recognize and pronounce the word.

A command of English as is envisaged by the syllabus cannot be ensured without study of grammar. Students need grammar to be able to aud, speak, read and write in the target language.

Literature

1. Brooks N. Language and language learning. London.
2. Gurrey P. Teaching English as a foreign language. London. Longmans.
3. Fries Ch. C. The structure of English. London. Longmans.

Afaq Arıxova

Lüğət dilin vacib aspektlərindən biridir

Xülasə

Dilin lüğət tərkibini öyrənmək vacib amillərdən biridir. Buna görə də lüğət linqvistik materialın seçilməsinə, müəllimin şərtlərinə və xarici dilin öyrənilməsinə uyğun olaraq diqqətlə seçilməlidir. Danışıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün tələbələrə "danışıq lüğəti" lazımdır. Yazılmış məqalə lüğətin öyrənilməsinin vacibliyindən bəhs edir. Məqalə ingilis dilinin lüğət tərkibinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyətə malikdir.

Afaq Arıxova

Vocabulary Is one of the ımportant aspects of the language

Summary

Teaching vocabulary is one of the most important factors. The vocabulary, therefore, must be carefully selected in accordance with the principles of selecting linguistic material, the conditions of teaching and learning a foreign language. For developing speaking skills students need "speaking vocabulary". In this case the material for analysis is the spoken language recorded. The written article deals with the importance of teaching vocabulary. The article is of great importance according to the teaching of English vocabulary.

Rəyçi: S.N.Şıxıyeva
filologiya elmləri namizədi

ÜZEYİR HƏSƏNOV
Bakı Dövlət Universiteti
uzeyir.hesenov@mail.ru

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ BƏZİ LEKSİK ŞƏKİLÇİLƏRDƏ MÜRƏKKƏBLƏŞMƏ

Açar sözlər: söz yaradıcılığı, dil vahidləri, mürəkkəb şəkilçilər, leksik şəkilçilər, qrammatik şəkilçilər, isimdüzəldən şəkilçilər, feldüzəldən şəkilçilər
Ключевые слова*:* творческое выражение, языковые единицы, составные суффиксы, лексические суффиксы, грамматических суффиксов существительного правильного суффиксы, коррекция глагола суффиксов .
Key words: creative expression, language units, compound suffixes, lexical suffixes, grammatical suffixes, formig of the noun suffixes, forming of the verb suffixes.

Məqalədə təsviri üsula əsaslanaraq müasir Azərbaycan dilində bəzi mürəkkəb leksik şəkilçilərin tədqiqinə yer verilmişdir. Burada bir neçə tərkib hissədən ibarət olan şəkilçilərin tərkibi araşdırılmış və onların mürəkkəbləşmə səbəbləri axtarılmışdır.

Hər bir əsas nitq hissəsinin özünəməxsus sözdüzəldici şəkilçiləri var. Bu şəkilçilər quruluş baxımından bir-birindən fərqlənir. Tərkib hissələri müxtəlif xüsusiyyətlərə malik olan nitq hissələri olduğu kimi tərkibində iki və daha artıq hissəni birləşdirən şəkilçilər də mövcuddur. Söz yaradıcılığının morfoloji üsulunda mürəkkəbləşmiş şəkilçilərə tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Şəkilçilərin mürəkkəbləşməsi prosesi bəzən tərəflərdən birinin dildən çıxması yolu ilə baş verir. Amma bunu bütün şəkilçilərə aid etmək doğru deyil. Çünki bir çox şəkilçilərdə mürəkkəb şəkilçinin tərkibində müstəqil şəkildə fəaliyyət göstərən şəkilçilərin olduğunu görürük. Belə hallar həm leksik, həm də qrammatik şəkilçilərdə özünü göstərir.

Müasir Azərbaycan dilində kəmiyyət etibarilə bir və iki hecalı mürəkkəb şəkilçilər çoxluq təşkil edir. Bu şəkilçilərin işlənmə dairəsi daha genişdir. Üçhecalı şəkilçilərə az da olsa rast gəlindiyi halda dördhecalı şəkilçilər, demək olar ki, dilimizdə işlənmir.

Birhecalı şəkilçilərdən -lan^2 və laş^2 şəkilçilərini nəzərdən keçirək. Məlumdur ki, bu şəkilçilər adlardan fel düzəldən məhsuldar şəkilçidirlər. Ağıllanmaq, yaxınlaşmaq kimi sözlərdə -lan və -laş bütövlükdə bir leksik şəkilçi kimi çıxış edir. Nəzərə alsaq ki, -lan^2 və -laş^2 şəkilçilərinin birinci tərəfi, yəni -la^2 ünsürü də adlardan fel düzəldir, o zaman bu şəkilçiləri fərqləndirmək lazım gəlir. Bu şəkilçilərdən danışarkən Q. Kazımov qeyd edir: "...bunları fərqləndirmək üçün inkarlıq və məsdər şəkilçilərindən istifadə etmək olar. İnkarlıq və məsdər şəkilçiləri -n və -ş ünsüründən əvvəl işlənə bildikdə sözdə iki şəkilçi (la+n) (la+ş) , işlənə bilmədikdə isə bir şəkilçi (lan, laş) olur". (5;169) Məsələn: gileyləndi, yaxınlaşdı sözlərini giley-lə-mək və ya giley-lə-mə-mək, yaxın-la-maq və ya yaxın-la-ma-maq kimi işlətmək olmaz. Başlamaq, qarşılamaq kimi felləri isə həm inkarda, həm də məsdər şəkilçisi ilə işlətmək olar. Bu fellərdə işlənən -la^2 şəkilçisinin üzərinə -n, -ş artırılanda təsirsiz fel əmələ gəlir.

Leksik və qrammatik şəkilçilərin qovuşması sözdüzəldiciliyin üstünlüyü ilə getsə də, sözdəyişdirici şəkilçinin morfosemantikası yeni strukturda formalaşan məzmuna güclü təsir göstərir və onun mənasını yeni çalarlarla zənginləşdirir. Növ şəkilçiləri ilə (-n, -ş) -la morfeminin qovuşması həmin kompleksdə (-lan^2, -laş^2) növ çaları yaradır. Belə qovuşuq şəkilçilər, əsasən, leksik aspektdə inkişaf etdiyindən növ çaları həmin morfem bütövünün içərisində yox olur. Bunun nəticəsində də sözdüzəldicilik hüdudunda fəaliyyət göstərir. Bu şəkilçilər tam qovuşmuş, bitkinləşmiş şəkildə mövcud deyil, əgər -laş^2- lan^2 şəkilcilərini qəbul etmiş sözlərin şəkilçilərini dəyişdirmək mümkündürsə, bu, qovuşma yox, sıralanma hesab olunmalıdır.

İsim düzəldən -laq^2 şəkilçisinin də işlənməsini iki cür düşünmək olar. Q. Kazımov "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyində bu şəkilçinin bəzi sözlərdə (otlaq, yaylaq) iki leksik şəkilçi yay-la +q, ot-la+q, bəzi sözlərdə isə bir leksik şəkilçi kimi (çay-laq, şap-a-laq) işləndiyini qeyd edir. (5;50) S. Cəfərov " Müasir Azərbaycan dili" dərsliyində bu şəkilçinin bəzi türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də müstəqil semantikaya malik olduğunu qeyd edir. Bu şəkilçi ilə dilimizdə işlənən -lıq^4 şəkilçisinin fonetik variantının eyni olmasını da müəllifə istinad edərək söyləmək olar. (1;145)

Təkhecalı mürəkkəb şəkilçilərdən sifət düzəldən -cıl şəkilçisinin də tərkibi müxtəlif hissələrdən ibarətdir. Belə ki, bu şəkilçinin birinci hissəsi isimdüzəldən leksik şəkilçi -çı^4 ilə sifətdüzəldən -l şəkilçisinin qovuşması ilə yaranmışdır. Məsələn: zarafatcıl, qabaqcıl, yuxucul və s.

-maz^2 şəkilçisi inkar şəkilçisi ilə qeyri-qəti gələcək zaman şəkilçisindən törəmişdir. (de-m-əz,danış-m-az və s.) Bu şəkilçi leksik şəkilçi kimi işləndikdə mürəkkəbləşir.(sol-maz, yara-maz və s.)

İkihecalı mürəkkəb şəkilçilər dilimizdə çoxluq təşkil edir. Vahid leksik şəkilçi kimi tanıdığımız -dakı^2 şəkilçisi iki tərkib hissədən ibarətdir. Burada yerlə atributun sintezi nəticəsində sözdüzəldici şəkilçi əmələ gəlmişdir. Bu şəkilçinin birinci tərəfindəki hissə ismin yerlik hal şəkilçisidir. Özündən sonra yerləşən leksik -kı, ki şəkilçisi ilə qovuşmuşdur. Məsələn: kitabdakı, kənddəki, dağdakı, evdəki kimi sözlərə diqqət yetirsək görərik ki, burada müəyyən bir əşyanın olduğu yeri göstərən sifətlər əmələ gəlmişdir. Bu şəkilçidə, bir qayda olaraq, ikinci tərəf birinci tərəfi tamamlayır. Ona görə də -dakı^2 şəkilçisi daha çox ikinci tərəfin üzərində formalaşır. İkinci tərəfin üstünlüyünü göstərən daha bir fakt odur ki, -kı, -ki şəkilçisi kimi –dakı^2 şəkilçisi də sözdüzəldicidir.

Müasir dilimizdə son dövrlərdə formalaşan mürəkkəb leksik şəkilçilərdən biri də mücərrəd mənalı isimlər əmələ gətirən -çılıq^4 şəkilçisidir. Bu şəkilçidə -çı^4 -lıq^4 müstəqil şəkildə işlənə bilir. Məsələn: balıq-çı-lıq, dəniz-çi-lik. Bəzən -çı^4 şəkilçisi adlara artırılarkən məna ifadə etmir. Bu zaman -çı^4 və -lıq^4 şəkilçisi qovuşur və quruluşca mürəkkəb şəkilçi əmələ gəlir. Məsələn: kasıb-çılıq, düşmən-çilik. Bu qovuşmanı təsdiq edən fakt odur ki, müasir Azərbaycan dilində kasibçı, düşmənçi sözləri işlədilmir. Ona görə də bu sözlərin tərkibində olan şəkilçilər birləşib bir məna atmosferi yaratmışdır.Sifətə artırılarkən bu şəkilçinin ikinci hissəsinin mövqeyi daha güclü hiss olunur. (kasıbçı?, kasıblıq) (düşmənçi?, düşmənlik)

İsim düzəldən məhsuldar leksik şəkilçilərdən biri də -ıntı^4 şəkilçisidir. Bu şəkilçi -tı^4 şəkilçisi ilə -ın^4 növ şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır. Müasir dilimizdə bu xüsusiyyət bəzi sözlərdə indi də özünü göstərir. Məsələn: gör-ün-tü,

çırp-ın-tı. -tı[4] isimdüzəldən şəkilçi bu sözlərdən ayrıldıqda felin növünü müəyyənləşdirmək olur. Məsələn: görünmək, çırpınmaq. Amma bir çox sözlərdə bu şəkilçilərin qovuşaraq mürəkkəbləşdiyinin şahidi oluruq. (yağ-ıntı, qır-ıntı, tik-inti, kimi sözlərdə olduğu kimi) -tı[4] şəkilçisinin fellərdən isim düzəltdiyini nəzərə alsaq, dilimizdə yağınmaq, qırınmaq, tikinmək fellərinin olmadığını müşahidə etmək çətin deyil.

Kiçiltmə və əzizləmə mənalı -cığaz[4] şəkilçisi iki hissədən ibarətdir. -cıq[4] və az[2] hissələri qovuşan zaman q-ğ keçidi baş vermişdir. Kiçiltmə mənalı -cıq[4] şəkilçisinə müəyyən qədər yazıqlıq bildirən -az, -əz ünsürünün artırılması yolu ilə düzəlir. (quşcuğaz, qızcığaz, tifilciyəz)

-ıcı[4] şəkilçisi də iki tərkib hissədən ibarət olan mürəkkəb şəkilçidir. Feldən ad düzəldən -ıcı[4] şəkilçisinin tərkibində fellərdən ad düzəldən -ı[4] ilə adlardan ad düzəldən -cı[4] şəkilçisi birləşmişdir. -ı[4] şəkilçisinin bəzi sözlərdə qaldığını görmək mümkündür. (yaz-ı, qorx-u, sanc-ı, çək-i və s.) Bu şəkilçi bəzi sözlərdə yeni söz yaratmaq funksiyasını itirmiş və -çı[4] şəkilçisi ilə birləşərək -ıcı[4] şəkilçisini əmələ gətirmişdir.

Dilimizdə tam qovuşmuş mürəkkəb şəkilçilərdən biri -anaq[2] şəkilçisidir. Bu şəkilçi vasitəsilə fellərdən isim düzəlir. İki tərkib hissədən ibarətdir. -an[2] feli sifət şəkilçisinin üzərinə -aq[2] artırılmaqla yaranır. Yəni qrammatik və leksik şəkilçilərin qovuşması nəticəsində mürəkkəb leksik şəkilçi əmələ gəlir.

Mürəkkəb leksik şəkilçi kimi tanıdığımız -ınkı[4] şəkilçisi yiyəlik hala -kı[4] şəkilçisinin əlavə olunması yolu ilə əmələ gəlmişdir. Bu şəkilçi vasitəsilə təkidli mənsubiyyət mənası əmələ gətirilir. Məsələn: dağ-ın-kı, el-in-ki, sən-in-ki və s

Bəzi sözlərdə birinci şəkilçi təklikdə yeni mənalı söz yaratmaq funksiyasını itirmişdir. Təqlidi sözlərdən isim düzəldən -ıltı[4] və fel düzəldən -ılda[4] şəkilçilərinin birinci tərəfi buna misal ola bilər. (xır-ıltı, xır-ılda)

Quruluşca mürəkkəb -casına[2] zərf düzəldən məhsuldar şəkilçilərdəndir. Üç tərkib hissədən və üç hecadan ibarətdir.Tərkibindəki şəkilçilərin hər biri müstəqil hissələrdən təşkil olunub. Bu şəkilçi modallıq və intensivlik bildirən -ca[2], üçüncü şəxsin mənsubiyyət şəkilçisi -sı, -si və yönlük hal şəkilçisinin -(n)a[2] birləşməsindən yaranmışdır. Məsələn: dost-ca-sı-na, qəhrəman-ca-sı-na, igid-cə-si-nə və s. Bu şəkilçi bəzi sözlərdə tərkib hissələrinə bölünərək isim kimi işlənir. (aç-ıq-ca-sı-na, gödək-cə-si-nə və s.) Burada vurğu amilini də nəzərə almaq lazımdır. Çünki zərf düzəldən -casına[2] şəkilçisi vurğu qəbul etmədiyi halda mənsubiyyət və hal şəkilçili isim kimi düşünüləndə bu şəkilçinin son hecası vurğulu olur.

Bütün bu deyilənlərin yekunu olaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, şəkilçilərin mürəkkəbləşməsi böyük bir proses olub, dildə yeni morfoloji, leksik vahidlərin formalaşmasına səbəb olur.

Sonda mürəkkəbləşmə prosesi keçirmiş və keçirməkdə olan şəkilçilərin ümumi xarakteristikasını bu cür vermək və yekunlaşdırmaq olar:

1. Mürəkkəbləşmiş şəkilçi tarixən ən azı iki şəkilçidən ibarət olmalıdır.
2. Bu tip şəkilçilərin komponentinin biri məhsuldar, digəri qeyri–məhsuldar ola bilər. Məs.: –ıcı
3. Vahid struktura malik olurlar.
4. Söz daxilində parçalanmaya məruz qalmırlar.
5. Mürəkkəbləşmiş şəkilçilər dildə yeni leksik-qrammatik vahidlərdəndir

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Bakı Şərq-qərb, 2007
2. Cəfərov S. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, ADU, 1960
3. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, 1988
4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Şərq-qərb, 2007
5. Kazımov Q. Müasir AZərbaycan dili. Bakı, Elm və təhsil, 2010
6. Qiyasbəyli M. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, Maarif, 1977

У.Гасанов

Усложнение некоторых лексических окончаний в современном Азербайджанском языке

Резюме

Описание метода настоящей статьи основаны на изучении языка, учитывая некоторые сложные лексические суффиксы. Вот несколько частей суффиксов расследование и поиск причин осложнений. Осложнения показывают себя и в суффиксах, и в окончаниях . В этой статье было сказано об осложнениях некоторых суффиксов, о правилах использования их в словообразовании . Процесе осложнения, который больше относится к последним временам, важен с точки зрения определения состава суффикса и окончания.

U.Hasanov

Some of the complications in the vocabulary of modern suffixes

Summary

Description of the method of the present article is based on a study of the language, given some of the complex lexical suffixes. Here are a few of the parts of suffixes investigated and searched the causes of complications**.** Complications of both lexical and grammatical affixes itself. In this paper, affixes deterioration in some of the vocabulary words used in the creation of them spoke about the rules. The more recent of these complications is important for the process of determining the composition of affixes.

Rəyçi: Tofiq Hacıyev
filoloigiya elmləri doktoru, professor

ÇİÇƏK BƏDƏLOVA
AAHM

İNGİLİS DİLİNDƏ BƏZİ QRAMMATİK MATERİALLARIN TƏDRİSİ METODİKASI

Açar sözlər: İngilis dili, Azərbaycan dili, qarmmatika, köməkçi sözlər.
Ключевые слова:Грамматика, английский язык, методика, словосочетания.

GİRİŞ: Müasir ingilis dili analtik dillər qurupuna daxildir. Bu isə o deməkdir ki, müasir ingilis dilində söz birləşməsində və cümlədə süzlər arasındakı qrammatik-sintaktik əlaqələr köməkçi sözlər və cümlədə sözlərin sırası ilə ifadə olunur. Müasir ingilis dilində vəziyyət həqiqətən də belədir: bu dildə sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr başlıca olaraq, köməkçi sözlərlə- sözönüləri, köməkçi fellər, artikıl və söz sırası vasitəsilə ifadə edilir. Müasir ingilis dilində felə xas olan zaman formalarının əksəriyyəti köməkçi fellər vasitəsilə düzəldilir.: indiki və keçmiş zamanların davam formaları to be köməkçi feli, indiki və keçmiş zamanların bitmiş formaları to have köməkçi feli, gələcək zamanın qeyri müəyyən forması shall/vill köməkçi felləri , gələləcək zamanın davam forması shall/vill və to be köməkçi felləri, indiki və keçmiş zamanların davam edib bitmiş formaları to have və to be köməkçi felləri, gələcək zamanın davam edib bitəcək forması isə shall/vill, to have və to be köməkçi fellərin vasitəsilə düzəldilir. Məsələn:

1. I am speaking.
He is going
I hey are evorking
the evas sluping.
they evere reading.
2. I have said
He has gone
they had come
3. We shall go
they evill stay at home
4. I shall be evhey evill be evatching.
5. we have been working.
they had been sluping.
6. I shall have been evorking.
they will have been working.

Müasir ingilis dilində məchul növ forması, felin vasitəli şəkilləri və felin inkarlıq kateqoriya forması da analtik yolla düzəlir.

Müasir ingilis dilində isimin hal kateqoriyası morfoloji ifadə baxımından çox zəifdir. Sintetik dillərdə , məsələn, Azərbaycan və rus dillərində ismin ismin hal şəkilçilərinin ifadə etdiyi qramatik mənalar, müasir ingilis dilində sözönü adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə edilir. Məsələn:

The struts of baki–Bakının küçələri
am going to sehool–mən məktəbə gedirəm.
They are at home –onlar evdədirlər.

İngilis dilində isimə xas olan qeyri müəyyənlik və müəyyənlik kateqoriyası da analtik yolla, daha doğrusu artikıl adlanan köməkçi nitq hissəsi ilə ifadə olunur, məsələn: I su a tree. The tree is tall.

Müasir ingilis dilində sözlərin cümlədə və habelə söz birləşməsində sırası da sözlər asrasın da sintaktik əlqələrin ifadəsində ciddi rol oynayır. Bunu aşağdakı misallardan aydın görmək olar:

1. ligth lamp – lamp ligth

Yuxarda verilmiş söz birləşməsi və cümlələrdə mövcud olan sözlər arasındakı sintaktik əlaqələr ancaq sözlərin sırası ilə ifadə edilmişdir.

Müasir ingilis dilində qramatik məlaların bu təzdə ifadə edilməsinə dair daha bir çox misal vermək olar. Buradan tamamilə aydın olur ki, müasir ingilis dili quruluşunun ümumi mənzərəsini təşkil edən başlıca cəhət analtizimdir.

XIX başlanğıcında məşhur alman diloloqu F.Şlegelin dillərin tipologiyasına dair verdiyi bölgü elm aləminə məlum olduğu ilk illərdən belə bir həqiqətdə məlum olmuşdur ki, bu bölgünün özüdə qüsurludur; heç bir dil saf sitektik və ya analtik ola bilmir ; sinitetik dillərdə analtizim ünsürləri , analtik dildə isə sintetik ünsürlər mövcud olur.

Qeyd etmək lazımdır ki, analtik dillərin klassik forması hesab edilən ingilis dilidə bu həqiqətdən kənarda qala bilmir. Müasir ingilis dili analtik dil olmasına baxmayaraq, bu dildə də qramatik mənaların bir qismi sintetik vasitələrlə ifadə edilir. Bunlar aşağadakilardan ibaretdir.

1. ismin kəmiyyet kateqoriyasini ifadə eden–s, -es, -en, sufiksləri : tables, foxes, oxen;

2. indiki zamanın qeyri–müəyyən formasını üçüncü şəxsin təkində işlənən –s, suffiksi: the reads. The goes;

3. canlı əşya bildirən isimlərin tərkibində yiyəlik hal formasını düzəltmək üçün isimlənən s suffiksi : the boy” s name

4. qaydalı fellərin keçmiş zaman qerri müəyyən formasını düzəltmək üçün işlədilən –ed suffiksi: invited, ekored;

5. Bir və bəzi iki hecalı sifət və zərflərin müqaisə və üstünlük dərəcə formasını düzəltmək üçün istifdə edilən –er, -est suffiksləri qadın cinsi formasını düzəltmək üçün işlədilən firansız mənşəli –ess suffiksi misterss.

Müasir ingilis dilində sözün morfoloji gormasını dəyişmək üçün daha iki üsuldan istifadə olunur.

1.daxili infleksiya

2. supletiv üsul

Doğrudur, bu üsullardan heç biri müasir ingilis dilində geniş miqyasda istifadə olunmur. Onun qrammatik quruluşu üçün protuktiv sözdəyişmə üsulu hesab edilə bilməz; daxili infeleksiya üsulu ilə yalnız bir neçə isimin cəm forması (man-men,, evoman-evomen , foot –fuut), bir qisim qaydası fellərin keçmiş zaman qeyri müəyyən və keçmiş zaman sifət forması düzəldilir. Supletiv yolla isə cəmi bir neçə yolla felin keçmiş zaman qeyri–müəyyən forması və bəzi şəxs əvəzliklərinin obyekt hal forması (I-me, we–us) düzədilir.

Hətta öz formasının düzəldilməsində istifadə edilən bu üsulları da sintetik üsul hesab etsək, yəni demək mümkündür ki, müasir angilis dilinin qrammatik

(morfoloji) quruluşunun ümumi mənzərəsini səciyyələndirən başlıca cəhətlərdən biri də onun sintetik nforma baxımından kasıb olmasıdır.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dilinə xas olan bu xüsusiyyət yəni, sözdə sintetik formaların xeyli dərəcədə az olması bəzən admda belə bir təsəvvür yaradir ki, bu dilin qrammatikası çox asndır, lakin qeyd etmək lazımdır ki. Bu. Sadəcə olaraq illuziyadan başqa bir şey hesab edilə bilməz. Əslidə hər hansı bir dildə, ocümlədən də , müasir ingilis dilində morfoloji–sintetik formaların azlığı dilin qrammatikasının asanlığına deyilir, onun mürəkkəbliyinə, çətinliyinə dəlalət edir. Çünki bu dildə formal sintetik əlamətə malik olmayan qrammatik mənaları yerli– yerində işlətmək daha çətindir. Əslinə qalsa, bizcə, dillərin qrammatik baximdan asan və ya çətin deyə quruplaşdırmaq nə nəzəri nə də praktik cəhətdən inandırıcı ola bilməz. Qeyd etmək lazımdır ki, ingilis dili morfoloji–sintetik forma baxımından heçdə həmişə indiki kimi kasıb olmamışdır. Qədim ingilis dili (700–1100–cü illər) zəngin və mürəkkəb sintetik formalar sisteminə malik olmuşdur. Bu dovürdə isim qrammatik cins, hal və kəmiyyət kateqoriyalarına malik olmuşdur: isimin üç qrammatik cinsi (kişi, qadın və orta) və dörd halı (adlıq, yiyəlik, təsirlik və yönlük) var idi. Hər bir cins və halı bildirmək üçün qədim ingilis dilində, müasir rus dilində olduğu kimi, isimlə hala, kəmiyyətə və cinsə görə uzlaşırdı. Təbidir ki, bunun üçün dildə müvafiq şəkilçilər olmuşdur. Şəxs və kəmiyyət kateqoriyaları fellərdə xüsusi şəkilçilər vasitəsilə ifadə edilmişdir və s.

Bu da məlumdur ki, dil ictimai bir hadisə olaraq statik vəziyyətdə donmuş qalmır, insan cəmiyyətinin bilavastə məhsulu olan dil cəmiyyətin inkişafi və dəyişməsi ilə paralel olaraq inkişaf edir və dəyişir. İngilis dili də, ümumiyyətlə dilə xas olan bu qanunauyğunluqlardan kənarda qalmamış, zaman keçdikcə öz daxili inkişaf qanunu əsasında inkişaf etmiş və dəyişmişdir.orta ingilis dili dövründə baş vermiş bir sıra hadisələr, xüxusən the treat vouvelshife adlanan fonetik hadisə nəticəsində ingilis dilinə xas olan bir sıra sintetik formalar – şəkilçilər zəifləməyə başlamış və sonra isə istifadədən çıxmış yox olmuşdur. Məlumdur ki, qrammatik formanın yox olması, qrammatik mənanın yox olması demək deyildir. Buna görədə sintetik formasını itirmiş qrammatik mənalar hər hansı digər bir vasitə forma ilə ifdə edilməli idi. Forma və məzmun arasında olan dialekt vəhtət bunu tələb edir. buna müvafiq olaraq orta ingilis dövründə sintetik formasını itirmiş qrammatik mənaların ifadəsi üçün yəni, qrammatik formalar, həm də, əvvəlki formalardan keyfiyyətcəfərqli formalar – analtik formalar əmələ gətirmişdir ki,müasir ingilis dilinin qrammatik morfoloji quruluşunun ümumi mənzərəsini əsaslı şəkildə dəyişmişdir.qədim ingilis dili dövründə əsasən sintetik dil olan ingilis dili, orta dövrə əsasən analtik dilə çevrilmişdir.

Sözün analtik forması nədir?

Sözün analtik forması onun elə bir şəklidir ki, o, distant vəziyyətdə işlənən iki və daha artıq komponentdən ibarət olur. Bunlardan biri tərkibin nominativ mənasını, qalanı yaxud qalanları hamin tərkibə xas olan qrammatik mənaları ifadə edir., məsələn:

Am/is/are reading
Have/has read
Shall/will read
Shall/will have been reading

Have/has been envited və s.

Bu tərkibin hamısı müasir ingilis dilində işləməkdə olan analtik formalarıdır. Burada birinci komponentlər tərkiblərin qrammatik mənalarını, komponentlər isə onların nominattiv mənasını bildirir.

Hər bir dildə o cümlədən müasir ingilis dilində işlədilən sintetik və analtik formalar bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olur və dialektik vəhtət təşkil edir. Həmin əlaqə və vəhtət bir tərəfdən bu formaların dildə ki, funksiyası baxmından, digər tərəfdən də onların mınşəyi baxmından nəzərə çarpır.

Qeyd etmək lazımdır ki, konkret dildən asılı olmayaraq sözün morfoloji prosesində bu formalardan hər biri bir mərhələ təşkil edir. lakin onların biri digərinin nəticəsi və ya başlanğıcı olur. Sözün analtik və sintetik formaları mövcud olan qarşılıqlı əlaqə və vəhtətdə bununla şərtləşir. Analtik formalar öz başlanğıcını söz birləşməsindən götürür. Söz birləşməsinin komponentlərindən biri zaman keçdikcə öz leksik mənasını zəiflədir.və əsasən qramatik məna bildirməyə başlayır. Beləliklədə dildə sözün analtik forması yaranır. Buna parlaq misal olaraq ingilis dilində mövcud olan shall/will+məstər tərkibli analtik formanı göstərmək olar. tarixən bu forma modal fel+məstər tərkibindən ibarət olmuşdur. Sonralar (orta ingilis dövründə) modal fel öz leksik mənasını itirmiş və gələcək xaman formatına çevrilmişdir. Beləliklə də müasir ingilis dilində işlənməkdə olan shall/will+məstər tərkibli analtik forma yaranmışdır. Maraqlıdır ki, müasir ingilis dilində shall, vvill köməkçi felləri şəkilçiləşmə istiqaməti almışdır; onların hər ikisi ll şəklində işlənir ki, bu da köməkçi felin şəkilçiyə keçməsindən başqa bir şey deyil

Dildə ki, funksiya baxmından analtik və sintetik formalar arasındakı əlaqə qrammatik mənaların makro-sahəsində müşahidə edilir. Yəni eyni bir qrammati kateqriya bir mikro-sahədə sintetik, digərində isə analtik forma ilə ifadə edilir. Buna misal olaraq müasir ingilis dilində felin zaman kateqoriyalarını göstərmək olar. Felin keçmiş qeyri müəyyən zaman forması sintetik, gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması isə analtik vasitə ilə ifadə edilir.

Yuxarıda deyilənlərdən aydın olur ki, ingilis dili öz inkişaf tarixində sintetiklikdən analtikliyə doğru getmişdir. Qarşıya belə bir sual çıxa bilər: bəs müasir dövürdə ingilis dilinin inkişafı hansı istiqamətdə gedir?

Müasir ingilis dilinin faktik materialları əsasında aparılmış müşahidələr göstərir ki, bu dilin morfoloji quruluşu hal-hazırda analtiklikdən sintetikliyə doğru inkişaf etməkdədir. Müasir ingilis dilində bu inkişafı göstərərn əsas amillərdən biri, bəlkədə başlıcası ondan ibarətdir ki, həmin dildə mövcud olan bir sıra köməkçi sözlər şəkilçiləşmə dövrü keçməkdədir.məsələn Müasir ingilis dilində mövcud olan və tarixən modal fellərdən əmələ gəlmiş shall, willvə onların keçmiş zaman formaları olanshold, would köməkçiləridir.

Yuxarıdakı misallarda bərəabərliyin sağ tərəfində köməkçi nitq hissələri analtik morfem kimi, müatəqil söz kimi işləndiyi halda, bərabərliyin sağ tərəfində həmin köməkçi sözlər özlərindən əvvəl gələn leksemlə birləşərək şəkilçi kimi işlənmişdir. Bu halda yəni köməkçi nitq hissələrinin əsas sözlə birləşərək işlənmə məqamında, bizcə nə köməkçi nitq hissəsindən, nə də analtik morfemdən danışmaq mümkündür. Bu halda ancaq köməkçi nitq hissəsinin şəkilçiləşməsindən danışmaq lazım gəlir.

Ədəbiyyat

1. А.Н.Щевалдышев «Методика выработки автоматизированных навыков в процессе обучения устной речи», М. 1982г., изд. «Наука».
2. И.В.Рахманов «Модели и их использование при обучении иностранному языку». Иностранный язык в школе 1965г. №4.
3. А.П.Грызулина «Обучение чтению научно-популярной литературы на английском языке». М, 1986г., изд. Наука.
4. П.М.Каралук «Словообразование английского языка». Москва 1978г., изд. «Просвещение».

Ч. Бадалова

Методика абучения грамматического матерала в
английского языка

Резюме

В статье рассматриваются методика обучения грамматического материала английского языка, синтетические и аналитические формы, морфологические структуры языка, внутренняя инфлекция и суперлативный способ преподавания английского языка, а также, сравнительная характеристика азербайджанского и английского языков.

C.Badalova

Summary

The article deas with the method of training of grammatical material of English, syntactical and analytical forms of morphological structure of the language, inner inflection and superlative method of teaching of English, also comparative characteristics of the Azerbaijan and English languages.

Rəyçi: R.C. Cəfərov
filologiya elmləri namizədi

АНТИГА АЛИЗАДЕ
доцент кафедры русского языка АМУ

КОММУНИКАТИВНАЯ НАПРАВЛЕННОСТЬ ДИАЛОГА В ОБУЧЕНИИ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ СТУДЕНТОВ-МЕДИКОВ

Açar sözlər: və söz birləşmələri:kommunikativ yönümlülük, aktualizasiya, geniş mülahizə, dialoq vahidi.

Ключевые слова: и словосочетания:коммуникативная направленность, актуализация, развернутое высказывание, диалогическое единство.

Key words: and word-combinations:communicative orientation, updating, detailed utterance, dialogue unity.

Общеизвестно, что задачей курса преподавания русского языка является обучение навыкам и умениям общения на неродном языке студентов-азербайджанцев с неподготовленной речью.

Среди различных речевых упражнений,используемых на занятиях русского языка, особое место принадлежит диалогу.

Диалог в наибольшей степени приближает его участников к естественным условиям общения.Такой вид коммуникации позволяет вырабатывать у студентов умение актуализировать в момент говорения языковые средства, которые необходимы для адекватного выражения мыслей:умение отвечать на вопросы оппонента,защищать свою точку зрения,строить развернутое высказывание на русском языке.

Тематика диалогов может быть самой разнообразной:это и достижения современной медицины,и прием у врача,обсуждение болезни и методов его лечения,а также новости культуры,образования,спорта и т.д.

Тема диалога должна быть предложена самим преподавателем.После того, как конкретизирована тема,на основе вопросов и ответов формируется диалог, и каждый из студентов может стать его участником.При проведении такой работа следует следить за тем,чтобы в диалоге принимало участие как можно больше студентов,так как именно в речевом поведении раскрывается их индивидуальность. Надо отметить, чем интереснее вопрос,тем легче вызвать речевую реакцию.

В методической литературе существует мнение,что при проведении такого вида речевого упражнения,как диалог,особенно в менее подготовленной аудитории,может оказаться полезным умело составленный список ключевых слов и выражений. Являясь лексической подсказкой,такие слова помогают студентам оформлять свои мысли при ответе.

При этом работа над языковым материалом должна предшествовать проведению диалога.Эта работа заключается в подготовке содержательной стороны диалога;отработке связанного с ним лексико-грамматического материала;текстового материала для домашнего чтения.

Тексты,читаемые в аудитории,должны быть информативными,так как качество диалога будет зависеть от качества содержащейся информации.

Текстовой материал позволяет обучать студентов навыкам и умениям, необходимым для ведения такой работы.

Преподаватель на всем протяжении работы стимулирует активность студентов, предлагая им различные приемы изложения текстов, например: найдите нужную информацию, составьте план и вопросы и т.д.Говорящий должен представить себе конкретного собеседника,и тогда его речь будет изменяться в зависимости от того,к кому она обращена.

Целесообразными считаются следующие приемы для ведения диалога: ответы на вопросы; аргументация ответов,выбор одного из контрастных подходов к проблеме. Очень важно научить студентов доказывать и защищать свою точку зрения, потому что это способствует развитию умения аргументировать свои высказывания.

При обучении диалогической речи необходимо показать взаимообусловленность их употребления в диалогическом единстве.В зависимости от коммуникативной направленности и цели высказывания выделяются 3 типа диалогических единств:

а) вопросно-ответное,цель-получение информации;

б) волеизъявляющее,цель-побуждение к совершению действия или запрещение его;

в)сообщающее,цель-обмен информацией.

Следует заметить,что при обучении монологу единицей организации считается текст,который должен быть воспроизведен студентам.

Как отмечалось,для подготовки к речевой деятельности необходимы тренировочные речевые упражнения обучающего характера.При отборе речевых единиц для обучения неподготовленной речи следует предложить студентам разговорные формулы,шаблоны,традиционные словосочетания,которые на начальном этапе обучения можно давать на карточках.

На конкретном примере постараемся показать все выше изложенное.

Дается текст по теме «АМУ.Наша библиотека.Музей истории медицины.».Включение такой темы в календарный план продиктован необходимостью дать студентам-первокурсникам информацию о вузе,который они избрали.Грамматическая тема «Разряды местоимений.Личные местоимения.».Несомненно,студенты должны иметь представление о местоимении,-как о части речи.Но чаще других разрядов в их речи бытует всего лишь притяжательные-мой, твой,свой, наш, ваш, его, ее, их; и личные местоимения-я, ты, он (она, оно), мы,вы,они;указательные-этот,тот.

Опираясь на высказывание о том,что задачей практического курса русского языка является не изучение грамматических правил,а обучене речи, следует подчеркнуть,что студентам вовсе не обязательно знать,местоимение какого разряда он употребил в своей речи -относительное или опредилительное.

Достаточно того,что,указывая на себя,он говорит-я, на II лицо-ты, на III лицо-он,она,оно и т.д.

Большая трудность заключается в употреблении притяжательных местоимений.Студент считает,что если он юноша,т.е. мужского рода,то все существительные независимо от их рода он должен по отношению к себе соче-

тать с местоимением мой:отец, мать, сестра, тетрадь, книга, пальто, куртка и т.д.

Эти трудности восприятия заключаются в отсутствии категории рода в азербайджанском языке.При составлении диалога на употребление местоимения следует обратить на это особое внимание.Одновременно дается употребление предлогов в и на с предложным падежом.

А.Чей это ключ?Это не твой?
Б.Мой.А где он был?
А.Здесь,лежал на стуле.

А.Чья это тетрадь? Это не твоя?
Б.Моя.А где она была?
А.Там. Лежала на столе.

Составьте аналогичные диалоги,используя данные пары слов:
очки-полка
шарф-пол
шапка-окно
книга-стол

Предложный падеж личных местоимений

я-обо мне	мы-о нас
ты-о тебе	вы-о вас
он,оно-о нем	они-о них
она-о ней	

А.Хорошо,что ты пришел.Мы как раз говорили о тебе.
Б.Обо мне? А в чем дело?
А.Нам нужен твой совет.

А.Говорят,она учится на лечфаке?
Б.О ком вы говорите?О Нармине?
А.Да,о ней.

Составьте аналогичные диалоги, используя данные пары слов:
Академия- Асиф
Консерватория-Айсель
Университет-Лейла
Предложный падеж указательных местоимений

Ед.ч.	Мн.ч.
в(об) этом-м.р.	в(об) этих
в(о) том- ср.р.	
в(об) этой	
в(о) той- ж.р.	

А.Извините,вы не скажете,где находится латинский корпус?
Б.Недалеко. В этом здании.
А.Спасибо.

Составьте аналогичные диалоги,используя данные пары слов:
Больница-та улица,
Аптека-тот угол,
Библиотека-этот этаж

А.В какой газете была эта статья?
Б.Кажется,в газете «Табиб».

Составьте аналогичные диалоги,используя данные пары слов:
Интервью-журнал «Баку»
Материал-газета «Медицина»
Информация –журнал «Здоровье»

Форма предложного падежа местоимения весь.

м.р.-весь	обо всем
ср.р.-все	обо всем
ж.р.-вся	обо всей
мн.ч. все	обо всех

А.Что это за книга?
Б.Это справочник. В нем можно прочитать обо всех фирмах.

Составьте аналогичные диалоги со словами:
Город,музей,университеты,коллекция,факультеты.

Составление микродиалогов на основе текста.

Выразите удивление или сомнение по поводу приведенных фактов.
1.В музее истории медицины хранится рукопись поэта XVI века Мухаммеда Физули «Здоровье и недуг».
2.Раньше здесь находилась черногородская больница.
3.В этой больнице работал Нариман Нариманов.

Спросите у собеседника,где находится Национальная библиотека?
Как пройти в читальный зал библиотеки АМУ?
В ответах используйте выражение уверенности или предположения.

Такого рода речевые упражнения помогают при закреплении грамматического материала.Таким образом происходит сближение учебной деятельности с практическим использованием студентами языка в реальном

общении.На основе проведенной работы можно составить более сложный диалог по тексту.

-Простите,пожалуйста вы учитесь в медицинском университете?

-Да,на III курсе лечфака.

-А я поступила в этом году.

-Чем я могу помочь вам?

-Дело в том,что я не знаю,где находятся некоторые кафедры.

-Да,у нас сейчас много корпусов.Недавно построили еще и терапевтический корпус.Здесь у нас целый студенческий городок.

-Сейчас у нас должно быть занятие по русскому языку.Я не знаю,в каком корпусе находится кафедра русского я зыка.

-Кафедра русского языка находится в новом корпусе на шестом этаже.Мы как раз стоим перед этим корпусом.

-Большое спасибо!До начала занятия осталось 10 минут.Мне надо спешить.

-Да,да,идите,а то опоздаете.

-Еще раз спасибо!

При составлении диалога даются ключевые слова и словосочетания.

Употребление предлогов в,на с предложным падежом при глаголах.

Находиться где? на шестом этаже,в новом корпусе.

Быть где? на занятии.

Жить где? в общежитии.

Работать где? в больнице,в клинике.

Учиться где? в АМУ,на стомфаке,на первом курсе.

Заниматься где? в библиотеке.

Встречаться где? в парке.

Речевые клише: простите, пожалуйста, чем могу помочь вам, извините,спасибо,рада вам помочь.

Подытоживая все изложенное,следует еще раз подчеркнуть,что в обеспечении речевой деятельности язык является средством,а речь способом коммуникативной реализации.В этом роль диалога неоспорима.Диалоги можно проводить на всех этапах занятия:при проверке домашнего задания,при объяснении нового материала,при закреплении темы.Привлечение студентов к активному участию в диалоге стимулирует их речь,при этом преследуется одна цель-обучение их умению выражать свои мысли на неродном языке, общению в любой ситуации.

Список использованной литературы

Щерба П.В. Языковая система и речевая деятельность.Л.,1974.

Булыгин И.П.,Костомаров В.Г. Активизация преподавания русского языка иностранцам.М.,1969.

Костомаров В.Г.,Митрофанова О.Д. Методическое руководство для преподавателей русского языка иностранцам.М.,1988.

Аракин В.Д. Активизация навыков устной речи.М.,1966.

Сулейманов С.М. Об использовании ситуативно-коммуникативных упражнений на уроках русского языка в школах с азербайджанским языком обучения. «Русский язык и литература в Азербайджане»,Б.,2001.

Əntiqə Əlizadə

Tibb ixtisaslı tələbələrinə danışıq nitqinin öyrənilməsində dialoqun kommunikativ yönümlülüyü.

Xülasə

Rus dili məşgələlərində müxtəlif nitq çalışmaları arasında dialoqun xüsusi yeri vardır.Bu cür iş növü öz iştirakçılarını daha yüksək dərəcədə təbii ünsiyyət şəraitinə yaxınlaşdirir.Dialoqları məşğələnin bütün mərhələlərində aparmaq olar.

Antıqa Alizada

Communicative orientation of dialogue in medical students informal conversation teaching.

Summary

Among different speech praxies at russion lessons significant place belongs to dialogue.This kind of activity approachs its members to natural conditions of contact to greater extent.

Dialogues can be realized at all stages of lessons.

Rəyçi: Vilayət Əliyev
filologiya elmləri doktoru, professor

ГЮЛЬНАРА РЗАЕВА
АГЭУ док .фил.по филол.наукам

ТЕКСТ КАК ЕДИНИЦА РЕЧЕВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ключевые слова: языковая способность человека, речевая деятельность, динамика развития психолингвистического механизма,
механизм речевой коммуникации, текст в коммуникативном акте.

Açar sözlər: insanın dil qabiliyyəti, nitq fəaliyyəti, psixolinqvistik mexanizmin inkişaf dinamikası, nitq kommunikasiyasının mexanizmi, mətn kommunikativ aktda.

Key words: language ability of the person, the mechanism of speesh communications, speesh activity, dynamic of development of the psycholinquistic mechanism, the text in the communicative act.

С деятельностью недоминантного полушария связывается осуществление таких компонентов речевой деятельности, как образность, понимание метафорического значения, коннотативные значения, эмоциональная окраска высказывания, а также целый ряд семантико – синтаксических функций высказывания. Эти факты, как и многие другие результаты психолингвистических и психофизиологических исследований, дают возможность обратиться к внутренним механизмам речевой коммуникации, без прояснения которых не может быть адекватного описания модели этого процесса и его результатов. При анализе внутренних механизмов речевой коммуникации, как нам представляется, наиболее существенной единицей анализа должен быть текст.

Если рассматривать текст как актуализацию свойств описанных в нем объектов, то единственный способ выявить актуальные свойства объектов – изучать их восприятие в условиях неопределенных инструкций, т.е. в условиях максимально свободного оперирования текстами. Речь идет об условиях коммуникативных ситуаций, в которых и происходит обмен языковыми знаками, объединенными в тексты. В психолингвистическом смысле текст – это реализация структурных компонентов языковой способности. Развернутый текст в коммуникативном акте содержит в себе в «снятом» виде всю историю онтогенетического формирования языковой способности. Именно благодаря рассмотрению этой истории оказываются возможным подойти к пониманию таких феноменов, как внутренняя речь, формирование программы речевого высказывания, реализация языковой способности.

Функционирование текста в коммуникативном акте (в среде «коммуникатор – реципиент») будет иметь место, если произойдет смысловое восприятие текста с опытом индивида. Это весьма существенно для понимания внутренних механизмов речевой коммуникации, поскольку такое соотнесение – один из существенных компонентов этого механизма. Опыт можно определить как набор эталонов, в соответствии с которыми индивид производит квалификацию, оценку, селекцию элементов окружающего мира. Можно выделить эталоны следующих типов – по уровню обобщения и способу отражения материального мира сознанием индивида, эталоны представления

и понятия. Перцептивный эталон – зафиксированное в опыте обобщение перцептивных характеристик объекта,образа предмета, в том числе и отраженного в тексте. Перцептивный эталон можно определить еще как первичную обработку информации, как начало формирования когнитивных структур.

Представление – это зафиксированное в опыте обобщение предметов по их функции в деятельности. Речь идет об одной из основных оперативных единиц субъективной семантики, поскольку представление – функциональное обобщение, являющееся редукцией перцептивных характеристик образа.

Одним из этапов развития представления является формирование общего образа, который нельзя считать понятием в строгом смысле слова из – за недостаточной абстрактности. Представление и общий образ фиксируют наиболее полную картину когнитивного развития индивида. Применительно к идеальной (мыслительной) деятельности, в частности, применительно к деятельности по смысловому восприятию текстов, отражение общих образов в сознании есть результат когнитивных процессов. Соотнесение когнитивных структур сознания с предметным аспектом текста и составляет когнитивный аспект текста как знакового образования. Однако текст никогда не существует сам по себе, как некая объективная реальность. В реальных процессах деятельности (мыслеречедеятельности) он всегда представляет собой продукт и инструмент коммуникации.

Одним из существенных внутренних компонентов общения является содержание общения, т.е. то знание, которое надлежит передать партнеру по коммуникативному акту. Для того чтобы предать знание, необходимо его сформировать. В формировании знаний большая роль принадлежит упомянутой индивидуальной классифицирующей системе (системе эталонов), которая в конечном счете составляет некую «секту», как бы «пропускающую» через себя опыт индивида. Результатом такого «пропускания опыта» является классификация объектов. Для коммуникации необходимо провести акт номинации объектов по каким – то релевантным признакам. Эти признаки фиксируются в понятиях или в предшествующих понятиям формах отражения и генерализации.

А.Н.Леонтьев писал о том, что общественно выработанные словесные значения, усваиваясь субъектом, приобретают как бы новую свою жизнь, новое движение в его индивидуальной психике. В этом движении они вновь и вновь, но особым образом соединяются с чувственной тканью, которая непосредственно связывают субъект с предметным миром, как он существуют в объективном пространстве и времени. Это движение значений прослеживается в весьма широком круге специально сконструированных экспериментальных ситуаций и в большом числе видов человеческой деятельности. Сюда, без сомнения, входит и деятельность по восприятию языковых знаков.

Экспериментальные исследования психологии субъективной семантики позволили увидеть, сколь пристрастно отношение субъекта к входящему с ним в контакт предметному миру, как активно субъект структурирует этот мир, создавая для себя его проекцию. В процессе взаимодействия с миром у субъекта складывается нечто, называемое «картиной мира», картина свойств вещей в их отношениях друг к другу и к субъекту. Эти представления как бы сосредоточены в некоторых структурах, которые являются единством отноше-

ния, функционирования и знания и потому подлежат семантическому анализу, неотделимому от анализа особенностей актуализации знания. Таким образом, проблема структур, которые мы можем назвать когнитивными (поскольку они формируются только одним путем – путем познания окружающего мира), и проблема содержания текста как продукта некоторой деятельности по актуализации когнитивных структур смыкаются и предстают в некотором единстве. По мере онтогенетического развития индивида коммуникативные (звуковые) номинации и когнитивные содержания развиваются раздельно, но при этом в тесной взаимосвязи. Косвенным подтверждением этого является описанный в советской дефектологии феномен «общее недоразвитие речи». Особенностью этой формы патологии является как раз недоразвитие когнитивных структур вследствие недоразвития коммуникативных содержаний. Упомянутые структуры формируются главным образом для того, чтобы быть участниками акта передачи знания. Передача знания в акте общения, вступление в отношения общения возможны при условии совпадения двух типов структур: структур языковой способности и когнитивных структур. По мере развития индивида коммуникативные единицы (единицы номинации) и когнитивные содержания вступают во взаимодействие и служат основанием тех новых психических содержаний, которые появляются с развитием речи.

Как отмечает Ф.Кликс, процессы понятийного обобщения и абстрагирования обеспечивают отбор концептуальных и сенсорных признаков, которые соответствуют мотивам и целям деятельности индивида. Абстракция сенсорных признаков дает основания для множественной категоризации (множественности выделяемых оснований для классификаций). Этот процесс лабилен и неустойчив. Выделенные классы и наборы признаков хранятся в памяти короткое время. Как только возникает необходимость в категоризации нового типа, сложившиеся когнитивные структуры могут распадаться. Фиксируются же они в языковых знаках.

Подобно тому, как речь возникла из потребности называния вещей в процессе коммуникации, она может использоваться для обозначения результатов когнитивных процессов, т.е. внутренних психических состояний. По мере фиксации в памяти происходит структурное оформление механизма выделения категориальных признаков. Устойчивая множественная классификация вообще возможна только благодаря разнообразным языковым обозначениям. Только с их помощью в памяти стабилизируются специфические конфигурации признаков, соответствующие категориям, к которым может быть отнесен некий предмет. Таким образом, выделение категорий связано с когнитивными процессами. Специфической особенностью развития средств общения в онтогенезе является переход от целостных, нерасчлененных средств кодирования ситуации ко все более аналитическим. Это отчетливо прослеживается при анализе семантических изменений, наблюдаемых в онтогенезе при переходе от однословных высказываний к многословным. На этапе однословных высказываний «голофраза» целиком фиксирует всю ситуацию, в которой реализуется коммуникативный акт. Говоря словами Л.Г Выготского, «первичное слово… - это скорее образ, скорее картина, умственный рисунок понятия, маленькое повествование о нем. Оно - … художественное произведение».

Однословное высказывание ребенка, являясь составной частью всей ситуации общения, реализует и соответствующие коммуникативные цели и задачи. На это указывают данные о характере интерпретации довербальных форм поведения и однословных высказываний взрослыми и партнерами коммуникативных актов. Однословное высказывание ребенка, включенное в конкретную ситуацию коммуникативного взаимодействия и одновременно отражающее эту ситуацию в целом, может рассматриваться как своеобразный текст, особым синкретическим образом охватывающий все необходимые компоненты коммуникативного акта как потенциальные возможности.

По мере перехода к многословным высказываниям в ходе онтогенетического развития репертуар коммуникативных возможностей речевой деятельности расширяется и начинает реализоваться конвенционально символическими средствами языковой системы. В основе этого процесса лежит изменение когнитивных структур, опосредующих деятельность индивида, что связано с развитием формально- логического мышления. В результате в текстах, являющихся средством коммуникативного взаимодействия, оказываются эксплицитно представленными как компоненты языковой способности, так и когнитивные структуры. Одна из наиболее актуальных проблем современной психолингвистики – проблема адекватного описания языковой способности человека. По существу, все психолингвистические исследования служат одной цели: раскрытию природы этой способности. Наиболее удобным полем исследования языковой способности как механизма, обеспечивающего владение языком, является онтогенез речевой деятельности, в процессе которого многие факты оказываются наблюдаемыми, поддающимися анализу и представляющими автоматизированные и свернутые «в норме» процессы в дезавтоматизированном и максимально развернутом виде.

Построение теоретической модели, представляющей природу языковой способности человека, предполагает анализ эмпирического материала на трех уровнях: во – первых, на уровне характеристики средств, используемых человеком для реализации языковой способности, во – вторых, характеристики систем, в которых функционируют данные средства, в третьих, характеристики материального субстрата, обеспечивающего осуществление указанных процессов, или, иными словами, характеристики (неполной, разумеется) психофизиологического механизма этих процессов.

Первый уровень является собственно лингвистическим. В настоящее время достаточно полно и подробно описаны средства, используемые носителями языков разной типологии в процессе общения, имеется ряд описаний онтогенетического развития языковых средств.

Значительно меньше известно о формировании психолингвистических механизмов коммуникативной функции. В этом плане весьма перспективны исследования,в которых прослеживаются особенности формирования коммуникативных средств, начиная с довербального периода жизни и вплоть до появления конвенциональных коммуникативных знаков (1; 2;3). Несмотря на значительные различия в подходах и методах исследования, различия в интерпретации эмпирического материала, все эти работы объединяет одна мыс-

ль: функциональной системой, в которой происходит формирование коммуникативных средств, является совместная деятельность взрослого и ребенка. Это представление соответствует идее Л.С Выготского, согласно которой только совместная деятельность людей в определенных социальных условиях развития является «пусковым механизмом» речевого общения. Таким образом, теоретической платформой, своего рода концептуальной базой для всех упомянутых исследований является концепция культурно – исторического развития Л.С.Выготского.

На основе экспериментов удалось выяснить, что динамика развития психолингвистического механизма усвоения языка характеризуется переходом от целостных, нерасчлененных, синкретических форм знакового поведения ко все более аналитическим.

Сравнительно мало известно об организации психофизиологического субстрата развития языковой способности в онтогенезе. Одной из попыток объяснения того, как это происходит, является идея «пластичности» детского мозга, тесно связанная с гипотезой эквипотенциальности полушарий мозга на ранних этапах онтогенеза. Согласно этой гипотезе, ребенок рождается с функционально равнозначными полушариями и в процессе развития происходит латерализация речевой функции в левом полушарии. Однако в последние десять лет были получены факты, противоречащие гипотезе эквипотенциальности полушарий. Выяснилось, что на самых ранних ступенях онтогенеза имеет тонкое различие признаков речевых стимулов, т.е. отчетливая асимметрия полушарий относительно речевой функции. В исследовании было показано, что нарушения речи в детском возрасте значительно чаще встречаются при поражениях левого (как у взрослых), чем правого полушария. Все эти факты привели к пониманию того, что проблема мозговой организации речевой функции в онтогенезе представляет собой проблему межполушарного взаимодействия в процессе восприятия и порождения коммуникативных единиц. Очень важным является и тот факт, что по мере изменения внутренней структуры функции происходит изменение ее мозговой организации. На разных этапах онтогенеза речевой деятельности ведущее место занимают последовательно недоминантное и доминантное полушария.

В начале статьи мы обратились к эмпирическим данным, которые свидетельствуют о специфической организации межполушарного взаимодействия при осуществлении речевой деятельности. Анализ этих данных позволяет заключить, что психофизиологической основой коммуникативной деятельности является совместная работа обоих полушарий головного мозга, каждое из которых вносит свой специфический вклад в процессе общения. В плане обсуждаемой в статье проблемы интерес представляет выделение таких компонентов языковой способности и когнитивной структуры, которые связаны с реализацией в коммуникативном акте единиц, обеспечивающих, с одной стороны, целостность содержательной структуры текста, а с другой – аналитическую расчлененность стоящей за данным текстом экзистенциальной реальности. Оба эти компонента в конкретных актах коммуникации действуют в неразрывной связи, что и обеспечивает нормальное протекание общения, использующего в качестве своего средства речевую деятельность.

Коммуникативным средством реализации целостности содержательной стороны когнитивной структуры является текст, понимаемый как единица речевой деятельности. В этом плане текст по своей семантике равнозначен семантике однословного высказывания, «голофразе» детской речи. Он содержит в себе как бы всю «картину» ситуации общения в ее единстве и нерасчлененности. Когнитивным механизмом, лежащим в основе порождения текста, является актуально-семантический аспект речевого поведения. Когнитивной единицей процесса общения является образ или эталон, который при порождении текста в коммуникативном акте расчленяется на составляющие элементы с помощью имеющихся в распоряжении коммуникантов языковых средств, а при восприятии текста реконструируется. Это делает понятным источник семантической неоднозначности текста как средства общения.

Литература

1. Горелов И.Н. Функциональный базис речи в онтогенезе. Челябинск, 1974.
2. Симерницкая И.Г. Доминантность полушарий. М., 1978.
3. Артемьева Е.Ю. Психология субъективной семантики. М., 1978
4. Выготский Л.С. Проблема сознания. Выготский Л.С. Собр. соч., М., 1982, Т.1.
5. Ахутина Т.В., Наумова Т.И. Смысловой и семантический синтаксис. Детская речь и концепция Л.С. Выготского. – В кн.: Психолингвистические проблемы семантики. М., 1983.
6. Шахнарович А.М. Исследования синтаксиса детской речи и идеи Л.С.Выготского о семантическом синтаксировании //Научное творчество Л.С.Выгостского и современная психология. М., 1981.
7. Леонтьев А.Н. Восприятие и деятельность //Восприятие и деятельность. М., 1976, с.21.
8. Кликс Ф. Пробуждающееся мышление. У истоков человеческого интеллекта. М., 1983.
9. Выготский Л.С. мышление и речь// Выготский Л.С. Сбор.соч., М., 1982, т.2.
10. Гринфилд П.М. Информативность, пресуппозиция и семантический выбор в однословных высказываниях // Психолингвистика. М., 1984.
11. Конецкая В.П. Социология коммуникации. М.,1997.
12. Гавра Д.П. Основы теории коммуникации. 2011.

G. Rzayeva

Mətn nitq fəaliyyəti vahidi kimi

Xülasə

Məqalədə nitq fəaliyyətinin koqnitiv və kommunikativ aspektləri öyrənilir. İnsanın dil qabiliyyətinin adekvat təsviri problemi şərh edilir. Dil mənimsəmə psixolinqvistik mexanizminin dinamik inkişafı bütövlükdən analitik formalara keçidlə xarakterizə edilir. Psixolinqvistik mənada mətn dil qabiliyyətinin struktur komponentinin realizə edilməsidir. Mətndə dil vahidlərinin mübadiləsi baş verən kommunikativ situasiya şəraitləri təsvir edilir.

G. Rzayeva

The text as unit of speech activity

Summary

In article are studied cognitive and communicative aspects of speech activity. The problem of the adequate description of lanquaqe ability of the person reveals. Dynamic development of the psycholinguistic mechanism of masterinq of lanquaqe is characterised by transition from complete forms to analytical forms. In article the exchange of lanquaqe units occuring in the condition of communications is described.

Rəyçi: Prof. Mirzəyev S.

TAMİLLA CAVADOVA
ADNA
seid2007ferid@mail.ru

METAFORALAR VƏ ONLARIN ŞEKSPİR YARADICILIĞINDA ROLU

Açar sözlər: metafora, obrazlar, dil hadisəsi, nitq vasitəsi, bədii yaradıcılıq
Key Words Metaphor , Images, Speech event , Means of speech, Literary activities.

Metafora - sözün məna və məzmunla zənginləşdirilməsidir. Bu termin etimaloji baxımdan bir obyektin müəyyən keyfiyyət və əlamətinin digərinin üzərinə köçürülməsini ifadə edir. Gerçəklikdəki əşya və hadisələr arasında müəyyən əlaqələr mövcuddur. Bu əlaqərdən biri oxşarlıq əlaqəsidir ki, əşyaların biçimi, rəngi, funksiyasına görə özünü göstərir. Məsələn: günəşin dəyirmi formada olduğu üçün topa, sarı rəngdə olduğuna görə, qoğala, qızmar olduğuna görə kürəyə bənzətmək olar. Bu oxşarlıq xüsusiyyətləri məhz imkan verir ki, bir əşya və ya hadisənin adını digərinə köçürərək metafora alınsın. Metaforanın istifadə olunmasında məqsəd isə canlının danışıq dilində ifadəlilik, emosionallıq bədii yaradıcılıqda isə obrazlılıq yaratmaqdadır. Metafora ümumiyyətlə emosianal, ekspressiv xarakterli canlı danışıq dilinə məxsusdur. Lakin bəzi hallar olur ki, nəzəri şərhinə ehtiyac olan hadisələr çətin dərk edilir. Metafora burada fikrin çatdırılmasına böyük köməklik edir.

Poeziyanın əsasını təşkil edən, var dövləti hesab olunan metaforanın bədii üslubda daha mənalı və daha orijinal formaları mövcuddur. Bədii yaradıcılıqda metafora ən qüvvətli bədii ifadə və təsvir vasitəsi kimi istifadə olunur.

Metaforanı Aristotel semasioloji hadısə kimi qiymətləndirmişdir. O, metaforanın əmələ gəlməsini müxtəlif əşya və hadisələr arasındakı oxşarlıq əlaqələrinin mövcudluğu və adları olmayan əşyaların adlandırılması ilə əlaqələndirilir. Bədii vasitə kimi metaforanın rolunu isə qədim Roma alimi Kvintilian təyin etmişdir.

Üslubiyyatda mövcud olan üslubi priyomlardan biri kimi metafora gözlənilməzlik dərəcəsinə görə təsnif oluna bilər. Belə ki, ilk dəfə işlənən, oxucu üçün yeni və gözlənilməz olan metaforalar orijinal, yəni, əsl meforalardır. Nitqdə tez-tez istifadə olunan və lüğət tərkibində dilin ifadə vasitəsi kimi yer tutan metaforalar isə köhnəlmiş və ölü metaforalardır. Bunlar oxucu üçün təzə deyil, çoxda yüksək emosionallıq yaratmır.

Əlaqələndirilən əşya və hadisələr arasında bənzərlik nə qədər az olsa, metafora bir o qədər çox gözlənilməz, ekspressiv olur.

Metafora bütün əsas nitq hissələri ilə ifadə olunan və bütün cümlə üzvləri kimi iştirak edə bilər. Metaforada əşya və hadisələr arasındakı oxşarlıq dərəcəsi onun cümlədəki funksiyasına və ifadə olunduğu nitq hissəsinə görə fərqlənir. Beləki, metaforaya təyin, ya da xəbər rolunda olan söz və ya söz birləşməsi ilə ifadə olunanda onu aydınlaşdırmaq çox asan olur. Bəzən müəyyənləşdirmə prosesi çətin olur, əsasən zərflə ifadə olunan metaforada.

Bəzən ali metaforalar məna ilə zənginləşdirilir, yəni onların əvvəlki mənası yeni mənası ilə yanaşı bərpa olunur. Bu, metafora vasitəsilə yaranmış mərkəzi təsvirin əsas sözə aid olan əlavə sözlərlə əhatələnməsi ilə edilir. Yəni yazıçı dəqiq

təsəvvür yaratmaq məqsədilə metafora qrupu yaradılır. Bu metafora qrupu ölü metaforanı canlandıraraq ona yeni həyat verir. Belə metaforalar uzun müddətli metaforalardır.

Lakin uzun müddətli metaforalar yalnız adi metaforalar vasitəsilə yaranmır. Yəni metaforadan da bu məqsədlə isdifadə etmək mümkündür.

Yeni metaforalara əsasən poeziya və mənzum nəsrdə rast gəlmək olar. Adi metaforalar isə qəzet məqalələrində, elmi dildə va s. əsasən ifadə vasitəsi kimi istifadə olunur.

Yeni və adi metaforalar arasında dəyişməz əlaqə vardır. Yeni metaforalar tez-tez təkrar istifadə nəticəsində adiləşə, əksinə adi metaforalar isə uzun müddətli metaforalar vasitəsilə yeniləşə bilər.

Əgər metafora cansiz əşyalara canlıların, xüsusə insanın xassələrini köçürməklə yaranırsa, bu metaforalara ədəbiyyatşünaslıq üslubiyyatında təcəssüm və ya təşxis deyilir. Əgər insan xassələri təbiət qüvvə və hadisələrinin üzərinə köçürülürsə, bu antropotorfizm xaraterli metaforadır. Məsələn: "şəhərin üzü", "göyün üzü", " buludlar ağlayır ", " göylər qəzəblənib" və. s

Metaforaların yaranmasında leksik – semantik söz qrupları xüsusi iştirak edir.

Müsbət və ya mənfi obrazların təsvir edilməsindən asılı olaraq bu söz qruplarından istifadə olunur. Bu cür qruplara aşağıdakılar daxildir:

a) heyvan, quş və həşarat adları;
b) bitki, meyvə və ağac adlarının bir qismi;
c) qiymətli mineral və metal adları;
d) ilin fəsilləri;
e) sutkanın müəyyən vaxtları;
f) təbiət hadisələrini bildirən adlar;
g) göy cisimlərinin adları;
h) Aləm", "dünya", "cahan" sözləri;
i) Qiymətli parça adları;
j) Dini - əsatiri anlayış bildirən sözlər və s.

Atalar sözlərinin yaramansında heyvan, quş və bitki, meyvə adlarından metafora kimi istifadə olunur. Məsələn: "meşədə armudun yaxşısını çaqqal yeyər" və s.

Hər xalqın dilində özünəməxsus məcazlar sistemi mövcuddur. Bu məcazlar həmin xalqın yaşadığı coğrafi şərait, təbiət, iqlim, mühit, təsərrüfat fəaliyyati və s. ilə bağlıdır. Məsələn: ingilislərdə güc, qəvvət rəmzi olan at fransızlarda sağlamlıq və çalışqanlıq, almanlarda isə zəhmətkeşlik rəmzidir, lakin həşaratlara bütün xalqlarda ziyanverici, cinayətkar adamların timsalı kimi baxırlar. Arılar və qarışqalar isə mərdlik, səxavət və əxlaq rəmzi hesab olunurlar. Fransızlarda qaz axmaq, tovuz-quşu özündən razı , toyuq əxlaqsız qadın, ingilislərdə cücə qorxaq, ördək isə ərköyün adamları təmsil etmək məqsədilə istifadə olunur. Fransız və almanlarda isə ördək yalançı şaiyə yayanların rəmzi hesab olunur.

Azərbaycan qələm ustaları gözəl qadın, onun cizgi və xüsusiyyətlərini adətən qızılgülə, laləyə və başqa güllərə bənzədirlərsə, hind söz ustaları isə həmin müqayisəni lotos çiçəyi ilə verirlər.

Azərbaycan dilinə bir çox xarici əsərlər tərcümə olunmuşdur. Əgər orijinal əsəri və tərcümə variantlarını götürüb baxsaq onlarda bir birinə uyğun gəlməyən müəyyən cümlələr, sözlər və fikirlər müşahidə edərik. Bu isə təbii haldır, çünki

əsərdə elə sözlər olur ki, onları tərcümədə olduğu kimi verdikdə müəyyən uyğunsuzluqlar yaranır. Tərcümənin çətinliyi orasındadır ki, müəllifin malik olduğu sərbəstlik imkanlarına tərcüməçi malik deyil. Təbiidir ki, müəllif öz əsərini istədiyi üslubda yaza bilər. Bu səbəbdən də tərcümə əsərlərində mütərcimin orjinaldan uzaqlaşma halına yol verməsi müəyyən mənada məcburiyyətdir. Təbii ki, metaforaların tərcüməsində də müəyyən qedər çətinliklərə rast gelmək mümkündür. Bunu əsərləri təhlil edəndə daha çox ayırd etmək mümkündür. Belə çətinliklər Şekispirin əsərlrində daha çox özünü göstərir.

Məsələn: "Otello" faciəsində metaforaların təsnifatına nəzər yetirək:

1) pərdə I səhnə

Iogo/ But I will wear my heart upon my sleeve
For daws to peck at…
Səh. 9

"For daws to peck at…." bütövlükdə metaforadır; "Dolaşa" mənasını verən *"daws"* metaforasını yazıçı axmaq, sadəlöhv adamları və onların timsalında Otellonu nəzərdə tutur. Bu metaforanı tam olaraq orijinal metafora hesab etmək olar.

2) Iogo| And thought he is in a fertile climate dwell,
Plague him with flies....

"he in a fertile climate dwell" cümləsi ilə Yaqo demək istəyir ki, Otello Dezdemona ilə bir yerdədir, o, bu dəqiqə xoşbəxtdir. "Xoş, mülayim iqlim" Dezdomonanın təması, ünsiyyətidir. "*Plague him with flies" – "milçəklə zəhləsini tök"* deməklə Yaqonun dilindən yenə dramaturq metafora yaradır. Yəni "milçək kimi zəhləsini tök, xoşbəxtliyini burnundan gətir" mənasını verən bu metafora adi xarakterli metaforadır. Çünki milçək murdar, zəhlətökən adamları təmsil edən bir həşaratdır və həmişə məcaz kimi çox əsərlərdə istifadə olunur. Bu baxımdan bu, artıq işlənmiş metaforadır.

3) Iago\ Your heart is burst, you have lost half your soul,
Even now, now very now, an old black ram.
Is tupping your white ewe, Arise, arise;
Awake the shorting citizens with the bell,
Or else the devil will make a grandsire of you….
(səh.10)

"An old black ram" – "qoca qara qoç " – Otellodur. Onu qoça oxşadararaq Yaqo həm onun qara və yaşlı olduğunu, həm də qoç kimi tərs və özündən razı olduğunu bildirmək istəyir. Isimlə ifadə olunmuş bu metafora öz yeniliyi və orijinallığı ilə seçilir. Hemçinin, "white ewe" – "ağ qoyun, ağ əmlik " adlandırılan Dezdomona da bu metafora obyektinə çevrilmişdir. Yaqo onu ağ əmliyə bəzəntməklə onun ağ gözəl olduğunu, lakin qoyun kimi ağılsız olduğunu demək istəyir. Bu metaforada həmçinin öz gözlənilməzliyi ilə maraq oyadır.

"Or else the devil will make a grandsire of you " misrasındakı "*devil"* metaforası yenede Otelloya aiddir. *"Şeytan sizi baba edecek"* cümləsi ilə o, həmçinin Otello və Dezdomonanın uşaqlarınıda şeytan olacağını demək istəyir. Bu metafora artıq öz yeniliyini itirdiyi üçün adiləşmişdir.

Dilin zənginliyi imkan vermişdir ki, Şekspir öz əsərlərində bir cox dil hadisələrindən çox istifadə etsin. Şekspir yaradıcılığı məhs buna görə çox fərqli və zəngindir.

Ədəbiyyat

1. Galperin " Stylistic" Moscow – 1971
2. Müasir Azərbaycan dili. Bakı – 1978
3. Vilyam Şekspir "Pyeslər" Bakı Yazıçı – 1989

T. Джавадова

Роль метафоры в языке

Резюме

В современном английском языке широко используются метафоры. В статье говорится о метафоре и её роли в творчестве Шекспира. Метафоры в языке играют большую роль как основные средства речи. С этой точки зрения статья может иметь большое значения для лиц, изучающих английский язык и интересующихся творчеством Шекспира.

Tamilla Javadova

The role of metaphors in the language.

Summary

Metaphors are widely used in modern English. The article deals with the metaphor and its role in Shakespear's novels. Metaphor plays a great role as a main spech means in the language. In this regard, the article might be important for English learners and the ones who are interested in Shakespear's activity.

Rəyçi: dos. Xoşqədəm Əhmədova

TƏRANƏ SÜLEYMANOVA
ADNA

DİLÇİLİKDƏ LEKSİK ALINMALAR. LEKSİK ALINMALARIN GENEALOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: kobud, jarqon, köhnəlniş söz və ifadə, genealoji, sinxron, varvarizm
Key words: vulgar, jargon, archaism, genealogical, synchronous, barbarizm.

Dil ictimai bir hadisə olmaq etibarilə cəmiyyətə xidmət edir. Təbiidir ki, cəmiyyətə xas olan hər bir xüsusiyyət, hadisə və s. bu və ya digər dərəcədə öz əksini dildə tapır. Lakin dil müstəqil ictimai hadisə olduğundan və digər ictimai hadisələrdən fərqləndiyinə görə onun cəmiyyətlə bağlılığı və onu əks etdirmə dərəcəsi başqa ictimai hadisələrdə olduğundan fərqlənir. Müxtəlif dillərə aid leksik vahidlərin bu və ya başqa dildə aşkara çıxarılması, qruplaşdırılması dil əlaqələrinin səbəblərini, formalarını öyrənməkdə əhəmiyyətli olduğu kimi, dil əlaqələri zəminində dilin zənginləşməsi məsələlərinin araşdırılmasında da xüsusi maraq kəsb edir. Tədqiqatçıların müəyyən qismi dil əlaqələrinin səbəblərini, təzahür formalarını əsas götürərək bu və ya başqa dilə sözlərin keçməsi prosesini sinxron planda araşdırmağa üsdünlük vermişdir. Başqa qrup tədqiqatçılar isə konkret dildəki leksik alınmaları qeydə almaq, onların struktur-genealoji təsvirini verməklə kifayətlənmişlər.

Leksik alınmaların dilin zənginləşməsindəki rolunun öyrənilməsi, dil əlaqələrinin öz müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə fərqləndiyi arealın dil materialları əsasında aparılması ümumi qanunauyğunluqların aşkara çıxarılmasında müstəsna əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici aləm daim dilə təsir edir Ç.X.Bakayev göstərir ki, insan cəmiyyətinin inkişafı prosesində xalqlar və onların diləri bir-biri ilə əlaqədə olur. Dünyada başqa xalqlardan tam təcrid olunaraq yaşamış xalq təsəvvürə gətirmək çətindir. Cəmiyyət yaranandan müxtəlif tayfa, qəbilə, xalq və millətlər həmişə bir-biri ilə təmasda olmuşdur. Bütün bunların nəticəsində xalqlar, onların dilləri qaynayıb-qarışmış, birbirinə qarşılıqlı təsir və bir-birindən söz alma prosesləri baş vermişdir.

Müxtəlif xalqlar arasında dil əlaqələri iki şəkildə – şifahi və yazılı formalarda özünü göstərir.

Birinci tip əlaqələr şifahi danışıq, eləcədə müasir dövrdə radio, televiziya və dublyaj olunmamış filmlər əsasında baş verərək çox geniş yayılmış əlaqə növlərindən biri sayılır.

Dil əlaqələrinin ikinci tipi isə yazılı ədəbiyyat, bəzi hallarda isə tədris və yazışmalar əsasında yaranır. Başqa xalqların ədəbiyyatını onun dilində oxumaqla insanlar əslində istər-istəməz həmin dillə də əlaqəyə girirlər. Xalqlar arasında baş vermiş dil əlaqələri nəticəsində bir dildən başqa dilə keçən alınmaların xarakteri də dəyişir. Onlar getdikcə artır, çoxalır və dərinləşir. Bu prosesdə ilk növbədə dil əlaqədə olduğu dildən ehtiyac duyulan, özündə olmayan vahidləri alırsa, sonralar özününküləri dəyişdirmək, ağır tələffüz olunanları yüngülləri ilə variantlar, substitullar və s. atır. Deməli, leksik alınmaların tədqiqi zamanı göstərilən məsələlər diqqət mərkəzinə çəkilməli, bu və ya digər sözün alınma səbəbləri də araşdırılmalıdır.

Dilin zənginləşməsində leksik alınmaların rolunu öyrənərkən lüğət tərkibini aşağıdakı əsas qruplara ayırmağı məqsədəuyğun sayırıq:

1) Ümumişlək sözlər;
2) Xüsusi leksika;
3) Arqo və jarqon leksikası;
4) Dialekt sözləri;
5) Loru sözlər və varvarizmlər;
6) Tarixizm və arxaizmlər;
7) Realiyalar.

Dilin zənginləşməsində leksik alınmaların rolunu öyrənərkən mənşəcə ayrı-ayrı dillərdən olan sözlərin qruplaşdırılıb araşdırılması da vacibdir. Bu məsələ leksik alınmaların genealoji tədqiqini əhatə edir.

Aydındır ki, müəyyən dildə danışanlar özlərində olmayan, yəni başqa dilin daşıyıcılarının istifadə etdiklərini öz məişətlərinə daxil edərkən onu adlanldırmaq üçün növbədə ona yaxın əşyaların adlarından istifadə edirlər. Bu cür adlandırma üsulunu şərh edərkən L.Blumfild yazır: German xalqları xristianlığı qəbul edərkən bütpərəstlik terminlərini saxlamışlar. «God» – «Allah» «Heaven» - «göy», «hele» - «cəhənnəm» kimi sözlər yeni dinə bir başa daxil edilmişdir.

İkinci yol qohum dillərin daşıyıcılarının eyni mənalı sözləri ayrı-ayrı dillərdən alması ilə bağlıdır. L.Blumfild bu üsulla alınmalara misal göstərərkən yenədə bütpərəstliyə aid terminlərdən istifadə edir. Bütpərəstlik anlamında Easter «pasxa» alman və ingilis dillərində işlənir: niderland və skandinav dillərində isə qədim yəhudi-yunan latın sözü pasha-dan (danimarka paaske) istifadə edilir.

Əgər dildə alınma predmetə oxşar əşya yoxdursa və buna uyğun olaraq müvafiq söz mövcud deyilsə, onda adlandırma üçün obyekti təsvir etmək yolundan istifadə olunur. Alınmanın bu üsulu leksik alınmalardan fərqlənir. Çünki predmeti adlandırma bu halda dilin öz vasitələri hesabına baş verir.

Leksik alınmaların dilə keçməsinin səbəbini dil əlaqələri təşkil edir. Belə olduqda leksik alınmaların dilə keçməsinin iki istiqaməti müəyyənləşir: kontaktlı və kontaktsız əlaqələr xətti nəzərə almaq lazımdır ki, dil daimi tarixi inkişaf prosesi yaşayır. Müəyyən dilin daşıyıcıları tarixin ayrı-ayrı mərhələlərində müxtəlif xalqlarla əlaqədə ola bilərlər. Bəzən bu əlaqələr arealı genişlənir, bəzən isə müxtəlif səbəblərdən daralır. Məs., Azərbaycan – ərəb Azərbaycan-fars, Azərbaycan- rus dil əlaqələri heç də bütün dövrlərdə eyni olmamışdır. Nəticədə tarixin müəyyən dövründə Azərbaycan dilinin leksik fonduna ərəb, fars sözlərit daha çox keçmiş, başqa bir dövrdə isə rus dilindən leksik alınmalar üstünlük təşkil etmişdir. Dil əlaqələrinə aid tədqiqatlar göstərir ki, kontaktlı əlaqələrdə areal amil əsaslı rol oynayır. Tarix boyu Azərbaycan ərazisində müxtəlif millətlərin nümayəndələri birgə yaşamışlar. Ləzgi, avar, talış, tat, kürd və başqa dillər ilə Azərbaycan dili arasında daimi kontaktlı əlaqə mövcud olmuşdur.

Kontaktsız əlaqə xətti ilə dilə keçən sözlər mənşəcə müxtəlif dillərə aid ola bilər və bu dillərin hamısını qabaqcadan proqnozlaşdırmaq mümkün deyildir. Məsələn, Azərbaycan dilində mənşəcə holland, italyan, ispan, hind dilinə mənsub sözlərin varlığını əvvəlcədən qeyd etmək çətindir. Eyni zamanda nəzərə almaq lazımdır ki, kontaktsız dil əlaqələrində leksik alınmalar daha çox birbaşa deyil vasitəli olur. Yəni onlar əsasən başqa bir dil vasitəsilə alınır. Deyilənlərdən belə bir nə-

ticə çıxır ki, kontaktsız əlaqələr zəminində dilə keçən sözlərin genealoji dairəsi genişdir.

Qeyd edildiyi kimi, bir dilə başqa dilin və ya dillərin elementləri iki yolla keçə bilər: birbaşa (vasitəsiz) və dolayı (vasitəli) yolla. Məsələn, əgər Azərbaycan dili ilə əlaqələri daha qədim dövrə aid olan fars dilindən ziyan, güzəşt, sərmayə, pərsəng, cadu, pir, gövhər, gülab, xəncər, çeşmə, bənd, divan, əfsanə, piyalə, kürzə, xəstə, bahar və s., ərəb dilindən minarə, mömün, müsəlman, ruh, dərs, qələm, alim, kitab, məktəb, müəllim, əmanət, ərzaq, qəzəl, qəsidə, ibadət və s., XIX əsrdən əlaqədə olduğu rus dilindən borş, bulka, kisel, smetan, mayka, zastava, polk, bolt, oçerk və s. Azərbaycan dilinə (vasitəsiz) keçmişdirsə, latın mənşəli vakuum, elevator, aksiom, kredit, obyekt, semestr, korpus, klassik və s., yunan mənşəli simvol, sintez, teatr, teleqram, talant, termometr, termos, faza, fizik, xaraktekr, hektar və s., ingilis mənşəli bunker, vaqon, vağzal, voleybol, keks, lift, stend və s., alman mənşəli, sement, siqnal, fakültə, turner, futlyar, tablo, saxta, ştab, ştanq və s., fransız mənşəli briqada, buket, bülleten, vitrin, duel, ekran, jest, paket və s., italyan mənşəli balkon, balet, duet, kompas, konsert və s., ispan mənşəli ananas, kakos, gitara, merinos, sinyor, tanqo, şokolad və s. kimi sözlər Azərbaycan dilinə əsasən bilavasitə əlaqədə olduğu rus dilindən daxil olmuşdur.

Azərbaycan dilinin lüğət fonduna daxil olan leksik alınmaları mənşəcə kəmiyyət baxımından öyrəndikdə məlum olur ki, müxtəlif dillərdən alınmalar miqdarlarına görə fərqlənir. Azərbaycan dilində ərəb mənşəli alınmalar xüsusi çəkiyə malikdir. Ərəb və Azərbaycan dillərinin kontaktlı əlaqəsi islam dilinin təşəkkül tapması və yayılması ilə bağlı ərəb dövlətlərinin güclənməsi bir çox ölkələri, o cümlədən Azərbaycanı işğal etməsi ilə bağlıdır. Azərbaycanda islamın qəbul olunması, Quranın yalnız ərəb dilində oxunması, nəhayət, islam dininə əsaslanaraq elm və mədəniyyətə diqqət göstərilməsi onların dilinin hegemon mövqeyə keçməsinə səbəb olmuşdur. Nəticədə ərəb və Azərbaycan dillərinin kontaktlı əlaqələri güclənmişdir. Ərəb dilinin ikinci təsir xətti fars dili vasitəsilə olmuşdur. Azərbaycan - fars kontaktlı dil əlaqələri prosesində fars dili vasitəsi ilə Azərbaycan dilinə keçən leksik alınmaların sayı sürətlə artmışdır.

Azərbaycanlılarla farsların tarixi münasibətləri, Azərbaycan və fars dillərinin qarşılıqlı əlaqələri və xüsusilə Azərbaycan dilində fars alınmaları problemlərinə toxunan tədqiqatçıların fikrincə göstərilən xalqlar və dillər arasındakı əlaqələr əsasən XIII-XIV əsrlərdən, yəni ərəb dilinin getdikcə öz nüfuzunu itirməsindən, fars dilinin Qafqazda qüvvətlənməsindən sonra başlamışdır. Bu məsələyə toxunan H.Mirzəzadə yazır: «Ərəblərdən sonra hakimiyyət başında duran farslar, XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanda ağalıq edən monqollar və başqaları rəsmi dövlət işlərində fars dilindən istifadə etmiş, yazı dilində fars sözlərinin saxlanması ilə bərabər mövcud ərəb sözlərinin də yayılmasına şərait yaratmışdır».

Leksik alınmaların dilə gəlməsi və qərarlaşması uzunmüddətli prosesdir. Söz keçdiyi dildə dərhal qəbul olunmur. Danışıq dilində və yazılı mətndə ilk dəfə rast gəlinən sözün dildə həmişə işlənə biləcəyi haqqında hökm vermək mümkün deyildir. Bütövlükdə leksik alınmalara münasibət bu cəhətdən özünü iki cür göstərir. Birinci cəhət sözün hansı leksik laya yaxud tematik qrupa məxsusluğundan asılıdır. İkinci cəhət sözün dildə işlənmə dərəcəsini əhatə edir. Əgər leksik alınmanın dildə qarşılığı varsa, yeni söz heç bir əlavə məna yaxud məna çaları daşımırsa,

onda onun geniş istifadəsi və dildə qərarlaşması şübhə doğurur. Bu halda leksik alınmaların işlənmə tezliyi öyrənilir.

Leksik alınmaların dildə mənimsənilməsi onların dildə işlənməsinin məqbulluğunu nəzərdə tutur. Yəni mənimsənilmiş leksik alınma dilin mənşəcə öz sözləri ilə eyni səviyyədə işlənir. Məs., kitab, məktəb, çayxana, qəzet, radio, televiziya, maqnitofon, fotoaparat və s. bu kimi sözlərin Azərbaycan dilində heç bir işlənmə məhdudiyyəti yoxdur.

Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində oynadığı rol hər şeydən əvvəl özünü dilin lüğət tərkibindəki dəyişmələrlə göstərsə də, dilin fonemlər sisteminin məruz qaldığı təsir nəticəsində yeni keyfiyyətlər kəşf etməsi müşahidə olunur.

Leksik alınmalar mənşəcə mənsub olduqları dillərin qrammatik əlamətləprini qismən özlərində daşıyır.

Bəzi alınmalar dilin inkişaf və əlaqələrinin bir mərhələsində dilə gəlirsə, digərləri başqa dövrlərdə alınır.

Sosialist, kapitalist, imperialist, marksist, kommunist, realist, humanist və s. sözlərin heç də hamısı Azərbaycan dilinə birdən keçməmişdir.

Aydındır ki, leksik alınmalar yeni sözlər kimi hər-hansı bir dilin lüğət tərkibini zənginləşdirir. Lakin bu cür zənginləşmə, yəni lüğət tərkibində sözlərin sayca artması dilin zənginləşməsini sübuta yetirmir. Hər hansı yeni leksik alınmanın qeyd olunması kəmiyyət dəyişməsini səciyyələndirir. Leksik alınmanın dildə əmələ gətirdiyi keyfiyyət dəyişmələri zənginləşmənin və təkmilləşmənin qarşılıqlı şəkildə getdiyini göstərir.

İnsanlar arasında zəruri ünsiyyət vasitəsi olan dil cəmiyyət və həyatın özü kimi daimi inkişaf prosesi keçir. Bu prosesdə dilin zənginləşməsi, təkmilləşməsi və təkamülü onun yerinə yetirdiyi funksiyalarla yanaşı, yayılma sferasından da asılıdır.

Ədəbiyyat

1. Bayramova A. Leksik alınmaların dilin zənginləşməsində rolu. Bakı, «Nurlan», 2009
2. Abbasquliyev T.Ə. İngilis dilindəki ərəb mənşəli sözlərin leksik tərkibinə dair. Metodika və dilçilik. Bakı, 1984
3. Azərbaycan tarixi. Bakı, 1994
4. Axundov A.A. Müasir Azərbaycan dilinin fonetikasından mühazirələr. Bakı, 1969.
5. Qarayev A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, 1989

T.A.Suleymanova

The role of lexical acquisitions in the language

Summary

This article in linguistics is talking about lexical acquisitions, and the role of language enrichment.

Besides, in the article, was given detailed information about the reason passing lexical acquisitions into language, directions and genealogical origin.

Т.А.Сулейманова

Роль лексических взаимствованных слов в языке

Резюме

Эта статья в лингвистике обсуждает о лексическом заимствовании, и их роле в обогащении языка. Кроме этого, в статье дается широкая информация о причине перехода лексических заимствований в язык, о направлении и генеалогическом происхождении.

Rəyçi*:* dos. Məmmədova Rəhimə

MİRVARİ QASIMOVA
ADPU

SEMASIOLOJİ SÖZ QRUPLARINDA SINONIMLƏRIN TƏYİNİ KRİTERIYALARINA DAİR

Açar sözlər: sinonimlik və sinonim, semasioloji söz qrupu, kriteriya, məna eyniliyi
(və ya oxşarlığı), qarşılıqlı əvəzlənmə, kontekst.
Key words: synonymy and synonyms, semasilogical word qroups, criteria, identity (or similarity) of meaning, interchangeability, context.
Ключевые слова: синоним**,** синонимия, семасиологические группы слов, критерий, тождество (или близость) значения, взаимозаменяемость

Sinonimlik, yəni sözlərin sinonim ola bilmə xüsusiyyəti və sinonimlər məsələsi dilçiliyin qədim, mübahisəli, çətin və eyni zamanda da maraqlı problemlərindən biridir. Dilçilik elmində formal cəhətdən fərqli olsa da, müxtəlif məna çalarlarında və üslubi səciyyələrində müəyyən təfavütlər özünü göstərsə də, sözlərin, morfemlərin, frazeoloji söz birləşmələrinin, sintaktik konstruksiyaların əsas mənalarının birbirinə uyğun gəlməsi, bəzən də semantik cəhətdən tamamilə üst-üstə düşməsi sinonimiyanın əsasını təşkil edir. Sinonimlər mənaca bir-birinə yaxın, və ya bir-birinin eyni olan, eyni bir məfhumu ifadə edən, lakin üslubi rənginə, məna çalarına görə seçilən dil vahidləridir. Leksik səviyyədə müəyyənləşən sinonim sözlər adətən eyni nitq hissəsinə aid olduğundan nəticədə biri digərinin əvəzində işlənə bilmə xüsusiyyətinə malik olur.

Klassik dilçilik mənbələrində başlıca olaraq leksik kateqoriya hesab edilən sinonimlik semasiologiya elminin keçən əsrin 50-60-ci illərindən başlayan inkisafından və nəticədə bu elmin müstəqil dilçilik bölməsi kimi öz təsdiqini tapmasından sonrakı dövrə aid dilçilikdə isə həm leksikoloji, həm də semasiloloji kateqoriya kimi qiymətləndirilir. Məsələn, II cildlik " Ümumi Dilçilik" dərsliyinin I cildində "Dilin şöbələri" başlığı ilə verilmiş VI fəsildə qeyd edilir: "Dildə söz və ifadənin mənası, mənanın dəyişməsi- mənanın genişlənməsi, daralması, sözün məcazi məna bildirməsi, **çoxmənalılıq, omonimlik, antonimlik** kimi semasioloji məsələlərin tədqiqi semasiologiya şöbəsinin mövzusunu təşkil edir."[7, 209-210]

Biz də hesab edirik ki, dilin lügət fondunu təşkil edən söz və ifadələrin leksik vahid kimi (sözün mahiyyəti, dilin leksik sistemində yeri, qrupları və s.) dilçiliyin leksikologiya şöbəsində araşdırılıb tədqiq edilməsi nə qədər qanunauyğundursa, həmin söz və ifadələrin sırf məna, məna dəyişilməsi və inkişafı baxımından semasiologiyada öyrənilməsi və bu baxımdan sinonimliyin semasioloji kateqoriya hesab edilməsi də o dərəcədə təbiidir. Söz və ifadələrin məna münasibətlərinin müxtəlifliyi əsasında fərqləndirilən kateqoriyalar olaraq nəinki sinonimlik, eləcə də antonimlik, omonim və çoxmənalılıq da semasioloji kateqoriya hesab edilməlidir.

Sinonimiya dilçilik elmin əsas mövzularından biri olmaqla yanaşı həm də dilçi alimlərin ən çox müraciət edib, tədqiqata məruz qoyduğu məsələlərdən hesab edilir. Məhz bu səbəbdəndir ki, sinonimiya problemini dərindən araşdırmış məhşur

rus dilçi alimi B.Qornunq hələ 1964 - cü ildə sözlərin məna yaxınlığının tədqiqi məsələsinin iki min dörd yüz ildən artıq bir zamanı əhatə etdiyini qeyd etmişdir. [9, 22]

Tanınmış rus dilçisi D.N.Şmelyov da çox uzun bir zamandan bəri sinonimlik və sinonim anlayışının, onun müəyyənləşdirilməsi və şərhinin dilçilikdə olduqca geniş səpkidə fərqlənən fikir müxtəlifliyinə səbəb olmasını vurğulamışdır. Müəllif yazır ki, ayrı -ayrı dilçilik mənbələrində sinonim sözlərin həm məna yaxınlığı, həm də məna eyniliyi olan, həm eyni bir anlayışı və ya eyni bir əşyanı bildirməyə xidmət edən sözlər kimi təyin edilməsini görmək; sinonimləri müəyyən edən əlamətlər sırasında isə onların həm müəyyən konkret kontekslərdə qarşılıqlı əvəz edilməsinin, həm də müxtəlif kontekslərdə paylanmasının, yəni eyni bir mətn daxilində biri-digərini əvəz edə bilməməsinin götürülməsinə rast gəlmək mümkündür.

Daha sonra dilçi sinonimlik semasioloji kateqoriyasi və sinonim söz qrupu ilə bağlı bu qədər rəngarəng fikir və münasibətlərin mövcudluğu səbəblərinə aydınlıq gətirməyə calışaraq bunu bir tərəfdən dildə özünü göstərən "semantik yaxınlaşma əlaqələrinin müxtəlif növləri" ilə, digər tərəfdən isə bu terminin fərqli dərki, tətbiqi, fərqli dil hadisələrinə şamil edilməsi ilə əlaqələndirir [23, 193-194].

Sinonimlik semasioloji kateqoriyası demək olar ki, mövcud olan bütün dünya dilləri üçün səciyyəvidir. Hər bir dil isə özünə məxsus sinonim sisteminə malik olmaqla fərdi xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Sinonimliyi semasioloji kateqoriya kimi qiymətləndirən və bu barədə maraqlı yanaşma təqdim edən dilçilərdən biri də L.Klaudiyayadır . Sinonim söz qrupuna semasioloji aspektdən münasibət bildirən L.Klaudiya onun şərhinə dildə sistematiklik prizmasından yanaşır. Müəllif qeyd edir ki, dil hadisəsi fonetik, qrammatik, leksik və s. yarım sistemlərin məcmusu şəklində mövcud olan bir sistemdir və dili sistem kimi formalaşdıran həmin bu yarım sistemlər də öz növbəsində müvafiq mikro sistemlərdən yaranmışlar. Bu mənada sinonimlik kateqoriyasını leksik yarım sistemin mikrosistemi kimi qəbul edən müəllif sinonim cərgələri isə real aləmin oxşar hadisəsini əks etdirən digər mikrosistemlər adlandırıaraq yazır: "Sinonimik mikrosistemi açıq və dinamik xüsusiyyətə malikdir. O, dilin inkişafından, təkmilləşməsi zamanı keçdiyi mərhələlərdən, hər bir dil daşıyıcısının edə biləcəyi mümkün akkumlyativ, assimilyativ təsirlərə məruz qalmaqdan asılı olan müntəzəm çervilmə, dəyişmə prosesidir [19, 3].

Təbiidir ki, bu qədər qədim tədqiqat tarixinə malik olan məsələnin dilçilik ədəbiyyatında qoyuluşu və ona münasibət eyniyyət təşkil etməmişdir. Sözlərin sinonim ola bilmə xüsusiyyəti, sinonimlik üçün sözlərdə vacib hesab olunan, mütləq kriteriyalar, sinonim sözləri biri - birindən fərqləndirən keyfiyyət və ya keyfiyyətlər, bu keyfiyyətlərin əhəmiyyət dərəcəsi, sinonim sözlərin müxtəlif xüsusiyyətlərə əsaslanan təsnifatı və s. bu kimi məsələlər müxtəlif dövrlərdə ayrı- ayrı dilçilərin diqqət mərkəzində olmuş, fərdi və fərqli şəkildə araraşdırılaraq izah edilmişdir. Məsələn, A.A.Braqina sinonimliyi universal dil hadisəsi adlandıraraq, onun dilin demək olar ki, bütün səviyyələrini əhatə etdiyini qeyd etmişdir. Bununla yanaşı müəllif qeyd edir ki, dil kateqoriyalarının forma və məzmunundan, onların əsas və əlavə mənalarından, sərbəst və ya frazeoloji söz birləşmələri olmalarından, bu və ya digər qrammatik bölməyə məxsusluğundan, işlədildikləri mətnlərin üslubi çalarlarından, məcazlaşmış mənada işlənmələrindən və s. bu kimi şərtlərdən asılı olaraq sinonimlərin hər biri özünə xas, məxsusi xüsusiyyət qazana bilir [22, 4].

Dilçilik ədəbiyyatlarında sinonim sözlərin təyini zamanı müəlliflər müxtəlif kriteriyalara əsaslandığından bəzən tamamilə fərqli, bəzən oxşar, bəzən də eyniyyət təşkil edən fikirlərə rast gəlmək mümkündür. Burada ən çox təsadüf edilən fikirlərdən biri, bəlkə də **birincisi fonetik qəlibi fərqli, lakin yaxın və ya eyni mənanı bildirən sözlərin sinonim hesab edilməsidir.** Bu kriteriyada irəli sürülən fikir dilçilər tərəfindən müxtəlif cür ifadə edilir, məsələn, M.A.Petrov müxtəlif cür səslənib, yaxın mənanı bildirən sözləri, A.V. Kalinin isə müxtəlif cür səslənib mənaca yaxın və ya eyni olan anlayışları bildirən sözləri sinonim hesab edir. [6, 10] P.A.Budaqov, A.N.Qvozdyov, D.Layonz, D.N.Şmelyov və başqaları isə həm eyni mənalı, həm də yaxın mənalı sözləri sinonim hesab edirlər [14, 13].

Sinonim sözlərin bu cür müəyyən edilməsi fikrinə şərik olan dilçi alimlərə Azərbaycan dilçiliyində də rast gəlmək mümkündür. Bunlardan, M.Hüseynzadə "fonetik tərkibcə müxtəlif, məzmunca bir-birinə yaxın sözləri" [4, 183], N.Məmmədov " şəkilcə müxtəlif olub, mənaca ya eyni və ya bir birinə çox yaxın mənaları ifadə edən" sözləri [10,162], Ə.Dəmirçizadə " əsas mənasına görə mütləq və ya nisbi eyniyyət təşkil edən, lakin formasına və əlavə mənasına görə fərqlənən sözləri" [2, 122-123], S.Cəfərov " eyni məfhumun müxtəlif fonetik tərkibə malik, çox yaxın və nisbətən fərqli məna bildirən sözlərlə" ifadəsini [1,28], A.M.Qurbanov " formaca müxtəlif, mənaca bir-birinə çox yaxın olan" sözləri [8, 303], Z.Verdiyeva " ümumi ədəbi dildə müxtəlif cür səslənən, lakin mənaca eyni, yaxud da yaxın olan sözləri" [15, 13], H.Həsənov "bir ümumi məna ilə əlaqədar olub, bir məfhumu müxtəlif cür adlandıran, leksik-semantik variantlarına görə eyniləşən, mənaca yaxın sözləri" [3, 64] sinonim kimi təyin etmişlər.

Son dövr mənbələrində də əvvəl deyilmiş fikirlərlə ya eyni olan, ya da bənzərliyi ilə diqqəti cəlb edən fikirlər mövcuddur. Məsələn, Qızqayıt Mustafayevanın müəllifi olduğu və Ə.Dəmirçizadənin yuxarıda göstərilən əsərinin, müəllifin öz sözləri ilə desək, " olduğu kimi təkrar nəşri" olan " Azərbaycan dilinin üslubiyyatı" adlı dərs vəsaitində sinonimlərə Ə.Dəmirçizadənin vermiş olduğu tərif də heç bir dəyişiklik edilmədən verilmişdir [11,139]. Bu mənbədən fərqli olaraq B.Xəlilov isə zənnimizcə bəlkə də təkrara yol verməmək məqsədilə sinonim sözlərdən bəhs edərkən "Müasir Azərbaycan ədəbi dilində hər hansı bir məfhumu bir sözlə deyil, bir neçə sözlə ifadə etmək olur" deməklə fikayətlənmiş və fikrini bir neçə nümunə əsasında əyaniləşdirmişdir [5, 177].

İngilis dili leksikalogiyasının öyrənilməsində əməyi olan dilçilərimizdən A.Hajıyeva da sinonim sözlərdən bəhs edərkən onları yuxarıda verilən tərifə yaxın formada, lakin fərqli tərz və terminlərlə ifadə etmişdir. O " xarici aspekti fərqli, daxili aspekti isə eyni və ya oxşar" olan sözləri sinonim kimi təqdim etmiş, eyni bir nitq hissəsinə aid olub bir və ya daha çox eyni leksik mənaya sahib olma və bəzi mətnlərdə qarşılıqlı əvəz edilmə şərtlərinə cavab verməni də bu söz qrupu üçün əsas xüsusiyyətlər arasında göstərmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, müəllif **word formation-word building; airman-flyer, flying man; wireless-radio** nümunələri əsasında dildə həm konnotativ, həm də denotativ məna cəhətdən üst-üstə düşən sözlər məsələsinə də toxunmuş və bu qəbildən sözlərin ingilis dilində sayca az olduğunu da qeyd etmişdir [18, 175].

Başqa bir mənbədə isə sinonim sözlər " ikili təbiəti olan" dil hadisəsi kimi təqdim edilərək yazılır ki, " müəyyən mənada eyni, bununla belə açıq-aydın fərqli

olma cəhəti sinonimlərin təyin edilməsində çətinlik yaradan əsas məqamdır" [17, 184-185]. Bu ikili ziddiyyəti (xüsusuyyəti) sinonimlərin ümumiləşdirici əsas mənalarındakı eynilik və məna çalarlarındakı fərqlər olaraq təqdim edən müəllif bu cəhətin sinonimlərin ünsiyyət prosesində rolunu və yerini müəyyən etməkdə əhəmiyyət daşıdığını da vurğulamışdır. Müəllif hesab edir ki, sinonim sözlər fikrimizi daha dəqiq, ən incə məqamlara varmaqla ifadə etmək və qarşı tərəfdə arzuladığımız təsiri yaratmaq üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir.

Sinonim sözlərin təyini zamanı çox təsadüf edilən fikirlərdən biri də sinonim sözlərin müəyyən konteksdə bu və ya digər dərəcədə biri-birini əvəz etmək xüsusiyyətinə malik olmasıdır. Sinonimlərin bu kriteriya əsasında fərqləndirilməsi fikri ilə çıxış edənlərdən rus dilçiliyində B.Q.Qornunq, L.A.Bulaxovskiy kimi müəllifləri göstərmək mümkündür [6,11]. D.N.Şmelyov da sinonim sözlərin müəyyən edilməsi zəminində başqa dilçilərin irəli sürdüyü və əsas kriteriyalardan növbəti biri kimi qiymətləndirilən "məna yaxınlığı və ya eyniliyi", "qarşılıqlı əvəz oluna bilmə "-ni sinonim sözlərin təyinində mümkün kriteriyalar sırasında təbii hal kimi qiymətləndirərək bunu sözlərin çoxmənalılığı ilə bağlı izah edir. Müəllif göstərir ki, " çoxmənalı sözün müəyyən bir konteksdə (mətn daxilində) mənalarından biri ilə çıxış edə bilməsi həmin sözün verilmiş konteksdə uyğunluq yarada bildiyi sözlərlə müntəzəm əlaqəsinin nəticəsidir" [23, 194].

Başqa bir dilçi L.Antal da sinonimlərin təyin edilməsi və müəyyənləşdirilməsində əvəzləmə metodunun etibarlılığından danışaraq əmin edir ki, bu aşağıdakılardan ibarətdir : iki söz bir cümlə daxilində cümlənin mənasını dəyişmədən biri-digərini əvəz edə bilirsə, onda onlar sinonimlərdir. Əvəzlənmə sonrasında cümlənin mənasının eynilə qalmasının yeganə təminatı isə həmin sözlərin sinonim olması öngümanıdır. [16, 26].

Dilin lüğət tərkibində çox sayda mənaca "qohum olan" sözlərin varlığını və həmin bu sözlərin morfem quruluşu, fonetik forma, fikir, hiss və təsəvvürlərimizi ən incə çalarlarla ifadəsinə xidmət baxımından fərqlənməsini qəbul edən dilçi alıimlərdən biri də İ.V. Arnolddur. Alimin sinonim sözlərin təyini üçün irəli sürülmüş " eyni mənaya malik olan sözlər" və " eyni bir anlayışı ifadə edən müxtəlif formalı sözlər" kimi fikirlərə tənqidi münasibəti maraq doğurur. Bu söz qrupunun təyinində irəli sürülmüş həmin fikirlərin ifadə edilməsində bir qədər ehtiyatsızlığa yol verildiyini düşünən dilçi hesab edir ki, təbiət etibarı ilə dildə olan hər bir sözün öz tarixi, özünəxas motivasiyası və məxsusi məzmunu olduğundan yuxarıda adları çəkilən görüşlər özünü doğrultmur. Dilçi sinonim sözləri aşağıdakı şəkildə təyin etmişdir: " Eyni bir dildə eyni bir nitq hissəsinə mənsub olub bir və ya daha çox eyni, ya da təqribən eyni denotat mənaya sahib, denotat mənalarında nəzərə çarpacaq dəyişimə səbəbiyyət verməyən ən azı bəzi kontekslərdə qarşılıqlı əvəzlənə bilən, lakin morfem quruluşu, fonetik forması, məna çaları, konnotasiya, valentlik, üslubi xüsusiyyətlər və idiomatik istifadə baxımından fərqlənən iki və daha çox söz sinonimdir " [21, 194-195].

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, sinonimlər üçün həm "məna yaxınlığı və ya eyniliyi", həm də "qarşılıqlı əvəz oluna bilmə" kriteriyası dilçilər tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. İstər rus, istər azərbaycan, istərsə də ingilis dilçiliyində bu əlamətlərin müəyyən edilib adlandırılmasında daha ehtiyatlı davranan müəlliflər olmuşlar. Məsələn, "Vaqifin qoşmalarında sinonimlər" adlı yazısında M.Rzazadə

yazır : "Sinonimlər bir-birini qeyd və şərtsiz əvəz etmək üçün deyil, bir anlayışın müxtəlif məna incəliklərini vermək, ifadənin təsirini, bədii gözəlliyini artırmaq, fikri konkret, parlaq etmək və onu rəngarəng vasitələrlə ifadə etmək üçündür " [13, 41].

"Azərbaycan dilində leksik sinonimlik" əsərində isə qeyd edilir ki, iki söz məna baxımından heç vaxt tamamilə üst-üstə düşə bilməz. Sözlərin ümumiləşdirici əsas mənasındakı eyniyyətin əsas götürülməsini vurğulayan müəllif onu da qeyd edir ki, sinonim sözlərdəki həmin əsas məna ümumiliyini müəyyən etmək üçün sinonim cərgəni təşkil edən sinonimlərin mənaları arasındakı fərqləri də nəzərə almaq zəruridir [15, 7].

V.V.Vinoqradov da sinonim cərgni yaradan sinonim sözlərin biri - birini əvəz etməsi kriteryasına qarşı çıxmış dilçilərdəndir. Dilçi alim iddia edir ki, "poetik əsərdə əsərin ümumi məzmununun tələbindən asılı olaraq hər bir söz elə işlədilməlidir ki, dildə onu əvəz edə biləcək başqa bir söz tapılmasın" [12, 183].

R.S.Ginzburqa görə də müəyyən bir mətn daxilində bir-birinə sinonim ola bilən sözlər başqa, fərqli bir mətndə heç bir sinonimik əlamətə malik olmaya bilərlər və qarşılıqlı əvəzlənmə təklikdə sinonimliyin təyin edilmə kriteriyası kimi qəbul edilə bilməz. Alim sinonim sözləri " səslənmə formasına görə fərqli, lakin denotat məna və ya mənaları etibarı ilə oxşar olan və ən azı bəzi mətnlərdə əvəzlənə bilən sözlər " deyə təyin etmişdir [20, 58].

Sinonim sözlərin tamamilə eyni mənanı ifadə etməməsini, hər hansı bir sinonim cərgəyə mənsub olan sözlərin incə üslub və məna fərqləri daşıması fikrinə şərik olan dilçi alimlərimizdən bir digəri də N.Məmmədovdur. Alim hesab edir ki, sinonim sözlər nə qədər yaxın mənalar bildirsələr də, onların hamısını eyni mətn daxilində işlətmək mümkün deyil : " Əgər bir-biri ilə sinonim olan sözlər tamamilə eyni mənanı ifadə etsə idi, onda gərək həmin sözlərin hamısını eyni mətn daxilində işlətmək mümkün ola idi. Halbuki, bu həmişə mümkün olmur" deyə yazan müəllif fikrini daha aydın etmək üçün **dünya-cahan-kainat-aləm; yol - cığır** sinonim cərgələrindəki sözlərin eyni mətn daxilindəki münasibətlərini nümunə göstərir , dünya və ya cahan müharibəsi ifadəsini deyə bildiyimiz halda, kainat və ya aləm müharibəsi ifadəsini işlətməyin mümkün olmadığını; yorucu yol, şosse yolu, dəmir yolu və s.bu kimi ifadələrin düzgün səslədiyi halda, yorucu cığır, şosse cığırı, dəmir cığırı kimi ifadələrin məntiqsiz səslənməsini haqlı olaraq qeyd edir [10, 163]

Onu da qeyd edək ki, sinonim cərgəni yaradan sözlərin eyni bir nitq hissəsinə məxsus olub, eyni qrammatik formada olması şərti azərbaycan dilçilərinin bir qismi tərəfindən sözlərin sinonim qismində tanınması üçün irəli sürülmüş meyarlardan növbəti biri kimi göstərildiyi [1, 3, 4,12, 15] halda, ingilis dilçiliyindən olan ədəbiyyatlarda bu meyar bir o qədər də vurğulanmır [17, 18, 20, 21].

Müxtəlif dilçilərin sinonim semasioloji söz qrupu haqqında (istər bu dil faktının ümumi təsviri, istər onun təyini meyarları, istər funksiyası və s. cəhətdən) qeyd etdiyimiz çoxsaylı və müxtəlif fikirlərindən biz belə nəticə hasil edirik ki, hər hansı bir dilçi alimin bu problemlə bağlı tutduğu bu və ya digər mövqe onun məsələyə yanaşma prizmasından asılıdır. Bu mənada" Ərəb ədəbi dilində sinonimiya" adlı dissertasiya işinin müəllifi Mahmudova Gülnur da haqlı olaraq qeyd edir ki, " dilçi alimin leksikologiyada tutduğu bu və ya digər mövqeyi onun

söz qrupunun differensiyasında qəbul etdiyi meyarların məcmusundan asılıdır" [9, 30].

Məqalədə qaldırılmış məsələ ilə bağlı, təbii ki, onlarca bu kimi müəlliflərin fikir və münasibətlərini əlavə etməklə mövzunu davam etdirmək mümkündür. Lakin bizə elə gəlir ki, bunu məqalədən daha iri həcmli elmi araşdırma işlərinin mövzusu qismində yerinə yetirmək daha məqsədəuyğun olar. Bu səbəbdən də semasioloji söz qruplarında sinonimlərin təyini **kriteriyaları** haqqında müxtəlif qaynaqlardan topladığımız fikirlər ətrafında ümumiləşmələr apararaq onları aşağıdakı şəkildə yekunlaşdırmaq istərdik:

1. Sinonim sözlər dildə müxtəlif fonetik formada, qəlibdə olurlar.

2. Sinonim sözlər eyni bir məfhumu, ya eyni, ya da oxşar mənalar ilə ifadə edirlər.

3. Hər hansı bir sinonim cərgəni yaradan sözlər müxtəlif incəliklərlə (məna çaları, üslubu, ekspressivlik dərəcəsi, strukturu və s. baxımdan) bir-birindən fərqlənirlər.

4. Sinonim sözlər eyni bir nitq hissəsinə məxsus olub, nitq prosesində eyni qrammatik funksiyada çıxış edirlər .

5. Sinonim sözlər müəyyən kontekslərdə biri - birini əvəz edə bilirlər, başqa sözlə desək, nisbi əvəzlənmə xüsusiyyətinə malikdirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

Azərbaycan dilində :

1. Cəfərov S.Ə. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı: Maarif, 1982, 214s.

2. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Azərtədrisnəşr, 1962, 271s. səh

3. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1988, 306s

4. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Bakı: Maarif, 1973, 388 s.

5. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442s.

6. Quliyeva M.M Azərbaycan dilində eyniköklü sinonimlər: ND. Bakı, 1994, 197s. səh 10)

7. Qurbanov A.M. Ümumi dilçilik 2 cilddə. I cild, Bakı: Maarif , 1989, 567 s.

8. Qurbanov A.M. Müasir Azərbaycan Ədəbi dili. Bakı: Maarif, 1985, 405s.

9. Mahmudova G. Y. Ərəb ədəbi dilində sinonimiya. ND. Bakı: BDU, 2005 , 158s.

10. Məmmədov N. N. Azərbaycan dilçiliyinin nəzəri əsasları. Bakı: Maarif, 1971, 367s.

11. Mustafayeva Q.H. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı: Elm, 2010, 388s.

12. Müasir Azərbaycan Dili, 3 cilddə, I cild, Bakı: Elm 1978, 322s.

13.Rzazadə M. Vaqifin qoşmalarında sinonimlər. V.İ.Lenin adına Az.Pedaqoji İnstitutunun əsərləri, Bakı, 1961, XIX cild, ...s;.

14. Şabanov R. M. Azərbaycan dili terminologiyasında sinonimlik problemi: ND. Bakı, ADDİ, 192s.

15. Verdiyeva Z.N. Azərbaycan dilində leksik sinonimlik. Bakı: APİ 1988, 60s.

İngilis dilində:

16. Antal, L., Notes on Truth, Meaning and Synonymyty, in "Linguistics", 15/1965,

17. Antrushina G.B., Afanasyeva O.V., Morozova N.N. English Lexicology. M., 2004, 288p.

18. Hajıyeva A. English Lexicology. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 248s

19. L.Claudia, Theoretical accounts upon synonymy . University of Oradea, 25p.

20. R. S. Ginzburg , S. S. Khidekel,G. Y. Knyazeva, A. A. Sankin A course in modern English Lexicology, 2-nd edition, Moscow: Vysšaja Škola, 1979, 262p.

Rus dilində:

21. Арнольд И. В. Лексикология современного английского языка. 3-е изд., М.: Высшая школа., 1986, 295с.

22. Брагина А.А. Синонимы в литературном языке. Москва: Наука, 1986, 126с.

23. Шмелёв Д.Н. Современный русский язык. Лексика. Москва: Просвещение, 1977, 335с.

Mirvari Gasimova

The basic criteria applied to the definition of synonyms in semasiological word qroups.

Summary

The article introduces one of the most referred, investigated and not yet entirely settled problems of linguistics - the semasiological word qroups, namely, synonyms. The basic criteria such as the citerion of identity or similarity, the criterion of interchangeability, the criterion of semantic difference etc. applied to the definition of words having similiar or identical meaning in certain or different contexts forms the main point of the article and is tried to be enlightened on the basis of different Azerbaijani, English and Russian sources. At the end the author has given her conclusion over the reffered materials and investigated problem.

Мирвари Касимова

Об определении критерии синонимов в семасиологических группах слов

Резюме

В статье рассматриваются семасиологические группы слов синонимов, которые являются одним из древних, спорных, трудных и одновременно ин-

тересных проблем. Тут отмечается также, что языковеды в своих исследованиях на данную проблему всегда уделяли большое внимание, но, к сожалению, этот вопрос по сей день остается не полностью решенным, т.е. открытым. В статье затрагивается как к синонимам, также и к его критериям определения. Заключительные выводы и мысли связанные с поставленной темой обосновываются ссылками на различные источники, существующие в азербайджанском, английском и русском языках.

Rəyçi: B.Q.Hüseynov
Professor

NÜŞABƏ İSMAYILOVA
ADPU

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ MƏTNDAXİLİ CÜMLƏLƏR ARASINDA ƏVƏZLİYİN ROLU

Açar sözlər: mətn, əvəzlik, əlaqə, məlumat.
Key words: text, pronoun, connection, information.
Ключевые слова: текст, местоимение, связь, информация.

Mətn yaradan dilçilik faktorlarından biri də mətndaxili əlaqə vasitələridir. Bu vasitələr hər bir dildə çoxsaylı olduğu kimi, dünya dillərində də həm çoxsaylı, həm də çoxcəhətlidir.

Müstəqil cümlələrin özləri cümlədaxili əlaqə vasitələrinə malik olduğu kimi, mətni təşkil edən cümlələr arasında da müxtəlif əlaqə vasitələri mövcud olur. Bu əlaqə vasitələri hər bir dilin konkret qrammatik quruluşundan asılıdır.

Tipoloji cəhətdən flektiv dillər qrupuna daxil olan ingilis dilinin də özünəməxsus mətnyaradan vasitələri vardır.

Azərbaycan dilində mətnə daxil olan cümlələr arasında əlaqə yaratmaq üçün bir sıra başqa vasitələrdən də istifadə edilir. Bu vasitələr arasında əsas nitq hissələri mühüm yer tutur.

İngilis dilində əvəzliklərin mətnlərin yaranmasında rolunu aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar. 1. Əvəzlik semantik kateqoriyanı təmsil edir və o, sözlər arasında deyil, cümlələr arasında əlaqələri şərtləndirir. 2. Əvəzlik məlum olanı bildirir. 3. Əvəzlik həm anaforik (əvvəlki cümləyə bağlılıq), həm də kataforik (sonrakı cümləyə bağlılıq), funksiyalarını yerinə yetirir.

4. Əvəzlik yalnız statik (donuq) deyil, həmçinin dinamik (dəyişkən) funksiyanı da yerinə yetirir.

Qeyd olunduğu kimi əvəzliklər müəyyən olanı bildirir, çünki o artıq müəyyən olanı əvəz edir. Buna görə də dinləyənin (oxucunun) işarə edilən predmet haqqında artıq müəyyən məlumatı var. Məs:. The gong sounded, and putting her white arm within his, Irene took him into the dining- room. She seated him in Soame`s usual place, round the corner on her left. [8, s95]

Normal şəraitdə birinci və ikinci şəxs əvəzlikləri (I, You), yalnız proqmatik nöqteyi nəzərdən işlədilir, qayıdış əvəzlikləri isə yalnız anaforik funksiyanı yerinə yetirir. Üçüncü şəxs əvəzliklərini (he, she, it), həm proqmatik, həm də anaforik şəkildə işlətmək mümkündür. Məs:. He ran across the soft Moorish carpets, and opened the door. No! She was not here either. Having reached the door he turned the key, and opened it. [7, s97]

Əvəzliklərin yığcamlığı istər İngilis, istərsə də Azərbaycan mətnlərində onların tez-tez işlənməsini şərtləndirir. Doğrudan da hər dəfə əvəzliklər təkrarlandıqca onların göstərdikləri hadisə, proses irəliləyir, inkişaf edir. Bu da onu göstərir ki, əvəzlik mətn daxilində əlaqəyaradıcı funksiyanı yerinə yetirir. Belə bir cəhəti də yaddan çıxartmaq olmaz ki, mətnin məzmun cəhəti ilə əvəzliyin mətndaxili fəaliyyəti arasında qırılmaz "zəncir" olur. Yəni onlar bir-biri ilə sıx əlaqədə olurlar. Belə ki, mətnin məzmunu onun semantikasını müəyyənləşdirirsə, əvəzlik işarə etmə for-

ması hesab olunur ki, bu da semantik bütövlüyü ifadə edir. İngilis dilində əvəzliyin mətndaxili fəaliyyətini şərtləndirən müxtəlif vasitələr var. Bunlardan biri "It is … who (that)…" birləşməsidir. Məs: The girl, she is playing the piano. It is the girl who is playing the piano.

Digəri isə " it" əvəzliyinin ixtisar olunan mübtəda kimi çıxış etməsidir. Yəni "it" əvəzliyinin formal mübtəda vəzifəsini yerinə yetirməsidir. Belə bir misala diqqət yetirək: The painter started in amazement. It was so unlike Dorian to speak like that. What had happened? He seemed quite angry. His face was flushed and his cheeks burning. [6, s58] Bu misalda da "it" əvəzliyi mübtədanı əvəzləyir və mətnin sonrakı cümlələrində mənanın genişlənməsinə xidmət edir. Bundan əvvəlki misallarda da göründüyü kimi, əvəzlik ya özündən sonra, ya da özündən əvvəl ümumiləşmiş şəkildə olsa da, hər hansı bir sözlə, cümlə vəyaxud ifadə ilə bağlı olub həmin vahidi izah edir.

Mətndə əvəzliklər vahid dil vasitəsi kimi öyrənilir. Burada birinci cümlə müstəqil olur, tərkib hissələri isə bir-birinə bağlı olur. Ümumilikdə isə əvəzlik mətnin formalaşmasında böyük rol oynayır. O, mətn daxilində birbaşa özündən əvvəlki, yaxud sonrakı fikrə işarə edir, nəinki sadə hətta mürəkkəb mətnlərin formalaşmasında yaxından iştirak edir. Əvəzliyin daxil olduğu cümlələr bir-biri ilə sıx surətdə bağlı olur. Mətndən kənarda heç bir sərbəst, yəni ayrıca cümlə mümkün deyildir, onlar mütləq mətn daxilində yaranır, öz dolğun mənasını kəsb edir. Mətndəki cümlələr bəzən də abstrakt yüklü olur, müəyyən bir mətnaltı məna ilə, əlavə informasiya bloku ilə silahlanır, oxunan kimi müəllif söhbətindən başqa, ikinci bir səsi də "eşidirik". Müəllif bu cür əlavə yüklü cümlələri özü nizamlayır, müəyyən bir istiqamətə yönəldir.

Doğrudur, mətnə daxil olan cümlələr arasında əlaqə yaratmaq üçün bir sıra başqa vasitələrdən də istifadə edilir.Bu vasitələr arasında sözsüz ki, əsas nitq hissələri mühüm yer tutur. Bunu da qeyd etmək lazımdır ki, mətnin qurulmasında əsas nitq hissələrindən bəziləri daha mühüm rol oynayır, lakin mətnin elementləri olan ayrı-ayrı müstəqil cümlələrin sintaktik tam daxilində birləşib əlaqələnməsində onlar yeganə vasitə ola bilmir. Bunun üçün müxtəlif morfoloji göstəricilərdən, o cümlədən bir sıra nitq hissələrindən, həmçinin sintaktik elementlərdən istifadə etmək lazımdır.

Morfoloji vasitələr mətnin hüdudlarının müəyyən olunmasında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu cəhətləri nəzərdə tutan Ə. Xəlilov yazır ki, sintaktik bütövə daxil olan cümlələr ya bu vahidin daxilindəki morfoloji elementlərin, vəyaxud da sintaktik vahidlərin (söz birləşməsinin, cümlənin) mənasının, orada ifadə olunmuş fikrin tam açılmasına xidmət edir. Ona görə də sintaktik bütövün sərhədləri həmin vəzifəni ödəmək üçün mətnin lazım olan hissəsinin haradan başlayıb harada qurtarması ilə müəyyənləşir. Müvafiq mətnlərin düzəlməsində isə əvəzliklər ən mühüm rol oynayır.

Əlaqəli mətn müxtəlif elementlərlə bağlanmış zənciri xatırladır. Əlaqəli mətn təkcə sözlərin cümlə daxilində birləşməsi ilə məhdudlaşmır, ayrı-ayrı cümlə qrupları da öz aralarında müxtəlif vasitələrlə əlaqələnir, və bir-biri ilə müəyyən münasibətlərdə olur. Biz artıq qeyd etmişik ki, mətni təşkil edən, onu formalaşdıran cümlələr arasnda zaman, məkan, səbəb-nəticə , müqayisə, qarşılaşdırma və s. kimi semantik münasibətlər mövcud olur. Mətnin əsasında həmişə bir bazis cümlə mövcud olur. Həmin bazis cümlənin tərkibində konkret mənadan məhrum olan söz və

ya ifadə yerləşir. Mətnin bu və ya digər cümləsi konkret mənası olmayan sözü vəya ifadəni müəyyənləşdirir. Bu, ya bazis cümlədən əvvəlki, ya sonrakı, ya da bazis cümlənin hər iki hissəsindəki mətnlərin məzmunu ilə mümkün ola bilir. Müstəqil cümlələr arasındakı əlaqələri öyrənmək üçün lazım olan tələblərə əlaqəli nitqin hansı hissəsi cavab verirsə, mətnin də hüdudları ondan asılı olaraq müəyyən olunur. Bizə görə, mətnlərin həcmindən asılı olmayaraq, başlanğıc və sonu olmalıdır. Belə mətnlərin tərkibində işlənən əvəzliyin mənası nə vaxt açılarsa, həmin mətn də bitmiş hesab edilir. Yəni mətnin həcmi bazis cümlənin tərkibindəki əvəzliyin mənasının açılmasından asılıdır. Mənası açılmış əvəzliklər, şəxs əvəzliklərindən əlavə, işarə əvəzlikləri də Azərbaycan dilində mətn düzəltmə faktoru kimi fəaliyyət göstərir. Həmin əvəzliklər bunlardır: o, bu, həmin (haman). Aşağıdakı misala diqqət yetirək:

Bu sözlərdən zavallı Gülzarın ciyərləri parçalanır, amma artıq bir şey düşünmür; bir şey hiss etmir, köhnə qabıqlı quranı bağrına basıb, başqalarının zövqü ilə yeriyirdi. [5, s254]

Buradan da göründüyü kimi, işarə əvəzliklərinin mətnin tərkibində işlənməsi bir tərəfdən vəhdətdə olan avtonom cümləərin təşkilində, onlar arasında strukturqrammatik əlaqələrin əmələ gəlməsində, başqa bir tərəfdən isə mənanın aydınlaşmasında, konkretləşməsində aparıcı rol oynayır.

Dilimizdə mətndaxili cümlələr arasında əlaqə yaradan vasitələrdən biri də "budur" işarə əvəzliyidir.Bu işarə əvəzliyinin də mətnin formalaşmasında çox böyük rolu olduğunu qeyd etmək vacibdir. "Budur" işarə əvəzliyi daha çox xəbər budaq cümlələrində işlənir. Xəbər budaq cümlələrində bu işarə əvəzliyinin məzmunu açıldığı kimi, mətni təşkil edən müstəqil cümlələri də həmin əvəzlik məna cəhətdən bir-birinə bağlayır ki, əvvəlinci cümlədə işlədilən "budur" əvəzliyinin ümumi şəkildə ifadə ilunmuş səbəb mənası sonra gələn sözlər vasitəsilə interpretasiya olunur. Beləliklə də dolğun br mətn yaranır. Məsələn belə bir mətnə diqqət yetirək: Nazlı böyük qızından küsmüşdü və səbəbi də budur: Qənirə anasını kiçik oğlunun kiçik toyuna çağırmamışdı, yaddan çixarmışdı. [3, s345]

Doğrudur, mətnin qurulmasında əsas nitq hissələrindən bəziləri daha mühüm rol oynayır, lakin mətnin elementləri olan ayrı-ayrı müstəqil cümlələrin sintaktik tam daxilində birləşib əlaqələnməsində onlar yeganə vasitə ola bilmir. Bunun üçün müxtəlif morfoloji göstəricilərdən, bir sıra nitq hissələrindən, həmçinin sintaktik elementlərdən istifadə etmək lazımdır. Bu cəhətləri nəzərə alaraq qeyd etmək lazımdır ki, nitq hissələri, xüsusi ilə də əvəzlik mətndaxili cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda mühüm rol oynayır.

Müstəqil cümlələrin özləri cümlədaxili əlaqə vasitələrinə malik olduğu kimi, mətni təşkil edən cümlələr arasında da müxtəlif əlaqə vasitələri mövcud olur. Bu əlaqə vasitələri hər bir dilin konkret qrammatik quruluşundan saılıdır.

Mətn yaradan vasitələr bizim auditoriyamıza sistemli şəkildə çatdırılmasa da unutmamalıyıq ki, bu sahədə görkəmli tədqiqatçılarımızın məsələn, Ə. Xəlilovun, K.Abdullayevin, Ə. Abdullayevin [1, 2, 4] və başqalarının dəyərli tədqiqat əsərləri mövcuddur.

Hər hansı rabitəli nitqdə, yazılı əsərlərin dilində cümlələr bir-birindən təcrid olunmuş şəkildə deyil, yaxın məna əlaqəsində fəaliyyət göstərirlər. Mətndəki cümlələr istər mənaca, istərsə də quruluşca, və yaxud da qrammatik cəhətdən bir-biri ilə qırılmaz surətdə bağlı olur. Əlaqəli nitq müxtəlif vasitələrlə bağlanmış zənciri

xatırladır. Bu zəncir biri digərindən asılı fikirlərin vəhdətidir. Odur ki, cümlədə fikrin bitkinliyi nisbi mənadə qəbul edilməlidir. Fikri daha əhatəli və bitkin vermək üçün bir-biri ilə həm quruluşca, həm də mənaca bağlı olan cümlələr qrupundan istifadə edilir.

Hər iki dildə əvəzliyin işlənməsi mətndaxili cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda çox mühüm rol oynayır. Mətn mənanın açılması prosesində formalaşır. Məna açımı işarə əvəzliyinin mətndə təkrarlanması ilə də baş verir. Mətn daxilində işarə əvəzliyi daha çox təkrar olunur.Həm də elə mətnlər var ki, burada əvəzlik aid olduğu sözlə birlikdə işlənir. Məs:

O, bilirdi ki, bütün millətlər arasında zavallı vətəndaşları ən geri qalmış bir xalqdır. O, bilirdi ki, vətənində zəhmətkeş xalq, onun biliyinə, iki ildə aldığı təcrübələrə, onun qüvvətinə və çalışqanlığına möhtacdır. Bütün qüvvətini, biliyini bu zavallı xalq yolunda işlətmək arzusu onu həmişə vətəninə doğru sürükləyirdi.[5, s254]

Bu misalda göründüyü kimi, "o, onun" əvəzliyi cümlədə təkrarlanaraq mətnin mənasını daha da rəngarəng edir. Bu növ mətnlərə İngilis dilində də tez-tez rast gəlinir. Məs:

When he came out of the king's room, he saw his wife. " I have done it," he said. " Did you hear anything? Did you speak? I thought I heard a voice. " Macbeth has murdered sleep," it said.

"He will never sleep again." [9, s120]

Burada da Azərbaycan dilində olduğu kimi, "o," və "onun" əvəzliyi təkrarlanaraq mətnin mənasını daha da dolğunlaşdırır, onu daha da qabarıq şəkildə oxucuya təqdim edir.

Mətnin qurulmasında qrammatik vasitələr də böyük rol oynayır. Bu qrammatik morfoloji göstəricilər ilə oxucu və dinləyicinin nəzəri müəyyən sözə, ya da bütövlükdə hər hansı bir ifadəyə cəlb olunur. Mətndüzəltmədə formal-qrammatik vasitələrin rolunu nəzərə alaraq demək olar ki, indi mətn dilçiliyinin əsas problemi leksik, morfoloji və sintaktik münasibətlər vasitəsi ilə fəaliyyət göstərən və onları idarə edən mətndüzəldən faktorların axtarılmasıdır.

Mətndüzəltmədə formal-qrammatik faktorlar cümlənin tərkibində əlaqə yaratmaqda çıxış edir. Həmin vasitələrdən müxtəlif sistemli dillərin müvafiq mətnlərinin düzəldilməsində müvəffəqiyyətlə istifadə edilir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, mətn düzəldən formal-qrammatik elementlərdən ən mütəhərriki əvəzliklərdir. Əvəzliklər mətnin tərkibindəki söz və cümlələri bir-birinə bağlayaraq bütöv sintaktik tama çevrilə bilir. Söz və söz birəşmələri eləcə də cümlələr arasında işlədilən əvəzliklərin demək olar ki, hamısı mətnin yaranmasında, onun formalaşmasında iştirak edir. Bunlardan ən fəalı və ən lazımlısı bizim fikrimizcə, "o" və digər şəxs əvəzlikləridir.

Bu əvəzliklər həmçinin böyük mətnlərin də bir-birinə bağlanmasında ən çevik elementlərdəndir. Fikrimizcə bu əvəzliklər sadə, mürəkkəb cümlələr, cümlənin həmcins üzvləri, tabesiz mərəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında, ikinci, üçüncü növ təyini söz birləşməsinin həmcins tərəfləri arasında, feli sifət və feli bağlama tərkiblərinin daxilindəki həmcins üzvlər arasında əlaqə yaradır, komponentlər arasında məna münasibətləri ilə müvafiq işlənərək mürəkkəb tam, birləşmiş cümlə daxilində sərhəd rolunu oynayır. "O" əvəzliyi mətnin əvvəlində və ortasında işlənərək nəticənin açılmasında fəallıq göstərir.

Söyləninənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, hər iki dildə cümlənin əvvəlində gələn bir üzv sonra gələn cümlələrdə əvəzliklərlə ifadə olunur. Daha doğrusu, cümlələr üçün ortaq üzv əvəzliklə əvəzlənir. Belə əvəzlənmə cümlələri bir-birinə bağlayaraq müvafiq mətnləri formalaşdırır.

Beləliklə tədqiqat göstərir ki, mətn başlanğıc və sonucludur, bağlama daxilində bütövləşir. Bağlılıq mətni yaradır, onun məzmununu ortaya çıxarır. Bu bağlılıq çox zaman isə əvəzliklərlə həyata keçirilir. Həmin bağlılığın itirilməsi isə mətni dağıdır, məhv edir.

Ədəbiyyat

1. Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin problemləri. B.,1998.
2. Abdullayev Ə. Aktual üzvlənmə və mətn. Xəzər Univ. nəşr. B.,1998.
3. B. Bayramov. B.,1968 Seçilmiş əsərləri, 1-ci cild.
4. Xəlilov Ə.Ə. Əvəzliklərin müstəql cümlələr arasında əlaqə yaratmaqda rolu. Azərb. SSR EA-nın xəbərləri. 1961, N1.
5. C. Cabbarlı. B.,1969 əsərləri, 3-cü cild.
6. O. Whilde. M., 1958 The picture of Dorian Gray.
7. O. Whilde. M., 1979 Fairy tales.
8. J. Golsworthy. Book1, M., 1974. The Forsite Saga.
9. William Shakespeare. Level 4, Three great plays of Shakespeare.

Нушаба Исмайлова

Роль союза в Азербайджанском и Английском языках меж предложениями в тексте

Резюме

В статье «Роль местоимения в Азербайджанском и Английском языках меж предложениями в тексте» затронуты актуальные вопросы связанные с местоимениями в лингвистике.

Местоимением называется часть речи, которая употребляется вместо имени существительного и прилагательного. Автор показал что, местоимения играют большую роль меж предложениями и также они связывают эти предложения и словосочетания в тексте.

Nushaba İsmailova

The role of pronouns among the sentences of texts in both:
Azerbaijan and English

Summary

In the article “The role of pronouns among the sentences of texts in both: Azery and English” the auther speaks about different connections that create the text.The writer shows that the pronouns play a great role among the sentsnces of different texts,they are used to connect words and clauses.

The auther shows coordinating pronouns, ispesially personal pronouns which connect the same parts of speech and also independent clauses.

Rəyçi: B.Q.Hüseynov
filologiya elmləri doktoru

DÜRDANƏ QURBANOVA
AMEA-nın Dilçilik İnstitutu

YARIMÇIQ CÜMLƏNİN MƏTNDƏ FUNKSİONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: minimalaşma dərəcəsi, funksional invariant, bütöv və yarımçıq cümlə, ellipsis, mətn.

Rus dilində: степень минимизации, функциональные инварианты, полное и неполные предложение, эллипсис, текст.

Key vvods: degree of minimalization, functional invariant, complete and incomplete sentences, ellipsis, text.

Cümlə sintaktik elmin əsas və mərkəzi obyekti sayılır. Cümlə problemi onun dil sistemində yeri, həmçinin də funksionallaşması ilə də təyin olunur.

Cümlə strukturunda yarımçıq cümlənin də öz yeri vardır. Belə cümlələrə ayrı-ayrı tədqiqatlarda baxış müxtəlif olmuşdur.

Yarımçıq cümlə keçən yüzilliklər ərzində bir çox dilçilər tərəfindən tədqiq edilmişdir. İlk dəfə rus dilçiliyində «yarımçıq cümlə» terminini N.Qreç «Rus dilinin praktik qrammatikası» əsərində işlətmişdir. O, belə cümlələri həm qrammatik, həm də üslubi cəhətdən aydınlaşdırmağa çalışmışdır.

Dilçilər əvvəlki dövrlərdə yarımçıqlıq məsələsinə cümlənin formal bir əlaməti kimi baxmışlar. Yarımçıq cümlənin sərhədləri müəyyən cümlə üzvlərinin buraxılması, cümlənin quruluş pozuntusu (defekt) və s. əlamətlərlə də səciyyələndirimişdir.

Müasir dilçiliyin qarşısında duran ümdə vəzifələrdən biri də hər bir sintaktik vahidin forma, məna əlamətləri ilə yanaşı, onun funksiyasını da müəyyənləşdirməkdir. «Cümlədə formanın, mənanın və funksional cəhətin bir-birinə təsiri, bir-birindən asılılıq vəziyyəti aydınlaşdırılmalıdır» (1, c.108).

Bu, üç kompleks cümlənin ümumi cəhətləri üçün kriteriya sayılır, yəni forma- məna-funksiya imkan verir ki, «dil və nitqi, forma və məzmunu, məna və funksiyanı» birlikdə nəzərdən keçirəsən.

Qeyd edək ki, ümumi dilçilikdə daha çox cümlə forma və məzmun planı üzrə öyrənilmişdir. Funksional-kommunikativ plan bir o qədər də önə çəkilməmişdir. «Функция-назначение роль, выполняемое единицей языка при его воспроизведении в речи; особенность употребления, назначение и свойства данной единицы как части более сложного синтаксического целого. Текстообразующая функция-свойство синтаксической единицы «двигать» тексть, приниматт участие» в реализации важнейших его категории целостности, членимости, модальности» (2, с. 4-11).

Dil vahidlərinin, o cümlədən sintaktik vahidlərin funksional istiqamətləri çoxdur: nominativ funksiya, kommunikativ funksiya, üslubi funksiya, psixolinqvistik funksiya və s.

Bu məqalədə məqsəd yarımçıq cümlənin mətnyaradıcı funksiyalarını üzə çıxarmaqdır. Yarımçıq cümlənin mətnyaradıcı funksiyasını təyin etmək bu tədqiqatın əsasını təşkil edir. Burada həmin sintaktik vahidin minimallaşdırılması, stimullaşdırılması və yeni informasiyanın yığcam formada ötürməsi mə-

sələsi aydınlaşdırılmalıdır. Yarımçıq cümlə həmin əlamətlərlə yanaşı, mətnin komponentləri arasında vasitə rolunu da oynayır.

Yarımçıq cümlənin mühüm funksiyalarından biri üslubi funksiyadır. Bu funksiya ekspressiv-qiymətləndirmə, təlqinetmə və s. üslubi rəngləri üzə çıxarır. Məs.:

Telefon zəng çalır. Anamdır.
-Şəhadətin toyuna gedəcəksən?
-«Yox»- deyirəm.
-Xalan inciyər.
-İncisin də, pulum yoxdur.
-Birtəhər get.
-Necə gedim, pul kəsirəm?
-El-oba səni qınayar (Mahirə Abdulla).

Bu dialoji mətndə yarımçıq cümlələr «fəallaşır», «məlum olan»ı ifadə edən üzvlər buraxılmış, «yeni»ni ifadə edən üzvlər isə saxlanılmışdır. Bu vəziyyət mətndə müəyyən üzvlərin funksionallaşma, aktuallaşma imkanları ilə əlaqədardır. «... danışan, yazan, təkrara yol verməmək, məlum fikri təkrar etməklə vaxt almamaq, fikri daha sürətlə, aydın, emosional şəkildə çatdırmaq üçün nitq prosesində bir sıra üzvləri ixtisar edir, zəruri, rasional fikir ifadə edən üzvləri saxlayır və nəticədə yarımçıq cümlələr yaranmış olur. Yarımçıq cümlələr ünsiyyətə lazımi şəkildə xidmət edir, çünki buraxılmış üzvlərin mənası mətn şəraiti, situasiya və mövcud üzvlərin vasitəsilə asanlıqla dərk olunur. Ona görə də yarımçıq cümlələr mətnlə, situasiya ilə möhkəm bağlıdır. Əgər mətn şəraiti olmasa, mətndən ayrı götürülsə və ya situasiya nəzərə alınmasa, yarımçıq cümlələr bitmiş fikir ifadə edə bilməz və anlaşılmazlıq yaranar» (3, s. 202).

Yarımçıq cümlə müxtəlif tip mətnləri bir-birinə bağlamaq funksiyasını yerinə yetirir. Bura danışıq və bədii mətnləri daha çox aid etmək olar.

Yarımçıq cümlə şifahi nitqə məxsus mətnləri bir-birinə bağlamaq funksiyasına malikdir. «Bunun üçün yarımçıq cümlə bir sintaktik vasitə rolunu oynayır» (4, c. 4).

Dilçilər yarımçıq cümlə ilə elliptik cümlənin sərhədlərini də müəyyənləşdirmişlər. «Cümlənin bir neçə üzvünün çatışmaması», «qrammatik bütövlüyün sintaktik normayaya təsir edib-etməməsi», «belə cümlələrin xüsusi tip quruluşa malik olması» və s. məsələlər də öyrənilmişdir. Belə cümlələrin özünəməxsus əlamətləri ilə tipikləşməsi və spesifik forma kəsb etməsi, dialoq nitqində özünə yer etməsi və s. məsələlər də tədqiqatlarda yer almışdır.

Bununla belə, yarımçıq cümlənin mətndə funksionallaşması məsələlərinə az diqqət yetirilmişdir. Mətn çoxölçülü struktur vahiddir. Hər bir mətnin xüsusi sintaktik-məntiqi sxemi mövcuddur. «Mətnin yaranmasının əsaslı qanunauyğunluqları vardır. Mətnin təşkili mexanizmi, qurulma texnikası ardıcıl gələn cümlələrdə semantik proqressiya ilə bağlıdır. Bu sahədəki qanunauyğunluqların hərtərəfli tədqiqi bir sıra dil problemlərinin həllinə kömək edir, dilin funksional əhəmiyyətini daha ətraflı üzə çıxarır» (3, s. 432).

Mətn təkcə həyat həqiqətlərini əks etdirmir, həmçinin də onun barəsində informasiya verir. Mətnin semantikası nominativ və kommunikativ komponentlərdən ibarətdir. Mətn ümumi sintaktik mühitdə xüsusi struktur formalaşdırır. Həmin strukturu formalaşdıran cümlələr qrupu və onlar arasında bağlı-

lığın tədqiqi sintaksisdə kommunikativ (funksional) tərəflərin yeni nəzərlə öyrənilməsinə imkan yaradır.

Mətn- bu, böyük frazadır. Mətn hər bir dilin mətnyaratma qanunauyğunluqları və ənənələri əsasında formalaşır. Müxtəlif dillərdə mətnlər özünəməxsus qurulma mexanizmi ilə seçilir. Mətn dildə səviyyə iyerarxiyasının ən yüksək və müstəqil vahidi olduğundan, burada dil yaruslarının ifadə formaları da fərqlidir. Biz mətn dedikdə, ilk növbədə, zəncirvari daxili ardıcıllıqla sıralanan, müvafiq qəlibdə nizamalanan, kommunikativ vəzifənin vahidliyi ilə birləşmiş cümlələr çoxluğunu nəzərdə tuturuq (5, s.27).

Yarımçıq cümlənin təbiəti mətnlə bağlıdır. «Cümlə müəyyən mətndə işlənir. Həmin mətn cümlədə ifadə olunan məzmunu tamamlayır və izah edir. Odur ki, cümlənin məzmunu təkcə öz tərkibindəki sözlərin lüğəvi-qrammatik vasitələri ilə deyil, mətnlə də bağlı olur. Bu cəhətdən dilimizdə mübtəda və ya xəbərin buraxılması heç də fikrin yarımçıqlığına dəlalət etmir, başqa sözlə desək, yarımçıq fikir əmələ gətirmir. Mübtəda və ya xəbəri buraxılmış cümlə ancaq üzvün çatışmazlığına, mövcud cümlənin quruluşuna görə yarımçıqdır, ümumi mətn həmin yarımçıqlığı çox asanlıqla doldurur» (6, , s.294 (s. 294-304).

Mətnin komponetlərinə digər cümlə tipləri kimi yarımçıq cümlələr də daxildir. Belə cümlələr danışıq nitqində işlədilərək sintaktik cəhətdən üzvlənməyən cümlələrdə müxtəlif emosiyalar, modal mənalar, intellektual qiymətvermə anlamlarını ifadə edir.

Uyğun söz sırası mətnin yarımçıq cümlələrini bir-biri ilə əlaqələndirir. Məs.:

-Hara gedirsən?

-Şəhərə.

-Bazardan nə aldın?

-Göy-göyərti.

Bu dialoq mətnində uyğun söz sırasını korrelyativ cütlüklər(hara-şəhərə, nə-göy-göyərti) yaratmışdır.

Zaman uyğunluğu da belə mətnin yarımçıq cümlələri vasitəsi ilə müəyyənləşir.Mətn parçalarında yarımçıq cümlələr semantik-üslubi münasibətləri gücləndirir, mətndə verilmiş fikrinin lakonikliyini, canlılığını və dinamikliyini təmin edir. İnformasiyanın xarakterindən, məzmunundan asılı olaraq, çox zaman mətndə bütöv cümlələrdən yarımçıq cümlələrə keçid baş verir. Məs.:- Xanım, bu məsələ haqqında nə düşünürsünüz?- Mən bu məsələ haqqında nikbin fikirdəyəm (M.Abdulla). Suala bütöv cavab verilmişdir. Yarımçıq cümləyə keçid belə olmuşdur: Xanım, bu məsələ haqqında nə düşünürsünüz? Heç nə\\ nikbin fikirdəyəm\\hələ fikirləşməmişəm və s.

Sonuncu yarımçıq cümlə invariantları mümkün məqamlarda mətnin məzmununu qapaya bilir, yəni mətni formalaşdırır, sual cümləsində qoyulan fikir yarımçıq cümlələrdə davam etdirilir.

Mətndə yarımçıq cümlənin iki əsas tipi xarakterikdir: xüsusi yarımçıq cümlələr və elliptik cümlələr.

Xüsusi yarımçıq cümlələr dialoq mətnlərində:- Ürəkkeçməsi tez-tez olur?- Hərdən (M.Abdulla), Həkim yenə burnunun ucunu qaşıdı.- Də, get dədəyi bura çağır.- Dədəmi niyə? (M.Abdulla).

Elliptik cümlələr dialoji və monoloji mətnlərdə fəal işlənir: Vəfa dayandı.- *Məni qucağına!* (M.Abdulla). Mətndə «almaq» feli xəbəri buraxılmışdır.

-Vəfasız ömürdür, tum kimi çırtlanıb gedir.- *Tum kimi.* (M.Abdulla).

Qasımağa fikirləşdi. (....) Kolbasa-çörək yemədi, başını atıb daş kimi yatdı, gözəl, xoş yuxular əvəzinə erməni Siranuşu gördü, həmişə dovğa bulağı çömçəylə ona sarımsaq-qatıq yedizdirirdi, istəməyəndə əllərindən tutub boğazına üzüm sirkəsi tökürdü (M.Abdulla).

Mətnin kontekstual yarımçıq cümləsində şəxs əvəzliyi ilə ifadə olunmuş mübtəda (o) buraxılmış, cümlə yarımçıq şəklə düşmüşdür.

Yarımçıq cümlələrə funksional planda az diqqət yetirilmişdir. Bu sintaktik vahid dilin funksional sistemində də aparıcı yerlərdən birini tutur. Çünki yarımçıq cümlələr də hər hansı bir məqsədlə dilin dialoq mühitində və monoloq şəraitində işlədilir, bir sintaktik hadisə kimi onun da özünəməxsus vəzifəsi, funksiyası vardır. Dilin sintaktik tərkibinə funksional cəhətdən yanaşanda yarımçıq cümlənin tutduğu vəzifə aydınlaşır.Bu zaman yarımçıq cümlənin mətnyaradıcı funksiyaları da müəyyənləşmiş olur.

Yarımçıq cümlənin əsas funksiyası hər hansı bir nitq vahidinə təhkim olunması ilə xarakterizə olunur. Onun dialoq və monoloq nitqinə təhkim olunması həmin əlamətdən irəli gəlir. Müəyyən kontekstual şəraitdə, situasiyada yarımçıq cümlə kommunikativ-üslubi funksiyaları yerinə yetirir.

Yarımçıq cümlənin funksiyalarından biri kulminativ yaxud zirvəyaradıcı funksiyadır. Bu funksiyaya görə yarımçıq cümlədə neçə vahid (söz, söz birləşməsi) iştirak edir. Bu funksiya yarımçıq cümlənin mətndə neçə vahiddən ibarət olduğunu müəyyənləşdirir.

Yarımçıq cümlənin tərkibindəki dil vahidləri arasında (söz, morfem, sabit birləşmə) sərhədləri müəyyənləşdirmək fərqləndirici yaxud delimitativ funksiyanın üzərinə düşür. Məs.: -Ürəyin yanır?- Niyə yanmasın (M.Abdulla). Həm sual, həm də cavab cümləsi sabit birləşmədən ibarətdir. Sərhəddi sabit birləşmə (frazeoloji birləşmə) müəyyənləşdirir.

Yarımçıq cümlənin mətnyaradıcı funksiyası «cümlənin aktual üzvlənməsi» nəzəriyyəsi fonunda meydana çıxır. Belə ki, bütün cümlə tipləri kimi, yarımçıq cümlələri də 2 istiqamətdə təhlil etmək olur: 1) ənənəvi formal qrammatika əsasında təhlildə mübtəda, xəbər və digər üzvlər fərqləndirilir, cümlənin qrammatik strukturu bu yolla şərh olunur; 2) aktual (kommunikativ) qrammatika əsasında təhlildə cümlənin semantik quruluşu və ya onun «funksional perspektivini» üzə çıxaran aktual üzvlənmə əsas hesab olunur. Aktual üzvlənmədə cümlənin iki başlıca məzmun ünsürü fərqləndirilir: məlumat predmeti-müvafiq kommunikasiya vahidinin çıxış nöqtəsi olan ünsür (Matezius bunu «məlumatın əsası» adlandırır) və məlumatı əks etdirən ünsür, yeni məlumatı dinləyiciyə çatdıran ünsür (başqa sözlə, «məlumatın nüvəsi») (7, s.125 (326 s.).

Müxtəsər yarımçıq cümlədə mübtəda temaya, xəbər rema ilə uyğunlaşır. Məs.: -Kim apardı?- Cəmilə. Burada «kim»-Cəmilə» temadır, «apardı» isə remadır. Üzvlər yerini dəyişərsə, tema və rema ardıcıllığı da dəyişmiş olar: Apardı (tema) Cəmilə (rema).

Mətndə yarımçıq cümlənin əsas funksiyalarından biri onun kommunikativliyidir. Bu funksiyaya görə yarımçıq cümlənin bütün potensial imkanları meydana çıxır. Yəni bu tip cümlənin aktual səviyyəsi müəyyən olunur, yalnız

bu üsulla dilin kommunikativlik əlamətləri, dialoq və monoloq nitqinin necə qurulduğunu dəqiqləşdirmək olur.

Yarımçıq cümlənin mətndəki kommunikativ funksiyasını ön plana çəkmək aktual üzvlənmənin mühüm bir dil faktı, dil hadisəsi olmasını göstərməkdir, sübuta yetirməkdir. Yarımçıq cümlə də yalnız mətn situasiyasında hərtərəfli struktur-semantik əlamətlərini ortaya qoyur. Müəyyən bir fikir ətrafında yarımçıq cümlələrin əlaqəli birliyi mətnin təşkilinə şərait yaradır.

Mətni quran yarımçıq cümlələr arasında, şübhəsiz, sintaqmatik və paradiqmatik əlaqə mövcuddur. Sintaqmatik əlaqə yarımçıq cümlələrin ardıcıl sıralanması ilə formalaşır. Paradiqmatik bağlılıq isə semantik nüvə və intonasiya vasitəsilə yaranır.

Nəticə olaraq qeyd edə bilərik ki, ayrı-ayrı sintaktik vahidlərin funksionallıq imkanlarının öyrənilməsi sahəsində Azərbaycan dilçiliyində xeyli boşluq mövcuddur. Bizim tədqiqat obyektimiz olan yarımçıq və elliptik cümlələrin də Azərbaycan dili və digər müxtəlifsistemli dillərin materialları üzrə öyrənmək sahəsində də çətinliklər özünü göstərməkdədir. Yarımçıq və elliptik cümlələrin mətnyaradıcı funksiyalarının daha geniş tədqiqi dillərin funksional qanunauyğunluqlarının, funksiyalararası əlaqənin, funksional parametrlərin, dildə müxtəlif sintaktik-simmetrik hadisələrin müəyyənləşməsinə kömək edə bilər, bu və ya digər məsələlər də öyrənilər.

Bundan əlavə, cümlənin minimallaşma dərəcələri və onun vasitələri, anaforik əvəzlənmələrin tipləri, daha doğrusu, yarımçıq cümlənin funksional qrupları təyin oluna bilər.

Ədəbiyyat

1.Золотова Г.А. Коммуникативные аспекты русского синтаксиса. М., 2003.
2.Иьленко С.Г. Текстовые реализаци и текстообразующие функции синтаксических единиц\\ Текстовые реализаци и текстообразующие функции синтаксических единиц. Л.: 1988.
3.Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. V, Bakı, «Nurlan», 2008.
4.Харламова Т.В.Текстообразующие средства в устной речи (на материале русского и английского языков). Дис. ...канд. филол. наук.- Саратов, 2000.
5.Novruzova N.S.Mətn sintaksisi. Bakı, 2002.
6.Budaqova Z. Yarımçıq cümlə.-Müasir Azərbaycan dili. III, Sintaksis, Bakı, «Elm», 1981.
7.Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Dilçilik problemləri. I, Bakı, «Maarif», 1982.

Дурдана Курбанова

Функционалъное особенности текста непольного предложения

Резюме

В данном исследовании непльные прдложения (НП) изучаются на основе парадигматических отношений, устанавливаемых в тексте между НП и источников. При этом функционально-коммуникативный подход к исследованию НП осушествляется посредством установления взаимодействия между

двумя типами парадигм (парадигма минимизации в языке и парадигма замещения в речи) на основе общности координирующего их НП. В условиях функционально-коммуникативного подхода исследуется взаимосвязь парадигм НП в языке и речи, а более обобшенно взаимосвязь языка и речи на уровне эллипсиса.

Durdana Gurbanova

Functional peculiarites of incomplete sentences in the text

Summary

İn the presented investigation incomplete sentences are considered on the basis of paradiqmatic çelations vvhich are established in the text betveen the text and the source. At the same time functional- communicative approach to the research of incomplete sentences is realized by means of definition of interrealition of tvo paradiqmatic types (paradiqm of minimalization and paradiqm of replacement in the speech) on the basis of unity of the coordinated incomplete sentences. İn the conditions of functional-communicptive approach here iə investigated the interconnection of the paradigm of imcomplete sentences in the language and speech and in a vvhole the interrelation of language and speech on the level of ellipsis.

Rəyçi: İ.B.Kazımov
filologiya elmləri doktoru, prof.

RƏHİLƏ MƏMMƏDOVA
ADNA
Email – mumtahine@mail.ru

METHODS OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING AND ITS RELATION TO OTHER SCIENCES

Ключевые слова: методика педагогика обучение навык лингвистика
Açar sözlər: metodika pedaqogika təlim vərdiş linqvistika

A student who starts studying Methods will be puzzled by the variety of "methods" he may come across in books and journals and,of course,there are good grounds for this.At different periods,depending on the aims of teaching and learning a foerning language,new methods sprang up.In each case the method received a certain name;sometimes its name denoted logical categories,for example: the synthetic method (synthesis),the analytic method (analysis),the deductive method (deduction),the inductive method (induction),sometimes the method was named after the aspect of the language upon which attention was focused as in the cases of the grammar method,the lexical method,the phonetic method.A third set of methods received their names from the skill which was the main object of teaching.Among these are the translation method (translation),the oral method (oral language).Sometimes the method got its name from the psychology of language learning: in this category the following names occur:the intuitive method,the conscious method, the Jacotot method, the Gouin method, the Berlitz method, the Palmer (West, Fries) methood.

In some cases the methods bear coupled names: they represent two sides of relation to the teaching of a foreign language.

According to Pavlov habits are conditioned reflexes, and a conditioned reflex is an action performed automatically in response to a definite stimulus as a result of previous frequent repetitions of the same action. If we thoroughly study the theory of conditioned reflexes we shall see that it explains and confirms the necessity for frequent repetitions and revision of material students study as one of the means of inculcating habits. Pavlov showed that man's higher nervous activities – speaking and thinking – are the functions of a special system of organic structures within the nervous system. This system is developed only in man. It enables the brain to respond ti inner stimuli as it responds to outer stimuli or signals perceived through the sense organs. Pavlov named this the second signalling system.

Consequently one of the forms of human behaviour is language behaviour, i.e., speech response to different communication situations. Therefore in teaching a foreign language we must bear in mind that students should acquire the language they study as a behaviour, as something that helps people to communicate with each other in various real situations of intercourse. Hence a foreign language should be taught through such situations.

Pavlov's theory of "dynamic stereotype" also furnishes the physiological base for many important principles of language teaching, e.g, for the topical vocabulary arrangement.

Methods of foreign language teaching is most closely related to *linguistics*, since linguistics deals with the problems which are of paramount importance to Methods, with language and thinking, grammar and vocabulary, the relationship between grammar and vocabulary and many others. Methods successfully uses, for example, the results of linguistic investigation in the selection and arrangement of language material for teaching. It is known that structural linguistics has had a great impact on language teaching. Teaching materials have been prepared by linguists and methodologists of the structural school. Many prominent linguists have not only developed the theory of linguistics, but tried to apply it to language teaching. The following quotation may serve as a proof of this:

Methods of foreign language teaching is understood here as a body of scientifically tested theory concerning the teaching of foreign languages in schools and other educational institutions. It covers three main problems;

(1) aims of teaching a foreign language;

(2) content of teaching, i.e. what to teach to attain the aims;

(3) methods and techniques of teaching, i.e. how to teach a foreign language to attain the aims in the most effective way.

Methods of foreign language teaching is closely related to other sciences such as pedagogics, psychology, physiology, linguistics, and some others.

P e d a g o g i c s is the science concerned with the teaching and education of the younger generation. Since Methods also deals with the problems of teaching and education, it is most closely related to pedagogics is called *didactics*. Didactics studies general ways of teaching in schools. Methods, as compared to didactics, studies the specific ways of teaching a definite subject. Thus, it may be considered special didactics. In the foreign language teaching, as well as in the teaching of mathematics, history and other subjects taught in schools, general principles o didactics are applied and, in their turn, influence and enrich didactics. For example, the so-called "principle of vizualization" was first introduced in teaching foreign languages. Now its has become one of the fundamental principles of didactics and is used in teaching all school subjects without exception. Programmed instruction was first applied to teaching mathematics. Now through didactics it is used in teaching many subjects, including foreign languages.

Teaching a foreign language means first and foremost the information and development of students' habits and skills in hearing, speaking, reading and writing. We cannot expect to develop such habits and skills of our students effectively if we don't know and take into account the *p s y c h o l o g y* of habits and skills, the ways of forming them, the influence of formerly acquired habits on the formation of new ones, and many other necessary factors that psychology can supply us with. At present we have much material in the field of psychology which can be applied to teaching a foreign language. For example, N.I.Zhinkin a prominent psychologist in his investigation of the mechanisms of speech came to the conclusion that words and rules of combining them are most probably dormant in the kinetic center of the brain. When the ear receives a signal it reaches the brain, its hearing center and then passes to the kinetic center. Thus, if a teacher wants his students to speak English he must use all the opportunities he has to make them hear ans speak it. Furthermore, to master a second language is to acquire another code, another way of receiving

and transmitting information. To create this new code in the most effective way one must take into consideration certain psychological factors.

Effective learning of a foreign language depends to a great extent on the students' memory. That is why a teacher must know how he can help his students to successfully memorize and retain in memory the language material they learn. Here again psychological investigations are significant. For example, P.K.Zinchenko proved that in learning a subject both voluntary and involuntary memory is of great importance. In his invetsigation of involuntary memory P.K.Zinchenko came to the conclusion that this memory is retentive. Consequently, in teaching a foreign language we should create favourable conditions for involuntary memorizing. P.K.Zinchenko showed that involuntary memorizing is possible only when students' attention is concentrated not on fixing the material in their memory through numerous repetitions, but on solving some mental problems problems which deal with this material. Students of group A were given a list of words to memorize (voluntary memorzing). Students of group B did not receive a list of words to memorize. Instead, they got an English text and some assignments which made them work with these words, use them in answering various questions. During the next lesson a vocabulary test was given to the students of both groups. The results were approximately the same. A test given a fortnight later proved, however, that the students of group B retained the words in their memory much better than the students of group A. This shows that involuntary memorizing may be more retentive under certain circumstances. Experiments by prominent scientists show that psychology helps Methods to determine the role of the mother tongue in different stages of teaching; the amount of material for pupils to assimilate at every stage of instruction; the sequence and ways in which various habits and skills should be developed; the methods and techniques which are more suitable for presenting the material and for ensuring its retention by the students and so on.

It should be said that we need research activities of the following types: descriptive research which deals with "what to teach"; experimental and instrumental research dealing with "how to teach". More research is now needed which compares different combination of devices, various teaching aids, etc.

"It has occured to the linguist as well as to the psychologist that the foreign language classroom should be an excellent laboratory in which to test new theories of language acquisition.

Methods of foreign language teaching like any other science, has definite ways of investigating the problems which may arise. They are:

(1) a critical study of the ways foreign languages were taught in our country and abroad;

(2) a thorough study and summing up of the experience of the best foreign language teachers in different types of schools;

(3) experimenting with the aim of confirming or refuting the working hypotheses that may arise during investigation. Experimenting becomes more and more popular with methodologists. In experimenting methodologists have to deal with different data, that is why in arranging research work they use mathematics, statistics and probability theory to interpret experimental results.

In recent years there has been a great increase of interest in Methods since foreign language teaching has many attractions as an area for research. A great deal of useful research work has been carried out. New ideas and new data produced as the result of research are usually developed into new teaching materials and teaching techniques.

1. The aims of our teaching are practical, educational and cultural. The teaching of a foreign language must first and foremost lead pupils to practical mastery of it. There are four abilitities to train: hearing, speaking, reading, writing with understanding as the main ingredient in each. This indicates that the teacher's chief concern should not be only over difficulties of pronounciation, the growth of vocabulary students' language abilities into action. The learning of any new language can add to the student's mental equipment, sharpen his wits and develop his intelligence. Foreign language teaching in schools should also contribute to the student's general development.
2. The method is based upon a scientific approach to the determination of the content of teaching. This implies careful selection of linguistic material, a clear idea of the desired result in terms of the habits and skills that should be acquired by students; in other word, the exact knowledge of what one expects to achieve at every stage of instruction.
3. The method is guieded by the following principles:

a) oral language is the principal means of teaching a foreign language to achieve any objective the teacher sets;

b) the method is based on the following sequence of language activities; students assimilate the materials orally before they read and write it;

c) active teaching techniques are widely used: visual, audio and audio-visual aids, teaching materials for stimulating the student's speech activities;

d) a special emphasis is laid on a definite sequence in forming language skills;

- getting information about a language unit;
- various drill exercises within the target language sufficient for fixing the material in students' memory and forming habits in using it;
- a large number of creative exercises for the students to participate actively in the process of communication;

e) the method strives for the constant increase of active time for each student to practise in hearing, speaking, reading, and writing.

All this should find its reflection in a sequence of lessons as well as in each separate lesson. It should also be applied to work after classes (extra-cirricular work and optional course).

Since the distinguishing features of the method are (1) a conscious approach to language learning, and (2) the acquisition of the language through students' practice in using it, we may accept the name the conscious –practical, to emphasize the path followed in the acquisition of the language skills from conscious approach to automaticy. Such an approach to foreign language teaching is psychologically sound and fully justified as has been proved by numerous investigations and experiments.

Teaching a foreign language is hard work. But hard work will nearly always bring success when a teacher does his best to make his students do the work. A

foreign language teaching requires so much mental and physical activity because of the complexity of language learning. On the one hand, the teacher must provide his students with the knowledge of different aspects of the language, on the other hand, he should equip them with habits and skills in hearing, speaking, reading and writing. Hence, the teacher of a foreign language needs:

The second component of "what to teach" is language (textual) material, arranged in topics and serving as starting points for the development of oral language and written language, which allows the teacher to reach the practical, educational and cultural aims set by the syllabus.

The third component of the content of foreign language teaching is linguistic material, i.e. phonology, grammar and vocabulary carefully selected for the purpose.

To sum up what has been said above, the content of foreign language teaching involves:

The first component of 'what to teach' is habits and skills which students should acquire while learning a foreign language. Accordiing to the aims of learning this subject they are: hearing (listening comprehension), speaking, reading and writing. The level of habits and skills is determined by the syllabus for each form. However, quantitative and qualitative characteristics of skills, or the so-called terminal behaviour, is not defined yet for different types of schools and stages of instruction.

Ədəbiyyat

1. M. Разинкина. «Развития языка английской научной литературы» M. 1978.
2. Brumfit C.J. "Communicative Methodology in Language Teaching". Cambridge University press – 1984.
3. French F.G. The teaching of English. London, 1961

Rəhilə Məmmədova

Xarici dilin öyrənilməsi metodikası

Xülasə

Bu məqalədə xarici dilin keyfiyyətli tədrisi, onun müsbət nəticələrindən bəhs edilir. Xarici dilin tədrisində hansı metodiki və psixoloji proqramlar, vasitələr, yanaşmalar, izahatlar vardır və daha yaxşılarından, məhsuldar iş üslubundan bəhs edilir. Müasir təlim üsullarının rolu, texniki vasitələr, yeniliklər tədrisin metodikasının əsas qayəsini təşkil edir.

Рахиля Мамедова

Методики изучение иностранного языка

Резюме

Данная работа подчеркивает самые главные, продуктивные методы преподавания иностранных языков, их пути, и методы совершенству, различии составляют основу статьи. Преподавание современными методами, использовать технические средства, сопоставляя родным основным методом и важным фактором в преподавании языков.

Rəyçi: R.Ə.Axundova

SEVİNC MƏMMƏDOVA
ADNA
Email: saidmamedli92@mail.ru

TEA CHING HEARING AND SPEAKING

Açar sözlər: danışma, eşitmə, şifahi, əlaqə, dil
Key words: speaking, hearing, oral, communication, language

Speech is a bilateral process. In includes hearing, on the one hand, and speaking, on the other. When we say "hearing" we mean auding or listening and comprehension.

We may represent it as follows:

Oral language = hearing and speaking = dialogue and monologue

The syllabus requirements for oral language are as follows:

(1) to understand the language spoken:

(2) to carry on a conversation and to speak a foreign language within the topics and linguistic material the syllabus sets.

This is the practical aim in teaching oral language. But oral language is not only an aim in itself, it is also a mighty means of foreign language instruction. It is a means of presenting linguistic material: sounds, words, and grammar items. It is also a means of practicing sentence patterns (grammar) and vocabulary assimilation. Finally, it is used for developing pronunciation habits and skills and, therefore, for reading and writing since they are closely connected with student's ability to pronounce correctly what they read and write. Thus speaking is the most important part of the work during the lesson.

Oral language is a means of testing student's comprehension when they hear or read a text. Properly used oral language ensures students' progress in language learning and, consequently, arouses their interest in the subject.

Auding or listening and comprehension are difficult for learners because they should discriminate speech sounds quickly, retain them while hearing a word, a phrase, or a sentence and recognize this as a sense unit.

When auding a foreign language students should be very attentive and think hard. They should strain their memory and will power to keep the sequence of sounds they hear and to decode it. Not all the students can cope with the difficulties entailed. The teacher should help them by making this work easier and more interesting. This is possible on condition that he will take in consideration the following three main factors which can ensure success in developing student's skills in auding:

1. Comprehension of the text by the ear can be ensured when the teacher uses the material which has already been assimilated by students. However this does not completely eliminate the difficulties in auding. Students need practice in listening and comprehension in the target language to be able to overcome three kinds of difficulties: phonetic, lexical and grammatical.

Phonetic difficulties appear because the phonic system of English and Russian differ greatly. The hearer often interprets the sounds of a foreign language as if they were of his own language which usually results in misunderstanding.

Lexical difficulties are closely connected with the phonetic ones. Students often misunderstand words because they hear them wrong.

Grammatical difficulties are mostly connected with the analytic structure of the English language, and with the extensive use of infinitive and participle constructions.

2. The content of the material also influences comprehension. The following factors should be taken into consideration when selecting the material for auding:

The topic of communication: whether it is within the ability of the students to understand and what difficulties students will come across.

(1) The types of communication: whether it is a description or a narration. Description as a

Oral exercises are used for the students to assimilate phonetics, grammar and vocabulary. They are mostly drill exercises and the teacher turns to them whenever he works at enriching students' knowledge in vocabulary and grammar, at improving students' pronunciation, etc. For example, reciting a rhyme or a poem is considered to be an excellent oral exercise for drilling pronunciation and for developing speech habits. Making up sentences following the model is an excellent oral exercise for fixing a sentence pattern and words which fit the pattern in the students' mind. Making statements with the words or phrases the teacher gives is another valuable oral exercise which allows the teacher to retain them in his student's memory through manifold repetitions.

Speaking exists in two forms: dialogue and monologue.

Oral exercises are quite indispensable to developing speech. However, they only prepare students for speaking and cannot be considered to be "speech" as some teachers are apt to think and who are often satisfied with oral exercises which students perform following the model; they seldom use stimuli for developing students' auding and speaking in the target language.

In order to get a better understanding of what speech is we are to consider the

a) exercises which help the teacher to develop his students' auditory memeory;
b) exercises which are designed for developing students' attention;
c) exercises which develop students' visual imagination;
d) exercises which help the teacher to develop his students' logical thinking.

Speech exercises are designed for developing students' skills in auding. Several groups of exercises may be suggested:

1. Exercises which teach students to understand texts different in content, form, and type. Students are asked to listen to a description or a narration; the text may be a dialogue, it may deal with the life of people whose language the students study, or with the students' environment.

2. Exercises which develop students' skills to understand a text under different conditions. Sound producing aids should be extensively used for developing student's auding, as students are supposed to understand not only their teacher's speech, but other people speaking the target language, including native speakers.

Besides, sound producing aids allow the teacher to supply students with recorded speech different in speed and voice.

Before students are invited to listen to the text the teacher should ensure that all the words and grammar are familiar to the students otherwise language difficulties will prevent them from understanding the story. Thus, if there are some unfamiliar words, the teacher introduces them beforehand; he either puts them down on the blackboard with the mother tongue equivalents in the sequence they appear in the text, or he asks students to pronounce the words written on the blackboard if he plans a talk on the text afterwards, and students are to use these words in their speech.

Then the teacher should direct his students' attention to what they are going to listen to. This is of great importance for experiments prove that if your aim is that your students should keep on talking on the text they have heard it stimulates their thinking and facilities their comprehension of the text.

Skills in hearing must be built up gradually. The teacher begins with a story containing 3-4 sentences. He uses pictures, gestures to help students to understand it. Gradually he can take longer sections and faster speeds with less visual help and in more difficult language. The teacher must bear in mind that careful grading in all these ways is of the utmost importance. Texts, stories to be read or recorded should be interesting and fairly easy.

No speech is possible until students learn how to make up sentences in the foreign language and how to make statements.

When students are able to make statements in the foreign language within grammar and vocabulary they have assimilated their speech may be more complicated. They should learn to combine statements of various sentence patterns in a logical sequence.

type of communication is less emotional and interesting, that is why it is difficult for the teacher to arouse students' interest in auding such a text. Narration is more interesting for auding. Consequently, this type of communication should be used for listening comprehension.

The context and student's readiness (intellectual and situational) to understand it.

The way narrative progresses: whether the passage is taken from the beginning of a story, the nucleus of the story, the progress of the action or, finally the end of the story. The title of the story may be helpful in comprehending the main idea of the text. The simpler the narrative progresses, the better it is for developing students' skills in auding.

The form of communication: whether the text is a dialogue or a monologue. Monologic speech is easier for the learners, therefore, it is preferable for developing students' ability to aud.

3. Conditions of presenting the material are of great importance for teaching auding, namely:

The speed of the speech the student is auding. The hearer cannot change the speed of the speaker.

There are different points of view on the problem of the speed of speech in teaching auding a foreign language. In teaching auding tempo should be slower than the normal speed of authentic speech. However this slowness is not gained at the

expense of the time required for producing words, but of the time required for pauses which are so necessary for a student to grasp the information of each portion between the pauses. Gradually the teacher shortens the pauses and the tempo of speech becomes normal or approximately normal, which is about 150 words per minute. The average speed for teaching auding should be 120 words per minute; the slow speed – 90 words per minute.

The number of times of presenting the material for auding: whether the students should listen to the text once, twice, three times or more. Students should be taught to listen to the text once and this must become a habit. However they sometimes can grasp most of the information, practice proves that manifold repetitions when hearing do not help much. It is necessary to help students in comprehension by using a "feed back" established through a dialogue between the teacher and the class which takes as much time as it is required for the repetitive presentation of the material.

The presence or the absence of the speaker. The most favorable condition is when students can see the speaker as is the case when the teacher speaks to them in a foreign language. The most unfavorable condition for auding is listening and comprehending a dialogue, when students cannot see the speakers and do not take part in the conversation.

Visual "props" which may be of two kinds, objects and motions. Students find it difficult to aud without visual props. The eye should help the ear to grasp a text when dealing with beginners.

The voice of the speaker also influences students' comprehension. Students who get used to the teacher's voice can easily understand him, but they cannot understand other people speaking the same language.

Consequently, in teaching listening comprehension the teacher should bear in mind all the difficulties students encounter when auding in a foreign language.

(1) linguistic material for auding;
(2) the content of the material suggested for listening and comprehension;
(3) conditions in which the material is presented

Speaking a foreign language is the most difficult part in language learning because students need ample practice in speaking to be able to say a few words of their own in connection with a situation. This work is time-consuming and students rarely feel any real necessity to make themselves understood during the whole period of learning a new language in school.

The stimuli the teacher can use are often feeble and artificial. The student repeats the sentence he hears, he completes sentences that are in the book, he constructs sentences on the pattern of a given one. These mechanical drill exercises are, of course, necessary; however, when they go on year after year without any other real language practice they are deadening. There must be occasions when the students feel the necessity to inform someone of something, to explain something, and to prove something to someone. This is a psychological factor which must be taken into account when teaching students to speak a foreign language.

We must distinguish speech and oral exercises for they are often mixed up by the teacher.

Speech is a process of communication by means of language. For example: psychological and linguistic characteristics of speech.

The development of speaking follows the same pattern both in the mother tongue and in a foreign language from reception to reproduction as psychologists say, and from hearing to speaking if we express it in terms of methodology.

Since "language is not a substance, it is a process", and "language doesn't exist. It happens", we should know under what conditions "it happens". What are the psychological characteristics of oral language? They are as follows:

1. Speech must be motivated, i.e. the speaker expresses a desire to inform the hearer of something interesting, important, or to get information from him. Suppose one of the students is talking to a friend of hers. Why is she talking? Because she wants to either tell her friend about something interesting, or get information from her about something important. This is the case of inner motivation. But very often oral speech is motivated outwardly. For instance, the student's answers at an examination.

2. Speech is always addressed to an interlocutor.

3. Speech is always emotionally colored for a speaker expresses his thoughts, his feelings, his attitude to what he says.

4. Speech is always situational for it takes place in a certain situation.

Oral language as compared to written language is more flexible. It is relatively free and is characterized by some peculiarities in vocabulary and grammar. Oral language taught in schools is close to written language standards and especially its monologic form.

Students should be acquainted with some peculiarities of the spoken language, otherwise they will not understand it when hearing and their own speech will be artificial.

In teaching oral language the teacher has to cope with two tasks. They are: to teach his students to understand the foreign language spoken and to teach them to speak the language.

To fulfill the task the teacher must train his students in listening comprehension beginning with the first lesson and throughout the whole period of instruction. These are the techniques the teacher uses for the purpose:

1. The teacher uses foreign language:

a) when giving the class instructions;
b) when presenting new language material (words, sentence pattern);
c) when checking students' comprehension;
d) when consolidating the material presented;
e) when checking students' assimilation of the language material covered.

These are the cases when the target language is used as a means of communication ad a means of teaching. There is a great of auding in all points of the lesson. This raises the problem of the teacher's speech during the lesson. It should be correct, sufficiently loud, clear and expressive. But many of the teachers are too talkative. We can hear them speaking most of the time. Moreover, some teachers speak a great deal in Azerbaijani.

Conducting a lesson in a foreign language gives the teacher an opportunity to develop students' abilities in hearing; to train them in listening to him attentively

during the lesson; to demonstrate the language as a means of communication; to provide favourable conditions for the assimilation of the language; to perfect his own speaking skills; to keep his own speech under control; i.e., to keep himself from undue talkativeness.

2. The teacher uses drill and speech exercises for developing listening comprehension.

We can group *drill exercises* into exercises designed for overcoming linguistic difficulties, and exercises which can eliminate psychological difficulties.

The first group of drill exercises includes:

a) phonetic exercises which will help the teacher to develop his students' ear for English sounds;

b) lexical exercises which will help the teacher to develop students' skills in recognizing words;

c) grammar exercises which help the teacher to develop students' skills in recognizing grammar forms and structures.

The second group of drill exercises includes:

(2) a student tells the class a story about something which once happened to him;

the teacher asks questions on the story read by students at home and starts a discussion; Antonim sözlərin linqvistik təbiəti onların leksik, leksik-qrammatik və qrammatik mənaları, morfoloji quruluşu, üslubi imkanları ilə dəqiqləşdirilir. Antonimlərin təyini zamanı onların bir-birinə qarşı qoyulduğu semantik əlamətlər aydınlaşdırılmalıdır. Antonimlərin semantikasının açılmasında kontekstlərin tipləri xüsusi rol oynayır.

Leksik kateqoriya kimi antonimlərin əsas xüsusiyyəti ziddiyyəti ifadə etməkdir. «Bu və ya digər vəziyyəti qiymətləndirər kən biz, adətən, onun müsbət və ya mənfi olub-olmamasını öyrənməyə çalışırıq və onları bir-birinə zidd cərgədə qoyuruq (8, 38).

Antonim sözlər müxtəlif tipli kontekstlərdə ziddiyyəti, antonimliyi reallaşdırır

Nərmin bu dünyanın yaxşı və pisi elə bil ayırmaqda çətinlik çəkirdi (Tahir. Sərv ağacının gölgəsində)

İkinci kontekst birbaşa qarşıqoyma əsasında formalaşıpr. İstifadə olunan antonimlər həmcins üzvlər olur və qarşılaşdırma vasitələri ilə əlaqələnir.

He was **alive**, not **dead**. (B. Show, The Apple Cart.)

Yox, yox, **ölməmişəm**, hələlik **sağam**.

İndi mən ölümlə çarpışacağam (S.Vurğun. Vaqif)

Üçüncü tip kontekstlər alternativlik əsasında qurulur. Antonim sözlər kontekstdə həmcins olur və bağlayıcılar vasitəsi ilə əlaqələnirlər.

(3)

(4) students speak on the pictures suggested by the teacher, each tries to say what others have not mentioned;

(5) students listen to the story and get some new information from the text;

they see a sound film and learn about something new from it, etc.

Literature

1. Pooley R.C. Linguistics and the teaching of the English language. London.
2. Palmer H.E. The oral method of teaching languages. Cambridge.
3. Oliva P. The teaching of foreign languages. Cambridge.

S Məmmədova

Danışıq prosesinin öyrənilməsi

Xülasə

Nitq dil vasitəsilə əlaqə prosesidir. Danışıq dilin öyrənilməsində ən çətin hissədir, çünki situasiya ilə bağlı bir neçə öz sözünü deyə bilmək üçün tələbəyə kifayət qədər praktika lazımdır. Nitq ikitərəfli prosesdir. Bura bir tərəfdən eşitmə, digər tərəfdən danışma daxildir. Baxmayaraq tələbə dilin qrammatikasını bilir, və ya kifayət qədər lüğət ehtiyatı var, lakin ünsüyyət yaratmaqda bəzi çətinlikləri olur. Bu baxımdan danışıq və eşitmənin öyrənilməsi məqalədə geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

S Mammadova

Teaching speaking process

Sammry

Speech is a process of communication by means of language. Speaking a foreign language is the most difficult part in the language learning because student needs ample practice in speaking to be able to say a few words of his own in connection with a situation. Speech is a bilateral process. In includes hearing, on the one hand, and speaking, on the other. Though the student knows the grammar of the language or he has got enough vocabulary reserve, he has some difficulties in having intercourse. Hence, teaching speaking and hearing has been reflected in the article widely.

Rəyçi: R.Z.Məmmədova

SEVDA XƏLİLOVA
ADPU

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ ANTONİMLİYİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: antonim, kontrar ziddiyyət, komplementar ziddiyyət, inkar, eyniköklü antonimlər, müxtəlif köklü antonimlər, eyniölçülü antonimlər, müxtəlif ölçülü antonimlər

Ключевые слова: antonim, kontrarnoe protivoreçie, komplementarnoe protivoreçie, otriüanie, odnokorennıe antonimı, antonimı s raznımi kornəmi, sorazmernıe antonimı, raznokalibernıe antonimı.

Key words: antonym, contarar contradiction, complementar contradiction, negation, antonyms of one root, antonyms of different roots, proportional antonyms, non-proportional antonyms.

Müasir dilçilikdə arparılan tədqiqatlar dilin məna sahələrinə müxtəlif aspektlərdən daha çox müraciət olunması ilə seçilir. Bu cür araşdırmalarda diqqət sözün, eləcə də paradiqmaların məna strukturu, sözlərin sintaktik üzv çərçivəsində semantikası, cümlə, frazifövqi vahid, kontekst və mətn planında semantik yaxınlaşma, ümumi məzmunun hissələrin ifadə etdikləri mahiyyətin cəmlənməsi, eləcə də parçalanıb koheziya əsasında yenidən fərqli komponentlərlə əlaqələr zəminində üzə çıxması, bir sözlə, müxtəlif yarusların sistem səviyyəsində həm ayrılıqda, həm də qarşılıqlı təsirdə öyrənilməsi üzərində cəmləşdirildir. Ona görə də, hazırda sözün məna strukturunun bir daha tədqiq yeni aspektdən yanaşma şərti ilə eyni və müxtəlifsistemli dillərin materiallarının qarşılaşdırılması, müqayisəsi zəminində tədqiq olunmasına ciddi tələb yaranmışdır.

Nəzəri semantikanın mühüm problemləri sırasında leksikologiyada sözlər arasındakı semantik əlaqələrin həm bu leksik vahidlərin qarşılaşdırılması, həm də fərqli səviyyələrdə birləşmə və semantik tam daxilində müqayisəsi aktuallaşmışdır. Universal dil hadisələri olan sinonimlik, omonimlik və antonimliyin də bu yöndən tədqiq edilməsi, ilk baxışdan, aşkar görünən, ənənəvi dilçilikdə çox işlənmiş bir məsələyə yenidən qayıtmaq təsiri bağışlayır.

Antonimlik universal dil hadisəsidir. Antonimiya bütün dillərdə müxtəlif səviyyələrdə özünü göstərir. Antonimlərin təyin olunmasına, bu sahədə əldə olunmuş nəticələrin təhlilinə çoxcəhətli yanaşma antonimiyanın dil sistemində kifayət qədər mürəkkəb və geniş elmi mübahisələr doğuran bir hadisə olmasını təsdiq edir.

Müəyyən dil hadisəsinin daha dərindən nüfuz edilməsinin mühüm yollarından biri bu hadisənin müxtəlif dillərin materialları əsasında öyrənilməsi təşkil edir. Belə tədqiqat dil hadisəsinin universal və ayrı-ayrı dillər üçün fərqli cəhətlərini aşkara çıxarmağa imkan yarada bilər. Leksikanın müqayisəli tədqiq olunması dilçilikdə daim diqqət mərkəzində olmuşdur. Bu məsələ dilçiliyə dair ümumi-nəzəri fundamental tədqiqatlarda, eləcə də sırf leksikoloji işlərdə öyrənilmiş, araşdırılımışdır. Türkologiyada, o cümlədən də Azərbaycan dilçiliyində də bu cür işlər vardır. Qeyd olunduğu kimi antonimiya və antonimlər də geniş öyrənilmiş dil hadisələrindən biridir. Azərbaycan dilçiliyində antonim-lə-

rin leksik-semantik xüsusiyyətləri, antonimlərin digər leksik vahidlərlə əlaqəsi, antonim sözlərin polisemiya və sinonimlərlə əlaqəsi, antonimlərin quruluşca növləri, antonimlərin üslubi xüsusiyyətləri ayrı-ayrı tədqiqatçıların işlərində işıqlandırılmışdır (1; 2; 3,149-152; 4, 198-204).

Antonimiya dilin leksik-semantik sisteminin kateqoriyası olub real gerçəkliklə bağlıdır. Sözlər əşya, hadisə və predmetləri, eləcə də insanın yaratdığı abstrakt anlayışları bildirir. Təbiətdə isə bir-birinin ziddi və əksi olan hadisə və predmetlər vardır. Bir-birinə qarşılıqlı zidd olan adlar antonimləri yaradır. Antonimləri səs tərkibinə görə müxtəlif olub, bir-birinə zidd, əks mənaları ifadə edən sözlər kimi təyin edirlər (3, 149).

Lakin dilçilikdə səs tərkibinə görə müxtəliflik əlaməti üzrə antonimlərin məhdulaşdırılması bir çox tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmur. «İzahlı dilçilik terminləri» lüğətində qeyd olunur ki, «sözlər arasında antonim əlaqələr nominativ səciyyə daşımır, bəlkə sırf semasioloji əlaqələr olub məfhumların qarşılaşdırılmasına əsaslanır. Odur ki, ən «bəsit antonimlər» inkar məzmunlu şəkilçilərin köməyi ilə düzələnlərdir: getdi-getmədi, bilmək-bilməmək, dilli-dilsiz, başlı-başsız, nəcib-nanəcib. Bunlara eyni köklü antonimlər də deyilir (5, 20).

Məlumdur ki, inkar fəlsəfədə, məntiqdə, riyazi məntiqdə və linqvistikada təyin olunan anlayışdır. Müxtəlif elmlərə aid anlayışı ifadə edən bu terminin təyin olunmasında oxşar və fərqlər cəhətlər vardır. Fəlsəfi, məntiqi, riyazi məntiqi inkar arasındakı yaxınlıq və oxşarlıqlar linqvistika müstəvisində kəsişir, nəticədə inkar və inkarlığın linqvistik təbiətinin, eləcə də statusunun təyin olunmasında kifayət qədər mübahisəli məqamlar ortaya çıxır (6).

İnkar – təsdiq qarşılaşdırılması antonimliyin təyin olunmasındakı ziddiyyətlə səsləşir. İnkar təsdiqə qarşı durur. Bu halda inkarda və təsdiqdə olan iki söz bir-biri ilə əkslik təşkil edir və nəticədə antonimiya hadisəsi baş vermiş olur. Məhz bu cəhət antonimlərin eyni kökdən olan sözlər əsasında düzəlməsi, eyni köklü antonimlərin olamasını şərtləndirir. Dilçilikdəki tədqiqat işlərində antonimlərin eyni köklü olması və bu cür antonimlərin ayrıca qrup təşkil etməsi haqqında fikirlər vardır. Tədqiqatçılar bu məsələy müxtəlif şəkildə yanaşırlar. Onlardan bəziləri qrammatik inkardan da söhbət açırlar.

M.R.Lvov ziddiyətin iki tipini qeyd edir: kontrar və komplementar ziddiyyət. Kontrar zidiyyət növ anlayışları əsasında formalaşır. Bu zaman iki növ analayışı arasına üçüncü anlayış da daxil olur. Məsələn, gənc –yaşlı- qoca. Komplementar ziddiyyətdə iki anlayış bir-birini cins səviyyəsinə qədər tamamlayır. Bu zaman onların arasına üçüncü anlayış daxil ola bilmir: doğru –yalan. Ziddiyyyətin məntiqi modeli leksik antonimliyin zəruri şərti ola bilir. Lakin bu model leksik antonimlik üçün kafi şərt deyildir (6, 9-12).

Antonimiyanın nüvəsini təşkil edən əsas antonimlər keyfiyyətin (yaxşı – pis) və istiqamətin əksliyi ilə formalaşır. Belə antonimlər müxtəlif köklü və eyni köklü olur. Məsələn, canlı –ölü, acı-şirin; münasib-namünasib, duzlu-düzsüz. Bununla yanaşı, belə antonimlər semantik münasibətə görə eyni və fərqli ölçü xüsusiyyəti daşıyır. Məsələn, ağır –yüngül, çətin –asan, getmək –dayanmaq. Qeyd edilən cəhət və xüsusiyyətlər əsasında zidd mənalı sözlərin altı qrupu fərqləndirilir:

1. Keyfiyyət bildirən müxtəlif köklü, eyni ölçülü antonimlər.
2. Keyfiyyət bildirən, eyni köklü, eyni ölçülü antonimlər.
3. İstiqamət bildirən müxtəlif köklü, eyni ölçülü antonimlər.
4. İstiqamət bildirən eyni köklü, eyni ölçülü antonimlər.
5. İstiqamət bildirən eyni köklü, müxtəlif ölçülü antonimlər.
6. İstiqamət bildirən müxtəlif köklü, müxtəlif ölçülü antonimlər.

Qeyd olunan antonim tiplərindən birincisi daha geniş əhatə dairəsinə malikdir. Keyfiyyət bildirən sözlər normaya görə eyni ölçülü və simmetrikdirlər. Simmetriklik onların əks qütblər təşkil etməsini səciyyələndirir. Belə antonimlər bir-birini semantik baxımdan neytrallaşdırır.

İkinci tip antonimlərdə eyni kökdən olmaq onların birinin digərini inkar etməsini ön plana çəkir. Burada simmetrik müəyyən xüsusiyyətin, keyfiyyətin əlamətin və s. rədd edilməsindədir.

V.N.Komissarov antonimləri iki qrupa ayırır kök və affiksal antonimlər Kök sözlərdə antonimlik özünü iki aspektdən göstərir: 1) antonim kontekstdə müntəzəm işlənm; 2) leksik səviyyəd distrubitivliyin eyniliyi (7, 7-18).

Kök və affiksal antonimlərə aid bədii ədəbiyyatda kifaəyət qədər nümunələr tapmaq mümkündür.

New – old. The new town of Whitney Clay had swallowed up the old village. New – not existing before; introduced, made, invented, etc. recently or for the first time. Old – having been in existence or use for a long time. Bu nümunədə «not» inkarı antonimliyi gücləndirən vasitə kimi çıxış edir.

Black – of the very darkest colour; the opposite to white. White – of the very palest colour, like fresh snow or milk.

Cold – warm. Don't keep him too warm ma'am. But be careful that you don't let him be too cold. Cold – of a low or lower than usual temperature. Warm – of or at a fairly high temperature.

Female – of the sex that can give birth to children. Male – of the sex that cannot give birth to children. «Male» sözünün təyini zamanı istifadə olunmuş «not» hissəciyi onun antonimliyini reallaşdırır.

Dry – wet. It is difficult enough to fix a tent in dry weather; in wet the task become herculean. Dry – not wet, damp or sticky. Wet – covered or soaked with liquid, esp water.

False – true. Listening to her, i was beyond knowing whether her insight was true or false. False – wrong, not correct. True – rightly called, genuine or sincere.

Beautiful – ugly. Do you know what it is to be ugly all your life and inside to feel that you are beautiful. Beautiful – having beauty; giving pleasure to the senses or the mind. Ugly – unpleasant, esp to look at.

Ill – well. "I hope Phuong's well," he said. "I have never known her ill." Ill – in an unkind or critical way. Well – in a kind way. Poor – rich.

It is only that he has better means of having it than many others, because he is rich, and many others are poor.

Poor – having very little money with which to buy one's basic needs.

Rich – having a lot of money or property; wealthy.

İngilis dilində olan nümunələrin təhlili göstərir ki, bu dildə mənanın formalaşmasında inkar bildirən «not» hissəciyi, «un-; in-(il-; im-; dis-; ir-», prefiksləri, –less suffiksi antonimlərin yaranmasında fəal iştirak edir.

Əlamətin, keyfiyyətin varlığı və ya yoxluğunu bildirmək üçün dilin lüğət tərkibində həmişə fonetik cildinə görə tam fərqlənən ayrı-ayrı sözlər olmur. Müəyyən əlamətin varlığını və yoxluğunu yaratmaq üçün müəyyən dil vahidlərindən istifadə olunur. Azərbaycan dilindəki –lı, -li, -lu, -lü; -sız, -siz, -suz, -süz belə vahidlərdəndir. Antonimiyaya paralellik xasdır. Yəni antonimliyin mövcudluğu üçün iki söz vacibdir və bu iki söz qarşı-qarşıya qoyulur. İnkar və təsdiq də paralel şəkildə mövcuddur. Bunlardan biri olmadıqda digəri də yoxdur. Hər bir inkarın təsdiqi, hər bir təsdiqin isə inkarı olmalıdır. Dilçilikdə inkara söz tərtibində yanaşmaq, onu, yəni inkarı sözün mənasında axtarmaq, sözün mənasında görməkdir. Semantik baxımdan bu, inkarla yanaşı, mənfi və müsbət, neqativlik və pozitivlik bildirən sözlərin qarşılaşdırılmasıdır.

Mənfi və müsbət, neqativ və pozitiv mənanın qəbul edilməsinin özü şərti səciyyə daşıyır. Nə üçün acı neqativ, şirin pozitiv mənalı sayılmalıdır. Saçlı pozitiv mənalıdır, daz isə mənfi mənada başa düşülür. Şor sözündə duzun varlığı, izafiliyi, şitdə isə onun yoxluğu çatışmazlığı mənası aşkardır. Halbuki saçlı saçın olması, daz isə saçın olmaması ilə bağlıdır.

Antonim sözlərin linqvistik təbiəti onların leksik, leksik-qrammatik və qrammatik mənaları, morfoloji quruluşu, üslubi imkanları ilə dəqiqləşdirilir. Antonimlərin təyini zamanı onların bir-birinə qarşı qoyulduğu semantik əlamətlər aydınlaşdırılmalıdır. Antonimlərin semantikasının açılmasında kontekstlərin tipləri xüsusi rol oynayır.

Leksik kateqoriya kimi antonimlərin əsas xüsusiyyəti ziddiyyəti ifadə etməkdir. «Bu və ya digər vəziyyəti qiymətləndirər kən biz, adətən, onun müsbət və ya mənfi olub-olmamasını öyrənməyə çalışırıq və onları bir-birinə zidd cərgədə qoyuruq (8, 38).

Antonim sözlər müxtəlif tipli kontekstlərdə ziddiyyəti, antonimliyi reallaşdırır. Müxtəlifsistemli dillərdə, o cümlədən Azərbaycan və ingilis dillərində ilkin təhlil əsasında 5 belə kontekst tipini təyin etəmək olar. Həmin tipləri nümunələr üzrə nəzərdən keçirək.

Birinci tip mənanın ümumiliyi ilə səciyyələnir. Bu zaman antonim sözlər kontekstdə həmcins üzvlər kimi işlənir. Antonimlər birləşdirici və ya ayırıcı bağlayıcıların köməyi ilə əlaqələnir.

If you have obeyed all the rules, **good** and **bad**, and you still come out at the dirty end, then i say the rules are no good. (M. Wilson, Life with Lighting.)

Nərmin bu dünyanın yaxşı və pisi elə bil ayırmaqda çətinlik çəkirdi (Tahir. Sərv ağacının gölgəsində)

İkinci kontekst birbaşa qarşıqoyma əsasında formalaşıpr. İstifadə olunan antonimlər həmcins üzvlər olur və qarşılaşdırma vasitələri ilə əlaqələnir.

He was **alive**, not **dead**. (B. Show, The Apple Cart.)

Yox, yox, **ölməmişəm**, hələlik **sağam**.

İndi mən ölümlə çarpışacağam (S.Vurğun. Vaqif)

Üçüncü tip kontekstlər alternativlik əsasında qurulur. Antonim sözlər kontekstdə həmcins olur və bağlayıcılar vasitəsi ilə əlaqələnirlər.

You will see if ye were **right** or **wrong** . (A.Cronin, The Harther's Castle.)

Nərminin gözləri yol çəkirdi. Onun başında fikirlər sanki bir-biri ilə vuruşurdu. Mən **səhv** ya **düz** düşünürəm bilmirəm. O mənə **doğru** ya **yalan** deyir. O məni **sevir** ya **sevmir** (Tahir. Sərv ağacının gölgəsində).

Dördüncü tip kontekstlər təzad fonunun iştirakı ilə səciyyələnir. Qarşılaşdırılan sözlər cümlənin eyni üzvü kimi iki paralel konstruksiyada işlənir.

The whole was **big**, oneself was **little**. (J.Galsworthy, The White Monkey.)

Ayrı yaşayırlar **atamla anam**,
Bir təzad ömr edir bu kainatda,
Onlara **doğmayam**, onlara **yadam**,
Göz açıb nənəmi gördüm həyatda (N.Kəsəmənli. Yaxşı ki)

Beşinci kontekst tipi dəqiq struktur quruluşla səciyyələnmir. Antonimlər birgə işlənir. Qarşılaşdırılan sözlər cümlənin fərqli üzvləri kimi ya bir cümlə, ya da iki cümlə daxilində istifadə edilir. Onlar mənaya görə bir-birinə bağlanır.

In its great presence our small sorrows creep away, ashamed. (K.Jerome, Three Men in a Boat.)

Qarşılıqlı əks olan iki fəaliyyəti bildirən iki sözün həmcins üzv kimi işlənməsi beinci tip kontekstlərin xüsusi forması sayıla bilər. I've lost and won more lawsuits than any man in England. (W.M.Thekeray, Vanity Fair.)

Ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, Maarif, 1958
2. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, Maarif, 1962
3. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1980.
4. Əfəndiyeva T.Ə. Antonimlər//Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Elm, 1978. –S. 198-204.
5. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, Maarif, 1989
6. Львов М.Р. Словарь антонимов русского языка. Москва, Русския язык, 1984.
7. Комиссаров В.Н. Словарь антонимов современного русского языка. Москва, Изд-во «Международные отношения», 1964.
8. Гвоздев А.Н. Очерки по стилистики русского языка. Москва, Наука, 1984.

Sevda Xalilova

Ways of expression of antonym in multi system languages

Sammary

In the article the questions of usage ways of expression of antonym in the texts are studied basing on materials of English and Azerbaijani language. Classification of antonyms' contradiction is given on the base of its contrary and complementary types.

The context types due to which realization of antonymy happens are defined. Existence of fife context types in English and Azerbaijani language is proved on the baser of examples.

Севда Халилова

Средства выражения антонимности в
разносистемных языках
Резюме

В статье рассматриваются вопросы употребления средств выражения антонимности на основе материалов английского и азербайджанского языка. В статье дается классификация противоречия антонимов на основе их контрарных и комплементарных видах.

Определяются типы контекстов, при которых реализуется антонимность. На основе примеров подтверждается наличие пяти контекстных типов в английском и азербайджанском языках.

Rəyçi: prof. Balaxan Hüseynov

JALƏ BƏŞİROVA
F.e.d.
anarbəşirov@ mailşru

NİTQ AKTLARI ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Nitq aktı, mətn, diskurs, kogeziya, təkrar, leksik təkrar, açar sözlər, leytmotiv

Key words: speech action, text, discourse, cogezia, repetition, lexical repetition, key words, leitmotiv.

Klöçevıe slova: reçevoy akt, tekst, diskurs, koqeziə, povtor, leksiçeskiy povtor, klöçevıe slova, leytmotiv.

Nitq şəxsin müəyyən kollektivin digər üzvləri ilə qarşılıqlı əlaqə saxlamaq məqsədi ilə dildən istifadə etmək fəaliyyətidir. Nitqin əsas məqsədi informasiya mübadiləsi yaratmaqla informasiyanın ötürülməsi, qəbul edilməsidir. Lakin bununla yanaşı, nitq informasiyanın qeydə alınması və saxlanması məqsədinə də xidmət edir. Nitqin gerçəkləşdirilməsi üçün dilin müxtəlif vasitələri istifadə edilir. Dilçilikdə nitqin üç terminoloji mənası geniş yayılmışdır. Hər şeydən əvvəl, eyni bir kollektivin üzvləri ilə əlaqə üçün danışanın dildən istifadəsi nitq adlanır. Digər tərəfdən, nitq dil vasitəsi ilə ünsiyyət növünü bildirir, nəhayət, nitq deyərkən, sintaktik quruluşun növlərindən biri nəzərdə tutulur. Bu mənada nitq sırf qrammatik, daha doğrusu, sintiksisə aid bir termin kimi işlədilir (1, 73).

«- Noldu, ağəz, girdi bunların uşağı instuta?

- Bilmirəm, - dedi Ağabacı; qıpqırmızı qızarmışdı və tamam tərin içində idi.

Dəlal Zübeydə Ağabacının bu vəziyyətini özü bilən kimi yozdu:

- A-a-a… Hamama getmişdün, ağəz?

Ağabacı:

-Hə, - dedi.» (Elçin)

Bu nümünədə 6 abzasdan istifadə olunmuşdur. Nümunədə üç şəxsə aid nitq aktı vardır. Birinci cümlə Zübeydənin nitq aktıdır. İkinci abzasdakı birinci cümlə Ağabacının nitq aktı, ondan sonra gələn hissə isə müəllifin nitq aktıdır. Qeyd edilən üç nitq aktı bir-biri ilə əlaqədə bir tam əmələ gətirmişdir. Həmin tam mətndir. Daha doğrusu yazıçı Elçinin əsərəindən götürülmüş mətn fraqmentidir.

Nitq aktında informasiya ötürülür və qəbul olunur. İnformasiyanın ötürülməsi birtərəfli səciyyə daşıyır. İnformasiyanı qəbul edən tərəfin bununla bağlı cavab reaksiyası ikinci nitq aktıdır. Yuxarıda verilmiş nümunədə Zübeydənin sualı birinci nitq aktı kimi Ağabacıya ünvanlanmışdır. Ağabacı verilmiş suala öz nitq aktı ilə cavab verir. Nümunə canlı danışıq prosesindən götürülmədiyi və oxucu üçün nəzərdə tutulduğundan müəllif bəzən kimin danışmasını qeyd edir. Məsələn, Ağabacı dedi; Dəlal Zübeydə Ağabacının bu vəziyyətini özü bilən kimi yozdu və s. Bədi əsərdə nitq prosesində iştirak edənlərin vəziyyəti haqqında məlumatın oxucuya çatdırılması məqsədilə müəllif əlavə təsvir və vasitələrdən istifadə edir. Məsələn, qıpqırmızı qızarmışdı və tamam tərin içində

idi. Oxucu müəllifə aid bu nitq aktı ilə tanış olduqdan sonra Zübeydənin verdiyi ikinci sualın nə üçün verilməsini anlayır. Müəllifin qeyd edilmiş təsviri olmasaydı, onda Zübeydənin növbəti nitq aktında nəyə görə hamamdan söhbət açmasının mahiyyətini başa düşməzdi.

Beləliklə, aydın olur ki, nitq aktları bir-biri ilə əlaqələnərək ümumi mətni yaradırlar. Mətnin müxtəlif hiəssələri, fraqmentləri bir-biri ilə əlaqələnir.

Diskurs anlayışı linqvistik tədqiqatların cümlənin hüdudlarından kənara çıxmasından sonra dilçilikdə yer almışdır. Dilçilikdə diskursun izahı zamanı daha çox T.Van Deykə istinad olunur və çox zaman onun izahı üzərində dayanırlar. T.Van Deyk diskursu həm geniş, həm də dar mənada izah edərək göstərir ki, geniş mənada diskurs danışan və dinləyən (eləcə də müşahidə edən) arasında müəyyən zaman və məkan daxilindəki ünsiyyət fəaliyyəti prosesində yaranan kommunikativ hadisədir. Kommunikativ təsir nitq və yazı formasında olub verbal və qeyri-verbal tərkib elementlərini özündə birləşdirə bilər. Diskursa aid ən sadə nümunə adi danışıq, dialoq, qəzetin oxunması və s. sayılır. Dar mənada diskurs kommunikativ təsirin yalnız verbal təşkiledicisi əsasında formalaşan «məin» və ya «danışıq»dır. Kommunikativ fəaliyyətin bitmiş və ya davam edən məhsulu kimi diskus bu kommunikativ prsesin yazılı və ya nitq nəticəsidir. Beləliklə, diskurs kommunikativ fəaliyyətin yazılı və ya şifahi formada olan verbal məhsuludur (3).

İ.R.Qalperin mətnin əsas kateqoriyaları cərgəsində inteqrasiya və retrospeksiya ilə yanaşı informativliyi ayrıca qeyd etmişdir. İnformativlik mətnin tamlığı və bitkinliyindən asılıdır. Tamlıq və bitkinliyin əsas göstəricilərindən biri isə əlaqəlilikdir. Mətn kateqoriyalarına, əsasən aşağıdakılar aid edilir: 1) inteqrasiya; 2) əlaqələnmə (bağlanma); 3) retrospeksiya; 4) prospeksiya; 5) kontinium; 6) dərinlik (sətiraltı məna); 7) presuppozisiya; 8) praqmatika və s.(4, 34).

Mətn, eləcə də də diskurs ünsürləri, elementləri bir-biri ilə müəyyən münasibətdə olur. Dilçilikdə mətnin cümlə və ondan böyük elementlər arasındakı əlaqə kogeziya adlanıdırılır. Mətn əlaqləri sistemində koherensiya və kogeziya xüsusi yer tutur. Bunlar fərqli anlayışlardır. Koherentlik mətnin leksik-semantik, qrammatik (hər şeydən əvvəl sintaktik) və üslubi aidliyi, eləcə də onu təşkil edən cümlələrin qarşılıqlı asılılığından ibarət tamlıqdır. Koherentlik kogeziyanın leksik-semantik, sintaktik və üslubi növlərinin qarşılıqlı təsirinin nəticəsidir (5, 50). Mətn müəyyən vahidlərin əlaqələnmiş ardıcıllığından təşkil olunduğuna görə onun əvvəlki hissələrinin daşıdığı informasiya sonrakı hissələrdə təkrarlana bilir. «İnformasiya hər hansı məlumat deyil, ancaq və ancaq hər hansı məlumatın yeni olan hissəsidir. Bu onun ciddi, xüsusi terminoloji mənasıdır» (6, 100).

«Bir gün günorta Ağabacı yenə arpa unundan yal çaldı və yalı gətirib qoydu dolçanın qabağına, amma Dolça yenə də yala dilini vurmadı, dəmir nimçəyə baxdı. Ağabacıya baxdı və Ağabacıya hürdü.

Nitq fəaliyyətinin iki istiqaməti vardır: şifahi nitq və yazılı nitq. Buna baxmayaraq hər iki halda nitqin məhsulu dil vasitələri ilə fikrin ifadə olunması, müəyyən mövzu və ya mövzular ətrafında söhbət aparılmasıdır. Yazılı nitq mətndir. Lakin bu, o demək deyil ki, şifahi nitq mətn deyildir. Nitqin ümumi məhsulu mətn olur. Yazılı nitq əvvəl və sonra deyilənləri və yazılanları bir tam kimi birləşdirir. Şifahi nitqdə isə əvvəl deyilənlər yalnız danışıq prosesində iş-

tirak edənlərə məlum olur. Şifahi nitq yazıya alındıqda onu yazılı nitqdən ayıran bu əsas cəhət aradan götürülür. Linqvistikada bir qayda olaraq mətnlər tədqiqata cəlb olunur. Lakin tədqiqat əlaqəli mətn tələb etmədikdə sözlər, söz birləşmələri, cümlələr və s. araşdırılır.

Dil daşıyıcıları arasındakı qarşılıqlı nitq təsiri aktı kommunikativ akt adlanır. Belə akt zamanı tərəflər informasiya mübadiləsində olurlar. Elmi ədəbiyyatda nitq aktı bir tərəfin digər tərəfi nəzərə almaqla həyata keçirdiyi nitq fəaliyyəti kimi, kommunikasiya aktı isə ünsiyyət prosesində iştirak edənlərin bir-birinə ünvanlanmış nitq aktlarının toplusu kimi təyin olunur. mürəkkəb tamdır.»(1, 11).

«Mətn-(latınca tekstus-parça, moxuma, hörmə, birləşmə) nitq gecə də gəlmədi. Ağababagil o biri günü də gözlədi, Dolça gəlib çıxmadı.

Dolça bir də bu həyətə gəlmədi» (Elçin)

Bu nümunədə yeni informasiya əvvəlcə Ağabacının nitq aktında daxil edilir. O, Dolçanın (itin) kabab istəməsini söyləyir. Bu yeni informasiyadan sonra Nailənin nitq aktı da özündə yeni informasiya daşyır. Qız da kabab istəyir. Sonra müəllif nitqi vasitəsi ilə Dolçanın çıxıb getməsi və bir də qayıtmaması haqqında məlumat verilir. Bu məlumatlar da yenidir. Çünki onlar əsərin əvvəlki hissələrində ifadələrini tapmamış məlumatlardır.

Verilmiş nümunə povestdən təcrid edilmiş şəkildə oxunduqda verilmiş yeni informasiyaların mahiyyəti aydınlaşmır. Çünki bu informasiyalar köhnə informasiyalarla bağlıdır və əlaqə xəttinə malikdir. Əsəri oxumuş oxucu bilir ki, Ağababanın bağ evinin qonşuluğunda yaşayan tez-tez həyətdə kabab bişirtdirir, müxtəlif qonaqları qəbul edir və bu kababın iyi sürücü işləyən Ağababanın həyətinə girir, oradakı həm adamları (Nailə), həm də iti qıcıqdandırır. Dolçanın kabab istəyi bundan bəhrələnmişdir. Aydın olur ki, mətndə müxtəlif əlaqə vasitələri ilə əvvəlki hissələr sonrakı ilə bağlanır. Məsələn, «Dolça» povestinin əvvəlki hissəsində belə bir mətn fraqmenti vardır: « Ofelya Əminə xanımın boşqaba yığdığı qızarmış qabırğalardan üç-dördünü götürüb.əlləri yana-yana aşağı düşdü … qızarmış quzu qabırğalarını bir-bir Dolçaya tərəf atmağa başladı. Birinci tikə Dolçanın qabaq ayaqlarının yanına düşdü və Dolça necə dayanmışdısa elə, eləcə başını aşağı əyib qabırğa tikəsinə baxdı, sonra yenə başını qaldırıb Ofelyaya baxdı. Dolça hürmədi. Dolçanın ağzı açılmışdı, dili ağzından sallanmışdı. Və ağzından su axırdı. … İkinci tikə də Dolçanın sinəsinə toxunub yerə düşdü.

Üçüncü tikə göydə yox oldu.»(Elçin)

Mətn ümumi informasiyanı tamamlamaq xüsusiyyətinə malik olmalıdır. Əks təqdirdə verilmiş cümlələrdən həm əvvələ, həm də sona istiqamətlənmiş informasiya natamamlığı mətni qapanmağa qoymur. «Mətnin quruluşunda özünü göstərən təkrarlıq hadisəsi struktur kompozisyon funksiya daşıyır. Bu özünü onda göstərir ki, təkrar komponentlə çərçivələndikləri zaman əlaqəli cümlələr toplusu bitkin frazafövqü birliyə çevrilir. Tekst qapanır və onun tərkibini bitmiş hesab etmək olar» (7, 208). Mətndə qapanma onun vahidlərində baş verdiyi kimi ümumi mətndə də baş verir. Ümumi vahiddə qapanma leksik və ümumiyyətlə digər təkrar növlərinin mətn boyu müşahidə edilməsinə zəmin yaradır.

Yuxarıda verilmiş nümunədə leksik təkrarların nitq aktlarını əlaqələndirməsi aşkar görünür. Burada həm feli, həm də ismi təkrarlar vardır. «Kabab»,

«Dolça», «yal» sözlərinin təkrarı. «Dölça gəlmədi» konstruksiyasının təkrarı mətnin həm müvafiq hissəsinin təşkil ünün, «Qorqud ata» təkrarı da bu baxımdan mətnin başqa hissəsini təşkil edən dil vasitələrinin bir-biri, həm də ümumi mətnin digər hissələri ilə bağlılığı təmin edir.

Ümumi, əsas, eləcə də yaxın məzmunun, informasiyanın təkrarı müxtəlif abzaslarda yer ala bilir. Cümlədə sözlərin sıralanması olduğu kimi, mətndə abzasların sıralanması da vardır. Abzasların sıralanmasında da müəyyən əlaqələr üzə çıxır. Abzas yeni informasiyanın daxil edilməsini, özündən əvvəlki abzasdan bir qədar avtonom mövqedə qalması ilə seçilir. Buna görə də abzaslar arasındakı əlaqə bu abzaslarda həm irəliyə, həm də geriyə istiqamətlənmiş kogeziya nöqtələri mövcud olur. Həmin əlaqə xətləri müxtəlif abzasları bir-biri ilə bağlayır. Bağlanma daxil edilən informasiya əsasında da təyin oluna bilir. Bunu verilmiş nümunədlərdə aşkar görmək olur.

Mətndə açar sözlər və leytmotiv də ümumi əlaqənin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Elçinin haqqında bəhs olunan povestində əsas açar söz funksiyasını «Dolça» adı yerinə yetirir. İnsanların həyat və məişət tərzini, davranışını, bir-birinə, eləcə də başqa canlılara münasibətini açmaq üçün «Dolça» obraz səviyyəsinə qaldırılmışdır. Bus öz əsər boyu təkrarlanaraq mətnin müxtəlif hissələri ilə möhkəm əlaqələr yaradır. vahidlərinin ardıcıllığının məna və qrammatik əlaqə ilə birləşdirilməsi kimi təyin edilə bilər: bunlar-mülahizələr. Frazafövqi vahidlər (prozaik mətnlər), parçalar (fraqmentlər) və sairdir» (2,20).

Nitq aktı və abzasın daha aydın anlaşılması üçün konkret nümunəyə müraciət edək.

Ağabacı Dolçanın bu hürməyindən çox pərt oldu:

- Nədi? Nə istəyirsən? – dedi.

Dolça yenə də Ağabacıya hürdü və nifrətlə, açıq-aşkar bir nifrətlə dəmir nimçənin içindəki yala baxdı.

Ağabacı:

- A-a-a… Allah haqqı, kabab istəyir bu! – dedi.

Və bu vaxt Nailə quyunun yanında palltar yuya-yuya dedi:

- Elə mən də kabab istəyirəm…

… Sabahıkı gün isə Dolça yoxa çıxdı.

Bütün günü Dolça həyətə gəlmədi. Dolça

Ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif, 1979
2. Turaeva Z.Ə. Linqvistika teksta. Moskva, Prosvehenie, 1986
3. Hacıyev B. Mətnin semantik-semiotik təhlili.-Bakı: Elm, 2005
3. Ван Дейк Т. К определению дискурса//http://www.psyberlink. flogiston. ru/internet/bits/vandijk2
4. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981
5. Аспекты общей и частной лингвистической теории текста. М.:Наука, 1982.
6. . Abdullayev K. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, 1998.

7. Vəliyeva M. «Kitabi-Dədə Qorqud»un dilində tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrini əlaqələndirən vasitələr//Dilçilik məsələləri. №3- Bakı: AMEA Dilçilik İnst-tu nəşri, 2005. –S.160-164

Jale Beşirova

Some features of relations between speech actions.

Sammary

Essence of the speech actions is described, creation of text function of the speech actions are studied in the article. Setting up of text or discourse from compilation of speech actions is drawn to the attention. System of relations used in creation of a unique text which is created by combining of different speech actions with each other is studied.

Ж.Беширова

Свойства связи между речивами актами

Резюме

В статье рассматриваются сущность речевых актов, текст образующая функция речевых актов. В статье обращается внимание на образование текста или дискурса из группы речевых актов. Выявляется система связи использующихся в создании единого текста, который формируется объединением различных речевых актов друг с другом.

Rəyçi**:** prof. Balaxan Hüseynov

Х.МУСАЕВА
Бакинский Славянский Университет
r.k musayev@mail.ru

КОНЦЕПТУАЛИЗАЦИЯ ЯЗЫКА И ПОСЛОВИЦА

Ключевые слова: *понятие, концепт, когнитивный признак, восприятие, экспрессия, стандарт, пословица*

Açar sözlər: *məfhum, konsept, koqnitiv əlamət, qavrama, ekspressiya, standart, atalar sözü*

Key words*: notion, concept, cognitive sign, perception, expression, standard, proverb*

Наука о языке в настоящее время стремится выявить своеобразие картины мира, связанной с ментальностью народа, говорящего на языке. Считается, что такой подход к своему объекту и понимание его природы составляет совершенно новый этап в истории языкознания. Терминологически он может быть обозначен по-разному, но ясно одно – этот этап обращен лицом к человеку. Именно поэтому говорят о языке как о превращенной форме. Превращенность языковой формы как раз и означает, что язык представляет собой некоторое полотно, на котором зафиксирована история и культура народа.

Важнейшее значение при этом приобретает информация времени и пространства. Это выпукло представлено в системах родственных языков, особенно близкородственных, когда почти идентичные языковые средства обнаруживают различия, обусловленные историко-культурными факторами. Например, в русском и украинском, азербайджанском и турецком и т.д.

Все это обусловило актуальность так называемого антропоцентрического изучения языковых фактов. Антропоцентрический анализ оперирует такими терминами, как «концепт» и «стереотип», вкладывая в их содержание совершенно новое понимание. Так, «концепт», этимологически будучи связан с «понятием», сегодня употребляется в совершенно новом значении. Это новое значение, или новое понимание концепта непосредственно отражает антропоцентризм современного языкознания.

Само по себе понятие «концепт» является философским, оно означает совокупность существенных признаков, объединяющих идентичные предметы в единый класс. Разумеется, такое объединение имеет место на ментальном уровне. Именно поэтому одно слово может называть различные единичные предметы. Например, обувь бывает самой разной. Вообще невозможно описать все существующие на свете виды обуви и конкретную обувь. Тем не менее все эти предметы мы называем словом обувь. В Словаре С.И.Ожегова читаем: «ОБУВЬ Предмет одежды для ног: изделие из кожи или других материалов, надеваемое на чулки, носки» (3, 437).

Первая часть этого определения носит очень отвлеченный характер и в силу этого может относиться к какой угодно одежде для ног. В этом состоит

отличие обуви как таковой и слова *обувь* от сапог, туфель, валенок и т.д. Например, значение слова *туфли* определяется как «Обувь, закрывающая ногу не выше щиколотки» (3, 815).

Таким образом, здесь указывается отличительный признак туфель, делающий их специальным видом обуви – «не выше щиколотки».

В дефиниции, посвященной слову *обувь*, нет ограничивающих признаков. Однако после двоеточия пишется, что это изделие из кожи или других материалов, надеваемое на чулки, носки и т.д. Понятно, что речь идет о цивилизованном мире, поскольку обувь может быть надета и на босу ногу. Это не является определяющим для ношения обуви.

Понятия вообще не воспринимаются носителями языка однозначно. Например, существуют различные мнения относительно характера концептуального оформления того или иного явления в сознании носителей языка. Еще более сложным является понимание «концепта», поскольку он непосредственно связан с национально-культурными реалиями. Любое понятие о предмете и явлении, если речь идет о концепте, обогащается специфическими представлениями этноса, народа, нации на различных этапах его истории и культуры.

Современное языкознание связывает актуализацию понятия «концепт» с наследием С.А.Аскольдова. У С.А.Аскольдова дается анализ таких понятий, как «слово», «понятие» и «концепт». Он рассматривает их функционирование в бытовом языке, поэзии и науке (1, 42-44).

Важно понять, что концепт обогащен национально-культурными представлениями, следовательно, слова разных языков, являющиеся эквивалентами, могут обнаруживать серьезные различия на концептуальном уровне.

Таким образом, концепт как национально-культурное представление о вещи и понятие совсем не одно и то же. Именно поэтому понятие как логическая категория носит универсальный характер, в то время как концепт универсальным быть не может. Язык оперирует понятиями, концептуальное содержание наших представлений в языке представлено на имплицитном уровне. Оно не дается в словаре национального языка, а рассыпано по фразеологическим единицам, паремиям, притчам, анекдотам, фольклору, художественной литературе. Разумеется, в них отражаются стандарты национального миропонимания. На наш взгляд, пословица представляет собой именно то языковое образование, которое оперирует концептами на виртуальном уровне. Этим обеспечивается и символическая функция всех тех концептов, которыми оперирует пословица.

В Словаре И.Гамидова приводится азербайджанская пословица *elə ye ki, həmişə yeyəsən* (2, 143). Смысл ее понятен, но не выражен эксплицитно. Что значит *elə ye*? Как так *elə*? То есть как следует кушать, чтобы кушать всегда, чтобы всегда была еда? Только на первый взгляд смысл пословицы кажется прозрачным. На самом же деле здесь можно дифференцировать как минимум два значения. Первое связано с представлениями о здоровом желудке, способном работать нормально. Следовательно, мораль пословицы – *не переедай*!

Второе связано с проявлением человеческой алчности и поэтому более отвлеченно. Мораль – довольствуйся малым, будет и большое.

В качестве русского эквивалента этой азербайджанской пословицы приводятся выражения *кашляй помалу, чтоб на год (надолго) стало* и *курица по зернышку клюет, да сыта бывает* (2, 143).

Поскольку первая пословица оперирует совершенно другими (не имеющими отношения к еде, прибыли) символами, ее значение носит еще более отвлеченный характер. Вторая пословица также не является однозначной. Дело в том, что курица превращается в символ, следовательно, мораль может быть выражена и таким образом: человеку много и не нужно. Ясно, что это уже не то же самое, что «довольствуйся малым, будет и большое».

Данная статья из Словаря И.Гамидова интересна тем, что в ней приводится и иллюстративный материал: «Курица по зернышку клюет, да сыта бывает [Нужно довольствоватьсяи малым; из малого постепенно складывается что-либо значительное; … Что за большим-то гоняться! Курочка по зернышку клюет, да сыта бывает. А.Островский. Доходное место] (2, 143).

В структуре пословицы нет ни одного обычного слова, не обогащенного концептуальными представлениями. За каждым из них стоит картина, образное содержание которой и определяет семантическую структуру пословицы. Такими обогащенными концептуальными представлениями являются и *курочка*, и *зерно/зернышко*, и *клевать*. Первое является символом робости, боязни, непритязательности, второе – символом малого, наконец, третье – символом довольства малым.

Иногда пословицы разных народов серьезно отличаются на концептуальном уровне, но преподносятся как эквивалентные. Например, в Словаре И.Гамидова читаем: «Yaman arvad çox danışar, danışmasa, savaşar – Злая жена битая бесится, укрощаемая высится, в богатстве зазнается, в убожестве других осуждает» (2, 347).

Как видим, в русской части словарной статьи дается целый фрагмент культуры, организуемый концептом «женщина». Здесь в принципе описаны все житейские ситуации, ассоциируемые с данным концептом. Однако важнопонять, что и ситуации эти представлены на концептуальном уровне. С каждым человеком могут происходить самые разные истории, которые почти не поддаются систематизации и алгоритмизации. Однако пословица как раз и дает максимально возможное обобщение и типизацию. Это позволяет утверждать, что пословица оперирует концептами и обращается к виртуальному опыту народа. Так, пословица определяет только четыре типичных ситуации: битая, укрощаемая, богатство и убожество. Важно, что эти четыре ситуации связаны конфигуративно с концептом «женщина» и концептом «злой». То есть и битая о злой жене и укрощаемая, и богатая, и убогая. Фактически о злой жене сказано все.

Азербайджанская пословица *yaman arvad çox danişar, danişmasa savaşar* не совсем о том же. Во-первых, она не описывает всех типичных ситуаций. Во-вторых, она просто о плохой жене, которая то болтает, то ругается. В структуре азербайджанской пословицы описаны ипостаси плохой жены, это или тот, кто болтает, или тот, кто ругается.

Столь же различны на концептуальном уровне пословицы *yaman arvad deyingən olar* и *с болтливой (со сварливой) женой хлопот не оберешься* и

сварливая жена, что пожар в доме, хотя они и приводятся как эквиваленты (2, 347). Азербайджанская пословица объясняет, что собственно *плохого* в плохой жене: плохая жена та, которая сварлива. Здесь есть и имплицитная мораль: если жена не сварлива, то и не плоха. Иными словами, жене можно прощать мелкие недостатки, главное, чтобы она не была сварливой.

В структуре русской пословицы *сварливая жена, что пожар в доме* также имеется имплицитный смысл. От пожара убегают, спасаются, следовательно, и от сварливой жены необходимо убегать. С другой стороны, концепт «пожар» ассоциируется и с тушением. Следовательно, и сварливую жену необходимо *потушить*. А поскольку при пожаре любые средства хороши, то и сварливую жену необходимо тушить всеми доступными, имеющимися в распоряжении средствами.

Таким образом, концептуальный анализ пословиц показывает, что каждый концепт, представленный в их структуре, раскрывает одновременно и определенный фрагмент картины мира, характеризующей национальный язык и соответственно психологию носителей этого языка. Поэтому пословицы того или иного народа должны изучаться не только с точки зрения значения, а одновременно с точки зрения концептуальной, логико-семантической и культурно-исторической.

Литература

1. Аскольдов С.А. Концепт и слово // Русская речь. Сборник под редакцией Л.В.Щербы. Л.: ACADEMIA, 1928, с. 28-44.

2. Гамидов И., Ахундов Б., Гамидова Л. Азербайджанско-русский словарь пословиц и поговорок. Баку: Тахсил, 2009.

3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1990.

Х.Мусаева

Dilin konseptləşməsi və atalar sözü

Xülasə

Məqalə dilin konseptləşməsi probleminə həsr olunub. Diqqət mərkəzində konseptlərin atalar sözlərində təqdim olunması dayanır. Qeyd olunur ki, atalar sözləri təbiətən konsept səciyyəlidir.

Atalar sözlərinin hər bir komponenti konseptdir. Beləliklə də atalar sözü konseptlərlə işləyir.

X.Musaeva

Conceptualization of language and proverb

Summary

The article deals with problems of conceptualization of language. In attention's centre is manifestation of concepts in proverbs. It is marked that proverb has conceptual nature.

Every component of proverb is concept. So proverb operates with proverbs.

Rəyçi: prof. Aslan Məmmədli

YAGUT ALIYEVA
AUL

GRAMMATICAL AND LEXICAL DIFFERENCES BETWEEN BRITISH AND AMERICAN ENGLISH

Açar sözlər: Britaniya ingiliscəsi, amerika ingiliscəsi, amerkanizimlər, standart ingilıs dili, dialektlər
Key words: British English, American English, Americanisms, Standard English, Dialects
Ключевые слова: британский английский, американский английский, американизмов, стандартный английский, диалекты

In the early part of the seventeenth century English settlers began to bring their language to America, and another series of changes began to take place. The settlers borrowed words from Indian languages for such strange trees as the hickory and persimmon, such unfamiliar animals as raccoons and woodchucks. Later they borrowed other words from settlers from other countries – for instance, *chowder* and *prairie* from the French, *scow* and *sleigh* from the Dutch. They made new combinations of English words, such as *backwoods* and *bullfrog*, or gave old English words entirely new meanings, such as *lumber* (which in British English means approximately *junk*) and *corn* (which in British means any grain, especially wheat). Some of the new terms were needed, because there were new and un-English things to talk about. Others can be explained only on the general theory that languages are always changing, and American English is no exception.

Aside from the new vocabulary, differences in pronunciation, in grammatical construction, and especially in intonation developed. If the colonization had taken place a few centuries earlier, American might have become as different from English as French is from Italian. But the settlement occurred after the invention of printing, and continued through a period when the idea of educating everybody was making rapid progress. For a long time most of the books read in America came from England, and a surprising number of Americans read those books, in or out of school. Moreover, most of the colonists seem to have felt strong ties with England. In this they were unlike their Anglo-Saxon ancestors, who apparently made a clean break with their continental homes.

A good many Englishmen and some Americans used to condemn every difference that did develop, and as recently as a generation ago it was not unusual to hear all "Americanisms" condemned, even in America. It is now generally recognized in this country that we are not bound to the Queen's English, but have a full right to work out our own habits. Even a good many of the English now concede this, though some of them object strongly to the fact that Americanisms are now having an influence on British usage.

American English (AmE) is the form of English used in the United State. It includes all English dialects used within the United States of America Regional dialects in the United States typically reflect the elements of the

language of the main immigrant groups in any particular region of the country, especially in terms of pronunciation and vernacular vocabulary. Scholars have mapped at least four major regional variations of spoken American English: Northern (really north-eastern), Southern, Midland, and Western.

British English also has a reasonable degree of uniformity in its formal written form. The spoken forms though vary considerably, reflecting a long history of dialect development amid isolated populations. Dialects and accents vary not only between the countries in the United Kingdom, England, Northern Ireland, Scotland and Wales, but also within these individual countries. There are also differences in the English spoken by different socio-economic groups.

Areas of differences between the two include pronunciation, grammar vocabulary spelling punctuation idioms formatting of dates and numbers.

There are thousands of differences in detail between British and American English, and occasionally they crowd together enough to make some difficulty. If you read that a man, having trouble with his *lorry*, got out his *spanner* and lifted the *bonnet* to see what was the matter, you might not realize that the driver of the *truck* had taken out his *wrench* and lifted the *hood*. It is amusing to play with such differences, but the theory that the American language is now essentially different from English does not hold up. It is often very difficult to decide whether a book was written by an American or an English man. Even in speech it would be hard to prove that national differences are greater than some local differences in either country. On the whole, it now seems probable that the language habits of the two countries will grow more, rather than less, alike, although some differences will undoubtedly remain and others may develop.

It also seems probable that there will be narrow-minded and snobbish people in both countries for some time to come. But generally speaking, anybody who learns to speak and write the standard English of his own country, and to regard that of the other country as a legitimate variety with certain interesting differences, will have little trouble wherever he goes.

Lexical differences of American variant highly extensive on the strength of multiple borrowing from Spanish and Indian languages, what was not in British English.

American variant		**British variant**
Subway	«metro»	underground
the movies	«kinoteatr»	the cinema
shop	«mağaza»	store
sidewalk	«səki»	pavement
line	«növbə »	queue
soccer	«futbol»	football
mailman	«poçtalyon»	postman
vacation	«tətil»	holiday
corn	«qarğıdalı»	maize
fall	«payız »	autumn

Also claim attention differences in writing some words in American and British variants of language.

For instance, following:

American variant	**British variant**
honor	honour
traveler	traveller
plow	plough
defense	defence
jail	gaol
center	centre
apologize	apologise

Grammatical differences of American variant consist in following:

1. In that events, when Britainians use Present Perfect, in Staffs can be used and Present Perfect, and Past Simple.
2. Simple past tense for present perfect Speakers of American English generally use the present perfect tense (have/has + past participle) far less than speakers of British English. In spoken American English it is very common to use the simple past tense as an alternative in situations where the present perfect would usually have been used in British English.
3. Examples I just had lunch. I‘ve just had lunch. I already saw that film. I‘ve already seen that film. Did you finish your work? Have you finished your work? I lost my keys. Can you help me look for it? (accepted in AmE) I have lost my keys. Can you help me look for it? (incorrect in BrE)

Some more examples A: Is Samantha here? B: No, she just left. A: Is Samantha here? B: No, she's just left. I can't find my keys. Did you see them anywhere? I can't find my keys. Have you seen them anywhere? Jenny feels ill. She ate too much. Jenny feels ill. She's eaten too much.

A: Are they going to the show tonight? B: No. They already saw it. A: Are they going to the show tonight? B: No. They've already seen it. A: Can I borrow your book? B: No, I didn't read it yet. A: Can I borrow your book? B: No, I haven't read it yet.

4. Take a shower/a bath instead of have a shower/a bath.
5. Shall is not used. In all persons is used by will.
6. Needn't (do) usually is not used. Accustomed form -don't need to (do).
7. After demand, insist, require etc should usually is NOT used. I demanded that he apologize (instead of I demanded that he should apologize in British variant).
6. to/in THE hospital instead of to/in hospital in BrE.
7. on the weekend/on weekend instead of at the weekend/at weekend.
8. on a street instead of in a street.
9. Different from or than instead of different to/from
10. Write is used with to or without the pretext.
11. Past participle of "got" is "gotten"
12. To burn, to spoil and other verbs, which can be regular or irregular in the british variant, in the american variant always regular.

13. Past Perfect, as a rule, is not used completely.

14. Have you got/ do you have In AmE 'have' and forms with do/does/did are the usual way to show possession, etc, in positive statements, negatives and questions. Have got is not used in questions but is used in positive statements, especially to emphasize that somebody has one thing rather than the other. "Does your brother have brown hair"?. "No, he has got blond hair." " Have you got" is the usual verb in BrE to show possession, etc, in positive statements in the present tense, in negative statements and in the questions.

Have you got/ do you have We don't have a television. I have got no objection. I have no objection.(formal) Do you have a meeting today? Have you got a meeting today? They have a wonderful house.(AmE) They have got a wonderful house. (BrE)

15. In British English collective nouns, (i.e. nouns referring to particular groups of people or things), (e.g. staff , government, class, team) can be followed by a singular or plural verb depending on whether the group is thought of as one idea, or as many individuals , e.g.: My team is winning. The other team are all sitting down. In American English collective nouns are always followed by a singular verb, so an American would usually say: Which team is losing? Whereas in British English both plural and singular forms of the verb are possible, according to whether the emphasis is, respectively, on the body as a whole or on the individual members as in: Which team is/are losing?

So, in this article we tried to show some Grammatical and Lexical differences between British and American English.

Bibliography

1. Murphy Raymond. English Grammar in Use. - Cambridge University Press, 1997.
2. Орлов Г.А. Современный английский язык в Австралии. –Москва, «Высшая школа», 1978.
3. Швейцер А.Д. Американский вариант литературного английского языка: пути формирования и современный статус.//Вопросы языкознания,1995, №6.
4. Г.Б.Антрушина, О.В.Афанасьева. Лексикология английского языка. - М. Изд. Дрофа. 1999
5. F.R.Palmer. Semantics. A new outline. - M. V.Sh. 1982.

Y.Əliyeva

Britaniya və Amerika ingiliscəsi arasında qrammatik və leksik fərqlər

Xülasə

Məqalə Amerika və Britaniya ingiliscəsi arasında mövcud olan qrammatik və leksik fərqlərə həsr olunub. Bildiyimiz kimi, bu iki variant arasında bəzi fərqli cəhətlər mövcuddur. Bu fərqli cəhətlər özünü əsasən tələfüzdə, qrammatikada və leksikada göstərir. Amerika İngiliscəsinə ABŞ-da istifadə olunan bütün ingilis dialektləri daxildir, ABŞ regional dialekti xüsusilə tələffüz

və lexicon baxımından ölkənin hər rayonunda əsasən immiqrant qruplarının dil elementlərində əks olunur.

Britaniya ingiliscəsində danışan əhalinin dialekti böyük tarixə malik olsada xeyli dəyişikliyə məruz qalmışdır. Dialektlərdəki fərqlər Böyük Britaniya, İngiltərə, Şimali İrlandiya, Şotlandiya və Uels, ölkələrinin əhalisi arasında da öz fərqliliyini göstərir. Biz də öz məqaləmizdə, nümunələr əsasında həmin bu fərqlilikləri göstərməyə çalışmışıq.

Я. Алиева

Грамматические и лексические различия между Британским и Американским английским

Rezюме

В статье рассматриваются грамматические и лексические различия между Британским и Американским английским. Мы знаем, что есть некоторые различия между этими двумя вариантами. Американский английский является формой английского языка, используемого в Соединенных Штатах. Она включает в себя все английские диалекты, используемые в Соединенных Штатах Америки региональные диалекты в Соединенных Штатах обычно отражают элементы языка из основных иммигрантских групп в каждом конкретном регионе страны, особенно в плане произношения и народной лексики.

Британский английский также имеет достаточную степень единообразия в ее формальном письменном виде. Разговорной формы, хотя значительно различаются, что отражает долгую историю развития диалекта среди изолированных популяций. Диалекты и акценты меняются не только между странами, в Великобритании, Англии, Северной Ирландии, Шотландии и Уэльса, но и внутри этих отдельных стран. Итак, в этой статье мы попытались показать некоторые из них.

Rəyçi**:** dos. Kəmalə Cəfərova

GULBENIZ JAHANGIROVA
AUL

LINGUISTIC ASPECTS OF BLACK ENGLISH
(Lexical peculiarities)

Açar sözlər: Qara (küçə dialekti) İngilis dili, standart ingilıs dili, linqvistik aspekt
Key words: Black English, standard English, linguistic aspect.
Ключевые слова: Черный английский, стандартный английский, языковой аспект.

Black English is the communicative and social system, originally created at the intersection of three dimensions - social class, ethnic and territorial. Black English has existed as a social dialect since XVII century. At present 80% of Black Americans speak Black English. Black English is widely used in modern literature (fiction and non-fiction), music, mass media (news broadcasts, newspapers, commercial advertising) and in such daily routine matters as safety instructions, everyday conversations etc.

In our article we will try to explain the linguistic aspects of Black English. Black English is very actual in terms of sociolinguistics and language interaction development, in racial relations and ethnic cultures.

Black English is a term going back to 1969. It is used almost exclusively as the name for a dialect of American English spoken by many black Americans.

Black English is a variety of English, spoken in America and it is the subject of many controversies, the problem being that of whether considering it a language, a dialect or simply a slang talk. This language variety, also known a Ebonics, is nearly as old as Standard American English, but it has often been misinterpreted as defective, it has never been standardized and has always had lower status compared to Standard American English.

From the 1960's to the present, African American English has increasingly become also acceptable term for Black English , and the corresponding official name for the language variety used by Africans Americans is thus African American English or African American Vernacular English (AAVE).

Black English Vernacular (BEV) as coined by William Labov in 1972 defines the variety American English spoken by Black People. Its pronunciation is in some respects common to Southern American English, which is spoken by many African Americans in the United States and by many non-African American.

Ebonics is a recent and controversial neologism, coined by Robert L. Williams during a 1973 conference in St. Louis, Missouri, "cognitive and Language Development of the Black Child". It is a blend of ebony (a synonym for black that lacks its pejorative connotations) and phonics (pertaining to speech sounds) and by definition it refers specifically to an African-language-based Creole (from an earlier pidgin) that has been relexified by borrowing from English, resulting in what African Americans now speak in the United States.

Black English is complex, controversial, and only partly understood. Records of the early speech forms are sparse. It is unclear, how much influence black speech has had on the pronunciation of southern whites; according to some linguists, gen-

eration of close contact resulted in the families of the slaves owners picking up some of the speech habits of their servants, which gradually developed into the distinctive southern 'drawl'. Slave labor in the south gave birth to diverse linguistic norms; former indentured servants from all parts of the British Isles, who often became overseers on plantations, variously influenced the foundation of Black English. First the industrial revolution then the Civil War disrupted slavery and promoted African-American migration within the U.S., s a result of which slave dialects were transplanted from Southern plantation to the factories of the North and Midwest. There was a widespread exodus to the industrial cities of the northern states, and black culture became known throughout the country for its music and dance.

Many historical events have had an effect on Black English. One of this was the early use of English-based pidgins and creoles among slave populations, as almost all Africans originally were brought to the United States as slaves. Pidgin is a variety of a language which developed for some practical purpose, such as trading, among groups of people who did not know each other's language. Creole is a pidgin which has become the first language of a social community.

For the most part, AAVE uses the lexicon of SAE, (Standard American English) particularly informal and southern dialects. There are some notable differences, however. It has been suggested that some of this vocabulary has its origin in West African languages, but etymology is often difficult to trace and without a trail of recorded usage the suggestions below cannot be considered proven, and in many cases are not recognized by linguists.

AAVE also has words that either are not part of Standard American English, or have strikingly different meanings from their common usage in SAE. For example, there are several words in AAVE referring to white people which are not part of mainstream SAE; these include the use of gray as an adjective for whites (as in "gray dude"), possibly from the color of Confederate uniforms, possibly an extension of the slang use for "Irish", "Ofay," which is pejorative, is another general term for a white; it might derive from the Yoruba word ofe, spoken in hopes of disappearing from danger such as that posed by European traders. However, most dictionaries simply refer to this word as having an unknown etymology. Kitchen refers to the particularly curly or kinky hair at the nape of the neck, and siditty or seddity means snobbish or bourgeois.

AAVE does not have a vocabulary separate from other varieties of English. However AAVE speakers do use some words which are not found in other varieties and furthermore use some English words in ways that differ from the standard dialects.

A number of words used in standard English may also have their origin in AAVE or at least in the West African languages that contributed to AAVE's development. These include:

banana (Mandingo)
yam (Mandingo)
okra (Akan)
gumbo (Western Bantu)

A discussion of AAVE vocabulary might proceed by noting that words can be seen to be composed of a form (a sound signal) and a meaning. In some cases both the form and the meaning are taken from West African sources. In other case the form is from English but the meaning appears to be derived from West African sources. Some cases are ambiguous and seem to involve what the late Fredric Cassidy called a multiple etymology.

West African Form + West African Meaning:

bogus 'fake/fraudulent' Hausa boko, or boko-boko 'deceit, fraud'.

hep, hip 'well informed, up-to-date' Wolof hepi, hipi 'to open one's eyes, be aware of what is going on'.

English Form + West African Meaning:

cat 'a friend, a fellow, etc.' Wolof -kat (a suffix denoting a person)

cool 'calm, controlled' Mandingo suma 'slow' (literally 'cool')

dig 'to understand, appreciate, pay attention' Wolof deg, dega 'to understand, appreciate'

bad 'really good'

In West African languages and Caribbean creoles a word meaning 'bad' is often used to mean 'good' or 'a lot/intense'. For instance, in Guyanese Creole mi laik am bad, yu noo means 'I like him a lot'. Dalby mentions Mandingo (Bambara) a nyinata jaw-ke 'She's very pretty.' (literally 'She is beautiful bad.'); also Krio (a creole language spoken in West Africa) mi gud baad.

Black English also emplys a d sound for the voiced Standard English th at the beginning of the words such as the, that, those, there; which are replaced by duh, dat, dose, dere, and dey. Black English has the "d" mostly at the beginning of the words, but otherwise v for the voiced th. For example "other" may be pronounced as "ovvah". Another phonological characteristic is "r-lessness," or the dropping of rrs after vowels. At the end of the words that is shown by -ah, as in "evvah" for the word "ever" and "remembah" for "remember."

Black English also often simplifies or weakens consonant clusters at the ends of words. This tendency is quite strong; some words are regularly pronounced without the final consonant, such as jusr and rounr. Nouns that end in a cluster such as -s, -p,-t or -k in Standard English will change in Black English so that those clusters are dropped and an "-es" is added in the plural. Thus "desk" becomes "desr" and the plural becomes "desses"; "test" becomes "tesr" and the plural becomes "tesses."

The most common application of elision or loss of unstressed word-initial syllable is the loss of the schwa in word-initial position, as in rbout (about), rgree (agree), rlow (allow). The unstressed word-initial syllables themselves may be lost, as in rbacco (tobacco), rcept (accept) and rmember (remember).

Another interesting set of vocabulary items are called loan translations or "calques". In such cases a complex idea is expressed in some West African language by a combination of two words. In AAVE these African words appear to have been directly translated and the same concept is expressed by the combination of the equivalent English items

bad-eye 'nasty look', Mandingo, nyE-jugu 'hateful glance' (lit. 'bad-eye')

big-eye 'greedy', Ibo. anya uku 'covetous' (literally 'big-eye').

Any discussion of AAVE vocabulary must take note of the many recent innovations which occur in this variety and which tend to spread rapidly to other varieties of English. Most recent innovations are not enduring. These lexical items give regionally and generationally restricted varieties of AAVE their particular texture.AAE is definitely not the only nonstandard vernacular spoken in the USA. Its excessive stigmatization and the related commitment on the part of some to eradicate it may have to do with negative attitudes inherited from the American colonial past, the period since which African Americans have been thought of as less intelligent. The very fact that vernaculars of the White middle-class have typically been identified by fiat as standard, although only some of them are close to it, reflects that prejudice, some tacit consensus in the overall society that everybody should adapt to White middle-class norms.

It is true that socio-economic stratification has imposed a system in which command of either standard or White middle class English has become part of the requirements for success in the professional world. However, developing proficiency in these norms need not be at the cost of abandoning one's vernacular for all communicative functions. Vernaculars have their own social identity functions; and many speakers are not ready, least of all eager, to renounce that social-indexical role of their vernacular.

As observed by A. Delpit they see in the humiliations of excessive corrections and in the very style of the corrections themselves, aggressions of their own ethnic and cultural identities. The children's negative reactions to inadequate approaches to the Standard English proficiency problem foster lack of enthusiasm, which in turn produces poor performance not only in Standard English but also in the classroom in general, especially when they become self-conscious linguistically.

It remains imperative that school systems teach Standard English more successfully to AAE-speakers. What hopefully we have presented in this paper is that this effort should be consistent with the development of diverse non-standard English vernaculars in North America since the colonial period. AAE is only one subset of such varieties out of many others. Perhaps excessive concern with AAE is in itself a negative factor that has ethicized the more general question of how to teach standard English efficiently to speakers of non-standard vernaculars in general without bruising their speakers' self esteem nor eroding their enthusiasm and interest in being educated.

Bibliography

1. Швейцер. А.Д.Социальная дифференциация английского языка в США. М.: Наука, 1983.

2. Social and Regional Varieties of Present Day English. Tarty State University, 2000.

3. Crystal D. How Languages Are Works? N.Y.: Penguin Books, 2001.

4. Crystal D. The English Language. N.Y.: Penguin Books, 2001.

5. Baugh C. and Cable T. English As a World Language. N.Y.: Taylor & Francis, 2002.

6. Baugh C. and Cable T .History of The English Language. N.Y.: Taylor & Francis, 2002.

G.Cahangirova

Qara (küçə dialekti) ingilis dilinin linqvistik aspektləri
(Leksik xüsusiyyətləri)
Xülasə

Məqalədə Qara (küçə dialekti) ingilis dilinin linqvistik aspektləri, əsasən leksik xüsusiyyətləri, haqqında danışılır. Bu məqalədə qara ingilis dilinin linqvistik aspektlərini izah etməyə çalışmışıq.

Qara ingilis dili XVII əsrdən, sosial dialekt kimi mövcud, olmuşdur. Lakin termin kimi yalnız 1969-cu ilə təsadüf edir. Hal-hazırda, qara dərili amerikalıların 80%-i Qara ingilis dilində danışırlar.

Qara ingilis dili müasir ədəbiyyatda (bədii və elmi), musiqi, media (xəbərlər, qəzetlər, reklam), və təhlükəsizlik təlimatları, gündəlik söhbətlər və s. bu məsələlərdə geniş istifadə olunur. Qara ingilis dilindən dünyanın bir çox yerlərində danışılır: Amerika Birləşmiş Ştatlarında (Havay), Böyük Britaniyada, Afrikada (Qambiya, Syerra Leone, Liberiya, Qana, Toqo, Nigeriyada, Kamerunda), Qərbi Hindistanda, Yeni Qvineyada: Avstraliya, Vyetnam, və s. ölkələrdə bu dialektdən geniş istifadə olunur.

Лингвистические аспекты черный английский
(Лексические особенности)
Резюме

Данная статья рассказывает о лингвистические аспекты черный английский язык (лексические особенности). В нашей статье мы постараемся объяснить лингвистические аспекты черный английский язык. Мы также рассмотрели лингвистические аспекты черный английский, особенно его лексические особенности, которые были сформированы в процессе языкового взаимодействия.

Черный английский язык является коммуникативной и социальной системы, изначально созданной на пересечении трех измерениях - социальный класс, этническое и территориальное. Черный английский язык существовал как социальный диалект, поскольку XVII века, но этот термин восходит только к 1969 году. В настоящее время 80% чернокожих американцев говорят черный английский язык.

Черный английский язык широко используется в современной литературе (художественной и научно-популярной), музыка, средства массовой информации (новостей, газет, коммерческой рекламе), и в таких вопросах, ежедневная рутина, как инструкции по технике безопасности, повседневных разговоров и т.д.

Rəyçi: dos. Cəfərov Amil

ЛЕЙЛА СЕЙИДЗАДЕ
ADU
leyla-suleymanova9@rambler.ru

РОЛЕВАЯ ИГРА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ В ОБУЧЕНИИ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

Açar sözlər: rol oyunları, hazırlıqsız nitqin məşqi, cüt və qrup işi, idrak maraqlarının formalaşması.
Ключевые слова: ролевая игра, тренировка неподготовленной речи, парная и групповая деятельность, формирование познавательных интересов.
Key words: role play, training of unprepared speech, pair and group activity, forming of cognitive interests.

Одним из эффективных приемов в обучении общению являются ролевые игры, поскольку они приближают речевую деятельность к естественным нормам, помогают развивать навык общения, способствуют эффективной обработке языкового программного материала, обеспечивают практическую направленность обучения, помогают изложить равнодушие, скуку, формализм из учебно-воспитательного процесса. Что представляет собой ролевая игра? Что мы обычно понимаем под ролевой игрой? Как известно, большое значение в организации учебного процесса играет мотивация учения. Ролевая игра мотивирует речевую деятельность, так как обучаемые оказываются в ситуации, когда актуализируется потребность что-либо сказать, спросить, выяснить, доказать, чем-либо поделиться с собеседником. Студенты наглядно убеждаются в том, что язык можно использовать, как средство общения.

Сам термин «игра» на различных языках соответствует понятиям о шутке и смехе, легкости и удовольствии и указывает на связь этого процесса с положительными эмоциями. Вершиной эволюции игровой деятельности является сюжетная или ролевая игра – “мнимая ситуация”. Несовпадение содержания игрового действия и составляющих его операций приводит к тому, что студент играет в воображаемой ситуации, порождая и стимулируя тем самым процесс воображения: работа с образами, пронизывающая всю игровую деятельность, стимулирует процессы мышления.

Когда студенты принимают роль, то они разыгрывают ее в определенной ситуации. Группа студентов, разыгрывающая роль в аудитории уподобляется группе детей, играющих в школу, больницу, звездные войны и т.д. И те и другие бессознательно создают, творят свою собственную реальность и делая это, оперируют своими знаниями реального мира, развивая свои способности взаимодействовать с другими людьми. В этой ситуации нет зрителей. В ситуации отсутствует риск коммуникации и поведения реального мира. Деятельность доставляет удовольствие и не угрожает личности студента. Такая игра в роль скорее укрепит нежели разрушит уверенность в себе.

Вторым преимуществом ролевой игры является то, что она дает возможность использовать неподготовленную речь. Основная цель любой ролевой игры - тренировка неподготовленной речи [1, с. 23].

Каковы преимущества использования ролевой игры в аудитории:

1. Посредством ролевой игры в аудитории могут быть привнесены разнообразные:

а) формы опыта;

б) могут использоваться разнообразные функции, структуры, большой объем лексического материала.

Ролевая игра может превзойти возможности любой парной и групповой деятельности, тренировать студентов в умении говорить в любой ситуации на любую тему.

2. Ролевая игра ставит студентов в ситуации в которых им требуется использовать и развивать такие языковые формы, которые необходимы как смазочный материал в работе социальных взаимоотношений, которыми так часто пренебрегают наши учителя.

3. Некоторые люди часто учат английский для того, чтобы подготовиться к определенной роли в жизни (работать за границей, путешествовать). Для них будет очень полезен тот языковый материал, который им понадобится во время поездки и очень важно, чтобы впервые они могли испробовать свои силы в дружеском окружении классной комнаты. Для них ролевая игра становится очень важной генеральной репетицией к реальной жизни.

4. Ролевая игра снабжает застенчивых, неуверенных в себе студентов "маской" за которую они могут спрятаться. Студенты испытывают огромные затруднения, когда основной упор в обучении делается на личность обучающихся, на их непосредственный опыт. И в ролевой игре такие студенты получают обычно освобождение, поскольку их личность не затронута, им ненужно раскрываться.

5. Преимущество использования ролевой игры в том, что она доставляет удовольствие играющим в нее. Как только студенты начинают понимать, что именно от него требуется, они с удовольствием дают волю своему воображению. А поскольку это занятие им нравится, то учебный материал усваивается намного эффективнее.

6. Ролевая игра обладает целой гаммой технологий (коммуникативной технологией, которая развивает языковую беглость учащихся, способствует взаимодействию в классе и повышает мотивацию) [2, с. 14].

Процесс обучения состоит из нескольких фаз:

- фаза презентации;
- фаза полузнаний;
- фаза закрепления.

Ролевая игра принадлежит к категории технологии обучения языку, которую относят к технологии обучения с низким вводом и высоким выводом. Это означает, что сконцентрированная вокруг учителя фаза презентации очень коротка. После короткого вступления студенты погружаются в деятельность в которой выполнение задания намного важнее, чем использование точных слов; деятельность, в которой беглость превалирует над аккуратностью. Естественно, что язык, который студенты используют в ролевой игре, а вернее языковый материал, должен быть введен на более ранних стадиях обучения.

Ролевая игра пригодна для каждого вида работы с языком (отработка структур, лексики, изучение функций, интонационных моделей), это также использование правильного слова в правильном месте и в правильное время.

Ролевые игры, которые обрабатываются, заучиваются и проигрываются для других студентов - не являются больше ролевыми играми, а называются драматическими представлениями. Ролевая игра касается в основном процесса игры, а не готового продукта. Это должно быть уяснено с самого начала, поскольку многие студенты очень застенчивы и они робеют, когда их заставляют участвовать в спектакле. И кроме того, они часто убеждены в том, что они не обладают талантом игры. В ролевой игре они не участвуют в спектакле, там нет публики. Даже учитель должен отойти на задний план, поскольку его присутствие может препятствовать - своей готовностью наброситься на студента каждый раз, когда допускаются ошибки. Обучение наиболее эффективно в атмосфере, свободной от напряжения. Ролевая игра может быть показана другим или записана на пленку, но это не обязательно. Ролевая игра это изучение языка [3, с. 20].

Основные моменты, на которые следует обратить внимание при организации ролевой игры:

- При организации ролевой игры следует начинать всегда с парной, а не с групповой работы (гораздо легче организовать беседу с кем-то одним, находящимся рядом с вами или перед вами, не нарушая планировки). Существует еще и психологическое обоснование.

- На начальных этапах следует организовать короткие виды деятельности, которые постепенно приучат студентов к ролевой игре.

- Ролевая игра должна быть рассчитана на разнообразные типы студентов.

- Студенты должны понимать ситуацию и то, что написано в ролевой карточке перед началом игры.

- Следует быть очень тактичным, не огорчайтесь если одна или две пары не принимают участие в деятельности. Помните, что когда вы проводили обычные уроки, они могли также оставаться совершенно безучастными, о чем то думать или мечтать, а вы не замечали этого.

- Не используйте ролевой игры чересчур трудной и требующей эмоциональной перегрузки, до тех пор, пока ваши студенты не привыкнут к этому виду деятельности. Если же вы этого не учтете, то студенты могут перейти на родной язык. Старайтесь терпимее относиться к небольшим языковым вторжениям на родном языке, если это помогает продвижению ролевой игры.

- Если ваши студенты все же переходят на родной язык, то устанавливайте задания более развернуто, начиная с работы в парах и легкой ролевой игры с информационными заданиями. Если это не срабатывает, то это означает, что ваша аудитория слишком закрепощена и необходима предварительная подготовка (коммуникативные упражнения) чтобы студенты расковались.

- Всегда продумывайте последующие виды деятельности для тех групп или пар, которые заканчивают раньше других.

- Установите точный лимит времени и старайтесь добиваться, чтобы каждый этап ему соответствовал [4, с. 48].

Ролевая карточка должна быть краткой. Если предполагается использование каких-то лингвистических структур, то студенты должны быть с ними хорошо ознакомлены. Когда студенты прочтут свою ролевую карточку, они должны либо вернуть ее учителю либо перевернуть ее и обращаться к ней только тогда, когда им необходимо.

Экспериментальная проверка показала, что адекватной формой игрового общения становилась имитационная ролевая игра. В такой сфере соблюдались правила имитируемой деятельности, общение организовывалось в соответствии с игровым заданием, учитывались правильные и неправильные решения, по окончании игры подводились итоги, определялись победители, выполнившие задания наилучшим образом.

Имитационные игры разработаны и организовывались на основании принятой процедуры, которая включала обоснование выбора формы игры, определение ее целей, разработку сюжета и конкретизацию задач каждого участника, уточнения состава и содержания речевых действий, осуществление игры, подведение ее итогов.

Участникам предлагалось найти дополнительные научные факты, подумать над формой и содержанием своих реплик, подобрать иллюстрации. Эта работа приблизилась по способу организации к обсуждению проблем на уроке иностранного языка, но отличалась тем, что общение студентов осуществлялось в соответствии с распределенными между ними ролями и игровым сюжетом.

В работе используются имитационные игры в целях формирования у студентов социально-политической зрелости, нравственных знаний и убеждений. Для достижения этих целей организовываются игры мировоззренческого содержания. Так, например, имитируется дискуссия между студентами и их зарубежными сверстниками. Проводятся игровые дискуссии, раскрывающие отношения студентов к разным направлениям в литературе, изобразительном искусстве, кино. Участие в игровой дискуссии рассматривается как важное средство подготовки студентов к творческому и самостоятельному обсуждению проблемы, независимому от сюжета и роли обмену мыслями, активному и инициативному иноязычному общению.

Система обучения диалогу должна предусматривать овладение речевой деятельностью не как закостенелой схемой застывших реплик или строго отобранным набором правил диалога, а как живой, активной, речемыслительной деятельностью, полностью ориентированной на личность собеседника. Необходимо побуждать учащихся к решению проблемных задач, к умозаключениям, резюмированию и т.д.

Существует ряд интерактивных технологий обучения диалогической речи, направленных на формирование коммуникативной компетенции.

Интерактивная деятельность на уроках предполагает организацию и развитие диалогового общения, которое ведет к взаимопониманию, взаимодействию, к совместному решению общих, но значимых для каждого участника задач. Интерактив исключает доминирование как одного выступающего, так и

одного мнения над другим. В ходе диалогового обучения учащиеся учатся критически мыслить, решать сложные проблемы на основе анализа обстоятельств и соответствующей информации, взвешивать альтернативные мнения, принимать продуманные решения, участвовать в дискуссиях, общаться с другими людьми. Для этого на уроках организовываются индивидуальная, парная и групповая работы, применяются исследовательские проекты, ролевые игры, проводится работа с документами и различными источниками информации, используются творческие работы.

Эти технологии используются при изучении различных тем, при заполнении формы необходимым лексико-грамматическим материалом.

Приведенные в данной работе примеры дают основание утверждать, что ролевая игра как форма организации речевой ситуации при обучении диалогической речи является средством интенсификации обучения групповому общению.

Наиболее сильным мотивирующим фактором являются приемы обучения, удовлетворяющие потребность студентов в новизне изучаемого материала и разнообразии выполняемых упражнений. Использование разнообразных приемов обучение способствует закреплению языковых явлений в памяти, созданию более стойких зрительных и слуховых образов, поддержанию интереса и активности учащихся.

Урок иностранного языка рассматривается как социальное явление, где классная аудитория – это определенная социальная среда, в которой учитель и студенты вступают в определенные социальные отношения друг с другом, где учебный процесс – это взаимодействие всех присутствующих. При этом успех в обучении – это результат коллективного использования всех возможностей для обучения. И обучаемые должны вносить значительный вклад в это процесс.

Ролевая игра мотивирует речевую деятельность, т. к. обучаемые оказываются в ситуации, когда актуализируется потребность что-либо сказать, спросить, выяснить, доказать.

Игра активизирует стремление студентов к контакту друг с другом и учителем, создает условия равенства в речевом партнерстве, разрушает традиционный барьер между учителем и студентом.

Игра дает возможность робким, неуверенным в себе студентам говорить и тем самым преодолевать барьер неуверенности. В ролевой игре каждый получает роль и должен быть активным партнером в речевом общении.

В играх студенты овладевают такими элементами общения, как умение начать беседу, поддержать ее, прервать собеседника в нужный момент, согласиться с ним или опровергнуть его, умение целенаправленно слушать собеседника, задавать уточняющие вопросы и т. д.

Практически все учебное время в ролевой игре отведено на речевую практику, при этом не только говорящий, но и слушающий максимально активен, т. к. он должен понять и запомнить реплику партнера, соотнести ее с ситуацией, определить, насколько она соответствует ситуации и задаче общения и правильно отреагировать на реплику.

Ошибки являются неотъемлемой частью процесса обучения языку, и возможность свободно делать ошибки на уроке скорее содействует обучению нежели сдерживать его. Они постепенно исчезают, по мере того, как студенты становятся более компетентными и уверенными в себе.

Студенты на данном уровне обычно допускают ошибки одинакового типа как в ролевой игре, так и при работе с любым другим изучаемым материалом. И поэтому вы можете предусмотреть наиболее типичные ошибки и упредить их, продумав предварительные упражнения на использование определенных структур, лексических единиц, которые затем будут использоваться в ролевой игре.

Во время игры учитель должен переходить от группы к группе замечая ошибки с тем, чтобы после ролевой игры или на следующем уроке приступить к работе над ошибками. Очень важно при этом заставить студентов самих дать правильный вариант фразы или слова, в котором были допущены ошибки, написать их на доске и сопроводить их при этом каким-то типом коррективных упражнений, которые могли бы наилучшим образом способствовать отработке правильного варианта самими студентами [5, с.17].

Таким образом, ролевые игры положительно влияют на формирование познавательных интересов, способствуют осознанному освоению иностранного языка. Они содействуют развитию таких качеств, как самостоятельность, инициативность, воспитанию чувства единства. Студенты активно работают, помогают друг другу, внимательно слушают своих товарищей; учитель лишь управляет учебной деятельностью.

Литература

1. Ливингстоун К. Ролевые игры в обучении иностранным языкам. М.: Высшая школа, 1988.
2. Стронин М.Ф. Обучающие игры на английском языке. М.: Просвещение, 1984.
3. Гальскова Н.Д. Современная методика обучения иностранным языкам. – М.: АРКТИ, 2002.
4. Эльконин Д.Б. Психология игры. М.: Педагогика, 1978.
5. Кашлев С.С. Технология интерактивного обучения. Иностранные языки в школе, № 3, 2005.

Leyla Seyidzadə

Rol oyunu və onun ingilis dilinin tədrisindəki əhəmiyyəti

Xülasə

Bu məqalə rol oyunu və onun ingilis dilinin tədrisindəki əhəmiyyətidən bəhs edir. Rol oyunları idrak maraqlarının formalaşmasına müsbət təsiri, xarici dilin mənimsəməsinə kömək edir. Onlar sərbəstlik, təşşəbbüskarlıq, birlik hissinin artımı kimi xüsusiyyətlərin inkişafına kömək edir. Tələbələr fəal işləyirlər, bir-birinə kömək edirlər, öz yoldaşlarını diqqətlə dinləyirlər; müəllim isə yalnız tədris prosesini idarə edir.

Leyla Seyidzade

Role play and its influence in teaching English

Summary

This article deals with role play and its influence in teaching English. Role plays have a positive effect in the formation of cognitive interests, help meaningful mastering of a foreign language. They contribute to the development of such qualities as independence, initiative, training of sense of unity. Students work actively, help each other, listen to their friends attentively; the teacher only directs the teaching process.

Rəyçi: Qönçə Əbdülrəhimova

ALIK HANIFAYEV
Université des Langues d'Azerbaïdjan
SEVDA MAMMADOVA
Université Slave de Bakou
mammadova _ 88 @ yahoo.fr

LES TEXTES LITTERAIRES ET LA LECTURE EN CONTEXTE FLE.

Açar sözlər: Ədəbiyyat, ədəbi mətn, mətnin oxunuşu,
Key words Literature, Literary text, Textual reading, Literalness iterariness.

Le mot *« littérature »* prend son origine du latin et signifie « écriture ». Alors, la littérature est originellement liée à l'écrit. A partir du 15e s. le mot « littérature » est utilisé comme un synonyme d' « érudition », qui exprime l'ensemble des connaissances, la culture générale que partagent les étudiants en français langue étrangère. La notion « avoir des lettres » appartenait aux personnes cultivées, érudites. Puis, c'est au 18e s. que l'homme de lettres apparaît, la littérature a un sens moderne et exprime l'ensemble des œuvres, des textes littéraires. Car, le texte est au centre de toute communication langagière. « C'est le lien extérieur et objectif entre le producteur et le récepteur, qu'ils communiquent en face à face ou à distance » (1-77).

Une question se pose : *Pourquoi fait-on de la littérature ?* En résumé, par intérêt ou par amour ! En analysant les données plus précisément, nous pouvons voir trois causes essentielles :

1. L'intérêt pour la littérature en général ;
2. L'intérêt pour la littérature française ;
3. Le désir de bien acquérir la culture française, aussi bien dans le domaine de la compréhension que dans celui de l'expression écrite.

Dans l'enseignement d'une langue étrangère, le texte littéraire peut et doit servir à des différents besoins. Ceux-ci peuvent être didactiques, linguistiques, culturels, intellectuels et esthétiques. Il faut constater que le texte littéraire est une forme des documents authentiques et il présente beaucoup de possibilités didactiques dès qu'il entre en classe de langue, puisqu'il joue le rôle du déclencheur. Ce type de texte se distingue des autres documents écrits par son caractère littéraire. Car, la même réalité peut être décrite de différentes manières. L'aspect littéraire donne du mouvement et de l'émotion à ce qu'on décrit par écrit. Ils sont écrits pour la lecture et ils servent à la découverte d'une autre littérature, d'une autre culture, d'une autre mentalité, d'un autre mode de vie, d'un autre comportement. Plus on en lit, plus on en va loin. Analysons maintenant, les deux structures du texte présenté par Cornaire C. (2-30) :

1. La microstructure d'un texte (ou la base d'un texte) est constituée d'une liste de propositions et des relations qu'elles entretiennent entre elles et la durée de lecture dépend du nombre de propositions et de leurs relations.

2. La macrostructure d'un texte est une structure de signification globale du texte, un genre de résumé qui peut être élaboré à partir des propositions constituant la base du texte, si le texte est bien organisé.

Selon Jean Paul Bronckart « le texte est une unité communicative de rang supérieur » (3-84), C'est-à-dire, l'apprentissage et la compréhension du texte par les apprenants permettent de mieux communiquer et de se poser des questions sur le texte, de cette manière, l'enseignant pourra les évaluer facilement et savoir les capacités des élèves.

Il est évident que l'étude du texte littéraire se réalise par l'explication de l'enseignant sur la littérature en saisissant les étapes principales du récit littéraire : **état initial**, **complication**, **résolution**, **dénouement** qui constituent le minimum de compréhension, des blocs autour desquels des éléments complémentaires s'ajoutent. En suivant ces étapes, l'enseignant peut demander aux apprenants de se poser les uns aux autres des questions sur le texte. De cette façon, il pourra savoir le niveau de compréhension des élèves.

Dans l'approche du texte littéraire on a deux notions : **la littéralité** et **la littérarité**.

La littéralité est comprise comme une conformité à la lettre, au texte, tandis que la littérarité garde un certain mystère. Le mot « littérarité » est la traduction du russe *literaturnost* formé avec le suffixe –nost, qui désigne le caractère de ce qui est littéraire, ce qui fait d'une œuvre donnée une œuvre littéraire.

La littéralité a le caractère de ce qui suit le texte lettre à lettre, faisant une traduction mot à mot. D'après R. Jacobson, « l'objet d'étude de cette science n'est pas la littérature, mais la littérarité » (4-13).

On distingue le livre littéraire du livre non littéraire et on voit clairement que le texte non littéraire a un seul sens, par contre le texte littéraire donne une naissance à une lecture plurielle. D'une part, il peut être abordé sous différents types d'analyse et d'autre part, il permet à de multiples lectures, interprétations, comme le dit Umberto Eco : « Dire qu'un texte est potentiellement sans fin ne signifie pas que tout acte d'interprétation puisse avoir une fin heureuse. Il y a des interprétations scandaleusement inacceptables » (4-8).

Les principaux éléments et les types du texte littéraire.

A l'intérieur de la notion de « littérature » on a d'autres notions qui sont les suivantes :

1. La transtextualité est un élément principal, qui met en relation d'autres textes ;

2. L'intertextualité est une relation de coprésence entre deux ou plusieurs textes ;

3. La paratextualité met en relation le texte avec tout ce qui l'entoure : le titre, le sous-titre, les épigraphes, les illustrations ;

4. La métatextualité unit un texte à un autre texte en relation critique ;

5. L'hypertextualité unit un texte B appelé hypertexte à un texte antérieur A appelé hypotexte. A la différence de l'intertextualité, elle est connue, reconnue ;

6. L'architextualité unit un texte à une catégorie plus générale, telle que le genre (roman, essai).

Quant aux types du texte littéraire, nous proposons la comparaison de deux auteurs qui ont distingué différents types :

VIGNER Gérard (5-82).	REUTER Yves (4-121)
Des textes à dominante narrative : reportages, romans souvenirs, comptes rendus, rapport d'enquête.	Le narratif-se caractérise par une succession d'événements, organisés en une intrigue.
Des textes à dominante descriptive : extraits de romans, manuels, comptes rendus d'expérience, cours polycopiés.	Le descriptif-peut se définir comme la mise en scène d'un lieu, d'un personnage, d'un objet.
Des textes à dominante expressive : poésies, pièce de théâtre, bandes dessinées, lettres professionnelles.	
Des textes à dominante logico-argumentative : communications scientifiques, essais, lettres fonctionnelles, professionnelles, critique de livres, etc.	L'argumentatif- consiste en construction d'un texte visant à modifier les représentations ou les opinions du destinataire à propos d'un objet du discours.
Des textes à dominante prescriptive : modes d'emploi, notices, documents administratifs, notes de service.	
	Le dialogal - est encore moins structuré. Il consiste en une coconstruction et est composé d'unités dialogales.

Maintenant faisons connaissance avec quelques formes littéraires proposées par Alain Pages (6-82) :

Texte poétique	Sonnet, ode, ballade, poésie engagée, chanson
Texte théâtral	Comédie, tragédie, drame, pièce de théâtre, sketches
Texte autobiographique	Confessions, journal intime, mémoires, autoportraits, biographie
Texte comique	Comédie de mœurs, comédie d'intrigue, comédie de caractères, farce
Texte didactique	Essai, chronique historique, manifeste littéraire, genres moraux, genre philosophique, critique littéraire
Texte dramatique	Drame bourgeois, drame romantique, drame moderne
Texte épique	Epopée, chanson de geste, roman,

	récit historique, théâtre épique
Texte épistolaire	Correspondance, épître, roman épistolaire, lettre ouverte
Texte lyrique	Ode, élégie, contemplation, hymne, méditation
Texte merveilleux et fantastique	Conte de fées, féeries, roman gothique, roman fantastique, science-fiction

Les méthodes d'analyses et différentes approches du texte littéraire.

L'analyse du texte a le double objectif : il permet de mieux comprendre un texte pour mieux saisir le sens et il permet de rendre compte par écrit, de la compréhension du texte d'une façon cohérente.

Une analyse littéraire est une méthode qui nous permet de lire en profondeur un texte, de l'analyser en détail, pour mieux apprécier les liens entre le style et le contenu, et entre le passage en question et le texte dans lequel il apparaît. Il ne s'agit pas de redire ce que l'auteur dit, mais d'étudier de près comment il/elle l'a dit et pourquoi il/elle a choisi cette forme pour ce contenu.

L'analyse littéraire comprend deux étapes :

1. Lecture méthodique du texte
2. La synthèse du texte

La première sert à découvrir la pensée de l'auteur et les moyens d'expression de cette pensée. Ainsi, la lecture méthodique sert à révéler le contenu du texte, la manière et les moyens d'exprimer ce contenu. Tandis que la synthèse du texte sert à rendre compte de la lecture du texte.

L'analyse littéraire comprend les éléments suivants :

des thèmes-la façon originale de les traiter, leur transfiguration, leur exposition ; un sentiment-son évocation, son époque ; une tonalité-lyrique, pathétique, tragique, comique, tragicomique, dramatique ; un caractère-concret, abstrait, pittoresque ; un ton-invocation, confidence, burlesque, humour, blague, farce ; un rythme-vie, dynamisme, calme, rythmé, bouleversant, émouvant ; une structure-opposition, parallélisme, répétition, alternance ; un mode d'expression-le conte, le chant, le poème, le dialogue théâtral. La lecture d'un texte littéraire est un acte complexe. Ainsi, lire un texte littéraire, c'est :

1. Identifier les structures ;
2. Découvrir les éléments formels ;
3. Révéler l'idée motrice et les acteurs principaux ;
4. Attribuer une signification correspondante.

Nous devons souligner le caractère polysémique et polyvalent du texte littéraire, puisqu'il peut avoir de nombreuses interprétations. Quand le texte littéraire est exploité en classe de langue, il devient un document authentique à valeur didactique. Mais il a aussi en premier lieu des valeurs esthétiques et culturelles. Le texte littéraire se base non seulement sur la grammaire de la phrase, mais aussi sur la grammaire du texte, ce qui le rend bien rythmé et enchaîné. Et puis, le texte littéraire se distingue par son caractère communicatif et expressif. En

effet, c'est son expressivité qui le distingue des autres formes de l'écrit. Et enfin, le texte littéraire et marquée d'une certaine nuance d'intemporalité. Pourquoi ? Parce que le sujets qu'il propose sont universels et ils sont toujours valables, que ce soit dans le passé, aujourd'hui ou dans l'avenir. Comment faire l'analyse du texte littéraire ? Certes, il en existe différentes formes, nous proposons la suivante :

Qui est l'auteur du texte ? Quand ce texte est-il écrit ? Pour quelle occasion ce texte est-il écrit ? Quel est le genre du texte littéraire dont il s'agit ? Est-ce qu l'auteur est présent dans le texte ? Le texte est-il vraisemblable ? Quelle époque est-elle décrite dans le texte ? Est-ce que le texte littéraire peut accrocher les lecteurs ? Comment est le rythme du texte littéraire? Comment est la tonalité du texte littéraire ? Comment est le style du texte littéraire ?

Comme on le voit, il y a plusieurs possibilités pour aborder un texte littéraire, qui présente sans doute un contenu thématique, linguistique, langagier, culturel, esthétique, pédagogique, didactique :

1. *Approche littéraire et stylistique*- pendant l'analyse littéraire, on prend en considération les formes et les genres littéraires. Quant aux critères stylistiques, on met accent sur les différents styles employés dans ce texte, comme : style écrit (soigné), style parlé (familier), style publiciste des journalistes, mais aussi l'emploi des métaphores, des métonymies, etc.
2. *Approche didactique et pédagogique*- on prend en considération le rôle didactique du document déclencheur et si le texte répond aux besoins, aux capacités et aux intérêts des apprenants. Par l'approche pédagogique, on découvre quelle conclusion les apprenants peuvent tirer du texte et son influence morale.
3. *Approche linguistique*- par cette approche, on sous-entend l'analyse du point de vue grammatical, lexical et phonétique. Pendant l'analyse grammatical, on fait attention à la grammaire de la phrase et à la grammaire du texte. Elles se diffèrent tout à fait, car dans la grammaire de la phrase on sous-entend la morphologie et la syntaxe. Tandis que dans la grammaire du texte, on analyse les éléments anaphoriques qui servent à relier les paragraphes : d'abord, puis, ensuite, enfin. Quant à l'analyse lexical, ici on tâche de découvrir si le langage du texte est riche en vocabulaire spécifique aux objectifs de la leçon et en vocabulaire du français non standard ce qui est une opposition aux règles du français standard. Dans la partie phonétique, on fait attention aux évènements phonétiques, comme : l'enchaînement, la liaison, l'hiatus, la dilation vocalique, etc.
4. *Approche culturelle*- c'est la mise en scène des différentes cultures, coutumes, traditions, superstitions, arts, etc. De cette manière, les apprenants entrent en contact avec la culture étrangère en la comparant avec la leur.

Nous partageons l'opinion suivante de Bernard UHODA « Le texte littéraire est visé pour le travail des différentes compétences en français langue seconde, même en français langue étrangère. Cependant, elle propose le plus souvent des activités de lecture qui limitent la compréhension du sens ou des activités d'écriture ludiques qui ne répondent pas à la formation en français langue seconde. Aussi, il faut noter la lecture explicative de la forme et du sens littéraire, sans laquelle le plaisir reste réduit et peu communicable. La formation des enseignants de FLS permet le renforcement de leur capacité à analyser le fonctionnement interne d'un texte littéraire, sa « mécanique » linguistique et stylistique. Pour les élèves, c'est la

découverte du monde francophone, « l'accès au plaisir (intellectuel, esthétique) du texte ». (7-35).

Maintenant, nous allons analyser les fonctions du texte littéraire et sa place dans de différentes méthodologies, présentées par Exel M-H (8-numéro spécial). Jusqu'aux années 1950, la littérature fournissait un bon exemple du bon usage grammatical, la manifestation la plus intéressante de la culture du pays et un bon moyen pour accéder à une certaine civilisation. Au début des années 1960, la méthodologie audio-visuelle privilégie l'oral et supprime le texte littéraire des supports d'apprentissage pour représenter la parole en premier rang. Avec l'approche communicative, au début des années 1980, la place du texte littéraire est reconnue, mais il n'est pas accompagné d'une réflexion didactique et méthodologique. Il faut noter que l'approche communicative apprend aux apprenants à entrer en communication orale et écrite. Parfois, il est considéré comme un simple document authentique. Dans les années 1990, grâce à l'intérêt des didacticiens du FLE le texte littéraire est en même rang que la littérature. Une méthode d'approche du texte littéraire doit être cohérente, adaptée aux divers textes, à leurs spécificités, aussi bien qu'aux différents niveaux d'apprentissage. Mais ce qui distingue les texte littéraires des texte authentiques, c'est notamment leur littérarité ou bien leur côté littéraire qui fait face au côté authentique.

Le texte littéraire en contexte FLE.

Pour enrichir les acquis des apprenants, on peut ajouter aux textes littéraires d'autres textes. Par exemple, des textes non littéraires, et qui bien composés et bien rédigés permettent de réfléchir sur le mouvement d'une pensée, sur les arguments et leur enchaînement logique. De cette manière, les apprenants peuvent acquérir les techniques, les règles et la pratique de la communication et de l'expression ; de la sorte, ils apprennent à aborder les textes en les considérants comme des formes signifiantes.

Il existe de nombreux principes de classification des textes. Mais, dans l'étude des œuvres, il faut faire attention aux genres littéraires. Ils permettent aux apprenants de réfléchir sur des aspects particuliers de la création littéraire, de mieux distinguer un type d'écriture, etc. La formation littéraire s'enrichit par la connaissance de l'histoire des arts plastiques et de la musique. L'étude des œuvres artistiques en liaison avec celles des œuvres littéraires est un bon moyen pour comprendre l'esprit d'une époque (par exemple, la Renaissance) ou définir les particularités d'une esthétique (par exemple, le baroque).

En outre, un article de presse, un document statistique constituent une source de réflexion sur les structures et le fonctionnement de la société. Le professeur choisit selon les indications du programme, les textes qui répondent aux besoins, aux capacités et aux intérêts de ses élèves. L'enseignant peut demander aux apprenants d'examiner plus librement un texte court. Il les encourage à se poser les questions suivantes : De quoi s'agit-il ? Qui parle ? A qui ? Où ? Comment ?. Ces questions s'ouvrent à des réponses qui mettent en évidence le contenu du texte. Le groupement de texte donne la possibilité de fixer la réflexion sur une question d'ordre littéraire, les lois d'un genre, l'évolution d'un auteur, les rapports entre la littérature, l'art, la civilisation, pour une époque donnée ou pour un mouvement artistique. Quel que soit le principe de regroupement, ce sont les textes qu'il faut

étudier et confronter. L'étude d'une œuvre doit permettre la lecture complète par tous les élèves, sous la direction et le contrôle du professeur. Cette étude prend en considération la nature même de l'œuvre et le niveau de la classe. Elle fait appel à la lecture personnelle des élèves hors de la classe ; elle donne lieu à l'élaboration des fiches individuelles ou collectives, etc. Dans cette étude, le professeur ne doit pas oublier qu'il s'agit de faire comprendre les conditions de production et de réception de l'œuvre, de la faire apprécier dans son temps ou dans sa relation avec d'autres œuvres françaises ou étrangères. De cette façon, il vise pour ses élèves la compréhension d'une culture et de la réflexion critique.

La littérature ne s'est pas toujours bien entendue avec la didactique du français langue étrangère. Les œuvres d'écrivains ont cédé la place aux productions d'écrivants. Ici, il s'agit du français non standard où les règles ne sont pas suivies et qui fait face au français standard. Pourtant, il faut souligner l'importance de l'enseignement du français non standard qui est introduit dans certaines œuvres littéraires. En classe de langue, il serait mieux d'éviter les textes adaptés et d'ajouter les textes intégraux, mais pour les buts didactiques, on pourrait les comparer. On y trouve toujours les différences de l'originalité, du vocabulaire, de la grammaire. Voici un tableau, où nous comparons un petit paragraphe du texte adapté avec celui du texte intégral :

G. D. MAUPASSANT Bel-ami Bookking International 1993, Paris (p. 25) ***Texte intégral***	G. D. MAUPASSANT Bel-ami Hachette Livre 1993, Paris (p. 14) ***Texte adapté***
« Monsieur Forestier, s'il vous plaît ? -Au troisième, la porte à gauche. » Le concierge avait répondu cela d'une voix aimable où apparaissait une considération pour son locataire. Et Georges Duroy monta l'escalier. Il était un peu gêné, intimidé, mal à l'aise. Il portait un habit de soirée pour la première fois de sa vie et l'ensemble de toilette l'inquiétait. Il la sentait défectueuse en tout, par les bottines non vernies mais assez fines cependant. Son pantalon, un peu trop large, dessinait mal la jambe. Il montait lentement les marches, le cœur battant, l'esprit anxieux, harcelé surtout par la crainte d'être ridicule et soudain il aperçut en face de lui un monsieur en grande toilette qui le regardait. Ils se trouvaient si près l'un de l'autre que Duroy fit un mouvement en arrière, puis il demeura stupéfait : c'était lui-même.	Georges Duroy porte un habit de soirée pour la première fois de sa vie. En montant les escaliers du bel immeuble, il a un peu peur d'être ridicule et son cœur bat. Soudain, il aperçoit un monsieur bien habillé qui le regarde. Quelle surprise ! Ce monsieur, c'est lui-même !

plus linguistiques : qui portent sur un relevé de marques linguistiques, ***Vocabulaire :*** Comme nous le voyons bien, dans le texte intégral, avant de passer à la description du personnage (Georges Duroy) on présente la situation du concierge et de Duroy qui était un peu gêné, intimidé, mal à l'aise. Dans le texte adapté, pour la description de ce personnage, on a utilisé une seule phrase : « Georges Duroy porte un habit de soirée pour la première fois de sa vie. » Tandis que dans le texte intégral, on le décrit dans le détail, c'est-à-dire, ce qu'il sentait quand il portait cet habit de soirée, comment était son pantalon, etc. Dans le texte intégral, nous voyons le mot « bottines » qui est remplacé dans le texte adapté par le mot « bottes » de plus, « il est harcelé par la crainte d'être ridicule » et remplacé dans le texte adapté par « il a peur d'être ridicule », « en grande toilette » - « bien habillé », « il demeura stupéfait » - « quelle surprise » ce qui facilite le langage des apprenants.

Grammaire : Dans le texte intégral, comme d'habitude c'est l'imparfait qui est utilisé, tandis que dans le texte adapté ce temps de verbe est remplacé par le présent de l'indicatif : « Il portait » - « Il porte ». Dans la deuxième phrase du texte intégral, « en montant » -le gérondif est remplacé par « Il montait » -l'imparfait. De plus, « le cœur battant » -le participe présent est remplacé par « son cœur bat » - présent de l'indicatif ; « Il aperçut un monsieur » -le passé simple est remplacé par « Il aperçoit un monsieur » -le présent de l'indicatif ; « qui le regardait » - l'imparfait est remplacé par « qui le regarde » -le présent de l'indicatif ; « c'était lui-même » -l'imparfait est remplacé par « c'est lui-même » -le présent de l'indicatif.

Lecture textuelle.

Lecture du latin médiéval, *lectura*, issu du latin classique, *legere* « lire » signifie : l'acte de lire- la lecture à haute voix ; l'ouvrage lu- avoir de bonnes ou de mauvaises lectures.

Maintenant, comparons les différentes étapes définies par deux auteurs :

Robert J-P.(9-98)	Cornaire C. (2-75).
Le déchiffrage, première étape de la lecture, opération par laquelle le lecteur débutant tâche de relier les lettres aux sons correspondants.	La prélecture ou préparation à la lecture est une étape pour faciliter l'entrée dans le texte et la formulation d'hypothèses.
La lecture linéaire ou exhaustive, où le lecteur apprend le texte dans le détail, ligne par ligne.	La lecture, ici il s'agit d'une première lecture silencieuse où on demande de recueillir les idées principales ou certaines données d'ordre général. Quand il s'agit d'un récit, on identifie les principaux personnages, les lieux où se déroule l'action et on fait une liste des événements importants.
La lecture rapide ou sélective, où il parcourt rapidement un document pour en saisir l'essentiel.	Après la lecture, les informations complémentaires du texte permettent aux étudiants de réaliser un projet ou atteindre les objectifs fixés.

De plus, nous pouvons citer les stratégies de lecture définies par Cicurel F. (10-16, 156) :

1. Une lecture studieuse est une lecture attentive pendant laquelle le lecteur veut tirer le maximum d'informations. Il veut mémoriser les éléments du texte lu.
2. La lecture balayage intervient quand le lecteur veut faire la connaissance avec le texte. Il ne préfère pas connaître le détail, il désire saisir l'essentiel.
3. Une stratégie de sélection est mise en œuvre quand il y a la nécessité de recherche. La lecture sélective est un comportement que nous avons à chaque moment de notre vie quotidienne : chercher un lieu sur un plan, regarder un sommaire ou index, etc.
4. Une lecture-action est celle qu'adopte la personne occupée à réaliser une action à partir d'un texte contenant des consignes-recettes, modes d'emploi, etc.
5. La lecture oralisée est une lecture qui oblige à lire un texte à voix haute. L'oralisation du texte et la lecture partielle des notes permettant à une personne de poursuivre son cours ou sa conférence.

Le même auteur distingue aussi quelques consignes de lecture :

1. Consignes de recherche sur les événements : distinguer les événements positifs de ceux qui sont négatifs ;
2. Consignes sur l'époque : chercher ce qu'on apprend sur l'époque de référence ;
3. Consignes sur les mots : chercher ceux que les personnages utilisent ou ce qui est dit sur eux, associer des mots aux personnes ;
4. Consignes sur la structure de la nouvelle : recherche de l'évolution et des changements qui interviennent depuis l'initial jusqu'à la fin : quelles sont les séquences narratives ? Quel est le point culminant ?
5. Consignes sur la recherche autour d'un personnage : son portrait, les détails qui le caractérisent, ses relations avec les autres personnages, les mots qu'on peut lui associer ;
6. Consignes certaines expressions, l'usage d'un temps, certaines formes stylistiques, etc.

Alors, pendant la lecture d'un texte littéraire, M. Benamou distingue deux nouvelles pédagogies (11-12) :

1. La première pédagogie veut accélérer la lecture ; 2. L'autre la ralentit.

Pour accélérer, une des techniques les plus avantageuses est la suivante : on demande à l'étudiant de se poser quelques questions préliminaires à partir du titre et des sous-titres de l'article à lire et d'y répondre selon ses connaissances. Au cours de la lecture, un dialogue s'engage entre lui et l'auteur, de nouvelles questions se formulent et sans avoir à lire chaque mot, les réponses se précisent.

Dans le numéro spécial du *« Français dans le monde »* consacré à la littérature et l'enseignement, Jean Peytard (12-144) distingue les trois difficultés essentielles qu'un apprenant non francophone peut rencontrer pendant la lecture d'un texte littéraire : Difficulté à se situer dans le contexte littéraire ; Difficulté à situer le texte dans son intertexte ; Difficulté à pénétrer les réseaux compréhensifs ce qui engage à une connaissance du fonctionnement de la langue et de la diversité des champs socioculturels.

Pour aborder les textes littéraires, d'abord, il faut faire attention à la prélecture, comprendre le texte vers l'intérieur. Puis, il faut se concentrer au

repérage d'indices formels : noms propres des personnages et des lieux, répétition de certains mots. Ensuite, c'est la compréhension de la situation initiale qui est importante. Qui ? Où ? Quoi ? Enfin, c'est le résumé du texte : on fait la réduction du texte de base au tiers, au quart de sa longueur. Mais le meilleur résumé est celui qui permet les commentaires les plus voisins de ceux qui pourraient être faits sur le texte d'origine.

Outre ce fait, on peut distinguer d'autres plans d'analyse de la textualité définie par Adam J.-M. (13-118) : Les chaînes (anaphore et coréférence) ; Les portées (polyphonie, citation, etc.) ; Les segments (ponctuation textuelle en phrases typographiques, paragraphes) ; Les séquences (narratives, descriptives, argumentatives, explicatives). Le texte littéraire est stylistiquement plus nuancé et coloré que les autres textes écrits. C'est ce côté qui le rend plus mouvementé et émouvant.

D'habitude, en classe de FLE, les enseignants travaillent avec les textes littéraires proposés par les auteurs des méthodes de FLE. Mais les enseignants peuvent eux-mêmes en proposer à leurs apprenants. Mais dans tous les cas, le texte littéraire doit répondre aux objectifs didactiques, aux besoins des apprenants et au contenu linguistique. Certes, il faut préalablement préparer et obligatoirement proposer des activités portant sur le contenu linguistique, communicatif et culturel du texte littéraire répondant au thème de la leçon. Le texte littéraire peut et doit constituer le noyau des activités et animations en classe de langue. Dans une classe de FLE il est nécessaire de proposer aux apprenants étrangers des textes littéraires de différentes formes appartenant à des différents genres et courants littéraires. Mais dans tous les cas, comme pour la grammaire, le vocabulaire et la prononciation il faut suivre le principe de progression en tenant compte du volume et des dimensions du texte littéraire et bien sûr, du niveau des apprenants.

Bibliographie

1.Conseil de l'Europe, *Cadre européen commun de référence,* Strasbourg 1998.
2.CORNAIRE Claudette, Le point sur la lecture, CLE International, Paris 1999.
3.ADAM Jean-Michel, Linguistique textuelle des genres de discours aux textes, Ed. Nathan, HER, Paris 1999.
4.REUTER Yves, Enseigner et apprendre à écrire, Ed. ESF éditeur, Paris 2000.
5.VIGNER Gérard, Lire : du texte au sens, CLE International, Paris 1979.
6.PAGES Alain, PAGES-PINDON Joëlle, Les textes littéraires au lycée, Ed. Nathan, Paris 1990.
7.UHODA Bernard, Analyser le texte littéraire, in Le Français dans le monde N°325 janv./fév. 2003, p. 35-37.
8.EXEL Marie-Hélène, Approche du texte littéraire, in Le Français dans le monde, Hachette, numéro spécial, juillet 1995.
9.JEAN-PIERRE Robert, Dictionnaire pratique de didactique du FLE, Ed. Ophrys, 2002.
10. CICUREL Francine, Lectures interactives en langue étrangère, Ed. Hachette 1991.
11. BENAMOU Michel, Pour une nouvelle pédagogie du texte littéraire, Ed. Hachette, Larousse, Paris 1971.

12. TAGLIANTE Christine, La classe de langue, CLE International, Paris 2001.
13. ADAM Jean-Michel, Langue et la littérature, Ed. Hachette, Paris 1991.

A. Hanifayev
S. Mammadova

Fransız dili xarici dil olan siniflərdə ədəbi mətnlər və oxu

Xülasə

Ədəbi mətn özündə müxtəlif janrları birləşdirən bir element olub, mənbə və mənşəyi məlum mətnin bir formasıdır. Ədəbi mətnin analizində " şərh etmək" prinsipinə daha çox üstünlük verilir və burada məqsəd oxuduğumuz mətn barədə fikir söyləmək və onun kiçik bir xülasəsini verməkdir. Bu analiz metodik xarakter daşıyır, yəni burada müəllifin fikirlərini başqa sözlə demək deyil, dilin müxtəlif ünsürlərindən istifadə edərək ifadə vasitələrinin analizindən söhbət gedir. Təqdim edilən metodlardan savayı, digər yanaşmalar da mövcuddur ki, ədəbi mətnin analizinə xidmət edir: Ədəbi və üslubi yanaşma; Metodiki və pedaqoji yanaşma; Linqvistik yanaşma; Mədəni yanaşma. Sonda belə bir nəticəyə gəldik ki, ədəbi mətnlərin fransız dili dərsliklərinə salınması zəruri və labüd olaraq qalır. Bununla bərabər, müxtəlif tapşırıqlar təhlil edərək, şagirdlər dörd əsas bacarığı daha da inkişaf etdirirlər : şifahi anlama və yazılı anlama, şifahi ifadə və yazılı ifadə.

A. Hanifayev
S. Mammadova

Literary texts and reading in context FLE.

Summary

It should be noted that the literary text is a form of authentic documents and has many educational opportunities as soon as he enters the classroom language.

In the approach of the literary text there are two concepts: the literal and the literary: Literal has the character following the text letter by letter, making a translation word for word. The word "literary" is the translation from Russian "literaturnost" formed with the suffix-nost, which designates the character of what is literary, what makes a given work a literary work. Usually in FLE classroom, teachers work with literary texts proposed by the authors FLE methods. But teachers can themselves offer the texts to their learners. But in all cases, the literary text must meet the learning objectives, the needs of learners and language content.

Rəyçi: b/m Səlimova Sədaqət

NİGAR ƏLİYEVA
ADU
mail: nigar200@mail.ru

LİNQVOKULTUROLOGİYADA DÜNYANIN DİL XƏRİTƏSİNİN ASPEKTLƏRİ

Açar sözlər: dunyanin dil xaritəsi, linqvokulturolojı aspekt, dunyanin etnik Xaritəsi
Ключевые слова: языковая картина мира, лингвокультурологический аспект, этническая картина мира
Key-words: world linguistic picture, lingvocultural aspect,ethnic world picture.

Linqvokulturologiya (dil mədəniyyəti) – elmi biliyin dilin və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsi və qarşılıqlı təsiri haqqında kompleks sahədir və hal hazırda öz inkişaf dövrünü yaşayır.

Linqvokulturologiyanın əsas kateqoriyaları sıralarına "dünya mənzərəsi" məfhumu aiddir – kollektiv şüurda həqiqətin obrazlarının tam məcmusu [10: 8]. Bundan əlavə, "dünyanın dil mənzərəsinin linqvofəlsəfi konseptini dilin fəlsəfəsinin ən antikvar bəzəklərindən biri kimi qəbul etmək olar, çünki onun qədimliyi sonuncunun qədimiliyi ilə tam müqayisə oluna bilər" [11: 140].

Dünyanın dil mənzərəsi dünyanın bu mədəniyyətin daşıyıcıları tərəfindən mənimsənilməsini obyektiv olaraq əks etdirir, lakin, insanın əks olunması mexaniki deyil, yaradıcı (və bu səbəbdən müəyyən dərəcədə subyektiv) xarakter daşıyır.

Dünya mənzərəsinin tərkib hissələri həmcins deyildir və özündə obrazları və məfhumları əks etdirir.

Psixologiya baxımından obrazlar – şüurda formalaşmış mənzərələrdir, bu zaman biz "mənzərə" sözünün geniş mənasını nəzərdə tuturuq:

İstənilən perseptiv, obyektiv mövcud olan və ya uydurulmuş psixiki törəmə. Bu görmə, eşitmə, iybilmə, toxunma və dad təsəvvürləri ola bilər. Obrazlar dəqiq və qeyri dəqiq ola bilər. Həmçinin, dünya mənzərəsinin digər komponentləri də mövcuddur, lakin onlar perseptiv (qavranan) deyildir. Biz məfhumları nəzərdə tuturuq - əşya və təzahürlər sinifləri haqqında məntiqi tərtib olunmuş ümumi fikirlər. Formal məntiqdə məfhumun həcmi və məzmunu fərqləndirilir. Həcm dedikdə şüurda əks olunmuş və bu məfhumu əks etdirən əşyalar (əşya sinfini) nəzərdə tutulur; məfhumun məzmunu – şüurda əks olunmuş əşyaların xüsusiyyətlərinin və əlamətlərinin məcmusudur" [6:403, 557].

Abstrakt məfhumlara gəldikdə isə, bununla əlaqədar olaraq obrazlar barəsində danışmaq çox güman ki, mümkün deyil. İnsan dünya mənzərəsini faktların və əşyaların nizamsız yükü kimi deyil, "ictimai (qrup şüurunda, fərdi şüurda) şüurda formalaşmış həqiqət haqqında biliklərin nizamlanmış məcmusu kimi qəbul edir" [9: 5].

Dünyanın mənimsənilməsi əhəmiyyətli dərəcədə bir tərəfdən fərdin müxtəlif cəmiyyətlərə mənsubiyyəti ilə, digər tərəfdən isə onun şəxsi xüsusiyyətləri ilə, təhsili, peşəsi, yaşı və cinsi ilə əsaslandırılmışdır.

Dünya mənzərəsi etnik komponenti də daxil edir ki, o, dünyanın dil mənzərəsi ilə və ənənələrin, adətlərin, inancların, mövfumatların məcmusu ilə, yəni, bu və ya digər etnosun nümayəndələrinin davranış stereotipi ilə təsvir edilmişdir [9: 6].

Dil vasitələrinin, ilk növbədə nominativ vasitələrin dünya haqqında informasiyanı etnik mövqelərdən əks etdirmək qabiliyyətini ilk növbədə onunla əlaqələndirirlər ki, dil sistemləri müxtəlif şəkildə ətraf həqiqəti təsvir edir:

"Məlumdur ki, hər təbii dil dünyanı özünəməxsus şəkildə bölür, yəni, onun konseptualizasiyasının öz spesifik üsuluna malikdir. Digər sözlərlə, hər konkret dilin əsasında xüsusi model və ya dünya mənzərəsi durur ki, danışan da ifadəsinin məzmununu bu modelə uyğun olaraq təşkil etməlidir" [14: 3].

Dünyanın etnik mənzərəsinin həqiqətin mənimsənilməsində mühüm rol oynayan ikinci tərkib hissəsi qeyd olunduğu kimi xalqlara məxsus ənənələr, inanclar, adətlər, mövhumatlardır. Məsələn, bizim bir rəqəm gördüyümüz yerdə ingilislər (digər xalqlar) digər rəqəmi görürlər. Söhbət mərtəbələrdən gedir. Əgər ingilis üçüncü mərtəbədə (onthethirdfloor) deyirsə, bizim üçün bu onun dördüncü mərtəbədə yaşadığını ifadə edir, yəni, belə hallarda birinci mərtəbə nəzərə alınmır, sanki sıfıra bərabər hesab olunur.

Adətən bu və ya digər dil ilə ifadə olunan dünyanın dil onun leksikası ilə əlaqələndirilir ki, bu da tam təbiidir: məhz sözlər ətraf həqiqəti sahələrə bölür. Müxtəlif dillərdə bu bölgü müxtəlif şəkildə baş verir ki, bu da dilin sistemliyi ilə, xüsusən də bir sistemin digər sistemin üzərinə yığılmasına yol verməyən qaydası ilə əsaslandırılır.

Bu səbəbdən iki sözün müxtəlif dillərdə semantik və funksional eyniliyi prinsipcə mümkün deyil (bəzi terminoloji ifadələr istisna olmaqla), yalnız müxtəlif növ uyğunluqlar mövcuddur. Bu da onunla əsaslandırılmışdır ki, bir sistemin vahidləri arasında digər sistemdə olan münasibətlərdən fərqli münasibətlər yaranır. Bundan əlavə, bəzi sözlərin altında milli dünya qavrayışının nadir məfhumları gizlənir ki, onlara da digər dillərdə uyğun olan məfhumları tapmaq ümumiyyətlə çətindir. Həqiqətən də vaxtilə V. Humboltdun diqqətini cəlb etmiş qəlb sözü [3: 181] digər dillərə tərcümə zamanı müxtəlif şəkildə interpretasiya olunur. Məsələn, əgər birincisi rus xalqının şüurunda qəlb cismə əks qoyulursa (qəlb və cisim), ingilislərdə müvafiq ifadədə mind «ağıl» və body «bədən» əks qoyulmuşlar - mind and body (bax həmçinin: üstümdən yük götürüldü – it is a load offsmb's mind); ikincisi, rus dilində bu söz ingilis dilindən fərqli olaraq sıx rast gəlinən sözdür və bir sıra ifadələrə daxildir ki, onlar nadir hallarda ingilis dilinə soul sözü ilə tərcümə olunur – semantik baxımdan rus sözünə daha yaxın olan sözlə, lakin, bu söz də onun zənginliyin tam olaraq əks etdirə bilmir.

S.Q. Terminansovanın qeyd etdiyi qəlb sözü ilə 34 rus frazeologizmi arasında yalnız dördü soul sözündən istifadə etməklə tərcümə olunmuşdur (əsasən insan mənasında - not a soul); adətən heart «ürək» (15 dəfə) istifadə olunur: var qəlbimlə – with all one's heart, ürəkli işləmək – toputone's hearttoone's work; həmçinin, conscience «vicdan»: sözü də rast gəlir: yalan danışmaq – toactagain stone's conscience» [13: 162-170].

Dünyanın dil mənzərəsinin əks olunmasında fərqlər immanent olaraq dilin leksik sistemində mövcuddur. Bu zaman bu mənzərənin müxtəlif sahələri müxtəlif dillərdə eyni şəkildə "işlənməmişdir", bu da müəyyən hallarda həyat şərtləri ilə, iq-

lim ilə izah olunur. L.N. Qumilyov hesab edir ki, etnos "coğrafi təzahürdür, həmişə daxil olan landşaft ilə əlaqədardır ki, o, uyğunlaşmış etnosu qidalandırır". [5: 29].

Bununla eskimosların dilində buzun müxtəlif vəziyyətlərini ifadə edən bir qrup sözlərin mövcudluğu, ərəb dilində isə dəvənin çoxsaylı növlərinin nominasiyalarını əks etdirən sözlərin mövcudluğu izah olunur. İngilis dilli mədəniyyətdə "rahatlıq" anlayışı evdə istilik mənası ilə assosiasiya olunur - cosy – comfortable and warm; snug – cosy and tight. Rahatlıq və istilik yalnız o mədəniyyətlərdə ümumi qiymətləndirmə nişanı ilə birləşdirilir ki, burada insanlar tez-tez üşüyürlər.

Digər hallarda leksikanın ayrı-ayrı sahələrinin "işlənməsi" xalqın etomədəni xüsusiyyətləri ilə əsaslandırılmışdır. Konseptual sahənin "işlənmiş" və ya "aksentləşdirilmiş" hissələrini (digər dil baxımından) Y.V. Paduçeva kimi semantik dominantlar adlandıracayıq [8: 163–165].

Semantik dominantlar təkcə leksik vahidlərlə deyil, həmçinin, qramatika vasitələri ilə də yaradıla bilər. Belə ki, A. Vejbitskaya subyekt ilə yönlük halda yaradılan qeyri agentiv konseptini qeyd edir, məsələn, yuxum gəlmir, istəmirəm, mənə olmaz, mənə lazımdır və sair [1: 33–34].

Q.A. Voloxina və Z.D. Popova sadə cümlənin materialında obyektin mövcudluğu, obyektin əlamətinin mövcudluğu, obyektin mövcud olmamağı konseptlərini müxtəlif növ sintaksis konstruksiyalarının arxasında və dilin semantika məkanını formalaşdıran leksik vahidlərlə yanaşı dayanan düşünmə obrazları kimi qeyd edir [1: 194–196].

V.Fon Humboldtun "dil xalqın ruhunun ifadəsidir" tezisi bu və ya digər formada bütün mədəniyyət yönlü dilçilik nəzəriyyələrində inkişaf etdirilir [4: 372].

Dil forması, dilin quruluşu, kateqoriyalar sistemi və dominant kateqoriyalar bu və ya digər dildə danışan xalqın mentalitetini müəyyən edir. Adətən, dilçiliyin bu istiqamətini inkişaf etdirən tədqiqatçılar müəyyən dilin qrammatik kateqoriyalarını təhlil edir, onların nadir məcmusunu və ekzotik xarakteristikalarını işıqlandırır (məsələn, yapon dilində formal nəzakətin ifadə olunma üsulları, türk dilində - həddindən artıq uzun müddətli proses aspekti).

Dünyanın dil mənzərələri qrammatik və leksiki baxımdan fərqlənir, bu zaman dünyanın dil mənzərəsinin spesifikası yalnız məzmunlu qrammatik kateqoriyalara aid olunur və leksik spesifikadan irəli gəlir.

Dünyanın dil mənzərəsinin öyrənilməsində xüsusi rolu frazeoloji vahidlər, paremiyalar və presedent mətnlər oynayır.

Xalqın həyatının sosial-tarixi xarakteristikaları bir çox hallarda dünyanın seçmə dil fiksasiyasının özünəməxsusluğunu müəyyən edir, öz növbəsində isə, dildə fiksasiya olunmuş dünya görüşü üsulu xalqın aktiv sosial-tarixi şüuruna və onun gündəlik davranışına təsir göstərir.

Linqvokulturologiyanın mühüm məfhumlarından biri "dünyanın dil mənzərəsi" dil semantikasında əks etdirilmiş və bu dildə danışan xalqın təcrübəsini interpretasiya edən obrazlar sistemi kimi müəyyən edilir.

Dünyanın dil mənzərəsi dünyanın mental mənzərəsinin bir hissəsidir və öz növbəsində müəyyən sahələrə bölünə bilər və ya müəyyən aspektlər şəklində təqdim oluna bilər, məsələn: dünyanın dəyəri, emosional, yumoristik dil mənzərələri.

Etnomədəni spesifikanın anlamı üçün prinsipial mühüm dünyanın dəyəri mənzərəsidir – dünyanın dil mənzərəsinin hüquqi, dini, əxlaqi məcəllələrlə, ümumi

qəbul olunmuş sağlam düşüncə fikirləri ilə, tipik folklor və ədəbi süjetlərlə uyğunlaşdırılan qarşılıqlı əlaqəli dəyər verici fikirlərlə modelləşdirilən bir hissəsidir.

Ədəbiyyat

1. Q.A. Voloxina, Z.D. Popova. Sadə rus cümləsinin sintaksis konseptləri. Voronej, 1999. – s. 289.
2. V. Humboldt. Dilçilik üzrə seçmə işlər. M., 1984.– s. 245.
3. V. Humboldt. Dilin xarakteri və xalqın xaraketi. // V. Humboldt. Dil və mədəniyyət fəlsəfəsi. M.: Proqress, 1985. – s. 370–381.
4. L.N.Qumilyov. Son və yenidən başlanğıc. M., s. 2000. – 203.
5. N.İ.Kondakov. Məntiki lüğət – məlumat kitabçası. M.: Elm, s. 1976. – 720.
6. Y.V.Paduçeva. Qeyri müəyyənlik rus dil dünya mənzərəsinin semantik dominantı kimi. 1966. – s.206.
7. Z.D.Popova, İ.A. Sternin. Dil və dünyanın milli mənzərəsi. Voronej. İstoki, 2002. – s. 195.
8. V.İ. Postovalova, Dünya mənzərəsi insanın həyat fəaliyyətində//insan amilinin dildə rolu. Dil və dünya mənzərəsi. M,: Elm, 1998. – s. 8–69.
9. O.A. Radçenko. Dünyanın dil mənzərəsinin XX əsr alman dil fəsləfəsində anlayışı. //V.Y. 2002. – №6 – s. 158–163.
10. Y.S.Stepanov. Konstantlar. Rusl mədəniyyəti lüğəti. M.,1997. – s.497.
11. S.Q. Terminasova. Dil və mədəniyyətlər arası kommunikasiya. M., 2000. – s. 264. 14.
12. Y.V. Urıson. Dünyanın dil mənzərəsi, gündəlik təsvirlər // V.Y. 1998. – № 2 – s. 3–6.

Нигяр Алиева

Аспекты языковой картины мира в лингвокультурологии

Резюме

Данная статья посвящена аспекту языковой картины мира в лингвокультурологии, в области научного знания о взаимосвязи и взаимовлияния языка и культуры. в статье исследуется языковая картина мира как система отраженных в языковой семантике образов, интерпретирующих опыт народа, говорящего на данном языке. Языковая картина мира является частью ментальной картины мира и в свою очередь может быть разбита на определенные области или представлена в виде аспектов, таких как, например, ценностная, эмотивная или юмористическая языковые картины мира. Восприятие мира в значительной мере обусловлено, с одной стороны, принадлежностью индивида к различным общностям и, с другой стороны, его личными характеристиками: образованием, профессией, возрастом, полом.

Языковые картины мира различаются в грамматическом и лексическом отношении, при этом грамматическая специфика языкового картирования мира касается только содержательных грамматических категорий и производна от лексической специфики. Все данные в статье подтверждены примерами.

Nigar Aliyeva

World Linguistic Picture in Lingvoculture

Summary

The present article deals with an aspect of world linguistic picture in lingvoculture, in the field of scientific knowledge on the relationship and interaction of language and culture. It analyses the linguistic picture of the world as reflected in the system of language semantics of images, interpretive experience of the people who speak that language. World linguistic picture is part of the mental picture of the world and in turn can be divided into specific areas or presented by aspects such as, for example, value, emotive and humorous language world. Perception of the world is largely due to, on the one hand, an individual belonging to different communities and, on the other hand, his personal characteristics: education, profession, age, gender. Linguistic picture of the world differ in grammatical and lexical ways, with grammatical specific language mapping applies only to the world of meaningful grammatical categories and a derivative of lexical specificity. All the data in the article is supported by the examples.

Rəyçi: dosent Leyla Cəfərova

ELMİRA ƏLİYEVA
ADU
elmirah aliyeva@ yahoo.com.

MÜASIR İNGiLiS DİLİNDƏ İSMİN KƏMİYYƏT KATEQORİYASI

Açar sözlər: Sayılan isimlər Sayılmayan isimlər, mücərrəd isimlər, toplu isimlər, İkili oppozisiya

Key words: the category of number, countable nouns, uncountable nouns, abstract nouns, collective nouns, singularia tantum, pluralia tantum, binary opposition

Müasir ingilis dilində kəmiyyət kateqoriyası yalnız isimlərə xas deyildir. O. Yespersen ‘A Modern English Grammar on historical principles ‘ kitabında qeyd edirdi ki, kəmiyyət kateqoriyası isimlərdə, əvəzliklərdə və fellərdə fərqləndirilir. (8, 12) Belə ki, şəxs, yiyəlik, qayıdış, işarə əvəzliklərində, habelə indiki qeyri müəyyən, davamediçi, bitmiş zamanlarda üçüncü şəxsin təkində kəmiyyət kateqoriyası öz əksini tapır.

Kəmiyyət kateqoriyası ismin morfoloji əlamətlərindən biridir. Bu əlamət ismi digər nitq hissələrindən asanlıqla ayırır, çünki kəmiyyət kateqoriyası yalnız isimlərdə müntəzəm olaraq morfoloji yolla ifadə olunur.

Müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət kateqoriyası o/ fleksiya şəklində ikili oppozisiya təşkil edir. Bu oppozisiyanın güclü tərəfi ismin cəmidir, çünki ismin tək formasının heç bir morfoloji əlaməti yoxdur.

V.V.Vinoqradov ismin kəmiyyət kateqoriyasından bəhs edərkən qeyd edirdi ki, ismin cəm kateqoriyası çox mənalı kateqoriyadır, onunla müqayisədə ismin təki neqativ və bəzən də “ sıfır “kimi təsir bağışlayır.(1, 147)

İ. P. İvanova, B. B. Burlakova “ Müasir ingilis dilinin nəzəri qrammatikası” kitabında qeyd edirlər ki, ismin təki bazis təşkil edir, ismin cəmi bu bazisə əsaslanaraq düzəlir.(2,23)

Bir sıra struktur dilçilər ismin təkində heç bir şəkilçinin olmamasını “ sıfır ”suffiks kimi dəyərləndirirlər. Lakin bildiyimiz kimi,”o” suffiks morfem deyil, yəni o, sözdən səsli formada ayrılan hissə təşkil etmir. Yaxşı olardı ki, o, “ sıfır “eksponent adlandırılsın.

Məlum olduğu kimi, müasir ingilis dilində ismin cəm formasının formal əlaməti məhsuldar (e(s)) suffiksidir.Bu suffiks ona görə məhsuldar adlanır ki , əksər isimlərin cəmi bu şəkilçinin köməyi ilə düzəlir. “s”in üç allomorfu var{ s; z; iz }Lakin müasir ingilis dilində ismin cəmini düzəltmək üçün digər qeyri-məhsuldar şəkilçilər də vardır.Bunlar aşağıdakılardır:

1)-en –şəkilçisi. Bu arxaik şəkilçidir və onun köməyi ilə iki sözün cəmi düzəlir (children, oxen).məs, Children and tools tell the truth.(Sözün düzünü uşaqdan xəbər al.)

2) latın dilindən alınma sözlərin sonuna artırılan cəm şəkilçiləri.

-- i (nucleus—nucleii)
-- a (stratum---strata)
-- ae (antenna—antennae)

Qeyd etmək lazımdır ki, son zamanlar latın dilindən alınma sözlərin cəmi onların sonuna (e(s)) şəkilçisinin artirilması yolu ilə düzəlir.

Məs,formula—formulae, formulas

Deskriptiv dilçilər Harris, Hokket və başqaları qeyd etmişlər ki ," en "şəkilçisi " s" in allomorfudur. Əgər bu belədirsə, demək Latın dilindəki " i. ae. a "cəm şəkilçiləri də " s"in allomorfudur. Lakin biz bu fikirlə razılaşa bilmərik, çünki funksional cəhətdən eyni bir funksiyaya xidmət etsələr də,, onlar müxtəlif cür səslənirlər. Onların funksional sinonim adlandırılması daha məqsədəuyğun olardı.(2, 23)

Rus dilçiləindən B. S. Xaymoviç, B.İ. Roqovskaya " Ingilis dilinin nəzəri qrammatikası "kitabında qeyd edirlər ki, bəzi isimlərdə kəmiyyət kateqoriyası iki (boy –boys ; boy"s—boys"), bəzilərində bir (table—tables), bəzilərində isə heç bir oppozisiya təşkil etmir (news. information).(9, 55)

Adətən təkdə olan isimlər bir, cəmdə olan isimlər isə birdən çox obyekti bildirir. Bu qayda normal sayılan isinlərə aiddir. Məs, table—tables.Lakin təkdə olan isim eyni zamanda həmin obyektin konkret bir sinfə daxil olduğunu da göstərir və o, maddə (water),mücərrəd məvhum (love), ölçü vahidi (hours) və s. də bildirə bilir.Eyni fikir cəmdə olan isimlərə də aiddir. Onlar təkcə birdən çox obyekti deyil, hiss (horrors of war),maddə növləri (wines) , təbiətin obrazlı ifadəsi (sands) və s. də bildirə bilir.

Müasir ingilis dilində isimlər sayılan və sayılmayan olmaqla iki əsas qrupa bölünürlər. Sayılan isimlər o isimlərdir ki, həm təkdə , həm də cəmdə işlənir və xəbərlə şəxsə və kəmiyyətə görə uzlaşır. Onların qarşısında qeyri-müəyyənlik artiklı miqdar sayları, many,few sözləri işlənə bilir,onlar how many ? sualı ilə müəyyənləşdirilirlər.məs,a student , four students, many students və s.

Sayılmayan isimlər isə, əsasən, aşağıdakılardır:

1) görünməyən maddə və material adları,məs,air,brass, oxygen, sugar və s.

2) abstrakt (mücərrəd) mənalı isimlər. Bu isimlər keyfiyyət (wisdom, bravery. quickness.whiteness) :vəziyyət (illness, pleasure), fəaliyyət (conversation, laughter), hiss (love, admiration, hatred) və s. bildirə bilir.Bu qəbildən olan isimlər, adətən, cəmdə işlənmir,onların qarşısında qeyri-müəyyənlik artiklı, many,few sözləri işlənmir. Lakin bəzi hallarda mücərrəd mənalı isimlər " s"şəkilçisi qəbul edir. Bu aşağıdakı hallarda olur:

1) nəzm əsərlərində . Bu zaman onlar qrammatik deyil, ekspressiv-poetik məna kəsb edirlər.məs, When sorrows come, they come not single spies, but in battalions.(Sh.) Of all wonders---June.(Gals.)

2) həmin ismin mənasında dəyişiklik olarsa, məs,the horrors of the desert

Material və maddə bildirən sözlər isə aşağıdakı hallarda " s "qəbul edir.

1) həmin maddənin nisbətən böyük ərazini əhatə etdiyini bildirərkən, məs,The Waters of the Pacific Ocean, the lowlands of the Amazon. The children were on the sands.

2) həmin maddələrin müxtəlif növlərini bildirdikdə, məs, Different teas are grown in Azerbaijan. Oils differ very much in quantity.

3) Metaforik mənada işləndikdə, məs.Many waters cannot quench love-cümləsindəki " waters " illər mənasında işlənmişdir.

Müasir ingilis dilində bir qrup isim var ki, ya yalnız təkdə, ya da cəmdə işlənir. Yalnız təkdə işlənən isimlər singularia tantum, cəmdə işlənən isimlər isə

pluralia tantum adlanır.Təkdə işlənən isimlərin cəm forması, cəmdə işlənən isimlərin isə tək forması olmadığı üçün Q. N. Vorontsova qeyd edir ki,bu cür isimlərdə kəmiyyət kateqoriyası yoxdur.(4, 41) məs,The first Ayshire cattle were appearently brought to the US .in 1922. These cattle were crossed with the native cattle and their influence was lost to the breed; one or two people; 20 police; 20 clergy. Göründüyü kimi, göstərilən nümunədəki isimlər arasında morfoloji , sintaktik və semantic baxımdan fikir ayrılıqları var. Bunu əsas götürərək E.A.Kobrina və b.Q.N. Vorontsovanın fikri ilə razılaşırlar.(4,41)

" Pluralia tantum " başlığı altında gedən isimlər aşağıdakılardır:

a) iki hissədən ibarət olan əşya və ya geyim məs, scissors, tongs , spectacles və s.

b) eyni prosesin dəfələrlə edilməsindən yaranan əşyanı bildirən isimlər, məs, slops, sweepings, earnings, savings, belongings və s.

c) mürəkkəb proseslərin edilməsindən yaranan sözlər, məs, labours (doğum), pains (cəhdlər) və s.

Müasir ingilis dilində bəzi isimlərin cəm forması daxili fleksiya, yəni kök saitinin dəyişilməsi (man-men, goose-geese ,foot-feet, mouse-mice və s.) yolu ilə düzəlir. Bəzi isimlərin tək forması ilə cəmi qrammatik omonim təşkil edir,yəni həm təkdə, həm də cəmdə onlar eyni cür yazılır. Onların tək və ya cəmdə olması qarşılarında qeyri-müəyyənlik artiklının, miqdar saylarların və s .işlənməsi ilə müəyyənləşdirilir.məs,a sheep,three sheep,this sheep-these sheep vı s. Cəm forması bu yolla düzələn isimlərin sayı məhduddur,məs,sheep,deer,fish,swine. və s.Müasir ingilis dilində ismin cəm kateqoriyasının müxtəlif yolla düzəlməsi kəmiyyət kateqoriyasının mahiyyətini dəyişdirmir,yəni təkdə olan isimlər bir, cəmdə olan isimlər isə birdən çox əşya və ya şəxsi bildirir.

Müasir ingilis dilində ismin kəmiyyət kateqoriyasından bəhs edərkən toplu isimlərdən yan keçmək olmur. Onların xarakterik xüsusiyyəti həm təkdə , həm də cəmdə işlənmələridir. Onlardan bəhs edərkən O. Yespersen qeyd edirdi ki, family is / are paradiqması, əsasən, canlı varlıqları bildirən toplu isimləri əhatə edir: army, band, chorus, government, group, management, crew, staff,team və s.

Müasir ingilis dilində isimlərin sonuna artırılmış " s" şəkilçisi heç də həmişə ismin cəmini bildirmir. Bəzi hallarda ismin sonuna " s " şəkilçisi əlavə etdikdə, həmin isim tamamilə başqa məna kəsb edir ki, bu da yeni sözün yaranmasına gətirib çıxarır.

Məs, oil (yağ, sayilmayan)---oils (yağlı boya ilə çəkilmiş şəkil)

Arm (qol) ---arms (silah)

Forfeit (cərimə)—forfeits (oyun növü)

Honour (şərəf) ---honours (orden)

Bitter(acı)----bitters (acı dərman, bir stəkan tünd şərab)

Landscape-painting in oils may be considered to have been by him brought almost to perfection.Visitors to the studio will also find thirty or forty small oils of dogs….with arms and baggage, and drums beating, to the outside, where they will lay down their arms. Misfortunes are moral bitters which frequently restore the healthy tone of the mind.

Beləliklə,müasir ingilis dilində isimlərın kəmiyyət kateqoriyasına görə aşağıdakı təsnifatını verə bilərik.

İ qrup. Bu grupa daxil olan isimlərin kəmiyyət kateqoriyası " o/ s" morfoloji əlamətə malikdir.məs, table-tables, child-children, man-men və s.Bu qəbildən olan isimlər sayılandır, yəni onların qarşısında qeyri-müəyyənlik artiklı, miqdar sayları və s. işlənir, onlar how many sualı ilə müəyyənləşdirilirlər.

İİ qrupa daxil olan isimlər ya yalnız təkdə (singularia tantum), ya da yalnız cəmdə (pluralia tantum) işlənir.Singularia tantuma aiddir:

1) mücərrəd məvhumları bildirən isimlər;

2)maddə və material bildirən isimlər;

3)bəzi toplu isimlər (leafage, furniture,foliage və s.)

4) ayrı-ayrı səma cisimlərinin adları;

5)ölkə adları

Pluralia tantuma aiddir:

1) iki hissədən ibarət olan geyim əşyaları,məs, trousers, shorts, braces; iki hissədən ibarət olan alət və əşyalar, məs,tongs, glasses, pincers və s.

2)bəzi oyun adları, məs,cards,billiards, domonoes və s.

3)toplu isimlər (people,cattle, clergy və s.)

4) bəzi qarışıq mənalı isimlər (riches, contents,dregs və s.)

İİİ qrupa daxil olan isimlərin təki ilə cəmi omonimdir, yəni eyni cür yazılır və deyilir. Bu isimlərin cəmini fərqləndirən morfoloji əlamət yoxdur, onların təkdə və ya cəmdə olmasını kontekst daxilində işlənmələrinin sintaktik xarakteristikasından bilmək olar, məs, a sheep –a lot of sheep—5 sheep və s.

Ədəbiyyat

1. В.В.Виноградов , Русский язык,1947,стр.147.
2. И.П Иванова,В.В.Бурлакова, Г.Г Почепцов,Теоретическая грамматика современного английского языка ,М,1981
3. И.Ф.Иртеньева, Грамматика современного английского языка, (Теоретический курс), 1956
4. Н.А.Кобрина,Е.А.Корнеева, Пособие по морфологии современного английского языка,М, 1974
5. R.A.Close, A Reference Grammar for students of English, M, 1979
6. E.M.Gordon, I.P.Krylova, AGrammar of Present-Day English, M, 1980
7. B. Ilyish, The structure of Modern English, M, 1971.
8. O. Jespersen, A Modern English on historical principles, 1965
9. B.S. Khaimovich, B.I. Rogovskaya, A course in English Grammar, M, 1987
10. R.Quirk, S.Greenbaum, A University Grammar of English, M, 1982
11. E.Hemingway, " To have and have not ", M, 1980

Э. Алиева

Категория числа имен существительных
в современном английском языке
Резюме

Данная статья посвящена категории числа имен существительных в современном английском языке.

Известно, что категория числа является одним из основных морфологических признаков имени существительных. Она четко выделяет существительное на фоне других частей , поскольку число в английском языке регулярно выражается морфологически лишь в существительном. В данной статье не только приведены примеры из работ многих лингвистов, а также анализированы средства выражения категории числа имен существительных в современном английском языке.

E. Aliyeva

The category of number of nouns in Modern English
Summary

This article has been dedicated to the category of number of nouns in Modern English.

It is known that the category of number is one of the main morphological categories of the noun. It clearly differentiates the noun from other parts of speech as the category of number only in nouns is regularly expressed morphologically Not only the examples from the works of some linguists have been given, but also the means of the expression of the category of number of nouns in Modern English have been analysed in this article.

Rəyçi: Fəridə Allahverdiyeva
felsəfə elmləri doktoru

MAHNUR ŞİRİNOVA
AUL
mahnur.shirinova@ mail.ru

SEMANTIC ASPECTS OF ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS WITH BODY PARTS

Açar sözlər*: s*omatik frazeoloji vahidlər, somatic vahidlərin semantik xüsusiyyətləri, nümunələr
***K*ey words**: somatic phraseolgical units, *semantic* peculiarities of somatic units, examples
Ключевые слова: соматизмы, их особенности , примеры

Language is not merely a combination of words that by collecting their total meaning the whole phrase significance can be guessed. Phraseological units are defined as fixed phrases which contain a number of words carrying a meaning that cannot be predicted and understood from the total sum of the meaning of the individual words. Phraseological units are very useful to the writers who want to catch and use what the natives actually say .Linguists try to classify phraseological units in terms of the types of components that they may carry, like color phraseological units, numbers phraseological units, animals phraseological units ,body phraseological units, etc. Every language has some phrases or sentences that cannot be understood literally. Even if we know the meaning of all the words in a phrase and understand the grammar completely, the meaning of the phrase may still be confusing. Many clichés, proverbs, slang phrases, phrasal verbs and common sayings pose this kind of problem. Phrases or sentences of this type are usually said to be idiomatic

Phraseological units have always attracted attention of linguists, literary critics, sociologists and philosophers. Enriching the literary language, representing a bright example of purity, accuracy of content and sharpness of language, idioms are of great importance in the treasury of culture and have become of genuine interest for linguists and researcher of various spheres of communication.

The present article deals with semantic aspects of English phraseological units which have in their structure a word, denoting a part of human body (hand, leg, heart, etc). Such types of phraseological units in modern linguistics are called ***somatisms*** or ***somatic constructions*** (from gr. *sōma* – body). However, it would be senseless to speak about body phraseological units, without giving a very brief outlook on the definition, nature and most common features of phraseological units as a linguistic phenomenon.

In is known that linguists still do not agree on the definition of the term ***phraseological units***. L. Jaeger uses a very narrow definition, which regards only the semantic opacity of phraseological units, stating that the composition of the literal meanings of the idiom's constituents never yield its intended figurative meaning. According to S. Irujo phraseological unit is "a conventionalized expression whose meaning cannot be determined from the meaning of its parts".

In our paper we follow the definition given in the Webster's Dictionary: "Phraseological unit is an expression whose meaning cannot be predicted from the usual meanings of its constituent elements" . The sheer number of phraseological unit and their higher frequency in discourse make them an important aspect of vocabulary acquisition and language learning in general. Speaking about the frequency of phraseological units' use, we have to say that a special research was performed by T.C. Cooper who transcribed the idioms from 3 hours of taped television programs and made the conclusion that idioms occurred at the rate of about 3 units per minute, while their comprehension was crucial for plot understanding .

It is common knowledge that the expressions, which are called phraseolgical units, are metaphorical (*head shrinker – psychiatrist*). The way in which the words are put together in an idiomatic expression is often odd, illogical and even grammatically incorrect. Among other special features of idioms one can mention the following (body idioms serve as examples):

- some phraseological units are completely regular and logical in their grammar and vocabulary (*the heel of Achilles –weak point of smb.*);
- phraseolgical units constitute genuine and approximate idiomatic analogies, the latter have similar meaning in different languages, but various componential structure (*head over heels in debt – to be fully in debt*);
- some phraseological units are too difficult to guess correctly, because they have no association with the original meaning of the individual words (*a swelled head – to be good at gardening*);
- very often no part of the phraseological unit can be changed (*to have finger in the pie – –* it is impossible to substitute *finger* by *toe* or *pie* by *cake*).

Somatic constructions are considered to be one of the most frequently met types of phraseolgical units in English. One of their most significant features is the existence of multiple analogues in different languages, analogues which are very close in their figurative meanings. It is this peculiarity that astonishingly differ body phraseological units from other thematic groups of phraseological units and which, in some extent, offers them a status of terms.

The congruence of body phraseological unit ' figurative meaning in different languages is not explained only by their direct borrowing. It is known that names of the body parts represent the most archaic and, at the same time, the most constant lexical layer, which is tightly connected both to the general functional and sensual aspects of human being existence and to individual peculiarities of different language groups.

According to the object of denotation the whole bulk of somatic constructions is known to be divided into the following groups:

1. Somonymic lexis (gr. sōma – body and onym – name) which denotes parts of the human body (hand, head, leg, neck, arm etc): to be a dab hand – to be very good at sth.; to have a hand in sth.- to be involved in sth,;to have the upper hand – to have power and control over someone or a situation**; to** be caught red handed – to discovered doing sth. illegal and wrong; to be hand in glove –to have an extremely close relationship, especially at work; on your own head be it- sth. we say when someone ignore advice ;to have a head for heights-used to describe someone who isn't worried about being high up; to be a big head- some is a bighead if

they are acting in a conceited way; the long arm of the law – the police; to chance your arm- to chance in order to get sth. that you want; to cost arm and leg- extremely expensive; to pull someone's leg -to try to persuade someone to believe sth. which isn't true; to breath down sb's breath- to stay too close to someone; to get it in the neck- to be punished or severely criticized; to stick your neck out- to take a risk ;to be up to your neck in sth. - to be very involved in a situation.

2. Osteonymic lexis (gr. osteon – bone) which denotes parts of the skeletal system of the human organism: bare bones-the most important and basic parts of sth.; chilled to the bone – very cold; as dry as a bone-very dry; down to the bone – entirely to the core.

3. Angionymic lexis (gr.angeion – vessel) which denotes parts of the circulatory system of the human organism; make somebody's blood boil- to make somebody very angry; young blood people - who have new and fresh ideas ; sweat blood – very anxious and tense; bad blood – if people feel hate because of things that happened in the past ,there is a bad blood between them.

4. Splanchnonymic lexis (gr. splanchna – bowels, viscera) which denotes internal organs of the human body: *at the top of one's lungs - have butterflies in one's stomach*- to have a fear of fear and anxiety in one's stomach; turn someone's stomach - to make someone feel sick; hard to stomach – to be unable to accept sth ;can't stomach- to dislike someone or sth.; a lot of nerve-to be brash ,rude or arrogant; a bag of nerves- to be very nervous;to get on someone's nerves- to annoy someone ; have a heart- ask someone to be kinder to you; heart warming - sth. that causes a feeling of gladness and pleasure; warmhearted – very kind and generous.

5. Sensonymic lexis (gr. sensus –feeling) which denotes sense organs of the human body: to win by nose- to win by a very small margin; keep your nose on a grind stone – to work hard; to get up somebody's nose - to annoy someone; to box someone's ears – to hit someone on the ear, usually as a punishment;,to not believe your ears- to be unable to believe sth. your hear; to be out on your ear- to be forced to leave somewhere because you've done sth. wrong; the naked eye- if sth. can be seen with naked eye it can be seen without the help of microscope; in the blink of an eye- extremely quickly; eye catching- particularly attractive,keep an eye on sb. or sth.

6. General body lexis – flesh and blood-relative; *in the flesh*- personally*; to put flesh on smth* –detailed investigation of sth.*;:*make someone's flesh crawl – to cause someone's skin to feel funny or get goose pimples through bright; flesh sth. out –to make sth. more bigger or fulle;press flesh- to shake hands; the spirit is willing ,but the flesh is weak- people cannot always do what they know they ought to do.

Our quantitative analysis showed that somonymic phraseological units constitute the majority (out of 1002 analyzed units, according to the site www.idiomconnections.com). They are followed by sensonymic and splanchnonymic phraseological units , which seems to be quite natural as parts of the human body as well as internal organs and those of sense have productively been used in the framework of metaphorical universals, because while designating a new object a man, first of all, compares it to the environment, to what he can see and feel, namely himself and his body. Thus, somatic lexis represents an integral system,

which is characterized by a high degree of metaphorization, depending on the peculiarities of a certain language .

Speaking about the productivity of different parts of the body in formation of body phraseological units, we shall mention that our data showed that somatisms which have as *hand, head, foot, mouth, eye, heart* as constituent words are considered to be the most productive : *to put one's head in the lion's mouth - a vîrî capul în gura lupului, лезть к волку в пасть; by word of mouth- oral, устно; from the heart - sincer, честно;, to catch smb's eye - a atrage atenţia, привлечь внимание*.

Body phraseolgical units built on the basis of *blood, ear, back, neck, nose, face, bone, shoulder* are considered to be less productive , while *throat, skin, stomach, body, abdomen, nerve, chest, rib* etc are known to be non-productive constituents of English somatisms: *to have a sweet tooth , off one's chest , set one back on one's heels* .

From semantical point of view English body somatisms may express: human emotions and feelings, traits of human character, features of different phenomena. Let's analyze each set of thematic groups. The examples are taken from the largest groups of our idiom set, having *hand* and *foot* as constituents.

1. Human emotions and feelings. All body phraseological units are very "emotional", just a certain number of them are rather "patient". Phraseological units, like people created them, are angry or sad. They laugh, cry, moan, threaten, learn - the same the people the same are the words.

A positive emotional and expressive nuance can be seen in the phraseological units which form a thematic group "Delight, happiness and joy": *carry smb. of his feet , to rub one's hands* . An atmosphere of love and romance is rendered by the somatisms included in the thematic group "Love and passion": *to win smb's hand , to kiss one's hand to smb , to offer smb. one's hand*.

Some somatisms, however, are full of negative tone. For example, *My foot!* bears a strong resentment, while a woman *wrings her hand* when being in desolation and hopelessness.

2. Traits of human character. It is known that the phraseological units' meaning is in certain way leaning on the human nature, his positive and negative features. For example, laziness is criticized by *folding one's hands* . Poltroonery, cowardice and dread are mocked at by such somatisms as *cold feet , to hold one's hand* , while bravery, daring and self-control are expressed by *to get oneself in hand* . The importance of permanent activity of a person and the ability to keep his word is highlighted by *to think on one's feet , a firm hand , a light hand*.

A person feels well only in the case of his inner psychological stability, achieved by the idea of having a good "physiological" pillar, which is known to be represented by his foot/feet: *to find ones' feet , to be on one's feet*.

The ability of a person to learn and to acquire special professional skills as well as his experience is rendered by such somatisms as an *old hand , a fresh hand , all thumbs* .

3. Features of different phenomena. This set of thematic groups of English body phraseological units deals with cognitive approach to personal and interpersonal relationships and situations, as well as various aspects of life. For example,

the notions of unity and oneness is rendered by such idioms and proverbs as *arm in arm/ hand in hand, joined at the hip, cheek by jowl , shoulder to shoulder.*

However, permanent peace in relationships between people and countries is something exceptional and even psychologists speak about the necessity of being at loggerheads with somebody from time to time, which leads to a kind of fight or war (in case of countries) and involves a series of concepts as:

- challenge and concession: *all hands to the pumps, every man's hand against one , gain the upper hand , hand it to smb*;
- attempt and violence: *to fight hand in hand, lay violent hands on smb*;
- power and influence: *to have long hands , to be in smb's hands , a hidden hand*;
- humiliation: *to stay in smb's hand);*
- death: *to have (got) one foot in the grave , feet first , to have blood on smb's hands .*

Thus, somatic constructions (built on the basis of names of body parts) as one of the ancient set expressions in the process of their language functioning acquire different (both positive and negative) semantic connotations.

Bibliography

1. А.В.Кунин " Курс фразеологии современного английского языка" М 1986
2. S.Musatafayeva "English Idioms" B.2008
3. Jaeger L. *The Nature of Idioms: the Systematic Approach*. - Bern, Peter Lang, 1999.
4. www.ePals.com/Join
5. www.idiomconnection.com
6. www.oed.com

M.Şirinova

Somatik frazeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətlərinin təhlili

Xülasə

Verilmiş məqalədə müəllif somatik frzeoloji vahidlərin semantik xüsusiyyətlərinin təhlilini aparmışdır. Dilin lüğət tərkibində xüsusi yer tutan frazeolji vahidlərin xeyli sayda növləri vardır.Onlardan ən çox işlənənlərdən biri də məhz tərkibində bədən üzvlərinin adı olan somatik frazeoloji vahidlərdir.Bu vahidlərin təhlilini aparakən müəllif hər somatik vahidə aid xeyli sayda nümunələr vermişdir.

М. Ширинова

Анализ семантическиих особенностей фразеологических единец с соматизмами

Резюме

В данной статье автор исследует семантические особенности фразеологических единец с соматизмами. Фразеологических единицы имеют несколко видов. Самые распространенные из них – это фразеологические единицы с коьпонентами, называющи ми части тела.Проводя анализ данных фразеологизмов, автор проводит множество примеров на каждую соматическую единицу.

Rəyçi: dos S.S.Zeynalova

PƏRVANƏ XANIZADƏ
ADU
Ms_franse @yahoo.com

L'ANALYSE ET LA TRADUCTION DES LOCUTIONS PHRASEOLOGIQUES FRANÇAIS VERBO-NOMINALES A TRAVERS DU CONTEXTE

Açar sözlər: *frazeoliji vahid, nominativ-fel konstruksiyalı frazeoloji vahidlər, nitq, məna yaxınlığı*

Ключевые слова: *фразеологическое единица, фразеологические единицы с конструкцией номинативных глагол, речь, смысловое сходство.*

Dans cet article, nous allons analyser des expressions verbo-nominales (VN) non seulement en tant que collocations (une relation privilégiée entre le V et le N), mais aussi en tant qu'unités phraséologiques et son rôle et sa traduction dans le contexte. Chaque langue a ces particularités et ces lois. La langue française est une des langues riche du monde. Par « phraséologie », nous référons à la similarité des contextes ***fonctionnels*** que l'on peut associer à telle ou telle expression (l'aspect pragmatique de l'expression).

Le terme « unité phraséologique » a ses origines dans les travaux en français sur la sémiologie et la stylistique (1 ;56). La phraséologie en tant que discipline s'est ensuite développée en Europe centrale et orientale, en particulier dans des études anthropologiques sur la fonction symbolique des « phrasèmes » (6 ;78).

Le problème pour les phraséologues est donc de séparer les unités phraséologiques des autres « combinaisons » de la langue.

Les analystes ont souvent remarqué que la phraséologies est une question de spécialisation. Quand on observe des exemples tirés d'un corpus basé sur les locutions phraséologiques employées dans les films orijinaux français, on trouve en règle générale que les expressions « équivalentes » ou « synonymiques » occupent des niches phraséologiques très différentes, généralement prévisibles et stables, et parfois assez spécialisées.

Par exemple : **piquer une colère** (d'après le film *« Une hirondelle a fait le printemps » Un film de Christian Carion avec Michel Serrault, Mathilde Seigner-2001-France)*=**1).prendre une colère ; 2).entrer en colère ; 3).se mettre en colère-se facher**

Les expressions VN constituent une catégorie de constructions dont les exemples suivants sont assez perpésentatifs : ***salir son blason****-déshonorer, salir la réputation* (d'après le film ***« Un couple parfait »*** *Un film de Nobuhiro Suwa avec Valeria Bruni Tedeschi, Bruno Todeschini. 2005****)*** ***prendre feu****-allumer, brûler, enflammer, flamber, mettre le feu à qqch., s'enflammer, se passionner* (d'après le film ***« Tout est pardonné»*** *Un film de Mia Hansen-Løve avec Paul Blain, Marie-Christine Friedrich-2006*). Toutes ces constructions comportent un verbe (V) denotant un procès générique et un nom (N) précisant la Portée sémantique de l'expression.

Notre but est de présenter plutôt un système d'analyse global des constructions VN du point de vue de la grammaire systémique fonctionnelle. Nous proposons d'analuser les expressions VN au même titre que toute séquence VN, à condition de rendre compte de trois facteurs :

a). la fonction ***syntaxique*** du groupe verbal (GV) et du groupe nominal (GN)

b). le procès ***sémantique*** exprimé par le GV et le rôle joué par le GN

c). le statut ***sémiotique*** de l'expression entière

Sur le plan syntaxique (a), le N dans la locution *prendre feu* est une extension structurelle d'un GV complexe. Par contre, dans *salir son blason* le GN *son blason* est un complément indépendant. Sur le plan sémantique (b), les GN dans *prendre feu* et *salir son blason* expriment la *portée lexicale* du prédicat. Mais une analyse aux niveaux (a) et (b) ne suffira pas : il est aussi nécessaire d'examiner les propriétés paradigmatiques (contrastives) et phraséologiques (référentielles) de ces expressions ; autrement dit leur statut sémiotique (c). Les questions de ce genre ne sont guère posées dans la littérature syntaxique ou lexicologique.

Comment pouvons-nous discuter alors des expressions VN sans référer à des catégories *a prioiri* ? Dans ce cas il fallait nécessaire de parler d'une analyse unifiée des expressions phraséologiques basée sur la notion de « dénomination ».

Une dénomination est un signe qui nomme ou réfère à un objet de pensée stable. Sur le plan sémiotique, les mots simples constituent des dénominations simples. Nous proposons donc de considérer les unités phraséologiques (les idiomes, les locutions etc.) comme des *signes complexes*.

Un signe complexe comporte un élément stable qui lui confère un statut lexico-grammatical (le pivot) et une famille d'éléments contrastifs (le paradigme). L'expression VN ***prendre l'air-****se promener dans la nature (d'après le film « Tout est pardonné » Un film de Mia Hansen-Løve avec Paul Blain, Marie-Christine Friedrich-2006)* serait ainsi une dénomination stable avec un pivot (*prendre*) et un paradigme *(l'air* par rapport *le frais).* Certains éléments comme les articles ou bien le pronoms posséssifs peuvent varier entre le pivot et le paradigme.

Par exemple : fermer sa gueule *(d'après le film « Aiguilles rouges» Un film de Jean-François Davy avec Jules Sitruk, Damien Jouillerot-2006)* **= *fermer son bec-****se taire* Pour exprimer d'une telle ou telle idée on peut employer aussi des locutions phraséologiques et ses équivalents synonimiques. Mais entre ces types de locutions il faut avoir non seulement le rapproche du sens et aussi le rapproche stylistique. Pour nous, la phraséologie dépend fondamentalement de la théorie contextuelle de la collocation. Nous considérons donc que tout signe est soumis au principe de la collocation, et que tout syntagme est une collocation. La collocation n'est pas une unité formelle, mais plutôt une relation mutuelle entre un signe et les autres signes de son contexte. Aucune traduction ne pourra égaler l'original dans l'autre langue. Car elle ne pourra rendre dans la langue d'arrivée toutes les valeurs, tous les effets stylistiques, toutes les informations et spécifications des valeurs dissystématiques qui

accompagnent les mots et les textes dans la langue de départ. L'activité traductrice doit être considérée contextuellement pour que le traducteur puisse reproduire dans le texte d'arrivée, pour les usagers, tous les éléments linguistiques présents dans le texte de départ. Nous sommes persuadé, après avoir vu la quantité de séquences figées existant dans toutes les langues, les énormes possibilités connotatives qui peuvent avec ces séquences, et toutes les vérifications et analyses qu'il faut effectuer pour trouver une bonne correspondance, que la traduction de celles-ci en général ne peut se réaliser contextuellement, du moins, sans ce genre d'analyse et un dictionnaire électronique dans lequel figurera une classification exhaustive : conceptuelle, formelle et interprétative de ces formes et de leurs possibles signifiés.Comment réaliser en effet en trente secondes, une ou deux minutes, toutes les étapes que nous avons suivies pour expliquer la difficulté de traduire et de trouver la meilleure équivalence possible. Si donc le message et le sens global d'un texte sont importants, un traducteur devra reproduire le plus fidèlement possible, en respectant dans la mesure du possible ces formes et les nuances stylistiques, culturelles, historiques, géographiques, etc. qui les caractérisent. (6).

Pour des locutions phraséologiques le processus de l'actualisation se réalise seulement dans le discours. C'est seulement dans ce cas elles montrent leurs possibilités sémantiques, syntaxiques et stylistiques. Le texte détermine les nuances des locutions phraséologiques. Et de son côté des locutions phraséologiques aussi déterminent les nuances sémantiques du texte. C'est seulement dans le contenu du texte on peut voir le sens réel (un vrai sens) des locutions phraséologiques. Dans ce cas le rôle et le volume du texte sont très important. Car, pour trouver le sens réel du texte il nous faudra d'observer non seulement une phrase, mais aussi deux, trois phrases et parfois un alinéa. C'est pourquoi on a besoin d'observer le sens réel seulement dans le contexte.

Par ex. : *fendre l'oreille à qn.- ambocher qn.*

Maintenant dans une phrase tachons de trouver le sens réel de cette locution.

Quand ils m'auront fendu l'oreille, dit-il à sa voisine, j'irai vivre à Tours.

Comme nous voyons à l'aide d'une seule phrase on peut pas trouver le sens réel de l'ocution *« fendre l'oreille à qn. »* Pour cela il nous faut d'observer les phrases suivantes.

Le général Larivière fit des rêves.

*-Quand ils m'auront fendu l'oreille dit-il à sa voisine, j'irai vivre à Tours. J'y cultiverai des fleurs. (*A.France*, « Le Lys rouge »)*

C'est seulement dans cette dernière phrase on comprend un vrai sens de l'ocutions *« fendre l'oreille à qn. »*. Comme nous avons observé, *fendre l'oreille à qn.* a deux significations différentes : la première, c'est-à dire *ambocher qn.* C'est plutôt pour le language courant. Deuxième signification est plutôt caractéristique pour le domaine militaire. Et c'est pourquoi, pour trouver une bonne solution de ce problème il nous faut d'observer tout le texte. Maintenant nous pouvons bien comprendre un vrai sens de cette locution et donner une bonne traduction. Nous avons compris qu'il ne sagit pas d'une personne qui va être ambocher et passer ses derniers jours à Tours, mais il sagit d'un général et

de sa vie à Tours après avoir démissionner, avouer l'incapacité au service militaire. Aujourd'hui l'apprentissage du sens interne et externe des locutions synoimiques, indication de leurs rôles dans la structure de la langue française, et aussi l'apprentissage de leurs possibilités de traduction, l'explication international de leur rôle, particularités de leurs emploi est actuel non seulement théoriquement et pratiquement aussi.

Dans cet article, nous avons tenté de présenter une analyse unifiée des expressions verbo-nominales (VN) du français dans le cadre du modèle systémique fonctionnel. Un de nos objectifs a été de débattre les avantages relatifs de la terminologie dans ce domaine.

Références

1. Bally Ch. « Traité de stylistique française » 1909
2. Banks 2000, Banks, David 2000. The Range of Range: A transitivity problem for systemic linguistics. In *Anglophonia.* 8.
3. G. GROSS, G. (1996), 167 : *Les expressions figées en français : noms composés et autres locutions*, Ophrys, Gap-Paris.)
4. Амосова Н.Н. «Основы английской фразеологии». Л., 1963.
5. Виноградов В.В. «Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины». Л., 1947.
6. **http://us.mg2.mail.yahoo.com/dc/launch?.gx=1&.rand=9r9h4e502sjq9**

P.Xanızadə

Fransız dilində nominativ-fel konstruksiyalı frazeoloji ifadələrin mətn daxilində təhlili və tərcüməsi

Xülasə

Bu məqalədə biz nominativ-fel konstruksiyalı ifadələri frazeoloji vahid kontekstində araşdıraraq onun rolunu və mətn daxilində tərcüməsini təhlil etmişik. Frazeoloji vahidlər yalnız nitq prosesi zamanı təzahür oluna bilər. Və məhz elə bu zaman onlar özlərinin semantik, sintaktik və üslubi xüsusiyyətlərini nümayiş etdirmiş olurlar.

П.Ханызаде

Анализ и перевод фразеологических выражений с номинативно-вербальной конструкцией во французском тексте

Резюме

В этой статье анализируются номинативно-вербальные конструкции в контексте фразеологических единиц, их роль и перевод в данном тексте. Фразеологические единицы проявляются только во время речи. Именно тогда они показывают свои семантические, синтаксические и стилистические аспекты.

Rəyçi: Gülnarə Sadıxova

РЕЙХАН САФАРАЛИЕВА
(АзУАС)
sva242@mail.ru

ВНЕАУДИТОРНАЯ РАБОТА, ИЗ ОПЫТА РАБОТЫ, КАК ОДИН ИЗ ВИДОВ АКТИВИЗАЦИИ УЧЕБНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Ключевые слова: внеаудиторная работа, виды и формы, подготовительный факультет, словарный запас, страноведческие знания.
Açar sözlər: auditoriyadankənar iş , növlər və formalar , hazirliq fakültəsi , lüğət ehtiyati , ölkəşunasliq biliklər .
Key words : out-of-class work , types and forms , preparatory faculty , lexicon , knowledge of country science .

Перед преподавателем русского языка как иностранного стоят многочисленные и многоплановые задачи: это организация интеллектуальной деятельности учащихся, использование в процессе обучения различных форм и типов общения на русском языке, ознакомление студентов с достижениями культуры И, наконец, большая воспитательная работа, направленная на совершенствование личности учащихся в духе лучших традиций гуманизма и интернационализма.

Решение этих сложных задач возможно в том случае, если, проблемы обучения и воспитания решаются как в аудиторное, так и во внеаудиторное время.

Внеаудиторная работа, как известно, прежде складывается из многих параметров

Прежде всего это работа учебного характера, включающая в себядомашние задания, самостоятельные занятия в лабораториях и лингафонных кабинетах, дополнительные занятия, консультации, факультативы, спецкурсы и спецсеминары. Основная особенность этой работы – обучение за рамками аудитории, возможность использования языковой среды, непосредственного общения учащихся с носителями русского языка.

Во внеаудиторные мероприятия входят также собрания, посвященные праздникам, концерты, национальные вечера, оформление выставок и стендов, вечера песни и т.п., основная функция которых имеет общеобразовательный, профессионально-ориентирующий, воспитательный и развлекательный характер. Все эти мероприятия являются одним из основных факторов, которые действенно помогают изучению русского языка, свободному и активному овладению учащихся русской речью, эффективной формой расширения и углубления знаний, приобретенных на уроках

В существующей педагогической практике уже сложилась определенная традиция проведения внеаудиторных мероприятий по русскому языку, осуществляется очень интересная и самая разнообразная работа, выступающая как естественное и необходимое продолжение и развитие уроков. Эта работа должна, прежде всего, способствовать углублению и расширению приобретаемых на уроках знаний, тем самым помогать учащимся в усвоении

программного материала, расширять их страноведческий кругозор, развивать творческие способности студентов, повышать общую культуру русской речи. Осуществление этих задач поведет одновременно к выполнению важной воспитательной цели – развитию у иностранных учащихся интереса к русскому языку, внутренней потребности в его изучении, чувства любви и уважения к изучаемому языку.

Внеаудиторная работа по русскому языку в техническом вузе, равно как и учебная, строится на общедидактических принципах обучения и воспитания. Однако она имеет свои особенности. Эти особенности связаны, прежде всего, со спецификой предмета «русский язык как иностранный,», лингвистическими, психологическими, психолингвистическими закономерностями овладения вторым языком, конкретным соотношением между русским и родным языками, страноведческими трудностями.

Система внеаудиторных занятий органически связывается с системой занятий на уроке .Существенную роль играет здесь характер и объем материала, как бы перенесенного в более свободной и раскованной форме с урока на внеаудиторное занятие.

Связь урока и внеаудиторных занятий можно представить следующим образом. На уроке осуществляется работа по предусмотрен ной программой теме. На внеаудиторных занятиях практический, воспитательный и особенно образовательный аспекты урока усиливаются, круг вопросов расширяется за счет опор на изученное, занятия проводятся в более непринужденных, интересных и занимательных для учащихся формах: в кружковых семинарах, дискуссиях, конкурсах и т.д. Развитие и обогащение русской речью учащихся происходит, таким образом, в процессе повторения, закрепления и расширения материала урока. Четкая связь с уроком, формирующим языковую базу, и в то же время как можно более дальний выход за его пределы, составляет одну из важнейших особенностей внеаудиторной работы.

Экскурсия, как и любое внеаудиторное мероприятие, представляет собой последовательную реализацию следующих четырех этапов: подготовительного, организационного, этапа проведения и завершения.

Подготовительный этап предполагает определение целей и задач мероприятия, его формы и содержания. Основное на этом этапе – составление плана, сценария, определение языкового, страноведческого и речевого материала.

Организационный этап предполагает решение следующих задач\6 введение и отработку страноведческого, языкового и речевого материала во время аудиторных занятий.

Третий этап – проведение мероприятия – определяется уровнем подготовленности.

Завершающий этап – подведение итогов Форма проведения – беседа, дискуссия, письменное выражение впечатления – зависит от вида мероприятия, условий его проведения.

Итак, внеаудиторная работа должна строиться таким образом, чтобы внеаудиторные занятия органически дополняли и углубляли материал учебных занятий, способствовали более интенсивному развитию русской речи.

Практическая направленность внеаудиторной работы по русскому языку выражается также в организации полезной деятельности, в нее входит изготовление наглядных пособий, оформление аудиторий русского языка, выпуск на русском языке стенгазет и мини-журналов и т.п.

Посещение иностранными учащимися кино, театра, прослушивание радио и телепередач на русском языке, чтение материалов периодической печати расширяют рамки русской языковой среды, столь необходимой в условиях учебы за пределами страны. Целенаправленное использование названных источников в процессе внеаудиторных занятий с учетом программы изучаемого курса русского языка и русской литературы стимулирует речевую активность учащихся, быстрее обогащает их лексический запас, помогает формировать умение общаться на русском языке в различных жизненных ситуациях.

Необходимо выделить внеаудиторные мероприятия типа дискуссий, конкурсов, олимпиад, конференций. Все они требуют самостоятельности и инициативы учащихся. Особое значение приобретает проведение праздников (дней русского языка, вечеров и утренников, посвященных различным датам), поскольку они создают своеобразную речевую среду и способствуют вовлечению в речевую деятельность на русском языке практически всех учащихся. Это также является дополнительным источником обогащения студентов страноведческими знаниями, их словарного запаса.

Обычно таким мероприятиям предшествует большая подготовительная работа: отбираются стихи, песни, отрывки их пьес и другой репертуарный материал, содержащий большое количество страноведческой лексики; определяется тематика выступлений и докладов студентов, оформляются наглядные пособия (стенгазеты, стенды, альбомы).

Большой интерес среди иностранных студентов вызывает одна из форм внеаудиторной работы – олимпиада по русскому языку, которая проводится ежегодно и состоит из 3-х туров. От участников требуется не только хорошее знание русского языка, но и владение обширным фактическим материалом. При ознакомлении с историей и культурой русского народа расширяется кругозор и страноведческие знания студентов, пополняется их словарный запас. Учащиеся пользуются иллюстративным материалом, специальными страноведческими пособиями, участвуют в конкурсе чтецов, в викторинах и конкурсах по страноведению. Учет интересов учащихся также влияет на эффективность подготовки к олимпиаде. Психологическими предпосылками заинтересованности можно считать элементы новизны, радость успеха, интеллектуальное развитие и личностную соотнесенность тематики.

Олимпиаде отводится особое место в системе внеаудиторных мероприятий. Она является составной частью обучения русскому языку на подготовительном факультете.

К числу наиболее распространенных форм внеаудиторной работы со студентами-иностранцами можно по праву отнести и работу в кружках Кружки могут иметь самые разнообразные тематические направления. Их можно разделить на кружки, тематически связанные с учебными дисциплинами курса, а также кружки самодеятельности и учебно-воспитательного характера: художественного чтения, русской песни, любителей русского искусства и т.п.

Работа кружка дает возможность иностранным учащимся представить русский язык не только как средство коммуникации, но и как источник получения информации о национально-культурных традициях народа.

Преподавателю русского языка работа в кружке дает возможность собирать суждения, наблюдения, впечатления иностранцев, попавших в новую национально-культурную общность, анализировать восприятие национальной культуры представителями инокультур. Кружок, как правило, становится центром организации и проведения массовых мероприятий. Основная его задача – развитие и совершенствование речевых навыков на основе страноведческого материала.

В последние годы вошла в практику преподавания русского яыка как иностранного во многих вузах такая внеаудиторнаяформа работы, как «Клуб русского языка». Эта работа вызывает большой интерес учащихся. Прежде всего необходимо определить назначение такого «Клуба», цели, формы и методы его работы. Цели «Клуба» представляются таким образом:

- создание русской речевой среды, позволяющей учащимся реализовать в активном речевом общении знания, полученные на уроке русского языка;
- развитие речевых навыков и умений;
- расширение творческих способностей учащихся;
- сплочение интернационального коллектива.

Слово «клуб2, по нашему пониманию, предполагает место встречи людей в свободное время в непринужденной, дружеской атмосфере, при которой студенты не будут оставаться пассивными слушателями, а смогут с интересом и пользой для себя участвовать в работе клуба. Отсюда вытекает требование большого разнообразия содержания, видов и приемов работы.

Тематика встреч «Клуба русского языка» определяется его страноведческими целями и задачами познакомить студентов-иностранцев с наиболее яркими страницами истории народа, его культурой, бытом, обычаями и традициями, с образом жизни, с произведениями русских писателей и поэтов. В соответствии с этими задачами целесообразно проведение тематических циклов, объединяющих несколько встреч. Так, например, интересна тема «Наша история в музыке, поэзии, живописи. Так, например, интересна тема «Наша история в музыке, поэзии, живописи». Не менее интересными проходят вечера «День памяти Гейдара Алиева», «Новруз байрамы» и «Прощай, подфак».

Организация работы «Клуба русского языка» по принципу тематических циклов позволяет, с одной стороны, познакомить студентов-иностранцев с достаточно широким кругозором страноведчески -ценных фактов и явлений, а с другой – увидеть данное явление в его исторической связи и закономерности. Сама форма проведения заседаний клуба отражает специфику занятий по интересам.

Учебная экскурсия – важнейший вид работы со студентами-иностранцами как в страноведческом, так и в воспитательном и профессиональном аспекте. Преподаватель русского языка ставит перед собой задачу развития русской речи и обогащение представлений студентов-иностранцев фактами русской истории и национальной действительности. «Русский язык через экскурсию» так можно было бы определить цель этого вида внеаудиторной работы.

Определим основные задачи экскурсии:

- создать у иностранных учащихся достаточные фоновые знания;
- провести дифференциацию методов страноведческой работы, учитывая национальную принадлежность обучающегося и их профессиональную специализацию;
- в максимальной степени активизировать развитие навыков и умений говорения.

Первая задача направлена на развитие речи студентов (диалог и беседы между гидом-преподавателем и студентами в ходе экскурсии). Вторая имеет справочный характер (справочно-информативный материал , выдержки из текстовых и визуальных источников). Лингвометодическое обеспечение экскурсий предполагает создание разработок, которые должны включать материалы к трем последовательным этапам работы:

а) подготовительному – ведение языковых единиц, в том числе связанных с местом обучения студентов-иностранцев (названия объектов экскурсий, фоновая безэквивалентная лексика, семантизация этих единиц, отработка произношения новых слов и словосочетаний в аудитории);

б) основному – комментарий преподавателя во время экскурсий;

в) заключительному – обобщение полученной студентами информации и уточнение их оценочного отношения к экскурсии (с этой целью им могут быть предложены темы для рассказов об увиденном, для диалогов и домашнего сочинения).

Причем каждый из этих этапов должен строиться на следующих дидактических и методических основаниях:

- в экскурсиях цели обучения русскому языку должны тесно переплетаться с целями познавательными и воспитательными;
- каждая экскурсия должна быть подготовлена системой предварительных бесед и упражнений как речевого, так и аналитического характера, формирующих умение анализировать видимое явление и описывать его в моделях языка.

Особо следует отметить значение учебных экскурсий, которые помогают иностранным учащимся непосредственно познакомиться со страной изучаемого языка, ее общественным строем, историей, с духовными и материальными ценностями. Проведенные параллельно и в связи с изучаемыми по календарно-тематическому плану страноведческими темами экскурсии становятся, в широком смысле слова, иллюстрацией к информации, полученной учащимися на уроке, помогая преподавателям более эффективно и рационально решать учебные и воспитательные задачи.

Опыт работы показывает , что внеаудиторная работа, проводимая комплексно, тесно связанная с учебными занятиями, является эффективным средством обогащения и совершенствования русского языка студентов, способствует формированию у них интереса к русскому языку. Указанные виды работы имеют большое учебно-воспитательное значение. Они позволяют эмоционально подать обширный познавательный и страноведческий материал, ввести значительное количество страноведческой и общественно-

политической лексики, которая активно усваивается учащимися ввиду необычности форм и методов презентации и закрепления.

Далеко не полный перечень мероприятий, проводимых на подготовительном факультете во внеаудиторное время, показывает, какой огромный потенциал для интенсификации учебного процесса содержит в себе внеаудиторная работа.

Литература:

Белл Р. Социолингвистика: «Цели, методы и проблемы» - М. 1980г
Швейцер А.Д. Современная социолингвистика: «Теория, проблема, Методы» М. 1977г
Сорокин Ю.А.
Тарасов Е.Ф. « Теоретические и прикладные проблемы речевого
Шахнарович А.М. общения» - М. 1979г

Reyhan Səfərəliyeva

Ali məktəbdə auditoriyadankənar işin aparilmasina həsr olunur

Xülasə

Məqalə ali məktəbdə auditoriyadankənar işin aparilmasina həsr olunur . Müəllif hazirliq fakültəsində auditoriyadankənar məşğələlərin növləri və formalarini təsvir edərək, əcnəbi tələbələrin lüğət ehtiyatinin zənginləşdirilməsində və ölkəşünaslıq biliklərinin genişləndirilməsində nlarin əhəmiyyətini vurgulayir.

Reyhan Safaraliyeva

The article deals with the out-of-class work in Universities

Summary

The article deals with the out-of-class work in Universities. Describing the types and forms of the out-of-class work , the author underlines the use of the these classes in enrichment of the lexicon and expansion of knowledge of country science of the foreign students .

Rəyçi: Aliyə Musayeva

SEVİNC SƏLİMOVA
ADU
salimova _ sevinc @ mail.ru

İNGİLİS DİLİ FRAZEOLOGİYASININ ZƏNGİNLƏŞMƏSİNDƏ ŞEKSPİRİZMLƏRİN ROLU

Açar sözlər: şekspirizmlər,frazeologizmlər, kontekst, arxaizmlər, atalar sözləri.
Ключевые слова : шекспиризмы, фразеологизмы, контекст, архаизмы, пословицы.
Key words: Shakespearean phrases, phraseological units, context, archaisms, proverbs.

Hər bir dilin lüğət tərkibi sabit söz birləşmələri ilə zəngindir. Sözlər kimi, bütövlükdə bir məna ifadə edən sabit birləşmələr hər hansı bir dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində, artımında böyük rol oynayır. Belə ifadələr daha çox milli səciyyəlidir. Hər dilin özünəməxsus milli ifadəsi vardır. V.Q.Belinski qeyd etdiyi kimi, "frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyidir." Bunlarda xalqın ağıl və biliyi, sevinc və kədəri, məhəbbət və nifrəti, gülüş və göz yaşları, zəhmətkeşliyi və tənbəlliyi, mübarizəsi və s. əks olunmuşdur.

Frazeologiya mənşəcə yunan sözü olub, phrasis-ifadə, logos-nəzəriyyə, elm sözlərinin birləşməsindən əmələ gəlmişdir. Frazeologiya sabit söz birləşmələrinin qanunauyğun inkişafını, mənşəyini və yaranmasını, xüsusiyyətlərini, forma və məzmun zənginliyini, işlədilmə imkanını, semantik və qrammatik strukturunu, söz və sərbəst birləşmələrlə əlaqəsini və.s. tədqiq edir.

İngilis dilinin frazeologizmləri müxtəlif ictimai-tarixi şəraitdə və çox müxtəlif səbəblər əsasında əmələ gəlmişdir. Frazeoloji vahidlər etimoloji cəhətdən təsnif olunarkən onların necə yaranmalarına nəzər salmaq lazımdır. Adətən, frazeologizmlər milli xarakter daşıyır. İngilis frazeoloji fonduna yerli və alınma frazeologizmlər daxildir ki, bunların arasında birinci üstünlük təşkil edir.

Frazeoloji birləşmələr hər bir xalqın həyat təcrübəsini, tarixi keçmişini, adət və ənənələrini, mentalitetini, müdrikliyini, hazırcavablığını, mürəkkəb situasiyalardan baş çıxarmaq qabiliyyətini əks etdirən obrazlı linqvistik vahidlərdir. Zamanın sınağından çıxan, nəsildən-nəsilə ötürülən frazeoloji vahidlər özlərinin kommunikativ ifadə zənginliklərini saxlamaqla cilalanır, saflanır, yeni-yeni məna çalarları kəsb edir. Dilin belə tarixi xəzinəsinin tədqiqata böyük eytiyacı vardır.

Müasir ingilis dilində külli miqdarda frazeologizmlər var ki, onların da əsas funksiyası dilin estetik aspektini gücləndirməkdir. Qeyd etdiyimiz kimi, bir çox frazeoloji vahidlər adət, reali, tarixi faktlarla əlaqədar yaranıb, lakin ingilis frazeoloji fondunun müəyyən hissəsi bu və ya başqa cəhətdən, bədii-ədəbi əsərlərin sayəsində formalaşmışdır. Bu onu deməyə əsas verir ki, ingilis dili frazeologizmlərinin böyük bir qismini ingilis ədəbiyyatından götürülmüş frazeologizmlər təşkil edir.

İngilis klassiki V. Şekspirin əsərləri ingilis dilini zənginləşdirən frazeologizmlərin sırasında ən mühüm ədəbi mənbələrdən biridir və bu frazeologizmlər dildə yüzlərlədir. Elə yalnız "Hamlet" əsərindən götürülmüş "to be or not to be" - olum ya

ölüm demək olar ki, bütün dünya dillərində işlədilən bir ifadədir.İngilis dilini zənginləşdirən frazeologizmlər arasında Şekspirin əsərlərində işlənənlər İncildən (Tövrat) sonra ikinci yerdə gedir.İngilis dilində geniş yayılmış bu frazeologizmlər şekspirizmlər adlandırılır. XVI əsrdə yazıb yaratmış V. Şekspir haqqında bugünə kimi nə qədər tədqiqat işləri yazılsa da, onun yaradıcılığı tam tədqiq olunmamış, xüsusilə də frazeologiyaya verdiyi töhfələr hələ də frazeoloji lüğətlərdə öz əksini tapmamışdır.

V.Şekspir dilinin lüğət tərkibi sosial-ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə edir : adətlər,geyim , idman və oyunlar, musiqi,incəsənət,hərbi ifadələr,qanun, təbiət hadisələri- bütün bunlar Şekspirin dilində öz əksini tapır.Onlara misal olaraq aşağıdakı frazeologizmləri göstərmək olar.

"Macbeth" əsərindən : the sear, the yellow leaf- ahıl yaş ; full of sound and fury - mənasız hay-küylü nitq ; the milk of human kindness - gözəl qəlbin balzamı (mərhəmət) ; at one fell swoop - bir zərbə ilə, bir anda;to screw one`s courage to the sticking place - cəsarət etmək, ürəklənmək ;to cudgel one`s brains- baş sındırmaq .

"Hamlet" əsərindəki bəzi nümunələrə nəzər salaq : Stars with trains of fire – kometa; the god of day - günəş ; our sometime sister – hər vaxt bizə bacı olmayan kəs (yəni bizə ürəyi yanmayan) ; unvalued persons - adi adamlar ; to be or not to be –olum ya ölüm ; that is the question - məsələ budur ; crook the pregnant hinges of the knee - yaltaqlanmaq, varlı və vəzifəli adamların qarşısında diz çökmək ; wandering stars – planetlər ; our withers are unwrung – vecimə deyil ; something is rotten in the state of Denmark – nəsə elə deyil ; to shuffle off (this mortal cail)- fani dünyanı tərk etmək, ölmək; germane to the matter - mətləbə keçin;a towering passion - qəzəb; in the mind`s eye xəyalən; to the top of one`s bent - doyunca, ürəyin istədiyi qədər və s.

"Othello" əsərindən :knew-crooking - itaətli, əyilən ; to wear one's heart upon one's sleeve - açıq qəlbli, ürəyi açıq ; it is silliness to live when to live is torment and then have we a prescription to die when death is our physician - Həyat əzablıdırsa, yaşamaq axmaqlıqdır, belə halda ölüm bizim dərmanımızdır (həkimimizdir) ;to put one's tongue in one's heart - dili qarnında olmaq, çox danışmamaq ; her eye must be fed - gözü doymalıdır ; a closet-lock-and-key - sirr saxlaya bilən adam ; the green-eyed monster – qisqanclıq ;the seamy side - bir şeyin tərsi, görünməyən tərəf ;the seam side - xoşagəlməyən tərəf, bir şeyin iç üzü;the pity of it!- "çox heyf! " və s..

"King Henry IV" (KRAL IV HENRİ) əsərindən : to eat somebody out of house and home - bir kəsin hesabına yaşayaraq onu müflis etmək ; the wish is father to the thought - istədiklərinə inanmaq, arzudan istək yaranır ; the better part of valour is discretion - cəsarətin bəzəyinin biri təvəzökarlıqdır.

"Twelfth Night" (On İkinci Gecə) əsərindən : cakes and ale - şənlik, həyatdan zövq almaq ; as good as one's word –sözünə sadiq, sözünün ağası ; midsummer madness - tam ağılsızlıq **.**

Bundan əlavə, Şekspirin başqa əsərlərində işlənən aşağıdakı ifadələr də şekspirizmlər adlanır: to gild refined gold–boş şeyə vaxt sərf etmək (King John); how the world wags? (goes)- işlər necə gedir?; (As You Like It) ;in good set terms- qətiyyətlə; (As You Like It) ; fancy free - qəlbi boş (Midsummer Night's Dream);good men and true - düzgün, vicdanlı, dürüst insanlar (Much Ado About Nothing); a fool's paradise - xəyal dünyası (Romeo an Juilet); an inching palm -

tamahkar,pul həvəskarı olmaq (Julius Caesar); to one's heart's content - istədiyin qədər (*The Merchant of Venice, Henry VI*) ; care killed a cat - qayğı insanı qocaldir (Much Ado About Nothing) ;paint the lily - lazım olmayan iş görmək (*King John*) ;single blessedness - subaylığın sultanlığı (A Midsummer Night's Dream) ; thereby hangs a tale - uzun əhvalatdir (*As You Like It).*

Yazıçının əsərlərindəki frazeologizmlərin əksəriyyətinin tərkibində arxaizmlər və ya köhnəlmiş sözlər var. Məsələn: from whose bourne no traveler returns "o dünya" bu frazeologizmdəki "bourne" sözü arxaizmdir və mənası sərhəd deməkdir. Hal-hazırda bu sözdən müasir ingilis dilində istifadə olunmur. Bu arxaizm yalnız yuxarıda göstərdiyimiz frazeologizmin tərkibində işlənir.

Bəzi şekspirizmlər zaman keçdikcə dəyişdirilmiş və ingilis dilinin lüğət fonduna müasir formada daxil edilmişdir. Məsələn: at one fell swoop (Macbeth) "bir dəqiqədə" frazeologizmi qismən dəyişdirilmiş və bu frazeologizm müasir ingilis dilinin lüğət fonduna "at one swoop" formasında daxil edilmişdir.

To wear one's heart upon one's sleeve for day to pack it "hisslərini gizlətməmək" frazeologizmi müasir ingilis dilində "to wear one's heart upon one's sleeve" formasında istifadə olunur.

but first let me tell ye, if ye should lead her into
a fool's paradise, as they say, it were a very gross
kind of behavior, as they say: for the gentlewoman
is young; and, therefore, if you should deal double
with her, truly it were an ill thing to be offered
to any gentlewoman, and very weak dealing.

- Disasters in the Sun – günəşin tutulması

İfadə Şekspirin "Hamlet" əsərindən götürülmüşdür.

In the most high and palmy state of Rome,
A little ere the mightiest Julius fell,
The graves stood tenantless, and the sheeted dead
Did squeak and gibber in the Roman streets;
As stars with trains of fire, and dews of blood,
Disasters in the sun; and the moist star
Upon whose influence Neptune's empire stands
Was sick almost to doomsday with eclipse.

- to wear one's heart upon one's sleeve - açıq qəlbli, ürəyi açıq

Bu frazeoloji birləşmə V. Şekspirin "Otello" (1604) əsərindən götürülmüşdür. İfadə Iago obrazının dilindən verilmişdir.

IAGO:
It is as sure as you are Roderigo,
Were I the Moor, I would not be Iago:
In following him, I follow but myself;
Heaven is my judge, not I for love and duty,
But seeming so, for my peculiar end:
For when my outward action doth demonstrate
The native act and figure of my heart
In compliment extern, 'tis not long after

But I will wear my heart upon my sleeve
For daws to peck at: I am not what I am.

V. Şekspir yuxarıda göstərdiyimiz frazeologizmlərlə öz fikrini çox yığcam, aydın və obrazlı ifadə etmişdir. Şekspirizmlərin obrazların dilindən verilməsinə nümunə olaraq bu ifadələrin kontekst daxilində işlədilməsinə dair bir neçə nümunələrə nəzər salmaq məqsədəuyğundur:

A rose by any other name would smell as sweet- qızıl gülü necə adlandırsanda o həmişəki ətrini verəcək.Bu frazeoloji birləşmə Şekspirin "Romeo və Cülyetta" (1600) əsərindən götürülmüşdür.

Juliet :What's in a name? that which we call a rose.
By any other name would smell as sweet ;
So Romeo would, were he not Romeo call'd,
Retain that dear perfection which he owes …

-All that glitters is not gold – hər parlayan qızıl deyil

Bu ifadə Şekspirin "Venesiya Taciri" (1596) əsərindən götürülmüşdür. Frazeoloji birləşmə əsərdə Morocco xarakterinin dilindən verilmişdir.

MOROCCO:
O hell! what have we here?
A carrion Death, within whose empty eye
There is a written scroll! I'll read the writing.
All that glitters is not gold;
Often have you heard that told:
Many a man his life hath sold
But my outside to behold…

Salad Days – Gənclik dövrü, ömrün təcrübəsiz çağları .Bu, Şekspirin əsərlərində istifadə etdiyi ən məşhur ifadələrdən biridir. Salad Days ifadəsinə Şekspirdən sonra bir sıra bədii əsərlərdə də rast gəlinmişdir. İfadə V. Şekspirin "Antonius and Cleopatra" (1606) əsərindən götürülmüşdür.

CLEOPATRA: My salad days,
When I was green in judgement: cold in blood,
To say as I said then! But, come, away;
Get me ink and paper…

To be or not to be, that is a question- olum ya ölüm .Bu ifadə Şekspirin "Hamlet" əsərində, Hamlet obrazının dilindən verilmişdir. To be or not to be ifadəsi Şekspirin ən məhşur frazeoloji birləşmələrindən biridir və müxtəlif dillərə tərcümə olunmaqla başqa əsərlərdə istifadə olunmuşdur.

To be, or not to be: that is the question:
Whether 'tis nobler in the mind to suffer
The slings and arrows of outrageous fortune,
Or to take arms against a sea of troubles,
And by opposing end them? To die: to sleep…

All's well that ends well - Təki hər şey yaxşı qurtarsın

Bu ifadə də Şekspirin məşhur şekspirizmlərdən biridir. Lakin Şekspirdən əvvəl bu ifadə atalar sözü kimi mövcud olmuşdur. 1546-cı ildə John Heywood bu atalar sözündən istifadə etmişdir. Şekspir Heywood-un əsərləri ilə yaxından tanış idi

və 1601-ci ildə "All's Well That Ends Well" pyesini yazdı. Bu ifadə Şekspirin pyesində istifadə olunmaqla yanaşı həmdə pyesin adı kimi işlənmişdir. Əsərin daxilində ifadə Helena obrazının dilindən verilmişdir.

HELENA:
Yet, I pray you:
But with the word the time will bring on summer,
When briers shall have leaves as well as thorns,
And be as sweet as sharp. We must away;
Our wagon is prepared, and time revives us:
All's well that ends well; still the fine's the crown;
Whate'er the course, the end is the renown

İngilis dili frazeologiyasının zənginləşməsində Şekspirizmlərin rolu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu frazeoloji birləşmələrə yazıçının faciə və komediyaları ilə bərabər sonetlərində də rast gəlmək olar. Tədqiqat zamanı Şekspirin əsərlərində rast gəlinən frazeoloji birləşmələrin bəzilərinin arxaik xarakter daşıdığını müşahidə etmək mümkündür. Bu ifadələrin bəzilərinə Şekspirdən əvvəl müxtəlif əsərlərdə rast gəlinmişdir. Lakin Şekspir bu frazeoloji birləşmələrin bəzilərini dəyişdirməklə, kontekstin tələblərinə uyğun şəkildə istifadə etmişdir. Şekspirin əsərləri ilə tanış olduqda görürük ki, frazeoloji birləşmələr əsasən obrazların dilindən verilmişdir. Müasir ingilis dilində də şekspirizmlərin bəziləri hələ də işlənməkdədir. Bu baxımdan Şekspirin əsərlərinin dərindən tədqiqi, bu əsərlərdəki Şekspirizmlərin araşdırılaraq mənalarının açıqlanması, eləcədə bu ifadələr əsasında yeni frazeoloji lüğətlərin hazırlanması çox mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Ədəbiyyat

1.Кунин А. Английская фразеология М.1970
2.Кунин А. Некоторые вопросы английской фразеологии М.1956
3.Arnold I The English Word M.1966
4. Hajiyeva A. English Lexicology . Baku, 2011
4.W. Shakespeare Macbeth M.1977
5. W. Shakespeare Othello M.1936
6.W. Shakespeare Hamlet M.1939
7. W. Shakespeare Romeo and Juliet M.1972

S.Sevinc

The importance of Shakespearean phrases in enriching phraseology of the English language

Summary

The vocabulary of a language is enriched not only by words but also by phraseological units. Phraseological units are word- groups that cannot be made in the process of speech , they exist in the language as ready-made units. A lot of phraseological units in English were taken from works by W. Shakespeare. Moreover he takes the second place after the Bible in number of such phrases. These units are

widely used in modern English language because W. Shakespeare enriched this language approximately by one hundred phraseological units. The author in this article investigates phraseological units taken from Shakespeare's works and which appear in the English language. The author shows that these units play an important part in modern English language making it richer and more beautiful.

С.Севиндж

Роль шекспиризмов в обогощении фразеологического состава английского языка

Резюме

Фразеологизмы и фразеологические сочетания отражают многовековую историю английского народа, своеобразие его культуры, быта, традиции. Фразеологизмы являются фигурами речи, переосмысленными оборотами, которые используются не в обычных, а в особых переносных значениях. Автор статьи исследует роль шекспиризмов в современном английском языке и приходит к заключению , что эти выражения обогатили фразеологический состав английского языка. Шекспиризмы занимают второе место после Библии в обогащении фразеологического фонда английского языка. Многие из этих выражений стали крылатыми фразами не только в английском но и в других языках. Правильная, чёткая интерпретация их значений во многом способствует воссозданию при переводе образности,стилистических, особенностей произведений написанных великим драматургом В. Шекспиром.

Rəyçi : fil.e.n. E.Hüseynova

ИРАДА ГУЛИЕВА
Д.ф.ф.н
azru_56@mail.ru

О ПЕРЕВОДЕ ЭКЗОТИЗМОВ
(НА МАТЕРИАЛЕ ПЕРЕВОДА ИСТОРИЧЕСКОГО ЖАНРА)

Açar sözlər: tarixi roman, ekzotizm, arxaizm, janr, era**.**
Ключевые слова: исторический роман, экзотизм, архаизм, жанр, эпоха.
Key words: historical novel, exoticism, archaism, genre, era.

Сама образная основа этого слова или термина предполагает, чтобы им называли вещи, предметы, явления, относящиеся к культуре народа. В широком смысле реалия – это любое явление действительности, находящее выражение в языке. В узком смысле - это специфический предмет национальной культуры, не имеющей аналогов в иных культурах.

Связь языка и культуры имеет очень глубокую подоснову. На первый взгляд никто не обращает на этот фактор внимания, поэтому исходят из обозначения общих реалий, окружающих человека и механизмом познания человеком мира, общности и универсальности механизма метафоризации. На этом основании теоретики перевода относятся к вопросу о возможности адекватного перевода оптимистически. Только небольшая группа предметов и понятий считается экзотической, связанные с ними слова, словосочетания воспринимаются, как экзотические. На этот счет существуют разные мнения о том, что экзотические слова - это обозначения экзотических реалий, которые вполне могут передаваться на другой язык или же вовсе не поддаются передаче. На наш взгляд проблема носит неоднозначное решение. На уровне слов, словосочетаний и фразеологизмов, действительно, культурный слой информации представлен очень глубоко, в виде внутренней формы, которая прочитывается читателями, знакомыми с соответствующими культурными реалиями, более того, свободно ориентирующимися в пространстве культуры текста. Это могут быть как читатели, так и переводчики. Причем в случае переводчика даже знание языка оригинала не гарантирует от ошибок, связанных с незнанием культуры. Приведем анализ некоторых экзотизмов из романа М. С. Ордубади «Меч и перо» в переводе И.А.Печенева. Так, например, экзотические названия предметов и явлений переводчик снабжает комментариями, что нам кажется верным. Например, в оригинале: «çobanlar qəbiristanlığı-буквально значит кладбище чабанов» (6). Сравним, следующий пример. Оригинал: “Şair Kəmaləddin ilə Zəhir ona yaxınlaşdılar, görüşdülər, İlyasın əlini sıxdılar. Sonra Zəhir ona sual verdi:- Təzə nə yazırdın?- Bir şey yazmaq istəyirdim, lakin hələ bitirməmişəm. Bitməyən əsər haqqında danışmağı sevmirəm, bəlkə təzə əsər haqqında fikrim də dəyişdi”(6). В переводе: «Ты, кажется, что-то писал?-спросил Захир. - Так, одно стихотворение. Но не докончил. Не люблю обсуждать незавершенные вещи» (6). В оригинале написано: “Sən, İlyas, xalqın avamlığını, təriqət və mövhumat içərisində çürüdüyünü heç də nəzərə almırsan.Cənubi və Şimali Azərbaycanın hər

kəndində yüzlərcə təriqətlər vardır. Ərəblər və İranlılar xalqın siyasi düşüncəsini çürütmək üçün minlərcə təriqətlər, məzhəblər yaratmışlar. Bu qədər müxtəlif əqidə daşıyan və bir- birini kafir bilən bir xalqı asanlıqla barışdşrmaq mümkündürmü?" (7). Слово и понятие "**təriqət**" хорошо известно в русском языке и в русской культуре. Будучи экзотизмом лексическая единица **тарикат** особенно активизировалась в связи с движением имама Шамиля на Кавказе ещё в XIX веке. И.А.Печенев пытается использовать экзотическое слово, передавая слово «кафир» словом «гяур». Но это как раз тот случай, когда более предпочтительным было бы общее слово, а именно, слово **неверные**: «В стране, где столько различных верований, и все считают друг друга **неверными**» (6). Или, например, в переводе дается предложение: «Хаджи Мюфид хитер, как шайтан», в конце страницы переводчик счел необходимым дать сноску: «шайтан – дьявол, черт»(6). По нашему мнению, в этой сноске не было необходимости, так как слово **шайтан** давным-давно вошло в толковые словари русского языка, и на сегодняшний день это слово не может даже считаться экзотизмом. Анализ русского перевода романа «Меч и перо» выявил реальность культурно-исторических лакун по нескольким уровням лакунообразования. Первый уровень - это предметный уровень, то есть существование в оригинале предмета, с культурологической точки зрения, чуждого носителю языка перевода. В этом случае естественным восполнением лакуны является объяснение значения слова в сносках. При этом само слово – экзотизм, естественно, должно сохраняться в переводе. На первый взгляд сразу бросается в глаза обилие экзотизмов, сохранение которых в переводе, как будто должно было способствовать обеспечению историко-культурного колорита переводного текста. Это непосредственно связано с недостаточно четкой продуманностью системы сохраняемых экзотизмов, которые очень часто переводчик оставляет в переводе. Однако наряду с этим переводчик нередко переводит подлинные экзотизмы, то есть заменяет историко-культурные реалии обычными словами, порой даже не передающими основного смысла словами.

Исторический жанр, как художественное воспроизведение конкретных фактов и событий со своими характерными особенностями и свойствами, обладает богатым эстетично-познавательным колоритом. Переводы исторических жанров выполняют двойную задачу. С их помощью не только популяризируется художественная литература конкретного народа, но и иноязычный читатель знакомится с его историческим прошлым. Г.Флобер справедливо говорил: «Литература - зеркало у дороги истории» (1,86).

В этом плане исторический роман в силу своих художественных особенностей представляет исключительную сложность для перевода. В историческом романе особое место занимает, например, такой лексико-семантический пласт, как историзмы, архаизмы и прочие реалии эпохи. Поскольку историзмы, в отличие от архаизмов, являются единственными названиями исчезнувших реалий они прочно забываются в народной памяти, как и сами вещи, названиями которых они являются. В силу этого они не известны и носителям языка оригинала, свободно ориентирующимся в семантическом пространстве родного языка. Большое значение при переводе

исторического произведения приобретает национально-культурная специфика языка, наслаивающаяся на исторический фон. Переводчик здесь раскрывает два уровня содержания текста, которые связаны с историческим фоном. Цель нашего исследования заключается в констатации степени передачи или соответствия исторических экзотизмов и прочих реалий Азербайджанского исторического романа на русском языке. Современное развитие теории художественного перевода требует нового научного подхода к переводам некоторых исторических произведений, в том числе и романа М.С. Ордубади «Меч и перо». Наблюдения над текстом перевода дают основание оговориться относительно целого ряда моментов перевода этого произведения. Переводчик исторического жанра неизбежно сталкивается с проблемой передачи историзмов, архаизмов, экзотизмов и прочих национально-культурных реалий. Эти элементы, как важнейшие носители культурно-исторического колорита конкретной эпохи, сопряжены с определенными трудностями для перевода. Хотелось отметить, что в разграничении понятий экзотизма и национальных реалий существуют неоднозначные мнения. Мы склонны утверждать, что не всякий экзотизм может считаться национальной реалией, а основная масса национальных реалий иностранными читателями воспринимается как экзотическое понятие. Конечно, это предмет особой темы. Исследователь иноязычных слов русского языка Е.В.Маринова отмечает, что значительная часть экзотической лексики составляют одушевленные наименования лиц (4). Ею рассматриваются традиции и новации в освоении иноязычных слов в современном русском зыке. А нас в данном случае интересует, именно, экзотичность культуры и переводческое решение экзотизмов как слов, представляющих инокультурные реалии. Экзотичность культуры, её непохожесть, с точки зрения другой культуры и ее неповторимость не могут исчезнуть с развитием науки и техники, чему можно привести примеры. В этой области возможно только одно, а именно: знакомство с инокультурными реалиями, тогда они утрачивают свой экзотический характер. Однако должно быть ясно, что все неповторимые черты оригинальной национальной культуры не могут потерять свою исключительность для другой культуры и носителей ее языка в результате развития. Эту проблему затрагивает Л.С. Бархударов, который пишет: «Опять-таки не всегда легко решить, в каком случае то или иное слово или словосочетание можно отнести к числу безэквивалентной лексики, обозначающей реалии, - окказиональный переводческий эквивалент может перейти в устойчивое словарное соответствие. Так, в русский язык проникли слова и выражения: палата общин 3-Hous of Commons, лорд хранитель печати- Lord Privy Seal, орден Подвязки –Fhe Garter, спикер-Speaker, yukend-week-end и многие другие лексичесие единицы английского происхождения, в результате чего соответствующую английскую лексику уже нельзя считать безэквивалентной относительно русского языка» (2, 95). Совсем другое дело с таким сугубо национально-культурным понятием как «лорд хранитель печати» или орден Подвязки». Ясно, что как бы ни развивался русский язык, эти понятия и соответствующие выражения останутся для понятий русского языка экзотическими. Р.Р.Замалетдинов, представитель современной татарской лингвистической школы, отмечает, что

для языкового сознания современных носителей языка часто слова лишены внутренней формы, поскольку она забылась и стерлась(3, 5). С.И. Ожегов в «Словаре русского языка» слово **экзотизм** характеризует, как «предметы и явления, характерные для какой-нибудь местности и необычные для того, кто их воспринимает» (5, 905). Само употребление Л.С.Бархударовым термина **реалия**, в целом совпадает с определением С.И.Ожегова: «Так называемые реалии, то есть слова, обозначающие предметы, понятия и ситуации, не существующие в практическом опыте людей, говорящих на другом языке» (2, 95). Как видим здесь реалией называют и слова, обозначающие экзотические предметы и сами предметы.

М.С.Ордубади использует архаизмы, азербайджанскую лексику стилистически высокого уровня, традиционные поэтизмы, даже арго представителей знати описываемой эпохи. В итоге хотелось отметить, что, во-первых, некоторые экзотизмы давно приобрели «международный» статус (типа «гяур» - the gour), не говоря уже об обширной лексике религиозно-культового характера. И это естественно, в результате интенсивных культурно-экономических и прочих связей между народами большая часть таких слов перестала быть малопонятной. Во-вторых, перевод и толкование экзотизмов и прочих национальных реалий требует от переводчика достаточно широкой филологической подготовки. В противном случае важные историко-культурные элементы изображаемой эпохи могут подвергаться подмене и искажению. В целом, конечно же перевод романа М.С.Ордубади «Меч и перо», сделанный И.А.Печеневым большой труд, который в течение более полувека познакомил не одно поколение читателей со средневековой эпохой в истории Азербайджана. Это была эпоха, когда жил и творил великий азербайджанский поэт Низами Гянджеви, сыгравший большую роль в формировании национального самосознания азербайджанского народа и подготовивший своим творчеством плодотворную почву для будущего поколения азербайджанских писателей и поэтов.

Литературы

1. Ревизов Б.Г. Творчество Флобера. М. 1995.
2. Бархударов Л.С. Язык и перевод (вопросы общей и частной теории перевода). М.: Международные отношения, 1975.
3. Замалетдинов Р.Р. и др. Татарская лингвокультурология: концепты духовного мира человека. Казань: ИПК «Бриг», 2012, 300с.
4. Маринова Е.В. Иноязычные слова в русской речи конца XX -начала XXI века: проблемы освоения и функционирования. М: Изд-о «Элпис», 2008, 496 с
5. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1990.
6. Ордубади М.С. «Меч и перо». Баку. Азернешр, 1963, 627с.
7. Ordubadi M.S. “Qılınc və qələm” Bakı. Şərq-Qərb, 2005, 344c.

İ.T.Quliyeva

Ekzotizmlərin tərcüməsi haqqında
(tarixi romanın materialı əsasında)
Xülasə

Məqalədə tarixi janrların tərcüməsi zamanı ekzotizmlərin ikinci dildə verilməsində müşahidə olunan çətinliklər araşdırılır. Təhlil üçün M.C.Ordubadinin "Qılınc və qələm" romanın rus dilinə edilmiş tərcümə mətni ilə orijinal müqaisə olunur.

I.T.Guliyeva

Of translation of egotisms in historical genre
Summery

The article is dedicated to analyzing of difficulties of translation of egotisms in historical genre. In the article the original version and its translation into the Russian language « Sword and Pen» by M.S. Ordubadi is given for analyzing.

Rəyçi: f.e.n. R.Əmrahova

РЕНА АМРАХОВА
ст. преп. кафедры перевода
БСУ
rana@mail.ru

К ПЕРЕВОДУ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ

Ключевые слова: фразеологизмы, особенности, семантическое богатство, значение, перевод.
Açar sözlər: frazeoloqizmlər, xüsusiyyətlər, semantik zənginliyi, məna, tərcümə.
Key -words: idioms, features, semantic richness, meaning, translation.

Начало научной разработки русской фразеологии как самостоятельной лингвистической дисциплины было положено известными трудами академика В.В.Виноградова. Классификация, предложенная В.В.Виноградовым, предусматривает, помимо свободных сочетаний, три основных типа фразеологических единиц: фразеологические сращения, фразеологические единства и фразеологические (несвободные, т.е. устойчивые) сочетания (2).

Б.А.Ларин в основу классификации фразеологизмов положил исторический принцип трех основных этапов эволюции словосочетания: а) обычные переменные словосочетания; б) устойчивые метафорические словосочетания, отчётливо выделяющиеся «наличием стереотипности, традиционности и метафорического переосмысления, отхода от первоначального значения, иносказательным применением»; в) идиоматические «неразложимые речения», т.е. фразеологические сращения, характеризующиеся «более деформированным, сокращенным, далёким от первоначального, составом (лексическим и грамматическим) и заметным ослаблением той семантической членораздельности, какая и обусловливает метафоричность» (3, 148).

В последующие годы было написано огромное количество работ, посвященных фразеологии, а также анализу фразеологического состава произведений художественной, общественно-политической, научно-популярной, художественно-документальной, мемуарной и другой литературы. Сюда же примыкают и многочисленные исследования, относящиеся к изучению стилистических функций фразеологизмов в СМИ.

Наша задача связана с переводом фразеологических единиц. Перевод фразеологических единиц представляет собой одну из самых сложных и интересных проблем, разрабатываемых в рамках современной теории перевода. Трудности перевода фразеологических единиц объясняются сложностью их семантической структуры.

Фразеологизмы в какой-то мере можно считать своеобразными «микротекстами», которые вбирают в себя разнообразные информации о предметах и явлениях. Они не только называют предметы реальной действительности, но и передают информацию о психоэмоциональном состоянии говорящего и о его эмоциональном отношении к предмету речи.

Еще М.Т.Тагиев считал, что в азербайджанском языке очень много совершенно оригинальных единиц, передача которых на русский язык представляет непреодолимую трудность.

К ним ученым относились yeriniz məlum, sözünün arxasında əzizin dursun,

При подборе фразеологических эквивалентов сохраняется весь комплекс значений переводимой единицы. В этом случае в переводящем языке имеется образный фразеологизм, совпадающий по всем параметрам (т.е. планом выражения и планом содержания) с фразеологической единицей оригинала: «odla oynamaq – играть с огнём – to play with fire».

Таких фразеологических единиц сравнительно мало. Чаще всего они обнаруживаются у так называемых интернациональных фразеологизмов, заимствованных обоими языками из какого-нибудь третьего, главным образом, латинского или греческого: «The hill of Achilles – Ахиллесова пята – Axillesin dabanı», «The sword of Damocles – Дамоклов меч – Damokl qılıncı».

При подборе аналога форма (план выражения) меняется, но содержание или смысл сохраняется: Водить за нос – başına ip salmaq – to fool somebody. Практика показывает, что дословный перевод или калькирование встречаются в двух случаях. В первом случае, когда переводчик не находит соответствующего фразеологического эквивалента (типа «əli aşağı düşmək» или «qabağından yeməyən»).

Во втором случае переводчик воспринимает фразеологическую единицу как обычное сочетание слов «Yerinə gecələr elə bil köz dolur, sabaha kimi yata bilmirəm» - «В постели-то словно угли горячие насыпаны, до утра заснуть не могу» (Ю.В.Чеменземенли «В крови»).

В художественном переводе по сравнению с другими способами широкое применение имеет подбор аналогов. Во-первых, из-за расхождения языковых систем исходного и переводящего текстов полное совпадение форм и содержания фразеологизмов встречается не часто.

Во-вторых, такой подход способствует сохранению характерных выразительных способностей конкретного языка с одной стороны, манеры владения словом автора – с другой: «Göydəki durnadansa hindəki toyuq sərfəlidir» - «Лучше синица в руках, чем журавль в небе» - «A bird in the hands is worth in the bush».

Фразеологизмы, как функционально целостные единицы, характеризуются воспроизводимостью в готовом виде в форме сочетания слов. Фразеологические единицы заполняют лакуны в лексической системе языка, которая своеобразно может обеспечить наименование познанных человеком некоторых сторон действительности, и во многих случаях являются единственными обозначениями предметов, свойств, процессов, состояний, ситуаций и т.п.

В отличие от свободных словосочетаний, значения которых составляются из значений входящих в него компонентов, фразеологические единицы представляют собой сочетания, компоненты которых настолько семантически друг с другом связаны, что значение целого не выводится из совокупности значений, входящих в него частей. В этом состоит идиоматичность фразеологических единиц, воспроизводимых в речи как готовые образования.

Во фразеологизмах выражается душа народа, его национальное своеобразие, отличающее его от других народов. Фразеологические единицы отличают семантическое богатство, образность, лаконичность и яркость. Вместе с тем в языке они сохранили в себе реликты, отголоски древних обычаев и верований народа.

Впервые в начале XX века к систематизации фразеологизмов обратился выдающийся швейцарский лингвист Шарль Балли в своей книге «Французская стилистика».

Автор установил двоякого рода воспроизводимость закреплённых в языке сочетаний: фразеологических единиц, обладающих идиоматичностью, т.е. невыводимостью значений целого сочетания из значений, составляющих его слов и фразеологических групп, реализующих нормативно-узуальные ограничения в сочетаемости слов (1).

Б.А.Ларин, характеризуя эволюцию словосочетаний, отмечал закономерность их перехода «от частного к общему, от конкретного – единичного к типично-обобщенному…» (4, 146). Иначе говоря, переводчик должен хорошо знать пути развития фразеологических сочетаний в языке оригинала, в противном случае он может нивелировать образно – стилистические особенности этих выражений. В этой связи первым долгом надо фразеологические обороты отграничить от слов и свободных сочетаний слов.

Н.М.Шанский называет их «фразеологическими выражениями коммуникативного характера» (7, 63). Однако, наблюдения показывают, что здесь переводчик иногда может легко ошибиться.

По справедливому замечанию В.Н.Комиссарова, учёт эмоциональных и стилистических фразеологизмов требует чуткости. Например, английское «Jack on the trades» и «мастер на все руки» оба относятся к человеку, который может заниматься всякими делами.

Русская идиома не является фразеологическим аналогом английской, поскольку у них не совпадают эмоциональные значения. По-русски это, действительно, мастер, умелец в положительном смысле, а по-английски это master of none, то есть неумеха, портящий все, за что берётся. К сказанному следует добавить ещё и факты стилистической равноценности и неравноценности.

Sizdən yaxşi olmasın (5, 7). Наблюдения показывают, что при переводе фразеологических единиц перед переводчиком стоят две основные задачи:

1) строгое соблюдение норм сочетания слов в переводящем языке («мутить воду» - suyu bulandırmaq);

2) передача образности фразеологизмов («внять голосу рассудка» - «ağıllı məsləhətə qulaq asmaq»).

Но достичь этих задач не всегда удаётся, так как в процессе перевода мы сталкиваемся со многими трудностями, такими как сходство фразеологизмов со свободными сочетаниями, ассоциативная схожесть фразеологизмов и многозначностью фразеологизмов («Daş atıb başını tutur» - «сам бьёт, сам и караул кричит»). В другом случае имеет значение «Daş atıb başını tutmaq», т.е. «and-aman eləmək» - стараться всячески доказать свою непричастность.

В практике перевода для решения этих проблем встречаются следующие способы: способ подбора фразеологического эквивалента, способ выбора аналога, дословный перевод или калькирование и описательный перевод фразеологизмов. Как известно, фразеологическая картина мира является отражением особенностей восприятия каждого народа и обусловлена экстралингвистическими факторами, в числе которых на первом месте стоит история, культура, образ жизни, традиции и обычаи, стереотипы мышления разных народов. Отметим высказывание Р.Х.Хайруллиной по этому поводу: «Фразеология языка отражает опыт когнитивно - оценочной деятельности народа, систему взглядов на мир, вследствие чего основными аспектами описания фразеологической картины мира следует считать философский, логический и аксиологический аспекты» (6 , 240).

Таким образом, сопоставительная характеристика фразеологизмов в разных языках в их структурах лексико-семантических компонентов в целом имеет гораздо больше расхождений, чем сходства. Свидетельством тому является специфика каждого языка, на что переводчик должен обратить пристальное внимание. Вместе с тем, он обязан владеть всеми нюансами фразеологизмов исходного и переводящего языков.

Литература

1. Балли Ш. Французская стилистика. М., 1961.
2. Виноградов В.В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., 1977.
3. Комиссаров В.Н. Теория перевода. М., 1990.
4. Ларин Б.А. История русского языка и общего языкознания. М., Просвещение, 1977.
5. Тагиев М.Т. Русско-азербайджанский фразеологический словарь, Баку, Мутарджим, 2006.
6. Хайруллина Р.Х. Фразеологическая картина мира: от мировидения к миропониманию. Уфа: Изд-о Башкир. Ун-та, 2000.
7. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., Высшая школа, 1985.

R.F.Əmrahova

Frazeoloji vahidlərin tərcüməsi haqqında

Xülasə

Məqalədə V.V.Vinoqradovun və B.A.Larinin frazeoloji vahidlərin təsnifatlarından söhbət açılır. Həmçinin, burada frazeoloji vahidlərin tərcümə xüsusiyyətləri araşdırılır. Tərcümə prosesində tədbiq olunan üsullar və nəticədə alınan adekvatlıq növləri sadalanır.

R.F.Amrachova

About the translation of phraseologisms

Summary

The article refers to classification of phraseological units of V.V.Vinogradov and B. A. Larin's. Also, here investigated the translation features of phraseological units. There are listed the methods applied in the process of translating and types adequacy resulting.

Rəyçi: доктор фил. по филол. наукам И.Т.Гулиева

JALƏ ABDULLAYEVA
ADU
E-mail: anarium@yahoo.com

ALMAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏR

Açar sözlər: alınma sözlər, dil, assimilyasiya, mənşə, əlaqə, inkişaf
Ключевые слова: заимствованные слова, язык, ассимиляция, происхождение, связь, развитие
Key -words: received words, language, assimilation, origin, communication, progress

Məlum olduğu kimi mənşəyinə görə alman sözləri üç əsas qrupa ayrılır:

1. Hind-avropa mənşəli sözlər: Vater, Schnee, Herz, Wolf
2. German mənşəli sözlər: Luft, geben, Nadel, reif
3. Müxtəlif dillərdən keçmə sözlər yəni alınma sözlər

Bildiyimiz kimi hər bir dilin inkişaf tarixində alınma sözlərə rast gəlinir. Tarixən bütün xalqlar iqtisadi-siyasi, ictimai-mədəni əlaqələrlə bir-birinə bağlı olmuş, bu da dillərin qarşılıqlı təsirinə aparmışdır. Elə bir ölkə yoxdur ki, digər ölkələrdən ayrı, tamamilə təcrid olunmuş vəziyyətdə inkişaf etsin. Zaman-zaman alman dili xarici sözlərin axınına məruz qalmışdır. Yad elementlərin dilə daxil olması prosesi ya qalib xalqın leksikasının üstünlüyü ilə ya da məğlub xalqın və ya xalqların bir-birinə olan münasibətinin nəticəsi kimi özünü göstərirdi.

Alınmalar alman dilinə ya şifahi, ya da yazılı yolla daxil olurdular. Ən qədim yol hesab olunan şifahi yol vasitəsilə sözlər ağızdan-ağıza keçirdilər. Yazılı dilin yaranması ikinci yolun meydana gəlməsinə səbəb oldu. Adətən sözlər onları ifadə edən əşya və hadisələrlə birlikdə mənimsənilirdi.

Alman dilinin lüğət tərkibinin alınma sözlər vasitəsilə zənginləşməsi ilk növbədə tarixi faktlarla bağlı idi. Kelt elementləri alman dilinə daxil olurdu. Bu elementlərlə yanaşı digər dillərin elementlərinin də alman dilinə daxil olmasının başlıca səbəbi isə alman nəsillərinin bu günkü ərazilərinə köçənədək orada digər tayfaların məskunlaşması ilə bağlı idi. O, dövrdə irqlər həm bir-birini əvəz edir, həm də qismən bir-birinə qarışırdılar. Alman tayfaları uzun tarixi inkişaf prosesində formalaşırdı. Tarixi münasibətlər müəyyən kelt sözlərinin qədim alman dilinin dialektlərinə daxil olmasına gətirib çıxarırdı. Bu sözlərin bir qismi müasir alman dilinin lüğət tərkibində də qalmaqdadır. Buraya əsasən kənd təsərrüfatı, hərbi sahə üzrə və s. istifadə olunan sözlər daxildir. Bəzi xüsusi isimlər, həmçinin yer adları böyük ehtimalla kelt mənşəlidir.

Məsələn: Dagmar (kelt. Dagomaros), Worms və s.

B.e. I yüzilliyində almanlar artıq roma mədəniyyəti ilə tanış olurdular. Roma mədəniyyəti ilə tanışlıq ilk əvvəl xalqlar arasındakı silahlı qarşıdurmalar, toqquşmalar gedişində, sonra isə sülh münasibətləri nəticəsində yaranırdı. Alınma sözlər roma mədəniyyətinin mükəmməlliyinin özünü biruzə verdiyi müxtəlif sahələr üzrə yayılırdı. Bu üsulla qədim germanlar çoxlu yeni sözlər əldə edirdilər:

a) Kənd təsərrüfatı sahəsində: Korb, ahd. chorb, lat. Corbis
b) Hərbi sahə üzrə: Wall, ahd. wal, lat. valum
c) İnşaat sahəsi üzrə: Pforte, ahd. pforta, lat. porta

d) Ticarət sahəsi üzrə: Markt, ahd. markat, lat. mercatus

Bizim dövrün V-VII əsrlərində Almaniyada xristanlığın geniş yayılması nəticəsində latın dilindən alman dilinə dinlə, əsasən də kilsə ayinləri ilə bağlı sözlər daxil olmuşdur.

Məsələn: Messe, ahd. missa, lat. messa

Latın dili orta əsrlərdə avropada, xüsusilə də Almaniyada əhəmiyyətli rola malik idi. O, elmin, məktəbin, kilsənin, dövlət dəftərxanasının rəsmi dili olmuşdu. Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrdə latın dili tamamilə yazılı səciyyə daşıyırdı və ümumxalq dili funksiyasını yerinə yetirmirdi. Yalnız hakimiyyətdə olan şəxslər və onların yaxınları bu dili öyrənə və istifadə edə bilərdilər. Xalq isə öz dilində, öz dialektlərində danışırdı. Dərslər məktəblərdə latın dili üzrə aparıldığı üçün alman dilinə elmin inkişafı ilə məktəblə, tibblə bağlı sözlər daxil olurdu.

Məsələn: Tafel, ahd. tavola, lat. tabulas; Fieber, ahd. fiebar, lat. febris

XVIII əsrə qədər latın dili Almaniyada rəsmi elm dili olaraq qaldı. Bunun nəticəsində alman dilinə bir çox yeni sözlər keçdi.

Məsələn: Zensur, Autor və s.

Alman dilinə yunan dilindən də keçmə sözlər mövcuddur. Bu əsasən din, təhsil, elm sahələrini əhatə edən sözlər idi.

Məsələn: Chor, Kirche və s.

Bu gün də yeni elmi-texniki anlayışların ifadəsində yunan-latın sözlərindən istifadə olunur. Bu cür sözlərə Vitamin, Telefon və s. aid etmək olar (19-20 əsrdə yaranan).

XII-XIII əsrlərdən başlayaraq almanların slavyan dilli ölkələrə müdaxiləsi nəticəsində bəzi slavyan mənşəli sözlər də alman dilinə keçib. Bu müharibələr nəticəsində yerli əhalinin zorla germanlaşdırılması prosesi baş verirdi. Müstəmləkəçilik siyasəti başlıca olaraq şəhərləri əhatə edirdi, lakin kəndlərdəki insanlar arasında ana dilində danışanlar üstünlük təşkil edirdi.

Alman dilinin lüğət tərkibinə bir çox slavyan mənşəli sözlər də daxil olub ki, bunların sırasında yer adlarını xüsusilə vurğulamaq lazımdır.

Məsələn: Kamin, Libau, Grabow

Alman dilinin leksikasında fransız mənşəli bir çox söz var. Fransız mənşəli sözlər alman dilinə üç dövr üzrə daxil olub:

İlk dövr XI-XII əsrlərə təsadüf edir. O, zaman Fransa digər ölkələrdən saray mədəniyyəti, saray ədəbiyyatı, kulinariya mədəniyyəti, modanın çiçəklənməsi ilə seçilərək, qərbi avropada orta əsrlər feodalizminin nümunəvi ölkəsinə çevrilmişdi.

Məsələn: Preis, -frz. prix, fehlen –frz. faillir və s.

İkinci dövr XVII-XVIII əsrlərə aiddir. Fransadan gələn hər bir şey dəb hesab olunurdu, həmcinin dil də. Mütləqiyyət dövrü hesab olunan bu dövrdə Fransa yenidən qərbi avropanın aparıcı ölkəsinə çevrilmişdi. Mütləqiyyət avropasının zadəgan çevrələri fransız zadəganlarının həyatlarını, onların adət-ənənələrini, dəblərini, saray mədəniyyətlərini təqlid edirdilər. Bu da öz növbəsində qərbi avropanın hakim feodal siniflərinin aparıcı dilinə çevrilmiş fransız dilinin geniş yayılmasına səbəb olurdu. O, dövrdə fransızcadan alınma sözlər alman həyatının heç də mühüm anlayışlarını əks etdirmirdi və ya dildə artıq mövcud olan alman sözləri ilə eyni əhəmiyyətə malik idi. Bu qəbildən olan sözlər alman dili üçün önəmli deyildi, məhz

bu səbəbədən onlardan bəziləri tezliklə dildən çıxırdı. Bu cür alınmalar dili təkmilləşdirmirdi.

Məsələn: repaussieren "abschlagen"

Lakin bəzi sözlər alman dilinin lüğət tərkibində qalırdı.

Məsələn: Möbel –frz. meuble, nett –frz. net

Bura həmçinin hərbi terminologiyanı da aid etmək olar.

Məsələn: Kompanie –frz. compagnie

Fransızcadan alman dilinə sözlərin keçməsinin üçüncü mərhələsi XVIII əsrin ikinci yarısına və XIX əsrin birinci yarısına təsadüf edir. Fransada siyasi həyatın çiçəklənməsi yeni anlayışların yaranmasına səbəb olurdu. Buna uyğun olaraq revolution, republique kimi sözlər meydana gəlirdi. Alman dilində isə onlar Revolution, Republik formasında istifadə olunurdu.

Alman dilinə italyan dilindən keçmə sözlər də var ki, bunlara əsasən maliyyə, hərbi, xüsusilə də incəsənət sahələrini əhatə edən sözlər daxildir:

Musiqidə: Konzert, Sopran, Oper və s.

Memarlıqda: Fassade, Galerie və s.

Maliyyə terminalogiyası üzrə : Bank –ital. Banco

Hərbi sahə üzrə: Panzer –ital. panciera, Scharmützel –ital. scaramuzzia və s.

İlk ingilis sözləri alman dilinə XIV-XVII əsrlərdə keçmişdir. Bu alınmalar ele də böyük əksəriyyət təşkil etmir və əsasən dəniz və ticarətlə əlaqəli sözləri ehtiva edirdilər.

Məsələn: Lotse –mtlengl. loads (man), Paketboot –engl. packetboot və s.

XVIII-XIX əsrlərdə İngiltərə sənaye kapitalizminin aparıcı ölkəsinə çevrilmişdir. Ona görə də ingilis dilindən alman dilinə müxtəlif sahələr üzrə əşya və hadisələri ifadə edən bir çox söz toplanmışdı:

İdman sahəsi üzrə: Fußball, Start, Match, Rekord və s.

Sənaye, ticarət, maliyyə sahələri üzrə: Tunnel, Export, City, Banknote və s.

Elm-texnika sahələri üzrə: Spektrum, experimenlat, Evolutionstheorie və s.

Moda və kulinariya sahələri üzrə: Frack, Klub, Sweater, Pudding, Whisky və s. Yuxarıda qeyd etdiyimiz dillərdən əlavə alman dilinə az miqdarda ispan, portuqal və digər dillərdən də sözlər keçmişdir. XVII-XIX əsrlərdə almanların bu ölkələrin mədəniyyəti ilə tanışlığı, ticarət əlaqələri, coğrafi kəşflər, müxtəlif ekspedisiyalar və səyahətlər bu səpkidən olan alınmaları dilə gətirirdi. Bu yolla alman dilinə aşağıdakı sözlər keçmişdir:

İspan-portuqal mənşəli (fransız dilinin vasitəçiliyi ilə): Gitarre, Marmelade, Serenade, Lakai və s.

Iran mənşəli: Kiosk, Schach, Jasmin, Paradies və s.

Ərəb mənşəli: Atlas, Sultan, Talisman, Sofa, Zucker və s.

Türk mənşəli: Tulpe, Odaliske, Derwisch və s.

Amerikan mənşəli: Jaguar, Mais, Schokolade və s.

Hind mənşəli: Reis, Banane, Radscha və s.

Malay mənşəli: Gong, Sago, Bambus və s.

Yapon mənşəli: Kimono, Harakiri və s.

Qədim yəhudi dilindən alınma sözlər. Bunların əksəriyyəti dini səciyyə daşıyır: Hosianna, Moloch, və s.

Rus dilindən alman dilinə sözlərin keçməsindən danışarkən ilk öncə Sovetlər Birliyinin yaranması ilə əlaqədar meydana gələn sovetizmlərdən bəhs etmək lazımdır.

Məsələn: Kolchos, Sowjetwirtschaft və s.

Rus dilinin əhəmiyyəti müharibədən sonrakı dövrdə daha da artdı. Alman dilinin lüğət tərkibinə rus dilinin təsiri hər şeydən əvvəl Alman Demokratik Respublikasıının yaranması ilə bağlı idi. ADR-də yeni sosial-iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr vətəndaş cəmiyyəti quruluşundan sosialist cəmiyyəti quruluşuna müvafiq tarixi keçidlə yaranmışdır. Bu da dildə yeni sözlərin meydana gəlməsi ilə ifadə olunurdu. ADR-lə SSRİ arasında bütün sahələr üzrə sıx əlaqələr mövcud idi.

Rus dilindən alman dilinə keçən sözlərin əsas xüsusiyyəti onların keçmə formasındadır. Burada əsasən tərcümə yolu ilə alınan sözləri xüsusilə vurğulamaq lazımdır. Rus dilindən 1945-ci ildən sonra keçən sözlərə misal olaraq aşağıdakıları göstərmək olar:

Neurer-новатор, örtliche Industrie-местная промышленность, Wandzeitung-стенгазета

Bundan əlavə ADR-də anglo-amerikanizmlərdən də istifadə olunurdu. Onların alman dilinə keçmə yollarını qeyd edərkən radio-televiziya verilişlərini, filmləri, və s. göstərmək olar. Anglo-amerikanizmlərin bir çoxu beynəlxalq mənalı sözlərdir.

Məsələn: Hobby, fifty-fifty, Coktail və s.

AFR-ə ABŞ-ın güclü iqtisadi-siyasi, sosial, hərbi və mədəni təsiri ingilis-amerikan lüğət tərkibinin qəbuluna səbəb oldu. Bu cür alınmaları xarakterizə edən fakt onların terminoloji leksika vasitəsilə modanı, reklamı əks etdirməsində idi. Anglo-amerikanizmlərin sırasında mürəkkəb sözlər də mövcud idi.

Məsələn: Hitparade, Jobsucher və s.

Yalnız yazılışına görə alınma söz kimi xarakterizə olunan sözlər də vardır.

Məsələn: Billiard

Alman dilində çox istifadə olunan Appetit sözü tamamilə dilə uyğunlaşmışdır, bu söz tədricən almanlaşmışdır və müasir dövrümüzdə heç də digər dilin lüğət tərkibinin bir hissəsi kimi, yəni fransız sözü kimi anlaşılmır.

-ier şəkilçisi alman dilində roman (latın və fransız) mənşəli sözlər üçün xarakterikdir. O, mənşəyinə görə alman sözdüzəldici (leksik) şəkilçisi deyil. Bu şəkilçi XII-XIII əsrlər aid bir sıra sözlər vasitəsilə almancaya fransızcadan keçmişdir.

Məsələn: turnieren – auf einem Turnier auftreten. Zaman keçdikcə bu fell mənasını itirmişdir. Lakin -ier şəkilçisi bəzi alman köklərinə əlavə olunmuşdur.

Məsələn: halbieren, stolzieren və s.

Son illər ərzində texnikanın sürətli inkişafı, radionun kəşfi sayəsində alınmaların dilə daxil olması prosesi artırdı. Bu yol uzaq ölkələrdən də yeni sözlərin alınmasını mümkün edirdi.

Bir çox yunan sözü latın dili vasitəsilə alman dilinə keçmişdir: Chor, Arzt, Planet və s. Vasitəçi rolunu bəzən iki, nadir hallar da isə hətta üç, dörd dil oynayırdı.

Məsələn: Reis sözü uzun inkişaf yolu keçmişdir. Hind dilindən fars dilinə brizivrizi, italyan riso, fransızca riz.

Müxtəlif dövrlərdə eyni bir söz bəzən bir dildən digərinə iki dəfə keçə bilərdi. Müvafiq inkişaf dövründə latın sözü olan palatium alman dilinə iki dəfə keçib. VII əsrdə Pfalz və XII əsrdə Palast formasında.

Alınmalar alman dilində dəyişilir, onlar adətən assimilyasiyaya uğrayır. Bu o deməkdir ki, onlar alman dilinin sisteminə uyğunlaşır. Fonetik assimilyasiya dedikdə biz alınma sözün dilin fonetik normalarına uyğunlaşamasını başa düşürük. O ayrı-ayrı səslərin tələffüzündəki fərqlə, vurğu, həmçinin qanuni fonetik dil xüsusiyyətləri ilə şərtləşir.

Məsələn: lat. bicarium das dt. Becher

Morfoloji assimilyasiya dedikdə alınmaların dilin morfoloji sisteminə uyğunlaşmasından söhbət gedir. Alman dilində bu özünü artiklın əlavə olunmasında, isimlərin cəmlənməsində və hallanmasında, fellərdə isə feli şəkilçilərdə göstərir.

Məsələn: lat. discus dt. der Tisch, Tisches, Tische; frz danser dt. tanzen

Orfoqrafik assimilyasiya da mövcuddur. Bu zaman alman dilinə uyğun olaraq isimlər böyük hərflərlə yazılır, xarici hərflər və hərf birləşmələri alman hərf və hərf birləşmələri ilə əvəz olunur.

Məsələn: Bureau – Büro, Chef – Schef və s. şəklinə düşür.

Assimilyasiyanın müxtəlif mərhələləri vardır:

1. Alınma sözlərin tam assimilyasiyası. Bu zaman alınma söz tədricən alman dilinin fonetik və qrammatik sisteminə tam uyğunlaşır və ümumən alman dilinin lüğət tərkibindən fərqlənmir. Bu halda tələffüz, vurğu, morfoloji forma bu sözlərin xarici mənşəli olmasını biruzə vermir.
2. Natamam assimilyasiya:

a. Elə sözlər vardır ki, yalnız vurğu sözün yad mənşəli olmasından xəbər verir. Morfoloji və orfoqrafik əlamətlərə gəldikdə sözlər bu baxımdan tam assimilyasiya olunur. Məsələn: Fabrik, Doktoren və s.

b. Bir neçə xarici dil əlamətini özündə qoruyub saxlayan sözlər də mövcuddur. Bu əlamətlərə şəkilçilər, ayrı-ayrı orfoqrafik və fonetik xüsusiyyətlər daxildir.

Məsələn: Organisation –tion

Bu halda biz digər hallara nəzərən assimilyasiyanın daha zəif dərəcəsini görürük.

c. Müəyyən hallar da var ki, tam olaraq orfoqrafik və qismən fonetik forma özünü qoruyub saxlayır, lakin morfoloji assimilyasiya gedir. Sözün xarici görünüşü burada özünü daha aydın göstərir.

Məsələn: Gentleman, Genre və s.

3. Assimilyasiya olunmayan sözlər elə sözlərdir ki, alman dilində dəyişilməz xarici quruluşlarında qalırlar.

Məsələn: ca, fortissimo və s.

Alınma sözlər dilə erkən keçibsə və dildə çox istifadə olunandırsa, həmin sözlər tez və tam assimilyasiya olunur. Bunu onunla izah etmək olar ki, tam assimilyasiya olunan sözlərin çoxu qədim alınmalardır.

Məsələn: Straße, lat. strata; Fenster lat. fenestra

Bütün alınma sözləri üç qrupa ayırmaq olar: alınma sözlər, əcnəbi sözlər və beynəlmiləl sözlər.

Alınma sözlərə tam assimilyasiya olunan və buna görə də alman dilinin lüğət tərkibinə qəbul olunan sözləri aid edirlər. Bu sözlər alman dilinin lüğət tərkibinə tam qarışan sözlərdir.

Əcnəbi sözlər dedikdə biz xarici dil mənşəyini qoruyub saxlayan və digər əlamətlərinə görə beynəlmiləl sözlərə aid edilə bilməyən sözləri başa düşürük. Bu cür sözlərin çox vaxt almanca ekvivalenti olur.

Məsələn: transpirieren – schwitzen

Bunlardan əlavə beynəmiləl sözlər də vardır. Beynəlmiləl sözlər dünyanın əksər dillərinə aid olan demək olar ki, bütün dillərdə eyni cür səslənən və eyni mənanı ifadə edən sözlərdir. Onlar hər kəs tərəfindən anlaşılır və çox istifadə olunur.

Məsələn: Algebra, Politik, Musik, Arie və s.

Bu cür sözlər müxtəlif dillərdə cuzi fonetik, orfoqrafik və morfoloji xüsusiyyətlərlə fərqlənir.

Məsələn: dt. Theater, engl. theatre, russ. театр, frz. theatre

Alınmaların xüsusi bir növünü isə kalkalaşdırılmış yəni tərcümə yolu ilə alınan alınma sözlər təşkil edir. Tərcümədən alınma sözlər dedikdə biz bilavasitə sözlərin alınmasını deyil, mümkün ola biləcək dəqiq tərcüməsini, hər hansı bir xarici dildən söz və ya söz birləşməsinin kalkalaşdırılmasını başa düşürük.

Alman dilinin tarixinin erkən dövrlərindən etibarən sözlər artıq kalkalaşdırılırdı. Qədim alman ədəbi dilində biz latın dilindən tərcümə yolu ilə alınan kifayət qədər sözə rast gəlirik.

Məsələn: Sonntag, ahd. sunnuntag - lat. dies solis (der Tag der Sonne)

Bura yalnız latıncadan tərcümələr deyil, digər dillərdən olan təcümələr də daxildir.

Məsələn: Freidenker aus dem engl. freethinker

Hal-hazırda alman dilində rus dilindən keçmə bir çox belə söz vardır.

Məsələn: Volkskünstler aus народный артист

Bu yolla alman dilinə yalnız ayrı-ayrı sözlər deyil, eyni zamanda bütöv söz birləşmələri də daxil olmuşdur.

Məsələn: öffentliche Meinung - frz. opinion publique, Held der Sowjetunion - герой советского союза

Tərcümə yolu ilə alınan sözlərin bəzilərini beynəlxalq lüğət tərkibinə aid etmək olar.

Məsələn: russ. социалистическое соревнование, dt. sozialistischer Wettbewerb, engl. socialist competition, frz. emulation socialiste

Qeyd etmək lazımdır ki, alınma sözlər alman dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsində məhsuldar vasitə olub və bu bu gün də belədir. Bir çox alınma sözlər dilin lüğət tərkibinə o qədər dərindən hopmuşdur ki, onlar leksikanın sabit elementinə çevrilmişdir. Müasir dövrümüzdə alman dilini alınmalarsız təsəvvür etmək qeyri-mümkündür. Bəzi istisna halları nəzərə almasaq ümumən alınma sözlər dilin inkişafında və lüğət tərkibinin zənginləşməsində əvəzsiz rola malikdir.

Ədəbiyyat

1. A.Iskos, A. Lenkowa; Deutsche Lexikologie, Leningrad, 1963, S. 90-110
2. M.D.Stepanova, I.I.Cernyseva, Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache, Moskau, Verlag Hochschule, 1975, S. 47-75
3. X.A.Lewkowskaja, Lexikologie der deutschen Gegenwartssprache, 1968, S. 230-237
4. İnternetdən götürülmüş məlumatlar

Ж.Абдуллаева

Заимствованные слова в немецком языке

Резюме

В данной статье рассматриваются заимствованные слова в немецком языке. Сегодня сложно представить какой либо язык без этих слов. Проникновение заимствованных слов в немецкий язык в первую очередь связанна с историческими фактами. Нужна, особа отметит то что, эти слова стали наиболее употребляемыми в итоге межгосударственных отношениях в сфере политике, экономики, культуры и т.д. Несмотря на то, что немецкий язык, являться одним из германских языков временами переходили слова с таких языков как персидский, индийский, малайский и т.д. Заимствованные слова сыграли большую рол в развитие немецкого языка. Не считая некоторых исключений можно с уверенностью сказать, что заимствованные слова обогатили лексику немецкого языка.

Zhala Abdullayeva

Received words in the German language

Summary

The article is about the received words in the German language. At present, it is impossible to imagine any language without received words. Received words in German language are related to historical facts. In particular it should be noted that, these words were began used after results of interstate political, economic, cultural etc. relationship. Although German is one of the German language, sometimes some words passed to German language from Persian, Indian, Malay language. Received words played a major role in the development of the German language. We can say with assurance that, received words had enlarged and enriched German language.

Rəyçi: Aytən Bayramova
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

GÜLRUX HÜSEYNOVA
Gəncə Dövlət Universiteti

HEYDƏR ƏLİYEVİN NİTQİNDƏ ÜSLUBİ FİQURLAR

Açar sözlər: üslubi fiqur, inversiya**,** təkrarlar, leksisk, sintaktik təkrarlar
Ключевые слова: стилистические фигуры, инверсии, повторы, лексические, синтаксические повторы
Key words: stylistic devices, inversion, repetitions, lexical, syntactical repetitions

Böyük şəxsiyyət, dünya şöhrətli siyasətçi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin xilaskarı, Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin nitqi haqqında yazmaq və onun nitqini üslubi cəhətdən təhlil etmək şərəfli və məsuliyyətlidir. Tarixdə özünün yeri olan, xüsusi missiyalar yerinə yetirmək qüdrətinə malik olan dahilər əməllərinə görə bir-birinə bənzəsələr də, onların öz yaradıcılıq üslubları və xüsusi dəst-xətləri olur. Ulu Öndər Heydər Əliyevin də orijinal yaşam tərzi olmaqla yanaşı, onda böyük dövlət adamına xas olan nadir keyfiyyətlər cəmləşmişdir. Bu nadir şəxsiyyətin fəaliyyət sferası, yaradıcılığı o qədər zəngin və geniş olmuşdur ki, onun irsinin bütün tərəflərini əhatə etmək çox çətindir.

Dünyanın bugünki ictimai-siyasi durumunda xalqımızın monolit birliyinə ehtiyac həmişəkindən də güclü duyulur. Bu birliyi, bu həmrəyliyi yaratmaq yolunda Heydər Əliyev nitqinin xüsusi yeri var. Heydər Əliyev nitqi XX əsrin sonu və XXI əsrin əvvəli üçün dünya siyasi natiqliyinə daxil olan fenomenlərdəndir. Və bu nitqin gücünü şərtləndirən bir neçə amil üzərində dayanmaq olar. Heydər Əliyev nitqinin ünsiyyət keyfiyyətlərini təmin edən və onun nitq üslubunu müəyyənləşdirən bir sıra amillər və vasitələr vardır ki, natiq bunlardan özünəməxsus bir şəkildə və sistem halında istifadə edir. Belə istifadə üsulları H. Əliyev nitqinin ünsiyyət keyfiyyətlərinin, kamilliyinin əsas şərtləri kimi diqqəti cəlb edir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan dilində cümlə üzvləri dilin öz daxili təbiətindən doğan, əsrlər boyu formalaşmış qanunauyğunluqlara əsaslanan müəyyən prinsiplər üzrə sıralanır. Bu sıralanmalar ədəbi dildə norma kimi təsbit olunmuşdur. Lakin bədii ədəbiyyatda, canlı xalq danışıq dilində, ayrı-ayı natiqlərin nitqində bəzən müəyyən üslubi çalar, fikrin daha qabarıq ifadəsi və məntiqi vurğunun yeri ilə əlaqədar cümlədə söz sırası pozula bilir (inversiya). Belə hallar H. Əliyevin nitqində də müşahidə olunur. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün konkret nümunələri nəzərdən keçirək. «Ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda sülhün yaranması, əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi, o cümlədən Qafqazda sülhün yaranması bütün ətraf dövlətlər üçün lazımdır. Azərbaycan üçün də çox lazımdır. Biz göstərmişik öz xidmətlərimizi və bundan sonra da göstərəcəyik bu sahədə.», «Natiqlər düzgün qiymət verirlər bu hadisələrə.»

Göründüyü kimi, H. Əliyevin nitqindəki inversiya adlanan üslubi fiqurun olması prezidentin nitqini daha sadə, canlı, xəlqi etmişdir.

Heydər Əliyev nitqində özünü qabarıq şəkildə göstərən, ən çox işlənən və üslubi effekt kəsb edən vasitələrdən biri də təkrarlardır. Ümumiyyətlə, dildə

geniş yayılmış təkrarların zəngin üslubi imkanları vardır. Təkrar emosional vəziyyəti ifadə etmək üçün dildə olan vasitələrin tipikləşdirilmiş ümumiləşməsidir. Təkrarlar fikrin ifadəsini emosional, təsirli edir, bu və ya digər prosesi, hadisəni diqqət mərkəzinə gətirir, daha aydın nəzərə çarpdırır. H. Əliyevin nitqlərində təkrarlar da məhz bu məqsədlər üçün işlənilmişdir.

H. Əliyevin nitqlərində, çıxışlarında, müsahibələrində müşahidə etdiyimiz təkrarlar həm leksik vahidlər, həm söz birləşmələri, həm də sintaktik vahidlər şəklində işlənilmişdir. Başqa fərdi nitq üslublarından fərqli olaraq H. Əliyevin nitqində bir inandırıcılıq gücü, sübutedici bir məntiq vardır. O, hər hansı bir fikri, problemi daha qabarıq nəzərə çarpdırmaq üçün bu fikrin ifadəsindəki əsas sözü, aparıcı sözü bir neçə dəfə leksik təkrar kimi işlədir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün nümunələri nəzərdən keçirək: «Azərbaycanın **müstəqilliyi** və on il **müstəqil** dövlət kimi yaşaması bizim çoxəsrlik tariximizdə ən əhəmiyyətli, ən vacib, ən dəyərli bir hadisədir. Bizim üçün, **müstəqil** Azərbaycan üçün bu 10 il asan yol olmayıbdır. Biz **müstəqil** Azərbaycanda yeni həyat qurmağa başlamışıq. **Müstəqil** Azərbaycanın demokratiya yolu ilə getməsini bəyan etmişik.» Burada təkrar edilən «müstəqil» sözünün aparıcı rolu aydınca görünür. «Müstəqil» sözü aparıcı leksik vahid kimi təkrar olunur. Bu söz nitq prosesində bir neçə dəfə işlənilməklə onun siyasi mənası və mahiyyəti şərh edilir.

H. Əliyevin nitqində daha çox diqqəti cəlb edən xüsusiyyətlərdən biri onun leksik- sintaktik təkrarlardan müxtəlif üslubi məqamlarda bacarıqla istifadə etməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin ilk təşəkkül dövründən başlayaraq müasir ədəbi dilimizə kimi leksik sintaktik təkrarlar bütün üslubi çalarları ilə geniş işlənmiş, dildə möhkəmlənmişdir. Nümunələri nəzərdən keçirək: «Azərbaycanda da ağıllı bir adam olmadı ki, bunlara desin, ay kişi, sən **şairsən**, get **şairliyini** elə, **jurnalistsən**, get **jurnalistliyini** elə, **artistsən,** get **artistliyini** elə, müğənnisən, get mahnını oxu».

Bu cümlədə «şairsən şairliyini», «jurnalistsən jurnalistliyini», «artistsən artistliyini» ifadələri sintaktik təkrar nümunələridir.

Sintaktik təkrarlar da, başqa təkrar növləri kimi H. Əliyevin nitqində ifadəlilik yaratmaq məqsədi ilə işlədilir. Nitqin təsirliyini, ahəngdarlığını artıran sintaktik təkrarlardan nitqin ən həyəcanlı məqam və anlarında istifadə olunur. Güclü üslubi potensiala malik olan belə sintaktik təkrarlar H. Əliyev nitqinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Fikrimizi əsaslandırmaq üçün nümunələri nəzərdən keçirək: «Güman edirəm ki, bizim bu ədalətli müharibəmiz nəticə verəcək, **gün o gün** olacaq ki, Azərbaycan torpaqlarının hamısı azad olacaq, hər bir vətəndaşımız, öz evinə, obasına qayıdacaqdır.» «**Gəlin bu gün** səmimi olaq, **gəlin bu gün** açıq olaq, **heç kəs heç kəsdən** çəkinməsin, **kimin ürəyində nə** sözü **var desin**, **kimin ürəyində nə var desin**, hamısını çıxaraq, ataq ortaya, danışaq.», «Mən ölkəmizin mötəbər insanlarını, elm, mədəniyyət xadimlərini, dövlət işində namusla, şərəflə çalışaraq dövlətçiliyimizi möhkəmləndirənləri **təbrik edirəm.** Mən Azərbaycanın əsgərlərini **təbrik edirəm.** Azərbaycan Ordusunu **təbrik edirəm.** İndi Azərbaycan torpaqlarının keşiyində, səngərlərdə olan övladlarımızı **təbrik edirəm.** Mən sizin hamınızı **təbrik edirəm,** Azərbaycan xalqını **təbrik edirəm.**»

Bəzən cümlə üzvlərinin biri fikrin daha qüvvətli deyilişi, təsiri üçün dəfələrlə təkrar olunur. Bu da dinləyicilərin bütün nəzər-diqqətini cəlb etməyə,

deyilmiş fikrə onlarda tam inam yaratmağa aparıb çıxarır: Məs: «Hər bir gənc Azərbaycanın müstəqil gələcəyini təmin etmək üçün Vətəni **sevməlidir,** ölkəni **sevməlidir,** torpağı **sevməlidir,** millətimizi **sevməlidir,** xalqımızı **sevməlidir,** dilimizi **sevməlidir,** dinimizi **sevməlidir,** milli ənənələrimizi **sevməlidir!»** Göründüyü kimi, nitqdə əsas məqsəd, qayə sevməkdir. Bu cümlələrdə sintaktik təkrarlar nitqin emosionallığını, təsir gücünü daha da artırmış olur. Müqayisə etsək görərik ki, sintaktik təkrarlar nitqə üslubi çalarlar vermiş, nitqin daha qətiyyətli, əzəmətli səslənməsi imkanı yaratmışdır.

Natiqin nitqində təkrarların anafora şəklində cümlələrin əvvəlində işlənməsi daha xarakterik səciyyə daşıyır. Məs: «**Hər bir xalq üçün, hər bir millət üçün** milli azadlıqdan, müstəqillikdən şirin, əziz nemət yoxdur». «XX əsrdə dünyanın bir çox xalqları öz azadlığına, müstəqilliyinə nail oldular. **Birinci dünya müharibəsi, İkinci dünya müharibəsi** dünyanın xəritəsini tamamilə dəyişdirdi. Müstəmləkə şəraitində yaşayan onlarca xalq öz müstəqilliyini əldə etdi.»

H. Əliyevin nitqində işlənmiş sinonimik təkrarların da rolu əvəzsizdir. H. Əliyevin nitqində işlənmiş sinonimlər iki cəhətdən səciyyəvidir. Birincisi, onun bütün çıxışlarını sinonim cərgələri zənginləşdirir. İkincisi, bu sinonim cərgələrin çox ustalıqla, sözə, dilə yüksək qiymət verən bir söz sərrafının bədahətən söylədiyi özünəməxsus nitqlərində inci dənələri kimi düzülməsidir. Bu cərgələri təşkil edən sözlərin bəzisi ayrılıqda sinonim, mütləq sinonim olmasa da, bunlar H. Əliyev nitqində elə seçilib işlədilir ki, üslubi baxımdan bunların sinonim olmasına heç bir şübhə qalmır. Bu sinonim cərgələr müəllifin nitqinin leksik və üslubi cəhətdən nə qədər zəngin və mükəmməl olduğunu göstərir. H. Əliyevin nitqində işlənmiş sinonimik təkrarlara aid misallara nəzər salaq. «Azərbaycan xalqı bu proseslərdən kənarda qalmamış, nəhayət, əsrlərdən bəri bəslədiyi **ümidlərinə, arzularına** çatmış, öz müstəqilliyinə nail olmuşdur.» «… Eyni zamanda, bu müharibədə Azərbaycan xalqının **gücü, qüdrəti, qəhrəmanlığı, müdrikliyi** bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirildi.» «Gələcək yollarınız **işıqlı, nurlu** olsun!»

Göründüyü kimi, nümunələrdə işlənilmiş ümidlər, arzular; güc, qüdrət, qəhrəmanlıq, müdriklik, işıqlı, nurlu kimi sinonimik təkrarlar nitqdə xüsusi ahəngdarlıq və axıcılıq yaratmışdır.

Ayrı-ayrı leksik vahidlərin cümlənin xəbəri vəzifəsində təkrarı və vurğunun bu təkrar olunan sözlərin üstünə düşməsi də nitqə xüsusi bir effekt verir. Heydər Əliyevin nitqlərində fel nitq hissəsi, onun ayrı-ayrı kateqoriyalarının işlənməsinin bəzi xüsusyyətləri yeni linqvistik anlamda və üslubi məqamda özünü büruzə verir. Fikrimizi sübuta yetirmək üçün felin zamanlarının işlənilməsinin konkret nümunələr əsasında nəzərdən keçirək.

Məlum olduğu kimi, fellərdə zaman kateqoriyası icra olunmuş və olunacaq bir işin icrası haqqında xəbər verilən zaman arasındakı müddəti göstərir. İş və hərəkət ya keçmiş, ya indiki, ya da gələcək zamanda icra olunur.

Heydər Əliyevin nitqində bəzən müəyyən bir fkir həm keçmiş, həm də gələcək zamanda ifadə olunur. Bu da daha çox hökm, qətilik, intensivlik, təkidlilik bildirməyə xidmət edir. «Mən özümü o hisslərin səviyyəsinə heç vaxt **salmamışam** və **salmayacağam**», «Mən sadəcə bir vətəndaş kimi də heç vaxt heç kəslə ədavət aparmaq, qisas almaq, yaxud da ki, kiməsə pislik etmək **istəməmişəm** və **istəməyəcəyəm**», «Mən bütün həyatım boyu rüşvətxorluğa qarşı mübari-

zə **aparmışam** və **aparacağam**. Mən heç vaxt şəxsi mənafe dalınca **getməmişəm**, bundan sonra da **getməyəcəyəm**. Ancaq siz də belə olmalısınız, bütün xalq da belə olmalıdır».

Bəzən isə eyni xüsusiyyət fərqli şəkildə keçmiş və indiki zamanlarda ifadə olunur. Əvvəlki cümlədə fikrini bir dəfə deməklə kifayətlənməyən natiq onu ikinci dəfə felin başqa zaman şəkilçisi ilə təkrar etməklə öz hökmünü qətiləşdirir, dinləyicidə dönməz bir inam yaradır. Məs: «Öz ürəyimdən gələn fikirləri bir daha bildirmək istəyirəm ki, hər bir insan üçün milli mənsubiyyəti onun qürur mənbəyidir. Həmişə fəxr **etmişəm,** bu gün də fəxr **edirəm** ki, mən azərbaycanlıyam.», «Mən dəfələrlə **demişəm** və **deyirəm**: respublikamız, xalqımız ağır vəziyyətdədir».

Belə nümunələrdə dilimizin üslubi imkanlarının genişliyi və bundan istifadə edən müəllifin istedad və bacarığı sözdən bəhrələnmək məharəti xüsusi ilə diqqətə layiqdir.

Göründüyü kimi, H.Əliyevin nitqi üslubi fiqurlarla zəngindir. Təkcə, təkrarlar deyil, yuxarıda da qeyd etdiyimiz bir çox üslubi fiqurlar vardır ki, onlar çox nadir hallarda nitqdə öz əksini tapır. Belə üslubi fiqurlardan biri Klimaksdır. Nitqdəki söz və ifadələrin hər birinin özündən əvvəlkinə nisbətən semantik cəhətdən daha tam və dolğun, daha təsirli olması ilə yüksələn istiqamətdə düzülüşündən ibarət bədii fiqurdur. H. Əliyevin nitqində isə bu üslubi fiqura hər bir abzasda rast gəlmək olur. Bir məsələni də vurğulamaq istərdik ki, H.Əliyevin nitqindən söhbət gedərkən ilk növbədə onun xəlqiliyi, sadə və aydınlığı, təmizlik və dürüstlüyü, yığcamlıq və bitkinliyi, ahəngdarlıq və obrzlılığı diqqəti cəlb edir. Deməli, H.Əliyevin nitqində bədiilik, obrazlılıq da vardır. Nümunələrə baxaq. «Hörmətli qonaqlar! Sizi Azərbaycanın Dövlət Müstəqilliyinin onuncu ildönümü münasibətilə səmimi qəlbdən təbrik edirəm, hər birinizə, hər bir Azərbaycan vətəndaşına **səadət, cansağlığı, uzun ömür** və bizim hamımızın gələcək işlərində uğurlar diləyirəm.» «Bu **aylar, illər** ərzində çətin və olduqca **şanlı, şərəfli** yol keçmişik. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının bərabərhüquqlu üzvüyük. Dünyanın bütün beynəlxalq təşkilatlarının üzvüyük.» Göründüyü kimi, qara hərflərlə göstərilmiş üslubi fiqur özündən əvvəlki sözə nisbətən daha dolğun, daha təsirli ifadə olunaraq nitqi daha da zənginləşdirmşdir. Şifahi nitqdə aydın təfəkkürün, qeyri-adi yaddaşın nəticəsində bir nəfəsə deyilmiş belə nümunələrin sayı-hesabı yoxdur.

Bu nümunələrdən göründüyü kimi, H. Əliyev həm bir ədəbiyyatşünas, həm bir tarixşünas, həm də dilimizin funksional üslub qanunlarını, onun qrammatik normalarını gözəl bilən bir natiq kimi, yerli şəraiti, auditoriyanın səviyyəsini və onun hansı xalqa mənsub olduğunu həmişə nəzərə alır. Məhz bu səbəbdəndir ki, H. Əliyevin nitqini hamı başa düşür, anlayır. İstər ziyalı olsun, fəhlə olsun, istərsə də çoban. Bu da onun nitqinin gücünün xəlqiliyindən irəli gəlir. Heydər Əliyev sadə xalq dilində danışır. O, nitqini müəyyən bir auditoriya üçün yox, milyonlara həsr edir. Vətəni, xalqı, torpağı müdafiə etmək gücündə olan milyonlarla xalq kütləsi onun auditoriyasıdır. O, auditoriyanı sevir və həmin milyonların da sevgisini qazana bilir.

Ədəbiyyat

1. Əliyev Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir. İki cilddə. Birinci cild. Bakı, Azərnəşr 1997.
2. Adilov M.İ. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı. «Elm», 1974.
3. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı. «Elm», 1990
4. Axundov A. Dil və üslub məsələləri. Bakı. Gənclik, 1970
5. «Azərbaycan» qəzeti, 2 noyabr 1969-cu il

Гюльрух Гусейнова

Стилистические фигуры в речи Г.Алиева

Резюме

Статья посвящена стилистическим фигурам в речи выдающейся личности, всемирно известного политика, спасителя независимого Азербайджана, Общенационального лидера Гейдара Алиева и особенностям их использования. В статье говорится о ряде факторов, обеспечивающих коммуникативные качества речи Г.Алиева и определяющих стиль его речи и о том, как оратор своеобразно и систематично использует их, а также указывается, что речь Г.Алиева богата стилистическими фигурами. Такие фигуры обладающие сильным стилистическим потенциалом, являются характерной особенностью речи Г.Алиева.

Huseynova Gulrukh Nasib

Stylistic figures in the speech of Heydar Aliyev

Summary

The article is devoted to the stylistic figures of speech outstanding personality, world famous politician, the savior of independent Azerbaijan, national leader Heydar Aliyev and characteristic features of their usage. The article describes a number of factors that provide communication and speech quality of H.Aliyev defining his style of speech, and of how he uniquely and systematically use them, but also indicates that H.Aliyev's speech is rich in stylistic figures. Such figures with a strong stylistic potential, are a characteristic feature of the speech of Heydar Aliyev.

Rəyçi: dos. Kəmalə Cəfərova

MƏHƏMMƏD VƏLİYEV
Gəncə Dövlət Universiteti,
muhammedveliyev@mail.ru

ANALİTİZM VƏ ONUN TÜRKOLOGİYADA ARAŞDIRILMASI VƏZİYYƏTİ

Açar sözlər: analitik, tipoloji bölgü, forma, komponent, qrammatik katiqoriya.
Keywords: analytical, typological division, form, component, grammatical category
Ключевые слова: аналитический, типологические распределение, форма, компонент, грамматическая категория

Dilləri tipologiyasına (və ya morfoloji quruluşuna) görə ilk dəfə Fredrix von Şlegel flektiv və affiksli (aqlütinativ) dillər olmaqla iki yerə bölmüşdür. Sonra qardaşı Avqust von Şlegel onun nəzəriyyələrini daha da genişləndirərək amorf dilləri ayırmış və flektiv dillərin analitik və sintetik tipli ola biləcəyini qeyd etmişdir. [1]

Dillərin tipoloji bölgüsünün 1809-cu ildə aparılmasına baxmayaraq, hələ orta əsr ərəb dilçiliyində Sibəveyhi (VIII əsr), eləcə də digər ərəb dili ilə məşğul olan alimlər səslərin məxrəci, nitq hissələrinin bölgüsü, ərəb dilinin leksikologiyası ilə yanaşı söz kökünün üç samitdən ibarət olması və daxili fleksiyası ilə də məşğul olmuşlar. [2; 26] Göründüyü kimi, ərəb dilçiliyində dilin quruluşu haqqında fikirlər mövcud olmuşdur. Ancaq bu nəzəriyyələr sadəcə təsviri xarakterli olub və birmənalı olaraq burada dillərin quruluşuna görə təsrifindən bəhs etmək olmaz.

Azərbaycan dili, eləcə də türk dilləri ailəsinə aid edilən hər bir dil, dillərin bu cür (tipoloji) bölgüsünə görə qeydsiz-şərtsiz aqlütinativ dil hesab edilir. Ancaq bu heç də türk dillərində analitizmin olmaması demək deyildir. Vilhelm fon Humbolta qədər tipoloji bölgünün dəqiq sərhədləri olduğu güman edilirdi, lakin XIX əsrin ikinci yarısından bu fikirdən daşınmışlar. [1; 190] Ümumiyyətlə, qeyd edək ki, türk dillərinin tarixi inkişafında keçici olsa da, analitizm mərhələsinin olması bildirilir. [3] M.İ.Yusifov qeyd edir ki, aqlütinasiyanın özü də türk dillərində birdən-birə və birbaşa yaranmamışdır. İkihecalı sözlərin (burada birinci heca kök, ikinci heca şəkilçi tərkibidir) təhlili göstərir ki, onların formalaşması analitizm və aqlütinasiya mərhələsindən keçmişdir. [3; 147]

Analitizm sözünün mənşə etibarilə latın dilinə məxsus olması aydındır. Ancaq dilçilikdə bu terminin mənası müxtəlif yöndən izah olunur. Belə ki, bir tərəfdən mənasının **oxşar** demək olduğu qeyd edilir. [3; 147] Yəni iki oxşar dil elementinin yanaşı işlədilərək yeni mənanın ifadəsinə xidmət etməsinə analitizm deyilir. Lakin müəllif analitikliyi əmələ gətirən dil elementlərinin hansı yöndən oxşar olması barədə heç bir izahat vermir.

Digər tədqiqatlarda bu söz latın dilindən tərcümədə **parçalanma, üzvlərinə ayrılma** kimi izah olunur. [7] Analitik ifadə dedikdə dildə hər hansı mənanın ifadəsi üçün sözlərin *üzvlənməsi, ayrı-ayrı sözlərin tərkib təşkil etməsi* nəzərdə tutulur. Bizcə də, terminə bu cür yanaşma üsulu daha doğrudur. Çünki bu elementlərin

ümumi şəkildə, sadəcə dilin "tikinti materialı" olması cəhətindən oxşarlığı nəzərdə tutularsa, onda aqlütinatizmlə analitizm arasında heç bir fərq olmaz.

Burada analitik formalarla ifadə edilən *yeni mənanın* lüğəvi (leksik), yaxud qrammatik məna olması dilçilikdə birmənalı qarşılanmamışdır. Bəzən yalnız qrammatik, bəzən isə qrammatik məna ilə yanaşı leksik mənanın da ifadəsi nəzərdə tutulur. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində də professor F.Y.Veysəlli analitik formaları həm "tam mənalı sözlə köməkçi sözün birləşməsindən ibarət birləşmə (dinləmək – qulaq asmaq)", həm də "hər hansı qrammatik mənanın verilməsində əsas sözün köməkçi sözlə birləşməsindən ibarət forma (ən gözəl)" kimi izah edir. [11, 48]

Ancaq hər halda qrammatik mənanın ifadəsi daha çox tədqiqata cəlb olunur.[12,199;7;14]

Qeyd edildiyi kimi, Azərbaycan dili aqlütinativ dil hesab edilsə belə, analitizmin izləri öz varlığını günümüzdə də davam etdirməkdədir. Ə.M.Dəmirçizadə *Sifət* məqaləsində [4] sifətin çoxaltma dərəcəsinin yaradılması üçün sözün (sifətin) birinci hecasına (daha dəqiq desək, ilk hecasındakı saitdən sonraya) **m, p, r, s** samitlərindən birinin artırılaraq prefiks kimi işlədilməsini, həmçinin **düm, nə, necə** kimi dil vahidlərinin istifadə edilməsini analitizmlə bağlayır.

M.H.Hüseynzadə də **m, p, r, s** samitləri vasitəsi ilə düzələn çoxaltma dərəcəsini sözün özündən istifadə edilməklə sifətin yaradılması yolu kimi göstərir. Eyni zamanda da **tünd, düm, zil** kimi elementlərlə sifətin çoxaltma dərəcəsinin düzəldilməsinin analitik üsulu hesab edir. [5;91]

Bizcə, sifətin çoxaltma dərəcəsinin düzəldilməsində köməkçi sözlərin (***tünd, zil, nə*** və s.) işlədilməsini ad qrupu sözlərin analitizmi kimi verilməsilə razılaşmaq olar. Ancaq sözün daxilinə göstərilən samitlərin əlavə edilməsini analitizm kimi qəbul etmək doğru deyil. Bunların sifətin dərəcə kateqoriyasının xüsusi ifadə üsulu kimi öyrənilməsi daha düzgün olardı.

Analitizmin türkologiyada öyrənilməsinin isə üç yüz ildən çox tarixi vardır.[6] Hələ XVIII əsrdə türk dillərində analitik fel konstruksiyalarının olduğunu qeyd edirdilər. Bu formalar feli sifət və **a-** köməkçi feli və feli bağlamadan ibarət olmuşdur. Hətta İ. Qiqanov "*Tatar dilinin qrammatikası"* əsərində **-edi** formalı on iki və **bol-, kel-, al-** formalı üç analitik ifadənin olduğunu qeyd etmişdir. [6] O, analitik formaları morfoloji vahidlərlə əlaqələndirmiş və onlara affiksal formalarla (şəkilçilərlə) eyni sırada baxmışdır.

Sonrakı tədqiqatlarda da analitik formalara dilçilərin münasibəti, yanaşma tərzi dəyişməmişdir: onlar (analitik formalar) şəkilçilərlə bir sırada öyrənilmiş, lakin nisbətən ətraflı araşdırılmış, xüsusilə felin şərt və lazım şəkillərinin mənaları, qrammatik xüsusiyyətləri, söz birləşməsi tipləri, fel şəkillərinin formaları ilk dəfə nisbətən geniş izah edilmişdir. [5; 6]

XIX əsrin ortalarından O. Bötlinqin tədqiqatlarından başlayaraq analitik formalara əvvəlkilərdən fərqli yanaşılır. O, analitik formalara affikislərlə bir sırada və müntəzəm (sabit) formalar kimi baxılmasına tənqidi münasibət göstərir. Bu formaları perifrastik (əlavə, kənar) yaranmalar adlandırır ki, bu formalara feli sifətlərdən, yaxud hərəkətin adlarından və köməkçi fellərdən ibarət mürəkkəb söz kimi baxır. Maraqlıdır ki, Bötlinqin digər çalışmalarında da analitik formaların morfoloji vahid kimi ifadəsinin inkar edildiyi bildirilir. [6] Başqa dilçilərin (məsələn, Mirzə Kazım bəyin) felin mürəkkəb formaları kimi göstərdikləri bütün formalardan Bötlinq yal-

nız tərkibində **ikən** və **imiş** hissəciklərinin yer aldığı feli birləşmələri tədqiq edir. Bu hissəciklərin öz mənaları ilə reallaşdığını, dəyişmədən qaldığını, yeni məna əmələ gətirmədiyini, həmçinin fellərin onlara birləşdiyini qeyd edir.

Bötlinq analitik formaları şəkilçilərdən ayırmaqla əslində aqlütinativliklə analitikliyi fərqləndirir və doğru qənaətə gəlir. Ancaq quruluşca bu formaların mövcudluğunu inkar etməsinə görə onun analitik konstruksiyaları nəzəri cəhətdən qəbul etmədiyini söyləyə bilərik.

Bəzən də qrammatikaya dair yazılmış elmi əsərlərdə analitik formalar sadəcə qeyd edilir, dilçilik nöqteyi-nəzərindən izahı verilmir. Məsələn, V. Radlof türk dillərinə aid folklor mətnlərində və yazılı abidələrdə (Orxon – Yenisey abidələri) çoxlu sayda analitik formalar olduğunu göstərir, lakin türk dillərində qrammatik mənanın ifadə üsullarından bəhs etməsinə baxmayaraq, bu mənaların ifadəsində analitik üslubu nəzərə almır. Onun digər əsərlərində analitik formalar müstəqil vahidlər kimi qeyd edilmir, köməkçi mənalı fellərin birləşmələri kimi nəzərdən keçirilir. [6]

Buna görə də Rodlofun analitik formalara münasibətdə Bötlinqdən fərqli mövqe tutmadığını deyə bilərik.

Qazax-qırğız dilinə dair yazdığı qrammatikada isə P.M.Melioranski analitik fel formalarına birmənalı yanaşmır. Belə ki, tərkibində ***edi*** köməkçi feli olan analitik formalar haqqında tənqidi-şübhəli mülahizələr yürüdür. Digər bir tərəfdən **e**-formalı bütün fellərin mürəkkəb zamanın ifadəsi üçün başqa fel tələb etməsinə görə onun köməkçi fel adlandırılmasını müdafiə edir. [6; 8]

A.V.Qaben analitik formaları iki mənalı elementdən – məntiqi əsası olan və köməkçi feldən ibarət olan *perifrastik* (perifraz – yazılma yolu ilə verilən müəyyən ehtiva, stil üsulu kimi verilən hər hansı izahedici strukturdur; bu mənada bu termin burada işarələnmiş formalar və xəbərverici, izahedici formalar kimi başa düşülür) ifadələr adlandırır. Qabenin məntiqi əsası olan fel dedikdə müstəqil leksik mənaya malik olan felləri nəzərdə tutduğu, perifrastik formanı isə çox geniş mənada başa düşdüyü bilinir: bir tərəfdən felin lazım (...ası idi) və arzu (...a idi) şəkillərinin keçmiş zaman formalarını, digər tərəfdən isə *kärgäk bol (öl(mək))* və *kärgäk arti (lazım idi)* tipli birləşmələri nəzərdə tutur. Onun perifrastik formalar hesab etdiyi birləşmələri bəzən *kompozişn ([komposition]-birləşmə)* termini ilə qeyd etdiyi, ancaq mürəkkəb fellərdən ayrıca danışdığı, fel olmayan birləşmələri isə üzvlərə ayırdığı qeyd edilir. [6; 11-12]

Bizcə, Qabenin termini daha çox "*mürəkkəbləşmə*"yə uyğun gəlir. Bu halda sırf qrammatikalizasiya ilə bağlı olan lazım və şərt şəkillərinin ifadəsinin bu ad altında öyrənilməsi doğru nəticəyə gətirib çıxara bilməz.

Ə.A.Yuldaşyev də A.V.Qabenin işlətdiyi *kärgäk bol* tipli birləşmələri qəbul edir və burada komponentlər arasında münasibətlərin mürəkkəb sözün komponentləri arasında olduğu kimi reallaşdığını bildirir. *Kärgäk arti* tipli birləşmələrin isə eyni qayda ilə öyrənilməsində onunla razılaşmır.

Doğrudan da, onun tərkiblərlə analitik formaları ayırmadığı görünməkdədir. Qabenin təhlil etdiyi birləşmələrdə vəziyyət bir qədər fərqlidir. Birinci birləşmədə (*kärgäk bol)* köməkçi fel *(bol)* öz ilkin mənasından uzaqlaşır və üzvi şəkildə həmin birləşmənin leksik quruluşuna daxil olur. Burada köməkçi felin nə qrammatik, nə də

ayrılıqda malik olduğu leksik mənasından danışmaq olmaz. Birləşmənin hərfən *qədər, tale tapdı* mənası ilə semantikası (ölmək) arasında motivləşmə vardır.

Günümüzdə Azərbaycan dilində fəal işlənmə dairəsinə malik olan bu cür ifadələr mövcuddur. İsmin müxtəlif hallarında, eləcə də mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərin fellərlə birləşməsi şəklində təzahür edən birləşmələr, daha doğrusu, tərkiblər kifayyət qədərdir: **-** (adlıq və qeyri-müəyyən təsirlik hal) + **fel** formasında: ***Baş verir*** *səndən öylə bir hərəkət; Ki bütün xalq həmən edir nifrət.* (H. Cavid) *Aldərvişlə bir də halallaşıb,* ***üz tutdu*** *Babilistana.* (Aldərviş nağılı) ***Əl tutmaq*** Əlidən qalıb. (Ata sözü) *...Küsübdür yarım məndən;* ***Dil tapıb*** *yalvarasız*. (Bayatı)**; -a**[2] (yönlük hal) + **fel** formasında: **üzə çəkmək** (üzə vurmaq) *Keçən sözü* ***üzə çəkməzlər***. (Məsəl) ..., *oradan bənzərsiz inciləri* ***üzə çıxarmaq*** *folklorşünaslarımızın şərəfli vəzifəsi olmuş və yenə də olmaqdadır*. (M.İ.Həkimov, "Xalqımızın deyimləri və duyumları")**.** *Sövdagər Adili* ***dilə tutub****, razılığını aldılar.* (Aldərviş nağılı) *"Quzğun"dan gələn qonağı mən* ***yola verərəm***. (Y.V.Çəmənzəminli) *...Göyçə qar əlindən* ***zara gəlibdir****; Muğan həsrət çəkir ay yağa qar, qar.* (A. Ələsəgr) və s; **-dan**[2] (çıxışlıq hal) + **fel** fomasında: *Yorulub* ***əldən-ayaqdan*** *düşdülər*. *...Aldərviş fürsəti* ***əldən verməyib*** *tez şüşədən yapışdı*. (Aldərviş nağılı); eləcə də, **mənsubiyyət şəkilçili söz + fel** formasında: **ürəyi getmək, gözü düşmək, dərsini vermək** və s. *Bu pəzəvəng mehtər oğlunun* ***dərsini vermək*** *vaxtı çatmışdır*. (Bolu bəy və qoç Koroğlu)

Göründüyü kimi, bu birləşmələrdə komponentlərin ilkin mənası ilə birləşmələrin ifadə etdiyi məna arasında ilk baxışda heç bir əlaqə görünmür. Birləşmələr tarixən formalaşmış və zaman keçdikcə bu birləşmələri əmələ gətirən tərəflərin ilkin mənası birləşmə daxilində "ərimişdir". Buna görə də belə birləşmələrin son dövr elmi ədəbiyyatlarda analitik formalar kimi yox, daha çox mürəkkəbləşmə elementləri kimi öyrənilməsi məqsədəuyğun hesab edilir. [8;60-62]

Qeyd edək ki, nümunələrdə göstərilən tərkiblərin analitik fellər olub-olmaması dilçilikdə birmənalı qarşılanmır. Məsələn, F.R.Zeynalov yazır: "*Biz analitik üsulla fel yaratma prosesinə bir qədər geniş baxır, bu prosesə həm mürəkkəb felləri, həm tərkibi felləri, həm də analitik formalı fel formalarını daxil edirik." [9; 8]*

Zənnimcə, burada iki nüansa fikir vermək lazımdır: birincisi, analitik forma dilin xarici cəhəti ilə, onun ifadə etdiyi məna isə daxili tərəfi ilə bağlıdır. Bu halda mürəkkəb sözlərin hər hansı mənanı ifadə etməsi üçün onu əmələ gətirən komponentlərin formal olaraq analitik üsulla birləşməsi labüddür.

İkincisi, birləşmənin idyomatik və ya qeyri-idyomatik olmasına diqqət yetirmək lazımdır. Əgər birləşmə idyomatikdirsə, onu əmələ gətirən tərəflərin hər ikisi öz ilkin mənasından uzaqlaşırsa, birləşmə sırf mürəkkəbləşmə kimi öyrənilməlidir. Yuxarıda verilən nümunələr belə birləşmələrə misal ola bilər.

Əgər birləşmənin mənası tərkibindəki sözlərdən birinin (əsas sözün) ayrılıqda malik olduğu lüğəvi məna ilə gerçəkləşirsə və digər komponent köməkçi element statusunda çıxış edirsə, belə birləşmələr analitik formalar kimi qəbul edilməlidir: *Özün* ***fikir elə,*** *Rəna, mənim qəlbimin burada qaldığını bilmirsənmi?* (M.S.-Ordubadi).

Qabenin baxdığı ikinci birləşmədə (*kärgäk arti)* köməkçi fel *(arti)* qoşulduğu sözlə birlikdə predikat kimi xarakterizə edilir. Birinci birləşmədə olduğu kimi "mürəkkəb sözə çevrilməyərək" birləşmənin ümumi leksik mənasının formalaşma-

sına təsir etmir. Birləşmənin, daha doğrusu, əsas sözün qrammatik mənasının dəqiqləşməsinə xidmət edir. Sözügedən köməkçi felin günümüzdə Azərbaycan dilində işlənən qarşılığı (idi) və buna bənzər digər köməkçi elementlər eyni funksiyanı - əsas sözün qrammatik vəzifəsinin dəqiqləşdirilməsini – yerinə yetirir. Məsələn: *Babək bir* ***nəfər idi****, gəldi də, getdi də. ... və hətta tovuz quşları da səhər nəğmələrini* ***başlayacaq idilər****. Bu bölgüdə* ***vaxt ikən*** *hazırlanmaq* ***lazım idi.*** *və s.* (M.S.Ordubadi, "Qılınc və qələm").

Başqa sözlə, mürəkkəb söz kimi təqdim edilən bu cür birləşmə(lər)də mürrəkkəb sözün təbiətinin tələb etdiyi kimi yeni leksik vahidin yaranmasına gətirib çıxaran komponentlərin leksik mənasının xüsusi realizasiyasının ifadə etdiyi münasibət yoxdur.

Bizcə, bu cür birləşmələr sırf analitizmə verilən izahata uyğun olaraq əsəs mənalı sözlə bu sözün qrammatik mənasının dəqiqləşməsinə xidmət edən köməkçi sözün birləşməsindən yaranan konstruksiyalardır. Buna görə də belə birləşmələr daha çox analitik konstuksiyalar kimi tədqiq edilməlidir.

Ə.A.Yuldaşyevin tədqiqatlarına görə, xarici türkologiyada keçən əsrin 40-50-ci illərinə qədər türk dillərində analitik formaların mövcudluğu heç də hamılıqla qəbul edilməmişdir. XX əsrin 50-ci illərində Azərbaycan dilçiliyində yazılan əsərlərdə də (M.A.Quliyeva, D.A.İbrahimov, T.Hacıyevanın əsərləri) bu gün analitik forma yaratdığı əksər dilçilər tərəfindən qəbul edilən **idi** hissəciyinin, analitik forma yaratdığı inkar edilmişdir. Bu kimi baxışların dəyişməsinə keçmiş sovet türkologiyasının (N.A.Baskakov, A.N.Kononov, A.Q.Qulamov, P.A.Əzimov) təsiri olmuşdur. Bu dilçilər O.Bötlinqin konsepsiyasının əksinə olaraq analitik formalara fəal müntəzəm (sabit) formalar sırasında baxmış və türk dillərində bu formaların davamlılıq vəziyyətini göstərmişdir. [6; 11, 14]

Göründüyü kimi, analitik formaların şərh edilən əlamətlərinin, dil strukturunun analitik forma hesab edilməsi üçün göstərilən səbəblərin (doğru və ya yanlış) genişliyi, türkoloqlar tərəfindən qeyd edilən ümumiləşmiş əlamətləri göstərməyə cəhd, bu morfoloji vahidlərin digərlərindən ayırd edilməsi üçün ümumi kriteriyaların müəyyənləşdirilməsi nəticəsiz qalmışdır. Hansı birləşmələrin analitik konstruksiya hesab edilməsi, hansılarının edilməməsi problemi açıq qalmışdır və həllini gözləyir. Bu qəbildən olan problemlərin mərkəzində isə əksər hallarda mürəkkəb söz – analitik forma "qarşıdurması", bu iki məfhumun sərhəddinin dəqiq konturlarının cızılmaması dayanır.

Dil elementinin analitik forma hesab edilməsi üçün birləşmənin qrammatik məna ifadə etməsi, birləşmə daxilindəki bir əsas mənaya malik sözün (əsasın) və bir (daha artıq da ola bilər) köməkçi sözün olması şərt hesab edilməlidir.

Ümumiyyətlə, analitizm bütün nitq hissələri sferasında özünü göstərə bilər. Ancaq fellərin analitizmi, daha doğrusu, fellərin qrammatik kateqoriyalarının analitik ifadə üsulu daha çoxdur: felin zaman kateqoriyasının mürəkkəbi **idi, imiş, isə** hissəcikləri (köməkçi sözləri) ilə düzələrək müxtəlif semantik yükə malik analitik konstruksiyalar əmələ gətirirlər: *gələcək idi*, *oxumuş idi, gələcək imiş, yazacaqmış, baxdısa, baxacaqsa və s;*

"**Gərək**" sözü ilə yaradılan analitik konstruksiyalara daha çox tarixi mənbələrdə rast gəlmək olur: *varsan gərək*, *yetə gərək və s.* M.Ş.Rəhimov qeyd edir ki,

"*sa+gərək*" analitik forması felin vacib şəklinin ifadə etdiyi mənanı və iş-hərəkətin ehtimal edilməsini bildirə bilər [10].

Eləcə də bu söz felin arzu şəklindəki əsas sözlə (fellə) işlədilərək analitik konstruksiya əmələ gətirə bilir: *gərək yazam, gərək gedəsən, gərək oxuya və s*. Qeyd edək ki, eyni məqsədlə digər arzu ədatları da işlədilə bilər: *kaş oxuya, kaş gələydin, kaş yazasan və s.*

Bundan başqa, **gərək** sözü məsdərlərlə də işlənərək analitik formalar yaradır. Belə formaların işlədilməsi daha çox abidələrin dili üçün xarakterik olsa da, bu gün bəzi nümunələrdə qalmaqdadır: *Bir evdəki sən tək gözəl olmaya; O ev viran olub* ***talanmaq gərək****. Billur buxaq, ayna qabaq gözəlin; Duraban başına* ***dolanmaq gərək*** *və s.*

"**Olmaq**" köməkçi feli felin ***xəbər, vacib*** və ***lazım*** şəkillərindəki əsas fellə birləşərək analitik formalar əmələ gətirir: *gedəsi olmaq, gəlməli olmaq, gedər olmaq, yazası olmaq, yazmalı olmaq, yazacaq olmaq və s.*

Şərti olaraq felin bacarıq şəkli kimi ifadə edə biləcəyimiz **...a bilmək** formalı analitik konstruksiyalar mövcuddur: *gedə bilmək, yaza bilmək, oxuya bilmək və s.*

...a başladı tipli analitik konstruksiyalar isə əsas sözdə ifadə olunan və qeyri-müəyyən müddətə davam edən iş-hərəkətin başlanıldığını bildirir: *oxumağa başlamaq, gəzməyə başlamaq, yazmağa başlamaq və s*;

Fellərin tərz kateqoriyasının analitik üsullarla ifadəsi də mövcuddur: *donub qalmaq, axıb getmək, uzanıb getmək, yatıb qalmaq və s*.

Felin ***lazım*** və çox vaxt da ***vacib*** şəkillərinin inkarı **deyil** köməkçi sözünün yardımı ilə düzələrək analitik konstruksiya yaradır: *gələsi deyil, baxası deyil, gəlməli deyil, baxmalı deyil və s.*

Göründüyü kimi, göstərilən analitik formaların bəzilərindən başqa dilçilik problemlərinin tədqiqi ilə bağlı bəhs edilsə də, bəzilərindən ümumiyyətlə danışılmamışdır. Bu formaların əmələgəlmə mexanizminin müxtəlifliyini, eyni zamanda bu konstruksiyaların müxtəlif qrammatik mənalar ifadə etməsini nəzərə alarq Azərbaycan dilində analitizmin ətraflı tədqiqata ehtiyacı olduğunu söyləyə bilərik.

Ədəbiyyat:

1. A.A.Axundov "Ümumi dilçilik" Şərq-Qərb nəşriyyatı, Bakı, 2006
2. N.N.Məmmədov A.A.Axundov "Dilçiliyə giriş" Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1980
3. M.İ.Yusifov "Türkologiyaya giriş" Bakı, 2000
4. Ə.M.Dəmirçizadə "Sifət – Azərbaycan dilinə aid tədqiqlər" Bakı, 1986
5. M.H.Hüseynzadə "Müasir Azərbaycan dili" Bakı 1983.
6. Ə.A.Yuldaşev «Аналитические формы глагола в тюркских языках» Moskva, 1965
7. http://ru.wikipedia.org/wiki/Язык
8. Q.Ş.Kazımov "Müasir Azərbyacan dili – sintaksis " Şərq-Qərb nəşriyyatı, Bakı, 2010
9. F.Zeynalov "Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası"I hissə, Bakı, 1974
10. M.Rəhimov "Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi" Bakı, 1965

11. F.Y.Veysəlli "Dilçilik ensiklopediyası" I cild, Mütərcim nəşriyyatı, Bakı, 2006

12. Юрий Сергеевич Маслов «Введение в языкознание», Изд. «Высшя школа», Москва, 1971

13. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I hissə, AMEA-nın nəşri, Bakı, 1960

14. F.Zeynalov "Türk dillərində mürəkkəb fel problemi (Türk dillərinin quruluşu və tarixi), Bakı, 1983

Мухаммед Велиев

Аналитизм и изучения его состаянии в тюркологии

Резюме

Тюркские языки считаются безусловно агглютинативными по своей типологической структуре. Однако не возможно ставить какой нибудь категорическую границу между языковых тип. Поэтому в тюркских языках наблюдается признаки аналитизма. Хотя аналитизм в языкознании изучается с XIX века, аналитические конструкции в тюркских языках были отмечены в XVIII веке. Аналитизм наблюдается в сфере всех частях речи и в Азербайджанском языке. Однако привлекают внимание больше глагольные конструкции.

Muhammad Valiyev

Analytizm and it`s learning in the Turkology

Summary

Turkish languages considered unconditional agglutinative language for its structure. But there is accurate border accord in to its topology amongst language types. Because of the reason the sing of analytism is observed in this language. Through analytism began to be learned from XIX century. The analytics construction began to be noted in Turkish languages from the XVIII century. Analytic construction is mostly attaining attention in verbs.

Rəyçi: dos. Sürayə Cəfərova

XUMAR HƏSƏNOVA
Təfəkkür Universiteti
xumar.hasanova@mail.ru

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İNKARLIQ ANLAYIŞININ MORFOLOJİ YOLLA İFADƏSİ

Açar sözlər: morfoloji əlamətlər, flektiv-analitik, iltisaqi-sintetik, semantika.
Key words: morphological characteristics, inflexional-analytical, synthetic-semantical, semantics, form and content, structural- semantic.
Ключевые слова: морфологический свойства, флективно-аналитический, синтетико-семантический, семантика, форма и содержание, структурно-семантический.

Dildə inkar ilk növbədə məzmun və formanın, daha dəqiq desək, **cümlə** strukturunun və onun ifadə etdiyi fikrin qarşılıqlı münasibətləri planında **dilçiliyin** araşdırmaya ehtiyacı olan mühüm problemlərindəndir. **Ü**mumiyyətlə, inkar hələ çox qədim dövrlərdən əvvəlcə formal məntiqin sonra isə həm də **dilçiliyin** tədqiqat obyekti olmuşdur. Cəmiyyətin və elmin inkişafına baxmayaraq, bu **gün** də ümumi dilçiliyin araşdırılmağa xüsusi ehtiyacı olan mövzulardan biri məhz inkarlıq anlayışı və onun dildə maddiləşməsidir. Çünki, aparılmış tədqiqatlar özü-özlüyündə müsbət iş olsa da, onlarda hələ də inkarlığın öyrənilməyən və yaxud özünün tam linqvistik həllini tapmayan bir sıra struktur-semantik məsələlər bu gün də öz həllini gözləyən dil problemlərindəndir. Bu problemlərə inkarın məntiqi-qrammatik kateqoriya kimi mahiyyəti, inkar cümlələrin hansı meyarlarla təsdiq cümlələrdən fərqlənməsi, cümlənin strukturunda və onun ifadə etdiyi fikirdə inkarın rolu, bəzi inkar vasitələrinin leksik və sintaktik tərkibinə görə eyni olan cümlənin iki səviyyədə üzvlənməsində necə fəaliyyət göstərməsi kimi bir çox məsələlər hələ də öz qəti elmi həllini tapmamışdır. Bütün bunların nəticəsində inkarlıq haqqında tədqiqatla məşğul olan dilçilər arasında da yekdil fikrə rast gəlinmir. Bu fikir ayrılığı əsasən inkarlıq kateqoriyasının mənşəyi və mahiyyəti, gerçəklik faktlarına, real təcrübəyə uyğun gəlib-gəlməməsi, burada obyektiv və subyektiv amillərin rolu və s. ilə bağlıdır. Dilçilərdən bəziləri inkarlığa sırf semantik, bəziləri sintaktik, bəziləri isə qrammatik-leksik kateqoriya kimi yanaşırlar.

Bu məqalədə müxtəlif sistemli dillərdə, konkret olaraq Azərbaycan və ingilis dillərində, inkarlıq anlayışının morfoloji yolla ifadəsindən bəhs olunur.

İngilis dilində inkarlıq morfoloji yolla ifadəsinin izahına keçməzdən əvvəl bir məsələnin açıqlanması tələb olunur. Dillərin tipoloji təsnifindən aydındır ki, Azərbaycan dili iltisaqi–sintetik, ingilis dili isə flektiv-analitik dil olduğundan, inkar mənası yaratmaq üçün əsasən müvafiq olaraq sintetik *(-ma[2])* və analitik *(not, no və s.)* vasitələrdən istifadə edirlər. Lakin, Azərbaycan dilində analitik *(deyil, nə... nə... və s.)*, ingilis dilində isə sintetik vasitələrin *(un-, in-, dis-, de-, mis-, anti-, non-, less və s.)*, yəni prefiks və suffikslərin köməyi ilə də düzəlir. Bu morfoloji əlamətlər ingilis dilində sözyaradıcılığında iştirak etdikləri kimi, inkarlıq semantikasının da əmələ gəlməsində mühüm rol oynayırlar.

un- prefiksi əsasən sifət və feli sifət düzəldir. Bu sifət və feli sifətlər *-ed*, *-ing, -ful, -able -y, -like* suffiksləri ilə işlənir (1, s. 5). Məsələn:

unconquerable – yenilməz;
unpublished – nəşr olunmamış;
unthinking – düşünülmədən;
unwealthy – dövlətsiz;
unladylike – xanıma layiq olmayan;
ungrateful – minnətdar olmayan, nankor.

im-, in- prefiksli alınma sifətlərlə. Məsələn:

unintentional – bilmədən;
unimportant – vacib olmayan, əhəmiyyətsiz.

un- inkarlıq prefiksi özündə inkarlıq elementi olan sifətlərə qoşulur. *un-* prefiksi ilə ifadə olunan sifətlər «keyfiyyət, əlamət» və s.-nin inkarlığını bildirir. Məsələn:

safe – təhlükəsiz,
unsafe – təhlükəli,
graceful – zərif;
ungraceful – kobud,
reserved – gizli,
unreserved – açıq.

un- prefiksi ilə işlənən fellər əks məna bildirən hərəkət ifadə edir. Məsələn:

to cover – bağlama;
to uncover – açmaq;
to fasten – bağlamaq,
to unfasten – açmaq.

Müasir ingilis dilində *un-* prefiksi antonimi olmayan təsirli fellərlə işlənir.

in- prefiksinin üç fonetik variantı var: *il – l* qarşısında; *im – p, m* qarşısında; *ir - r* qarşısında. Məsələn:

illiterate – savadsız;
illogical – məntiqsiz;
immortal – ölməz, əbədi;
immoral – əxlaqsız, pozğun;
improper – lazımsız;
improbable – ağılasığmaz, mümkün olmayan.

Bu prefiks sifətlərlə işlənir.

dis- prefiksi əsasən fellərlə işlənir. Bu prefiks fellərdə əsasən semantika yaradır. Məsələn:

to please – xoşa gəlmək, məmnun etmək;
to displease – xoşa gəlməmək,məyus etmək;
to band – birləşdirmək;
to disband – ayırmaq.

de- prefiksi müasir ingilis dilində elmi-texniki və tibb terminlərin düzəldilməsində istifadə olunur. Bu prefiks həmçinin hüquqi ədəbiyyatda da işlənir. Məsələn:

defraud – aldatmaq

Ümumiişlək leksikada bu prefikslərlə düzələn sözlər azdır.

de- prefiksinə isimlərdə, sifətlərdə və fellərdə rast gəlinir (1, s. 9).

*anti-*prefiksi, əsasən, qəzet leksikasında işlənir. Bu ön şəkilçi daha çox sifətlərlə işlənir. Məsələn:

anti – socialist – antisosialist;

anti – nuclear – nüvəyə qarşı;

anti – proliferation – artmaya qarşı.

non- prefiksi publistik üslubda işlənir və ən çox müasir ingilis dilində sifətlərdən onlara az-çox rast gəlinir. Məsələn:

non – aggressive – aqressiv olmayan;

non – attendance – davamiyyətsizlik.

Yuxarıda verilmiş izahdan aydın olur ki, Azərbaycan dilində olduğu kimi ingilis dilində də inkarlıq anlayışı geniş şəkildə morfoloji yolla ifadə olunur (1, s. 11).

Lakin bununla belə bir cəhəti xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qarşılaşdırılan bu dillər müxtəlif tipoloji sistemli dillər olduğu üçün, inkarlığın morfoloji ifadəsində də onlar arasında diqqəti cəlb edəcək qədər fərq vardır. Belə ki, Azərbaycan dili iltisagi dillərə xas olan sintetik ifadə formaları ilə zəngindir. Bu zənginlik özünü əyani şəkildə inkarlığın morfoloji yolla ifadəsində də göstərir. Lakin qarşılaşdırma üçün cəlb edilmiş ingilis dili flektiv dillərə daxildir və inkarlığın, o cümlədən də başqa qrammatik anlayışların formal ifadəsində daha çox analitik göstəricilər üstünlük təşkil edir. Burada mövzu ilə bağlı qarşılaşdırılmış dil faktları da bu fikri bir daha təsdiqləyir. Belə ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi baxımından ingilis dili formal əlamətləri bu məqsədlə Azərbaycan dilində işlənən formal əlamətlərə nisbətən kəmiyyətcə bir qədər azdır (2, s. 112).

Təbii ki, inkarlığın morfoloji ifadəsi ilə bağlı alman, fransız və başqa dillərdən də misallar gətirmək olar. .

a- şəkilçisi vasitəsilə mənfi məzmun ifadə edən sifətlər əmələ gəlir. Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Əlbəttə, bu şəkilçi Azərbaycan dilində alınma şəkilçi olub, adları çəkilən dillərdən alınmışdır. Bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, *a-* şəkilçisi dilimizdə bir o qədər də işlək deyildir. Bu şəkilçi çox nadir hallarda və eyni sözlərlə işlənir. Məs.: *normal-anormal (normalolmayan) hal* və s. Misallar,

Anormal uşaq tibbi müayinədən keçirildi.

O da anormal hərəkəti ilə hamını təəccübləndirdi.

Sənin bu yaşayışın anormal yaşayışdır. Normal yaşayışdan kəskin şəkildə fərqlənir.

Anormal adamlar öz nöqsanlarını görmür və özlərini, öz hərəkətlərini həmişə haqlı sayırlar. Görəsən, sən bu anormal yaşayışdan nə vaxt əl çəkəcəksən?

Bizim işlərimiz çox anormaldı. Anti şəkilçisi də «əks, əleyh» məzmunu – inkarlıq ifadə edən sifət düzəlir (3, s. 44); məs.: *antifaşist (təşkilat), antiimperialist (hərəkat)* və s. Misallar:

Antiimperialist hərəkat get-gedə genişlənir.

Onun bütün antihümanist fikirləri zalda nifrətlə qarşılandı.

Hitlerin antibəşəri *hərəkətləri alman xalqının beynəlmiləl nüfuzuna ağır zərbə vurdu.*

Bu ön şəkilçi rus dilində və başqa dillərdə işləndiyi kimi Azərbaycan dilində də işlənir. Faktik materialın müqayisəsi göstərir ki, bəhs olunan şəkilçi-

nin işlənmə tezliyi *a-* şəkilçisinin işlənmə tezliyinə nisbətən artıqdır. Daha doğrusu, bu şəkilçi ilə nisbətən çox söz düzəltmək olar. Digər tərəfdən *anti-* şəkilçisi başqa dillərin sözlərinə artırıldığı kimi, onlara Azərbaycan sözlərində də rast gəlinir (2, s. 78). Bu şəkilçinin nisbətən çox söz yaratmasını aşağıda verilmiş misallar da sübut edir:

Antiimperialist qüvvələr get-gedə daha da güclənirlər.

Bu mərhələnin ədəbiyyatında məlum səbəblər üzündən müharibə dövrünün və qələbədən sonrakı illərin bilavasitə antifaşist mövzuda yazılmış əsərləri mühüm yer tutur.

Azərbaycan ədəbiyyatında lap qədim dövrlərdən başlamış antihumanist ideyalar həmişə tənqid olunmuşdur.

Əsrimizin ikinci yarısında ədəbiyyatımızda bir neçə antiirqi, antisinfi mövzuda olan əsərlər oxucuların ixtiyarına verilmişdir.

Antibəşəri fikirlər həmişə sülhsevər xalqlar tərəfindən nifrətlə qarşılanmış və indi də qarşılanmaqdadır.

Faşistlərin antiinsani ideyaları dünya xalqlarında həmişə dərin nifrət hissinə səbəb olmuşdur.

Aparılan tədqiqatların nəticəsində inkarlıq mövzusu fonunda Azərbaycan və ingilis dillərinin tipoloji xüsusiyyətləri, aqqlütinativlik-flektivlik, sintetiklik-analitiklik kimi linqvistik məsələlər dil faktları əsasında bir daha aydınlaşdırılır və bir aqqlütinativ dil tipinə daxil olan Azərbaycan dilində inkarlıq anlayışının morfoloji vasitələrlə ifadə olunmaq baxımından ingilis dilindən zəngin olduğu aşkarlanır. Çünki Azərbaycan dilində inkarlığa aid *sırf* bir şəkilçi olsa da, bu anlayış omonim şəkilçisi funksiyasında olan *–sız*[4]*, bi-, na-, a-, anti-* şəkilçiləri ilə də ifadə olunur. Düzdür, bu şəkilçilərin əsas və ilkin vəzifəsi sifət düzəltməkdir, lakin onların düzəltdiyi sifətlərdə çatışmamazlıq, inkarlıq, mənfilik mənası qabarıq şəkildə özünü göstərir. Bu xüsusiyyətlər də məhz inkarlıq anlayışının semantik mayasını təşkil edir. İngilis dilində inkarlığın morfoloji yolla ifadəsi Azərbaycan dilinə nisbətən zəifdir. Deyildiyi kimi, bu da ingilis dilinin analitik dil tipinə daxil olması ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat

1. Леонтьева С.Ф. Отрицательные аффиксы в современном английском языке. М., 1974.
2. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. Bakı, 1961
3. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, 1988.
4. Abdullayev S. Müasir alman və Azərbaycan dillərində inkarlıq kateqoriyası. Bakı, 1998.
5. Aslanov A. Müasir Azərbaycan dilində inkarlıq və kəmiyyət kateqoriyaları. Bakı, 1963.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
7. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı, 1996.
8. Arnold I.V. The English Word. M., 1986.

Х, Гасанова

Передача значения отрицания морфологическим путем в азербайджанском и английском языках

Резюме

Данная статья посвящена морфологическим путям выражения значения отрицания в Азербайджанском и Английском языках. Здесь объясняется роль отрицания при выражении идей и предоставлены примеры показывающие как средства отрицания меняются в предложениях с одинаковой лексической и синтаксической структурой. В статье отмечается, что некоторые языковеды считают отрицание семантической, некоторые синтетической и некоторые грамматической категорией. Здесь изучаются морфологические способы образования отрицания, например в Азербайджанском : синтаксическим путем (ма^2) аналитическим путем (deyil, nə ... və s.) В Английском синтаксическим путем (in, un, dis, anti…) аналитическим путем (not, no ..) Дана достаточно количество примеров по теме обоих языков и проводится их сравнение. На основе данных примеров объясняются цели применения префиксов..

K. Hasanova

Morphological way of convey of negation concept in English and Azerbaijanian

Summary

The article is dealing with the ways of morphological expressoin of negation in English and Azerbaijanian. Here is spoken about the role of negation in the expression of ideas and given examples to show how the means of negation shift in sentences with the same lexical and sintactical structure. It is stated in the article that some linguists consider the negation to be pure semantical, some consider it to be syntactical and others consider it to be a grammatical category. Here is performed brief study of morphological ways of negation. Such as in Azerbaijanian: synthetical (ma^2), analytical (deyil, nə, nə də); in English: syntactical (in, un, dis, anti) and analytical (not, no). Enough examples on the matter have been given and compared in both languages, usage reasons of prefixes are explained on presented examples. The productivity and unproductiveness of prefixes have been taken into consideration and they are compared due to formation of different parts of speech. Summerising all the date given above following conclusion can be drawn that as it is in Azerbaijanian, the negation concept is in a large scale conveyed morphologically as well.

Rəyçi: Qəribə Məmmədova

LƏMAN ƏHMƏDOVA
Təfəkkür Universiteti
baku_ aze@mail.ru

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNDƏ PEŞƏ VƏ SƏNƏT BİLDİRƏN ŞƏKİLÇİLƏRİN İŞLƏNMƏSİNƏ QISA BİR NƏZƏR

Açar sözlər: Sözdüzəldici şəkilçilər, peşə bildirən şəkilçilər, məhsuldar və qeyri məhsuldar peşə bildirən şəkilçilər.
Ключевые слова: прооресмонотьных аффиксов, продуктивиш, непродуктивии аффиксы.
Key words: professional affixes, Productive affixes , non-productive affixes

Məlumdur ki, hər bir dil özünün fonetik sistemi, lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu ilə bir dil kimi mövcud olur və bu üç tərkib hissələrdən bir qismi inkişaf prosesində tədricən müstəqilliyini itirərək köməkçi sözə və qoşularaq yeni sözlərin və birləşmələrin yaranmasına, lüğət tərkibinin zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Dilçilikdə leksikologiyanin yeri danılmaz olduğundan uzun illər boyu dilçilər tərəfindən müzakirə obyekti olmuş və bugünkü gün də öz aktuallığım itirməmişdir. Leksikologiya zənginləşdikcə, inkişaf etdikcə sözlər və onların tərkibi dəyişir ki, bu da özü-özlüyündə yeni mübahisələrə yol açır. Mövzunun aktuallığını itirməməsinin əsas səbəblərindən biri də sözdüzəldici şəkilçilərin çox şaxəli, müzakıräli olması və bununla yanaşı texnologiyanin inkişaf etməsi, yeni terminlərin yaranması, habelə, cəmiyyətin inkişafı nəticəsində yeni incəsənət, onun növlərinin yaranmasıdır. Məsələn: "typewriter", "artist".

Sözlər arasında əlaqədə şəkilçilərin rolu böyükdür. Ona görə də dilimizdə qrammatik mənaların yaranmasına şəkilçilər xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Söz həm leksikologiyanın, həm də morfologiyanın tədqiq obyektinə daxildir. Əgər leksikada tək-tək sözlərin fərdi xüsusiyyətləri, leksik mənası, onun başqa sözlərdən məna fərqi, mənşəyi və s. öyrənilirsə, qrammatikada morfologiyada sözlərin qanunauyğunluqları və xüsusiyyətləri öyrənilir ki, onlar tək-tək sözlərə deyil, bütöv söz qruplarına və onların dəyişmə sisteminə aid olur. Morfologiyada sözlərin hansı qrammatik formalara düşdüyü, hansı qrammatik mənaları ifadə etdiyi və necə ifadə etdiyi sözlərin hansı prinsiplər əsasında dəyişdiyi öyrənilir, sözlərin dəyişmə və təsrif sistemləri üzə çıxarılır, qrammatik kateqoriyalar onların nitq hissələrinə xidməti müəyyənləşdirilir.

Sözün fonetik quruluşu ilə morfoloji quruluşu, sözün fonetik tərkibi ilə morfoloji tərkibi eyni şey olmadığı kimi. sözün quruluşu və tərkibi anlayışlarım da eyniləşdirmək olmaz. Sözün tərkibi anlayışı quruluşundan genişdir. Sözün tərkibi anlayışına sözün tərkibindəki səslər, hecalar, vurğu, sözün kökü və şəkilçilər daxildir. Sözün tərkibinə daxil olan maddi hissələrin hamısı - səs, heca, kök və şəkilçi eyni dərəcədə mənalı vahidlər deyildir. Səslər və hecalar ayrılıqda heç bir məna ifadə etmir. Bunlar yalnız söz şəklində birləşdikdə ictimai məna kəsb edir. Söz kökləri və şəkilçilər isə mənalı vahidlərdir.

Dilçilikdə birinci qrupa sadə sözlər, ikinci qrupa düzəltmə, üçüncü qrupa mürəkkəb sözlər deyilir. Söz kökü əsas anlayışı ifadə edir, ona görə də sözün zəruri

hissəsi sayılır. Əcnəbi sözləri nəzərə almasaq kök sözün əvvəlində yerləşir və əsasən sabit olur, dəyişmir. Şəkilçilər isə əlavə anlayışları bildirir və şəkilçiyə çevrilmiş, qrammatik quruluşun ixtiyarına keçmişdir. Öz növbəsində həmin köməkçi sözlər və şəkilçilər də lüğət tərkibindəki müstəqil mənalı sözlərə söz kökündən sonra işlənir, kökə əlavə olunur. Şəkilçilərin ifadə etdiyi anlayışlar söz kökünün ifadə etdiyi məna ilə bağlı olur.

Sözün müstəqil mənaya malik olan, ayrılıqda işlənə bilən və dəyişməyən hissəsinə kök deyilir. Beləliklə, söz lüğət tərkibinin vahidi olduğu kimi, morfologiyanın da əsas vahididir. Lakin morfoloji vahid olan sözlə lüğəvi vahid olan söz mahiyyətcə tam bir-birinin eyni deyildir. Morfologiyanın sözlə - leksik mənalı morfemlə yanaşı, şəkilçilərdən və köməkçi sözlərdən ibarət lüğəti də vardır. Morfologiyada söz həmin şəkilçilərin və köməkçi sözlərin iştirakı ilə fəaliyyət göstərir. Bu fəaliyyət və əlaqə nəticəsində sözləri ünsiyyətin əsas vasitəsinə çevirir.

Söz kökünün İngilis dilində, o cümlədən Azərbaycan dilində bir sıra xüsusiyyətləri vardır:

1) kök sözün müstəqil leksik mənaya malik olan hissəsidir;
2) kök sözün əsasını təşkil edir;
3) söz kökü şəkilçilərdən ayrı işlənə bilir;
4) bir kök müxtəlif şəkilçilər qəbul edə bilir;

Azərbaycan dilində sözün kökünə şəkilçi artırdıqda əsasən kök dəyişmir və sabit olur. Lakin İngilis dilində kök dəyişə də bilər. məsələn: tərcümə-çi, misaldan göründüyü kimi söz kökündə heç bir dəyişiklik olmadı. "Translate" sözün köküdür. Baxaq görək, "translate" sözünə peşə bildirən şəkilçi artırdıqda nə kimi dəyişiklik baş verəcək. "Translater". Biz artıq misalda gördük ki, söz kökündəki "e" saiti düşdü.

Sözlərin ayrılıqda işlənməyən, müstəqil lüğəvi mənaya malik olmayan. söz kökünə artırılarkən yeni mənalı söz düzəldən və ya sözlər arasında əlaqə yaradan hissəsinə şəkilçi deyilir. Şəkilçi-morfemlər özləri də morfoloji funksiyasına görə fərqlənir və sözdüzəldici, sözdəyişairici və formadüzəldici olmaqla üç qrupa ayrılır:

a) Yeni söz düzəldən şəkilçilər; bunlar sözə artırıldıqda yeni mənalı söz yaradır; məsələn: tarix - tarixçi, göz -gözlük.

b) sözlər arasında əlaqə yaradan şəkilçilər; ismin hal,

mənsubiyyət, felin şəxs şəkilçiləri cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradan şəkilçilərdir; məsələn: Mən dənizçilik peşəsini seçdim. Bu iki qrup şəkilçidən birincisinə sözdüzəldici, ikincisinə sözdəyişdirici şəkilçilər, eyni zamanda birincisinə leksik, ikincisinə qrammatik şəkilçilər deyilir. "Dəniz-çi-lik" sözdüzəldici, "peşə-si-ni" isə sözdəyişdiricidir.

c) şəkilçilərin bir qismi kateqorial şəkilçidir, nə yeni söz düzəldir, nə də sözlər arasında əlaqə yaradır. Bu və ya digər morfoloji kateqoriyanın yaranmasına xidmət edir. İsimdə kəmiyyət şəkilçisi, feldə inkarlıq, şəkil əlamətləri belə şəkilçilərdəndir.

Söz-formalar sözlərin paradiqma cərgəsinə daxil olur və cümlə üzvü kimi çıxış edir. Sözdəyişdiricilik prosesində kökün, əsası forması və semantikası sabit qalır. İsimlərdə mənsubiyyət və hal, fellərdə şəxs əlamətləri, feli sifət, feli bağlama, feli isim və məsdər şəkilçiləri sözdəyişdiricilik vasitələri sayılır. Sözdəyişdirici şəkilçilər sözün dəyişən hissəsi olub, cümlədə sözlər arasında əlaqə yaradır.

Sözdüzəldici şəkilçilər sözlərin kökünə və ya əsasına artırılaraq həm formaca, həm də mənaca fərqlənən yeni sözlər yaradır və həmin sözlər başqa sözlərlə yanaşı

dilin lüğət tərkibinə daxil olur. Sözdüzəldicilikdə məna dəyişikliyi semantik dəyişiklikdir, bir sözdən yeni söz yaranır. İngilis dilində, o cümlədən Azərbaycan dilində şəkilçilərin fonetik tərkibi sabit deyildir və onlar söz kökü və ya əsasının tələbi ilə dəyişir, variantlaşır və eyni zamanda yalnız sözə birləşdikdə müəyyən yaranır, daha ümumi məna ifadə edənlər dar məna ifadə edənlərdən, sözdüzəldicilər sözdəyişdiricilərdən əvvəl sözə artırılır. Şəkilçilərin sözdə möhkəm sırası vardır. Əvvəl sözdüzəldici, sonra sözdəyişdirici şəkilçilər işlənər. Söz kök və ya əsaslarında şəkilçilərin hər birinin öz pozisiyası olur. Məsələn: dəniz-çi-lik-dən.

Digər tərəfdən, bütün morfoloji kateqoriyalar da hər dildə yoxdur. Azərbaycan dilində dildə cins kateqoriyası yoxdur, lakin bunun tam əksi olaraq ingilis dilində cins kateqoriyası var. Məsələn: actor-actress, waiter- waitress.

Sözdüzəldici şəkilçilər məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla fərqlənir. Qeyri- məhsuldar şəkilçilər cəmi bir neçə söz düzəldə bildiyi halda, məhsuldar şəkilçilər daha çox söz düzəldir və lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynayır.

Adlardan isimdüzəldən məhsuldar şəkilçilər aşağıdakılardır:

-çı.-çi.-çu.-çü şəkilçisi. Bu şəkilçi ən məhsuldar isimdüzəldən şəkilçidir. Əksərən isimlərdən. bəzən də sifət və saylardan şəxs anlayışı ifadə edən isimlər düzəldir; məs.: balıq-çı, trak-tor-çu, tarix-çi, güləş-çi, işğal-çı, şikayət-çi (isimlərdən), əla-çı (sifətlərdən), milyon-çu (saylardan) və s. Ək-in-çi, biç-in-çi.

Azərbaycan dilində "çı, çi, çu, çü" məhsuldar şəkilçidir, "er,or" ingilis dilində isə qarşılığıdır.Məsələn:"iş-çi", "miner". Azərbaycan dilində qeyri- məhsulda^. şəkilçilər "saz", "kar" və sairdir. Məsələn: "rəngsaz", "sənətkar".

Hər iki dildə bütün şəkilçilərin semantik mənaları var. Şəkilçilərin hər birinin fərdi xüsusiyyətləri, məna və işlənmə məqsədləri var. Təbiidir ki, hər iki dildə şəkilçilərin əsas məqsədi leksikologiyanın zənginləşməsidir.(l, s. 64)

Buna uyğun olaraq da, təbii ki, şəkilçilər öz semantik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq sözün müvafıq hissəsinə artırılır. Bunlar da öz məna qazanmış olur. Aqlütinasiya əsasında sözlərdə şəkilçilərin düzülüş ardıcıllığı

Görkəmli ingilis alimi V.Arnold da sözyaradıcılığı haqqında bir neçə fıkir irəli sürmüşdür. "Şəkilçilər əslinə, məhsuldarlığına, semantik xüsusiyyətlərinə görə bir neçə qrupa bölünür. Buna uyğun olaraq da, təbii ki. Şəkilçilər öz semantik xüsusiyyətlərindən asılı olaraq sözün müvafiq hissəsinə artırılır. Bunlar da öz növbəsində, isim düzəldən şəkilçilər, sifət düzəldən şəkilçilər, fel düzəldən şəkilçilər və sairdir.(2, s. 93)Bu şəkilçilər də məhsuldar və qeyri-məhsuldar olmaqla iki qrupa bölünür. Məhsuldar şəkilçilər "er, or" və sairdir. Məsələn: "painter". Qeyri-məhsuldar şəkilçilər isə "joumalist", "profıteer".

Hazırkı dövrdə ayrı-ayrı dil ailələrinin başında duran protodillərin söz köklərinin müəyyənləşdirilməsi ilə protodillər arasında əlaqə və qohumluğun öyrənilməsi paralel aparılır. Təbii ki, bu sahədə Yer üzərində heç bir koordinasiya yoxdur. Hər bir mədəni xalq öz dilinin müasir vəziyyətini və tarixi inkişaf yolunu öyrənməkdədir. Lakin bir sıra görkəmli alimlər böyük ümumiləşdirmələr apararaq dil ailələrinin və ailələrarası münasibətləri müəyyənləşdirmişlər.

Qeyd etdiyimiz alimlərin yaradıcılıq təcrübəsi və tədqiqat metodları ulu dilə doğru araşdırmaların gələcəyinə böyük ümidlər doğurur. Biz dünya dillərinə məxsus saysız söz köklərində ulu dilin söz köklərini görürük. Lakin əsas mövzumu-

za aid olmadığı üçün illərdən bəri topladığımız nümunələrdən bir neçəsinin şərhi ilə kifayətlənəcəyik.

Bu cür araşdırmaların bir xeyri odur ki, tədqiqatçılar sözün dünya dillərində yayılma arealmı müəyyənləşdirə bilirlər. Təhsil, tədris prosesində yunan, latın mənşəli söz kimi izah edilən bir çox sözlərin xalis yunan və ya latnı sözü olmadığı, dünya dillərinə məxsus ulu dildən gəldiyi aydınlaşır. Və eyni zamanda aydın olur ki, o sözün kökü elə bizim dildə, türk dillərində də işlənməkdədir.

Ədəbiyyat

1. Engilish Lexicology Г.Б.Антрушина, О.В.Афанасьева, Н.Н.Морозова Аркадий Куракин, г Николаев, апр.2003
2. Лексикология английский языка И.В.Арнольд Москва «Высшая школа» 1986
3. Azərbaycan dili, Morfologiya Q.Ş. Kazımov. “Nurlan”, Bakı 2010, 400s.

Ламан Ахмедова

Статья посвящается прооресмонотьных аффиксов.

Резюме

Эта статья посвящается схематическим свойствам прооресмонотьных аффиксов.

Аффиксы являются частью мксикороим, а также изучает образование слов определенного языка. Этими аффиксами являются “er”, “or”, “eer”, “ist” которые не имеют определенного значения в отдельности, но являются осповной частьго слова.

Корен это част слова, которое содержит в себе мксическое слова, н-р: teach, teacher некоторые слова, дающие значетье професим, образовалы от глаголов: работать-рабочий, водит-водитель.

Продуктивиш аффиксы во вы периоды языка не теряют актуальност: н-р “er”, иш же непродуктивии аффиксы: н-р: “eer”, “ist” и т.д

В результате, можно сделать вывод из статьи, что появление новых териинов паралельно с развитиси общества стаит неминуемым. И это, в свою очередь будет асследоваться и изучаться со стороны ученых.

L. Ahmadova

Semantic structure of forming professional affixes

Summary

1. The article is devoted to the semantic structure of forming professional affixes
2. It is the Branch of lexicology that studies the structure of existing words and the patting on which a language builds new words.
3. There were Mentinod “er”, “or”, “eer” that these affixes don’t acun as free form but only constituents of words.
4. They possess meanings their own

5. The root is the morpheme that exprexes the lexicol meaning of the word e.g teach-teacher
6. For ex origin Native “ist” jannolist Heoming e.g. “er” the agant of the action “Woker”, “driver”
7. Productive affixes are ones which fake part inderiving new words hi this par-ticulor period of language development e.g. “er” but non-productive affixes are “er”, “ist”, “ete” of the renelt according to the article, being humanity arising of the new terms will be inevitable In its turn, these new words will be investigated and learnt.

Rəyçi: dosent Rafiq Şabanov

ELNAZ ALIYEVA
Nakhchivan State University
elnazela@gmail.com

THE STUDY OF INTERCULTURAL COMMUNICATION IS A REALITY OF EVERYDAY LIFE

Açar sözlər: mədəniyyətlərarası ünsiyyət, mədəniyyətlər arasında anlaşma, fərqli sivilizasiyalar, kommunikasiya problemləri.

Ключевые словах: межкультурная коммуникация, различные цивилизации, межкультурное взаимопонимание.

Intercultural communication is a form of global communication. It is used to describe the wide range of communication problems that naturally appear within an organization made up of individuals from different religious, social, ethnic, and educational backgrounds. Because of the inherent differences between the message sender/encode and the message receiver/decoder, the risk of misunderstanding is particularly high in intercultural situations. For example:

An African American third-grade student from an inner-city school lowers his head and casts his eyes downward when his teacher looks at him. The teacher is insulted since the young man "refuses" to look at his teacher. What nonverbal communication aspect has been overlooked?

The third-grade teacher had not recognized important cultural reasons for the student's lack of eye contact. The student learned that looking away signifies respect for authority, but the teacher's culture emphasized respect by direct eye contact.

This example demonstrates the need for intercultural communication. Because the study of intercultural communication recognizes how culture pervades what we are, how we act, how we think, and how we talk and listen.

The symbolic aspects of communication and its reliance on encoding and decoding are particularly important in intercultural communication, which encompasses both verbal and nonverbal elements.The differences between languages obviously can hamper communication, but so too can varying ways that people of different cultures use nonverbal elements of body language, gaze, touch, time and so on.

Intercultural communication is sometimes used synonymously with cross-cultural communication. In this sense it seeks to understand how people from different countries and cultures act, communicate and perceive the world around them. As a separate notion, it studies situations where people from different cultural backgrounds interact. Thus, intercultural communication is the study of communication among various culture, but cross-cultural communication is the study of a particular idea or interaction within one culture, compared with the same idea or interaction within other culture.

Aside from language, intercultural communication focuses on social attributes, thought patterns, and the cultures of different groups of people. It also involves understanding the different cultures, languages and customs of people from other countries. Intercultural communication plays a role in social sciences such as anthropology, cultural studies, linguistics, psychology and communication

studies. Intercultural communication is also referred to as the base for international businesses.

According to Samovar and Porter intercultural communication occurs whenever a message is produced by a member of one culture for consumption by a member of another culture, a message must be understood. Because of cultural differentces in these kinds of contacts, the potential for misunderstanding and disagreement is great. Therefore, to reduce this risk, it is important to know something about intercultural communication.

The study of intercultural issues is by no means a new area. People have interacted with others from different cultures throughout history in wars, religious journeys and exchange of goods. They have also been well aware of the difficulties these encounters may cause. Even though the history of intercultural contact is long, it has never before reached the magnitude of today's world. Earlier it was only people in certain professions or status that had the contact to the foreign cultures. Nowadays even the most isolated and marginal groups of people have the opportunity to interact with people all over the world. Intercultural interaction has become a reality of everyday life for almost everyone. The growth of interdependence of people and cultures in the global society of the twenty-first century has forced us to pay even more attention to intercultural issues.

Nations and people of the world are increasingly interconnected and mutually interdependent. Globally, most cities and countries are becoming more diverse internally, with citizens and residents of varying races, religious, ethnicities and national backgrounds. Meanwhile, greater the risk is associated with economic or political aloofness and social isolation. All of these forces are fostering increasingly more study of intercultural communication.

The study of intercultural communication has tried to answer the question, "How do people understand one another when they do not share a common cultural experience?" Just a few decade ago, this question was one faced mainly by diplomats, expatriates, and the occasional traveler. Today, living in multicultural societies within a global village, we all face the question every day. We now realize that issues intercultural understanding are embedded in other complex questions. What kind of communication is needed by a pluralistic society to be both culturally diverse and unified in common goals? How does communication contribute to creating a climate of respect, not just tolerance, for diversity? The new vision and innovative competencies we bring to this changing world will determine the answer to another question about the global village posed by Dean Barnland: "Will its residents be neigbours capable of respecting and utilizing their differences or clusters of strangers living in ghettos and united only in their antipathies for others?"

In the early 21st century, it is probably more likely than at any time in history that ordinary people would encounter situations involving intercultural communication. Tourism brings people in contact with people of other cultures, and it has become more and more common to go overseas on vacation. Many high school and university students go to other countries to study. Even if students do not go overseas themselves, they may encounter foreign students or foreign teachers on their own campuses. With the globalization of the economy, companies send workers overseas, where they must work and live with people of different cultures. In

fact, with the spread of the Internet, anyone who wants to communicate with people from other cultures can do so without leaving their own country or even their own home. More and more people are going to other counties to work or study, and people are more likely to encounter people from other subcultures in their countries.

There are several reasons for the development of the world into a global village. Satellite communications, computer networks and supersonic air buses have virtually turned our world into a global village. Even today, as we are resting in our bed at home, we can watch a football game being played in Italy or even a basketball game that is transmitted from America. At the Azerbaijan market, we can buy various kinds of goods and products that are made in many different parts of the world.

Developments in communication technology paralleled those in the travel technology and prompted even a quicker movement toward a global village. It is now possible for people to have instantaneous vocal, graphic, textual and even video communication with most parts of the world. Unbelievably so, with a cell phone for instance, anyone can be in instant communication with anyone else, anywhere in the world while simultaneously traveling to any place in the world. In addition, the developments with the Internet and the World Wide Web have provided a means for people everywhere in the world to interact and communicate with one another; as well as to transmit, store, and retrieve information about near1y any topic imaginable. It is truly amazing.

Also the development of transportation has increased face-to-face contact with people from different cultural backgrounds immensely. The improvements in transportation technology have helped to shrink the earth to a figurative global village by creating the means for people to travel almost anywhere in the world in less than a day's time. These developments, in turn, have affected the world economy. International business would not be possible without international communication and as a result of the activity of conducting business internationally, international businesses have become an important economic force for many countries.

Transnational companies are also classified as multinational companies. Multinational firms do not ordinarily think of themselves as having specific domestic and international divisions or subsidiaries; its strategic planning, marketing and decision making are concentrated towards international markets; and having a centralized headquarters in one particular country is almost irrelevant. Actually many transnational companies make a point of employing people of different countries.

Widespread population migrations have changed the demographics of several nations and new intercultural identities and communities have been born. Changes in mass migration patterns have also contributed to the development of the global village. The world's population has continued to increase and shift. As a result of population growth and mass migration, contacts with cultures that previously appeared unfamiliar, alien, and at times mysterious are becoming a normal part of our day-to-day routine. America is widely known as a land of immigrants, and every year thousands of new immigrants arrive in American to make a new life for themselves. American businesses have been making special efforts to adapt to this new cultural diversity. At the same time, there is also an increasing number of foreigners immigrate to Azerbaijan and would like to become Azerbaijan citizens.

In order to live and function in this multicultural environment as effectively and meaningfully as possible, people must be competent in intercultural communication. It is quite clear that knowledge of intercultural communication can aid in solving communication problems before they arise.

The fact that intercultural communication is becoming a daily occurrence and is greatly becoming increasingly important. And as we move further into the twenty first century and become even more globalized, the importance of intercultural communication as a major field of study will definitely be recognized and studied by more and more professionals.

References

1. Lustig, M. W. and Koester, J. 1996. Intercultural Competence: Interpersonal Communication Across Cultures. HarperCollins College Publishers. NY, USA.
2. Martin, J.N. & Nakayama, T.K. (2007). Intercultural communication in contexts. 4th Edition. Mountain View, CA: Mayfield.
3. Martin, J.N. & Nakayama, T.K. (2002). Readings in Intercultural Communication. Experiences and contexts. Mountain View, CA: Mayfield
4. Samovar, L.A, Porter, R. E., & Jain, N. C. (1981) Understanding Intercultural Communication. Belmont, CA, Wandsworth Inc.
5. Bennett, Milton, J. (1998) Intercultural communication: A current perspective. Yarmouth, MI: Intercultural Press
6. Fengping Gao. (2006). Language is Culture – On Intercultural Communication. Journal of Language and Linguistics. Volume 5, Number 1

Elnaz Əliyeva

Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin öyrənilməsi gündəlik həyatın reallığıdır

Xülasə

Məqalədə bu gün çağdaş dünyanın qarşısında duran ən mühüm problemlərdən biri olan fərqli sivilizasiyalar, mədəniyyətlər arasında anlaşmanın, əməkdaşlığın optimal yollarının tapılması üçün mədəniyyətlərarası ünsiyyətin öyrənilməsinin vacibliyindən bəhs edilir.

Эльназ Алиева

Изучение межкультурной коммуникации - реалии каждодневной жизни.

Резюме

В статье сообщается об одной из вожнейших проблем сегодняшнего современного мира – о различных цивилизациях, о важности изучения межкультурной коммуникации для нахождения оптимальных путей сотрудничества, межкультурного взаимопонимания.

Rəyçi: Sevindik Vəliyev
filologiya elmləri doktoru, professor

MİRMƏHƏMMƏD AĞAYEV
LDU

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜRƏKKƏB SÖZ PROBLEMİ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, mürəkkəb sözlər, feli birləşmələr, mürəkkəb tərkib.
Ключевые слова: Азербайджанский язык, сложные слова, глагольные сочетания, сложный состав.
Key words Azerbaijan language Compound words verbal parts compound combination

Mənə elə gəlir ki, insan daima rahatlığı xoşlayır: Rahat oturmaq, rahat danışmaq, rahat və asta yerimək, azad nəfəs almaq, azad fikir söyləmək, azad işləmək, heç nədən çəkinməmək və sairə insani xüsusiyyətləri istəyir. Çətinlikdən uzaqlaşan, azdan çoxa doğru, asandan mürəkkəbə doğru yol gedən, inkişaf edən insan, öz ünsüyyət qurumunu da asandan başlayıb və azad nəfəs xoşlayan insan, mürəkkəbliyi xoşlamayıb. Amma zamanın tələbləri onun sadədən mürəkkəbə doğru sürünməsinə zərurət yaratmışdır.

Dil də insan qədər qədimdir. Keçən əsrlərin yazılı mənbələrini varaqladıqca, bir daha məlum olur ki, ilk insan sözləri tək səs – sözdən, cüt səs – sözlərə doğru irəliləyərək açıq və ya qapalı və ya bağlı sadə ifadələr yaratmış və zaman keçdikcə bunların da bəziləri leksik mənalarını itirərək, şəkilçi və ya konponent formasında sözyaradıcılığında iştirak etmiş, geniş inkişaf yoluna qədəm qoymuşdur. Görkəmli tədqiqatçı Ramiz Əskər haqlı olaraq yazır ki, "Qutadğu Bilgi"dəki mürəkkəb isimlər müasir qrammatik qaydalara uymur, çünki əsər yazılan dövrdə indi mürəkkəb isimlərə xas olan keyfiyyətlər daşıyan, yəni iki sözdən ibarət olub insan adı bildirən, heç bir şəkilçi qəbul etmədən birləşən və bitişik yazılan, üstəlik, bir vurğu ilə deyilən adlar silsiləsi yox idi (1,184). Çox haqlı olaraq tanınmış alim B. Əhmədov yazıb ki, "Azərbaycan dilinin şivə faktları göstərir ki, iki və daha çox söz yanaşı işlənərək tədricən sadə sözə doğru dəyişir. Bu proses çox qədim tarixə malikdir (2,126).

Maraqlı cəhət burda ondan ibarətdir ki, alimlərimiz heç bir fakta söykənmədən adətən bir sözü ortaya atır "çox qədim tarixə malikdir". Bu cür fikirlərə Ramiz Əskər doğru olaraq haray çəkib yazır ki, "Qutadğu Bilgi"-də M. Hüseynzadə tərəfindən verilən mürəkkəb isimlər təsnifatının heç bir bəndi üzrə – nə "**taxıldöyən**" və "**neftayıran**" tipli, nə "**Bakı Soveti**" və "**Rayon komitəsi**" tipli, nə "**Kürdoğlu**" , nə "**ağzıbütövlük**" və "**özbaşınalıq**" tipli, nə də "**kəsakəs**" və "**tutatut**" tipli konstruksiyalar "Qutadğu Bilgi"-də yerli – dibli yoxdur" (1,184). H.Mirzəzadə yazıb: "Mürəkkəb isimlərə keçməzdən əvvəl, qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin genişlənməsində, yeni yaranan məfhumların sözlər şəklində sabitləşməsində istifadə olunan üsullardan biri də leksik-sintaktik üsuldur." Müəllif sonra qeyd edir ki, "Ədəbi dilimizin ayrı-ayrı dövrlərinə aid, gözdən keçirdiyimiz materiallarda belə xüsusiyyətlərə rast gəldik ki, bu üsul yalnız mürəkkəb isimlərin düzəlməsində deyil, eləcə də bütün nitq hissələrinin düzəlməsində deyil, eləcə də bütün nitq hissələrinin düzəlməsində mühüm rol

oynamışdır. Mürəkkəb sözün tərkib hissələri ayrı – ayrılıqda öz ilk mənalarını müəyyən dərəcədə zəiflətmiş, yeni mənaya üstünlük verilmişdir (3,70). M.Hüseynzadə vaxtı ilə doğru olaraq yazıb ki, "mürəkkəb köklər vasitəsi ilə ayrı – ayrı məzmunlardan yeni məzmun əmələ gətirilir"(4,47). Məsələn o, "**istiot**" sözünü misal göstərir. Məlumdur ki, bu sözün tərkibində iki müstəqil (**isti** və **ot**) vardir. Rus dilçiliyində bu cür sözlərə **slovoslojeniya** deyirlər. Yəni iki müstəqil sözlərin üst – üstə düşməsi, birləşməsi, əvvəlki ayrı – ayrı mənalar əsasında yeni məna ifadə edən mürəkkəb bir kök əmələ gətirib, yeni bir söz yaranır. F.R.Zeynalov yazıb ki, "mürəkkəb sözü təşkil edən tərəflər birləşdikdə öz müstəqilliklərini itirir, tamamilə və ya da qismən birlikdə bir anlayış, yeni bir nominativ məna yaradır" (5,32) və sonra da qeyd edir ki, "son zamanlar mürəkkəb söz probleminə tez – tez müraciət edilməsinə baxmayaraq, yenə də bu sözqrupuna daxil olacaq sözlər düzgün müəyyənləşdirilmir, bura mürəkkəb söz olmayan külli miqdarda söz birləşmələri daxil edilir (5,32).

Y.Seyidov düzgün qeyd edib ki, "Söz birləşmələrini əmələ gətirən tərəflər arasında sintaktik əlaqə aydın sezilir, qrammatik vasitələr isə dinamik səciyyədə olur, beləliklə hər iki komponentin ayrı – ayrılıqda vurğusu olur və həm də tərəflər çox mütəhərrik olur, eyni vəziyyətdə başqa sözlərlə də birləşmə əmələ gətirə bilir. Mürəkkəb sözlər isə bu xüsusiyyətlərə malik olmur (6,87). Amma professor Q.Kazımov daha çox fərqli cəhətlə bu məsələyə dair fikir söyləyir: "Mürəkkəb isimlər sintaktik yolla yaranan, əksərən iki, bəzən üç müstəqil sözün birləşməsindən ibarət olub, bir məna, bir məfhum ifadə edən isimlərdir. Mürəkkəb isimlər əksəriyyət etibarilə yanaşma əlaqəli (1-ci növ) və qarşılıqlı tabelilik əlaqəsində olan (2-ci növ) ismi birləşmə sxemi əsasında yaranmışdır. Birləşmələrin tərəfləri öz məna müstəqilliyini tədricən itirərək qaynayıb qarışmış, sintaktik əlaqələr mahiyyətini itirmiş, bir vurğu altına düşərək mürəkkəb sözə çevrilmişdirşdir (7,56).

F.R.Zeynalov tanınmış alimlərimiz Y.Seyidova, M.Adilova, M. Hüseynzadəyə və başqalarına istinadən yazıb ki, "mürəkkəb sözlər söz birləşmələrindən həm də tam formalaşma cəhətindən də fərqlənir. Mürəkkəb sözlər qrammatik, fonetik, yazılış cəhətdən adi birləşmələrdən əsaslı surətdə seçilir. Məhz bu xüsusiyyətlərə görə mürəkkəb sözləri **sintaktik** yolla söz yaratma prosesinə də aid etmək mümkündür. Məsələn, **ba, bə, ha, a, ə, lik, li** şəkilçiləri ilə yaranan mürəkkəb sözlər – **üzbəüz, vurhavur, başabaş, kəsəkəs, yehaye** və s. Bu yol türk dillərində sintaktik yolla söz əmələ gətirməkdən daha məhsuldardır (5,33). Bu ünsürləri ayrı – ayrılıqda təhlil etsək, görəcəyik ki, M. Kazımbəy dövrünə görə doğru yazıb ki, mürəkkəb sözləri türk dilləri üçün spesifik hal saymaq olmaz, bu qəbildən olan, sözlər dildə azlıq təşkil edir və onlar dilimizə fars dilindən keçmişlər. Bizim ilkin yoxlamalarımızda M. Kazımbəyin dürüst yazdığını görürük. Məsələn, birinci sözü, **üz+bə+üz** mürəkkəbləşdirilmiş, təkrarı eyni mənalı olduğunu sözün etimoloji təhlilindən də müəyyən etmək olar. Birinci, bu cür səpkili sözlər (**üzbəüz, anbaan, adbaan, adbaad, taybatay, qarabaqara, yanbayan, dalbadal, ilbəil, günbəgün** və s.) mürəkkəb zərflər vurğusuna görə də alınma söz olduğunu göstərir, ikinci də eyni ilə iran dillərində **rübərü** – sözü **üzbəüz** sözünün mənasındadır. Alimlərin bəziləri – **bə** – ünsürünü, şəkilçi və bəziləri birləşdirici adı ilə verirlər, ancaq əslində – **bə– <sonon r** səsinin düşməsi ilə, **–bər– qabaq** mənasında işlənən sözündən əmələ gəlmişdir. Azərbaycan dialekt və şivələrimizdə "**bura bax**" əvəzinə "**bəri bax**" ifadəsi daha çox iş-

lənilir. Bu sözün ilkin variantları **vər > < pər** – dir mənaları "**qabaq hissə**" deməkdir.

Burada qeyd etməliyəm ki, bu məqalədə mürəkkəb zərflərdən və ya başqa nitq hissələrindən yazmaq fikrində deyiləm, bunlar haqqında fikir başqa məqalələrdə öz əksini tapacaqdır. Amma bir az irəli gedərək, qabaqcadan deməliyəm ki, Azərbaycan dilində fellərin mürəkkəb olub – olmaması dilçiliyimizdə müba-hisəlidir. Azərbaycan dilində alınma fel yoxdur, belə olan halda felin üst – üstə düşməsi, birləşməsi yoxdur. İsmə və başqa nitq hissələrinə gəldikdə isə, mürəkkəb ifadələrə rast gəlmək olur. Müxtəlif mənalı sözlərin birləşməsindən əmələ gələrək bir vurğu altında tələffüz edilən sözləri mürəkkəb isimlər hesab etmək olar: - **kəklikotu, yerkökü, sacayaq, aşsüzən, ələzyuyan, günəbaxan, susəpən, sarıköynək, qaraquş, üçbucaq** və s. Mürəkkəb sözlərin sırasında mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş sözlərdə yer tutmuşdur. Bunlardan **meşəbəyi, çobanyastığı, ayaqqabı, quzuqulağı, dəvəquşu, dağkeçisi,** və şəxs adları: **Həsənoğlu, Azəroğlu, Koroğlu** və s. Burada akademik Məmmədağa Şirəliyevin qeyd etdiyi: "dialekt və şivələrimizdə ədəbi dildən fərqlənən bir çox mürəkkəb isimlərə təsadüf edilir ki, bunlar ya bitişik ya fasilə ilə, ya da ixtisar şəklində ifadə olunur."

Bu fikirdən yan keçmək olmaz, çünki ədəbi dildən fərqli olaraq, dialekt və şivələrimizdə Azərbaycan dilinin ən qədim ünsürləri, sözləri yaşayıb və yaşamaqdadır. Akademikin "Azərbaycan dialektologiya-siyasının əsasları" əsərində yer tutmuş mürəkkəb sözlərə müraciət edək. Bitişik deyilənlər: **Əlsön, Balemi, Ağopba, Ağamdaş, Murşirin, İçərşər, Bölbağ, Qırxəyağ, Qeynata, Qeynana, Bibgəlni, Daydosdu, yeralma, beşatılan, daşsaldı, atqulağı, qızılbırın** və s. (7,37). Bunların sırasında xüsusi isimlərin də bəziləri maraqlıdır. Bunlardan **Daşdəmir**, **Zərqələm, Gülüstan, Gülbahar, Gülbadam, Gülbəyim, Güldənə** və s. bu kimi mürəkkəb şəxs adları da qədimlikdən xəbər verir.

Mürəkkəb sözlərin öyrənilməsi Azərbaycan dilinin tarixi üçün çox vacibdir. F.Zeynalov yazıb ki, "hələ keçən əsrdə belə M.Qiqanov, M.A.Kazımbəy, O.Bötlinq, N.İ.İlminski, M.Terenyev, İ.Deni və başqaları mürəkkəb sözlərə toxunmuş, onlara xas olan bəzi xüsusiy-yətləri göstərmişlər." (5,33). Mürəkkəb sözlərə maraq Sovet dövründə də olmuşdur. Azərbaycan dilçilərindən M.Adilov "Müasir Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər" adlı dissertasiya yazmışdır. Eləcə də, bu problemlə Sovet türkoloqlarından V.A.Qordliyevskinin, N.K.Dmitriyevin, A.N.Kononovun, N.A.Baskakovun, V.V.Nasilovun, S.K.Kenesbayevin, C.Q.Sayfullinin, Y.İ.Ubryatovun, Ş.Ş.Şükürovun, A.F.Qulamovun, A.T.Kaydarovun, M.İ.Adilovun, S.N.Muratovun, B.O.Oruzbayevin, Y.Seyidovun, M.Adilovun və başqaların fikirləri tədqiqatçıları düşündürür. Belə bir fikirə gəlmək olur ki, Azərbaycan dilində mürəkkəb söz problemi məsələsi onda öz tam həllini tapacaqdır ki, dilimizin inkişaf dövürlərini dəqiq müəyyən edək.

Professor Məsud Məmmədovun fikrincə desək, birinci dövr ümumitürk dövrü olmalıdır. Bu dövr daha qədim və daha maraqlıdır. İkinci dövr islamiyyətə qədər dövr, üçüncü dövr Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşan dövrü, dördüncü dövr Sovet dövrü və beşinci dövr isə müstəqillik dövrümüzdür. Bu dövrlərin hər birində sözün inkişaf mərhələlərini izləməklə yeni bir fikrə çatmaq olar.

Belə ki, dil, adətən, öz daxili qanunları əsasında dəyişir və inkişaf edir, səsləşir, təkmilləşir, köhnəlmiş qanunları yeniləri ilə əvəz edir. Burada xarici amillərin də az-çox təsiri olur. Buna görə də bəzi amillər ədəbi dilin formalaşmasında, inkişaf

dövrlərindən bəhs edərək din, dövlət quruluşu və başqa cəhətlər nəzərdə tutulmalı və əsas əlamətlərindən sayılmalıdır. Azərbaycanın tanınmış korifey alimi Ə.Dəmirçizadə doğru olaraq yazıb: "burada belə bir məsələni yada salmalıyıq ki, Azərbaycan dili türk dillərindən biridir və bu dil vahid xalq dili halında formalaşan zamanlarda və ondan əvvəl türk dilli tayfalarda runi və soğdi yazılar geniş dairədə işlənilmiş və bu yazılar əsasında Orxan-Yenisey, Uyqur adları ilə tanınan bir çox abidələr də yaradılmışdır." (N.Piqulevskiy, 1941, səh.166). Buna görə də, məhz Azərbaycanlıların bir xalq kimi təşəkkülü dövründə belə yazılardan geniş dairədə istifadə edən türk dilli tayfaların Azərbaycan dilinin formalaşmasında çox mühüm yer tutan **Oquz** və **qıpçaqlarla** sıx əlaqələri vardır (8,77).

Elə bu amillər də sözlə söz birləşməsinin fərqləndirilməsini bir qədər asanlaşdırsa da, mürəkkəb sözlərlə söz birləşməsinin münasibətini müəyyənləşdirmək, onları fərqləndirmək nisbətən çətindir. Bu haqda Y.Seyidov yazıb: "Mürəkkəb sözlər məsələsindəki mübahisəli cəhətlər, dilçilikdə gah mürəkkəb söz, gah da birləşmə adlanan ifadələr və sairə nəzərə alınarsa, bu məsələnin mürəkkəbliyi bir daha diqqəti cəlb edir. Mürəkkəb sözlərin bir çoxunun formalaşma prosesində olması və mürəkkəb söz kimi tam sabitləşməməsi də məsələni çətinləşdirir."(9,44).

Bunun üçün də, vaxtı ilə F.Zeynalov haqlı olaraq yazıb ki, "mürəkkəb sözlər haqqında yazılmış tədqiqat işlərinin çoxluğuna baxmayaraq, yenə bu problem həll olunmamış qalmış, mürəkkəb ad və mürəkkəb fellərin tərkibinə külli miqdarda mürəkkəb olmayan söz qrupları daxil edilmişdir. Məsələn, Azərbaycan dilçilik ədəbiyyatında mürəkkəb sözlərin içərisinə **qanlı bazar günü, çör-çöp, kargüzar, qiraətxana, kitabxana, rusca-Azərbaycanca (lüğət), dil-dodaq (səsi), dil-ədəbiyyat (fakültəsi), uşaq-muşaq, Bakı-Tbilisi-Batumi (istiqaməti), ağ saqqal (kişi), boş-boş danışan (adam), ikinci dərəcəli (iş), müxtəlif cinsli (bitki), insana bənzər (meymun), barmaq şəkilli damarlı (yarpaq), tünd qırmızı (alma), qəbul etmək, təşkil olunaraq, təhər-töhür, bir az, iki dəfə, on kərə, heç yerdə, hər yana, yaddan çıxmaq, qalib gəlmək, vəkil tutmaq, qiymətdən düşmək, qohum olmaq, zəng eləmək, ayrı düşmək, oruc tutmaq, ova çıxmaq, fərqli olaraq, və yaxud da ki, ondan ötrü ki, ağıl-mağıl, ağac-uğac, qaş-göz, ata-bala, təsdiq olunan (vəzifə), daşdan yumşaq, əsir tutmaq, səsə düşmək, gəlmiş idi, hazır ol, daxil et, gələ bilmək, qulaq asmaq, dilə tutmaq, dildən düşmək, o yana, az-çox, bir-az, onun üçündür ki, bir də ki, beləcə də, şuluq-zad, qələm-kağız, əlayağ, gələn-gedən, iki yaşlı (uşaq), getmiş imiş, yola çıxmaq, başa düşmək, qarnı-yoğun, Qız qalası, içəri şəhər, qulaq asmaq, yola düşmək, ağzı möhkəm, gözə girmək, yola salmaq, duz-muz, qapı-pəncərə, dil-dodaq, əlli beş** və s. sözlər daxil edilmişdir. (5,34). Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində mürəkkəb sözlər müxtəlif şəkildə şərh olunur, yəni müxtəlif birləşmələr, qoşulmalar, təkrari sözlər, qoşa sözlər mürəkkəb söz kimi qəbul edilir. Bu problem XXI əsrin əvvəlində çap olunmuş əsərlərdə də bir problem olaraq qalmaqdadır. Son dərsliklərdə ümumiləşmə aparsaq, vəziyyət belədir: "Mürəkkəb sözlər bir neçə yolla yaranır deyə yazırlar. 1. İki müxtəlif mənalı sözün birləşməsi ilə: **qurultayqabağı, müxtəliftərəfli, bugünkü, əlüzyuyan, yarımada, hərgecəki, suiti, ayaqqabı** və s. 2. Yaxın mənalı sözlərin birləşməsi ilə: **səs-küy, qohum-qardaş, ab-hava, kafe-restoran, kilovat-saat, toyuq-cücə, oğul-uşaq, yorğan-döşək, qapı-baca, qoyun-quzu** və s. 3. **Antonim** sözlərin birləşməsi ilə: **ölüm-dirim, yer-göy, gedər-gəlməz, az-çox, gecə-gündüz,**

gec-tez, böyük-kiçik və s. 4.**Eyni sözün** təkrarı ilə: **səhər-səhər, yavaş-yavaş, tez-tez, bir-bir, asta-asta**, **qaça-qaça** və sairə yazaraq qeyd olunur ki, mürəkkəb sözlər üç cür yazıılır: **bitişik, defislə** və **ayrı**. (9,37).”

Bu gün bütün yuxarıda gətirdiyimiz fikirləri, misalları nəzərə aldıqca, yenə də professor F.Zeynalovun fikirlərinə qayıdıram, belə ki, indiki vaxtada da alimin yazmış olduğu müddəaları öz elmi əhəmiyyətini itirməmişdir. O yazıb: “Hər şeydən əvvəl onu qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb sözləri sabit söz birləşmələrinə aid etmək doğru deyil. Bu birləşmələrə sabit vahidlər – frazeoloji birləşmələr aid edilməlidir. Artıq qrammatikləşmiş söz birləşmələrinin tərkibinə daxil etmək doğru olmazdı.” (Məsələn, **aid olmaq, səhərə doğru, söhbət etmək, iş görmək** və s.). Bizcə qoşa sözləri, eləcə də təkrarları da mürəkkəb sözlərin deyil, sabit söz birləşmələrinin tərkibində öyrənmək lazımdır. (5,35). Göründüyü kimi, necə atalar deyib: bu unun xəmiri çox su aparır. Belə halda, hamısını bu kiçik məqalədə geniş və hərtərəfli işiqlanmasına yer tapılmaz. Bu monoqrafik işin zəhmətidir və bu da yaxın gələcəkdə öz dəqiq həllini tapacaqdır.

Ədəbiyyat

1. Ramiz Əskər. Qutadğu Bilig. Bakı, 2003.
2. B.Əhmədov. Azərbaycan dili şivələrindən fono-semantik söz yaradıcılığı. Bakı, 1994.
3. H.Mirzəzadə. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, 1990.
4. M.Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1963.
5. F.R.Zeynalov. Türk dilinin müqayisəli qrammatikası. I hissə (adlar). Bakı, 1974.
6. M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1967.
7. Ə.Dəmirçizadə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, 1979.
8. Y.Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1966.
9. Q.Ş.Kazımov. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı, 2010.

Mirmahammad Agaev

Problems of compound words in Azerbaijani language

Summary

The article is devoted to complex words, which are still not fully developed in Azerbaijan linguistics. The article based on the views of scientists and linguists consider the matter in a new perspective and argues that the problem in Azerbaijan linguistics remains open.

Мирмагоммед Агаев

Проблемы сложных слов в Азербайджанском языке

Резюме

Статья посвящена сложным словам, которые до сих пор полностью не разработаны в Азербайджанском языкознании. Автор статьи опираясь на взгляды учёных-языковедов, рассматривает этот вопрос в новом аспекте и доказывает, что эта проблема в Азербайджанском языкознании остаётся открытой.

Rəyçi: Professor Məsud Məmmədov

ARİFƏ HÜSEYNOVA
ADU
arifa.h@mail.ru

DİLDƏ İMPERATİV VƏ DEONTİK MƏNTİQ

Açar sözlər : imperativ, deontik məntiq, normalar, məntiqi konsepsiya, mühakimə, qadağa, məcburiyyət, icazə.
Ключевые слова: повелительный, деонтическая логика, нормы, логические концепты, суждение, предпосылка, обязательство, запрет, разрешение
Key words : imperative, deontic logic , norms ,logical concepts, conclusion , premise, prohibition, obligation , permission.

Məntiq doğru əqli nəticənin meyar və prinsiplərini öyrənən və əsaslandıran bir elmdir. İmperativ məntiq isə əmr cümlələrindən ibarət arqumentlərdən bəhs edən məntiqin bir sahəsidir. Əmr cümlələri əsasən göstəriş ifadə edir. Göstəriş isə nitq aktlarının icarsının əmr, məsləhət, xahiş, təklif və s. formalarda ifadəsidir. Dildə ən sadə cümlələr danışanın istəyini bildirməyə xidmət edən bir sözdən ibarət əmr cümləleridir. Əmr cümlələrinin növlərinin araşdırılmasını nisbətən sadə formalardan başlamaq daha doğru olardı: **Hurry**! **Tələs**! **Stop**! **Dayan Scram**! **Çevik ol**.

Bir sözdən ibarət cümlələr onunla fərqlənir ki, onlar modallığa malik olur. Belə cümlələrin maddi təzahürü intonasiya hesab olunur.

Felin əmr formasında işlədilməsi əmr cümlə növlərinin əsas tələbidir. Əmr cümlələrində verilən fellər danışanın icrasını görmək istədiyi hərəkətləri bildirir. Nəqli cümlələrdən fərqli olaraq əmr cümləleri doğru, yaxud yanlış olmur. Başqa sözlə, əmr cümləleri hökm ifadə etmir, çünki onlar hansısa bir məlumat bildirmir. Cism və hadisələr arasında əlaqə və münasibətlər haqqında insan təfəkküründə formalaşmış məlumat və biliklər nəqli cümlələr ilə ifadə olunur. Buna görə də bütün nəqli cümlələr hökm ifadə edir, çünki onlar gerçəklik haqqında müəyyən fakt, məlumat bildirir. İstənilən formada hökmlər ya doğru, yada yalnış ola bilir. Hökmlərə xas bu xüsusiyyətlər onların gerçəkliyə uyğun olub-olmaması ilə xarakterizə olunur. Məsələn, **Ateshgah Temple is in the list of UNESCO heritage** "Atəşgah məbədi YUNESKO irsinin siyahısındadır". **Azerbaijan is non-permanent member of theUnited Nations Security Council** "Azərbaycan BMT-nin qeyri-daimi üzvüdür". Bunlar həqiqi hökmlərdir, çünki bu hökmlərdə gerçəklikdəki əlaqə və faktlar əks olunur. Reallıqda olmayan əlaqələr barədə verilmiş hökmlər yanlışdır. Məsələn: **20 Yanvar faciəsinə beynəlxalq səviyyədə hüquqi qiymət verilmişdir**. **Xocalı soyqırımını dünya dövlətləri tanımır**.

Nəqli cümlələrdən fərqli olaraq əmr cümlələrinin doğru və ya yalnışlıq, cism və hadisələr arasındakı münasibətlər haqqında hər hansı məlumat bildirməməsi qarşıya bir sıra dilemmalar, problemlər və paradokslar çıxarır. Məntiqin prinsiplərindən biri isə məntiqi mənanın doğru olmasının vacibliyinin qorunmasıdır. Müq. et: **Take all the books off the table**. **Foundations off the philosophy is on the table**. **Therefore, take Foundations of philosophy off the table**.

İmperativ arqumenti əqli nəticədən fərqləndirmək üçün arqumentin düzülüşünə diqqət yetirmək olduqca vacibdir, çünki arqumentin doğruluğu

mühakimələrdən alınmış nəticədən asılıdır. Başqa sözlə, mühakimələrin doğruluğu nəticəni müəyyənləşdirir. Verilmiş nümunələrdə əmr formasında olan arqumentlər (hökmlər) məntiqi doğruluğun heç bir standartlarına cavab vermir: **Stolun üstündən bütün kitabları götürün** (birinci mühakimə). **Fəlsəfənin əsasları stolun üstündədir** (ikinci mühakimə) [nəticə]. **Fəlsəfənin əsaslarını stolun üstündən götürün!**

Bu imperativ arqumentin mühakimələrində ilk baxışda müəyyən uyğunluq nəzərə çarpsa da, məntiqi nəticənin doğruluğunu şərtləndirən spesifik nəticə alınmır. Göründüyü kimi, birinci mühakimədəki məntiqi məna nəticə ilə üst-üstə düşmür, çünki birinci mühakimədə bütün kitabların götürülməsi, nəticədə isə Fəlsəfənin əsaslarının götürülməsi tələbi qoyulur. Mühakimələrdən ibarət arqumentlər, nəticə və nəticəni göstərmək üçün yaradılan vasitəçi pillələr mühakimələrdə aydın olur. Mühakimələrdən birinin doğruluğu bütün mühakimələrin doğruluğu demək deyildir. Bütün muhakimələr doğru deyilsə, nəticə yanlış olmalıdır, bu zaman imperativlər də doğru, yaxud yanlış ola bilməz və əmrlərin arqumentlərində mühakimələr və nəticənin olması tədqiqat mövzusu ola bilməz. Deməli, nəticə etibarilə imperativlər ilə arqumentlər mövcud deyildir. Lakin Jorgensen dilemması bu fikirin əksini izah etməyə çalışır. İmperativlərin məntiqi xüsusiyyətlərini kodifikasiya etmək üçün göstərilmiş bütün cəhdlər Jorgensen dilemmasının həllinə yönəlmişdir.

Keep you promises! This is a promise of yours! **Keep this promise**!

Veriləmiş nümunələrdə imperativlərin də daxil olduğu oxşar əqli nəticəni görmək olar. Lakin əqli nəticə konsepsiyası həqiqiliyin qorunması ilə şərtləndiyindən birinci iki mühakimədə nəticənin həqiqiliyinin olması nəzərdə tutulur. Lakin nəticə yalnış olduğu zaman birinci iki mühakimənin üzvlərinin doğrululuğu mümkün ola bilməz. Həqiqiliyin qorunmasının şərtlərində oxşarlıq konsepsiyası imperativlərdən təşkil olunan arqumentlərin doğrululuğunun qiymətləndirilməsi kimi ifadə oluna bilməz. Məntiqdə öyrəndiyimiz bu fikirlər əmrlərə tətbiq olunmursa, bu o demək deyildir ki, onların heç biri əmrlərdə yoxdur. Əmrlər əmr şəklində qurulmuş cümlənin qrammatik formada ifadəsi olsa da, normal halda norma yaratmaq vasitəsi kimi də istifadə olunur, daha doğrusu, əmr cümləsi normaları göstərməyin ən yaxşı vasitəsidir. Normalar təsvir, izah ifadə etmək kimi konseptual düşüncələrdən daha çox, praktik əhəmiyyəti olan müəyyən fəaliyyətlərə yönəldilən fikirlərdir. Adi cümlələrdən fərqli olaraq normativ cümlələr icrası bilavasitə mütləq və gərəkli olan məlumat, bəyanat xarakterli cümlələrdir. Çox işlənən normativ cümlələrə əmr və sərəncamlar, icazə və qadağalar, həmçinin mücərrəd xarakterə malik səmimilik, vicdanlılıq, bəraət kimi fikirlər də daxildir. Əmrlər və icazələr norma ifadə edirlər. Belə cümlələr cəmiyyətin necə olduğunu deyil, daha çox necə olmalı olduğunu göstərir. Normalar heç nəyi təsvir etmir, ancaq göstərir, yaradır, yaxud nəyisə dəyişdirir. Normalar və normativ hökmlər tez-tez oxşar cümlələrlə ifadə olunsalar da, onlar arasında mühüm fərqlər vardır. Məsələn, **You may go out** "Siz gedə bilərsiniz" cümləsini müəllim tələbələrdən birinə deyirsə, bu, norma ifadə edir, lakin onu bir tələbə öz yoldaşlarından birinə deyirsə, bu normativ hökm ifadə edir.

Normalar əmrlərdə ifadə olunduğu kimi, nəqli cümlələrdən də normalar yaratmaqda istifadə olunur. Məsələn, əmr, göstəriş ifadə edərkən **I hereby order you to…** "Mən əmr edirəm ki,...", müraciət edərkən **I ask you** (**not to**)**…** "Mən xahiş edirəm ki...", söz verərkən **I hereby promise you that…**"Mən söz verirəm ki...",

qarşılıqlı vədlər verərkən, öz üzərinə öhdəlik götürərkən **Reciprocal promises** (**contracts**) nəqli cümlələrinə nisbətən onlarda müxtəlif göstəriş formaları ifadə olunur. Onlar eyni zamanda müəyyən bir hərəkətin həyata keçirilməsində və reallaşmasında norma yaratmaq üçün istifadə olunur. Göstəriş ifadə edən cümlələrlə bağlı hökmlər də eyni formada normalar yarada bilir. Bu zaman əmrlərin performatik xüsusiyyətinin öyrənilməsinə diqqət etmək lazım gəlir. Məsələn: **Shut the door!** "Qapını ört!", **I order you shut the door** "Mən qapını örtməyi əmr edirəm".

Hər iki nümunə performativ xarakter daşıyır. Onlardan ikinci daha müfəssəldir, çünki onun əsas feli danışanın icra etdiyi hərəkəti daha aydın şəkildə ifadə edir. Belə göstərişlərin icrasını modal fellərlə də vermək olar. Məsəslən: **You should (will) shut the door** "Gərək sən qapını örtəsən". Bəzən dəqiq performativ əmrlər üçün praktik səbəblər olur. Lakin **Shut the door** "Qapını ört!" tipli sadə cümlələr danışanın hərəkətini dəqiqliklə göstərmir. Belə cümlələrdə danışanın fikrinin əmr, məsləhət, müraciət və başqa formada olmasını dəqiq müəyyən etmək olmur.

Əmrlərin digər bir xüsusiyyəti onun hərəkətin başqa biri tərəfindən yerinə yeitrilməsi istəyini göstərmək üçün istifadə oluna bilməsidir. Bu o halda baş verir ki, hərəkətin icrası üçün doğru, yaxud qənaətbəxş və əksinə, səhv, yaxud güc tətbiq etmək vəziyyətləri yaransın. Məsələn: **John, leave the room** "Con, otağı tərk et". **Mary, you may enter now** "Meri, sən indi daxil ola bilərsən". Birinci nümunədə hərəkətin icrası həm tələb, həm də istək ola bilər, ikinci nümunədə isə hərəkətin icrasında istək ifadə olunduğu aydın görünür. Əmrlər həqiqilik və yanlışlıq kimi məna ifadə edə bilməz, ancaq razılaşma (*satisfaction*) məcburiyyət (*obligation*), icazə (*permision*) kimi mənalar ifadə edə bilər.

Əmrlərin analizi göstərir ki, vacib hesab olunan ictimai, yaxud nəzakətli formada qəbul edilən əmrlərin üç aspekti (ifadə forması) vardır:

1) mühakimələrin və fikirlərin əsaslandırıldığı standart və prinsip (*satisfaction criteria*),

2) praktik fikirlərə əsaslanaraq edilən lazimi əlavə, yaxud düzəliş (refinement and "practical reasoning"),

3) qanuni əsaslarda, qəbul edilmiş formada istifadə (*validity – based on what is accepted*).

Arqumentdə nəticə, yaxud mühakimə üçün həqiqi mənanın olması vacibdir. Məntiqdə öyrəndiyimiz bu fikirlər əmrlərə tətbiq olunmursa, onlardan heç birinin əmrlərə aid olmadığını demək olmaz. Nitqdə əmr şəklində olan göstərişlər ardıcıl, məntiqli və ya məntiqsiz ola bilər, hətta iki göstəriş bir birinə əks ola bilər.Məsələn, **You ought to go home** "Sən evə getməlisən" – **You ought not to go home** "Sən evə getməməlisən". Göstərişlərdə heç də hər şey məntiqli ola bilmir.

Deontik məntiq (yunan dilindəki **deontos** sözündən) məcburi məntiqi normalar və konsepsiyaları xarakterizə etmək üçün istifadə olunur. Bu məntiq **It is permitted**, **It is forbidden**, **It is obligatory**, **It does not matter whether** kimi fikirlərin məntiqi xüsusiyyətlərini öyrənir. Deontik məntiq modal məntiqin bir sahəsi hesab olunur. Deontik məntiq deontik və modal konsepsiyalar arasında oxşarlığın olmasını aşkara çıxarır. Epistemik və dinamik modallıq da deontik modallığın əsas yarimqrupları hesab olunurdu. Epistemik modallıq məlumatın lazımlılığını (*necessity*), yaxud mümkünlüyünü (*possibility*) göstərmək üçün istifadə olunur. Bu modallıq əqli nəticə, mühakimə, yaxud dəlil tələb etmir. Misallara nəzər salaq: **He**

might be there. **He may be there**. **He should be there by now**. **He must be there by now**.

Dinamik modallıq insanın qabiliyyətini (*ability*) və istəyini (*willingness*) ifadə edir. Məsələn**: My colleague can speak perfect French**. **They will go to see their parents**.

Epistemik və dinamik modallıqla deontik modallıq arasında əsas fərq deontik modallıqda ifadə olunan məcburiyyət (*obligation*), qadağa (*prohibition*) və ya icazənin (*permission*) hərəkətin icrasına təsirinin kənardan olmasındadır. Deontik məntiqi daha geniş şəkildə fin məntiqçisi Corc H.Von Rayt araşdırmışdır.

Normativ diskurs məntiqin ümumi prinsiplərinin mövzusudur, ancaq deontik kateqoriyaların spesifikliyini xarakterizə edən məntiqi qanunlar vardır. Hərəkətin icrası yalnız o vaxt məcburi olur ki, o, qadağan olunur. Hərərkətin icrasına qadağan qoyulmursa, deməli, onun icrasına icazə verilir. Məsələn, **Smoking is forbidden in the university** "Universitetdə siqaret çəkmək qadağandır", **Stop under traffic regulations** "İşıqforda dayanın" cümlələrində hərəkətin icrasına məcburi tələb qoyulur. Lakin **He may work or relax** "O işləyə və ya dincələ bilər" cümləsində isə hərəkətin icrasına qadağan qoyulmadığından, yəni həm işləməyə, həm də dincəlməyə icazə verildiyindən hərəkətin icraçısı onlardan istədiyi birini seçə bilər. **Stop under traffic regulations** "İşıqforda dayanın" **Smoking is forbidden in the university** "Universitetdə siqaret çəkmək qadağandır" cümlələrinə gəlincə bu cümlələr semantik cəhətdən doğrudur. Əgər siqaret çəkməyə universitetdə qadağan qoyulması göstərişdirsə, deontik status sintaktik cəhətdən də doğrudur. Deməli, deontik statusun sintaktik doğruluğu cümlənin semantik doğruluğu üçün əsas şərtdir. Nəticə etibarilə deontik cümlələrin semantik doğruluğu deontik cümlə və deontik status arasındakı uyğunlaşmadan asılıdır.

İmperativ və deontik məntiqin oxşar və fərqli xüsusiyyətləri ilə bağlı onu demək olar ki, onların hər ikisində bu cəhətlər formal baxımdan müəyyənləşdirilə bilər. Onların hər ikisində deontik (modallıq) mənası var. deontik modal cümlələrdə məcburiyyət, icazə və qadağanın istifadə olunması zəruridir. Əmr cümləsi, eləcə də deontik modal cümlələr müəyyən kontekstlərdə direktiv məna ifadə edir.

Ədəbiyyat

1. .org/wiki/ imperative-logic М.Гардарики. "Энциклопедический словарь". Под редакцией А.А.Ивина. М.2004
2. Ю.Солодухин. "М.Советская энциклопедия". Под редакция Ф.В.Константинова.М.1976-1970
3. Ross, Alf "Imperatives and logic" , Theoria,7 53-71/ 1941
4. "Analysis" Oxford Journals, 2008-20012 vol. 68No1
5. Jorgensen.H "Imperatives and logic".1938
6. G.H.Von.Wright "An essay in modal logic" Amst. 1951
7. "Some semantical problems in deontic logic and imperative logic", books.google.com/ Some –Semantical-pro.
8. "Deontic and imperative logic", en.wikipedia

А. Гусеунова

Императивной и деонтической логика в языке.

Резюме

Данная статья посвящена императивной и деонтической логике в языке. Императивная логика – это область логики, занимающаяся изучением аргументов, которые содержат повелительные предложения. Повелительные предложения являются наиболее очевидным способом выражения норм. Деонтическая логика – это логическое исследование нормативного использования языка. Предметом изучения данной логики являются нормативные концепции, в особенности, обязательства, запрета и разрешения.

A.Huseynova

Imperative and deontic logic in the language

Summary

The article is devoted to imperative and deontic logic in the language. Imperative logic is the field of logic concerned with arguments containing sentences in the imperative mood.

Imperative sentences are the most obvious way to express norms .Deontic logic is the logical study of the normative use of language . Its subject is normative concepts notably those of obligation, prohibition and permission.

Rəyçi: F.e.n. dos R..B.Əhmədova

GHAFFAR KHAMAHANI
dr_khamahani@yahoo.com

STRUCTURAL AMBIGUITY IN AZERBAIJAN AND IRAN NEWSPAPER'S HEADLINE NEWS

Keywords: structural ambiguity, headline news, Azerbaijan Newspapers
Açar sözlər: struktur qeyri-müəyyənlik, xəbər başlıqları, Azərbaycan qəzetləri
Ключевые слова: структурная двусмысленность, газетные заголовки, азербайджанские газеты.

There are two types of languages that people use to deliver messages, which are spoken language and written language. Both of them have similarity in their function, which is to deliver messages. Although they have the same function, they have a difference in the way of delivering the messages. In spoken language, speakers deliver the messages and utter the words directly to the hearers. Different from spoken language, written language does not deliver messages directly. The writers use some written document to deliver the messages to the readers. Because written language does not deliver the messages directly, it can make the readers confused in determining the meaning of the sentences that the writers write. Understanding the meaning of spoken language is easier than understanding the meaning of written language. It is because if the listeners do not understand what the speakers say, they can ask to the speakers directly. Besides, written language uses more complex grammar than spoken language. Written language also does not use pauses, hesitations, tone of voices, stress, and intonations. That is why sometimes the sentences in written language can be interpreted more than one meaning and that is called ambiguity. Ullman (1960, in Azis 2008:21) classifies ambiguity into three structural levels; they are phonetic, lexical, and grammatical ambiguity. The grammatical ambiguity is caused by the ambiguity of grammatical forms and the structure of the sentence. Yule (1985:82) identified the grammatical ambiguity that is caused by the structure of the sentence as *structural ambiguity.*

There are many sentences in written document that are potentially structurally ambiguous so that the readers sometimes get confused in determining the meaning. Some of them sometimes define the wrong meaning of those structurally ambiguous sentences. That is why it is very important for the readers to know the way to resolve the structurally ambiguous sentences because it can help them to determine the correct meaning of structurally ambiguous sentences.

The *Bakusun*is one of the famous daily English newspapers in Azerbaijan. Besides, it is one of the English newspapers in Azerbaijan that can be accessed online. There are some sections that we can find in this newspaper.

Headline is one of the sections in this newspaper that contains some articles. The writers of headline news usually use some structurally ambiguous phrases that can make the sentences are potentially structurally ambiguous in order to attract the readers' attention. In fact, there are many people who read news in the headline rapidly if they do not have much time to read the whole news. Because of that, it can make the readers get the wrong information when the sentences in the headline

news are ambiguous. Knowing the patterns of structurally ambiguous phrases that usually occur in the headline news can help the readers in determining or classifying the phrases in the headline news which are potentially structurally ambiguous so they can avoid guessing the wrong meaning of those structurally ambiguous phrases.

There are two research problems that want to be conducted in this research, which are structurally ambiguous phrases in the Bakusun newspaper's headline news and the way of resolving those structurally ambiguous phrases.

In analyzing the structural ambiguity, the writer uses tree diagram. According to Radford (1988:54), there are many linguists who use tree diagram because it contains the information that is less condensed so that it is easier to read. To resolve the ambiguous words, phrases and sentences, there are some ways that can be used. Surono (2003:123, in Paramitaswari, 2007: 30) offers doing paraphrase, that is, expressing a meaning of a word or sentence by using different words. Yule (1985:99) then suggests another technique, that is relating an ambiguous word, phrase and sentence to its context. It has the important role in determining the correct meaning of the ambiguous word, phrase, and sentence. According to Jacobus (2007), there are several ways that can be used to solve the structural ambiguity. They include adding the hyphen (-) or prepositional (of) between the head and modifier, using negative construction, and placing the prepositional phrase at the beginning of the sentence in terms to explain where the action took place.

Method: Headline news in the Bakusun Newspaper is used as the data source. The writer collects the articles in Headline of the Bakusun for a month from October 1st, 2011 up to October 31st, 2011. To collect the data, there are some steps done. The first step is reading the articles in the Bakusun newspaper' headline news to make sure that the structurally ambiguous phrases that make sentences become structurally ambiguous are found in the Headline news of the Bakusun newspaper. The writer has collected the data from the Headline news in the Bakusun accessed online. The second step is identifying the data by noting each structurally ambiguous sentence found in the headline news of the BAKUSUN newspaper. The writer takes the sentences separately from the context of sentences so that it could be potentially structurally ambiguous. The next step is classifying those potentially structurally ambiguous phrases and sentences by writing those sentences in table based on the edition date of the articles and the title of the articles. After the data are collected, they are analyzed using some steps. The first step is analyzing which part of the sentences that may be potentially structurally ambiguous. In this step, he categorizes each of the ambiguous phrases that make sentences become potentially structurally ambiguous based on the five phrasal categories, which are NP, VP, AP, AdvP, and PP. The second step is writing the element of phrase structure rule of the ambiguous phrases and sentences. The next step is giving explanation of the two possible meanings of the ambiguous phrases and sentences. In analyzing the data, the writer uses tree diagram. She uses the tree diagram of deep structure in order to represent the structural ambiguities that can cause the sentences to be ambiguous. Because the ambiguous sentence has more than one meaning, the writer make more than one tree diagram for each sentence. After that, the writer gives the correct meaning of some possible meanings. In

giving the correct meaning, the writer considers the context of the articles. In the last step, the writer resolves the ambiguous sentences by concluding what type of structural ambiguities that causes the sentences to become ambiguous and the real intended meaning of the sentence.

Findings: The researcher finds 19 phrases of 16 articles in the Bakusun newspaper's headline news which make sentences become potentially structurally ambiguous. The writer finds there are two types of structurally ambiguous phrases which occur in the headline news of the Bakusun newspaper. The findings of the types of structural ambiguous phrases will be classified in the Table 1.

Table 1. Structurally Ambiguous Phrases

Structurally Ambiguous Phrases	**Frequency**	**Percentage (%)**
NP	15	78,9%
PP	4	21,1%
Total	19	100 %

Notes:
NP = Noun Phrase
PP = Prepositional Phrase

The table shows the frequency of the occurrences of the types of structural ambiguous phrases found in the Headline news of the Bakusun Newspaper published from October 1st, 2011 up to October 31st, 2011. It can be categorized into two ranks. The first rank is Noun Phrase (NP) which occurs 15 times (78,9%). Then, the second rank is Prepositional Phrase (PP) which occurs 4 times (21,1%).

Noun Phrase: From the table 1, there are 15 noun phrases that are potentially structurally ambiguous. The patterns of those noun phrases are presented in the table 2:

Table 2. The Patterns of Noun phrase

Patterns	**Frequency**	**Percentage**
NP → A+ N + N	9	60%
NP → A+ N + N	4	26,7%
NP → A + N + N	2	13,3%
Total	15	100%

Notes:
NP = Noun Phrase
A = Adjective
N = Noun
N = N-bar

Based on the table, it is obvious that the pattern NP → A + N + N which is the most frequent pattern occurred in the structural ambiguity in noun phrase, which occurs 9 times (60%). Then, the second pattern is NP → A+ N + N which occurs 4 times (26,7%). The last pattern is NP → A+N + N which occurs 2 times (13, 3%).

The structural ambiguity in noun phrase can be resolved by adding the hyphen (-) or the preposition (of) between the head and modifier.

Prepositional phrase: There are only 4 prepositional phrases found in the Bakusun newspaper' headline news that make sentences become potentially structurally ambiguous. There is only one prepositional phrase pattern used, which is VP→ V + NP + PP.

The structural ambiguity in prepositional phrase can be resolved by adding the word *which is* or *which are* and *who is* or *who are* in terms to show something that is being talked about and by placing the prepositional phrase at the beginning of the sentence to explain where the action took place.

DISCUSSIONS

Structurally Ambiguous Phrases: There are two types of structurally ambiguous phrases found in the Bakusun newspaper's headline news, which are noun phrase (NP) and prepositional phrase (PP).

Noun Phrase: Noun phrase is the most frequently structurally ambiguous phrase occurs in the Bakusun newspaper's headline news. There are three patterns of structurally ambiguous noun phrase found in the Headline news of the Bakusun Newspaper published from October 1st, 2011 up to October 31st, 2011. They include A+N+N, A+N+N, and A+N+N. In this present study's finding, the structurally ambiguous noun phrase occurs in the adjective modifier. According to Radford (1988: 213), the part of the ambiguity in the adjective modifier lies in the categorical status of Adjective, which can be either a prenominal NP (Noun Phrase), or a prenominal AP (Adjective Phrase). It means that the modifier can be either NP (as complement) or AP (as attribute). The patterns of structurally ambiguous noun phrase are as follow:

1. NP →A + N + N

In this pattern, there are two modifiers in the noun phrase (NP), which are, adjective (A) and noun (N). There are nine ambiguous phrases from the Headline news of the Bakusun newspaper that belong to this noun phrase pattern.

The following is the example taken from the data:

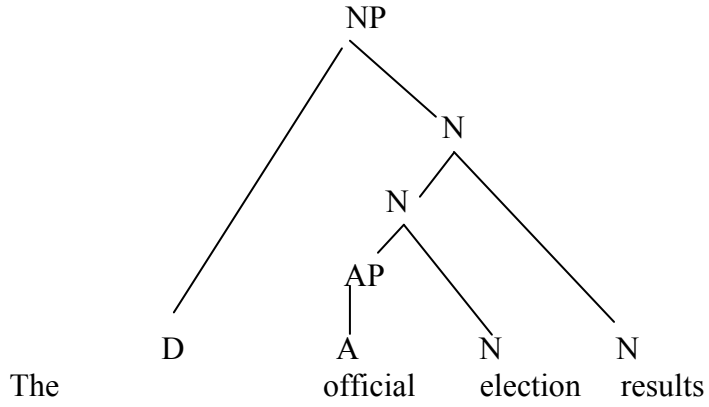
Example:

Witnesses from Ririn-Subhan campaign team refused to sign **the official election results. (**Bakusun, October 05, 2011**)**

The ambiguous phrase in this sentence is "**the official election results**".

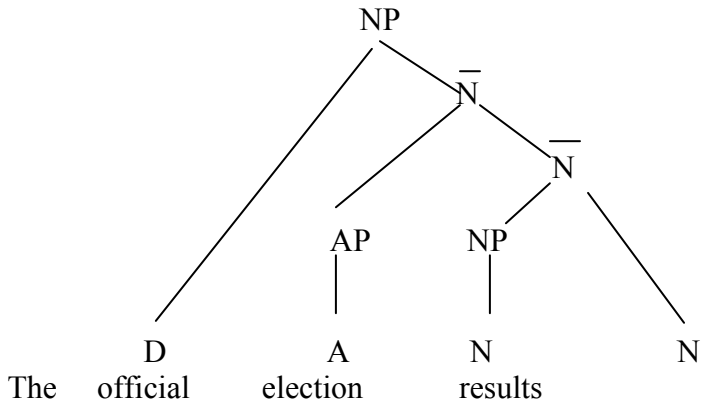
This phrase is ambiguous since there are two interpretation of this phrase:

a.

The adjective (A) *official* modifies a noun (N) *election* forms an N-bar (N) *official election*. Then, an N-bar (N) *official election* modifies a noun head (N head) *results* forms an N-bar (N) *official election results*. A determine (D) *the* is added before an N-bar (N) *official election results* forms an noun phrase (NP) *the official election results*. Thus, an noun phrase (NP) *the official election results* means the results of official election.

b.

Election is an A which modifies an N head *results* forms an N *election results*. Then, an A *official* modifies an N *official results* forms an N *official election results*. A D *the* is added before an N *official election results* forms an NP *the official election results*. Thus, *the official election results* means the election results which are official.

2. NP → A+ N + N

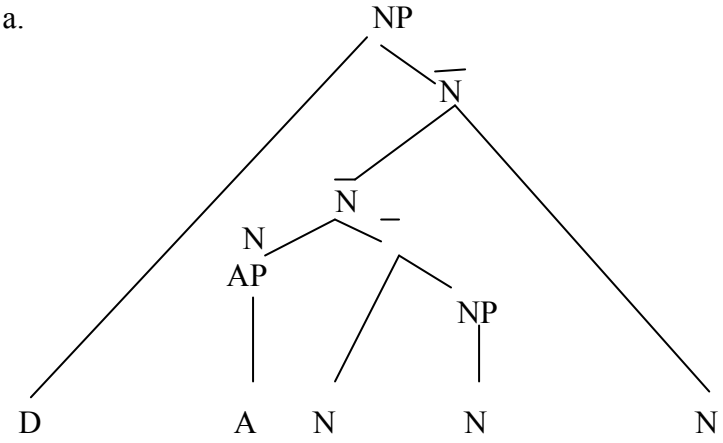
In this pattern, there are two modifiers in an NP, which are, A and N. There are four ambiguous phrases from the Headlines of the BAKUSUN newspaper that belong to this noun phrase pattern. Following is the example of this noun phrase pattern:

Example:

We are struggling for the investment grade first, "he said when asked **a possible investment target revision** when Indonesia gets an investment grade by leading credit rating agencies. (BAKUSUN, October 07, 2011)

The ambiguous phrase in this sentence is **a possible investment target revision**. There are two tree diagram that can be drawn from this ambiguousphrase:

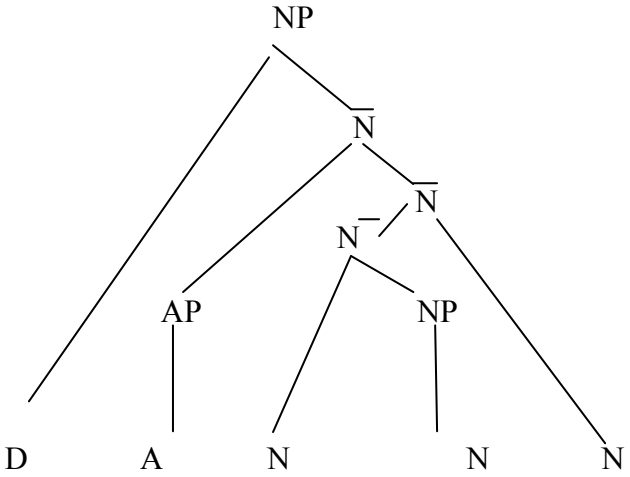
a.

A possible target *investment revision*

Possible is an A which modifies an N *target investment* forms an N*possible target investment*. Then, an N *possible target investment* modifies an N head *revision* forms an N *possible target investment*. A D *a* is added before an N *possible target investment* forms an NP *a possible target investment revision*. Thus, an NP *a possible target investment revision* means revision of a possible target revision.

b.

A possible target investment revision

Target investment is an N which modifies an N head *revision* forms an N *target investment revision*. Then, an N *target investment revision* is modified by an A *possible* forms an N *possible target investment*. A D *a* is added before an N *possible target investment* forms an NP *a possible target investment revision*. Thus, an NP *a possible target investment revision* means the target investment revision which is possible.

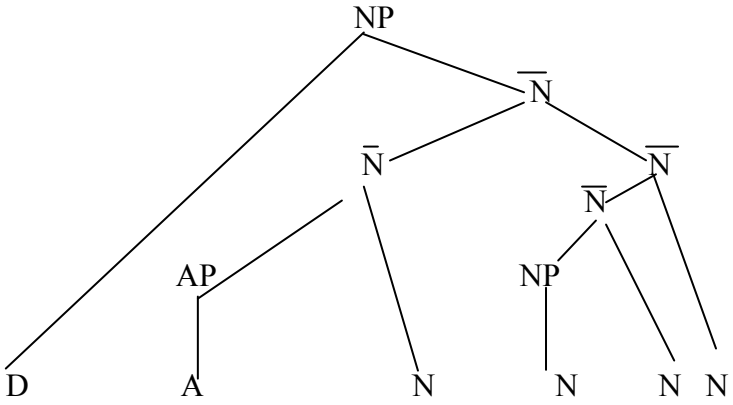
3. NP → A + N + N

In this noun phrase pattern, there are two modifiers in the noun phrase, which are, adjective (A) and N-bar (N). There are two structurally ambiguous phrases from the Headline news of the BAKUSUN newspaper that belong to this noun phrase pattern. Example:

After **the new government tax census program** had initially been announced, many expected it would incorporate a greater number of taxpayers in the tax data system in order for tax offices to improve monitoring of both paid and unpaid obligations. (BAKUSUN, October 01, 2011)

The ambiguous phrase in this sentence is ***the new government tax census program.*** There are two tree diagram of this ambiguous phrase since it has twomeaning.

a.

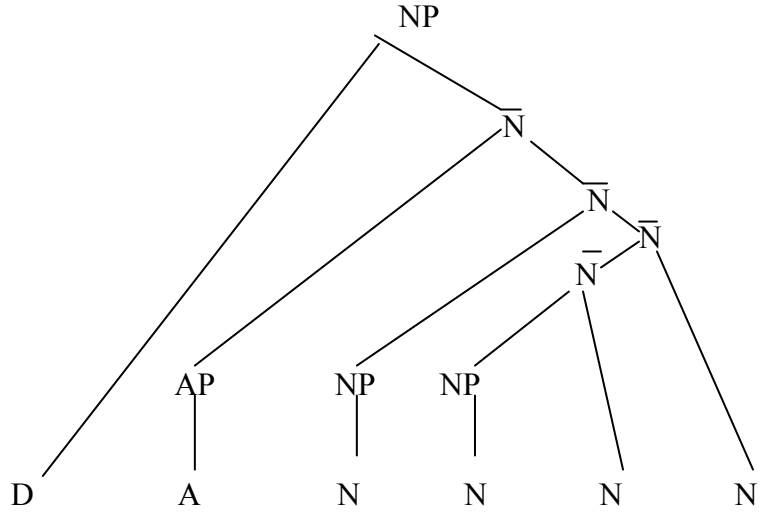

The new government tax census program

New is an A which modifies an N *government* forms a N *new government*.

An N *new government* modifies an N *tax census program* forms an N *ne government tax census program*. This N is added by a D *the* forms an NP *the new government tax census program*. Thus, the NP *the new government tax census program*, means the tax census program of new government.

b.

The new government tax census program

Government is an N which modifies an N *tax census program* forms an N *government tax census program*. Then, an A *new* modifies an N *government taxcensus program* forms an N *new government tax census program*. That N is added by a D *the* forms an NP *the new government tax census officer*. Thus, an NP, *the new government tax census program* means the government tax census program which is new.

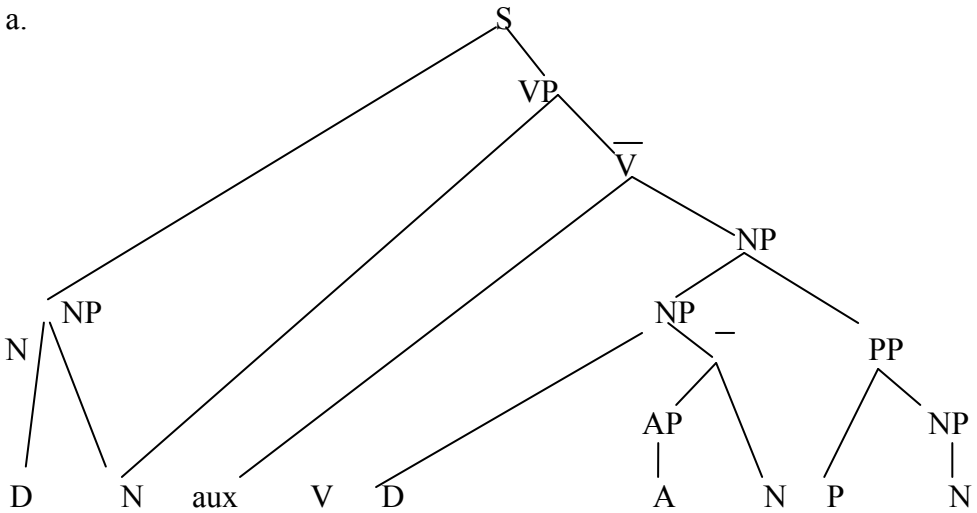
Prepositional Phrase: According to Marianne Celce-Murcia and Diane Larsen-Freeman (1999:379), prepositional phrases that are present in the base structure and function as adverbials can be potentially ambiguous in a sentence. In this ambiguity classification, the prepositional phrase in the sentence can function as Adjunct of the verb phrase or as Adjunct of the noun phrase. In the findings, there is only one structural ambiguous prepositional phrase pattern occurs in the Jakarta Post newspaper's headline news, which is VP → V + NP +PP. There are some examples of ambiguous sentences from the Headlines of the BAKUSUN that are analyzed in the following:

Example 1:

According to Elang, **his office has told the industrial sector in Batam**to continue using the rupiah in business contracts between foreign investors and local subcontractors. (BAKUSUN, October 1, 2011)

The structural ambiguity in the example above is **his office has told the industrial sector in Batam**. The tree diagrams of that structuralambiguity sentence are as follows:

a.

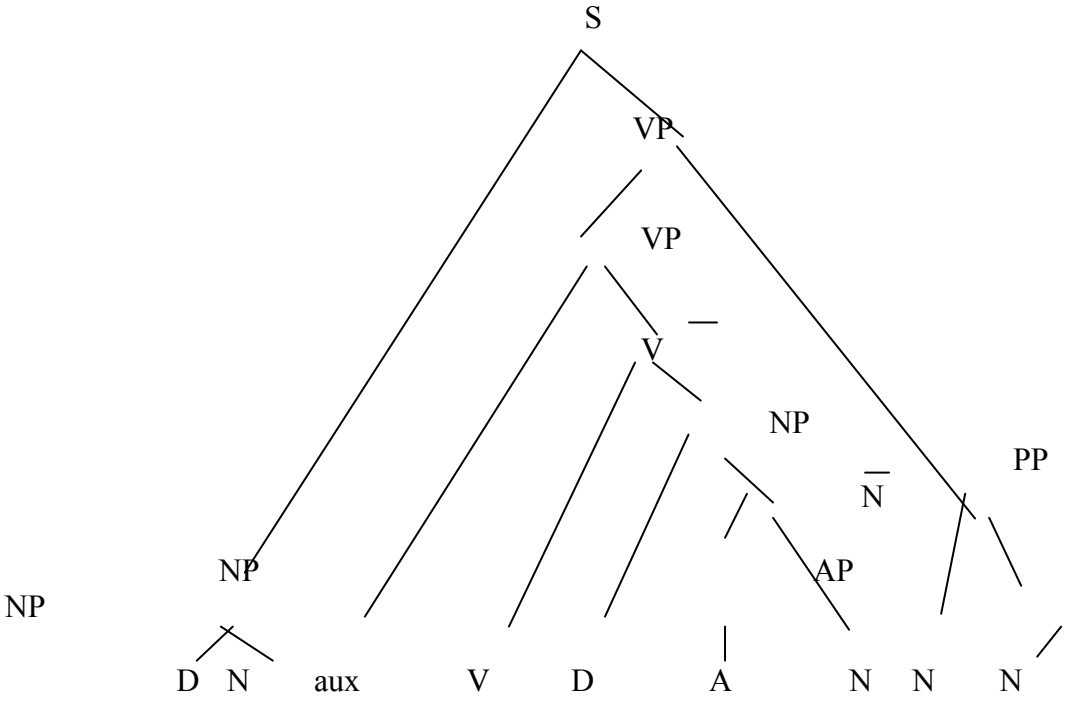

His office has told the industrial sectorin Batam

The prepositional phrase (PP) *in Batam*modifies the noun phrase (NP) *the industrial sector*. The noun phrase (NP) *the industrial sector in Batam*modifies the verb (V) *told* forms a V-bar (V) *told the industrial sector in Batam*. Then, the auxiliary (aux) *has* is added before a V-bar (V) *the industrial sector in Batam* forms a VP *has told the industrial sector in Batam*. From the tree diagram and explanation above, it explains which industrial sector is being talked about, that is, the industrial

sector which is in Batam. Thus, the meaning of this sentence is His office has told the industrial sector and the industrial sector that this office told is one which is in Batam.

b.

His office has told the industrial sector in Batam

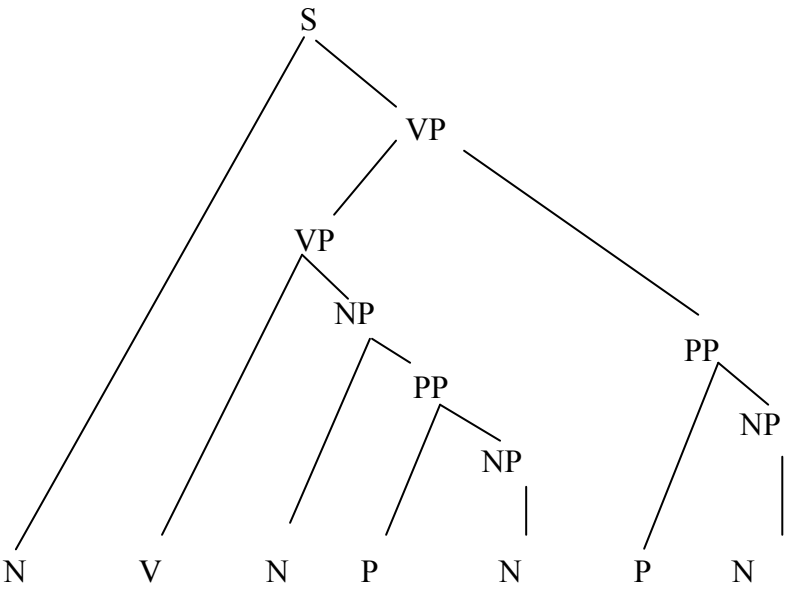
The NP *the industrial sector* modifies a V *told* forms a V *told the industrial sector*. The aux *has* is added before a V *told the industrial sector* forms a VP *has told the industrial sector*. Then, a PP *in Batam*modifies a VP *has told the industrial sector* forms a VP *has told the industrial sector in Batam*. From the tree diagram and explanation above, it explains where the action takes place, which is, where his office has told the industrial sector. The meaning of this sentence is his office has told the industrial sector while his office is in Batam.

Example 2:

The National Police spokesman Insp. Gen. Anton BachrulAlam told reporters in Jakarta on Saturday that the force's counterterrorism squad had capturedHeruKomaruddin, (alias Haekal and Udin), early in the morning in Senen market in central Jakarta. (BAKUSUN, October 9, 2011)

The structural ambiguity in this sentence is **Insp. Gen. Anton Bachrul Alam told reporters in Jakarta** on Saturday**.** There are two interpretations of this ambiguous sentence:

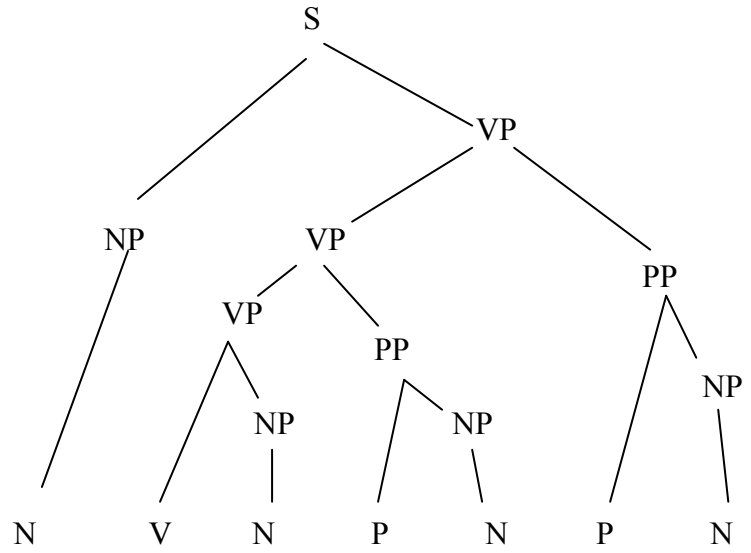
a.

Insp Gen. Anton BachrulAlam told reporters in Jakarta on Saturday

In Jakarta is a PP which modifies an N *reporters*forms an NP *reporters in Jakarta*. Then, told is a V has function as the head is modified by an NP *reporters in Jakarta* forms a VP *told reporters in Jakarta*. On Saturday is a PP which also modifies a VP told reporters in Jakarta forms a VP told reporters in Jakarta on Saturday. From tree diagram and explanation above, it explains which reporters being talked about, that is reporters who are in Jakarta. The meaning of the sentence is Insp. Gen. Anton BachrulAlam told reporters who are in Jakarta on Saturday.

b.

Insp. Gen. Anton BachrulAlam toldreporters inJakarta on Saturday

Reporters is an N which modifies a V *told* forms a VP *told reporters*. Then, a VP *told reporters* is modified by a PP *in Jakarta* forms a VP *told reporters in*

Jakarta. A PP *on Saturday* also modifies a VP *told reporters in Jakarta* forms a VP *told reporters in Jakarta on Saturday*.

From tree diagram and explanation above, it explains where the action takes place, which is where Insp. Gen. Anton BachrulAlam told reporters. It explains the action takes place because PP *in Jakarta and on Saturday* modifies VP *told reporters*. The meaning of this sentence is Insp. Gen. Anton Bachrul Alam told reporters while he was in Jakarta on Saturday.

Resolution of Structurally Ambiguous Phrases: According to Yule (1985: 99) there is a technique to resolve the ambiguity, that is, relating an ambiguous word or sentence to its context. In this study, the writer put the ambiguous phrase in the context in order to get the correct meaning. After knowing about the correct meaning, the writer suggests some easier ways to resolve those structurally ambiguous phrases or sentences.

Noun Phrase

1. NP → A + N + N

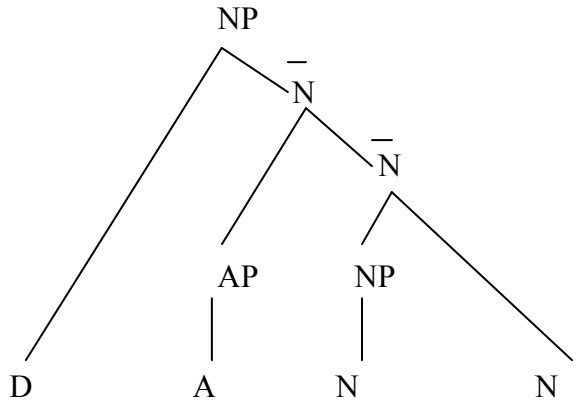
In this noun phrase pattern, there are two modifiers in the noun phrase, which are, adjective (A) and noun (N).

Example:

"Subhan, chairman of the Golkar'sPringsewu chapter, said the lawsuit would be filed against the Pringsewu election body (KPUD) for its failure to conduct the election properly, and against the election monitoring committee (Panwas) for not being firm in dealing with violations. Witnesses from the Ririn-Subhan campaign team refused to sign **the official election results**. KPUD Pringsewu chairmanWarsito said that it was fine if they did not sign the results, but added that they must file a letter of objection". (BAKUSUN, October 05, 2011)

From that context, it can be seen that the correct meaning of the ambiguous noun phrase, the official election results, is the election results which are official. That context tells that Warsito said that Ririn-Subhan is allowed not to sign the result but they must file a letter of objection. It means that the election results are official so that they need to file a letter of objection if they did not sign the result.

The intended meaning of this ambiguous phrase referred to tree diagram:

The official election results

This ambiguous phrase can be resolved by adding hyphen (-) between the words the official and election results. As stated by Jacobus (2007), the structural ambiguity in noun phrase can be resolved by adding hyphen (-) between the head and modifier. Thus, the phrase should be *the official-election results*.

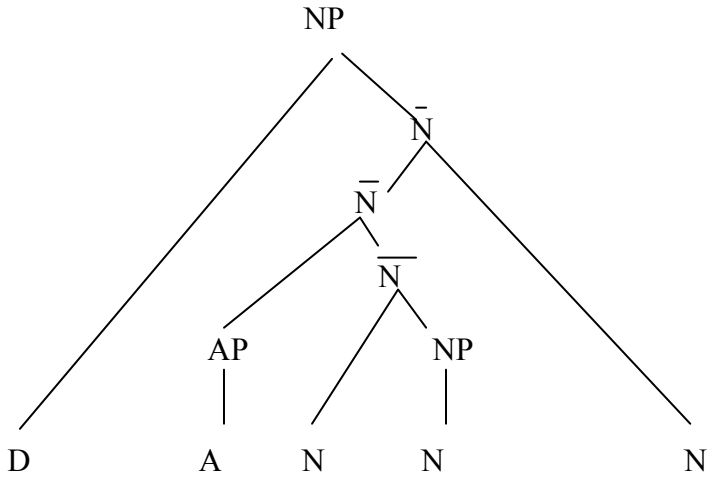
2. NP → A + N + N

In this noun phrase pattern, there are two modifiers in the noun phrase, which are, A and N.

Example:

"After speaking at the 2011 Investor Summit and Market Expo in Jakarta on Thursday, BKPM chairman Gita Wirjawan said the target could be higher whenever Indonesia got an investment grade, which was expected in the near future. He said that they'll discuss the target again and they are struggling for the investment grade first. He said that when asked about **a possible targetinvestment revision** when Indonesia gets an investment grade by leading credit rating agencies". (BAKUSUN, October 07, 2011)

From the context above, it can be seen that the correct meaning is the revision of possible target investment. The context explains that they will discuss the target investment. Besides, the target investment should be the higher grade. From that explanation, it is very clear that it tells about the revision of possible target investment. Thus, the intended meaning of this ambiguous phrase referred to tree diagram below:

A possible target investment revision

As stated by Jacobus (2007), the structural ambiguity in noun phrase can be resolved by adding hyphen (-) or preposition (of) between the head and modifiers. Thus, this ambiguous noun phrase can be resolved by adding hyphen (-) between the words a possible target investment and revision becomes *a possible target investment-revision*.This ambiguous noun phrase also can be resolved by adding preposition (of) becomes *a revision of possible target investment*.

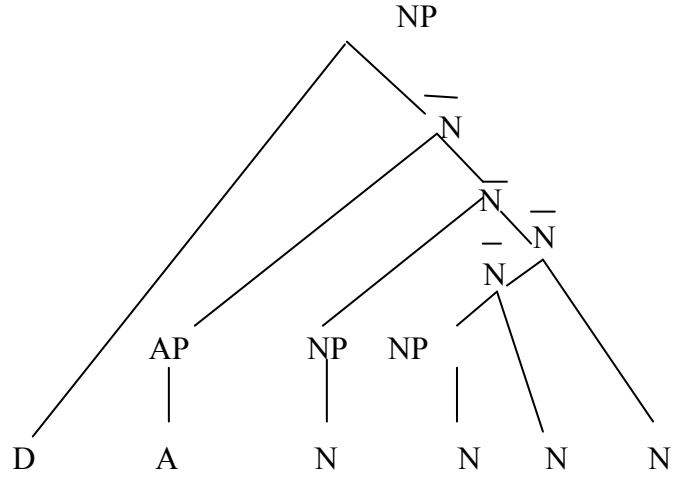
3. NP → A + N + N

There are two ambiguous phrases from the Headline news of the Jakarta Post that belong to this noun phrase pattern.

Example

"After **the new government tax census program** had initially been announced, many expected it would incorporate a greater number of taxpayers in the tax data system in order for tax offices to improve monitoring of both paid and unpaid obligations. However, when the nationwide census was officially launched at the ManggaDua Square shopping center in Jakarta by Finance Minister AgusMartowardojo, Jakarta Governor FauziBowo and Finance Ministry taxation director general FuadRahmany on Friday, some questioned whether their stated objectives could be achieved". (BAKUSUN, October 01, 2011)

From that context, we can know that the correct meaning is the government tax census program that is new**.** We can know it from the sentence which explains that the program of nationwide census was officially launched at the ManggaDua Square shopping center in Jakarta. The intended meaning of this ambiguous phrase referred to tree diagram:

The new government tax censusprogram

This ambiguous noun phrase can be resolved by adding hyphen (-) between the word *new* and *government tax census program*. As mentioned byJacobus (2007), the structural ambiguity in noun phrase can be resolved by adding hyphen (-) between head and modifier. Thus, this noun phrase should be *the newgovernment tax census program*.

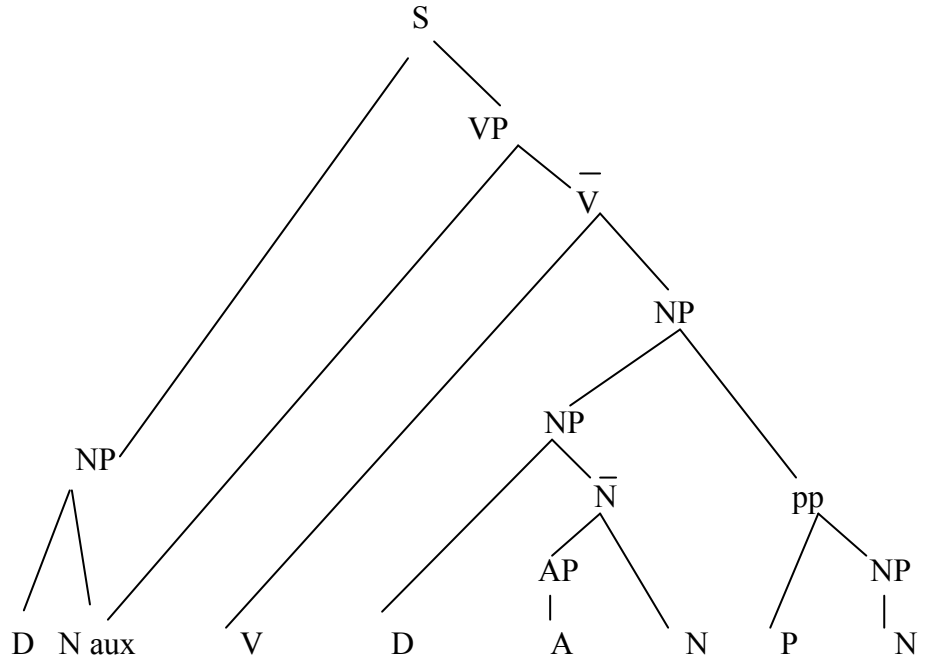
Prepositional Phrase

Example 1

"The law has been put into effect but is difficult to implement in Batam because foreign currencies are still being used in many financial transactions,"Batam BI head ElangTri Praptomo said. According to Elang, **his office has told theindustrial sector in Batam**to continue using the rupiah in business contracts between foreign investors and local subcontractors. (BAKUSUN, October 1, 2011)

From the context, the correct meaning from the clause, *his office has told the industrial sector in Batam*, is his office has told the industrial sector which isin Batam. We can conclude that it is the correct meaning because there is asentence

tells that the law is difficult to implement in Batam since there are manyfinancial transactions that still use foreign currencies. The intended meaning of this ambiguous phrase referred to tree diagram:

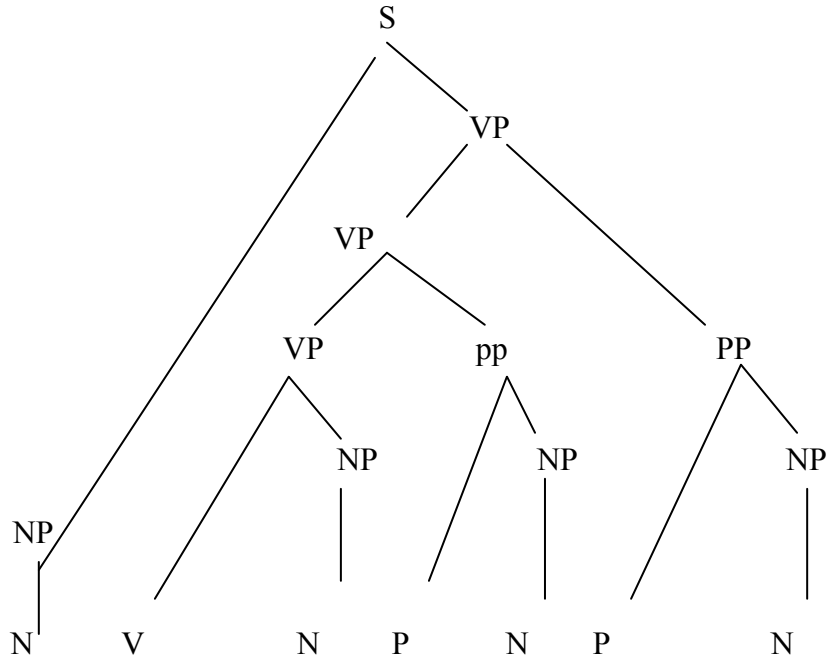
His office hastold the industrial sector in Batam

This ambiguous phrase can be resolved by adding the words *which is* between the words *the industrial sectors* and *in Batam*. The sentence should be "According to Elang, his office has told *the industrial sector which is in Batam*to continue using the rupiah in business contracts between foreign investors and local subcontractors".

Example 2

"The National Police arrested three terror suspects on Saturday in connection with the recent bombings in Cirebon and Surakarta. **National Police spokesman Insp. Gen. Anton BachrulAlam told reporters in Jakarta on Saturday** that the force's counterterrorism squad had captured HeruKomarudin, (alias Haekal andUdin), early in the morning in Senen market in Central Jakarta, and two other suspects, identified only as B. and Y., in Bintara, West Bekasi, around four hours later. (BAKUSUN, October 9, 2011)

That context explains that the National Police arrested three terror suspects on Saturday. Besides, it also explains that the force's counterterrorism squad had captured them in Senen market in Central Jakarta and in Bantara, West Bekasi. It means that National Police spokesman Insp. Gen. Anton BachrulAlam told reporters while he was in Jakarta on Saturday. Thus, the intended meaning of this ambiguous sentence referred to tree diagram below:

Insp. Gen. Anton BachrulAlamtoldreporters in Jakarta on Saturday

As mentioned by Jacobus (2007), the structural ambiguity in prepositional phrase can be resolved by placing the prepositional phrase at the beginning of the sentence in terms to explain where the action took place. Thus, this ambiguous sentence can be resolved by placing the prepositional phrase, in Jakarta on Saturday, at the beginning of the sentence in terms to explain where and when the action took place. The sentence should be "*In Jakarta on Saturday, National Police spokesman Insp. Gen. Anton BachrulAlam told reporters* that. . . ".

CONCLUSIONS AND SUGGESTIONS: There are 19 phrases of 16 articles that potentially have structural ambiguity. From those structurally ambiguous phrases, there are two types of structural ambiguity that occur in the Headline news of the BAKUSUN, which are NP and PP. There are three patterns of structurally ambiguous noun phrases found in the headline news of the BAKUSUN newspaper. They are NP → A+ N + N, NP → A+ N + N, and NP → A + N + N. Besides, the arrangement of prepositional phrase in the sentence found in the Headline news of the Jakarta Post also can cause the ambiguity of the sentence. The prepositional phrase in the sentence could function as either as Adjunct of the verb phrase and as Adjunct of the noun phrase. The pattern of the structurally ambiguous prepositional phrase is VP → V + NP + PP.

There are some ways to resolve the structural ambiguity. The ambiguous sentences in the Headline news of the BAKUSUN Newspaper can be potentially structurally ambiguous if they are observed separately from the context. In order to understand the right meaning of the structurally ambiguous sentences or phrase, we should put them into the context of the sentences in those articles. However, there are some ways that can be used to resolve the structurally ambiguous phrases or sentences. They include adding the hyphen (-) or the preposition (of) between the

head and modifier, and adding the word *which is* or *which are* and *who is* or *who are* if there is sentence or phrase ambiguity in preposition phrase.

Adding the word *which is* or *which are* and *who is or who are* in the prepositional ambiguous phrase is used to show something that is being talked about. Besides, the structural ambiguity in prepositional phrase can be resolved by placing the 15 prepositional phrase, at the beginning of the sentence in terms to explain where the action took place. Based on the results, the suggestions are addressed to the readers, students and lecturers of linguistics, and further researchers. For the readers, they can use the findings of this study to understand more about structural ambiguity in terms of how they can determine the sentence which is structurally ambiguous, and how they clarify the structurally ambiguous sentences and phrases. For the students and also lecturers of linguistics is that they may be encouraged to take the structural ambiguity as the subject of their study. The structural ambiguity is one of the interesting phenomena that is very important to conduct. It is because we often find sentences that are potentially structurally ambiguous everyday through speech and written documents. For further researcher on the same subject that is about the structural ambiguity, the writer suggest that further researchers do more detailed study of structural ambiguity. Since this study only takes the written document as the source of data, further researchers may conduct the research not only on the written document but also the speech document. Further researchers can use this present study as a reference and comparison.

References

Azis, A. L. 2008. *UcupKelik's"Plesetan": The Study of Twisting Linguistic Ambiguity in Oral Verbal Humor on Television*.Unpublished Thesis. Malang: Faculty of Letters State University of Malang.

Celce- Murcia, M. & Larsen-Freeman, D. 1999.*The Grammar Book*. Boston: Heinle&Heinle Publishers.

Jacobus, N. 2007.*The Study of Ambiguity in the Interview Articles of English Tempo Magazine*.Universitas Kristen Petra, Digital Thesis, (Online), (http://dewey.petra.ac.id/jiunkpe_dg_7687.html), retrieved on September 30, 2011.

Paramitaswari, L. N. 2007. *Twisting Linguistic Ambiguity in Written Verbal Humor in "Reader's Digest"*.Unpublished Thesis. Malang: Faculty of Letters State University of Malang.

Radford, A. 1988.*Transformational Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.

Yule, G. 1985. *The Study of Language: An Introduction*. London: Cambridge University Press.

Qafar Xamahani

Azərbaycanda və İranda nəşr olunan qəzetlərin xəbər başlıqlarında struktur qeyri-müəyyənlik

Məqalədə Azərbaycanda nəşr olunan ingilisdilli qəzetlərdə xəbər başlıqlarında strukturca qeyri-müəyyən ifadələrin və onlarda qeyri-müəyyənliyin aradan qaldırılması yolları araşdırılır. Tədqiqat təsviri xarakter daşıyır və faktik dil materialı 2011-ci ilin oktyabr ayında nəşr olunan *The Bakusun* və *The Baku Today* qəzetlərindən toplanmışdır. Xəbər başlıqlarında qeyri-müəyyənlik defis (-) və ya sözönü (of), *which is/are, who is/are* sözlərinin əlavə edilməsi,eləcə də cümlənin əvvəlində sözönülü ifadənin yerləşdirilməsi yolu ilə aradan qaldırılır.

Гафар Хамагани

Структурная двусмысленность в газетных заголовках новостей в Азербайджане и Иране

В статье рассматриваются структурно двусмысленные фразы в газетных заголовках новостей опубликованные в Азербайджане и пути решения их двусмысленности. Исследования носит описательный характер, и данные собран из газет, опубликованные в октябре 2011 года. Результаты показывают, что существует два типа структурно двусмысленные фразы: номинативные фразы и предложные фразы. Двусмысленность фразы могут быть решены, добавив дефис (-) или предлог (of), и слово which is/are, who is/are, а также размещением предложных высказываний в начале предложения.

Rəyçi: fil.e.d. İlham Tahirov

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

TƏRANƏ ASLANOVA
Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu

MİRZƏ BALA MƏMMƏDZADƏ VƏ MƏMMƏDƏMİN RƏSULZADƏ

Açar sözlər: M. B. Məmmədzadə, M. Ə. Rəsulzadə, milli şüur, musavat, mühacirət;
Ключевые слова: Мирза Бала Мамедзаде; Мамед Емин Расулзаде; национального самосознания; мусават; иммиграция.
Key words: Mirza Bala Mamedzade; Mamed Emin Rasulzade; national identity; musavat; immigration.

Sovet dövründə ədəbiyyat tarixinin öyrənilməsində bir sıra ideoloji məhdudiyyətlər mövcud idi. Xususilə ədəbiyyatın milli və dini dəyərlərlə baglı tərəfi bir qayda olaraq sinfilik nəzəriyyəsi və ateizm mövqeyindən araşdırılırdı. Digər mövqedən çıxış edənlərə millətçi və turkçu kimi uydurma və əsassız ittihamlar irəli sürülür onların tədqiqatla nəşri müşkül bir məsələyə çevrilirdi.

Mustəqil dövlət milli ideologiyasız yaşayıb inkişaf edə bilməz. Xalqımızın milli şüurunun tarixi isə ən çox ədəbiyyat və mətbuatımızın tarixi ilə baglidir. 1920-ci ilin 27 aprel istilasından sonra Azərbaycanda milli ədəbiyyatın dəyərlərinin inkişafına da agır zərbə dəydi. Milli ovqat və ideallar bədii fikirdə işarələrlə mətnaltı formalarda ifadə olunmaga başladı. Məmməd Əmin Rəsulzadənin 1923-cü ildə Turkiyəyə gəlib mühacir mətbuatının əsasını qoyması milli ədəbi şüurun davam etməsi ucun imkan yaratdı. Mühacirət mətbuatı milli ədəbi şüurun əsas ocagına çevrildi. Kommunist qadagaları və senzurası Baki mətbuatında milli anlayışın özunə qadaga qoydugu halda xaricdə davam edən mühacirət mətbuatı və onun Məmməd Əmin Rəsulzadə, M.B.Məmmədzadə, Ə.B. Yurdsevər, Əhməd Cəfəroğlu, C. Hacıbəyli və digərlərinin yaradıcılığında bu davamlı inkişaf edib.Həmin zəngin irsi araşdırmaq, ədəbiyyat tarixinin bütöv tədqiqində, onların milli ədəbiyyat təliminin müddəalarından faydalanmaq, onu elmi dövriyəyə gətinrmək ədəbiyyatşünaslığımızıın ümdə vəzifələrindən oldu.

Milli hərəkat dövründə (1905-1923) mühacirət mətbuatı və ədəbi fikrində ədədbiyyat məsələləri ilə ən yaxından məşğul olan şəxslərdən biri də Mirzə Bala Məmmədzadədir (1897-1959). Böyük öndər özü Məmməd Əmin Rəsulzadənin Mirzə Bala Məmmədzadəni mühacirət ədibləri sırasında ən ardıcıl, principial tənqidçi hesab edir və onun ədəbi irsinə yüksək qiymət verirdi. Mirzə Bala Məmmədzadəni musavatçı mühacirətin iki əsas ideoloqlarından biri, öndər Məmməd Əmin Rəsulzadənin ən çox inandığı və rəğbət bəslədiyi şəxsiyyət, millətçi mühacirət mətbuatını qırx il ərzində yaşadan iki əsas tarixi səxsiyyətdən biri olmuşdur. Mirzə Bala Məmmədzadənin təxminən əlli il davam etmiş yaradıcılıq irsinə ümumi nəzər

saldıqda bu mübariz səxsiyyətin qələmindən çıxan əsərlərin sayı və sanbalı həqiqətən heyrət doğurur. Ədəbiyyatla yanaşı həmişə siyasi fəaliyyətlə, tarixçiliklə məşğul olan Mirzə Bala Məmmədzadə folklora, türk xalqlarının mənəvi tarixinə, Demokratik Cümhuriyyətin tarixinə, Azərbaycan ədəbiyyatına və onun aparıcı şəxslərinə həsr olunmuş dəyərli tədqiqatların və kitabların müəllifidir.

Mühacirətdə olarkən Mirzə Bala Məmmədzadə bolşevik Azərbaycanında gedən ədəbi hadisələri, cərəyan və meylləri diqqətlə izləyirdi və Müsavat mərkəzinin əsas səlnaməçisi olaraq xaricdə çıxan müxtəlif qəzet və jurnalları istiqlal ədəbi prinsipləri baxımından dəyərləndirməyə çalışırdı. Təsadüfü deyil ki, Məmməd Əmin Rəsulzadə "Çagdaş Azərbaycan Ədəbiyyatı" (1950) əsərində Mirzə Bala Məmmədzadəni "milli mühacirət nəşrlərində" ədəbi cərəyanları yaxından izləyən yazıçı adlandırır.

Bu cəhətdən Mirzə Bala Məmmədzadə ədəbi irsə xüsusi maraq göstərir. İstiqlalçı ədibin bədii əsərləri milli dəyərlərin təcəssümü olan ədəbiyyatşünaslıq irsidir. Ədibin yaradıcılıgında Azərbaycanda milli hərəkatın tarixinə və inkişafına həsr olunmuş "Azərbaycan milli hərəkatı" kitabı xüsusi yer tutur. Azərbaycan dövlətçiliyinin milli ideoloji tarixini yazmaqda ilk və çox uğurlu təşəbbüs olan bu kitab Məmməd Əmin Rəsulzadənin yaxın məsləhətləri əsasında yazılmışdı və azərbaycançılığın sistemli şərhi idi. İnamla demək olar ki, Məmməd Əmin Rəsulzadənin həmin kitabı və digər əsərlərində ədədbiyyat tariximizin milli konsepsiyası öz əksini tapmışdır. Həmin konsepsiya bu gün də aktualdır və əsaslıdır, bu istiqamətdə gələcək tədqiqatlar üçün bünövrə rolu oynayır.

Məmməd Əmin Rəsulzadə ədəbi, elmi, tarixi və siyasi fikir tarixində özünəməxsus yeri və çəkisi olan bir yorulmaz qələm sahibi idi. Rəhbərlik etdiyi ziyalılar və yazarlar nəslinə məxsus olan bu şəxsiyyət Azərbaycan milli ədəbi fikrinin qaynaqlarını tətbiq edən və bu fikrin tarixini, ümumi mənzərəsini yaradan böyük tədqiqatçı alimlərimizdən biri idi.

XX əsrin birinci yarısında Azərbaycan klassik və müasir ədəbiyyatı, folkloru, türk dünyası ilə əlaqələri və tarixi ilə məşğul olan dəyərli alimlərimiz çox olmuşdur. Bunların sırasında Mirzə Bala Məmmədzadənin öz təkrarsız yeri vardır və bu yer onun əsərləri çap olunmayınca tam ortaya gələ bilməyəcəkdir.

Əsrin əvvəlinci onillərində ədəbiyyatşünaslıq fikrimizin Firudin Köçərli, Abdulla. Sur, Əmin Abid, Salman Mümtaz və başqa nümayəndələri azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin dövr və mərhələlərini müasir elmi mövqelərdən araşdırmağa, üzə çıxarmağa, bədii fikrimizin bitkin tarixi mənzərəsini yaratmağa çalışırdılar.

Mirzə Bala Məmmədzadə də eyni istiqamətdə, eyni nəcib milli zehniyyətin təsir və diktəsi ilə araşdırmalar aparırdı. Lakin bütün niyyət və amal yaxınlığına baxmayaraq Mirzə Bala Məmmədzadənin ədəbiyyat və mətbuat tarixinin araşdırıcısı kimi öz məxsusi xüsusiyyəti var idi: ədəbiyyat və fikir tariximizdə ilk növbədə Azərbaycan milli şüurunun və zehniyyətinin qaynaqları və əsaslarını araşdırmaq. İstiqlalçı ədib bütün ömrü boyu Məmməd Əmin Rəsulzadə ilə çiyin-çiyinə addımlayaraq milli məfkurəçiliyin yorulmaz fəhləsi olmuş, öz müəllimindən öyrənərək türkologiya, folklor, ədəbiyyat, mətbuat və mədəniyyət tariximizin milli mahiyyəti və məzmununu təqbiq və təbliğ etmişdir. Mədəniyyət və ədəbiyyat tarixi, sovet Azərbaycanında ədəbi-mədəni proseslər, görkəmli sovet dövru yazıçılarmızın yaradıcılığı, "Dədə Qorqud" dastanlarının tədqiqi, nəşri və təbliği

məsələləri onun diqqət mərkəzində olmuşdur. Mirzə Balanın istənilən məqaləsində Azərbaycan ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, milli varlığının bu və ya digər məsələsi milli məfkurənin işığında təhlil və qiymət almışdır.

Bu baxımdan milliyətçi ədibin 1938-ci ildə çap olunmuş "Milli Azərbaycan hərəkatı" kitabı milli düşüncə və siyasi hərəkatlarımızın, o cümlədən mühacirətmizin tarixi baxımından misilsiz bir xidməti sayıla bilər. Məmməd Əmin Rəsulzadə rəhbərliyi ilə Polşada çoxsaylı çətinliklər içində buraxılan "Milli Azərbaycan hərəkatı" kitabı əsl milliyətçilik dərsliyi adi və çağdaş elmi-tarixi tələblər əsasında yazılmışdır.

Mirzə Bala Məmmədzadənin ədəbiyyatşünaslıq, folklorşünaslıq və mətbuat tarixçiliyi sahəsində irsi yeni Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi yaradılması üçün gözəl bir əsas və mənbəə rolu oynaya bilər.

Xüsusilə İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Mirzə Bala Məmmədzadənin elmi fəaliyyəti böyük vüsət almışdır. Türkiyədə çıxan müxtəlif ensiklopedik nəşrlər üçün elmi məqalələr yazamağa dəvət alan Mirzə Bala Məmmədzadə bir neçə ilin ərzində yorulmaz bir türkoloq alimin işini görmüş, ələlxüsus Rusiya türklərinin mədəniyyəti, keçmişi, folkloru mövzusunda onlarla yüksək elmi-nəzəri səviyyəli məqalələr yazmışdır. Bu məqalə və tədqiqatları Azərbaycan türkologiya elminin açılmamış səhifələri saymaq olar.

Vətəndə yaşadığı illər kimi Mirzə Bala Məmmədzadənin mühacir həyatı da məhsuldar və dolğun olmuşdur. 1923-cü ildə mühacirət edən ədib bütün sonrakı ömrü boyu bir mövzuya xidmət etmişdir: Demokratik Respublikanın tarixi gedişatında ! Mirzə Bala Məmmədzadə bir ziyalı və alim olaraq özünü bu respublikanın övladı sayırdı. Tarixi faktlara müstəsna həssaslıq və vicdanlı yanaşan, demokratik respublikanın yaradılması haqda "İstiqlal bəyannaməsi"nə xüsusi kitabça həsr edən Mirzə Bala Məmmədzadə 23 ay yaşayan bu respublikanın ən xırda məsələlərini də öz əsərlərində işıqlandırmağı lazım bilmişdir. Elmi obyektivlik, faktlara tənqidi yanaşmaq bacarığı, siyasi hadisələri bütün mürəkkəbliyi ilə görmək bacarığı onun tarixi araşdırmalarının əsas məziyyətlərindəndir.

İnqilabçı ədib Milli hökümətin tarixi mövzusunda bir sıra bədii publisistik və memuar xarakterli məqalələr yazmışdır. Milli hərəkat tarixinin şanlı səhifələrini gənc nəslə çatdırmaq məqsədi güdən bu bədii nümunələr milli dövlətçilik şüurunun bədii təsviri və təbliği baxımından son dərəcə qiymətlidir.

Eyni istiqamətdəki fəaliyyətin bir qolu da sovet Azərbaycanında gedən ədəbi prosesi, mətbuatı izləmək, onu milli məfkurə və müsavat prinsipləri baxımından tənqid və ifşa etmək idi.

Lakin bu fəaliyyətində də Mirzə Bala Məmmədzadə son dərəcə obyektiv və ədalətli bir ədəbiyyat tənqidçisi idi. Ədəbi fikirdəki bolşevikləşmənin süniliyini tənqid edən və "məfkurəçiliyi" saxta sayan Mirzə Bala Məmmədzadə sovet illərində H. Cavid, C. Cabbarll, S. Vurğun kimi böyük sənətkarların qiymətli əsərlərini təqdir edir, onların milli mahiyyətini açıb göstərməyə çalışırdı.

Bolşevik həbsxanasından şıxıb 1923-cü ildə xaricə gedən Mirzə Bala Məmmədzadə öz müəllimi Məmməd Əmin Rəsulzadəyə qoşuldu və bütün qalan ömrünü 1959 –cu ildə vəfatına qədər müstəqil Demokratik respublikanın ideallarına xidmət etdi.

Bu xidmətin misilsiz tarixi əhəmiyyəti və dəyəri oldu.

Nəticə də çox vəzinli və sanballı idi. 70 il davam edən kommunist epoxasına paralel bir 70 illik müxalifət epoxası da yarandı, yaşandı və 1988 –ci ildə milli hərəkat yaranan kimi fikir və milli geyrət xəzinəsi olaraq vətənə gayıtdı. Kitablar, məqalələr, mübarizə ənənələri kimi və müstəqillik eşqi kimi qayıtdı.

Xüsusilə vurğulamaq lazımdir ki, Məmməd Əmin Rəsulzadənin və Mirzə Bala Məmmədzadənin başçılığı ilə Azərbaycan mühacirətinin vətəndən kanarda gördüyü işlər, yaratdıqları mətbuat, elm, milli ruhlu məfkurə xalqımızın milli şüurunun tərkib hissəsi oldu. Həmin tərkibsiz bu şüur bəlkə də bütöv görünməzdi.

Mirzə Bala Məmmədzadənin ictimai-siyasi, publisistik və ədəbi-bədii irsi xalqımızın milli süurunun zənginləşməsində, tarixi varisliyin əlaqəsinə və inkişafına layiqli nümunələr vermiş dəyərli bir örnək, parlaq bir yaradıcılıq nümunəsidir.

Ədəbiyyat

1.Baykara Hüseyn. Azərbaycan istiqlal mübarizəsinin tarixi. Bakı: Azərnəşr, 1992, 276 s.

2.Əliyev Mövsüm. Mirzə Bala Məhəmmədzadə kimdir? Son söz // Azərbaycan milli hərəkatı. Bakı, 1992, s.241-246.

3.Həsənova Ş. Mühacirət irsindən səhifələr. Bakı: Maarif, 1995, 152 s.

4.Qasımlı Məhərrəm. Aşıq sənəti: Qaynaqları, tarixi, yaranışı və mühitləri. Bakı: Ozan, 1996, 258 s.

5.Yaqublu Nəsiman. Böyük mütəfəkkir. Milli məfkurə adamı» Yeni müsavat» qəz., 1988, 28 fevral

6.Yaqublu Nəsiman. Məmməd Əmin Rəsulzadə. Bakı: Gənclik, 1991, 305 s.

7.Məhəmmədzadə Mirzə Bala. Azərbaycan türk mətbuatı /A.Bayramoğlunun ön sözü ilə.,. Bakı: ADU-nin nəşr-tı, 2004, 83 s.

8.Rüstəmli Asif. Milli mətbuatımızın cəfakeş tədqiqatçısı // Ədəbiyyat qəzeti, 2004, 10 dekabr.

T.Асланова

Мирза Бала Мамедзаде и Мамед Емин Расулзаде

Резюме

В этой статье рассматривается единства и крепкая дружба двух просветителей -Мирза Балы Мамедзаде и Мамед Емина Расулзаде, сыгравших огромную роль в развитии национального самосознания нашего народа. Также в ней подчеркивается глубокое и всестороннее отслеживание этими летописцами мусаватского центра, во время пребывание в иммиграции, событий, тенденций и направлений в области литературы в большевистском Азербайджане. Статья представляет социально-политическое, публицистическое и литературно-творческое наследие Мирза Балы Мамедзаде и Мамед Емина Расулзаде, являющихся достойным образцам и ярким примером обогащения национально-духовного развития нашего народа.

T.Aslanova

Mirza Bala Mamedzade and Mamed Emin Rasulzade

Summary

This article examines unity and strong friendship between two enlighteners Mirza Bala Mamedzade and Mamed Emin Rasulzade, who played huge role in development of national identity of our nation. The article also underlines deep and comprehensive tracking by these chroniclers of Musavat Centre in the period their immigration, events, trends and directions in the field of literature, which were emerged in the Bolshevik Azerbaijan. The article reveals social, political, publicist, literary and artistic heritage of Mirza Bala Mamedzade and Mamed Emin Rasulzade, that created commendable and a creditable examples through enriching national-spiritual development of our nation.

Rəyçi: Şirindil Alışanov
filologiya elmləri doktoru

ELŞAD SƏFƏRLİ

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
camaro_93@inbox.ru

ABBAS ABDULLA SONETLƏRİNDƏ YENİLİK AXTARIŞLARI

Açar sözlər: sonet, oktava, sekstina, katren, terset, teza, kontaminasiya.
Ключевые слова: нет, октава, секстина, катрен, терсет,теза, контаминация
Key words: sonnet, octava, sextina, catren, terset, teza, contamination.

Sözün əsl mənasında Azərbaycan sonet tipinin müəyyənləşməsi istiqamətində özünün uğurlu poetik axtarışlarına başlayan və bu sahədə demək olar ki, ilk kamil şeir nümunəsinin yaradıcısının istedadlı şair Abbas Abdullanın olduğunu cəsarətlə deyə bilərik. Görkəmli ədəbiyyatşünas-alim S.Əsədullayev "Azərbaycan poeziyasında sonet janrı"[1] monoqrafiyasında dəfələrlə qeyd etmişdir ki, Avropa mənşəli sonetin Azərbaycan tipi, nümunəsi üçün model, poetik kanon, sxem sayıla biləcək variantı hələ yaradılmayıb. Alim bu fikirlərində bulunarkən başa düşürük ki, o, milli sonet şeirimiz dedikdə, klassik sonet janrının bütün ciddi qanun-qaydalarına, tələblərinə, mürəkkəb qafiyə, süjet-kompozisiya quruluşlarına, forma əlamətlərinə riyaət edən və qaydalar çərçivəsində poeziyamıza məxsus milli səciyyəli ənənələri, cizgiləri məharətlə bu şeir ölçüsündə sintez etmək yolu ilə mükəmməl poetik nümunənin, milli sonet tipinin yaradılmasını nəzərdə tutur. Alimin məsələyə bu cür yanaşmasını tamamilə halqı sayırıq. Çünki sonet janrı ciddi kanonik prinsiplərə malikdir və bunu gözləmək mütləq vacibdir. Əks halların mövcudluğu əksinə, janrın strukturunu, kompozisiya quruluşunu sındırır və onu sonetlikdən çıxarır. Bu mənada sonet konservativ, mühafizəkar quruluşa malikdir. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, sonet öz çərçivəsində hansısa poetik təkmilləşmə hallarını, yaradıcılıq axtarışlarını inkar edir. Əksinə, digər şeir növlərində olduğu kimi bu janr da yeniliklərə, poetik fikirn ifadə tərzində müxtəliflikliyə, əlvanlığa, rəngarəngliyə, obrazlı düşüncə tərzinin çeşidli elementlərinə, bir sözlə, yaradıcı yanaşmalara özünəxas şəkildə meyillidir. Bir şərtlə ki, sonetin formal əlamətləri mütləq gözlənilsin.

Bu mənada S.Səlmasi, H.Cavid,Ə.Səbur,A.Səhhət, A.Şaiq, M.Müşfiq, S.Rustəm, S.Vurğun, Ə.Cəmil, Ə.Kürçaylı, A.Babayev, Abbasağa, Ş.Aslan, V.Hüseynov da daxil olmaqla tanınmış sonet yazanların yaradıcılığında tam mənasında əsl sonet sayıla biləcək, yəni klassik sonet tipində yazılan nümunələrə təsadüf etmirik. Düzdür, biz heç də bu sonetçilərin sonet yaradıcılığı üzərində xətt çəkməklə inkarçı mövqe nümayiş etdirmək fikrində deyilik. Sadəcə, onların sonet sahəsindəki yaradıcılıqlarına klassik sonet kanonikasının prinsipləri əsasında gələcəkdə əsl Azərbaycan sonet tipinin yaradılmasına təkan verə biləcək, onun təkamülü, formalaşması üçün münbit zəminə çevriləcək və bu prosesi zəruri edəcək vacib mərhələ kimi baxırıq.

A.Abdullanın sonetləri sırasında onun 1980-ci ildə «Gənclik» nəşriyyatı tərəfindən nəşr edilən «Ağlı-qaralı dünya» şeirlər kitabında «Sonet» adı altında gedən yeganə nümunəsində arzuladığımız Azərbaycan sonet şeirinin, tipinin, yaxud modelinin ilk dəfə olaraq mükəmməl elementlərinə təsadüf etdiymiz üçün bu bizi sevindirməyə bilməz. Çünki bu soneti biz A.Abdulla yaradıcılığında sonetin Azərbaycan

tipinin yaradılması yolunda atılan ilk addım, ilk uğurlu təşəbbüs hesab edirik. Fikrimizi ətraflı şəkildə əsaslandırmaq üçün soneti bütövlüklə diqqətə çatdırmağı məqsədəmüvafiq bilirik:

Kəndə qayıtmaqdan yaman qorxuram-
Dünənlə bu günüm orda görüşər,
Dünənlə bu günüm dəyişik düşər,
Oyanar, haylanar köhnə bir yaram.

Təzədən ayrılıq dəmi yetişər-
Təzədən atasız uşaq olaram,
Təzədən bir yurdda təkcə qalaram,
Gözümdən bağçaya-bağa şeh düşər.

Bir payız günündə oğul toyunda,
Anamı görərəm əli qoynunda,
Için-için yanıb külə dönərəm.

Sonra da qanadsız yelə dönərəm,
Anamı gəzərəm eldə-obada,
Onu itirmişəm ötən davada...

[2, s.17-18]

Bu nümunədə Azərbaycan soneti müstəvisində, həqiqətən də istər mövzu, ideya-məzmun baxımından, istər poetik fikirn həlli yönümündən, istərsə də sonetin formal əlamətlərinin, qafiyə quruluşunun, janrın strukturdaxili tələblərinin gözlənilməsi və obrazlılıq yaradan bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə məharətinə görə yeniliklərlə rastlaşırıq. Və bu yeniliklər özünəqədər yaradılan sonetlərlə müqayisədə tamamilə fərqli bir mənzərənin fonunda daha çox özünü büruzə verir.

Abbas Abdullanın «Kəndə qaytmaqdan yaman qorxuram» soneti **abba/baab/eef/fgg** qafiyə modelində yazılmışdır. Bu, şeirin yazıldığı və işıq üzü gördüyü 1978-ci ildə Azərbaycan soneti üçün tamamilə yeni bir qafiyə quruluşu idi. Çünki həmin dövrə qədər yazılan nümunələr sırasında belə qafiyə quruluşuna malik elə bir sonetə təsadüf etməmişik. Oktavada, həmçinin qafiyənin nisbətən yüngül, çarpaz şəklindən yox, klassik sonetlər üçün məqbul hesab edilən dairəvi (qapalı) sxemindən istiafdə edilmişdir. Oktavanın birinci katrenində lirik qəhrəmanın kəndə qayıtmaqdan ötrü yaman qorxu hissini keçirməsinin səbəbinin dünənli acılı, ağrılı xatirələrin baş qaldıracağı, atasızlığın, müharibədə hələ uşaq ikən atasını itirməsi və ata niskili, ata həsrətinin ona güc gələcəyi ilə bağlı olduğu aydınlaşır. Bu gününün yerini dünənin tutacağı və köhnə yarasının təzələncəyi haqqında düşüncələri poetik halın, vəziyyətin vəhdətini təşkil edən tezadır. Maraqlı cəhət burasındadır ki, bu katrenin 2-ci və 3-cü misraları bir-biri ilə antoqonist münasibətdə, yəni antiteza mövqeyindədir. Və bu misralarda «dünənlə bu günüm» ifadələrinin anafora qismiində necə də yerində, mükəmməl işləndiyinin, təzadlı psixoloji durumu məharətlə ifadə etdiyinin şahidi oluruq. Ikinci katrendə lirik qəhrəmanın kəndə qayıdacağı halda onda yaranacaq xatirələrə görə yenidən atasız uşaq olacağı, ayrılıq dəminin yetişəcəyi, yurdunda tənhalıq hissini keçiricəyi üçün onun bugünkü xoşbəxt günlərinin yerini

dünənlə bağlı atasızlıq həsrəti, niskili tutacağı haqqında düşüncələri birinci katrendə irəli sürülən teza ilə əkslik, antiteza təşkil edir. Bu da sonetdə teza+antiteza+sintez nəzəriyyəsinin prinsiplərinin gözləndiyini göstərir. Burada birinci katrendə 1-ci misra 4-cü misra ilə, 2-ci misra isə 3-cü misra ilə aralarında qafiyələnir. Ikinci katrenin 1 misrası 4-misra ilə qafiyələnməklə yanaşı, həm də birinci katrenin 2-ci və 3-cü misraları ilə həmqafiyədir. Birinci katrenin 1-ci və 4-cü misraları ikinci katrenin 2-ci və 3-cü misraları ilə qafiyələnmişdir. Göründüyü kimi, A.Abdulla klassik italyan sonetinin qafiyə prinsiplərindən məharətlə bəhrələnmiş, oktavada qafiyənin say məhdudluğuna poetik keyfiyyəti yüksəltmək naminə riayət etmişdir. Katrenlərdə cəmi 2 qafiyə mövcuddur və bunların hərəsi 4 dəfə təkrarlanır, qayıdır. Oktavada sonetin qafiyə prinsipinə tam riayət olunduğunun şahidi oluruq. Və bu qafiyə mükəmməlliyinin nəticəsində katrenlər arasında məna-məzmun bağlılığı çox qabarıq görünür.

Sekstinada 3 qafiyə mövcuddur. Bunların hərəsi 2 dəfə təkrarlanır. Bu da sonet poetikasının tersetlərdəki mükəmməl qafiyə prinsipinə tam uyğundur. Əgər ikinci tersetin 2 və 3-cü misraları birinci tersetin 1 və 2-ci misraları ilə həmqafiyə olsaydı bu, sonetə daha kamil bir qafiyə keyfiyyəti aşılamış olardı. Hərçənd ki, misra sonluqlarındakı sözlərin bir-birinə şəkilcə, səs tərkibi etibarı ilə «da» sonluqlarına görə oxşarlıqları var, lakin bu tersetlərarası qafiyələnmə üçün kifayət etmir. Tersetlərdə poetik fikrin inkişafı da ümumi bir süjet xətti üzrə öz dolğun ifadəsini tapır. Birinci tersetdə konkretləşən, ümumiləşən fikir sonuncu tersetdə sintez fazasında mükəmməl şair ideyasının, şair qayəsinin hasilə gəlməsilə yekunlaşır. Hasil olan poetik ideya sonetin fikir, ideya-məzmun bütövlüyünü mükəmməl qafiyə quruluşu ilə kamil şəkildə təmin edir.

Sonet sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə görə də maraq kəsb edir. Şair təkrirdən, onun anafora növündən məharətlə istifadə edir. Katrenlərdə «dünənlə bu günüm», «təzədən» ifadələri təkrarlanmaqla, şeirin poetik təsir gücünü, misraların emosionallığını da artırır, aşılanan ideyanın effektivliyini təmin edir. «Dünənlə bu günüm» ifadəsində dünənlə bu gün arasında yaradılan bədii təzad da məfhumların qarşılaşmasında və poetik təsəvvürün, psixoloji təsvirin ifadəliliyində mühüm rol oynayır. Birinci katrenin 4-cü misrasında «oyanar, hoylanar» sözlərinin daxili qafiyələnməsi də ekspressivliyə xidmət edir. «Gözümdən bağçaya-bağa şeh düşər», «Için-için yanıb külə dönərəm» və «Sonra da qanadsız yelə dönərəm» mübaliğələri, həqiqətən də lirik qəhrəmanın psixoloji durumunu, atasızlıq niskilini, həsrətini, onun ruhi vəziyyətini çox qabarıq, dolğun əks etdirir. Çünki bu sonetdə, S.Rüstəmxanlının A.Abdullanın şeirləri haqqında yazdığı bir məqaləsində qeyd etdiyi kimi "epik ifadə tərzi ilə sözün hissiyata qul olduğu zərif lirika qovuşur" [4, 388].

Bütün, qeyd etdiyimiz sənətkarlıq keyfiyyətləri sonetin uğurlu alınmasını və A.Abdullanın sonet janrında poetik potensiala və məharətə malik olduğunu göstərir. Bu sonet şairin poetik axtarışlarının səmərəli nəticəsidir.

Abbas Abdulla ilk sonetindən sonra da vətən, yurd sevgisinə aid, ana dilinə məhəbbət ifadə edən, həmçinin ata itkisindən doğan həsrətli, niskilli misralarını özündə əks etdirən sonetlər yazmışdır. Və o, bu sonetləri «Azərbaycan sonetləri» adı altında birləşdirərək oxucuların ixtiyarına vermişdir. Və bu nümunələr daha çox Şərq ənənələri ilə Qərb ənənələrinin sintezi xarakterini daşıyır. A.Abdulla yaradıcılığının məhz bu cəhətini nəzərə alaraq onun ukraynalı şair dostu İvan Draç

yazır: "...Abbas Abdulla poeziyasında Şərq ənənələri və nazimləşmiş Qərb qoşa yaşayır " [4, 388]. Lakin təəssüflər olsun ki, biz bu sonetlərdə şairin ilk sonetindəki sənətkarlıq keyfiyyətlərinin, poetik axtarışlarının davamını görmürük. Şair «Azərbaycan sonetləri»ndə qoşma janrının prinsiplərinə daha çox üstünlük verməklə Avropa mənşəli şeirin çərçivəsində də özünün yenilikçi məharətini nümayiş etdirmək istəmiş, bir növ Şərq qoşması ilə Qərb sonetinin kontaminasiyasına çalışmışdır. Lakin onun bu cəhdi sonet janrının daxili strukturunun pozulması, formal əlamətlərinin itməsilə nəticələndiyi üçün heç də istənilən effekti verməmişdir. Onun silsilə sonetləri qoşma janrının qafiyə quruluşunda yazıldığı üçün eyni sxemə malikdir və «Kəndə qayıtmaqdan yaman qorxuram» sonetinin əlvan, dolğun qafiyə xüsusiyyətlərinə və digər keyfiyyət göstəricilərinə bu nümunələrdə təsadüf etmirik. Sonetdən çox bu nümunələr qoşmanın elementlərini özündə birləşdirdiyi üçün hibrid janr təsiri bağışlayır.

Ümumilikdə A.Abdullanın sonetləri yaradıcı, poetik axtarışlara meylli olduğu üçün janrın inkişafına xidmət edən xüsusiyyətləri təcəssüm edən örnəklər kimi təqdirəlayiqdir.

Ədəbiyyat

1.Əsədullayev S.Q. Azərbaycan poeziyasında sonet janrı. Bakı:Mütərcim,2002,68s.
2.Əsədullayev S.Q. Azərbaycan poeziyasında sonet janrı // Azərbaycan, 2003, №6, s. 172-184.
3. Abbas A. Ağlı-qaralı dünya. Bakı: Gənclik, 1980, 68 s.
4. Rüstəmxanlı S. Bu, sənin xalqındır. Bakı: Şərq-Qərb, 1995, 680 s.
5. Həşimli H. Azərbaycan poeziyasında sonet və terset. Bakı:Elm,2003,312s.
6. Həşimli H. Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 444 s.
7. Həşimli H. Azərbaycan ədəbiyyatında Avropa mənşəli lirik janrlar: Fil.elm.dok. dis.avtoref. Naxçıvan, 2011, 58 s.

Э.М.Сафарли

Поиски новшества в сонетах Аббаса Абдуллы

Резюме

В статье внимание уделяется сонетному творчеству одаренного поэта Аббаса Абдуллы,относящегося к литературному поколению азербайджанской поэзии 60-х годов.Его стихотворение «Сонет» оценивается как первая удачная попытка в направлении создания «азербайджанского типа» этого жанра.

Также,комментируется идейно-тематические, профессиональные и структурные особенности «Сонет»а и в других образцах такого типа затронуты попытки на контаминацию жанра «гошма» в рамках сонета.

.

M.Safarli

Search of novelty in Abbas Abdullah's sonnets

Sammary

The article deals with the sonnet creation of Abbas Abdulla who was one of the talented representatives of Azerbaijan poetry in the 1960 s,his poet "Sonnet" is considered to be the first initiative in the forming of "Azerbaijan type" of this genre.

The idea-content structure,mastership specifics of the "Sonnet" are explained and in the frame of sonnet the contamination of the genre goshma has been dealt with other examples of this type.

Rəyçi: Tərlan Novruzov
ADPU-nin Folklor və qədim ədəbiyyat kafedrasının müdiri, filologiya elmləri doktoru, professor

AYGÜN HÜSEYNOVA

1950-60-cı İLLƏR ROMANINDA MİLLİ XARAKTER

Açarsözlər: xarakter, roman, əsər, problem, xalq
Ключевая слова: характер, роман, произведение, проблема,
Key words: character, roman, work, problem, folk

1950-60-cı illər Azərbaycan ədəbiyyatına yeni mərhələnin başlanğıcı kimi daxil olmuşdur. Həmin dövrlərdə yaradılan əsərlərdə insanın insana real münasibəti,mənəvi-əxlaqi problemlər, istehsalat prosesində zəhmətlə çalışan insanların qarşılıqlı münasibətləri ilə yanaşı milli xarakter yaratma problemi də öz bədii həllini tapmışdır. Həmin əsrlərdə yazılmış nümunələrdə biz bu xüsusiyyətləri aydın şəkildə görə bilirik. Həmin romanlarımız daha çox müasirliyə,milli xarakter yaratma probleminə və mənəvi əxlaqi məsələlərin həllinə geniş yer vermişdir.

Xarakter problemi çağdaş Azərbaycan nəsrinin ən önəmli problemlərindəndir. Məşhur yazıçı Elçin"Tənqid və nəsr" monoqrafiyasında "roman öz klassik arxitektonikasına sadiq qalacaqmı?" başlığı altındakı mübahisələrə qoşulmuşdur. Yazıçı Elçin xarakter problemini "ədəbiyyatın bədii-estetik keyfiyət göstəricisi " hesab edir. Məlumdur ki, azərbaycan nəsrinin inkişafı da real bədii metodla sıx şəkildə bağlı olmuş, xalq həyatını təsvir etmək,ictimai-tarixi gerçəkliyi əks etdirmək baxımından Azərbaycan nəsri xarakterlər yaratmaq yoluna üstünlük vermişdir. Bu dövrdə yazılmış əsərlər içərisində M.Hüseynin "Səhər" romanında əsas problemi xalqın inqilabi şüurunun oyanması və azadlıq mübarizəsi təşkil etsə də əsərdəki Bayram oəzmliyi,mübarizliyi,qəhrəmanlığı ilə,xalqa sıx bağlılığı ilə odövr inqilab hərəkatı iştirakçılarının xar akterik xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirmişdir. Yəni romanın əsas qəhrəmanının yolu inqilaba və qalibiyyətə doğru olmuşdur. Bayram yaşadığı kənddə yaşayışın dözülməzliyin canlı şahidi olduğu üçün şəhərə gəlir və inqilabi hərəkata qoşulur. Romanda təsvir edilən Bayram obrazı ilə müəllif Azərbaycan kəndlisinin mübarizəsini,dəyanətini və kənd camaatının mənəvi arxasına çevrilən qəhrəman xarakterini yaratmışdır. Eləcə də Bayramın anası Pəri və əmisi İsgəndərin obrazları ilə müharibədən sonrakı Azərbayan kəndlisinin milli tarixi əxlaqa söykənən xarakterini yaratmışdır. Romanda milli gerçəkliklə əlaqələnən cəhətlərin kölədə qalmadığını vurğulayan tənqidçi Akif Hüseynov "Müxtəlifliyin birliyi" kitabında belə yazır ki, milli konkretliyi obrazların, xarakterlərin ailə-məişət səhnələrində, xüsusən kənd həyatının təsvirində belə cizgilərə nisbətən rast gəlirik!

Mehdi Hüseynin "Qara daşlar" romanında da kənddən şəhərə yenicə gəlmiş gənc qəhrəman təsvir edilmişdir. Ancaq bu gənc Bayramdan fərqli olaraq Tahir şəhərdə buruq ustası kimi fəaliyyt göstərir. Yazıçı Tahirin xarakterində milli mənəvi əxlaqa söykənən yeni vətəndaş tipini yaratmışdır. Bu yeni əxlaq tərzinin insanların düşüncə və hərəkətlərinə hopmasını yazıçı Tahirin xarakterində gerçəkləşdirmişdir. Tahirlə anası Gülsənəmin, kolxoz sədri İmran kişinin münasibətlərində yaranmış gərginlik, Tahir-Lətifə münasibətlərindəki dramatizm Tahirin xarakterinə yüklənən və milli əxlaqa uyğun olmayan davranış və düşüncədən qidalanır. Lətifənin namuslu davranışı,qarşısıalınmaz sevgi və ehtirasdan uzaq olması,eləcə də yaşadığı

mühitin milli adət-ənənəsinə daim hörmətlə yanaşması,saflığı,hər zaman təmiz sevgiyə üstünlük verməsi həmin dövr Azərbaycan qadınının əxlaqi davranışa xas xarakterini ümumiləşdirmişdir. Əsərdə mədəni davranışı, humanistliyi, işində həmişə məsuliyyətli olması,gözəl ailə başçısı,öz fəhlələrinə qarşı hər zaman mülayim davranışı, insana bir varlıq kimi yüksək dəyər verən buruq rəhbəri kimi təsvir edilən Qüdrət İsmayılzadə obrazı ilə müharibədən sonra ölkəmizdə buruğa rəhbərlik edən şəxslərin real xarakterini yaratmışdır. Müəllif Mollayev surətini Qüdrət İsmayılzadə qarşılaşdırmışdır. Mollayev siyasi rejimin və manq! urt xara kterli əlaltıların nümayəndəsi kimi tənbəllik və pintiliyi xalqın qanından gələn bir xüsusiyyət hesab edirdisə, Q.İsmayılzadə natəmizliyin nə xalqın qanında olduğunu, nə də milli xüsusiyyətindən doğduğunu söyləyir. Mollayev qəddar siyasəti, yaltaqlığı, ikiüzlülüyü, qəddar zorakılığı və riyakarlığı ilə həmin dovrdə xalq arasından çıxıb vəzifə sahibi olan və xalqa mənəvi əzab verən insanların güclü xarakterini yaratmışdır.(2.225)

1950-60-cı illərdə yazilan əsərlər içərisində öz mövqeyini tutan əsər İsa Hüseynovun "Yanar ürək" dir. Əsərdə raykom katibi kimi təsvir edilən Sultan Əmirli güclü despotdur,özündənrazıdır,insanları özünə itaətə məcbur edi r,o cümlədən əxlaq qanunlarını pozaraq qardaşı oğlunun sevdiyi qızı zorlan özünə arvad etmişdir. O, rayonda yaşayan insanlara ağalıq edərək onların arzu və istəklərinə biganə yanaşmışdır. Beləcə əxlaqsız davranışı ilə rayon rəhbərlərinin daxili xarakterini yaratmışdır. Ancaq Səməd Əmirli obrazı ilə xalqın səsinə səs verən ,onların istəklərinə biganə qalmayan,rayondakı hərc-mərcliyi aradan qaldırmağa çalışan və insanların zəhmətini qiymətləndirən sadə rayon nümayəndəsinin bədii xarakterini yaratmışdır. (4.445)

1950-60-cı illərdə yazılan romanlar içərisində Ə.Vəliyevin "Çiçəkli" romani da təqdirəlayiqdir. Belə ki aparıcı qəhrəman kimi təsviredilən Əziz obrazı öz xarakteri ilə yaşadığı cəmiyyətdə qarşılaşdığı mənfi halları işıqlandırmışdır. Əziz öz xarakteri ilə C.Cabbarlının Yaşar obrazını xatırladır.Çünki hər iki qəhrəma ali təhsillidir, kənddən şəhərə oxumağa gəliblər,! oxuyub qurtardıqdan sonra yenidən kəndə qayıdaraq kənd camaatını qarşılaşdıqları çətin vəziyyətdən çıxarmağa çalışmışlar.Əziz şəxsi rahatlığı üçün yox insanlar üçün bu cür çətinliklərə dözürdü,lakin köhnəlik qalıqları, kəndin mövcud keçmiş adət-ənənəsi Əzizə imkan vermirdi ki,camaata kömək etsin. Deməli, romandakı Əziz obrazı ilə kənddən şəhərə gəlib ali təhsil alaraq xalqı, cəmiyyəti, ailəsi üçün faydalı işlər görməyə çalışan,ağıllı,savadlı, öz vətənini,xalqını dərin məhəbbətlə sevən müasir Azərbaycanlı gənclərimizin ümumiləşmiş bədii xarakterini yaratmağa çalışmışdırsa, kənddə Əzizin fəaliyyətinə mane olan elm və təhsildən bixəbər, cahil və məhdud dünyagörüşünə malik insanların real xarakterini işıqlandırmışdır.

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında dəyərli əsərlərdən biri olan "Böyük dayaq romanındakı üstəm kişi obrazı mərdliyi,kişiliyi, namusu, çalışqanlığı, işində məsuliyyətliliyi, sözündə hər zaman düz olan, ailəsinə hər zaman diqqətli olan insanların xarakterini canlandırmışdır.Onun əksi olan Yastı Salman isə namussuz, əxlaqsız, yalançı,fırıldaqçı və insanları doğru yoldan uzaqlaşdıran insanların xarakterini yaratmışdır. Əsərdəki qadın obrazı Maya isə hərəkətlərində əxlaq normalarına zidd getdiyi təsvir edilsə də,əslində namusu, isməti, zəhmətsevərliyi, çalışqanlığı, saflığı və zahiri görkəmi ilə əsl Azərbaycan qadınının milli xarakterini yaratmışdır.

Məşhur roman ustadı İsmayıl Şıxlı öz əsərləri ilə ədəbiyyatımıza yeni-yeni obrazlar və müasir xarakterlər gətirən sənətkarlardan biridir.Beləcə o,"Ayrılan yollar " romanında müasir xarakterlər qalereyasını yaratmağa nail olmuşdur. Əsər şəxsiyyətə pərəstişin ilkin qamçılanmış, üarçılıqdan,boş hay-küydən uzaq ilk Azərbaycan romanı kimi qələmə verilmişdir.Bir kənddə,bir torpaq üstündəyaşayıb çalışanların yolları ayrılır.Bu ayrılığa səbəb insanın təbiətindəki naqislik,dünya malına tamahdır, halal əməyə,düzlük və doğruluğa olan münasibətdir. Buna görə də yazıçı bu romanda iki xarakteri və iki həyata baxışı qarşılaşdıraraq təsvir etmişdir. Eqoist, şöhrətpərəst, adamları qorxu ilə özünə tabe edən,zorakı Kosaoğlu surətində müharibə dövrü və müharibədən sonrakı illərdə kolxozlara rəhbərlik edən sədrlərin ümumiləşmiş xarakteri cəmləşmişdir. Yazışı onun simasında,şəxsində həmin dövrün kolxoz rəhbərlərinin düşüncələrini,həyata,insana münasibətini ustalıqla açа bilir. Müəllif sərt,rəhmsiz, hiyləgər, ikiüzlü, şəxsi mənsəb yolunda əlindən gələni əsirgməyən kolxoz rəhbərlərinin canlı bədii xarakterini yaratmışdır Əsərdəki İmran yaşadığı cəmiyyət, ldığı təhsil, qazandığı dünyagörüşü əqidəli, dönməz, ziddiyyətlə barışmayan insanların xarakterini canlandırır.

Romanda təsvir edilən qadın surətləri isə təmiz əxlaqa,davranışa,həyat tərzinə qayğıkeş və fədakar Azərbaycan qadını və anasının canlı bədii xarakterini yaratmışdır. Əsərdəki Nərgiz, Tükəzban və s.qadın obrazları yaşadıqları cəmiyyətin milli adət-ənənələrinə sadiq, qəlbində övladına sonsuz sevgi bəsləyən,bütün ömrünü övladlarına həsr etmiş anaların,təmiz sevgi ilə sevən,zəhmətsevər,sadə kənd müəllimlərin real bədii xarakterini ümumiləşdirmişlər. Buu romanda yazıçı milliliyi təkcə kəndin etnoqrafiq, adət-ənənə zəminində,dünənlə bağlı əlamətlərində təsvir etmir,başlıcası onu milli xarakterdə arayır,milli xarakterin bu günü kimi təsəvvür edir.

Yazıçı bu romanda cəmiyyətdə mövcud ola vəziyyəti təsvir etdiyi qəhrəmanların simasında üm! umiləşdirməyə çalışmışdır. Əsərdə Kosaoğlu ilə İmran arasındakı konflikt təkcə təsərrüfat sahəsində baş verdiyindən xəbər vermir,eləcə də cəmiyyətin öz daxilində də iki bir birinə zidd xarakterlər qarşılaşdırılır. Həqiqətən də yazıçı romandakı hər bir personajı öz milli xarakterik xüsusiyyətlərilə təsvir etmişdir. Dövrün istehsalat qəhrəmanlarına xas cüzi açıq, ritorik cəhətləri çıxmaqla İmran bir xarakter kimi milli, tipik və fərdi keyfiyyətləri baxımından yazıçının yaratdığı uğurlu obrazdır. Ümumiyyətlə, İsmayıl Şıxlı bu əsərdə mükəmməl milli xarakterlər yaratmağa nail olmuşdur.

Beləliklə bu əsər yazıçı üçün roman məktəbi və xarakterlər yaratmaq səriştəsi olmuşdur. Bu xarakterlər vasitəsilə yazıçı müasirliyin bütün problemlərinə toxunmuşdur. (3.181). Müasir dolğun obraz və xarakterlərə İ Əfəndiyevin 50-60-cı illərdə yazdığı əsərlərdə də rast gəlirik. Xalq, vətən, cəmiyyət. Insanlıq qarşısında mənəvi borca fəal münasibət onun qəhrəmanlarının daxili aləmini müəyyən edir. Onun roman qəhrəmanları ülvi məqsədləri,mübarizliyi, xarakterlərinin bütövlüyü. yaçadığı hiss və duyğuların təbiiliyi baxımından ədəbiyyatda oxucular arasında öz bədii vüsətini tapmışdır. Həmin əsərlərdən biri "Söyüdlü arx" romanıdır. Romanda geniş təsvirə malik obraz Nuriyyədir. Nuriyyə şəhərdən kəndə gələrək mədəni quruculuqla məşğul olan gənc aktrisadır. Ancaq kənddə kitabxana müdiri kimi fəaliyyət göstərir. Onun ən böyük uğuru kənddə unudulub qalmış,toz başmış kəndin kitabxanasını yenidən işlətmək idi. Onun əsas məqsədi kənd camaatını kitabxanaya və mü-

taliəyə cəlb etməkdir Doğrudur, başlanğıcda ona çox mane oldular. Yazıçı Nuriyyə obrazı ilə kənddə kitabxana və məktəb təhsili vasitəsilə insanlar aras! ında ma arifləndirmə aparan kənd müəllimlərinin və bir qrup şəxslərin canlı və dolğun xarakterini yaratmışdır. "Körpüsalanlar " romanında da müəllif Səriyyə və Adil surətləri ilə fərqli xarakterlər yaratmışdır. Səriyyə ali təhsilli gənc qadın olsa da davranışında səhvlərə yol vermiş,ailəsi olduğu halda buldozerçi Qəribcanı sevir. Səriyyənin zəif cəhəti onun həm ailədə,həm də cəmiyyətdə sərbəstliyidir.O, ailəsində özünə qarşı diqqət və qayğını,saf sevgini görmədiyindən ailəsindən uzaqlaşır və ailəsindən ayrılır. Yazıçı bu romanında Səriyyənin simasında ailə-məişətdə daxili boşluqların olduğunu və məcburən bu vəziyyətdən istifadə edib,düşünmədən ailəsini itirən və bədbəxt olan qadınların real xarakterini canlandırmışdır.

Əsərdəki Adil obrazı ilə eqoistliyi, vəzifəpərəstliyi, ailəsinə qarşı laqeydliyi,qadını Səriyyənin saf sevgi və məhəbbətinə soyuq münasibəti həmin dövrdə yaşayan ailə başçısının ,o cümlədən şəhərli gəncin daxili xarakterini yaratmışdır. Həmin xarakterlər vasitəsilə biz müharibədən sonra yaşayan insanların, kənd camaatının bədii xarakterini təsvir etmişdir.

Biz hazırki dövrümüzdə və cəmiyyətimizdə də yuxarıda qeyd etdiyim xarakterlərə tez-tez rast gəlirik. Düşünürəm ki ,bu xarakterlər vasitəsilə bizim daxili dünyamız, mənəvi-əxlaqi davranışımız, həyat tərzimiz, ailə-məişətdəki münasibətlərimiz işıqlandırılır.

Ədəbiyyat

1.Elçin, "Tənqid və nəsr"monoqrafiyası 1945-65
2.M.Hüseyn.Seçilmiş əsərləri. 10-cu cild.
3.Şıxlı İsmayıl.Namərd gülləsi.Bakı, "Yazıçı"1991
4.M.Arif. Seçilmiş əsərləri. I cild!
5.T.Əlişanoğlu. Mirzə İbrahimovun 100 illiyinə

A.Huseinova

In the novel 1950-60 s international character

Summary

In the novel 1950-60s international character Characters which are different from one another were created in Modern Azerbaijan Literature. The heroes of the novels written in 1950-60s helped to show a man's character. We meet perfect characters just in the novels of this period.Modern characters brought great success to every writer. The characters in the novels written in 1950-60s inclined to modernity much more. The characters in these novels differ with their complexity. The images described in the novels of 1950-60s revived separate national characters. Literary characters generalize our period, society and life conditions

А.А.Гусейнова

В 1950-60 годах национальные характеры

Резюме

В 1950-60 годах национальные характеры В современной Азербайджанской литературе созданы разнообразные характеры. Герои романов которые были написаны в 1950-60 годах, помогли открыть характеры человека. Именно в этих временах встречается превосходными характерами.Современные характеры приносит большой успех каждому писателю. В 1950-60 годах характеры больше похожи на характеры современных людей. Художественные характеры сбобщает наши времена, обшества и жизнедеятельности.

Rəyçi**:** Baba Babayev
f.e.d., dosent

А.ГАХРАМАНОВА
Бакинский славянский университет
ayka10_6@hotmail.com

НЕСООТВЕТСТВИЕ ЛЕКСИЧЕСКИХ СУБСТИТУТОВ В ПЕРЕВОДЕ НА СЕМАНТИЧЕСКОМ И ИДЕОЛОГИЧЕСКОМ УРОВНЕ КАК ФАКТОР ИЗМЕНЕНИЯ СМЫСЛА

Ключевые слова: вертикальный контекст, идеология, коннотация, интерпретация
Açar sözlər: şaquli kontekst, ideologiya, konnotasiya, yozum
Key words: upright context, ideology, connotation, interpretation

В настоящей статье предметом нашего исследования является характер влияния неточного выбора субститутов на трансформацию текста в процессе художественного перевода. Объектом исследования является русский перевод романа Дж. Ле Карре «Русский отдел».

“And she had that rare quality which Landau in his flowery way liked to call the Class That Only Nature Can Bestow” (1, 17).

«И у нее было то редкое качество, которое Ландау с присущей ему витиеватой манерой называл Достоинством, Коим Может Наградить Только Природа» (2, 34).

В данном фрагменте обнаруживаются неточности, носящие как концептуальный, так и стилистический характер. Сопоставительный анализ подлинника и перевода позволяет также предположить некоторое фоновое или культурологическое различие, которое вполне может быть обозначено и как когнитивное.

В оригинале, например, использовано слово *flowery*, однозначно подчеркивающее приверженность Ландау, или его пристрастие, к выспренному, торжественному, приподнятому тону. Иными словами, Ландау любил высокопарные выражения.

В переводе в качестве субститута *flowery* избрано прилагательное *витиеватый*. Прежде всего, в семантической структуре лексемы *витиеватый* выделяются такие семантические множители, как «замысловатый», «сложный», «не совсем понятный». На первый взгляд, это слово эквивалентно своему английскому предшественнику, однако, если *flowery* нейтрально, то *витиеватому* всё же присуща некоторая сниженность. Видимо, отрицательная коннотация этого слова связана с представлениями о напыщенности. Интересно, что словари не отмечают этот факт, хотя сама семантизация, представленная в статьях, обнаруживает сниженность. Например, в Словаре С.И.Ожегова слово *напыщенный* описывается следующим образом: «НАПЫЩЕННЫЙ 1. Преувеличенно важный, гордый. *Н. вид*. 2. О речи: чрезмерно торжественный, украшенный. *Н. стиль, слог*» (3, 388). На семном уровне отрицательная коннотация присутствует в конфигурациях «преувеличенно важный» и «чрезмерно украшенный». Что касается представления о напыщенности, то указание на него содержится в статье на лексему *витиеватый* в четырехтомном (малом)

академическом Словаре русского языка, хотя и отсутствует в Словаре С.И.Ожегова. Например: «ВИТИЕВАТЫЙ Лишенный простоты, напыщенный, цветистый» (4, 178).

Может возникнуть возражение такого рода, что указанное в данной статье слово *цветистый* как раз является эквивалентом английского *flowery*, причем, что особенно важно, на уровне внутренней формы. Однако подобное возражение было бы не совсем корректным, поскольку субститутом *flowery* является в тексте перевода не *цветистый*, а *витиеватый*. Кроме того, *цветистый* в статье на *витиеватый* представлено в качестве своеобразного семантического множителя. Дело в том, что семантизация в МАС (Малый академический словарь) состоит из трех элементов, которые, на наш взгляд, неравноправны. Так, конфигурация «лишенный простоты» соответствует по своему характеру дефиниции, в то время как «напыщенный» и «цветистый» сами по себе, т.е. вне дополнительной семантизации, ни о чем не говорят.

Подводя итоги проведенному семантическому анализу, можно еще раз отметить, что русское слово *витиеватый* обнаруживает некоторый негативный коннотативный элемент (хотя это и не отмечается словарями), в то время как английское *flowery* лишено подобного оттенка. Еще одно различие характера, на наш взгляд, заключается в том, что *витиеватый* очень часто означает и «не совсем понятный», «не удобопонятный». Английское *flowery* же просто сигнализирует об «украшениях речи».

Интересно, что слово *витиеватый* в русском переводе задает и соответствующую стратегию. Так, фраза, призванная послужить примером пристрастия Ландау к витиеватости, и действительно оказывается витиеватой: «Достоинством, Коим Может Наградить Только Природа». Эту витиеватость, т.е напыщенность и неоправданную торжественность, в тексте создают вполне конкретные элементы. С одной стороны, устаревшее и стилистически высокое (но совершенно здесь не уместное) местоимение *коим*. С другой стороны, слово *наградить*, поскольку, если речь идет о врожденных качествах, то, следовательно, не о награде, а о даре. Кстати, английское *bestow* и означает не столько «награду», сколько «дар» и именно «природный дар», «дарование».

Более существенным является несоответствие английского *class* русскому *достоинство*. Когда мы говорим о несоответствии, то вполне отдаем себе отчет в том, что переводчики старались подыскать эквивалент английского слова и, разумеется, при этом опирались на узуально существующие значения слов. Именно на фоне подобного соответствия и представляется выпукло несоответствие. Дело в том, что английское *class* в данном контексте скорее соответствует таким концептам, как «шарм», «порода». Обозначая указанное качество в русском переводе как *достоинство*, переводчики, конечно же, не ошибаются. Однако в этом случае имеет место конкретизация и тем самым своеобразное принижение самого указанного достоинства. В Словаре Ожегова слово *достоинство* зафиксировано в четырех значениях, ни одно из которых, на наш взгляд, не соответствует английскому *class*: «ДОСТОИНСТВО 1. Положительное качество. 2. Совокупность высоких моральных качеств, а также уважение этих качеств в самом себе. 3. Стоимость, ценность денежного знака (спец.). 4. То же, что титул (устар.). Графское д.» (3, 180).

Из представленных четырех значений три не подходят совершенно. Остается первое значение: «положительное качество». Но это значение настолько абстрактно, что только в случае ситуативной конкретизации может быть понятным. Следовательно, оно резко отличается от английского понятия, поскольку в подлиннике имеется в виду вполне конкретное явление.

Английское слово, во-первых, носит разговорный характер, во-вторых, означает «класс, высокое качество; шик, блеск». Например: There's not much class about her. — Ей не хватает шика. Real class your sister is. — Твоя сестра просто блеск. - no class. Syn: distinction , excellence , style (5).

Таким образом, *class* от *достоинства* отличается не просто конкретностью и определенностью, но также и экспрессией. Отмеченные признаки позволяют констатировать, что русский перевод является не совсем удачным. Он проигрывает в сравнении с подлинником как в концептуальном отношении, так и в коннотативном. Вообще такая, казалось бы, верная субституция совершенно смещает акценты, поскольку совершенно игнорирует культурный фон. Будучи максимально отвлеченным понятием, *достоинство* как раз в силу отвлеченности ни о чем не говорит. Английское *class* в свою очередь насыщено историко-культурным содержанием, характер которого и определяет уровень экспрессии. Следовательно, снижение уровня экспрессии в переводе плохо не само по себе, оно является результатом совсем другого явления, а именно неверной субституции.

Перевод можно интерпретировать и иначе. Так, в оппозиции *class* /*достоинство* первый член является маркированным. Он обнаруживает семантико-стилистический остаток, который носит концептуальный характер и непосредственно связан с представлениями англичан о людях, их внешности и духовности.

“The strength in her, he decided, came neither from bravado nor insanity but from conviction” (1, 17).

«Сила этой русской, решил он не в браваде, не в безумии, а в глубокой убежденности» (2, 34).

На наш взгляд, перевод неточен как информационно-семантически, так и идеологически. Первое обнаруживает себя, с одной стороны, в несоответствии арифметически выделяемых единиц оригинала единицам, непосредственно составляющим, перевода. С другой стороны, текст искажен в информационном отношении. Например, в переводе местоимение третьего лица женского рода заменяется прилагательным *русская*. Информационная неточность носит более глубокий характер. Так, в оригинале «сила» и ее источник четко разграничены. Сила – это нечто, определенное качество, причину и истоки которого следует искать и найти. В переводе сила и ее причина сливаются, отождествляются: сила=браваде или безумию, или не=равна браваде, безумию. В оригинале *strength came*, где именно *came* чрезвычайно нагружено семантически.

Идеологическое несоответствие, возможно, и не осознается переводчиками. Осознанно или неосознанно, заменяя местоимение на *русская*, переводчики значительно повышают уровень экспрессии текста. Причем эта экспрессия непосредственно носит идеологический характер. Почему мы утверждаем,

что это может быть и неосознанно. Потому что *русская* здесь не просто прилагательное, носящее стилистически нейтральный характер, а, напротив, чуть ли не эпитет, синонимичный таким словам, как *мужественный, стойкий, самоотверженный*. Слово *русский* в данном контексте актуализирует огромный пласт фоновой, историко-культурной информации, от Мальчиша-Кибальчиша до Зои Космодемьянской. Ее сила в убежденности, потому что она русская. Такое представление о русскости характеризует русское сознание и с позиций адресанта и с позиций адресата. Иными словами, *другой* думает о русских и их силе так же, как и русский. Вопрос в том, изменяя подобным образом текст, смеются переводчики над собственными национально-ментальными стереотипами, или делают это бессознательно?

Другая важная деталь, идеологически усиливающая перевод по сравнению с подлинником, связана с конфигурацией *глубокая убежденность*. Так, в подлиннике использована лексическая единица *conviction*, которая определяется как «убеждения, взгляды». Совершенно неоправданное усиление смысла за счет прилагательного *глубокая*, столь же оправдано с точки зрения языковых штампов. Причем важно помнить, что сами такого рода штампы также идеологически окрашены. Дискурс о русскости, несгибаемости, принципиальности, большевизме как одно из устойчивых словесных комплексов включает и словосочетание *глубокая убежденность*. Более того, штампом или языковым стереотипом в рассматриваемом контексте является конфигурация русская+глубокая+убежденность. Всего этого ни на концептуальном, ни на языковом уровне нет в подлиннике. Таким образом, переводчики делают текст русским не только на языковом уровне, но и на уровне идеологическом. Именно поэтому встает вопрос о степени осознанности перевода. Иными словами, если выбор романа Ле Карре для русского перевода квалифицировать как идеологически осознанный, то перевод данного фрагмента придется признать не соответствующим данной идеологической стратегии.

“In spite of glasnost and supposed liberalism of new guidelines, my friend’s novel cannot yet be published in the Soviet Union” (1, 18).

«Несмотря на на гласность и пресловутый либерализм новых установок, роман моего друга пока еще не может быть опубликован в Советском Союзе» (2, 35).

Не совсем ясно, насколько соответствует лексема *пресловутый* английскому слову *supposed*. Следует отметить, что эти два слова отличаются как по значению, так и по возможностям историко-культурной интерпретации. Именно поэтому необходимо было перевести *supposed* как *предполагаемый*.

В Словаре Ожегова слово *пресловутый* дается в следующем значении: «ПРЕСЛОВУТЫЙ (неодобр.). Широко известный, нашумевший» (3, 583).

В семантической структуре слова *пресловутый*, на наш взгляд, центральным элементом является именно отрицательная коннотация, обозначенная в Словаре как *неодобрительное*. Это слово как семантема структурируется не такими множителями, как «очень», «известный», «о котором много говорят» и т.п., а именно негативным, пренебрежительным отношением к тому,

что является «широко известным». Английское *supposed* является совершенно нейтральным.

Фоновая или историко-культурная интерпретация также резко разводит слова *supposed* и *пресловутый*. Более того, с точки зрения глобального вертикального контекста дифференцируются не только и не столько слова, сколько стоящие за ними понятия.

Английское слово и соответствующее понятие «предполагать» означает, что гласность являлась в те годы необходимостью. В контексте актуализируется такая сема, как «ожидать», т.е. «вопреки ожиданиям, несмотря на изменение политического климата в стране». Следовательно, не гласность является ложной и мнимой, а несмотря на существование этой гласности, роман не может быть опубликован.

Совершенно иную тональность и в конечном счете стратегию интерпретации задает русское слово *пресловутый* в переводе. Отрицательная коннотация, присущая этому слову, определяет и характер актуализируемой фоновой информации. Точнее, навязывает тексту отрицательную коннотацию. Текст приходится интерпретировать следующим образом: «никакой гласности не существует, существует только шумиха и ложь вокруг соответствующих лозунгов».

Таким образом, глубинное несоответствие слов *пресловутый* и *supposed* на столь же глубинном уровне смещает акценты и тем самым искажает текст.

Литература

1. 1. Le Carré J. The Russia House. London: Hodder & Stoughton Ltd, 2006.
2. Ле Карре Д. Русский отдел // Иностранная литература, 1990, № 5, 31-78.
3. Ожегов С.И. Словарь русского языка. М.: Русский язык, 1990.
4. Словарь русского языка в 4-х томах. Том 1.: М.: Русский язык, 1981.
5. ABBYY LINGVO×3.

A. Qəhrəmanova

Leksik substitutlarin semantik və ideoloji səviyyədə uyğunsuzluqlari məzmunun dəyişmə amili kimi

Xülasə

Məqalə bədii tərcümədə leksik substitutların uyğunsuzluğu probleminə həsr olunub. Təhlilə ingilis yazıçısı J. Le Karrenin “The Russia House” romanı cəlb olunub.

Təhlil göstərdi ki, tərcümə ideoloji baxımdan rus mədəni-tarixi mühitinə yaxınlaşdırılır. Əksər hallarda leksik substitutların yanlış seçimi mətnin konnotasiyasını dəyişir.

A. Qahramanova

Semantic and ideological disparity of lexical substitutes in translation as factor of change of meaning

Summary

The article deals with the disparities of lexical substitutes in fictional translation. The novel "The Russia House" by English writer J. Le Carre is drawn to the analysis.

The analysis revealed that the translation was brought closer to the Russian cultural and historical environment in terms of ideology. Often the false selection of lexical substitutes changes text's connotation.

Rəyçi: Nidə Məmmədxanova
professor

VƏFA İSMAYILOVA
AMEA Nizami adına
Ədəbiyyat İnstitutunun doktorantı

MİRZƏ FƏTƏLİ AXUNDZADƏNİN ƏDƏBİ GÖRÜŞLƏRİNDƏ TÜRK POEZİYASININ DƏYƏRLƏNDİRİLMƏSİ

Key words: M.F.Akhundzade's theoretical views, the West – Russia – Turkey – Azerbaijan, M.J.Rumi, on poetry and prose

Açar sözlər: M.F.Axundzadənin nəzəri görüşləri, Qərb-Rusiya-Türkiyə-Azərbaycan, M.C.Rumi, nəzm və nəsr haqqında

Ключевые слова: М.Ф.Ахундзаде, критическое отношение , тюркская поэзия, Низами, Руми, Фузули.

Cəmiyyət tarixinin müxtəlif tipli təkamüllərindən bəllidir ki, ömrü yüzilliklərlə ölçülən ictimai quruluşlar maddi və mənəvi güclərinin ehtiyatlarını istifadə edib tükətdikdən sonra qanunauyğun şəkildə öz yerlərini daha mükəmməl, təzə ruhlu mədəni başlanğıcların əsasına verməklə, bunların yaşamları üçün yeni zəmin yaradır. Həmin inkişaf qanunauyğunluqları qabarıq və eyni zamanda dərin səviyyədə, Qədim Şərq və Qərb (Avropa) dünyalarının mədəni həyatlarında ardıcıllıqla təkrarlanmışdır. Qədim Hind, Çin, Misir, Babil və s. mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri və son olaraq da Avropa mədəniyyətinin başlanğıcı və beşiyi hesab edilən "Ellin-Yunan" dünyasına açıq nüfuzu vicdanlı elm dünyasında birmənalı şəkildə qəbul edilmiş gerçəklikdir. Həmin təsirlərin sonu olaraq Yaxın Şərqdə yaranıb genişlənmiş, dünyəvi deyilən dinlərin – xristianlıq və islamiyyətin tarix səhnəsinə çıxması ilə, bu ruh dünyalarının və yaratdıqları mədəni dəyişikliklərin Avropa ruhu üzərindəki izlərinin yeni eranın əvvəlindən başlayaraq müasir dövrədək davam etməsi də danılmaz həqiqətdir.

Təəssüflə qeyd edilməlidir ki, dünya mədəniyyətində hər nə qədər ənənələr alıb-verilməklə zənginləşmə getsə də XIX əsrdən başlayaraq istər Azərbaycan, istərsə də Türkiyə coğrafiyasında yaranan ədəbiyyat və mədəniyyət adətən Qərb tərzli bir hadisə kimi izah olunmuşdur. Tədqiqatçılar qərbdən gələn ənənənin yaşama mücadiləsində sintezləşmə prosesini bir o qədər də diqqət mərkəzində saxlamamışlar. Bu cür yanlış görüşlərə qarşı tənqidi münasibətlərlə də rastlaşırıq. (10,5-6)

İnsan və bəşəriyyətin təkamülünü səciyyələndirən dəyişilməz bir ölçü vahidi var ki, insansız cəmiyyət, cəmiyyətsiz də insan mümkün deyil. Yəni insanı daxil olduğu cəmiyyət, mühit yetişdirib kamilləşdirir, təkrar olaraq da həmin insan və insanlar üzvü olduğu cəmiyyətin daha mükəmməl gələcəyi üçün təsiredici gücə çevrilirlər. İstər tarixi-siyasi, istərsə də ədəbi-mədəni cəhətdən olsun, bəşəriyyət tarixinin mütərəqqi dərəcəli hər hansı dövrünün yaranmasını və ya hər hansı tarixi şəxsiyyətin yetişməsi səbəblərini yaradan cəhətləri dərk etmək üçün, sözsüz ki, həmin səviyyəni yetişdirib yaradan şərtləri incələyib dəyərləndirməliyik.

XIX əsrin ilk yarısında Azərbaycanda xanlıqların dağınıqlığı və İranın Rusiyadan zəifliyi bu bölgənin işğal zonasına çevrilməsi ilə nəticələndi. Belə bir ziddiyyətli şəraitdə Azərbaycanın vətənpərvər övladları, təbii ki, daha gərgin vəziyyətdə idilər. Rus çar hakimiyəti özü ilə bərabər üsul-idarədən başlamış

təhsil, mədəniyyət, məişətə qədər bir çox dəyişikliklər gətirmişdi. Onlar dəyişmələrin özlərinə yaxın olan erməni və gürcülərdən daha çox yerli türk-müsəlmanlar arasında yayılmasına maraqlı idilər. Çünki bu dəyişikliklər onların təsir altına alınmasına yardım edirdi. Yerli ruhanilərin və xan-bəy nəslindən olanların xalqa təsirini azaltmaq üçün bu sahədə xüsusi siyasət yürüdür, onları sıxışdırır, əvvəlcədən hakimiyyətləri olmayanlara müəyyən güzəştlər edərək onlardan saxta bəy və ruhanilər düzəldərək öz tərəflərinə çəkirdilər. Çar Rusiyasının bu siyasəti dövrün ədəbiyyatında, xüsusən də S.Ə.Şirvaninin satiralarında öz tənqidi ifadəsini çox gözəl tapmışdşır.

Azərbaycanda, eyni zamanda Osmanlı imperiyasında elm, təhsil, ədəbiyyatda köhnə ənənələr davam etməklə bərabər, qərb, rus düşüncə tərzinə uyğunlaşmış yeni təfəkkür tərzi formalaşırdı. XIX əsrdə klassik Şərq ədəbiyyatı, eləcə də xalq yaradıcılığının bütün sahələri hələ də öz təsirini və yaranışını qoruyub saxlamaqda idi. Maraqlı idi ki, cəmiyyətdə baş verən hadisələr fonunda klassik istiqamətdə və xalq ədəbiyyatında hətta irəliləyiş müşahidə olunmaqda idi. Bu o demək deyildi ki, işğalçı güclər klassik irsin və xalq yaradıcılığının inkişafına şərait yaradırdılar. Səbəb dövrün ziddiyyətləri ilə bağlı idi. Dövrün məşhur şairləri Nigari, Natəvan, S.Ə.Şirvani, Nəvvab, Q.Dərbəndi və bir çox başqaları yüksək səviyyədə klassik irsi yaşadır, Aşıq Musa, Aşıq Məhəmmədhüseyn, Aşıq Alı, Aşıq Məhəmməd, Aşıq Ələsgər kimi söz ustaları saz-söz sənətini daha da inkişaf etdirirdilər.

Artıq qərb baxış tərzi yönündə maarifçilik də cəmiyyətin yeni fikirli ziyalılarının yaradıcılığı ilə kök atmaqda idi. Abbasqulu ağa Bakıxanov, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Qasım bəy Zakir və məsləkdaşları tərəfindən ədəbiyyatımıza rüşeymləri gətirilən maarifçilik Mirzə Fətəli Axundov tərəfindən daha kəskin dönüşlə irəlilədi və H.B.Zərdabinin ətrafına topladığı yeni qüvvələr və onların tərəfdarları ilə hərəkat halını aldı. Bu hərəkatda XIX əsrdə klassik irsin müəzzəm davamçısı Seyid Əzim Şirvaninin də xüsusi xidmətlərinin olması o dövrdə yenilişmənin təbii proses kimi qaşılanmasının əsas göstəricilərindəndir. Lakin heç də bütün ziyalılar Seyid Əzim kimi keçmiş və yenini uzlaşdırmağa çalışmırdı. Bu cür uzlaşdırma cəhdləri İsmayılbəy Qasir, Məhəmməd Tağı Sidqi kimi ziyalıların da fəaliyyətlərində müşahidə olunmaqda idi. Lakin keçmiş və yeni arasında daha çox cəbhələşmə müşahidə olunmaqda idi. Sırf ədəbi yaradıcılıq ölçüləri ilə hər iki bölünməni qiymətləndirsək, hər biri öz ruhuna uyğun olaraq təkamül prosesi keçirməkdə idi, ancaq XIX əsrin sonlarında və XX əsrin əvvəllərində qədim ənənəvi sahənin bəzi qollarında durğunluq yaranır, maarifçi istiqamət isə möhkəm əsaslarla daha da inkişaf edir və yeni cərəyanların formalaşmasında zəmin rolu oynayır, sosializm dövrü ərəfəsində və sosializm dövründə tamamilə fərqli yeni ruh olaraq gerçək sənətdən uzaqlaşmağa xidmət edir. Necə ki realizmin və qərb yönümlü fərqli ədəbi cərəyanların təməli XIX əsrdə atılır, eləcə də sosialist realizmi metodunun yeni, fərqli insan yetişdirmək və keçmişi insanların beynindən yumaq kimi siyasi-metodoloji mahiyyətinin də rüşeymləri elə maarifçiliyin içərisindən cücərməyə başlayır. Bu mənada maarifçi realizmin ədəbi-mədəni fikir tariximizdə oynadığı rol çox mühümdür. Onu da nəzərə alsaq ki, maarifçi realizmin bütün parametrləri ilə ədəbiyyatımıza gəlişi Mirzə Fətəli Axundovun yaradıcılığı ilə təmsil olunur o zaman bu yaradıcılığın

hələ bir çox istiqamətdən təhlilə cəlb olunmasına elmi tələbat uzun müddət davam edəcəkdir.

Sosialist realizminin maarifçi realizmlə doğmalığındandır ki, sovet tədqiqatlarında onun bolşevizm ideologiyasına uyğunlaşdırılması problem törətməmiş və sosializm ondan ideoloji baza kimi faydalanmışdır.

Bolşevizm ideologiyasının ciddi təsiri altında olan sovet ədəbiyyatşünaslığında kökləşmiş düşüncələrdən biri budur ki, yenilikçilik ideyaları Qafqaz və Orta Asiyaya rus işğalının gətirdiyi mütərəqqi ruh halıdır. Bu yanlış fikir sovet dövrü tədqiqatlarından aparıcı xətt kimi keçir və realizmin də inkişafı birbaşa rus ədəbiyyatının təsiri kimi izah olunur. (17;18) Rus ədəbiyyatşünaslığının realizmə aid tədqiqatları isə heç də hər şeyin üst-üstə düşmədiyini göstərir. (19) Bunun yalnışlığını rus işğalı olmayan Şərq ölkələrində, bizə yaxın olan Osmanlı və İran dövlətlərində baş verən yeniləşmələr sübut edir. (9,16-26) Rusiya işğalı olmasaydı belə xalqın mütərəqqi fikirli ziyalıları dünyada gedən yeniləşmə, elm və texnologiyanın inkişafı məsələlərinə biganə qalmayacaqdı. İlk maarifçilər kimi tanıdığımız Abasqulu Ağa Bakıxanovun, İsmayıl Bəy Qutqaşınlının Qərbə çıxışı Rusiya vasitəsilə olsa da onların yaradıcılıqlarında hər hansı bir rus ədəbi-mədəni hadisəsinin təsiri duyulmur. Əgər işğalçılıq amili olmasaydı belə Abbasqulu Ağa Bakıxanov, İsmayıl Bəy Qutqaşınlı, M.Cəfər Topçubaşov, Mirzə Kazım bəy və s. kimi dövrün imkanlı ailələrinin övladları sözsüz Qərbi yenə də tanıyacaq və Şərqin geriləməsinin qarşısını almaq üçün dünyadakı yeniləşmələr fonunda yollar arayacaqdılar. Necə ki, Osmalı dövlətində İbrahim Şinasi, Namiq Kamal, Əbdülhəq Hamid, Recaizadə Əkrəm və bir çox başqaları hər hansı bir işğal olunmuş dövlətdə yaşamadan bunu etdilər. Yeniləşmədə Rusiya amilinin oynadığı rol milli mədəniyyətimizə müsbətdən bir çox baxımdan öz mənfi təsirini göstərdi. Bunu daha aydın şəkildə Axundovun yaradıcılığında izləyə bilərik. Ədəbiyyatımıza yeni mərhələnin memarı kimi daxil olan Mirzə Fətəli Axundov müasirləşmənin ədəbi hadisə kimi formalaşmasında böyük cəsarət və fəaliyyət göstərmişdir. Dünyada gedən elmi-texniki tərəqqi və ədəbi dəyişmələri zamanında həssaslıqla qarşılayan ədib zamanın mədəni sifarişini yüksək hazırlıqla cavablandırmışdır. Təəssüf ki bu sifarişlər içərisində Rusiyanın da maraqları var idi. Çarizmin məmuru olan Axundov bir sıra milli əhəmiyyətli hadisələrə yad baxışların təsiri ilə yanaşmışdır. Bu cür yanlışlıqların bir təzahürü də Axundovun ədəbi-tənqidi görüşlərində, türk ədəbiyyatına münasibətdə üzə çıxır. Onun bu haqda fikirləri öz ifadəsini əsasən "Nəzm və nəsr haqqında" və "Mollayi Ruminin və onun təsnifi babında" məqalələrində tapmışdır.

"Nəzm və nəsr haqqında" məqaləsində məqsəd şeirin, nəsrin nə olduğunu izah etmək və onun Şərq ədəbiyyatında yerini müəyyənləşdirməkdir. Daha doğrusu, Sərq ədəbiyyatında nəsrə az diqqət yetirilməsinə, şeirdə məzmundan artıq formaya önəm verilməsinə tənqidi yanaşmaqdır. Bu məsələni incələyərkən fikrindəki, ruhundakı haçalanma üzə çıxır. Bu, dövrün, içində olduğu mühitin belə böyük bir şəxsiyyətə bəxş etdiyi bir "töhfə" idi. Şeirin ədəbiyyatdakı yerini, özünəməxsus xüsusiyyətlərini, hardasa, düzgün müəyyənləşdirməyə yaxınlaşırsa da, onun əsas qayəsinin izahında bitərəfliyə yol verir. Dinləyicilərə zövq bəxş etmə, həzz vermə, yeri gələndə hüzn yaratma funksiyasını şeirin əsas cəhəti kimi daha qabarıq planda önə çəkir. Hiss olunur ki, müəllif həmin hissiyyatı

daha çox realist planda görməyi arzulamışdır. Bu prinsiplə də Şərq divan şeirinə yaxınlaşır. Elə ona görə də məqalədə şair kimi yüksək qiymətləndirdiklərində də qüsur görür." Tarixi-hicridən bu zamana qədər milləti-islam arasında bir kimsənə şeir ilə nəzmə fərq verməyib, hər nazimin adına bərxilafi-həqq şair deyiblər. Şeir əlahidə bir bəxşi-ilahidir və maddeyi-qabiliyyəti-şair xudadadədir və təhsil və tərbiyət o maddənin ancaq inbisatına və əşarın artıq zinətinə bais olar. Belə maddə sahibləri çox nadir vücuda gələrlər. Əhli-fürsdən ancaq Firdövsi və Nizami və Cami və Sədi və Mollayi-Rumi və Hafiz şairdirlər. Bunların da qüsuru budur ki, bir para məqamda izhari-fəzl üçün xilafi-təbiətü adət köftgü ediblər. Belə məqamlarda onların xəyalatına da şeir demək caiz deyil, ancaq mənzumati-məqbulə və pəsəndidə demək olar". (2,202) Axundov şair dediyi bu tanınmış şəxsiyyətlərə belə ikili münasibət bəsləyirsə, Şərqin bir çox digər nüfuzlu şairlərinin yaradıcılığını, ümumiyyətlə, dəyərsiz hesab edir.

"Nəzm və nəsr haqqında" məqaləsində Füzuliyə münasibətdə irəli sürdüyü fikir ədəbiyyatşünaslıqda, eləcə də oxucular arasında ciddi mübahisə və etiraz yaratmışdır. Bəlli məsələdir ki, bütünlükdə Şərq islam, eləcə də dünya ədəbiyyatı tarixində Tanrı sevgisi və dini təxəyyüllə insanın daxili dünyası və bütün varlıqlar aləmini bir dəyərdə, ölçüdə, uzlaşmada birləşdirən ən böyük dahilərdən biri Füzulidir. Füzulinin dünyəviliyi və ruhaniliyi eyni səviyyədə və tam vəhdətdədir. Elə buna görə də hər iki istiqamətdə böyük davamçıları var. Füzulinin xələfləri dünya səviyyəli şairlər olublarsa, onda dahini qiymətləndirməyə başqa bir dəlilə ehyiyac qalmır. Qərb ədəbiyyatında belə nüfuz dairəsinə görə onunla Dante müqayisə oluna bilər.

İslam öncəsi fars ədəbiyyatından kimsənin adı M.F.Axundov tərəfindən çəkilmir. Onun müsbət yöndən dəyərləndirdiyi Firdovsi, Nizami, Rumi (Axundov Nizami və Rumini fars şairi kimi təqdim edir - V.İ.), Cami, Sədi, Hafiz islam mühitində və təsirində yetişmiş şəxsiyyətlərdir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, Axundovun klassiklər içərisində ən yüksək münasibət bəslədiyi şəxs Firdovsidir. Ona qarşı rəğbəti yaradıcılığında ardıcıl izlənilir. Bunun ən aydın ifadəsi ilə M.F.Axundovun "Kəmalüddövlə məktubları" fəlsəfi traktatında rastlaşırıq. (3,37-38) Lakin ədəbiyyat tarixi, yaşanan poetik ənənə sübut edir ki, həmin mühitin səciyyəsində ən geniş əhatə dairəsi və uğur Füzuliyə aiddir. Füzulinin farscanı farsdan, ərəbcəni ərəbdən daha yaxşı bilərək yaratdığı şah əsərləri qiymətləndirməmək nə qədər əsassız və məntiqsiz görünür: "Bəhər surət türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır. Füzuli şair deyil və xəyalatında əsla təsir yoxdur; ancaq nazimi-ustaddır." (2,203)

Axundovun bu fikri ədəbiyyatşünaslıqda özünə ardıcıllar tapmadı. Ondan sonrakı ədəbiyyatşünaslıq mərhələsində - XX əsrin ilk onilliklərində Firudinbəy Köçərli, Abdulla Sur, Bəkir Çobanzadə kimi ciddi tədqiqatçılar birbaşa Axundova cavab verməsələr də onların Füzuli haqda yazdıqları Axundovun türk ədəbiyyatı və Füzuli haqda söylədiklərini təkzib edir. Firudinbəy Köçərli yazır: "Molla Məhəmməd Bağdadi (Füzuli – V.İ.) türk şairlərinin babası sayılır." (1,68) Abdulla Sur Füzulinin böyüklüyünü onun yaşadığı dövrdəki türk nailiyyətləri ilə əlaqələndirir: "Onuncu qəmi-hicridə, türk sətvətinin Hindistan dənizlərini dalğalandırdığı, Avropa qəlbgahlarını titrətdiyi bir dəmdə ərəblə əcəmin, Fəratla Dəclənin arasında zəmzəmi-ərəb ilə gülabi-varsın imtizacından hüznəngiz, riqqətəf-

şan bir fəvvareyi-qəramalud fışqırmağa başladı ki, "Şeyxüsşüəra" gənc Füzulu iştə o fəvvareyi-ədəbiyyət idi." (1,88) Bəkir Çobanzadə daha da irəli gedərək Füzulini böyük ənənələri və möhtəşəm tarixi olan türk ədəbiyyatının yeni bir çağının böyük nümayəndəsi kimi təqdim edir: "Füzulidən çox əvvəl gəlmiş, keçmiş türk şairləri, alim və həkimləri, filosofları vardır. Füzuliyə gəlincəyə qədər türklər bin yıldan ziyadə bir ömrə malik ədəbiyyat və olduqca böyük, şöhrətli, qüdrətli qələmlər doğurmuşlardır. Bunlardan Orxun, Turfan kitabələrinə, "Qudatqu-bilik", "Divani-lüğat-üt-türk", ümumiyyətlə, uyğur, cığatay namlarilə anılan dövrlərə işarə edərsək nə demək istədiyimiz anlaşılmış olur." (1,111)

Sovet ədəbiyyatşünaslığı inkişaf etdikcə Axundov kultlaşdırılmış və onun fikirlərinə, o cümlədən də Füzuli və Türk ədəbiyyatı haqqında səslənənlərə ehtiyatla yanaşılmış və müəllifə haqq qazandırmaq istəmişlər. İlk haqqazandırma Cəfər Cabbarlıya aiddir. O, öz fikirlərilə dolayı yolla Axundovla eyni mövqedən çıxış edir. Belə mülahizə yürüdür ki, Füzuli Azərbaycan ədəbiyyatını ərəb-fars girdabından dartıb çıxarmış, bir boşluqda yaratmışdır. Mühit, yəni zəif Azərbaycan (türk-V.İ.) ədəbi mühiti bu zirvəyə qalxa bilmədiyi üçün onun altında qalıb əzilmişdir. "Beləliklə, ədəbiyyat getdikcə həyatdan uzaqlaşır, ayağı həyat torpağından üzülür, bayağılaşır, düşgünləşir və çıxılmaz bir tilsim içərisində çırpınırdı. Birinci olaraq bu cadulanmış gedişə qarşı çıxan, bu saxlanmaz axını toxdadan, bu çıxılmaz yoldan çıxan və bu qırılmaz qəzəl və qəsidə tilsimini qıran Mirzə Fətəli Axundov olmuşdur." (12,103) Belə çıxır ki, Füzuli böyük şair olmaqla bərabər, həm də böyük günah sahibidir. Onun günahlarını təmizləmək isə Mirzə Fətəli Axundova nəsib olmuşdur. Bundan əlavə, Füzulinin bir boşluqda ədəbiyyat yaratmasından və onun altında qalıb əzilənlərdən söz açmaqla Cəfər Cabbarlı da Axundovun "Bəhər surət türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair olmayıbdır", fikrini bir daha təkrarlamış olur.

Cəfər Cabbarlıdan sonra ədəbiyyatşünaslıqda Kamal Talıbzadə və Yaşar Qarayevin fikirləri maraqlıdır. Hər iki ədəbiyyatşünasın görüşləri bir-birini tamamlayır. Onlar M.F.Axundovun Füzuliyə baxışını maarifçi estetikanın romantik ədəbiyyata münasibəti ilə izah edirlər. (15,60-63; 8,72) Bununla da həm Füzulini, həm də Axundovu qorumağa cəhd göstərirlər. Füzuliyə münasibətdə maarifçi estetikanın da ilk başlanğıcda inkarçılığı mümkün idi. Lakin Axundovun münasibətini yalnız maarifçilik məsələsi ilə məhdudlaşdırmaq da doğru deyil.

Kamal Talıbzadə və Yaşar Qarayevdən fərqli olaraq Akad.Məmməd Cəfər Cəfərov Mirzə Fətəli Axundovun Füzuliyə verdiyi dəyərlə heç cür razılaşa bilmir. Mirzə Fətəli Axundovun ədəbi-tənqidi görüşlərinə həsr etdiyi əsərdə bu haqda yazır: "Mirzə Fətəli Axundovun Füzuliyə verdiyi qiymət büsbütün yanlışdır. O, Füzulini şair deyil, nəzm ustası adlandırır. Halbuki Axundovun həqiqi şairdən tələb etdiyi bütün xüsusiyyətlər Füzulidə vardır. Şübhə etmək olmaz ki, Mirzə Fətəli Azərbaycan poeziyasında Füzulidən sonra olan təqlidçiliyə, epiqonçuluğa qarşı bu fikri irəli sürmüşdür və ya Füzulidə olan müəyyən mücərrədlik ilə razılaşmadığına görə belə etmişdir. Hər necə olursa-olsun, Axundov böyük Füzuli haqqında doğru rəy söyləməmişdir." (4, 170) Məmməd Cəfər Cəfərov tədqiqatında Axundovu dolayı yolla təkzib etmək üçün maraqlı bir üsuldan da istifadə etmişdir. O, Axundovun şeirdən nələri gözlədiyini incələyər-

kən onlara cavab verəcək mükəmməl şeir nümunəsi kimi daha çox Füzulinin yaradıcılığına müraciət etmişdir.

Mirzə Fətəli Axundov haqqında yazan bir çox ədəbiyyatşünaslar isə bu məsələnin ümumiyyətlə dərinliklərinə getmək istəməmişlər. Məsələn, Cəfər Cəfərov M.F.Axundov haqda monoqrafiyasında heç bu problemə toxunmamışdır. (16)

Müstəqillik dövründə Axundov-Füzuli məsələsi yenidən gündəmə gəldi. Həm Füzulidən, həm də Axundovdan yazanları bu sual bir daha düşünməyə vadar etdi. Bu haqda son illərin ədəbiyyatşünaslığında aşağıda ifadə olunan fikirlər diqqəti daha çox cəlb edir.

Həm Mirzə Fətəli Axundovun, həm də Kamal Talıbzadə və Yaşar Qarayevin fikirlərinə tənqidi mövqedən yanaşan Gülşən Əliyeva "Azərbaycan Füzulişünaslığı" monoqrafiyasında Füzulini istər şair olmamaqda, istərsə də yaratdığı "Füzuli boyda kölgə, kabus" (ifadə Y.Qarayevə aiddir – V.İ.) yaratmaqda ittiham edənlərə qarşı çıxır. M.F.Axundov öz maarifçi fəaliyyəti ilə hər nə qədər faydalı xidmət göstəribsə də "türkün əzəldən şairi olmayıb və Füzuli şair deyil" kimi özünə yol açmaq üçün söylədiyi fikirlərilə ədəbiyyat tarixinin dəyərləndirilməsinə və ədəbiyyat tarixi elminin yaranmasına ciddi zərər də vurubdur. (6,76-78) Tədqiqatçı Axundovun türk ədəbiyyatı haqda söylədiyi fikrinin, türk ədəbiyyat tarixçiliyinin doğru konsepsiyasının müəyyənləşdirilməsinə maneə yaratdığını bildirmək istəyir.

Ali məktəblər üçün "XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı" adlı dərsliyində professor Tahirə Məmməd Axundovun Füzulini şair saymamasını onun Füzulinin ən qüdrətli şair olmasını etiraf etməsi kimi qiymətləndirir. Çünki Axundov ən kəskin mübarizəsini ən güclü olanlara, sütunlara qarşı aparırdı, onları laxlatmağa çalışırdı. O, Füzulinin Axundov tərəfindən şair hesab etməməsini aşağıdakı sistem daxilində qiymətləndirir."XIX əsrin ən böyük müasirləşmə ideoloqu M.F.Axundov idi. O, müasirləşmə yolunda bütün əski sütunlara qarşı üsyana qalxdı. Peyğəmbərin, Qur`anın, ilk islam xəlifələrinin toxunulmazlığına qarşı çıxdı. Yenini gətirmək məqsədilə M.F.Axundov ənənəvinin əsas dayaqlarını ironiya və tənqid hədəfinə çevirdi. Füzuliyə münasibəti də bu məqsəddən qaynaqlanırdı. Füzulinin zirvə, sütun olduğunu qəbul etdiyi üçün "maarifçi taktika" ilə onu şair saymırdı. Cəlaləddin Rumini mahir ateist hesab etməklə sufizm təriqətlərinin mahiyyətini yanıltmaq istəyirdi. O, poeziyada Füzuli və Rumiyə şübhə yaratmaqla yeni ədəbi qüvvələri onların sehrlərindən uzaqlaşdıracağını düşünürdü.

Hətta Şərqdə islamın və Şərqin ən böyük dayağı sayılan Osmanlı imperatorluğu əleyhinə fikirlər irəli sürərək Rusiyanı mədh edirdi. Müasirlərini Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizəyə çağırırdı." (9, 147-148) Həqiqətən də, M.F.Axundov ən kəskin mübarizəni daha güclü saydıqlarına qarşı aparırdı. Tahirə Məmmədin göstərdiyi hədəflərin əhatəsini M.F.Axundovun məktub və məqalələri ilə daha da genişləndirmək olar.

Professor Təyyar Salamoğlu M.F.Axundovun Füzuliyə münasibətini başqa bir kontekstə dəyərləndirir, qeyd edir ki, tədqiqatçılar məhz bu məqamı nəzərə almayıblar. O, Axundovun fikrinə istinad edərək onun mətndən gələn yozumunu verir: ""Bəhər surət, türk arasında dəxi bu zamana qədər mütəqəddimindən şair

olmayıbdır." (Cümlə M.F.Axundovun "Nəzm və nəsr" məqaləsindəndir – V.İ.) Məhz bu fikrin ardınca Füzulini inkar fikri gəlir. Axundovun mülahizələri bu kontekstdə analitik təhlildən keçirildikdə onun Füzulini türk (Azərbaycan) ədəbiyyatına məxsus sənətkar kontekstində inkar etdiyi aydın olur. ... Nədənsə, Y.Qarayev də, K.Talıbzadə də Axundovun təkcə Füzulini deyil, onunla bərabər türk şeirinin XIX əsrə qədərki tarixini inkar etməsi faktına münasibət bildirmirlər." (14, 18)

Yaşar Qarayev və Kamal Talıbzadənin əsərlərini yazdıqları dövrün siyasi şərtlərini nəzərə aldıqda onların nədən bu məsələnin üstündən keçdikləri aydınlaşır. Azərbaycan və türk paralelizmi aparmaq, onu bir müstəviyə çıxarmaq sovet dövründə hansı səviyyədə mümkün idisə, həmin problemə aydınlıq gətirmək də bir o qədər mümkün idi. Daha doğrusu, bu məsələdə obyektiv münasibət sərgiləmək imkansız idi. Bundan əlavə, sovet ədəbiyyatşünaslığında maarifçiliyə birtərəfli münasibət, yəni onun daha çox milliyətçi keyfiyyətlərini danma, rus inqilabçı-demokratlarının təsirilə formalaşan xalqçı ruhun ifadəsi kimi təqdim etmə cəhdləri də həmin problemin üstündən keçməyə şərait yaradırdı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin XIX əsrdən Rusiyanın işğalından sonra inkişaf etməyə başlaması görüşünü formalaşdırmaq Sovet ideologiyasının da maraqlarına xidmət edirdi. XIX əsrdən bu yana ədəbiyyatımızın bütün mütərəqqi hadisələrinin və görkəmli şəxsiyyətlərinin Rusiyanın təsiri ilə yetişdiyini göstərmək az qala ədəbiyyatşünaslığın norması halına gəlmişdi. Belə olduqda Axundovun fikri sovet ideologiyası üçün göydəndüşmə hazır mənbə idi.

Müstəqillik dövrünün tədqiqatlarından gətirdiyimiz yuxarıdakı üç fikir bir-birini tamamlayaraq Axundovun Füzuliyə və türk ədəbiyyatına münasibəti haqda vahid bir konsepsiya formalaşdırır. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etmək lazımdır ki, son illərin də tədqiqatlarında Axundovun yaradıcılığındakı ziddiyyətləri göstərmədən onu birtərəfli qaydada təqdim etmək ənənəsini yaşadan nümunələrlə də rastlaşırıq. Misal olaraq Xalid Əlimirzəyevin "Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları" adlı tədris vəsaitini göstərə bilərik. (5,104-120) Həmin əsərdə X.Əlimirzəyev Cəfər Cəfərovun metodundan istifadə edərək M.F.Axundovun ədəbiyyat tarixindəki rolunun yalnız müsbət tərəfləri üzərində durmuş, ziddiyyətli məqamları isə nəzərə almamışdır.

"Nəzm və nəsr" məqaləsində Axundovun yüksək dəyər verdiyi türk şairləri Molla Pənah Vaqif və Qasım Bəy Zakirdir. Bununla da müəllifin "Nəzm və nəsr" məqaləsində türk şeirindən bəhs edərkən Azərbaycan mədəni coğrafiyasını nəzərdə tutduğu anlaşılır. Bəllidir ki, Vaqif Axundovdan əvvəlki əsrdə türk-islam ədəbiyyatı ənənələri daxilində gerçəkçi-həyati dünyagörüşünün yaradıcılarındandır. Öz dünyagörüşünə çox yaxın və uyğun gəldiyinə görə Mirzə Fətəli Axundov Vaqifi şair hesab edir. Qasım bəy Zakirə də yüksək qiymət verməsinin bir səbəbi şairin divan ədəbiyyatı tərzi ilə bərabər ədəbiyyatımızda realizmin təşəkkülünə təkan verən şeirlər də yazması, digər tərəfdən isə aralarındakı dostluq münasibətləri idi. O, bu şairlərin yaradıcılığını yüksək qiymətləndirsə də onların yaradıcılığını xalqa yaxınlaşdıran səbəbin nədən ibarət olduğunu göstərmir. Axundov yazır: "Amma mən əyyami-səyahətimdə səfheyi-Qarabağda Molla PənahVaqifin bir sıra xəyalatını gördüm ki, zikr etdiyim şərt bir növ ilə onda göründü və dəxi Qasım bəy Sarucaluyi-Cavanşirdə düçar oldum ki, əgər türk

dilində onun mənzumatı mənim heyrətimə bais oldu. Ondan ötrü ki, dediyim şərt ziyada onun mənzumatında tapıldı. Mənim əqidəmə görə tarixi-hicridən indiyədək türk arasında şair münhəsirdir bu iki şəxsə. Bir də bir Məsiha var imiş, xəyalatı az tapılır...” (2,203)

Qasım bəy Zakir və Vaqif haqqında ədəbiyyatşünaslıqda geniş məlumat olduğundan Məsihanın kimliyini aydınlıq gətirmək üçün mənbələrə müraciət etməyi lazım bildik. Məsiha dedikdə Mirzə Fətəli Axundov Ağaməsih Şirvanini nəzərdə tutmuşdur. Ağaməsih Şirvanininin şeirlərinin Vaqif və Vidadiyə bənzədiyini, lakin yaradıcılığından az nümunənin ortada olmasını Firudinbəy Köçərli də qeyd etmişdir. Onun Sultan Məcid Qənizadənin dördüncü babası olduğunu qeyd edən Köçərli yazır: “Ağaməsih Molla Pənah Vaqifin və Molla Vəli Vidadinin müasiri olduğuna görə, əşar və tərzi-kəlamı onlarınkına artıq dərəcədə bənzəyir. Məşhur qövlə görə, Ağaməsih hicrətin onüçüncü əsrinin ibtidasında İranda vəfat etmişdir. Mirzə Yusif Qarabağinin məcmuəsində Ağaməsih Şirvaninin kəlamından bir müxəmməs və bir müəşşər təb olunmuşdur və bunlardan əlavə Zaqafqaziya müftisi Hüseyn Əfəndi Qayıbov həzrətlərinin “Məcmuə”sində Ağaməsihin bəzi kəlamı yazılıbdır.” (7,228)

Məsih Şirvani ilə Vaqifin yaxınlığını onun şeirindən misal gətirdiyimiz aşağıdakı bənddə də müşahidə etmək olar:

Basanda qədəm naz ilə seyr etməyə bağə,
Ruyin gülü səhrayə qovub, laləni dağə,
Gər bərgi-həna düşsə, əcəb yox, əl-əyağə,
Şayəstə deyil al vərəq al yanağə,
Gündüz günə bənzər, gecə məhtabü çirağə,
Dəxi nə bəzənmək? (7,228)

Təqdim olunan parçadan görünür ki, gözəlin təsviri məsələsində həqiqətən də Vaqiflə Ağaməsih Şirvani arasında bənzərlik var. Ümumiyyətlə, Axundovun Vaqif və Zakirdə bəyəndiyi həm də dil təbiiliyidir. Çünki Axundovun məqalələrindən və bədii yaradıcılığından da görünür ki, o dilin təbiiliyinə və sadəliyinə yüksək önəm vermişdir. Onun yaradıcılığını təqdir etdiyi şairlərin poeziyasındakı dil və təsvir reallığı isə daha çox xalq yaradıcılığından, xüsusən də aşıq poeziyasından qidalanırdı.

Məlumdur ki, aşıq yaradıcılığı təfəkkür tərzinə, əhatə dairəsinə, səlisliyinə, sadəliyinə görə xalq kütləsinə divan ədəbiyyatından daha təsirlidir. Molla Pənah Vaqif və Qasımbəy Zakir yaradıcılığını da xalqa yaxınlaşdıran əsas səbəb onların bir sıra şeirlərində divan ədəbiyyatından xalq yaradıcılıq tərzinə keçid etmələrində idi. Axundov bunu bilərəkdən və ya bilməyərəkdən qeyd etməyibdir. Halbuki türk ruhu üçün əsas təsiredici vasitə bütün yaradıcılıq sahələrindən daha artıq aşıq şeiri, dastanlar idi. Onun dövründə çoxsaylı tanınmış aşıqlar, aşıq şeiri tərzi təmsilçiləri yazıb yaradırdılar. Onlara münasibət bildirilməməsi sual doğurur.

Axundovun yaradıcılığı tədqiqatçılar tərəfindən qərbdən gələn forma, Şərqdən alınan məzmun kimi dəyərləndirilir. O, özü də yaradıcılığında əks olunan hadisələrin, Şərq, Azərbaycan həyatında baş verənlərin əks-sədası olduğunu

göstərir. Əgər əks olunan şərq insanı və onun həyatıdırsa, istər-istəməz burada ənənəvi əksetdirmə ilə əlaqələr də ortaya çıxır. Əks halda onun yaradıcılığı qərbin mənasız təqlidi ola bilərdi. Belə olduqda isə o geniş oxucu kütləsinə müraciət edə bilməzdi. Deməli, yeni mərhələyə başlanğıc verən Axundov özü də dəyişilmələrlə olsa da klassik irsdən bəhrələnmişdir. O, məqalələrində Şərqə daha çox Qərbin gözü ilə baxmağa çalışır. Bunu daha aydın surətdə Cəlaləddin Rumi yaradıcılığına həsr etdiyi məqaləsində görürük. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etmək lazımdır ki, Axundov "Nəzm və nəsr" məqaləsində Ruminin adını fars şairləri sırasında çəkmiş və onun sənətini Nizami, Firdovsi, Hafiz, Ömər Xəyyam ilə birlikdə yüksək dəyərləndirmişdir. Lakin bütövlükdə yaradıcılığında isə daha çox sevdiyi şairlər həqiqi mənada fars əsilli olan Firdovsi və Hafizdir. Onlara ardıcıl şəkildə rəğbətini ifadə etmişdir.

Şeyxülislama məktub şəklində ünvanlanan "Mollayi Ruminin və onun təsnifi babında" məqaləsində Axundov yazır: "Lihaza Avropa ərbabi-qələmlərinin səyaqınca mollayi Ruminin və onun təsnifatının babında öz əqidəmi bəyana gətirirəm" (2,204) Axundov əqidəsinin Avropa qələm sahiblərinə uyğunluğunu göstərməklə Qərb baxışını yeni normalar sistemi kimi təbliğ edir. Müəllif bununla öz müasirlərinə yol göstərmək istəyirdi ki, hər hansı bir müəllifin yaradıcılığına avropalılar kimi yanaşılıb tənqidi münasibət bildirilməlidir. Ədəbiyyatşünaslıqda Axundovun Füzuliyə münasibəti mübahisə zəminində çevrilsə də nədənsə Rumiyə verdiyi şərhlərlə adətən razılaşma müşahidə olunmuşdur. Tədqiqatçılar Axundova tənqidi yanaşma yox, onun fikirlərini əsaslandırma yoluna üstünlük vermişlər. Bunun ən bariz nümunəsinə Həmid Məmmədzadənin əsərində rast gəlirik. (11,82-94)

Cəlaləddin Rumiyə münasibətdə o, həm özünün, həm də öz dünyagörüşünə uyğun gələn qərblililərin baxışını təqdim etmək istəyir. Ona görə öz dünyagörüşünə uyğun gələn qərblilər ifadəsini işlədirik ki, XIX əsrdə bir çox avropalı şərqşünasların istər Rumiyə, istərsə də Füzuliyə münasibətləri Axundovdan fərqli idi. Bu mənada Axundovun ümumən avropalılar adından danışması bir o qədər də özünü doğrultmur. Məqalə yalnız Rumiyə münasibət üzərində qurulmayıb. Burada həm də İslam sufizmi, vəhdəti-vücud haqqında görüşlər öz ifadəsini tapır. Qədim Çin, Hind, İslam fəlsəfəsində, bilindiyi kimi, bütün varlıqlar bir-biri ilə sıx əlaqədədir və bunların da ümumi yaradıcısı dərki mümkün olmayan Tanrıdır. İslama əsaslanan sufizmə görə gerçək varlıq kimi qəbul olunan Tanrı öz yaratdıqları ilə vəhdətdədir. Vəhdəti-vücud Ariflərin tövhididir. O, bu tövhidin ən yüksək məqamıdır. "Vəhdəti-vücud (varlıq birliyi) – sadəcə Allah vardır, ondan kənarda bir varlıq yoxdur, əsasına dayanan bir tövhid növüdür." (14, 319) Ruminin, eləcə də digər sufilərin qəbul etdiyi bu dünyagörüşü inkişafın hazırkı səviyyəsində də bir çox fikir adamları tərəfindın öz nüfuzunu qoruyub saxlamaqdadır. Axundov Ruminin "səhv"lərini sıralayarkən hər şeydən əvvəl Mövlanananın vücudi-küllü qəbul edərək ona iradə və ixtiyar verməsi məsələsi üzərində dayanır. O, həmin məsələyə ironik münasibət bəsləyərək yazır: "Pəs cüzlər gərək tələş etsinlər ki, özlərini bir müddət seyrdən sonra yenə haman küllə vasil eləsinlər və guya bu visalın ümdə vəsiləsi fənadır, yəni fani olmaqdır ki, bəqayicavidani fənadan hasil olacaqdır."(2,204-205) Elə onun ardınca da Ruminin ikinci başlıca səhvinin fənaya inanması olduğunu göstərir. Yaradılanların öz başlan-

ğıcına qayıdaraq onda yox olması, yəni fənaya uğraması düşüncəsinin qədim hindlilərdən başlandığını, sonradan islam fikir sahiblərinə keçməsini vurğulayaraq Axundov bu məsələyə də öz tənqidi münasibətini bildirir: "Amma fəna necə gərək olsun və nə qərar ilə olsun və aya mümkündür və nə halətdədir, heç kəs bu babda cəvabi-sərih verməyə qadir deyil". (2,205) Axundova görə nə Hind, nə də İslam alimləri fənadan bəhs etsələr də onun nə olduğunu anlamamışlar. Rumi də bu anlaşılmaz məsələdə səhvə yol vermişdir. "Bir də səhvi fənaya qail olmaqdır. Bu bir ləfzdir bilaməna ki, nə hükəmayi-hind və nə hükımayi-islam onun mənasına pey apara bilməyiblər. Amma hər kəs onu eşidibdir, fəhmini iddia edibdir" (2,205) Digər tərəfdən Şərqi tutduqca, istila etdikləri məkanların qədim fəlsəfəsini başa düşməyə Avropalıların cəhdini göstərir. Axundov burada bilərəkdən və bilməyərəkdən Qərblilərin məhz Şərqin ruh aləmini öyrənərək ona qarşı şübhə və inamsızlıq yaratma cəhdlərini də ortaya qoyur. Eyni zamanda yad ruhluların Şərq üçün ənənəvi olanı anlaya bilmədiklərini də məqaləsində qeyd edir. "İngilis Hindustanı alandan sonra hükəmayi-Yevropa da çox çalışıblar ki, fənanı anlasınlar; amma mümkün olmayıbdır. Ancaq bu əqidənin zikrini və ondan mənzur olan nəticəni kəmali-vüzuh ilə bəyan ediblər." (2,205) Göründüyü kimi, Axundov öz materialist düşüncəsi ilə ona yaxın olan qərblilərin tərəfindədir.

Mirzə Fətəli Axundov Ruminin növbəti səhvinin ruha inanması olduğunu göstərir. Tənqidçi burada yenə də məsələyə materialist nıqteyi-nəzərdən yanaşır."Bir dəxi səhvi budur ki, runa qaildir. Bu qərar ilə ki, guya ruh bədən müfariqətindən sonra baqidir və vücudi-küllə ruh vasil olacaqdır.

Amma hükəmayi-yevropa ruhu qaim binəfsihi-bilmirlər. Onların etiqadı budur ki, ruh cismin müqtəziyatındandır və cism ilə qaimdir." (2,205) Axundov ruhun cismə münasibətində materialist baxışı irəli sürdüyü halda, Şərqin ruha münasibətinin izahında səthiliyə yol verir.

Yuxarıdakı üç səhvi göstərdikdən sonra müəllif Ruminin yaradıcılığında üzə şıxan daha iki keyfiyyəti müəyyənləşdirir. Bunları səhv kimi yox, Ruminin xüsusi ustalığı kimi səciyyələndirir. O, Ruminin cənnət və cəhənnəmə münasibətində ikilik görür və bunu belə açıqlayır: "Cənnət və cəhənnəmə və həşrə dəxi Mollayi-Rumi qail deyil. Cənnətdən ibarət vücudi-küllün visalını bilir, cəhənnəmdən ibarət hicran aləmin fərz edir. Amma hər üçünün isbatında müvafiqişər o qədər çığır-bağır edir ki, adam mat qalıb, utanır desin: Kişi, sən kafir imişsən!... "(2,206) Axundov burada öz düşüncəsinə uyğun şəkildə Rumi yaradıcılığının şərhini verir. Ona qədər, istərsə də ondan sonra kimsə sufilərin cənnət və cəhənnəm məsələsinə münasibətini bu cür şərh etməmişdir. "O"ndan, gerçək var olandan ayrılığın özünün bir cəhənnəm olması görüşü, əslində, kafirlik yox, Tanrı sevgisinin böyüklüyü idi. Axundov nübüvvət və imamətə Ruminin inamsızlığından söz açarkən də bu mövqedən çıxış edir. Bu son iki inamsızlığı göstərdikdən sonra belə bir mülahizə irəli sürür: "Xülasə, təmamən əqaidi müxalifi-şəri-şərifdir. Amma əqaidini tülkü və çaqqal əfsanələrinin içində (alleqorik üsulla, alt mənalarla – V.İ.) bir tərz ilə gizləyibdir ki, duymaq çox çətindir..."(2,208) Əslində, tənqidçi məqalədə özü bu üsuldan faydalanır, yəni ideyalarını yerli oxucular üçün bir o qədər də tanış olmayanların fikri kimi təqdim edir."Bu səhvlər ki, mollayi-Rumiyə isnad edirəm, öz əqidəm deyil, hükəmayi-

Yevropanın əqidəsidir" (2,206) deyərkən, əleyninə yaranacaq fikirləri öz üzərindən uzaqlaşdırır. Axundovun məqsədi elmi məqalə yazmaq yox, özünün maarifçi görüşlərini yaymaq idi. Əgər Rumi yaradıcılığına elmi nöqtryi-nəzərdən yanaşmaq istəsəydi, o zaman ümumi şəkildə avropalılardan danışmazdı, münasibətini bildirdiklərinin adını çəkərdi. Eyni zamanda, Avropada elə Axundovun öz zamanında ruhun varlığa münasibəti haqda irəli sürülən məşhur nəzəriyyələrə öz münasibətini bildirmiş olardı. Əslində, Şərqin vəhdəti-vücud qavrayışı sonralar qərb filosoflarının özlərinin maddi və ruh aləmlərinin qarşılıqlı əlaqəsi haqda görüşlərinə ciddi təsir göstərmişdir. Axundovun məqsədi bütün bu aspektləri açmaq yox, ənənəvi baxış tərzindən insanları uzaqlaşdırmaq idi. O, Füzuliyə münasibətdə də həmin mövqeni nümayiş etdirirdi. Bir maarifçi kimi insanları əsrlərcə toxunulmaz hesab etdiklərindən ayırmaq istəyirdi.

Axundov Ruminin "səhvlərini" və təqdirolunası cəhətlərini (materialist dünyabaxışına yaxınlaşan tərəflərini və fikri ifadə etmə ustalığını) göstərməklə onun böyüklüyünü etiraf etmiş olur. Deməli, Rumi o qədər böyük şəxsiyyətdir ki, onu həm dindarlar, islam mədəniyyəti təmsilçiləri, həm də ateistlər, Axundovun ifadəsi ilə desək "kafirlər" özlərinə yaxın bilərlər. Məqalədə Ruminin yaradıcılıq və dünyagörüşünün "əsas xüsusiyyətlərinin" izahından sonra müəllif belə bir nəticəyə gəlir ki, "Mollayi-Ruminin ağlına və şüuruna və zövqünə heç söz yox, amma bir mərtəbədə cülük və yüngüldür ki, bizlər onun yanında bir vüqarlı və təmkinli adamıq. Cülüklükdə və cılfirlıqda bakələ mərhum Axund Molla Abdullaha çox-çox şəbahəti var..."(2,209)

Bu məqalədə Axundov tərcümə haqda da maraqlı mülahizələrlə çıxış edir. O, Ruminin bir çox yerlərdə uzunçuluq etdiyini və mənasız, məzmunsuz sözlər işlətdiyini qeyd edərək belə sözlərin tərcümədə çətinlik törətdiyini bildirir. Ümumiyyətlə, Ruminin tərcüməsinin mümkünsüz olduğunu göstərir. "Başqa dillərə tərcüməsi ədimül-imkandır; çünki mətləb müəyyən deyil, adda-budda sözlərdir, əlfazi-cədidə ilə çevirib-çevirib təkrar edir, hansı kəlam ki başqa dillərə tərcüməyə gəlməsə, şəksiz biməzmundur; məsələn: Ruhülqüdsün və Firdovsinin kəlamını Xəta dilində tərcümə edəsən vazeh məzmun çıxar." (2,209) Müəllifin Rumi haqda söylədiklərinin yanlışlığını müasir dünyada Mövlananın əsərlərinin yayılma dairəsi və ona bəslənən sevgi sübut edir. Ruhülqüds (erməni əsilli Mirzə Melküm xan nəzərdə tutulur – V.İ.) və Firdovsinin yaradıcılığının rahat tərcüməsi məsələsinə gəldikdə isə bu müəllifin öz dünyagörüşü və bu müəlliflərə bəslədiyi xüsusi münasibətdən irəli gəlirdi. "Nəzm və nəsr haqqında" məqaləsində o, şair hesab etdiklərinin siyahısında Firdövsi ilə bərabər Mollayi-Ruminin də adını çəkir. Qüsurlarının da eyni olduğunu göstərir: "Bunların da qüsuru budur ki, bir para məqamda izhari-fəzl üçün xilafi-təbiətü adət göftgu edib-lər."(2,202) Göründüyü kimi, əvvəl ikisinə də, daha döğrusu bəyəndiyi orta əsr şairlərinin hər birinə aid etdiyi qüsurdan Firdövsini burada kənara çəkir.

Məlumdur ki, Şərqdə təfsir, şərh yazmaq geniş yayılmışdır. Axundov da məqalənin sonunda yazdığının bir növü şərh olduğunu göstərir. "...əgər sizdə mövcud olan məsnəvi şərhlərinin başında, ya axırında bəyaz vərəqlər varsa, bu bəyanı da o vərəqlərə yazdırın, müruri-dühur ilə yadigar qalsın."(2,209) lakin biz bunu şərh kimi qəbul etmirik. Çünki burada Ruminin yaradıcılıq keyfiyyətlə-

rindən daha artıq Axundovun öz dünyagörüşü və mülahizələri aparıcı yer tutmaqdadır. Bu səbəbdən də o, şərh, təfsir yox, məqalədir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1.Azərbaycan Füzulişünaslığının qaynaqları, Toplayanı, tərtib edəni və ön söz müəllifi Gülşən Əliyeva-Kəngərli. Bakı: 2009
2.Axundov Mirzə Fətəli. Əsərləri 3 cilddə, II c.,Bakı: Azərnəşr, 1961
3.Axundov Mirzə Fətəli. Kəmalüddövlə məktubları. Bakı: Azərbaycan Uşaq və Gənclər Nəşriyyatı, 1959
4.Cəfərov Məmməd Cəfər. Seçilmiş əsərləri, 2 cilddə, I c., 1973
5.Əlimirzəyev Xalid. Ədəbiyyatşünaslığın elmi-nəzəri əsasları. Bakı: Nurlan
6.Əliyeva Gülşən. Azərbaycan Füzulişünaslığı. Bakı: Çaşıoğlu, 2007, 312s.
7.Köçərli Firudinbəy. Azərbaycan ədəbiyyatı, Ic. Bakı: Elm, 1978
8.Qarayev Yaşar. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı, 1980
9.Məmməd Tahirə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, "Apostrof", 2010
10.Məmməd Tahirə. Azərbaycan dramaturgiyasının poetikası. Bakı, "Elm", 1999
11.Məmmədzadə Həmid. Mirzə Fətəli Axundov və Şərq. Bakı: Elm, 1971
12.Mirzə Fətəli Axundov. Məqalələr məcmuəsi. Bakı, 1962
13.Mustafa Kara.Tasavvuf Ve Tarikatlar Tarihi. İstanbul: Dergah yayınları, Beşinci baskı,1999
14.Salamoğlu Təyyar.Ədəbi tənqid tarixinə dair portret oçerklər. Bakı: 2011
15. Talıbzadə K. Azərbaycan ədəbi tənqidinin tarixi. Bakı, 1984
16.Джафаров Дж. М.Ф.Ахундов. Москва: Гос.Изд. ,1962
17.Проблемы становления реализма в литературах народов Советского Востока. Баку, 1972
18.Просветительство в литературах Востока. М., 1973
19.Сучков Б.Л. Исторические судьбы реализма. М., 1967

Вафа Исмаилова

Отношение в творчестве М.Ф.Ахундзаде
к тюркской поэзии
Резюме

В статье исследуется критическое отношение М.Ф.Ахундзаде к тюркской поэзии и причины такого взгляда. Признание с его стороны гениальных тюркских поэтов Низами и Руми как персидскими не действительно. С точки зрения М.Ф.Ахундзаде не признание Фузули как поэта, основательно критикуется.

Vafa İsmayılova

Evaluation of Turkish Poetry in M.F.Akhundzade's
Views on literature
Summary

The article has been dedicated to Akhundzade's views on literature, particularly on Turkish literature in the context of relations between the West – Russia – Turkey – Azerbaijan. His arguable views and the reasons of their formation have been the subject of the article.

Elmi redaktor: Tahirə Məmməd
fil.e.d.,prof.

AFƏT İSRAFİLOVA
ADNA
afat-israfilova@rambler.ru

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA TARİXİ ROMANIN TƏŞƏKKÜLÜ

Açar sözlər: dünya ədəbiyyatı, tarixi roman çiçəklənmə, ədəbi cərəyanların, nöqteyi-nəzər təşəkkülü mərhələsi
Key words historical novel, world literature, the prosperity period, formation of the literary current, point of view.

XIX əsr ədəbiyyatı öz rəngarəngliyi, ziddiyyətləri və tarixi inkişaf sürəti ilə ingilis ədəbiyyyatı tarixində xüsusi sürəti ilə ingilis ədəbiyyatı tarixində xüsusi yer tutmuşdur. Dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə ən qüdrətli sənətkarları da ingilis ədəbiyyatı bu dövrdə bəxş etmiş, ədəbiyyatın ictimai rolu, ayrı-ayrı janrların əhəmiyyəti, ümumiyyətlə, yazıçının cəmiyyətdə rolu məsələləri də daha çox bu əsrdə müzakirə və mübahisə predmeti olmuşdur. Bütün bunların nəticəsində XIX əsr ingilis ədəbiyyatı mürəkkəb və ziddiyyətli inkişaf yolu keçmiş, dünya ədəbiyyatı xəzinəsinin zənginləşməsinə öz böyük töhfəsini vermişdi. XIX əsr ingilis ədəbiyyatı həm də romantizm və tənqidi realizm kimi ədəbi cərəyanların təşəkkülü və inkişaf yolu keçdiyi əsr hesab olunur. Bununla belə bu əsr digər Avropa ölkələrində olduğu kimi İngiltərədə də romanın hegemonluq dövrü kimi xarakterizə edilir.Çünki XIXəsr ingilis ədəbiyyatı dünya ədəbiyyatına Valter Skott, Çarlz Dikkens, Uilyam Tekkerey, Bronte bacıları, Corc Eliot kimi böyük romançılar bəxş etmişdir. XIX əsr həm də realist ədəbiyyatın çiçəklənmə mərhələsi sayılır. Doğrudur, bəzi tədqiqatçılar bu dövrdə hələ romantizmin tamamilə sıradan çıxmadığını və realist ədəbiyyatla yanaşı addımladığını iddia edirlər, bununla belə XIX əsr bütövlükdə realist ənənələrin inkişafı və çiçəklənməsi mərhələsi kimi səciyyələnir. XIX əsr ingilis ədəbiyyatının bir başlıca xüsusiyyəti də var ki, bu məsələnin ayrıca tədqiq olunmasına ehtiyac duyulur. Sıhbət ingilis ədəbiyyatında tarixi roman təşəkkülü və inkişafından gedir və bu janrın təşəkkülü də məhz XIX əsrlə bağlı olmuşdur.

Tarixi roman janrına həsr olunmuş tədqiqatlarda çox vaxt tarixi romanın məzmunu ilə tarix elmi , yaxud tarixin fəlsəfəsi qarışdırılır; tarixi roman janrına real tarixi hadisələri əks etdirən, real tarixi şəxsiyyətlərin həyat və fəaliyyətini göstərən əsərləri aid edirlər. Tədqiqatçıların çoxu bu bölgü ilə razılaşmır, tarixi roman qarşısında duran vəzifələrin fərqli və bu janrın özünün sərhədlərinin başqa olduğu göstərilir. Tarixi həqiqət və uydurma, tarix elmi və yazıçı fantaziyası məsələləri tarixi roman janrına münasibətdə həmişə fikir ayrılığına səbəb olmuşdur.

Rus tədqiqatçısı B. Reizov tarixi roman janrına müxtəlif alimlərin münasibətini təhlil edərək, bu qənaətə gəlmişdir ki, tarixçi və romançı üçün ən başlıca məsələ keçmişi öz nöqteyi-nəzəri ilə qiymətləndirmək olmalıdır, onda tarixi həqiqətin təhrifi qaçılmaz olacaq,hər şey yerindən oynamış olacaq və hər şey anlaşılmaz məcaraya düşəcəkdir. Təsadüfi deyil ki, tarixi romanın təşəkkül tapdığı ilk dövrlərdən başlayaraq, bu janra münasibət birmənalı olmamışdır. Bəzi tədqiqatçılar tarixi faktlarla yazıçı fantaziyasını sintezini qəbul etməmiş, bunu tarix elminə və keçmişə hörmətsizlik kimi qiymətləndirmişlər. Başqa bir qrup tədqiqatçı isə tarixi faktların bədii

əsər vasitəsilə bərpasını yüksək qiymətləndirmiş, bunu insanların vətənpərvərlik ruhunun yüksəlməsi üçün vacib bədii vasitə hesab etmişlər. Bu fikrin tərəfdarları bir qayda olaraq tarixi romanların ölkənin həyatında mühüm sosial hadisələrin, məsələn, yadellilərlə döyüş ərəfəsində, yaxud belə döyüşlərin getdiyi dövrdə meydana gəldiyini əsas gətirərək, bu janrın cəmiyyətin həyatında mühüm rol oynadığını ön plana çəkmişlər. Bütün bunlar isə deməyə əsas verir ki, tarixi roman janrı yaşamaq hüququ qazanınca çox ziddiyyətli yol keçmiş, bəzi dövrlərdə sərt müqavimətlə qarşılamışdır. Ümumiyyətlə, tarixi roman mümkündürmü? Tarix elminin imkanları şübhəsizdir, çünki tarix sənədlərdə qorunub saxlanılan faktları öyrənir, lakin tarixi roman keçmişin əxlaqini əks etdirmək, keçmişin uğurlarını yaddaşlarda yaşatmaq məqsədi güdür. XVIII əsr fransız romani üslubunda çoxsaylı əsərlər müəllifi olan Madam de Janlis yazırdı ki, qədim dövrlərə aid əxlaqı gəqiqliyi ilə bilmək, deməli, həm də əks etdirmək olmaz, ən yaxşı halda yazıçı öz dövrünün əxlaqını əks etdirə bilər. Ədəbiyyatşünasların qənaətinə görə, bu, keçmişə müraciətə və tarixi intuisiyaya imkan verməyən tipik klassik baxışdır.

Valter Skottun xidmətini isə klassiklər onun qəhrəmanlarının "əxlaqı"nda yox, onun yaratdığı kəskin intriqada, macəralarla dolu maraqlı süjet yaratmaq qabiliyyətində görürdülər. Bəzi tənqidçilər, hətta onun əsərlərini tarixi hesab etmir, qeyd edirdilər ki, onun əsərlərində əxlaqi qiymətləndirmə yoxdur.

Fransız tədqiqatçısı Mişle də Valter Skottun əsərlərini həvəslə oxuduqdan sonra yazmışdır: "mən heç vaxt tarixi romanı başa düşə bilməmişəm. Hər şeydən əvvəl, belə romanları oxuyarkən, uydurmanın harada qurtardığını və həqiqətən haradan başlandığını heç vaxt bilmirsən. Sonra isə əsil tarixə marağı itirirsən. Əsil tarix isə düşüncəni əyləndirməməli, və müasir dövrü keçmişin köməyi ilə işıqlandırmalıdır". Skottun pərəstişkarı olan Stendal 20-ci əsrin əvvəllərində yazmışdır:" 25 il ərzində Parisdə tarixi roman janrını lağa qoymuşlar; Akademiya bu janrın əsaslığını elmi şəkildə sübut etmişdir, biz hamımız da Valter Skott öz "Ueverli" əsəri ilə meydana çıxana qədər buna inanmışıq; onun naşiri olmuş Ballantayn isə bu yaxınlarda milyonçu kimi vəfat etmişdir". Göründüyü kimi, tarixi roman mövzusu uzun illər boyu ciddi müzakirə və mübahisə predmeti olmuş, çoxsaylı məqalələr və manifestlər məsələyə müxtəlif istiqamətlərdən baxmaq imkanı yaratmışdır.Lakin bütün bu materiallar dəqiq və konkret tarixi roman nəzəriyyəsinin formalaşmasına kömək etməmişdir. Ümumiyyətlə, tarixi romanın ümumi, vahid və hamı tərəfindən qəbul olunan nəzəriyyəsi heş vaxt olmamışdır. Bununla belə romantik ədəbi dövr üçün xarakterik olan meyllər və maraqlar mövcud olmuşdur. Bu inkişaf və mübarizədə isə janrın ən yaxşı nümunələri yaranmışdır.

Tarixi roman janrı barədə müxtəlif illərdə söylənilən fikirlər də sübut edir ki, bu janra tənqidi münasibət ayrı-ayrı dövrlərdə sərt olsa da, əksər tədqiqatçılar və ədəbiyyatşünaslar tarixi romanın mənəviyyat və vətənpərvərlik, keçmişə və ənənələrə hörmət baxımından əhəmiyyətini həmişə vurğulamışlar. Nəticədə tarixi roman ədəbi janr kimi yaşamış, oxucuların diqqətini cəlb etmiş, dünyanın əksər ölkələrinin ədəbiyyatında gərəkli ədəbi nümunə kimi yaşamaq hüququ qazanmışdır.

İngiltərə ədəbiyyatında tarixi roman janrı dəyişiklik və yeniliklər fondunda meydana gəlmiş və ədəbiyyat tarixində yaşamaq hüququ qazanmışdır.

Bu janr demək olar ki, Avropanın əksər ölkələrində müxtəlif inkişaf mərhələsi keçmiş, ayrı-ayrı illərədə bu və ya digər ölkənin ədəbiyyatında aparıcı rol oynamış-

dır. İngilis ədəbiyyatında tarixi roman janrı XIX əsrin əvvəllərində formalaşmış və görkəmli romantik Valter Skottun adı ilə bağlı olmuşdur. Çünki tarixi roman janrının bizə məlum olan müasir formasının banisi məhz Valter Skot sayılır.

Valter Skott dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə verdiyi tarixi romanlarla şöhrət qazanmış, onun əsərləri hələ sağlığında dünyanın bir çox ölkələrində populyarlıq qazanmışdır. Ona görə də dünya ədəbiyyatşünasları Valter Skottu tarixi roman janrının yaradıcısı hesab edirlər. Yazıçının dünya şöhrəti qazanmasında və oxucuların sevimlisinə çevrilməsində bu janrda yazdığı əsərlərin rolu danılmazdır. Təsadüfi deyil ki, görkəmli rus tənqidçisi V.Belinski özünün məktub və məqalələrində Valter Skottun adını iki yüz dəfə çəkmiş, A. S. Puşkin onu Şekspirlə müqayisə etmişdir.

Balzak Skottu özünün müəllimi adlandırmış, Göte onun haqqında demişdir: "Valter Skott tayı bərabəri olmayan böyük istedaddır.....".

Bütün bu fikirlər tarixi roman janrının əhəmiyyətinin qiymətləndirilməsi baxımından diqqətəlayiqdir.

Qeyd edək ki, gənclik illərində romantik poemalar ("Sonuncu menestrelin nəğməsi", "Marmion","Göl qızı", "Rokbi" və s.) və şerlər müəllifi kimi tanınan Valter Skott sonralar tarixi romanlar yazmağa başlamış və ingilis ədəbiyyatında bu janrın yaradıcısı kimi şöhrət qazanmışdır.

1814-cü ildə "Ueverli" yaxud "Altmış il bundan əvvəl" romanını imzasız nəşr etdirən bu əsərin gözlənilməz uğurundan ruhlanaraq dalbadal tarixi romanlar yaratmaqla məşğul olmuş, qısa zaman kəsiyində 28 roman yazmışdır. "Puritanlar", "Rob Roy", "Edinburq məhbəsi" romanları şotland xalqının milli azadlıq mübarizəsinə həsr olunmuşdur. "Arvenqo", "Abbat", "Kenilvord", "Vudstok" və s. romanları İngiltərə, "Kventin Dorvard", "Parisli qraf Robert" və s. romanları isə digər Avropa ölkələrinin tarixindən bəhs edir. Valter Skottun əsərləri Avropa və Amerika ədəbiyyatında tarixi roman janrının inkişafında mühüm rol oynamışdır. Onun roman, məqalə və ədəbi oçerkləri Avropa ölkələrində nəşr olunan jurnallarda dərc edilmişdir. Valter Skottun romanları hələ sağlığında ona dünya şöhrəti gətirmiş, böyük tirajla yayılmış, kitablarının nəşri ilə məşğul olanlar külli miqdarda gəlir gətirərək varlanmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, tarixi roman janrı ədəbi hadisə olaraq, İngiltərə çərçivəsində qalmamış, müxtəlif Avropa ölkələrində də geniş yayılmışdır. İngilis ədəbiyyatında tarixi roman janrının təşəkkülü və inkişafı Valter Skottun adı ilə bağlıdır. O, özünün ədəbiyaşar tarixi romanları ilə dünya ədəbiyyatı xəzinəsinə əvəzolunmaz töhfələr vermiş, hələ sağlığında adını dünya ədəbiyyatı karifeylərinin şərəfli siyahısına daxil etmişdir.

Ədəbiyyat

1) Ağayev Əkbər. Tarixi romanlar müəllifi (V. Skottun anadan olmasının 200 illiyinə)."Bakı" qəzeti, 14 avqust 1971-ci il
2) Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası 10-cu cilddə.1984-cü il
3) Yelizarova M., Mixailskaya N. B. XIX əsr xarici ədəbiyyat tarixi.1964-cü il
4) Merriam Webster's Encyclopedia of Literature, 1995 by Merriam Webster/
5) An Anthology of English Literature XIX. 1978, Leningrad

А.Исрафилова

Проблема исторического романа в английской литературе

Резюме

В этот статье исследуется история появления исторического романа-как жанр литературы, необхадимость появление исторического романа в разных странах. В статье говорится о проблемах процветания исторического романа в английской литературе.

A.İsrafilova

Problem of historical novels in the English literature

Summary

The history of the novel as a literary genre studied the history of world literature, literature of different countries need to analyze the historical novel genre of the historical novel.The English literature has been devoted to the problems of development.

Rəyçi: dos. Xoşqədəm Əhmədova

SAKİBƏ ƏLƏSGƏROVA
Fil.f.d ADPU
traqimli@gmail.com
UOT: 821 (479. 24)

MİLLİLİK, AZADLIQ VƏ XƏLQİLİK POEZİYASI
(Bulud Qaraçurlu Səhəndin yaradıcılığı əsasında)

Açar sözlər: inqilab, fədai, işıq, mübarizə, şeiriyyat.
Ключевые слова: революция, свет, самоотверженный, борьба,
Keywords: revolution, the light, selfless, fight, poetic nature.

Cənubi Azərbaycan vətənpərvərlik poeziyasının inkişafında Səhənd yaradıcılığının böyük rolu vardır. Milli azadlıq hərəkatının parlaq simalarından olan Səhənd tarixlər boyunca yağılara əyilməyən Azərbaycan övladıdır. Yüzlərcə cənublu şairlər içərisindən sayılıb seçilən, qüdrətli Azərbaycan şairi adlandırılmaq səviyyəsində duran Səhəndin sonrakı həyatına da bu inqilabi hərəkatın çox böyük təsiri olduğunu görürük. Anadilli ədəbiyyatımızın inkişafında layiqli əməyi olan şair həyatı boyu onun təbliğatçısı olmuşdur. Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" əsərindən sonra Səhənd və onun kimi vətənpərvər şair və yazıçılar ana dilində yazmağı sevgidən artıq bir namus məsələsinə çevirdilər. 1941-1946-cı illər İranda şah rejiminə qarşı mübarizə alovlanan vaxt Səhənd inqilabi hərəkatın öndərlərindən oldu. Həmin dövr və sonrakı illərdə fədailərin qəhrəmanlığı, əzmi əsas tərənnüm obyektinə çevrildi. Həyat yolunu müəyyənləşdirərkən özünü alovların ağuşunda görən mübariz şair əsərlərində də həmin dövrdə baş verən hadisələri, inqilabi hərəkatın qəddarcasına yatırılmasını, qanlı sonluğunu dəruni hisslərlə bədii lövhələrə əks etdirmişdir. Bir fədai kimi həbs olunan Səhənd xalqımızın milli varlığına hörmətlə yanaşaraq ziyalıların ön sıralarında dayanmış, düşüncəsi, duyğuları belə yasaq olan xalqımızın haqq səsini susduranlara uyğun cavabı verməyi bacarmışdır:

Keçmişdən söz açmağım yasaq
Gələcəyimdən danışmağım yasaq,
Ata-babamın adını çəkməyim yasaq
Anamdan ad aparmağım yasaq,
... Bilirsən?

Səhənd həmvətənlərini unutqan olmamağa səsləyir. Ana dilində danışmağın, təhsil almağın çətinliyinə boyun əyməməyi tövsiyə edən şair etiraz səsini ucaldaraq xalqını oyanışa səsləyir:

Anadan doğulandan belə,
Özüm də bilməyə-bilməyə,
Dil açıb danışdığım dildə
Danışmağım da yasaq imiş, yasaq!

Sonda qoyduğu nida işarəsi artıq susmağın zəiflik əlaməti olduğu anlamına gəlir. Vətəndaş qeyrəti olan, azərbaycanlı olmağı ilə fəxr edən hər kəsi cəsarətə, mübarizəyə çağırır. Adını çəkməmizi istəmədikləri ata-babalarımız zaman-zaman düşmənlərimizin qorxulu yuxusu olmuşdur. Dədə Qorqud, Oğuz bəyləri, Babək,

Cavanşir, Koroğlu, Qaçaq Nəbi və b. adları bizi şanlı keçmişimizə aparır. Babalarımızın yaşadıqları həyat tərzi bizə başınca yaşamaq haqqı verir.

Mənim də əlimdən bu gəlir ancaq,
Səni keçmişimlə eyləyim tanış,
Başuca yaşamaq istəsən əgər,
Bax gör babaların necə yaşarmış!

Səhənd 1949-1950-ci illərdə "Araz" və "Xatirə" mənzumələrini yazdı. Əsərlərdə inqilabi hərəkat dövrünün faciəli hadisələri öz əksini tapıb. İnqilabi fəaliyyətini yazılarında davam etdirən şair bu əsərlərini nəşr elətdirib. "Varlıq" jurnalının 1981-ci ildə nəşr olunan 1 sayında "Xatirə" və "Araz" əsərlərinin çap olunub yayılması haqqında məlumat var. Təbrizdə şeir məclislərində (xüsusən 1951 və sonrakı illər) Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poeması, digər şair və yazıçıların əsərləri ilə bərabər Səhəndin də əsərləri oxunurdu. Mənbələrdən məlum olur ki, şair "Sazımın sözü" əsərinin oxunub müzakirə olunmasına xüsusi diqqət göstərib. Şairin əsərlərindəki səmimilik, sadəlik göz önündədir.

"Araz" mənzuməsində illərlə qınaq yeri sayılan, Vətənimizin ikiyə bölünməsində günahkar hesab edilən "yaralı" Arazın adıyla ürək sözlərini deyən Səhənd insanların Arazdan, Xəzərdən də çox göz yaşı tökdüyünü göstərir. Şimaldan Cənuba keçənlər və əksinə yol alanların evlərində boğazı ağrıyanların ağrısını almaq üçün "Arazı keçmişəm", -deyə boğazını sığarmışlar. Bu, bir el adətinə çevrilibmiş. Anlamı da bu imiş: "Mən Araz boyda çayı keçdim, boğazım da ağrıdı, bir şey olmadı, sənə də bir şey olmaz". Araz çayı el arasında "ağırlığını" müxtəlif şəkillərdə qoyub. Gah "xan Araz", gah "yaralı Araz" adlandırılaraq yük altında qoyulan, ancaq öz beşiyində sakitcə yırğalanan Araz çox əsərlərin qəhrəmanı oldu, adına dönüşdü. Səhənd "Araz" poemasında onu vahid ürəyin damarı adlandırır. Müştərək şanlı keçmişimizin olmasından, odlar ölkəmizin Azər adlandırılmasından, Qafqaz ellərinin qəhrəmanlığından, dostluğundan danışan şair ikiyə bölünməzdən əvvəlki vətənimizin şan-şöhrətini, birliyini, gözəlliyini vəsf edir. Torpağımız ikiyə bölünəndən sonra Cənubun Qaçar əsarətindəki zülmündən, zillətindən söhbət salır. Qəlbi coşan şair el, Vətən deyə nəğmələr qoşur, müqəddəs yolumuzu, müsəlman olmağımızı tərənnüm edir. İki qardaşın birgə yaşamaq ümidinə sığınır:

Görəsən sonu varmı
Bu ağır nisgillərin?
Baharı-yazı yoxmu
Bu boranlı ellərin?
Görəsən bu ayrılıq
Çatacaqdırmı başa?
İki qardaş bir daha
Yaşayacaqmı qoşa?...

Güney Azərbaycanın məşhur yazıçısı Səməd Behrənginin (1939-1968) Arazın sularında boğulduğu faktını qəbul edə bilməyən Səhənd Araza müraciət edərək "Qurbanımı qəbul et, Araz", -deyə hayqırır. Səmədin ölümü şairin sinəsini alovlandırır, həsrət işindədir, heç kəs onun göz yaşına baxası deyil. Araz isə öz işindədir, hey axır. Səmədin gənc yaşında, bir o qədər yaradıcılıq imkanı varkən həyat

burulğanında məhv olmasına dözə bilməyən şair kinini, hikkəsini günahsızkən günahkar sayılan Arazın boynuna yıxır.

Söylə mənə, söylə Araz!
Nədən bizlə oldun belə, Araz?
Kəsdin iki qardaş arasın,
Aldın Muğanın Sarasın,
Boğdun elimin dəyərli balasın!
Bəsdir!
Bəs...dir!
Qurbanımı qəbul elə, Araz.

Tökülən günahsız qanların şahidi olan Səhəndin səbri tükənib. Səbirlə bağlı çox hikmətli fikirlər, dastanlar eşidən şairin səbir kasası dolub. Bu qədər hadisələrin yükünü xırdaca qəlb necə daşısın? Sayını-hesabını bilmədiyimiz nəsillər çox dözüb, "səbir daşı"na əfsanəvi don geyindirib. İllərlə dərdini qara daşa söyləyərək ondan yardım diləyən anasız qızlar, oğlu ölmüş analar, əri həbsdə olan gəlinlər haradan bilsinlər ki, onlar kimi çoxları qara bəxtinin, faciəli taleyinin ağırlığından qara daşa sığınıb. Şair artıq "Səbir daşı, mən deyim, sən səbr elə" söyləmi ilə razılaşa bilmir. Şair bir az dözmək üçün axırıncı yola əl atır: "Quran"ı oxuyur, düşüncələri nizamlanır. Əgər hər kəsin əməyi özünə verilsə, kimsənin haqqı alınmasa dünyada fəlakətdən nişanə qalmaz. Bu düşüncələrlə səsini ucaldan şairin başına özü kimi səbri tükənənlər toplanır. Onların da şüarı belə olur: "Səbrə səbir daşları". Şair köhnə yarasından qan axan Bakını, vəfalı Gəncəni, axmaq həsrətilə çağlayan göz yaşına dönmüş Göy gölü, dərdlərini əsərlərində dinləyən ölməz sənətkarları, gördüyü, görmədiyi ürək dostlarını arzulayır. Sonra onlara da, özünə də təskinlik verir:

Axıtdığımız Araz-Araz, Xəzər-Xəzər göz yaşları!
Ötəridir, ötəridir bu hal!
Bir daha səbrə "səbir daşı" olmayacaq Səhənd!

Səhəndin həyatı və yaradıcılığı "mübarizə" kəlməsi üstündə köklənib. Döyüşə, qələbəyə çağırış məzmunlu "Fədailər marşı" əsərini yazanda bəlkə də heç düşünmədi ki, bu, elə onun öz həyatının marşıdır. Fədai əsgər azadlıq və azad vətən istəyir. Bu azadlığı heç kəs onun ovcuna hazır qoymayacaq. Bir fədai bunun üçün ən azı öz canından keçməlidir. Şair-fədai bunun bilincindədir. Bunun üçün düşmən gülləsiylə qana batmağa, kəfənsiz basdırılmağa razıdır: təki Vətən azad olsun. Hər bir fədai özündən sonra gələnlərə nümunə olmalıdır. Evi səngər, məskəni dağlar başı olsa da yolundan dönməməlidir. Vətən bayquşlardan, quzğunlardan təmizlənsə, hamı azad nəfəs alar. Haqq işi uğrunda ölümü də haqq sayan şair yüksək mənəvi keyfiyyətlərə malik Azərbaycan oğludur.

Mən azadlıq cəbhəsində bir fədai əsgərəm,
Bir azadlıq istəyirəm, bir də azad bir vətən.

Şairin "Fədailər marşı" əsərini oxuyanda 20 Yanvar şəhidləri göz önünə gəlir. Canlarını haqq, ədalət uğrunda qurban verənlər unudulmur, yaddan çıxmır. Şair sonrakı əsərlərində keçmiş fədailəri yad edir, Səttarxan, Bağırxan, Xiyabani və s. kimi səadət sorağında nəfəsdən düşənləri xalq eşqiylə candan keçən el qurbanları adlandırır. Ruhları cənnət içərisində dolanan bu şəxslərə zaman-zaman salam göndərilir, azadlıq günəşi harada doğursa, onlara da pay düşür, mürtəceləri yatmağa qoymayan hürriyyətin alqış səslərində də haqqları var. Səhənd azadlıq fədailərinin

şücaətinə ayrıca olaraq "Alqış" söyləyir. Bu alqış həmin oğulları yetirən gözəl Azərbaycanın adınadır.

Bir zaman yetirən Babək tək nərlər,
Koroğlu adlanan aslanlar, şirlər,
Böyütdün düşməni məhv edən ərlər,
Adına yazılıb daim zəfərlər,
Qəhrəman yetirən elinə alqış!

M.Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" poeması qədər hörmətlə qarşılanan və ondan sonra Cənubda ikinci ədəbi hadisə hesab edilən "Sazımın sözü" əsəri Səhəndin ən böyük mənəvi qələbəsidir. Şair əsərdə "Kitabi-Dədə Qorqud"dan seçdiyi beş boyu nəzmə çəkərək babalarımız olan Oğuz bəylərinin qəhrəmanlığına bir daha diqqət yönəltmişdir. Bununla sanki xalqını "kiçiltməyə" çalışan, Azərbaycan əvəzinə "məhəlli" sözünü işlədənlərə göz dağı verir. Azərbaycan xalqı istedadlı xalqdır. Şanlı tariximiz, gözəl adət-ənənəmiz, yüz illər boyu adı unudulmayan qəhrəmanlarımız var. Keçmişimizin təntənəsi, şərəfli adı gələcəyimizə yansımalı, bizə azad yaşamaq haqqı verilməlidir. Səhənd bunu əlimizdən alınan haqq kimi göstərir. Azadlıq mübarizəsinin davam etdiyi bir vaxtda bu əsərin yazılması ilə şair lazım olan məqamlara öz mesajını verir. Yüksək əxlaq və mənəviyyata malik olan Azərbaycan xalqının qəhrəman kişilərlə güləşən, düşmən qovan, ox atan, vəfalı qadınlarını da unutmayan Səhənd "Aslanın erkəyi, dişisi olmaz" atalar sözünə söykənir. Bu vaxt yadımıza Bərdə hökmdarı Nüşabə, Tomris anamız düşür. Azərbaycan xalqının gözəl adət-ənənələrini qoruyub saxlayan qadınlarımızı tərifləyən Səhənd yaradıcılığında şifahi xalq ədəbiyyatımızın zəngin çalarlarından istifadə edərək əsərini "bəzəkli gəlin"ə çevirmişdir.

Bu haqqı tanıyan, haqqı sevən el
Mərifətdə incə yerlərə çatmış,
"Ana haqqı - Tanrı haqqı"dır, -deyə
Belə bir bədii məsəl yaratmış.

Bilərəkdən milli mədəniyyətimizə xor baxanlar, keçmişimizi malalayanlar bizim ən qədim mədəni xalqlardan biri olduğumuzu qəbul etmək məcburiyyətindədirlər. "Sazımın sözü" əsərini 1965-ci ildə nəşr edərkən qeyri-leqal vəziyyətlə üzləşən Səhənd keçmiş həqiqətlə üzləşmək istəməyən fars şovinizmini sanki qovğaya çağırır:

Yadlar bizə kəc baxanda,
Axar su tək qan axanda,
Papağını əyri qoyan,
Bu sıldırım qayaların
Dalısında minlər aslan,
Pusqulara minib yatıb,
Ox sıçradıb, tüfəng atıb.

Şairin düşüncəsinə görə Azərbaycan deyilən bu torpağın ən uca yüksəkliklərində bir adı məhəbbət, digəri sevgi olan insanlıq hayqıraraq həqiqət axtarır. Sözümüz də, işimiz də, könüldən, ürəkdən, qəlbdən danışaraq kamala yetməyimiz də insanlığa aşinalığımızdandır. Vəsfə, tərənnümə sığmayan gücümüz, qüdrətimiz, mənəvi dəyərlərimiz var. Bunu görməyən göz kordur. Əvvəl torpağa, təbiətə, zaman-zaman elmə, qüdrətə söykənən Azərbaycan xalqı gücü çatana qədər kimsəyə

bac verməmiş, hörmət və şöhrətlə ömür sürmüşdür. Dədə Qorqud möhürlü qopuzumuzun simlərinə ürəyimizdən gələn, ağlımızdan kamal alan eşqin gözəlliyi toxunur, dilimizin gözəlliyindən dodaq danışarkən od tutub yanır, simlər titrəyir. Nəğmələrimiz oxunanda, dastanlarımız söylənəndə ən çətin günlərimizdə belə kədər ürəklərdən uzaqlaşmış, hər şey, hər kəs sədəfli sazımıza köklənmişdir.

Aşıq, sən də bizə istəkdən danış
Qoy məhəbbət doğsun söhbətin, sözün!
Könüldən, qəlbdən, ürəkdən danış,
Qoy sarsılan insan tanısın özün...

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatını dərindən bilən Səhənd söz sənətimizlə bağlı olduğunu "Sazımın sözü" əsəri ilə bir daha sübut etdi. Əsərində mif və əfsanələrimizi yada salmış, Dədə Qorqudu babalarımızın başbiləni adlandıraraq quru çay yanında, sovrulmuş oba yerində belə yurd-yuva sala biləcək bir gücə, qüvvəyə sahib olduğunu misralara köçürmüşdür. Xalqımızın yas mərasimlərinin təsvirində həyatiliyə, obyektivliyə yer verən şair qara örpəkli, yaslı gəlinlərin göz yaşlarını, tutulmuş səsini, qızarmış gözlərini, dırnaqlanmış al yanaqlarının təsvirini elə verir ki, qəlbində buna səbəb olanlara qarşı intiqam hissi yaranır. Hqqın verdiyini geri alması ilə razılaşırsan, ancaq düşmən tərəfindən zamansız alınan canlar çox ağrı verir.

Dəli Domrulun qəhrəmanı olduğu boy çox maraqlıdır, məzmunu eynən "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı kimidir. Hadisələrin bədii təsviri isə daha cəlbedicidir. Heç kəsdən qorxmayan qəhrəman Əzrayılı qorxudur, onu gizlincə gəlmək əvəzinə kişi kimi döyüşə çağırır. Mifik obraz olan Əzrayılsa göyərçinə dönüb pəncərədən uçur. Dəli Domrul al-qırmızı şərabı içib, Qazlıq atın belinə qalxıb evə doğru qayıdarkən Əzrayıl atı hürküdür, at üstündəki igidi yerə çırpır və Əzrayıl onun sinəsinə oturur. Dəli Domrul onu oğurluqla can aldığı üçün suçlayır, igidlikdən doymadığı üçün ölmək istəmədiyini söyləyir, aman istəyir. Şair burada böyük Allahın varlığını yada salır və Əzrayılın dili ilə can verənin də, can alanın da o olduğunu söyləyir. Burada çox maraqlı polemika yaradan Səhənd oğuz igidi olan Dəli Domrulun açıqsözlülüyünə, görünməz Tanrının varlığına olan inamına diqqəti çəkir. Oğuz igidi Allahdan canının Əzrayıl vasitəsilə deyil, özünün almasını istəyir:

İnsanların qəlbindəsən,
Daim duran Cabbar tanrı
Baqi qalan Səttar tanrı,
Canımı da alar olsan
Əzrayıla qoymagilən!

Domrulun bu sözlərindən xoşu gələn İlahi birliyini bilən və şükr edən oğuz igidinin yerinə başqa can almasını Əzrayıla fərman verdi. Şair oğuz qadınının vəfalı adına da dastan qoşur, eyni zamanda insanlara ölümdən başqa bir həyatın doğmasını tələqin etməyə çalışır.

Kim deyir ölümdür candan əl çəkmək?
Bu ölümdən doğur başqa bir həyat.
İnsan öz canından keçməsə, demək,
Əbədi həyata çatarmı? Heyhat!

"Sönməz taleyim" şeirində şairin özünü xoşbəxt hesab etdiyinin şahidi oluruq. Səhənd bir o qədər qan-qadanın içərisindən sağ çıxdığına təəccüblənir. Ömrü vəfalı yoldaş kimi onu tərk etməyib. Artıq güllə səsi eşitmir, Təbrizdən Bakıya gəlib, 40

illik həsrətlər kimi qovuşub Bakıya. Bir payız çağı olmasına baxmayaraq, hər yer şairə güllük-gülüstanlıq görünür. Ana dilində danışmağın xoşbəxtliyini yaşayır.

Sözləri səslənir öz sözüm kimi,
Vətənə sevgidə lap özüm kimi.
Nə qədər doğmadır Təbrizim kimi,
Bu Şəki, Şamaxı, Şuşa, taleyim!

Ölmədən intizarına son verilməsindən məmnunluğunu bildirən şair təbinin coşmasını haqlı sayır, yeri var, çünki qış ikən ömrünün şən çağını yaşayır.

Sanıram Əhərdə, ya Muğandayam,
Gah dağı gəzirəm, gah arandayam,
Sanki Səhənddəyəm, Savalandayam,
Baxanda hər dağa, daşa, taleyim!

Sonradan şairin Tehranda yaşadığının sorağını alırıq. Orada da Bakını unutmur. Əlinə "Ədəbiyyat" qəzeti keçib. Əliağa Kürçaylının "Fillər də ağlayır" şeirini oxuyur, təsirlənir və ona "Qardaşım Əliağa Kürçaylıya" adlı şeir-məktubunu yazır. Şairə onun kimi "dərd əhli" olduğunu söyləyir. Göstərir ki, səni ağladanlar məni çoxdan ağladır. Həyatın üzü belədir, mənim güvəndiyim dağlara təkcə qar yox, dolu da yağıb. İnsanın başına nə gəlirsə, saflığından, düzgünlüyündən, qəlbinin təmizliyindən gəlir. Bu şeirdə şairin başqa bir "üzü" ilə qarşılaşırıq. O, inqilab fədaisindən ötə həyatın bütün qüsurlarına qarşı mübarizə aparan qeyrətli bir Vətən oğludur.

Alqış mərd yaşayıb, mərd ölənlərə!
Alqış qoçaqların dəliliyinə!
Qarğış qorxaqların rəzalətinə!
Qarğış ikiüzlünün doğan ilinə!

Tehrandan Ə.Kürçaylı bədxahlarının pis üzlərini qamçılayan şair onları "sürünənlər" sinfinə aid edir, gün çıxınca əriyən buz "heykəl"lərə bənzədir. Şairin sərhəd tanımayan həqiqəti dəstəkləməsi böyük alqışa layiqdir. Elə Səhəndin özünə, dilinə, şeiriyyatına, qeyrətinə alqış!

Səhəndi "söz xəzinəsi" adlandıran Şəhriyar "Səhəndiyyə" əsərini ona həsr etmişdir. Şəhriyar üçün Səhənd Şah dağı kimi el dayağı, şanlı həyatı olan, başı tufanlı bir fədaidir. "Azərbaycan", "Vətən yolunda", "Varlıq" kimi mətbu orqanlar inqilabçı şair və yazıçıların əsərlərini öz səhifələrində əks etdirərək xalqa çatdırır, bununla öz məqsəd və məramını ifadə edirdi. "Varlıq" jurnalının ilk sayının yalnız Səhəndə həsr olunması onun şəxsiyyət və yaradıcılığının xalq və ziyalılar tərəfindən qiymətləndirilməsinin əsas göstəricisidir.

Səhənd yaşadığı müddətdə həyatın qanununu dəyişə bilməsə də, həqiqətin ayaqlanmasına qarşı çıxa bildi, heç kəsdən çəkinmədən sözünü dedi. Mərd fədai, mərd insan, mərd kişi kimi ömür sürdü. Dünyaya gəlib-gedən milyonların qonub köçdüyünü də zamanında dərk etdi. Şair həyatını mənalandıranların, "Nəsimi"lərin yüz illər keçsə də, diri qalacağına inananlardandır. Kəndli "çırağ"ına, müqəddəs yerlərin "ocağ"ına belə inam gətirən inqilab şairi Səhənd əbədiyaşardır.

Ədəbiyyat

1. Səhənd. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2006.
2. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. III cild. Bakı, 1988.
3. Cənubi Azərbaycan ədəbiyyatı antologiyası. IV cild.Bakı, 1994.
4. Banarlı N.S. Resimli türk edebiyatı tarihi. İstanbul, 1998.
5. Tərbiyət M. Danişməndani – Azərbaycan. Bakı, 1987.
6. Məmmədzadə H. Təbriz xatirələri. Bakı, 1978.

Сакиба Алескерова

Национальная, свободная и народо своеобразная поэзия
(по производении Булут Карачур Сехенда)
Резюме

Сехенд великий поэт Азербайджана, который был передовиком национально-демократической движении 1941-1946-х годах. Свобода своего народа, родины, обыск истины, борьба за растаптывание правы народа ведущий мотив его поэзии. Поэт-самоотверженный обогащаль значимость жизни с добротой и произведений. Он был известным поэтом Азербаджанской и персидской поэзии.

Shakiba Alasgarova

National, free and people unique poetry
(on poetry they Bulut Karachur of Sekhenda)
Summary

Sehend the great poet of Azerbaijan, which was the front-rank worker of national-democratic motion 1941-1946-s years. The freedom of their people, native land, the search of truth, fight for are right people the leading motive of its poetry. Poet selfless obogashchal the significance of life with the kindness also of works. It was well-known poet Azerbaycany and Persian poetry.

Rəyçi: Teymur Əhmədov
filologiya elmləri doktoru, professor

TƏRANƏ RƏHİMLİ
UOT: 821 (479. 24)
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
E-mail: t_raqimli@mail.ru ADPU

İSA HÜSEYNOVUN BƏDİİ NƏSRİ ƏDƏBİ-NƏZƏRİ FİKİRDƏ

Ачар сюзляр: *müasir ədəbiyyat, çağdaş nəsr, milli povest, roman*
Ключевые слова: *Современная литература, современная проза, национальное сочинение, повэсть, роман.*
Key words *Contemporary literature, contemporary prose, national composition, to novel.*

1960-sı illər nəsrində insana yenidən qayıdış, onu aparıcı faktor kimi təqdim etmək başlıca estetik prinsipə çevrildi. Bu illərin fəlsəfi-psixoloji, humanist, mili-mənəvi dəyərlərə sədaqət, eyni zamanda milli ruh zəminində yetişən qlobal, bəşəri ideyalarla zəngin nəsrini yaradan yeni ədəbi nəsil – «altmışıncılar» ədəbiyyatımızı möhtəşəm bədii yeniliklərlə zənginləşdirdilər. «Altmışıncılar»ın sıralarında sənət aləminə gələn İsa Hüseynovun yaradıcılığı öz bədii-estetik cazibəsi ilə dərhal ədəbi ictimaiyyətin diqqətini cəlb etdi, tənqidin ən fəal təhlil obyektlərindən birinə çevrildi. İlk hekayə və povestlərinin nəşrindən başlayaraq ədəbi tənqidin görkəmli nümayəndələrinin münasibət bildirdiyi İ.Hüseynov nəsri zaman-zaman ədəbi-nəzəri fikrin tədqiq-təhlil predmeti oldu.

Məmməd Cəfər Cəfərov yazıçının orijinal yaradıcılıq üslubunu yüksək dəyərləndirdiyi tədqiqatında İ.Hüseynovun hələ ilk qələm təcrübələrindən həqiqi yazıçı istedadına malik olduğunu göstərir, əsərlərində Azərbaycan nəsrinin ən yaxşı ənənələrinə yiyələnmək, onları davam etdirmək cəhdini təqdir edirdi. Tənqidçi yazırdı: «O, (İ.Hüseynov – T.R.) sözün həqiqi mənasında obrazlı təfəkkürə malikdir, əsərlərində sözçülük, ritorika yoxdur. Birinci növbədə imkanları daxilində bizə həyatı, onun xarakter hadisələrini, real münasibətlərini, iş və məqsədlərini göstərməyə çalışır. Onda hər bir hadisənin mahiyyətinə nüfuz edə bilən yazıçılıq müşahidəsi duyulmaqdadır... Nəsrdə ciddi əhəmiyyəti olan təsvir qabiliyyəti bu gənc nasirdə qüvvətlidir. O, lüzumsuz təfərrüata yol vermədən hərhansı bir həyat hadisəsini və insan xarakterlərini müvəffəqiyyətlə oxucunun nəzərinə çatdıra bilir.» (1, s.183) Yaradıcılıq yolunun başlanğıcında əsərlərinə verilən bu yüksək nəzəri qiymətdən sonra yazıçı bədii dəyəri ilə bir-birini üstələyən sənət örnəkləri – «Yanar ürək», «Doğma və yad adamlar», «Teleqram», «Kollu koxa», «Məhşər», «İdeal» və başqa əsərlərini yaratdı. İ.Hüseynov nəsrinin daim ədəbi tənqidin diqqət mərkəzində qalması, əsərlərinin ümumittifaq miqyasında müəllifinə xüsusi rəğbət qazandırması, böyük tirajlarla çap olunub yayılması isə heç də təsadüfi hal olmayıb, yazıçının aydın yaradıcılıq mövqeyi, həyat həqiqətlərinə son dərəcə həssas və obyektiv münasibəti, insan psixologiyasının ən dərin qatlarına nüfuz etmə məharəti, kəskin dramatik konfliktlər yaratmaq qabiliyyəti ilə bağlı idi. Yazıçının ilk irihəcmli əsərləri olan «Bizim qızlar» və «Dan ulduzu» povestlərindən başlayaraq mənəvi-əxlaqi problemlər yaradıcılığının aparıcı mövzusuna çevrilmişdir. Lakin ədəbi tənqid bir sıra mühüm məziyyətlərinə baxmayaraq bu povestlərin, xüsusilə onların qəhrəman-

larının «sxematizmdən, sünilikdən yaxasını qurtara bilmədiyini» (Məhərrəm Hüseynov) müşahidə edirdi.

İ.Hüseynov yaradıcılığının mühüm uğurlarından hesab olunan «Yanar ürək» romanı ədəbi tənqiddə xüsusilə böyük əks-səda doğurmuşdur. Tənqid əsəri birm-ənalı qarşılamamış, onun təhlilində ifrat sosiologizm mövqeyindən doğan yanlışlıqlara da yol vermişdir. Ədəbi tənqid İ.Hüseynovu Sultan Əmirli kimi «mənfi bir obraz yaratmaqda» təqsirləndirir, roman müəllifini «canlı həyatımızın bilavasitə özünü deyil,» ümumi (?) ideyaları və həqiqətlərini öyrənməyə çağırırdı. Cəfər Cəfərov «Yazıçı və həyat» məqaləsində yazıçıya həyat müşahidəsini və həyat həqiqətini mütəfəkkir sənətkar bacarığı ilə ümumiləşdirmək yolu ilə getməyi tövsiyə edirdi. Lakin əsər 1960-70-ci illər tənqidində öz obyektiv ədəbi qiymətini aldı. Tənqid əsərdə ideya istiqamətini, real təsviri, aydın və təbii təhkiyəni, güclü xarakterləri, dərin psixologizmi, orijinal surətləri yazıçının incə müşahidələrinin, həyatın mühüm cizgilərini, səciyyəvi xüsusiyyətlərini bütün dəqiqliyi ilə görüb-duya bilməsinin nəticəsi kimi yüksək dəyərləndirirdi. Romanda yazıçının xarakter yaratmaq ustalığı 60-80-ci illər tənqidində xüsusilə təqdirəlayiq məziyyətlərdən biri kimi vurğulanırdı. Məhərrəm Hüseynov bu cəhətə diqqət yetirərək yazır: «Romanda insan xarakterlərinin psixoloji boyaların əlvanlığı ilə təsviri olduqca uğurlu alınmışdır… Sosial konflikltin müasirliyi, müsbət qəhrəmanın mənəvi zənginləşmə prosesi, mənəviyyatca cılızlaşmış insanların böyüklük iddiası müəllif tərəfindən xüsusi diqqətlə, dəqiqlik və təfərrüatlarla canlandırılmışdır. Personajlar sosial-mənəvi və psixoloji dolğunluqlarda təsvir edilmişdir.» (2, s.27) Tənqid əsərdə zamanın təzadlarının, personaj-ların fərdi bədii portretinin, orijinal psixoloji aləminin mükəmməl təsvir olunduğunu göstərir, epik təhkiyənin dramatizmi ilə fərqləndiyini, təsvir obyektinə fərdi baxış, konkret bədii situasiya və ictimai şəraitin istiqamət verdiyi əhval-ruhiyyənin önə çəkildiyini müşahidə edirdi.

Yazıçının «Teleqram» povesti 60-cı illərdə ədəbi tənqidin daha «isti» qarşıladığı əsərlərdən biri kimi xüsusilə diqqəti çəkir. Povestdə insan və təbiət münasibətlərini önə çəkən müəllif xüsusi mülkiyyətçilik psixologiyasına, meşşanlığa qarşı mübarizə aparan güclü xarakter yaradır. Əsərdə təsvir olunan mürəkkəb vəziyyət, ziddiyyətli və dramatik situasiyalar, insanın mənəvi dəyərləri hifz etmək yolunda qatlandığı əziyyətlər, ruhi-mənəvi yaşantılar sənətkar tərəfindən böyük məharətlə canlandırılmışdı.

Ədəbi tənqid povestdə qəhrəman konsepsiyasının təhlilinə xüsusilə geniş yer verir, əsərin baş qəhrəmanı Zəlimxanı dövrün bədii nəsrinin ən kamil, müasir surətlərindən biri kimi dəyərləndirirdi. Ədəbi-nəzəri fikir «Teleqram» povestinin geniş əks-səda doğurmasını müxtəlif amillərlə əlaqələndirirdi. İnsan və təbiət münasibətlərinin geniş epik təsviri, onun doğurduğu mənəvi-psixoloji ovqatın həssaslıqla, yüksək vətəndaşlıq mövqeyindən bədii əksi, xarakterlərin qarşıdurması, toqquşması zəminində sosial və əxlaqi problemlərin dolğun, müfəssəl təhlili, cəmiyyət həyatındakı dəyişikliklərə, mənəvi proseslərə həssas və fəal müdaxilə əsərin uğurunu təmin edən başlıca məziyyətlər kimi qiymətləndirilirdi.

Yazıçının «Doğma və yad adamlar» povesti isə bir müddət tənqidin haqsız, qərəzli hücumlarına məruz qalsa da, yüksək bədii keyfiyyətləri hesabına haqq qazanmış, milli bədii nəsrimizin ən yaxşı nümunələri sırasında yer almışdır. Ədəbi-nəzəri fikir əsəri İ.Hüseynovun müasirlik axtarışlarının uğurlu nəticəsi kimi qiy-

mətləndirir, əsərin yüksək sənətkarlıq səviyyəsi, bədiiliyi, canlı dili, aydın üslubu ilə fərqləndiyini, epik formanın yeni imkanlarını üzə çıxardığını, psixoloji təsvirin, epik ümumiləşdirmənin daha mükəmməl vasitələrini əks etdirdiyini vurğulayırdı.

Yaradıcılıq örnəklərində rəngarəng mövzulara müraciət edən yazıçının müharibə mövzusunda yazdığı «Tütək səsi» və «Saz» povestləri də ədəbi-elmi ictimaiyyət tərəfindən xüsusi maraqla qarşılanmışdır. Tənqid novatorluğu hər iki əsərin başlıca məziyyəti kimi dəyərləndirirdi: «Müharibənin insan həyatında və psixologiyasında yaratdığı təbəddülatların bədii kəşfi povestlərin novatorluğunun göstəriciləridir. Burada həmçinin əvvəlki əsərlərdən fərqli süjet və kompozisiya özünəməxsusluğu var. Bədii strukturun, təsvir vasitələrinin təravəti daha cazibəlidir. Həyata, hadisə və insanlara müəllif münasibəti tamamilə yenidir.» (2, s.35) Yazıçının hər iki əsərdə milli xarakter yaratmaq ustalığı təqdir olunur, Cümrü («Tütək səsi»), İsfəndiyar kişi («Saz») obrazları daha geniş təhlil mərkəzinə çəkilirdi. Müharibə şəraitində milli xarakterin mahiyyətini bütünlükdə açmaq, hər iki povestin mündəricəsində bu faktoru diqqətdə saxlamaq müəllif qayəsinin məğzini təşkil edən əsas amil kimi izah edilirdi. Tənqid haqlı olaraq anasının qeyrətini çəkən Cümrünü, qayğıkeş, gücsüzlərin pənahı Mehbalı kişini, patriarxallığın bariz örnəyi, elin ən yaxşı keyfiyyətlərini, mənsub olduğu millətin mənəvi-əxlaqi xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən İsfəndiyar kişini, əsgər ailələrinin təmiz adının keşikçisi Qılınc Qurbanı milli ruhun, mnəviyyatın timsalı – milli «yük»ün daşıyıcısı olan obrazlar kimi önə çəkir, əsərin əsas uğurunu da milli xarakter cəhəti ilə əlaqələndirir.

İsa Hüseynovun problematikasının müasirliyi, sənətkar mövqeyi, milli-mənəvi, əxlaqi dəyərlər konteksti ilə diqqəti çəkən digər bir əsəri «Kollu koxa» povestidir. «Müasir kənd və nəsrimiz» məqaləsində Isa Hüseynovun əsərlərinin müasir nəsrimizi bir sıra ideya-estetik keyfiyyətlərlə zənginləşdirdiyini qeyd edən Kamal Talıbzadə yazıçının «Kollu koxa» poevesti və «Şəppəli» hekayəsinin təhlili əsasında ümumiləşdirmələr aparır, maraqlı elmi nəticəyə gəlir. Tədqiqatçı yazırdı: «O, (İsa Hüseynov – T.R.) xarakter və portret yaradıcısıdır. Onun «Kollu koxa» povesti və «Şəppəli» hekayəsi nəsrimizin yeni gözəl nümunələrindən hesab edilə bilər. Bu əsərlərdə əsl sənətə aid keyfiyyətlər çoxdur: insan mənəviyyatına daxili aləminə nüfuz, surəti real danışdırmaq, təbiəti mükalimə, yığcamlıq, kiçik bir detal ilə geniş bir aləm yaratmaq istedadı, tipikləşdirmə, ümumiləşdirmə qüvvəsi, həyatı kənar müşahidəçi ,seyrçi kimi deyil, məhz vətəndaş yazıçı kimi dərk edə bilmək, onun dərinliklərinə cuma bilmək bacarığı, nəhayət, konkret həyat probleminin həllini vermək məharəti.» (4, s.63)

«Kollu koxa» povestində dinamikanı hadisədə yox, mükalimənin özündə görən tənqid bu cəhətin əsərin təsir gücünü artırdığını müşahidə edirdi. İ.Hüseynovun müasir kənd adamlarının psixologiyası, dünyagörüşü zəminində onların xarakterindəki lovğalıq, xalqdan uzaqlaşmaq meylləri, xudbinlik, şöhrətpərəstlik kimi sifətləri təbii, real cizgilərlə canlandırması, sağlam, əmək əhvali-ruhiyyəsi ilə əhatə olunmuş bir mühitdə yaranmış belə qeyri-təbii vəziyyəti kəskin tənqid hədəfinə çevirməsi milli ədəbi tənqiddə yüksək dəyərləndirilirdi.

«Şəppəli» hekayəsində kiçik adamların taleyi məsələsinə diqqət yetirən K.Talıbzadə müəllifin əsərdə kiçik əhvalatla maraqlı səhnə, bitkin, bütün mənəviyyatı ilə oxucuya aydın olan surət yaratmaq ustalığını təqdir edir, İ.Hüseynovun əsərdə qarşısına qoyduğu problemi bacarıqla həll etdiyini göstərirdi.

70-ci illərdə Azərbaycan tarixi romanının ən dəyərli nümunələrindən biri kimi İsa Hüseynovun «Məşhər» romanına ədəbi tənqidin münasibəti diqqətəlayiqdir. Tənqid XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-siyasi gerçəkliklərindən bəhs edən əsəri tarixi mövzuda müasirliyin bədii həlli baxımından ən dəyərli nəsr nümunəsi kimi qiymətləndirir. Milli-tarixi keçmişin bütöv bir mərhələsinin bitkin obrazını təqdim edən əsərdə yazıçı həyəcanının müasir mətləb və məna ifadə etdiyi vurğulanır, romanda bədii əksini tapan məsələlərin müasir insanın mənəvi axtarışları ilə yaxından bağlılığı göstərilir. Tofiq Hüseynoğlu əsərdə sənətin müasirlik tələbinin hansı səviyyədə öz əksini tapdığını belə açıqlayırdı: «Müasirlik «Məhşər» romanında yazıçının seçib qələmə aldığı hadisələrdən, səciyyəviliklə canlandırdığı obrazlardan doğan assosiasiyalarda, bütövlükdə isə əsərin ideyasında ifadə olunub. Bu gün planetimizdə insan haqqında mübahisələrin, insanın beyni və qəlbi, düşüncəsi və hissi uğrunda mübarizənin kəskinləşdiyi, insan haqqında zidd dünyagörüşlərinin daha kəskin və daha müxtəlif formalardan istifadə ilə apardığı mübarizənin kəskinləşdiyi bir vaxtda İsa Hüseynovun roman üçün XIV-XV əsr hadisələrinə, böyük filosof şair Nəsiminin humanist şeirinə müraciəti təsadüfi deyil.» (3, s.137.) Tədqiqatçı yazıçının insan haqda çağdaş dövrün ehtiyacları və tələbləri səviyyəsindən söz demək zərurətini, bu zərurəti tarixi-fəlsəfi planda yerinə yetirmək bacarığını və nəticədə «insanda İnsana maraq və məhəbbət doğurması»nı əsərin müasirliyinin əsas əlaməti kimi mənalandırır.

Yavuz Axundlu da məsələyə öncə insan və zaman kontekstində yanaşır, sonra bu konteksti bir qədər də genişləndirərək sənətkar və zaman müstəvisinə yönəldir, əsərdə yazıçının tarixi hadisələrin təsvirindən daha çox Nəsiminin ideya-fəlsəfi axtarışlarına xüsusi önəm verdiyini əsaslandırır. Tədqiqatçı konkret tarixi dövrə sosial-fəlsəfi baxış ifadə edən romanın ana xəttinə – mənəvi həqiqət uğrunda mübarizə istiqamətinə diqqəti cəlb edir ki, bu da keçmişdəki qəhrəmanla müasir insanın əqidə, məslək amalını bir nöqtədə birləşdirən ideya əlaqəsi kimi maraq doğurur.

Tənqid romanda müasirliyi «milli və bəşəri kədəri ifadə edən» tarixi şəxsiyyətin müdrikliyə gedən yolda çarpışmasının – həqiqət axtarışının, bu məslək uğrunda mübarizəsinin bədii dərkinə imkan yaratması ilə əlaqələndirir. Bu baxımdan Himalay Ənvəroğlunun mülahizəsi diqqətəlayiqdir: «Tarixi mövzunu, uzaq keçmişin dramatik hadisələrini müasirliyə xidmət etdirmək, milli tale ilə bağlamaq, dünyanı «ənəlhəq»in ahəngində dərk etmək «Məşhər» romanının fəlsəfi konsepsiyasını təşkil edir.» (5, s.92).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbi tənqidi İsa Hüseynovu qüdrətli bir sənətkar kimi insana, insan xarakterlərinə, onun milli-mənəvi keyfiyyətlərinə, daxili aləminin incəliklərinə, psixoloji mürəkkəbliyinə dərindən nüfuzetmə qabiliyyətinə, yaradıcılığının tənqidi pafosuna, yazıçı cəsarəti və məqsəd aydınlığına görə yüksək dəyərləndirir.

Ədəbiyyat:

1. Cəfərov M.C. «Dan ulduzu» povesti. «Azərbaycan» jurnalı, 1954, № 11.
2. Hüseynov M. Janr, zaman və ədəbi qəhrəman. Bakı, Elm və təhsil, 2012.
3. Hüseynoğlu T. Söz – tarixin yuvası. Bakı, «NEŞ», 2005.

4. Talıbzadə K. Seçilmiş əsərləri. İki cilddə. c.1., Bakı, Azərnəşr, 1991.
5. Qasımov H. Müasir Azərbaycan romanı. Janrın poetika və tipologiyası. Bakı, 1994.

Тарана Rагимли

Художественная проза Иса Гусейнова в
литературно-критической мысли
Резюме

В исследовании повествуется о художественной прозе Иса Гусейнова, рассмотрен сечинении, повесты и романы писателья, которые вызвал большой интерес в литературной критике. Художественная проза И.Гусейнова, оцененный в контексте прозаических произведений «шестидесятников» охарактеризован как произведение, отображающее социальную действительность современного периода, ясную картину правдивости, горькие переживания современной молодёжи и навечно воплотившимися в памяти живыми художественнымы полотнами. Романы и поветсти писателья оценивается как из значимых образцов посвященных национально-духовной тематике в азербайджанской прозе последние десятилетии. Статья имеет применительное значение на научных семинарах филологических факультетов высших школ, посвящённых вопросам спецкурсов и спецсеминаров.

Tarana Rahimli

Artistic prose of Isa Huseynov's in the literary
critical thought
Summary

In a study it is narrated about the artistic prose of Isa Huseynov's, it is examined *composition*, and novels of the writer, which the great interest in the literary criticism caused. Artistic prose Isa Huseynov, evaluated in the context of the prosaic works "of man of the sixtien" is described as the work, which reflects the social reality of contemporary period, the clear picture of truthfulness, the bitter experiences of contemporary young people and by the forever personified in the memory living of artistic by fabrics. Novels and to composition writer is evaluated as of the significant models of those dedicated to nation- spiritual thematics at Azerbaijan prose the latter decade. Article has applicable value at the scientific seminars of the philological departments of the higher schools, dedicated to questions of special courses and special seminars.

Rəyçi: Himalay Qasımov
filologiya elmləri doktoru, professor

ƏFSANƏ İSMAYILOVA
SDU
xalida29@hot.mail.com

MİLLİ AZADLIQ VƏ DUYĞULAR ŞAİRİ: BƏKİR ÇOBANZADƏ

Açar sözlər: azadlıq duyğuları, repressiya, milli özünüdərk, əzmkarlıq, milli yaddaş.
Key words: *feelings of freedom, national self cognition, repression, resolution.*
Ключевые слова: чувство свободы, национальное самосознание, репрессии, решительность

Görkəmli alim Bəkir Çobanzadə (1893-1937) bütün şüurlu həyatını türk dünyasının təbliğinə, onun tükənməz mənəvi xəzinəsinin tədqiqinə həsr etmişdi. Parlaq istedadlı bu cəfakeş alim türkün geniş coğrafi areallarında XX əsrdə yetişən ən böyük elmi şəxsiyyətlərdən və ədəbi simalardan biri olmuşdur. Çox təəssüf ki, bir çox görkəmli türk övladları kimi B.Çobanzadə də kommunist rejiminin günahsız qurbanlarından birinə çevrilmiş, 1937-ci ildə ağılasığmaz ittihamlarla mühakimə olunaraq güllələnmişdir.

Çox acınacaqlı haldır ki, cəmi 20 dəqiqə davam edən məhkəmə prosesində bu parlaq istedad SSRİ-ni parçalamaqda, o dövrdə müxtəlif türk respublikalarında terrorçuluq törətməkdə, beynəlxalq imperializmlə siyasi əlaqədə olduğuna və sair ittihamlarla günahkar sayılmış, dəlilsiz-sübutsuz həyatına son qoyulmuşdu.

Lakin tarix heç kimi və heç nəyi unutmur. Bəkir Çobanzadə kimi minlərlə insan haqqında Sovet hakimiyyətinin uydurduğu yalanlar aşkar olundu, gec də olsa, tarix öz əməllərindən utandı. H.Cavid, M.Müşfiq, Ö.F.Nemanzadə, V.Xuluflu və digər repressiya qurbanları kimi B.Çobanzadə də öz həqiqi qiymətini aldı.

Məlum olduğu kimi, B.Çobanzadə 1924-cü ilin sonunadək Krımda, həmin ildən ömrünün axırınadək Bakıda yaşayıb-yaratmışdır. Ümumtürk və Krım-tatar ədəbiyyatının bu görkəmli nümayəndəsinin elmi və ədəbi irsinin öyrənilməsi istiqamətində son dövrlərdə xeyli iş görülsə də, hələ də onun çoxşaxəli yaradıcılığının tədqiqində müəyyən boşluqlar mövcuddur. Bu baxımdan B.Çobanzadənin ədəbi-bədii irsinin araşdırılmasına böyük ehtiyac vardır.

Tanınmış türkoloq, bütün türk dünyasının nadir incilərini doğma dilimizə çevirən, bu yönümdə böyük uğurlar qazanan və fəaliyyətini ardıcıl şəkildə davam etdirən professor Ramiz Əskər Bəkir Çobanzadənin də yaradıcılığına ayrıca diqqət yetirmişdir. R.Əckər onun ədəbi irsini dilimizə uyğunlaşdıraraq iki kitab halında ("Seçilmiş şeirləri" (2011) və "Seçilmiş bədii əsərləri" (2012) çap etdirmişdir. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan oxucusu B.Çobanzadənin bədii yaradıcılığı ilə ilk dəfə olaraq geniş şəkildə bu kitablar vasitəsilə tanış olmuşdur. Hər iki kitaba dərin məzmunlu və dəyərli ön söz yazan R.Əskər Bəkir Çobanzadənin poetik yaradıcılığını yüksək qiymətləndirir. "Böyük alim və ədib Bəkir Çobanzadə" adlanan öz sözdə müəllif Bəkir Çobanzadənin ədəbi irsinin Azərbaycanda öyrənilməsi problemindən bəhs edərək yazır: "Bəkir Çobanzadə böyük bir alim olmaqla yanaşı, həm də istedadlı ədib, şair və yazıçı, publisist idi. Onun şeirləri və hekayələri, ədəbi düşün-

cələri Azərbaycanda çox da bilinmir. Ona görə də Çobanzadə şəxsiyyətinin bu yönündən ayrıca bəhs etmək lazımdır" (1, səh. 7).

B.Çobanzadə ədəbi fəaliyyətə "Anan harada" adlı şeiri ilə qədəm qoymuşdur. Şairin ilk mətbu əsəri olan bu şeir 1913-cü ildə İstanbulda "Yaş-tatar yazıları" toplusunda dərc olunmuşdur. B.Çobanzadə öz sağlığında 1928-ci ildə 55 səhifədən ibarət "Boran" adlı şeirlər kitabını çap etdirmişdir. Sonrakı dövrlərdə onun ədəbi irsindən müəyyən parçalar nəşr olunsa da, bunlar şairin poetik yaradıcılığını tam əhatə etməmişdir. 1999-cu ildə İstanbulda İsmayıl Otar tərəfindən tərtib edilərək çap olunan "Kırımlı türk şairi və bilgini Bəkir Çobanzadə" kitabı onun bədii yaradıcılığını əhatə edən ən mükəmməl nəşr hesab olunur. Prof. R.Əskər adlarını çəkdiyimiz kitablarda B.Çobanzadənin 72 şeirini, "Tandu" adlı poemasını, 6 hekayəsini, 3 məqaləsini və ədibin 1917-1918-ci illərdə yazdığı məktublardan bəzi parçaları çap etdirmişdir.

B.Çobanzadənin poeziyasının başlıca məzmun-ideya istiqamətlərini milli-azadlıq duyğuları, yurd sevgisi, həsrət motivləri, milli-dini birliyə çağırış və sair təşkil edir. Onun şeirlərinin hamısında doğma xalqının taleyi, mənəvi məhbusluqdan azad olunmaq istəyi, milli-dini yaddaşın poetik təzahürü qabarıq şəkildə özünü göstərir. Görkəmli sənətkarın şeirlərində çox vaxt adi təbiət varlıqları və predmetləri poetik məna qazanır, şair yurd nisgilini, həsrət duyğularını onların vasitəsilə ifadə edir:

Buludlar, buludlar!
Yedici buludlar,
Cunqara, Xataya,
Yarıcı buludlar!
Məni də götürün, könlüm açılsın,
Yurduma gözümdən yaşlar saçılsın! (2, səh. 42).

"Buludlar, buludlar" adlı bu şeirin poetik məzmunu doğma Vətənini bütün varlığı ilə sevən bir tatar gəncinin həsrət və kədər notları üzərində qurulmuşdur. Həm də bu, sırf şəxsi kədər deyil, azadlığını əldən verməк istəməyən, içdiyi su, sinəsinə aldığı hava kimi onu zəruri hesab edən bir insanın qəlb çırpıntılarıdır:

Buludlar, buludlar,
Hardan gəlirsiz?
Köyümdən, anamdan,
Xəbər verin siz. (2, səh. 42).

"Uzaq dağlar" şeirində də eyni hiss və duyğuların ifadəsini görürük. Şair dağları poetik vasitə kimi mənalandırır, doğma el-obaya sevgisini, kövrək hisslərini dilə gətirir:

Siz də məni anırsınızmı?
Tez-tez yada salırsınızmı?
Mənim üçün yanırsızmı?
Başı göyə yetən dağlar,
Ağlayan, zikr edən dağlar. (2, səh. 89).

B.Çobanzadənin poeziyasında, həsrət və kədər duyğuları bəzən bədbinliklə çulğaşsa da, azadlıq hissləri, müstəqillik və özgürlük onun şeirlərinin alt layında bədii-tarixi bir mərama çevrilir. Tatar xalqının azadlığının əlindən alınması şairi

olduqca kədərləndirir, lakin bu kədərin içində bir qəzəb və nifrət işartıları, azadlıq uğrunda mübarizəyə çağırış motivləri də boy verib özünü göstərir:

Dinc tatar çölündə ot da bitməyir,
yox meyvələri.
Çoxdandır bu yerdən igid ötməyir,
yolları əyri.
Dinc tatar çölünə ətalət yağır,
qan gərəkdir, qan!
Burda hamı qoyun, dovşan və sığır,
hanı, bir arslan? (2, səh. 30).

"Dinc tatar çölündə" (1916) adlı kiçik bir şeirdə köləliyə nifrət edən, mütilik zəncirini qırıb-parçalamaq istəyən bir insanın qan yaddaşının isti və doğma hənirtiləri oxucunu da milli öüzünüdərkə səsləyir. Fikrimizcə, B.Çobanzadənin zəngin poeziyasının nüvəsində milli özünüdərk o qədər dərin kök salmışdır ki, digər ideya və motivlər bu özünüdərkdən qaynaqlanır. Tarixi milli yaddaşdan süzülüb gələn duyğular onun vətəndaş mövqeyinin özünəməxsusluğunun, soykökünə qırılmaz tellərlə bağlılığın göstəricisinə çevrilir. Şairin "Tatar deyiləm" deyənlərə" (1919), "Min doqquz yüz on doqquz" (1919), "Dunay daşır-II" (1920) və digər şeirlərində qeyd etdiyimiz bu cəhəti yalnız poetik göstərici kimi deyil, milli özünüdərkin, fərdin ictimai şüurunun sosial-siyasi ifadəsi kimi səciyyələndirmək lazımdır. Şair vaxtilə tarixlərə hökm edən, azadlığı qanı və canı bahasına qoruyub saxlayan bir millətin kölə halına düşməsinə nifrət hissi ilə yanaşır, onu qəzəblə qamçılayıb öz keçmişindən ibrət dərsi almağa səsləyir:

Tatar ustasıdır savaşın, cəngin,
Tatar nəvəsidir, Çingizin, Ləngin.
Didik-didik oldu bayraqlar onda,
Neçəsi boğuldu sel kimi qanda. (2, səh. 82).

B.Çobanzadə kiçik bir yığcam epik ştrixlər vasitəsilə xalqının tarixi zəfərlərini poetikləşdirir, keçmişdən bu günə körpü salaraq mənəvi miskinliyə qarşı çıxır, milli mənlik şüurundan məhrum olanları "miskin", "kölə" adlandırır:

Bunlar tatar idi, savaşa bilən,
Ölümün üzünə tatar tək gülən.
Onlar tatar kimi yaşasa idi,
Bu gün tatarların olmazdı dərdi. (2, səh. 82.)

Ağır dərdlərlə yüklənmiş bu poetik misralarda şairin milli vətəndaşlıq düşüncələri sosial-fəlsəfi mahiyyət daşıyır, qorxudan öz mənliyini dananlar kəskin ittihamla damğalanır:

"Biz tatar deyilik" deyirlər bu gün,
Əlbəttə, deyilsən, ay kölə, miskin.
Sən bu gün kimsəsiz əkinçi, çoban,
"Tatarsan" desən də olmaz inanan. (2, səh. 82).

Sonuncu misranın sosial-bədii tutumu oxucunu düşünməyə, özünü dərketməyə səsləyir. Bu poetik məram, xalqına və soykökünə ehtiram, əqidə bütövlüyü B.Çobanzadənin "Sən dəyişmə" (1918) şeirində daha açıq və əzmkarlıqla ifadə olunmuşdur. Şair millətinə, vətəninə xidmət etmək istəyən oğullara müraciətlə

azadlığın çətin və şərəfli bir yol olduğunu göstərir. Bu yolda ölüm də, haqsızlıq da, mübarizə də var, lakin qələbəyə inam heç vaxt əsil mübarizləri, azadlıq eşqilə vuruşanları tərk etməməlidir. Çünki bu yol ən müqəddəs yoldur, müqəddəs tutulan amalı isə heç nəyə dəyişmək olmaz:

Dəyişmə, muradın millətsə sənin,
Vətənə, torpağa xidmətsə sənin.

Sən dönmə, qardaşım, haqqın yolundan,
Çəkinmə sağından, nə də solundan.

Sən sürün, yenə də dəyişmə ancaq,
Sonda qalibiyyət sənin olacaq! (2, səh. 131).

"Bəkir Çobanzadə sözün həqiqi mənasında istedadlı şair idi. Onun yaradıcılığı, bizə çatan şeirləri vətənpərvər bir türk oğlunun böyüklüyündən xəbər verir. Dövrün hadisələrinə, ictimai-siyasi mühitə münasibət, füsunkar vətən torpağının gözəllikləri, təmiz sevgi duyğuları bu misraların içinə hopur, Bəkir Çobanzadə istedadının imkanlarını aşkarlayır. Türk şeir tarixinə nəzər saldıqda çox əski zamanlarla bağlanan düşüncənin B.Çobanzadəyə qədər davamlılığını görürük" (3, 108).

B.Çobanzadənin doxsan beş il əvvəl yazılmış şeirləri onun uzaqgörənliyini bir daha təsdiq etdi. Bu görkəmli şəxsiyyətin mənalı həyatı həmin misraların əbəs yerə deyilmədiyini sübut edir, tarixi həqiqəti, əyani şəkildə nümayiş etdirən bir örnək kimi bugünkü nəsillərə və türk övladlarına kimliyini pıçıldayır, onu etno-milli özünüdərkə səsləyir.

Ədəbiyyat

1. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Bakı, 2011
2. Çobanzadə B. Seçilmiş bədii əsərləri. Bakı, BXQR, 2012
3. Allahmanli M. Krım-tatar ədəbiyyatı (problemlər, mülahizələr). Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2007
4. Şamil Ə. Uyğur, qaqauz, quzey Qafqaz türklərinin folkloru və ədəbiyyatı. Bakı, Nurlan, 2011
5. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cilddə. I cild. Bakı, Bakı Dövlət Universiteti nəşriyyatı, 2007

А.Исмаилова

Бекир Чобанзадэ – поэт воспевающий национальную свободу и простые чувства

Резюме

Б. Чобанзадэ был не только видным ученым, но и талантливым поэтом. Основной темой произведений поэта, ставшего жертвой репрессий, является тема национальной независимости, любви к родине, тоски по свободе. Такие произведения поэта как «Облака, облака», «Где мать твоя», «Далекие горы»

написанные ещё 95 лет назад и сегодня захватывают душу читателя и зовут к пробуждению национального самосознания.

A Ismaylova

The poet of national freedom and feelings – Bakir Chobanzadeh

Summary

B.Chobanzadeh – a remarkable scientist at the same time was a talented poet. Being a victim of repression the main theme of his poetry was feelings of national freedom, love of motherland, motives of desires.

Although the poet's work such as "such as "Clouds, clouds", "Where is your mother","Far mountains" written before 95 years are sympathyc for readers and calls them to national self cognition.

Rəyçi: dos. A.İ Məmmədov

HÜSEYN HƏŞİMLİ
filologiya elmləri doktoru, əməkdar elm xadimi
(Naxçıvan Dövlət Universiteti)
e-mail : hashimli-h@rambler.ru

ƏLƏKBƏR QƏRİB NAXÇIVANLININ HEKAYƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, naxçıvanlı yazıçılar, hekayə, Ələkbər Qərib Naxçıvanlı

Key words: Azerbaijan literature, Nakhchivan writers, story, Alekper Garib Nakhchivanli

Ключевые слова: Азербайджанская литература, нахчыванские писатели, рассказ, Алекпер Гариб Нахчыванлы

Ədəbi irsi elmi fikrin diqqətindən kənarda qalmış qələm sahiblərindən biri də Ələkbər Qərib Naxçıvanlıdır. Tədqiqatımız göstərir ki, Ələkbər Qərib Naxçıvanlı (Abbasov Ələkbər Tağı oğlu) 1910-30-cu illərdə ədəbi prosesdə yaxından iştirak etmiş, nəsr, publisistika, ədəbi tənqid və bədii tərcümə sahəsindəki səmərəli, məhsuldar fəaliyyəti ilə tanınmışdır. Onun "Ələkbər Qərib", "Əliəkbər Naxçıvanlı", "Ələkbər Abbasov", "Ə. Qərib" və digər imzalarla çap etdirdiyi roman, povest və hekayələr, publisistik və ədəbi-tənqidi məqalələr, bədii tərcümələr ciddi sənət axtarışlarının məhsuludur. Bu məqalədə biz yazıçının hekayələrindən söz açacağıq.

Öncə onu deyək ki, Ələkbər Qərib Naxçıvanlı bədii yaradıcılığa hələ Qori Müəllimlər Seminariyasında təhsil alarkən başlamışdır. Onun həmyerlisi və tələbə yoldaşı, yazıçı-publisist Əli Səbri Qasımov həmin illəri xatırlayarkən müəllimləri, məşhur pedaqoq və ədəbiyyatşünas Firudin bəy Köçərlinin bir çox tələbələri bədii yaradıcılığa həvəsləndirdiyini vurğulayaraq yazmışdı: "Firudin bəyin bizdə ədəbiyyata böyük maraq oyatdığının nəticəsi olaraq Rəcəb Əfəndiyev, Ələkbər Abbasov (Qərib), Zülfüqar Ağakişibəyov və mən rus ədiblərindən Azərbaycan dilinə bir sıra əsərlər tərcümə etməyə və əsər yazmağa başladıq" **(1, s. 269**). Gənc Ələkbər seminariya illərində əvvəlcə qələmini rus dilində sınamışdır. Bu baxımdan onun Tiflisdə "Zakafkazye" qəzetinin 8 aprel 1910-cu il tarixli 79-cu sayında "Alekper Abbasov" imzasıyla dərc olunmuş "Uçeniça" ("Məktəbli qız") hekayəsi qeyd oluna bilər. Prof. Şamil Qurbanov bu hekayənin adını ötən əsrin əvvəllərində azərbaycanlı müəlliflərin rusca yazdığı diqqətəlayiq əsərlər sırasında çəkmişdir **(2, s. 145).** Gənc yazarın ilk qələm təcrübələrindən olan bu kiçik hekayə özünün maarifçi ovqatı ilə səciyyələnir.

Az sonra Ələkbər Qərib artıq Bakı mətbuatında rəngarəng səpkili hekayələrlə çıxış etməyə başlamışdır. Bu baxımdan Bakıda çıxan "Məktəb" jurnalının 1913-cü ildəki 7-ci sayında "Əliəkbər Naxçıvanlı" imzasıyla dərc olunmuş "Bacı və qardaş" hekayəsini xatırlada bilərik. **(3, s. 107-110).** Gənc müəllifin uşaq məişətinə, psixologiyasına və dünyagörüşünə yaxından bələdliyi razılıq doğurur. Hekayənin əsas obrazları qardaş və bacı - Teymur ilə Fizzədir. Əsər böyük bacıları Zərəfşanın onları yuxudan oyatmasının təsviri ilə başlayır. Sonra onlar çoxdankı arzularının gerçəkləşdiyini eşidirlər. Belə ki, xidmətçi İsmayıl lələ xahişlərini nəzərə alıb uşaqlar üçün bir dovşan balası tutub gətirmişdir. Uşaqlar gah dovşana şirniyyat yedirtmək

istəyir, gah sərinləməsi üçün onu bağçaya aparır, gah atıb-tutur, gah qulaqlarını dartır, gah da tikdikləri yuvada yatırtmaq istəyirlər. Uşaqların son təşəbbüsü dovşanı təmizkarlığa yönəltməklə bağlı olur:

"Fizzə dovşanın ağzını ayırıb, diqqət ilə dişlərinə baxır və qardaşına deyir ki :

- Bura bax, Teymur! Gör bunun dişləri necə kirli və murdardır. Yadındadırmı, anam deyirdi ki, dişin çirkli olması çox zərərlidir. Bundan insan naxoş olar. Ona görə, gəl, bunun dişlərini qəşəngcə yuyub təmizləyək".

Belə də edirlər. Dişləri fırçalanan dovşan son nəticədə onların əlindən qaçır.

Hekayədə bir tərəfdən, uşaq məişətindən maraqlı səhnə sənət dili ilə canlandırılmış, digər tərəfdən də sağlam həyat tərzi üçün zəruri olan təmizkarlıq, səliqəli olmaq, vaxtında qida qəbul etmək kimi məsələlər bədii şəkildə ifadə olunmuşdur. Bu baxımdan əsərin əvvəlində analarının bacı və qardaşa nəsihətləri diqqəti çəkir. "Bacı və qardaş" hekayəsi ilə bağlı bir məsələyə də toxunmaq istəyirik. Mərhum, professor M.H. Təhmasib "Məktəb" jurnalında folklora münasibət məsələsi" adlı məqaləsində ötəri şəkildə bu əsərə də toxunmuş, uşaqların oxuduğu "Əkil-bəkil quş idi" mahnısının hekayə ilə lazımınca əlaqələndirilmədiyini yazmışdır **(4, s. 20).** Fikrimizcə, ustad alimin həmin iradı dəqiq deyil. Belə ki, hekayədə uşaqların oyun zamanı öz yaş səviyyələrinə, maraq dairələrinə, psixologiyalarına müvafiq olan mahnıları, o cümlədən adı çəkilən parçanı oxuması tamamilə təbiidir və burada uyğunsuzluq, əsərin ideya-bədii strukturu ilə bağlanmamaq əlaməti axtarmağa əsas yoxdur.

Yaradıcılıq axtarışlarını davam etdirən gənc yazıçı bir-birinin ardınca yeni hekayələr qələmə almış, onları 1914-cü ildə Bakıda "Haqq divanı" adlı kitabında toplayaraq oxuculara təqdim etmişdir. "Əliəkbər Naxçıvanlı" imzasıyla çap olunmuş həmin kitabda müəllifin üç hekayəsi verilmişdir: "Haqq divanı" **(5, s. 2-11),** "Faciə" **(5,s. 12-32),** "Uşaq divanı" **(5, s. 33-66).**

"Haqq divanı" hekayəsinin sonunda yazıldığı tarix və yer göstərilmişdir: avqust, Qori. Yəni bu hekayə Ə. Naxçıvanlının seminariyada təhsil aldığı illərin məhsuludur. Hekayənin adından əvvəl "Bəradərim Xəlil ağa Hacılarova hədiyyədir" qeydi var. Aydınlıq naminə deyək ki, Xəlil ağa Hacılarov (1895-1970) da əslən Naxçıvandan olmuş, Əliəkbər Abbasov (Naxçıvanlı) ilə birlikdə Qori Seminariyasında oxumuş, uzun illər Azərbaycanda və Gürcüstanda pedaqoji sahədə çalışmış, bir sıra pedaqoji-metodiki əsərlər də yazmış, dövri mətbuatda məqalələr dərc etdirmişdir.

Ə.Naxçıvanlının "Haqq divanı" hekayəsinin adından sonra "iqtibas olunub" qeydi və Məhəmməd Füzulinin: "Hər yerdə olsa, qanlını, əlbəttə, qan tutar" misrasının epiqraf kimi verilməsi ilə qarşılaşırıq. Müəllif hekayənin iqtibas olunduğu ilkin mənbə haqqında heç bir məlumat verməmişdir. Tədqiqat nəticəsində bu nəticəyə gəldik ki, Əliəkbər Naxçıvanlının "Haqq divanı" hekayəsi ideya, qayə, mahiyyət baxımından maarifçi yazıçı Sultan Məcid Qənizadənin rus ədibi A. F. Poqosskinin (1810-1874) "Allah divanı" hekayəsindən 1894-cü ildə təbdil edib 1896-cı ildə çap etdirdiyi eyni adlı hekayə ilə çox yaxından səsləşir. S. M. Qənizadə də "Allah divanı" hekayəsinin əvvəlində M. Füzulinin yuxarıda xatırlatdığımız misrasını epiqraf vermişdir. Sultan Məcid rus yazıçısının hekayəsindəki zaman və məkanı, obrazları, süjeti, bir sözlə, heç nəyi dəyişməmiş, hər şeyi olduğu kimi saxlamışdır. "Yalnız yeri gəldikcə bəzi təfərrüatları ixtisar etmiş, hadisələrin məzmununa müvafiq, Allah

divanı və məhşər qorxusunu qabarıq şəkildə ifadə etmək məqsədilə əsərə publisist mühakimələr artırmışdır" **(6, s. 155-156).** Burada hadisələr 19-cu əsrin əvvəllərində Belarusda baş verir. Əyalət şəhərlərindən birində evdəki qoca qadın və qızı öldürülür, onların qızılları aparılır. Cinayətkar tapılmasa da hamı quldur Trişkadan şübhələnir. İyirmi il keçir. Başqa bir şəhərdə qəssablıq edən İvan Filatov adlı birisi mal kəsərkən: "Kömək edin, məni öldürürlər" harayını eşidir, əlində bıçaq yola çıxarkən öldürülmüş çərçını görür. Bu dəmdə oradan keçən zabit mərhumu Filatovun öldürdüyünü zənn edərək onu həbsə aldırır. Qəssab öz günahsızlığını sübut edə bilmir. O, edam ərəfəsində gizli sirri açıqlayaraq vaxtilə qoca qadın ilə qızını öldürüb qızıllarını mənimsədiyinə görə əslində cəzaya layiq olduğunu etiraf edir.

Əliəkbər Naxçıvanlının "Haqq divanı" hekayəsində də oxşar ideya hakimdir. Yazıçının rus ədəbiyyatına yaxından bələdliyini nəzərə alıb deyə bilərik ki, o, bu əsəri yazarkən birbaşa A. F. Poqosskinin "Allah divanı" hekayəsindən təsirlənmişdir. Lakin epiqraf eyniliyi S. M. Qənizadənin hekayəsindən bəhrələnməni də mümkün saymağa əsas verir. Amma bu səsləşmə yalnız ruh, qayə, ideya səviyyəsindədir. Belə ki, Ə. Naxçıvanlının hekayəsinin məzmunu orijinal olduğu kimi, əsərdəki hadisələr də Azərbaycan mühitində cərəyan edir.

Hekayə bir xanın sarayında xidmətçilik edən Firidun adlı bir gəncin tanıtdırılması ilə başlayır. Bəlli olur ki, o, təmiz qəlbli, yüksək əxlaqlı, çalışqan bir oğlandır. Hər bir işi vicdanla yerinə yetirir. Buna görə də alicənab xasiyyətli xanım onun xətrini qardaş qədər çox istəyir. Xanın digər bir nökəri Firrax bunu qəbul edə bilmir, Firidunun paxıllığını çəkir. O, xanla birgə ovdan qayıdarkən Firidun barədə "qayət murdar və iblisanə bir şər və iftira" uydurub deyir. Avam və qəddar xan isə hiyləgər nökərin böhtanlarına inanaraq Firidunu aradan götürməyi qərarlaşdırır. Dərhal atını meşədəki dəmirçixanasına sürərək dəmirçilərə tapşırıq verir:

"Əvvəl buraya gəlib sizdən: "Xanın əmrini yetirmişsinizmi?" - deyə sual edən adamı haman saat tutub kürəyə atarsınız ki, daha onu heç vaxt bir də gözüm görməsin; ikinci məmuruma isə həmin fərmanı yerinə yetirmək xəbərini verərsiniz ki, gəlib mənə söyləsin".

Saraya qayıdan xan əvvəlcə Firidunu, bir müddət sonra isə Firraxı dəmirçixanaya göndərir, lakin Firidunu aradan götürmək planı baş tutmur. Belə ki, xandan dəmirçixanaya yollanmaq tapşırığı alan Firidunu xanım çağıraraq deyir ki, məscidə get, şam yandır və xəstə oğlum üçün dua et, dəmirçixanaya sonra gedərsən. Təmiz qəlbli nökər xanımın sözünü döndərə bilmir və beləcə, Firrax dəmirçixanaya ondan əvvəl çatır. Dəmirçilər onu kürəyə atır, nəticəni sonra gələn Firiduna bildirirlər. Hər şeydən xəbərsiz Firidun geri dönüb əhvalatı xana danışır. Xan sanki qəflət yuxusundan ayılır, Firidun haqqında Firraxın dediklərinin böhtan olduğunu anlayır və bütün bunları ilahi ədalətin bərpası, haqq divanı kimi qiymətləndirir:

"Xan məyus və mütəfəkkir səsini kəsib durmuşdu. Bədihi və aşkar idi ki, Firidun gecikdikdə əvvəlcə meşəyə Firrax çatdığı üçün tutub kürəyə salmışlar.

Bir azdan sonra xan bir ah çəkib dərdi-dil ilə:

- Get, Firidun, - dedi, - Allah-taala hasid və xainləri cəzasız qoymaz.

Sonra bir az sükut edib öz-özünə məhzun-məhzun:

- Bu özü də, doğrusu, haqq divanı deyilmi? – deyirdi".

Müəllifin önə çəkdiyi ideya aydındır: Xeyirxahlıq, saflıq tanrı himayəsindədir, bədxahlığı isə böyük yaradan qəbul etməz, gec-tez cəzalandırar. Yazıçı yığcam

detallar vasitəsi ilə Firidun və xanım surətlərini təmiz qəlbli, humanist, xeyirxah obrazlar kimi təqdim etmişdir. Xüsusən nökər Firidunun mənəvi aləmi, psixologiyası məharətlə açılmışdır. Sonluq onun insani ləyaqətinə tanrı mükafatı, Allah-taalaın ədalətin tərəfində olması kimi mənalanır. Xudpəsənd və xəbis Firraxın səhvən kürədə yandırılması onun öz namərdliyinin məntiqi nəticəsi kimi ümumiləşdirilmişdir. Xan obrazının təqdimində isə müəyyən dinamizm var, təkamül göz önündədir. Firraxın böhtanlarına dərhal inanıb Firidunu hiylə ilə aradan götürmək qərarına gəlmiş xan Firraxın ölümü ilə nəticələnən hadisələrdən sonra ayılır, onun qəlbində insani hisslər baş qaldırır, mənəvi təbəddülat prosesi başlayır, uca tanrının ədalətli hökmü xanı da haqqpərəst olmağa yönəldir. Hekayədə müəllifin izlədiyi mənəvi-psixoloji qayə, dinin tərbiyəvi, təsiredici gücünə, ilahi ədalətin möhtəşəmliyinə böyük inam, hisslərin saflığına istiqamətlənən təhkiyə bununla şərtlənir. Əsərdəki lirizm və psixologizm, oxunaqlı təhkiyə, maraqlı süjet gənc yazıçının ədəbi istedadından soraq verirdi.

Əliəkbər Naxçıvanlının "Haqq divanı" kitabındakı "Faciə" adlı hekayə isə nakam məhəbbət mövzusundadır. 1911-ci ildə Qoridə yazılmış bu əsər nisbətən irihəcmli olsa da süjet xətti çoxşaxəli deyil. Sentimental-melodramatik ovqatı ilə diqqəti çəkən həmin hekayə birinci şəxsin dilindən nəql olunur.

Belə ki, dəlixanada bir dəlinin: "Rəxşəndə, gəl", - deyərək ah-nalə çəkməsi təhkiyəçinin diqqətini cəlb edir. Onun xəstəxana müdiri ilə söhbətində bu bədbəxtin faciəsinin səbəbləri açıqlanır. Aydın olur ki, həmin gəncin adı Mikayıldır. O, kasıb ailədə doğulmuş, çətinliklə də olsa ali təhsil almış, ciddi səyi, böyük qabiliyyəti sayəsində Madridin ən məşhur həkimlərindən biri kimi şöhrətlənmişdir. Haşiyə çıxaraq deyək ki, hadisələr İspaniyada cərəyan edir. Əsərdəki bəzi ştrixlər hekayənin əsas qəhrəmanları sayılan iki gəncin (Mikayıl və Rəxşəndə) mənşəcə buradakı ərəblərdən olmasını ehtimal etməyə əsas verir. Çox keçmir ki, Mikayıl Rəxşəndə adlı gözəl bir qızı sevir. Varlı, kübar ailədən olan qızın valideynləri bu izdivaca əvvəlcə razı olmasalar da, möhtəşəm sevgi bütün maneələri dəf edir. Gənclər ailə qurur, toydan sonra səyahətə çıxır, şəhərlərdən çox uzaqlarda yerləşən bir qəsrdə istirahət edirlər. Bir axşam qəfil appendisit ağrısı Rəxşəndəni yaxalayır. Bəlli olur ki, Mikayıl özü ilə bu məqamda lazım olan dərmanlar və müvafiq cərrahiyyə alətləri götürməyib. Neçə-neçə xəstəyə şəfa verib onları ölümün pəncəsindən qurtaran Mikayıl dünyalar qədər sevdiyi Rəxşəndəyə heç bir kömək göstərə bilmir. Beləcə, Rəxşəndə Mikayılın qolları üstündə can verir. Bu ağır itkiyə, sarsıntıya dözməyən Mikayıl dəli olub xəstəxanaya düşür, gecə-gündüz "Rəxşəndə, gəl", - deyə ah-nalə edir.

Təhkiyədə ön planda Mikayılın taleyi dayanır. Müəllif onun həm zahirən yaraşıqlı, boy-buxunlu bir gənc olduğunu, həm də mənəvi cəhətdən mükəmməlliyini konkret detallar vasitəsi ilə nəzərə çatdırmışdır. Xəstəxana müdirinin dili ilə Mikayılın səciyyələndirilməsindən bir parçaya diqqət yetirək:

"Bunun bir vaxtı var idi ki, gözəllikdə misli və bərabəri tapılmazdı ... hamını heyran və məftun edir, hamı onu görənləri feyzləndirir, sevindirirdi ... Bu cismani hüsniyyətlərdən başqa, bu cənabın çox-çox əxlaqi və ruhani hüsnəti daha ziyadə idi ... Mikayıl hər bir müxlis, ya bədbəxt, zəngin, ya bikəs, xülasə, hər bir insan oğlu insan üçün böyük və yalovlu məhəbbətlər, üxvətpərvər hisslər bəsləyirdi. Uzaqda, ya yaxında olsun, bir kəsə köməyi lazım gəlirdisə, və ya o bilsə idi ki, o, bir kim-

səyə gərək müavinət göstərə, vaxt-bivaxt, gecə-gündüz özünü o adamın imdadına yetirib, xəlayiqi qurtarmağa daima var qüvvəsi və bacarığı ilə çalışar və aqibət özünün bu qədər səyi və zəhmətini fəxr və fərəh ilə sərəncam edərək özünü fəqət həqir bir mədədçi, fəqət bir vəzifeyi-insaniyyəsini ifadə etmiş, ufacıq bir insan hesab edirdi".

Göründüyü kimi, Mikayılın simasında yazıçı sentimentalist ədəbiyyat üçün səciyyəvi olan bir obraz yaratmışdır – elə bir obraz ki, insanlara ayrı-seçkilik mövqeyindən münasibət bəsləmir, hamıya eyni gözlə baxır, yüksək duyğulara, alicənab qəlbə, təmiz hissiyyata malikdir, sadə, sıravi adamlara xüsusi həssaslıqla yanaşır, onlara mümkün olan hər cür təmənnasız köməyi göstərir və s. Mikayılın məhəbbəti, özünə könül həmdəmi seçməsi ilə bağlı məqamlarda da o, məhz sentimental obraz kimi çıxış edir. Ürəyinin hökmü ilə hərəkət edərək ilk baxışdan vurulduğu Rəxşəndəni odlu məhəbbətlə sevir. Əgər Mikayıl reallıqlarının yaratdığı məntiq prizmasından yanaşsaydı, Rəxşəndədən uzaq durmalı idi, çünki gənc həkimdən fərqli olaraq həmin qız kübar təbəqəyə mənsubdur. Lakin Mikayıl ürəyinin səsinə qulaq asır. Müəllif Mikayılın Rəxşəndəyə aşiq olmasını təsirli bədii vasitələrlə canlandıra bilmişdir:

"Mikayıl bir ahu gözlü, vəcahət və məlahətdə müstəsna, gözəl xislət və qəlb sahibəsi bir vəcihə xanıma təsadüf edərək iki-üç görüşdən sonra ona məftun və aşiq olmuş, bütün mövcudiyyətini yalovlaya biləcək, höviyyətinə işləyəcək bir məhəbbət ilə o gənc qızı sevmişdi. İndi daha həmin çalışqan, heç yorulmaz və heç usanmaz insandan bir əsər qalmamışdı. Doktor indi gecələri əməlli yata bilməyib, gündüzləri lazımi qədər layiqli iştiğal etməyib, ancaq ruhpərvər və səfalı xəyallara, şirin və dilguşə istiğraq göllərinə qərq olaraq bağlarda, küçələrdə, otlaqlarda gəzinir, dolanırdı... Bəzən bircə saat yuxulayan kimi gözəl nazənin onun gözləri önündə qərar tutub ona baxaraq gah gülümsəyir, gah öz əllərini dodaqlarına götürərək öpür və barmaqlarına qoyduğu busələri sonra onu göndərirdi".

Rəxşəndənin təqdimi də dolğun səciyyəsi ilə diqqəti çəkir. Xüsusən yazıçının işlətdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələri təbiiliyi, mükəmməlliyi ilə maraq doğurur. Yazıçı bu gənc qızın daxili və zahiri portretini məharətlə yaratmışdır. Aşağıdakı parça bu baxımdan xarakterikdir :

"Rəxşəndə xanımı bahar fəslində sübh günəşinin canladıcı təsiri ilə inkişaf edib də, şəfqətlənmiş bir zərif qızıl gülə bənzətməli idi. Onun qızıl gülə oxşayışı ipək kimi yumşaq, parlaq və müəttər zülf və saçlarından, iri, qara, pürriqqət gözlərindən, nəzif və al rəngilə bərq çalan yanaqlarından ibarət idi ... Rəxşəndə bütün ömründə zəm və riya və əxlaq ləkələyici şeylərin nə olduğunu bilməzdi. Gözəl tərbiyə bu gözəl qızı ruhən və qəlbən belə ali və təmiz etmişdi".

Gənclərin sevgisinə mane olmağa çalışan qüvvələrin, ilk növbədə, Rəxşəndənin valideynlərinin mövqeyi də hekayədə əsaslandırılmış şəkildə nəzərə çatdırılmışdır. Lakin sevgililərin qətiyyət və mətanəti həmin maneəni də dəf edir. Bu məqamda yazıçının lirik ricəti öz dövrünün cavanlarına müraciət və məsləhəti kimi də səslənir:

"İndi eşq xəstələri çox vaxtlar zərfində möhnət və ələm odları ilə yanmağa, mütəmadi iftiralar əzabına dözməyə məcbur olurlar. Bunlara çox səbr və istiqamət lazım idi ki, hər bir acı sözlərə, tənə və sərzənişlərə, mümaniətlərə müqavimət edib də, bilaaxir, hər bir şeyə qələbə vuraraq, öz arzu və əməllərinə nail olsunlar və qələbə vurub da, yekdigərlərinə dəsti-səadət uzadıb heç bir kəsin dığdığa və əfsanəsinə

daha etina etməsinlər. Təhqiqən, əzizim, məhəbbət və müvacinəti-ruhaniyyə həqiqi və səmimi olursa, heç bir sədlər qarşısında zəifanə dayanmaz!"

Qeyd etdiyimiz kimi, acı bir təsadüf yenicə ailə qurmuş gənclərin səadət dolu günlərinə əbədilik son qoyur. Mikayılın vəfat etmiş Rəxşəndəyə xitabən dediyi aşağıdakı sözlər də bu acı həqiqətin təəssüf və iztirab dolu təzahürüdür:

" - Rəfiqeyi-həyatım, sevdiyim, məni bağışla ... Bu zərbeyi-həyata mən davam gətirmərəm. İndi sən ... Sən ölürsən, mənim əlimdən gedirsən ... Bunun da baisi... Bais-biixtiyari kimdir, kim? – Ax, mən ... tək mən... Mən aşiqi-zəlil və bədbəxt... Ax, mən sənsiz necə qalacağam?.. Məgər səndən sonra həyat mənim üçün bir şirinlik, bir ləzzət gətirə bilirmi? Xeyr, xeyr. Minlərcə xeyr – belə zillət, belə zülm və əzab ola bilməz, bu zülmə heç kimsə tab gətirməz, mən buna dözmərəm ... "

Təsvir və düşüncələrdəki dərin emosionallıq, həzin sentimentallıq göz qabağındadır. Müəllif bir psixoloq kimi Mikayılın hissi-mənəvi aləmini, yaşadığı sarsıntıları, keçirdiyi iztirabları böyük həssaslıqla canlandıra bilmişdir. Hekayə Mikayılın faciəli taleyini danışan xəstəxana müdirinin və onunla həmsöhbət olan təhkiyəçinin kövrək duyğuları, təəssüf dolu sözləri ilə tamamlanır.

Ə. Naxçıvanlının 1914-cü ildə çap olunmuş "Haqq divanı" hekayələr kitabında ən irihəcmli nümunə "Uşaq divanı" adlanır. Müəllif mündəricatda əsəri "milli hekayə" kimi təqdim etmişdir. Əsərdə təsvir olunan hadisələr uzaq keçmişdə - xəlifə Harun ər-Rəşid zamanında baş verir. Məkkə ziyarətinə getmək qərarına gələn bağdadlı tacir Qasım bütün əmlakını sataraq yol xərcliyi götürdükdən sonra qalan min ədəd qızılı bir küpəyə yığır, üstünə isə bir neçə sıra zeytun düzərək ağzını bağlayır. Qonşuluqda yaşayan başqa bir tacirə verərək deyir ki, bu küpədəki zeytundur, xahiş edirəm, mən gələnədək saxlayasan. Tacir Qasım bir qədər də pal-paltar və parça alıb Məkkəyə yola düçür, ziyarətini icra etdikdən sonra gətirdiyi malların Misirdə, Qahirə bazarında yaxşı satılacağını eşidib, oraya yollanır. Mallarını satır, sonra Misiri gəzib dolanır. Səyahət ona o dərəcədə xoş gəlir ki, məmləkətə dönməyib İran, Hindistan və bəzi digər ölkələri də gəzməyə qərar verir. Artıq Qasımın Bağdaddan çıxmasından yeddi-səkkiz il ötür. Zeytun küpəsini əmanət etdiyi qonşu tacir isə onun başına bir iş gəldiyini, bir daha geri dönməyəcəyini düşünüb küpəni açır. Küpədən əvvəlcə çürüyüb xarab olmuş zeytunlar, sonra isə qızıllar tökülür. Tamahkar tacir qızılları götürür, küpəni təzə zeytunla doldurub əvvəlki yerinə qoyur.

Bir müddət sonra Qasım gəlib çıxır, küpəni alıb aparır. Evdə onu açdıqda başa düşür ki, qonşu tacir qızılları mənimsəyib. İş məhkəməyə qədər gedib çıxır. Alçaq tacir yalandan Qurana and içməklə xilas olur. Çarəsiz Qasım ərizə ilə xəlifə Harun ər-Rəşidə müraciət edir. Həmin günün axşamı vəziri Cəfərlə gəzintiyə çıxan xəlifə Qasımın şikayətinə necə baxılmasının yolunu uşaqlardan öyrənir. Belə ki, uşaqlar oyun zamanı Qasımın şikayətini araşdırırlar. "Xəlifə" seçilmiş uşaq "Qasımı" və "tamahkar taciri" dinləyir. Sonra isə çağırdığı "zeytunfüruşlar" bildirirlər ki, Qasımın getməyindən yeddi-səkkiz il ötüb, bu müddətdə küpədəki zeytunlar çürüməli idi, amma oradakı zeytunlar təzədir. Bu yolla "xəlifə" aydınlaşdırır ki, qonşu tacir qızılları götürüb, yerinə təzə zeytun doldurub. Harun ər-Rəşid ertəsi gün divan qurdurub Qasımı və xəyanətkar taciri, eləcə də axşam gördüyü uşağı gətirtdirir. Uşaq axşamkı qayda ilə şikayətə baxıb araşdırır. Namərd tacirin iç üzü açılır. Qasımın iddiası təmin olunur. Haqq-ədalət öz yerini tapır. Xəlifə ağıllı uşağa yüz qızıl bəxşiş verir.

Bu hekayədə bir tərəfdən, öz dərrakəsi ilə hətta böyüklərə yol göstərə bilən uşağın qabiliyyəti önə çəkilmiş, digər tərəfdən isə haqqın, həqiqətin gec-tez qalib gələcəyinə inam hissi ifadə olunmuş, əmanətə xəyanət edənlərin, mənəvi dəyərləri unudanların axırda öz cəzalarına çatacağı ideyası özünün bədii ifadəsini tapmışdır.

Əsərin əsas obrazı tacir Qasımdır. Müəllif onu təmiz qəlbli, pak niyyətli, mömin, həqiqətpərəst bir şəxs kimi təqdim etmişdir. Müraciət etdiyi məhkəmədə yalandan Qurana and içib xilas olan xəbis tacirin xəyanətkar əməlinin üstü açılmayanda da Qasım inamını itirmir, haqqın qələbəsinə ümid bəsləyir:

" - Ax, fasiq insan, ax, bidin kişi, bu münafiqliyin, bu ərzəliyin, bu murdar işinin layiqli cəzasını, inşallah, tezliklə çəkərsən ... Allah-taalanın adil divanı, hər bir asi və bidinləri layiqli cəzalara nail edər. Heç bir haqqı batilə tərcih verən kimsə Allah-taala hüzurunda cəzasız qalmayacaq, əminəm ... Lənət eləsin həmfikirlərinə".

Xain tacirin arvadı hekayədə epizodik bir surət olsa da, təmiz qəlbi, saf hissiyyatı, həqiqətpərəstliyi ilə diqqəti çəkir.O, ərinin tacir Qasımın əmanətinə xəyanət etməsini heç cür qəbul edə bilmir, hər vasitə ilə ona mane olmağa, var-dövlət hərisi olan ərini haqq yoluna qaytarmağa çalışır. Bu məqamda yazıçının emosional təsvirləri, obrazın daxili aləmini məharətlə açması öz dolğunluğu ilə razılıq doğurur:

" - A kişi, - dedi, - sən gəl, xaliqül-aləm eşqinə, bu nalayiq fikirdən biryolluq daşın!...Bircə insaf və mürüvvət elə... Belə şey olmaz, bir fikrini başına topla, bir dürüst düşün, gör, əmanətə xəyanət etməkdən də dünyada qəbih və murdar ... əməl daha varmı?... Belə bir qəbahətə mürtəkib olandan sonra ruzi-məhşərdə Rəsuli-xudanın hüzuruna necə gələcəksən? Heç utanıb qızarmayacaqmısan?... Belə eyib və bədnamlıq çirkabından bir daha qurtarmaq, təmizlənmək olurmu? Daha biz bir də camaatın üzünə görsənə bilərikmi?... Yox, yox! Haşa".

Ədalətin bərpasına öz ağıl və məntiqi ilə kömək edən dərrakəli uşaq, eləcə də həqiqətin üzə çıxması üçün müvafiq şərait yaradan xəlifə Harun ər-Rəşid də müsbət planda verilmişdir. Qasımın qızıllarını mənimsəyən xain tacir isə yaramaz, şərəfsiz bir şəxs kimi təsvir olmuşdur. "Uşaq divanı" hekayəsinin dili ümumən sadə və anlaşıqlıdır. Süjet və kompozisiyanın, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin dolğunluğunu, obrazların psixoloji aləminin ustalıqla açıldığını da qeyd etməliyik.

Ələkbər Qərib Naxçıvanlı hekayə yaradıcılığını sovet dövründə də davam etdirmiş, bir sıra maraqlı bədii nümunələr qələmə almışdır. 1920-ci illərdə Tiflisdə nəşr olunan "Yeni fikir" qəzetində, həmçinin "Dan yıldızı" jurnalında Ələkbər Qəribin bir sıra əsərləri işıq üzü görmüşdür. Bu baxımdan onun "Əfi ilan" adlı irihəcmli hekayəsi xüsusilə diqqəti çəkir. Həmin əsər "Dan yıldızı" jurnalının 1926-cı ildəki 1-ci və 2-ci saylarında dərc olunmuşdur **(7, № 1, s. 4-13 ; № 2, s. 10-17).** Ədəbiyyatşünas Razim Məmmədli bu hekayəni təhlilə cəlb etməsə də, onun adını "ədəbiyyatımızın nəsr qolunun inkişafında mühüm rolu olan" əsərlər sırasında çəkmişdir **(8 , s. 47).**

"Əfi ilan" hekayəsi bir sıra xüsusiyyətlərinə (həcminə, obrazlar sisteminə, hadisələrin əhatəsinə, çoxplanlılığına və s.) görə hətta janrın hüdudlarını bir qədər aşaraq müəyyən mənada povestə də yaxınlaşır. Əsər sosial-siyasi mündəricəsi ilə də maraq doğurur. Sovet hakimiyyəti ərəfəsində və inqilabın ilk illərində baş verən mürəkkəb hadisələrə aydın, bəzək-düzəksiz münasibət ilk baxışdan oxucunun diqqətini çəkir.

Əsərdəki hadisələrin mərkəzində Mürsəl bəy surəti dayanır. O, Axısxa qəzasının tanınmış bəylərindəndir, külli miqdarda sərvətə malikdir. Bolluca torpaq və meşə sahələri, dəyirmanı, taxta zavodu, at ilxıları, inək sürüləri var. Mürsəl bəy zahirdə özünü kəndlilərin himayədarı, qayğıkeşi kimi göstərsə də, necə deyərlər, pambıqla baş kəsir, hər vasitə ilə kəndliləri istismar edir. Bu xasiyyətinə görə kəndlilər onu öz aralarında "Əfi ilan" adlandırırlar.Təhkiyənin növbəti səhifələrində 1917-ci ilin fevral inqilabından sonrakı şərait təsvir olunur:

"Nikalayın taxtdan dəvrildiyini eşidən vaxt Mürsəl bəyin yürəyi qırt düşdü, rəngi saraldı, dodaqları titrədi. O, öylə fikir etdi ki, bəylərin, mülkədar və kınyazların dövranı bu gündən qurtardı; o adamcıl inqilabçılar gəlib bunu da başqa bəylər kibi "dəmə" qoyacaqlar, var-yoxunu da talıyacaqlar".

O da nəzərdən qaçmır ki, yazıçı o illərin ictimai-siyasi mühitini, cəmiyyətdəki burulğanları, çaxnaşmaları böyük ustalıqla ədəbi müstəviyə gətirmiş, səciyyəvi detallar vasitəsi ilə oxucularda dolğun təəssürat oyada bilmişdir. Bəllidir ki, 1917-ci ilin fevral inqilabından sonra müəyyən hərc-mərclik, başıpozuqluq yaranmış, müxtəlif qüvvələr baş qaldırmış, hakimiyyət və nüfuz dairəsi uğrunda mübarizələr qüvvətlənmişdi. İctimai-siyasi mübarizələr kəskin xarakter almışdı. O illərdə Tiflisdə yaşayan Ələkbər Qərib bütün bu hadisələrin şahidi olmuş, "Əfi ilan" hekayəsində həmin müşahidələrini bədii sənət dili ilə canlandırmışdı. Məsələn, 1917-ci ilin fevral inqilabından sonrakı aylarda Tiflisdə keçirilən mitinqləri yazıçı belə təsvir etmişdir:

"Şəhərin bir çok ... yerlərində toplanan qələbəlik, hay-küylü mitinklərin heç birini Mürsəl bəy burakmırdı... Ha gözlüyürdü ki, bəylərin asılıb kəsilməsi haqqında bir şey eşidəcək, amma eşitmirdi. Natiklərin hamısı keçmiş zamanı ad edir, Nikalayı, onun vəzirlərini, pristavları, qaradavoyları və jandarmaları söyürdülər və axırda "Yaşasın inqilab!", "Yaşasın cümhuriyyət!", "Yaşasın azadəlik!" deyə ciddi tövr ilə ətrafa, insan dəryasının başı üzərinə baxmır və məğrur bir tərzdə kürsüdən düşürdülər. Haman sahat cəmaət sürükü alkışlar çalır, "Ura!" çığırırdı".

Həmin mitinklərin boş danışıqlardan ibarət olması, hər hansı bir konkret məqsədə xidmət etməməsi də mənalı detallarla təsvir olunmuşdur:

"Mitinklər çox vaxt sahatlarla uzanırdı. Üç-dörd sahat sonra sədr bir uzun kağız əlində kürsüyə çıxıb :

- Mitink çok uzandı, daha yetmiş adam danışmaq üçün siyahıya yazılıb, yığıncağa davam edəkmi, ya sabaha qalsın? – deyə sorur və simasından da son dərəcəyə varmış bir yorğunluq yağırdı. Cəmaət hərə bir söz deyir; hər deyilən sözü də cəmaət "Ura!", "Yaşasın!" sədası və alqışlar gurultusu içində boğurdu. Bir şey anlamaq mümkün olmurdu. Axırda sədr ümidsizcəsinə cəmaəti işarə ilə sükuta dəvət edərək, yenə natikləri kürsüyə çıkarırdı".

Müəllif əhalinin əslində ayrı-ayrı siyasi firqələrin mövqeyinin mahiyyətinə o qədər də varmadığını da vurğulamışdır:

"Bu günlər hər yerindən çıkan inqilabçı olmuşdu, danışmaq və cəmaətin avıclarını alqış vasitəsilə qıpqırmızı qızartmaq iştiyaqı hamıda güclü idi. Cəmaət seçmirdi ki, danışan kimdir və danışılan nədir: Federalistmi, Es-ermi, Daşnakmı, Menşevikmi, ya təsadüfən yoldan keçənmi, kim olursa, olsun – hamını alqışlayırdı".

Belə bir mürəkkəb şəraitdə Mürsəl bəy hadisələrin mərkəzinə düşməyi, nəzəri cəlb etməyi məqsədəuyğun saymır, Tiflis otellərində xəlvətə çəkilib öz eyş-işrətinə məşğul olur. Lakin Axısxa qəzasının naçalnikindən gələn teleqram onun geri qayıt-

ması ilə nəticələnir. Teleqramda bildirilir ki, Mürsəl bəy həmin qəzanın rayonlarından birinə komissar təyin edilib. Kefi kökəlmiş bəy Axısxa qəzasına dönərək vəzifəsinin icrasına başlayır, inqilab xofu da canından çıxır. Bəy yenə köhnə qayda ilə sərvət toplamağa, hər vəchlə sərvətini artırmağa davam edir. Hətta o dərəcəyə qədər ki, otlaq sahəsinə təsadüfən keçmiş inəyi, ya qoyunu bir müddət saxlatdırıb südünü sağdırır, sonra isə sahibindən cərimə də alaraq heyvanı yiyəsinə qaytarır. Kəndlilərə qışda baha qiymətlə satılan taxıl, kartof, yüksək faizlə verilən borc, qeyri-qanuni yollarla doğranıb satılan meşələr və s. də bəyin doymaq bilməyən tamahına xidmət edir.

Hekayənin növbəti səhifələrində Mürsəl bəyin əxlaqca düşkün olması barədə yeni informasiyalar da bədii müstəviyə gətirilir. Bəlli olur ki, bəy Rüxsarə xanım adlı çirkin bir qadınla ailə qurmuşdur - onun sərvətindən paya yiyələnmək məqsədi ilə. Lakin bəy Rüxsarə xanıma gün vermir, onu adam yerinə qoymur, eyni zamanda, öz kefindən də qalmır. Tiflisdə olduğu kimi, Axısxa qəzasında da bu cür şərəfsiz əməllərini davam etdirir.Bu məqsədlə hər cür hoqqalara əl atır.

Bəyin bir obraz olaraq iç üzünü açmaq məqsədilə müəllifin təsvir etdiyi müxtəlif epizod və detallar da bu baxımdan səciyyəvidir. Məsələn, bəy sarayında qurduğu məclisdən sonra ova çıxmağa hazırlaşarkən ona iki dəstə kəndlinin şikayətə gəldiyi bildirilir. Əlacsız qalan Mürsəl bəy tələsik də olsa , onların şikayətlərini dinləyir. Bəlli olur ki, Dursun kişi qardaşı qızı yetim Məkbuləni çoxlu para müqabilində Bəkir ağanın oğlu Məhəmmədə vermişdir. Qız isə qonşu kənddən Osmanla sevişir. Toy günü fürsət tapan qız Osmana qoşulub qaçır. Uzun axtarışdan sonra onları tapırlar. Lakin qız kəbininin kəsildiyi Məhəmmədin evinə getmək istəmir, Osmanla ailə quracağını, onunla yaşayacağını bildirir. Osmanın və Məhəmmədin adamları da məsələni həll etmək üçün şikayətə gəlmişlər. Bu məqamda Məkbulənin Mürsəl bəyə dediyi sözlər qanunsuzluğun hökm sürdüyü cəmiyyətə ittiham hökmü, qadın hüquqsuzluğuna kəskin etiraz kimi səslənir:

"Bir dəqiqə tərəddüddən sonra qız titrək səslə:

- Bəy əfəndi, - deyir və gözlərindən bilaixtiyar yaş tökülür, - bəy əfəndi, biz ədalətli məhakimə deyə qapuya gəldik, sən isə heç də ədalət ilə məhakimə etmədin. Bunu bilməlisən ki, əmucam olacaq bu kor şeytan bir dəfə məni Allah yolunda saxlıyıb böyütmədi, babam və anam vəfat etdikdən sonra mənim evimdə epeyicə sərvətim, malım, davarım var idi. Evim anbar yapıldı, ev əşyam, mal-davarım bu alçaq hərif tərəfindən yağma edildi. Ərazim (torpağım) bu günə qədər onun əlindədir : əkir, biçir, istifadə edir. Səkkiz yaşından haçana kimi bunun evində, tarlasında bir kölə kibi çalışdım, şimdi söylə, bakalım, babasının xeyrinəmi bu xayin hərif bəni sakladı, böyütdü? Kocaya verdiyi vakt bəndən bir kərrə sordumu? Kim ona çok para verəcək olursa idi, ona satacaq idi ; bu, məlumdur. İştə çok para verən Bəkir ağa oldu".

Lakin insani hisslərdən, ədalət duyğusundan uzaq olan Mürsəl bəy bütün bunları laqeydliklə qarşılayır, şikayətçiləri başından edərək qazinin yanına göndərir. Kəndlilər gedərkən Məkbulənn niqabı təsadüfən sürüşüb açılır, onun gözəlliyini görən bəy qızı ələ keçirmək üçün yollar arayır.

Təhkiyənin davamında dramatik hadisələr bir-birini əvəz edir. Oxucu süjeti maraqla izləyir. Bəlli olur ki, qazi şikayətçiləri dinləmiş, şəriətin hökmünə görə, Məkbulənin Məhəmmədin evinə dönməsinin vacibliyini bildirmişdir. Lakin qətiy-

yətli Məkbulə bununla heç cür razılaşmamış, nəticədə ağösaqqallar qan düşmənşiliyi olmasın deyə ortaya sülh qoymuşlar. Belə ki, Osman Məhəmmədin atası Bəkir ağaya iki yüz manat verərək Məkbulənin nigahını geri oxutdurmuş, kəbinini özünə kəsdirmişdir. Zahirən belə görünür ki, konflikt aradan qalxıb, lakin şərəfsiz Mürsəl bəyin hadisələrə növbəti müdaxiləsi aranı yenə qatır. O düşünür ki, Məkbuləyə sahiblənmək üçün əri Osmanı aradan götürmək gərəkdir. Bu məqsədlə o, Məhəmmədi qızışdırıb Osmanı öldürməyə təhrik edir.

Sonra Tiflisə gələn Mürsəl bəy burada yenə də firqələr davasının şahidi olur. Hər firqənin yerli təşkilatının sədri özünə tərəfdar yığmağa cəhd göstərir. Müəllif səciyyəvi epizod kimi Tiflisdə Kerenskinin təbliğatı ilə məşğul olan Bertanovun canfəşanlığını önə çəkmişdir. Belə bir şəraitdə hansı firqəyə üz tutacağını yəqinləşdirə bilməyən Mürsəl bəy rayona dönür. O artıq vəziyyətin qarışdığını görüb komissarlıqdan da istefa verir. Müəllifin təsvirləri göstərir ki, mənəviyyatsız bəyin səpdiyi fitnə toxumları cücərmiş, Məkbulənin əri Osman öldürülmüşdür. Bəyin niyyətindən xəbərsiz olan Məkbulə son ümid yeri kimi onun evinə şikayətə gələrək baş vermiş fəlakəti anladır. Bəy isə bu kimsəziz qadını ələ keçirməyin vaxtı çatdığını düşünür. Məkbulə onu qətiyyətlə rədd edir. Səs-küyə bəyin həyat yoldaşı Rüxsarə xanım gəlir, Məkbuləni təpikləyərək ona ciddi xəsarət yetirir. Mürsəl bəy isə onu möhkəm vurur. Beləliklə, hər iki qadın ciddi zədə alır. Bu əsnada xidmətçi Şərifoğlunun gətirdiyi təcili xəbər əslində Mürsəl bəyin cismani və mənəvi sonluğu kimi mənalanır :

" – Paşam, - Şərifoğlu kəkəliyir və bir dəqiqə dayanıb nəfəs alır, - paşam, çapuq ol. Qaçalım, şəhərdən şapar gəlmiş, səni görmək istiyir, deyir, geçən gecə qəza komissarı bəyi, Abastumandakı yaylasında həbs etmiş, Tiflisə götürmüşlər, bir azdan səni də həbs etməyə gələcəklərmiş... Atları əyərliyəyimmi?...

- Sus, çık dışarı, atları əyərlə, həm də çapık ol!"

Artıq canının hayında olan Mürsəl bəy huşsuz halda yerə yıxılmış Rüxsarə və Məkbuləni orada qoyaraq nökəri ilə birlikdə qaçır.

Göründüyü kimi, maraqlı bir süjet daxilində Ələkbər Qərib 1918-1920-ci illərin mürəkkəb ictimai-siyasi mühitinin dolğun mənzərəsini, bu burulğanlar fonunda müxtəlif təbəqə adamlarının talelərini məharətlə, bəzək-düzək vurmadan təsvir etmişdir. Xüsusilə qiymətlidir ki, 1920-ci illər Azərbaycan nəsrinin çoxsaylı nümunələrində sosializm, sovet hakimiyyəti uğrunda mübarizə, bolşevik inqilabının xilaskar gücü son dərəcə şişirdilmiş və reallıqdan uzaq formada mədh edilirdisə, Ə. Qəribin "Əfi ilan" hekayəsində bolşevik inqilabı, onun xilaskarlıq missiyası barədə xüsusi heç nə deyilmir. Yazıçı tarixi gerçəkliklərə uyğun olaraq 1918-1920-ci illərin mürəkkəb, qarma-qarışıq hadisələrini real şəkildə təsvir etmiş, nəticə çıxarmağı oxucuların öhdəsinə buraxmışdır. Nəticə isə aydındır: Hay-küylə, zorakılıqla baş verən xaotik inqilablar xalqa əsl səadət gətirə bilməz. Sonrakı illər yazıçının nə qədər uzaqgörən və müdrik olduğunu göstərdi. Başqa sözlə deyilsə, Ə. Qəribin bu hekayəsi vulqar sosioloji təsirlərdən uzaq olan, gerçəkliyə güzgü tutan bir nəsr əsəridir.

Hekayənin bədii məziyyətləri də, təhlil boyunca vurğuladığımız kimi, təqdirəlayiqdir. Yazıçı mükəmməl kompozisiya qurmuş, süjeti lüzumzuz əlavələrlə yükləməmiş, obrazların zahiri və daxili portretlərini vəhdətdə yaratmışdır. Əsərdə sosial-siyasi məsələlərlə insan taleləri bir-biri ilə qovuşuq şəkildə verilmiş, onların qarşılıqlı uzlaşması uğurla təmin olunmuşdur. Müəllifin yaratdığı peyzajlar,

işlətdiyi bədii təsvir və ifadə vasitələri də razılıq doğurur. Məsələn, Məkbulənin zahiri görünüşünü yazıçı belə canlandırmışdır:

"Mərmər kibi bəyaz və uzunsav çöhrəsi, uzun kirpiklərinin kölgəsi altında parıldayan, dəryalar kibi mavi, dərin və sehrkar gözləri, bahar səhəri açılmış olan qızılgülə bənzəyən tazə və qırmızı dodaq və yanaqları, alnına pərakəndə halda tökülmüş olan şahbalut rəngli tükləri qızın çöhrəsinə öylə bir məlahət və nəzakət bağışlayırdılar ki, onu valeh qalmadan görmək imkanı yok idi".

Yazıçının təsvir və təqdimlərində nəzərə çarpan yumor qatı da yerinə düşmüşdür. Müəllif ayrı-ayrı detalları müxtəlif epizodlarda müvəffəqiyyətlə bədii vasitə məqamına yüksəldərək işlətmişdir. Məsələn, Mürsəl bəyin əhvalından, durumundan asılı olaraq onun buğlarının da müvafiq formalarda və görünüşlərdə təsviri bu qəbildəndir. İnqilab baş verməsi barədə xəbərdən pəjmürdə olub kefi pozulan Mürsəl bəyin zahiri görkəmində buğların öz əzəmətli duruşunu itirməsini yazıçı belə təsvir edir:

"Mürsəl bəy inqilab xəbərin eşidən kimi tələsik Tiflisə gəldi, burada ta martın axırına kibi böyük qorxu içində yaşadı ... Bir ayın içində arıxladı, yüzü uzunladı, alt dodağı sallandı, buğları da daha əvvəlki kibi "Vilhelm" buğlarına bənzəmirdi, imdi bu buğlar döyülmüş köpək quyruğu kibi aşağı sallanır və dayima bəyin ağzına girirdilər".

Bir müddət keçir. Mürsəl bəy Axısxa qəzasının naçalnikindən teleqram alır. Teleqramda bildirilir ki, bəy qəzanın rayonlarından birinə komissar təyin olunduğundan gəlib işə başlamalıdır. Kefi kökəlmiş bəyin bu dəfəki durumunun, görünüşünün canlandırılmasında digər faktorlarla yanaşı, onun buğlarının təsviri də bədii detal kimi öz yerini tutur:

"İmdi buğlar yenə Vilhelmvari yuxarı dingələrək, bəyin simasına fövqəladə iyitlik süsü verirlər".

Ümumiyyətlə, hekayənin bəzi məqamlarında Mirzə Cəlil və Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev nəsrinin möhtəşəm ənənələrindən yaradıcı şəkildə bəhrələnmə duyulur. Məsələn, hekayənin başlanğıcı Ə. Haqverdiyevin məşhur "Şeyx Şəban" əsərini xatırladır. Ə. Qərib də hekayəni, Ə. Haqverdiyev kimi, oxuculara xitabla başlayaraq onlardan əsas obrazı tanıyıb-tanımadıqlarını soruşur, sonra isə həmin surətin müxtəlif əməlləri barədə məlumat verməyə başlayır:

"Mürsəl bəyi tanıyırdınızmı? Yox, əşi, necə tanımırdınız? Gürcüstanın çox yerlərində və bilxassə Tiflisdə onu tanımayan yox idi. May ayını o, həmişə Tiflisdə keçirərdi ... Bu ayı Veradakı Fantaziya bağında, Qocur yolundakı "Pulermo" və "Verden" restoranlarında, Ortacala bağlarında, Misxetdə "Bədni Sandronun duxanı"nda eyş-işrət edən, qışda isə üç ay Tiflisdə "Noy" oteli yanındakı şantanda, "Nadkura" restoranının xüsusi kabinələrində, zerzəmilərdəki duxanlarda gürcü knyazları ilə bir yerdə qoz sındıran "duşka" Mürsəl bəyi necə tanımırsınız?.. İndi siz də deyirsiniz ki, onu tanımırık. Doğrusu, bu, insaf dəyil.

Yəqin unutmuşsunuz, öylə isə, qoyun, tərif edim ki, bəlkə, yadınıza düşsün".

Yaxud, yazıçı əzazil bəyə kəndlilərin öz aralarında "Əfi ilan" adı verməsini yumoristik şəkildə, adı çəkilən ustadlarının yaradıcılıq ənənələrinə uyğun tərzdə belə təqdim etmişdir:

"Mürsəl bəyi səvən bircə bəylər , qınyazlar dəyil idi. Axısxa kəntçiləri içində də onun şöhrəti böyük idi, hamı onu səvərdi. Əgər kəntçilər Mürsəl bəyin adını 2əfi

ilan" qoymuş idilərsə də, bu da onların qanmamazlığını göstərir. Boş, mənasız söz idi da, deyirdilər".

Aydındır ki, Mürsəl bəyə bəylərin, knyazların sevgisi ilə kəndlilərin " sevgisi" bir deyil. Yazıçının mənalı ironiyası göz qabağındadır.

Hekayədə canlı danışıq dilinə məxsus bir sıra söz və ifadələrdən də uğurla, yerli-yerində istifadə olunmuşdur. Həmçinin təsvir olunan hadisələrin Axısxa qəzasında baş verdiyini nəzərə alan müəllifin yeri gəldikcə, xüsusən şikayətçi kəndlilərin nitqində Osmanlı türkcəsinə məxsus bəzi leksik və qrammatik vahidlərdən istifadə etməsi (əmuca, koca, bakalım, şimdi, şenlik, kəndi və s.) də koloriti, təbiiliyi gücləndirən faktorlardandır. Həmçinin bəzi rusdilli obrazların dilində rusca sözlər işlənməsi də nəzərdən qaçmır. Məsələn, Es-er partiyasının Tiflis təşkilatının rəhbəri Bertanovun danışığında işlədilən "prasti", "vajnı", "reç", "arator", "meşat", "şutka" kimi sözlər bu qəbildəndir. Ümumiyyətlə, Ələkbər Qəribin "Əfi ilan" hekayəsi 19-20-ci illər Azərbaycan nəsrinin əhəmiyyətli, maraqlı, yaddaqalan nümunələrindən biridir.

Deyilənlər göstərir ki, unudulmuş yazıçı Ələkbər Qərib Naxçıvanlının hekayələri həm mövzu-ideya, həm də bədii-sənətkarlıq məziyyətləri ilə ədəbiyyatımızın maraqlı nümunələri sırasına daxildir.

Ədəbiyyat

1. Firidun bəy Köçərlinin şəxsi arxivi (tərtib edən və nəşrə hazırlayan Məmməd Adilov). Bakı: Nurlan, 2006, 280 s.
2. Qurbanov Ş.D. Ədəbi dostluq. Bakı: Yazıçı, 1980, 190 s.
3. Naxçıvanlı Ə. Bacı və qardaş. "Məktəb" jurnalı, 1913, № 7 , s. 107-110
4. Təhmasib M. "Məktəb" jurnalında folklora münasibət məsələsi. "Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatına dair tədqiqlər", 5-ci kitab. Bakı: Elm, 1977, s. 3-27
5. Naxçıvanlı Ə. Haqq divanı. Bakı: Orucov qardaşlarının nəşriyyatı, 1914, 66 s.
6. Məmmədov X. Q. Sultan Məcid Qənizadə. Bakı: Yazıçı, 1983, 213 s.
7. Qərib Ə. Əfi ilan. "Dan yıldızı" jurnalı, 1926, № 1 , s. 4-13 ; № 2 , s. 10-17
8. Məmmədov R. Gürcüstanda Azərbaycan mətbuatı və ədəbi mühit. Bakı: Xəzər Universitəsi nəşriyyatı, 2000, 190 s.

Huseyn Hashimli

The stories of Alekper Garib Nakhchivanli

Summary

For the period of long years Alekper Garib Nakhchivanli literary activity remained beyond investigations.

The article has been dedicated to the stories of Alekper Garib Nakhchivanli. In this paper attention is directed to the various phase's of literary activities Alekper Garib Nakhchivanli. These stages are investigated on the basis of those examples, facing a poet and made appropriate conclusions.

There have been analysed charakteristic works, their idealogial-literary features have been clarified. It becomes clear from this work that the author who gives importance to the sinkerity in all his thougths tries to adhere to this situation all his life and not to change his point of wiev despite all the diffuculties he faces.

Гусейн Гашимли

Рассказы Алекпера Гариба Нахчыванлы

Резюме

Долгое время литературная деятельность писателя Алекпера Гариба Нахчыванлы оставалась вне исследования.

Статья посвящена прозе Алекпера Гариба Нахчыванлы**.** В статье рассматриваются разные этапы творчества Алекпера Гариба Нахчыванлы. Здесь на основе примеров исследуются темы, к которым обращался писатель на этих этапах, и сделаны некоторые вводы.

В ней анализириуются характерные рассказы писателя, выявляются их идейно-художественные особенности. Из произведений становится ясно, что отдавая предпочтение искренности во всех своих размышлениях, автор всю жизнь старается быть верным своей жизненной позиции и, несмотря на все трудности, не отрекается от своих убеждений.

Rəyçi: Seyfəddin Eyvazov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

NADİR İSMAYILOV
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
(Naxçıvan Dövlət Universiteti)

BALAŞ AZƏROĞLU VƏ UŞAQ ƏDƏBİYYATI

Açar sözlər: Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq ədəbiyyatı, Balaş Azəroğlu
Key words: Azerbaijan literature, children's literature, Balash Azeroglu
Ключевые слова: Азербайджанская литература, детская литература, Балаш Азероглу

Balaş Azəroğlu müasir Azərbaycan poeziyasının inkişafında, yeni mövzu və ideyalarla zənginləşməsində, sənətkarlıq axtarışlarının dolğunlaşmasında mühüm xidmətləri olan görkəmli şair kimi ədəbiyyatda öz sözünü layiqincə demişdir. Onun böyük istedad və ilhamla yazılmış çoxsaylı şeirləri və poemaları söz sənətimizin qiymətli nümunələri sırasına daxildir.

Şairin yaradıcılığından, əsrarəngiz söz dünyasından söz açan əksər tənqidçi və ədəbiyyatşünaslar onun sənətinə yüksək dəyər vermiş, xüsusən ədibin əsərlərindəki dərin vətənpərvərlik qayəsini, fəlsəfi mündəricəni və bədii kamilliyi ayrıca qeyd etmişlər. Akademik Bəkir Nəbiyev onun "Seçilmiş əsərləri"nə yazdığı "Vətəndaşlıqla sənətkarlığın vəhdəti" adlı ön sözdə bu cəhətlərə xüsusi diqqət yetirmişdir: "B. Azəroğlu dərin ağıl, intellekt şairi kimi fəlsəfi poeziyaya qüvvətli meyl göstərən sənətkarlardandır... Şairin poetik düşüncələrinin əsas predmetini bir qayda olaraq insan, onun azadlıq ideyası təşkil edir" **(1, s. 13).** Tənqidçi, professor Məsud Əlioğlu isə hələ 1971-ci ildə yazmışdı: "Azəroğlunun şeirlərində hikmət də var, bu hikmətin təsirli poetik ifadəsi də; rəngarəng və canlı insan duyğularının təzadlı-mürəkkəb hallar içərisində çırpıntısı da, həmin təlatümlü və qasırğalı hisslərin lakonik, yığcam ifadəsi də" **(2, s. 6).** Filologiya elmləri doktoru, tənqidçi Vaqif Yusifli isə şairin poeziyası barədə fikrini belə ümumiləşdirmişdir: "Balaş Azəroğlunun şeirlərində siyasi lirika həm tribunluq kəsb edir, həm də bu lirikada fəryad, çağırış, hətta göz yaşları da var" **(6, s. 175).** Belə diqqətəlayiq elmi fikirlər bir çox digər ədəbiyyatşünas və tənqidçilər tərəfindən də söylənilmişdir və onlar istedadlı sənətkar Balaş Azəroğlunun yaradıcılığının əsas tematika və problematikasını, aparıcı məziyyətlərini lazımınca səciyyələndirir.

Bununla belə, şairin yaradıcılığında bir sıra digər sahələr, özünəməxsus yer tutan mövzular da vardır ki, onlardan biri də istedadlı sənətkarın uşaq ədəbiyyatı sahəsindəki xidmətləridir. Araşdırma göstərir ki, şairin əsasən 1960-cı illərdə uşaqlar üçün yazdığı müxtəlif əsərlər ideya-bədii dolğunluğu, uşaqların yaş səviyyəsinə, psixologiyasına uyğunluğu, axıcılığı ilə diqqətəlayiqdir. Görkəmli ədib müxtəlif vaxtlarda uşaqlar üçün bir sıra maraqlı, oxunaqlı şeirlər yazmışdır. Bunların mühüm bir qismi təbiət mövzusundadır. Ümumiyyətlə, B. Azəroğlunun poeziyasında təbiət mövsusu geniş yer tutur. Ədəbiyyatşünaslıqda qeyd olunduğu kimi, "Balaş Azəroğlunun yaradıcılığının ən güclü sahələrindən birini təbiət lirikası təşkil edir. Təbiətin füsunkar mənzərəsi, əzəmətli dağlar, göz yaşı kimi duru, qaynar bulaqlar, laləli, nərgizli çöllər, quşqonmaz qayalar ilk gündən şairə zövq-səfa vermiş, təxəyyülündə silinməz izlər buraxmışdır ... Təbiətin saf, canlı təsviri Balaş Azəroğlunun

şeirlərinin əsas məziyyətidir" **(3, s. 469).** Bu deyilənləri onun uşaqlar üçün təbiət mövzusunda yazdığı şeirlərə də aid edə bilərik. Görkəmli ədibin yaradıcılığının tədqiqatçısı, ədəbiyyatşünas alim Sabir Əmirovun sözləri ilə desək: "Şair sayca o qədər də çox olmayan uşaq şeirlərində bir tərəfdən, təbiətin əsrarını balaca oxucuları üçün sirdən məlumluğa çevirməyi qarşısına məqsəd qoymuş, digər tərəfdən isə öz yaradıcılıq pafosuna sadiq qalaraq istər cəmiyyət və istər təbiət hadisələrini bir vətəndaş-şair mövqeyindən təsvir və tərənnüm etmişdir" **(4, s. 101).**

"Gəl, ay bahar!", "Yaz yağışı" kimi şeirlərdə təbiətin bahar fəslinin gəlişindən doğan sevinc hisslərini, bu fəslin əsrarəngiz gözəlliklərini şair axıcı, ahəngdar şəkildə ədəbi müstəviyə gətirmişdir. Bu nümunələrdə işlədilən bədii təsvir və ifadə vasitələri də diqqəti çəkir. Məsələn, müəllif ilk şeirdə baharın gəlişini arzulayan uşaqların coşqun duyğularını, sevinc dolu arzu-istəklərini aşağıdakı kimi canlandırmışdır:

Çaylar kimi coşaram,
Bahar, gəl, ay bahar, gəl!
Sənə nəğmə qoşaram,
Bahar, gəl, ay bahar, gəl!

Açıllam lalə kimi,
Qızıl piyalə kimi.
Çöldə, düzdə gəzərəm,
Yoluna gül düzərəm,
Bahar, gəl, ay, bahar, gəl!..

Qaranquş tək uçaram,
Göydə qanad açaram.
Sənin müjdəçin olub,
Oba-oba qaçaram,
Bahar, gəl, ay bahar, gəl!

(2, s.99)

"Yaz yağışı" şeirində şair çoxsaylı bədii təsvir və ifadə vasitələrinin, xüsusən dolğun təşbehlərin köməyi ilə bahar yağışının yaratdığı əlvan mənzərəni və xoş ovqatı məharətlə canlandıra bilmişdir. Burada müəllif dağı-daşı yuyan yaz yağışından sonra "lalənin dəcəl uşaq kimi gülə-gülə göyə baxması" ifadəsində həm metafora, həm də təşbeh işlətmişdir. Qərənfilin düşən yağış damlalarından qulağına sırğa taxması da həm metafora, həm də təşbehin poetik imkanlarını nümayiş etdirir. Bənövşə ləçəyindəki suyun almaza bənzədilməsi, yağış damlasının təsirindən bu gülün utancaq qız kimi boynunu bükməsi təbii, uğurlu təşbehlərdir. Bütün bunlar şeirin bədii təsir gücünü, ahəngdarlığını, dolğunluğunu təmin etmişdir:

Lalə dəcəl uşaq kimi
Baxır göyə gülə-gülə.
Yanağına yağış düşür
Muncuq-muncuq, gilə-gilə.
Qərənfil də qulağına
Damcılardan sırğa taxır.
Nərgiz xumar gözlərilə

Heyran-heyran durub baxır.
Bənövşənin ləçəyində
Su parlayır almaz kimi.
Tez boynunu əyir yana
O, utancaq bir qız kimi.

(2, s. 100)

"Yaylaqda" şeiri isə yay fəslinə həsr olunmaqla mükalimə əsasında qurulmuşdur**.** Yay fəslində havaların isti vaxtı anası balaca Gülbaharı yaylağa gətirir. Bu yerlərin havasının şəhərdən çox sərin olduğunu hiss edən körpə qızcığaz bunun səbəbləri barədə düşünərək anasından soruşur:

- Ana, ana, söylə bir
Şəhər elə istiydi,
Bura niyə sərindir?
Bəlkə, hələ bu yerə
Yay gəlməmiş, anacan?

(2, s. 101)

Göründüyü kimi, uşağın sualı tamamilə təbii və körpə psixologiyasına, düşüncəsinə uyğundur. Ana isə cavabında buranın yaylaq olduğunu, yaylağın xüsusiyyətlərini ona sadalayır və şəhərə qayıdanda bu barədə bağça yoldaşlarına da danışmasını məsləhət görür.

"Payız gəlir" şeiri də dolğunluğu ilə diqqəti çəkir. İlin bu fəslinin əsas əlamətlərini şair kiçik yaşlı oxucularına onların anlayıb qavraya biləcəyi tərzdə, sadə və təbii detallarla, sanki bir rəssam fırçasıyla təqdim etmişdir. Şeirdən bir parçaya diqqət yetirmək kifayətdir ki. təsəvvür yaransın:

Saralır göy yarpaqlar,
Soyunurlar budaqlar.
Sanki bağçalar, bağlar
Deyirlər: payız gəlir.

Solub əlvan çiçəklər,
Görünmür kəpənəklər.
Əsir soyuq küləklər
Deyir ki: payız gəlir.

(2, s. 103)

Balaş Azəroğlu uşaqlar üçün qış fəslinə də aid şeir yazmışdır. "Qış" adlanan həmin poetik parça da bədii təsvirləri, lövhələri, yozumları ilə maraq doğurur. Pəncərələrin şaxtanın təsiri ilə buz bağlaması, ayazın hər axşam pəncərələrə naxışlar salması, günəşin hər səhər ilıq nəfəsi ilə həmin buz naxışları silməsi, hər tərəfin ağ kürk geyinməsi, günəşin üzünü qara buludların örtməsi barədəki təsvirlər təbiiliyi, bədii siqləti ilə seçilir:

Qış gəldi, şaxta düşdü,
Buz bağladı şüşələr.
Ağ kürkünü geyindi
Dağlar, düzlər, meşələr.
Ayaz naxışlar saldı
Pəncərəyə hər axşam.

Səhər günəş hovxurub
Naxışı sildi tamam.

(2, s. 104)

B. Azəroğlunun "Qış" şeirində təbiətin qış fəslinin səciyyəvi mənzərələrinin konkret detallarla bədii təsviri ilə yanaşı, qışdan sonra gəlişi gözlənilən bahar barədə də xoş arzular uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun tərzdə özünün poetik təcəssümünü tapmışdır:

Uşaqlar pəncərədən
Boylanaraq hər səhər,
Günəşin çıxmasına
Gözəl nəğmə dedilər:
"...Gün gedibdir dincəlsin-
İndi gələr, ay gələr.
Baharla birgə gəlsin,
İndi gələr, ay gələr"

(2, s. 104-105)

Uşaqlar üçün yazılmış "Qaranquş" şeiri də maraqlı bədii nümunədir. Şair bu əsərdə payızda köçüb getmiş qaranquşa xitab edərək onu geri dönməyə səsləyir, çünki artıq bahar fəsli yaxınlaşır, təbiət oyanır, uşaqlar da qaranquşun gəlişini intizarla gözləyirlər. Müəllifin yozumunda qaranquşun gəlməsi şadlıq, fərəh, yeniləşmə rəmzidir, baharın yurda qədəm qoymasının nişanəsidir:

Bizim eyvandakı yuvan qalıbdır,
Getmə başqa yerə qonaq, qaranquş.
Nə qar var, nə də ki, boran qalıbdır,
Gətir sən bahardan soraq, qaranquş...

Uşaqlar yolunu gözləyir hər gün,
Doğrusu, darıxır hamı sənincün.
Gəl ki, körpələrin üzü də gülsün,
Bəzənsin hər çəmən, hər dağ, qaranquş.

(2, s. 106)

Balaş Azəroğlu məktəbli dünyasından bəhs edən şeirlər də qələmə almışdır. Bu baxımdan onun "Mənə yeddi daş gətirərsən" adlı şeiri xarakterik nümunə sayıla bilər. Burada birinci sinifi bitirib ikinciyə keçən, yay tətili günlərində Qara dəniz sahillərinə istirahətə aparılan Leyla barədə atanış xoş arzuları, düşüncələri sadə bir dillə təqdim olunmuşdur:

Dünən birinci sinfi bitirdin,
məktəbdən evə
bir dünya sevinc,
bir aləm fərəh gətirdin...
Bir vaxt nə oxuya bilirdin,
nə yaza bilirdin.
Səhər bağçaya gedib,
Axşam evə gəlirdin.
Bir vaxt həyətdə oynayırdın

bütün yayı...
İndi qara dənizə gedirsən, Leyla.

(2, s. 107-108)

Ata bir də istəyir ki, qızı ona Qara dənizdən müxtəlif rənglərdə olan yeddi daş gətirsin. Bu yeddi daş günəşdə olan yeddi rəngi, qövsi-qüzehi, qarı nənənin hanasını xatırladacaq. Bütün bunlar isə həm də təbiət-insan vəhdəti və paralelliyini önə çəkən, təbiətin xoş varlıqlarının həyat rəmzi kimi mənalandırılmasını göstərən maraqlı detallardır:

Unutma ha!- Yeddi daş...
Yeddi rəngdə olsun ancaq...
Bir yerə yığanda
qövsi-qüzehə bənzəsin.
Qarı nənənin hanası kimi
Evimizi bəzəsin.

(2, s. 108)

Balaş Azəroğlunun uşaqlar üçün yazdığı şeirlərin bəzilərində təbiəti qorumağa çağırış ideyası qabarıq şəkildə ifadə olunmuşdur. Səciyyəvi nümunə kimi "Yaralı sərçə" adlı şeiri xatırlada bilərik. Əsərdə təsvir olunur ki, qış günlərinin birində dərsdən evə qayıdan məktəbli Etibar yol kənarında koldan-kola atılan, soyuqdan titrəyən yaralı bir sərçə görür. Uşaq düşünür ki, gecənin şaxtasına bu quş tab edə bilməyib öləcək. Ona görə də onu aparım evdə saxlayım, yarası sağalsın, baharda yenə bağlara uçuraram. Lakin o, sərçəyə yaxınlaşanda bu yaralı quşcuğaz çətinliklə də olsa, uçub bağa gedir. Etibar evə gələrək bu barədə anasına məlumat verir, sərçənin halına acıdığını bildirir. Anası isə ona məsləhgət görür ki, qar hər yeri tutub, sərçələrin yuvası qapanıb. Ona görə də sən yuva düzəldib ağacdan as, qoy sərçələr qışın şaxtasından həmin yuvalarda qorunsunlar. Həm də qoy digər məktəblilər də bu işə qoşulsun, axı sərçələr vəfalı quşdur, heç vaxt bu yerləri tərk edib başqa yerlərə köçmürlər:

İgid məktəblilər də
Özləri vaxt ayırıb,
Taxta yuva qayırıb,
Aparıb assın bağda.
Hərəsi bir budaqda.
Qoyun, bizim sərçələr
Rahat yatsın gecələr.
Axı onlar qışda da,
Qarda da, yağışda da
Bizim şəhərdə qalır,
Sərçələr vəfalıdır.

(2, s. 112)

Ədəbiyyatşünas Sabir Əmirovun qeyd etdiyi kimi: "Yaralı sərçə" şeirində... şairin məqsədi balalarda quşlara qayğıkeş münasibət tərbiyə etmək, hər bir kəsdə və hər şeydə sədaqəti, vəfadarlığı qiymətləndirməyi bacarmaq qabiliyyəti aşılamaqdan ibarətdir" **(4, s. 102).**

Görkəmli sənətkarın şeirləri yalnız lirik duyğu və düşüncələrin bədii təqdimindən ibarət deyil. "B. Azəroğlunun şeirləri forma cəhətdən də müxtəlifdir; bunla-

rın bəzilərində müəyyən hadisə, əhvalat üstünlük təşkil edir" **(5, s. 61).** Analoji mənzərə şairin uşaqlar üçün yazdığı əsərlərdə də qeydə alınır. Bu baxımdan onun folklor süjetləri, xüsusən nağıllar və əfsanələr əsasında qələmə aldığı poetik nümunələr ayrıca qeyd olunmağa layiqdir. "Qurd və quzu", "Hümmət və Qüdrət" kimi əsərlər bu qəbildəndir. Belə nümunələrdə "Şair Azəroğlu uşaqlar üçün xalqın keçmişindən, babaların hikmət dünyasından da söhbət açır. Bu əsərlərin başlıca qayəsi yetişməkdə olan nəsli düzlüyə, sədaqətə, sənət və hünərə hörmət etməyə dəvətdir" **(4, s. 102).**

1964-cü ildə yazılmış "Qurd və quzu" əsərini mənzum nağıl da saya bilərik. Alleqorik səpkidə olan bu əsər folklordakı nağıllarda olduğu kimi başlayır:

Oğlum, bir nağıl deyim,
Yaxşı-yaxşı qulaq as.
Babalar söyləyib ki,
Nağıl mənasız olmaz.
Biri vardı, biri yox,
Biri acdı, biri tox.
Bizdən uzaq bir eldə,
Gül-çiçəkli bir çöldə
Bir çoban yaşayırmış,
Böyük sürüsü varmış.

(2, s. 115)

Sonrakı təhkiyədən öyrənirik ki, yayı yaylaqda, qışı aranda keçirən bu çoban bir payız günü sürünü dağdan endirərkən qatı duman hər tərəfi bürüyür, bir quzu sürüdən ayrı düşüb dağda yolu itirir. Gecəni bir daşın oyuğunda qalan quzu səhər orabura vurnuxub yol axtarır. Lakin onun qarşısına bir qurd çıxır. O, cürbəcür bəhanələrlə quzunu günahlandırır, çəməndə otlamasını, gəzməsini, suyu bulandırmasını ona irad tutur. Günahsız quzu suyun aşağısında ola-ola bulağın gözünü necə bulandırdığını deyəndə canavar daha da sərtləşir:

Qurd dedi:- Ay yekəbaş,
Deyəsən, yavaş-yavaş
Həddini də aşırsan,
Qanundan danışırsan!
Bu suyun, bu torpağın,
Bu dərənin, bu dağın
Sahibi tək mənəm, mən.
Sən qurtara bilməzsən
Daha mənim əlimdən.

(2, s. 119)

Əsər xoş ovqatla başa çatır. Belə ki, arana enmiş çoban bir quzunun dağda qaldığını anlayır, onun ardınca geri qayıdır. O məqamda yetişir ki, canavar quzunu parçalamaq üzrədir. Çoban qurdun başını əzir, quzunu xilas edib arana gətirir. Göründüyü kimi. əsərdə haqqın qələbəsinə inam, zalımın öz cəzasına çatması ideyası önə çəkilmişdir.

Şairin 1964-cü ildə yazdığı başqa bir mənzum əsər - "Hümmət və Qüdrət" həcmcə daha böyükdür, bunu uşaqlar üçün yazılmış poema da saymaq olar. Maraqlı süjetə malik bu əsərdə təsvir olunan hadisələr qədim dövrdə Ərəbistanda baş verir.

Əsas obrazlar Hümmət və Qüdrət adlı iki oğlandır. Onlar uşaqlıqdan bir yerdə böyüyür, bir yerdə oxuyurlar. Qüdrətin atası qoşun sərkərdəsidir, Hümmətin atası isə parça toxuyub satmaqla məşğuldur. Günlərin bir günü iki dost geyinib ova çıxırlar. Meşədə bir-birindən ayrı düşən dostlar çətinliklərlə üzləşirlər, hətta Hümmətə pələng hücum edir. Bu anda onun harayına çatan Qüdrət dostunu xilas edir. İtmiş atlarını axtaran dostlar bir karvana rast gəlirlər. Atlarının karvanda olduğunu görüb istəsələr də nəticə hasil olmur. Karvandakılar onları əsir edib başqa bir şəhərə aparır, qul kimi satırlar. Onları satın almış sahibkarın əlindən xilas olmaq üçün yollar arayan Hümmət yaxşı toxucu olduğunu bildirir. Beləcə, o, parçalar toxuyur, Qüdrət isə tacirlərə satır, sahiblərinə xeyli pul qazandırırlar. Hümmət toxuduğu parçalardan birinin üzərinə öz adını da həkk edir. Bu gözəl parça xəlifəyə çatır. Son nəticədə onun izi ilə Hümmət və Qüdrət köləlikdən xilas edilir.

Göründüyü kimi, əsərdə fiziki qüvvətlə yanaşı, sənətin böyük gücü də tərənnüm olunmuşdur. Poemanın son misralarında müəllifin uşaqlara çatdırmaq istədiyi əsas ideya ümumiləşmiş şəkildə öz ifadəsini tapmışdır:

Hər dərdin, hər xətərin
Axı var öz dərmanı.
Qüdrətin ox atması
Dostunu qürtardısa
Meşədəki pələngdən,
Hümmətin sənəti də
Onu azad elədi
Ömürlük köləlikdən.
Sənət böyük nemətdir,
Sənətkar olsa insan,
Onun üçün dünyada
Çətinlik olmaz, inan.

(2, s. 135)

Göründüyü kimi, şairin uşaqlar üçün yazdığı irihəcmli əsərlər də diqqətəlayiq məziyyətlərə malikdir.

Ümumiyyətlə, görkəmli şairimiz Balaş Azəroğlunun uşaqlar üçün yazdığı əsərlər ideyaca mükəmməl olduğu kimi, sənətkarlıq baxımından da dolğundur. Şairin bu yöndəki əksər şeir və poemaları heca vəzninin axıcı ölçülərində yazılmışdır ki. bu da onların qavranılmasını, əzbərlənməsini daha da asanlaşdırır. Yalnız tək-tək nümunələr ("Mənə yeddi daş gətirərsən" və s.) sərbəst şeir şəklindədir. Süjetli əsərlərdə təhkiyənin axıcılığı, rəvanlığı, cəzbediciliyi uşaqlarda böyük maraq oyatmaq imkanlarına malikdir. Süjetin lüzumsuz əlavələrlə yüklənməməsi, təsvirlərdəki təbiilik də razılıq doğurur. Şairin uşaqlar üçün yazdığı şeir və poemalar bütövlükdə uşaq ədəbiyyatımızın layiqli örnəkləri sırasına daxildir.

Ədəbiyyat

1. Azəroğlu B. Seçilmiş əsərləri, iki cilddə, birinci cild. Bakı: Yazıçı, 1982, 261 s.
2. Azəroğlu B. İllərdən illərə.Bakı: Gənclik, 1971, 283 s.
3. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı, iki cilddə, birinci cild. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 504 s.

4. Əmirov S. N. Azəroğlu. Bakı: Yazıçı, 1986, 143 s.
5. Ədəbi proses- 77. Bakı: Elm, 1978, 160 s.
6. Yusifli V. Ə. Poeziyanın illəri və yolları (1960-2000-ci illər). Bakı: Mütərcim, 2009, 404 s.

Nadir Ismaılov

Balash Azeroglu and children's literature

Summary

Balash Azeroglu is one of the most prominent represantatives of the Azerbaijani literature of XX century. His poetry is rich with deer humanistic sences and qualities.

The article has been dedicated to the lyrics of Balash Azeroglu . In this paper attention is directed to the various phase's of literary activities Balash Azeroglu. These stages are investigated on the basis of those examples, facing a poet and made appropriate conclusions.

There have been analysed charakteristic works, their idealogial-literary features have been clarified. There are have been telis opinions about his poetic style and on the examples of verse are exposed main features of his poetry.

Надир Исмаилов

Балаш Азероглу и детская литература

Резюме

Балаш Азероглу является одним из выдающихся представителей азербайджанской литературы двадцатого века. Его поэзия пронизана гуманизмом, глубокими чувствами.

Статья посвящена лирике известного поэта Балаша Азероглу**.** В статье рассматриваются разные этапы творчества Балаша Азероглу. Здесь на основе примеров исследуются темы, к которым обращался поэт на этих этапах, и сделаны некоторые вводы.

В статье анализириуются характерные произведения, связанные с темой, выявляются их идейно-художественные особенности. Здесь высказываются мнения о поетическом стиле поэта, а также выявляются главные особенности его поэзии на стихотворных примерах.

Rəyçi : Hüseyn Həşimli
filologiya üzrə elmlər doktoru, əməkdar elm xadimi

SƏADƏT HÜSEYNOVA
AMİ
saadet1@box.az

İLK ROMANTİK DRAMLARIN ƏDƏBİYYATIMIZDA MÖVQEYİ

Açar sözlər: romantizm, dramaturgiya, gender, faciə, pyes.
Ключевые слова: романтизм, драматургия, гендер, трагедия, пъеса.
Key words: romanticism, drama, gender, tragedy, play

XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində mürəkkəb və zəngin bir tarixi dövrdür. Qısa bir zaman kəsiyini əhatə etsə də, bu dövrün ədəbiyyatı müxtəlif estetik prinsipləri ehtiva etmişdir. Məlumdur ki, XX əsrin əvvəllərində ədəbiyyatımızda maarifçi və tənqidi realizmlə bərabər, romantizm ədəbi cərəyanı da fəaliyyət göstərmiş, bu ədəbi cərəyanların ortaya qoyduğu fərqli estetik prinsiplər ədəbi prosesdə canlılıq yaratmış, ədəbi inkişafı şərtləndirmişdir.

XX əsrin romantizmi ədəbiyyatımızın tarixinə M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, A.Səhhət kimi görkəmli sənətkarlar bəxş etmişdir. Keçən əsrin əvvəllərində fəaliyyət göstərən "Fiyuzat" jurnalı və onun baş reaktoru Ə.Hüseynzadə romantizmin ədəbi mühitdə geniş yayılmasına şərait yaratmış, bu cərəyanın estetik prinsiplərini şərh etmişdir.

Sovet rejimi romantizm ədəbi cərəyanına və romantik metoda ögey münasibət bəsləsə də, bu cərəyan C.Cabbarlının, Ə.Cavadın, M.Müşfiqin və başqa sənətkarların simasında 20-30-cu illərdə də davam etmişdir.

Azərbaycan romantizminin öyrənilməsi və bu barədə ilk sistemli tədqiqatlar görkəmli alim Məmməd Cəfər Cəfərovun adı ilə bağlıdır. Sonralar romantizmin tədqiqi istiqamətində mühüm işlər görülmüşdür. Onun estetik prinsiplərinin nəzəri əsasları və nümayəndələrinin yaradıcılığı araşdırılmışdır. Lakin sovet ədəbiyyatşünaslığı realizmin tədqiqinə və təbliğinə daha artıq üstünlük vermişdir. Bir çox hallarda romantik sənətkarların yaradıcılığına realist sənətin prinsipləri ilə yanaşılmış və onun məhdud cəhətlərindən danışmağa üstünlük verilmişdir.

Milli müstəqillik ərəfəsi və dövründə romantik sənətkarların yaradıcılığına onun öz estetikası əsasında qiymət vermək tendensiyası qüvvətlənmişdir. Bu sırada Y.Qarayev, V.Osmanlı, T.Əfəndiyev, K.Əliyev, H.Qasımov, A.Turan və başqa tədqiqatçılar xeyli iş görmüşlər.

Məlumdur ki, romantik sənətkarların yaradıcılığı çoxtərəfli olmuşdur. Onlar həm lirika, şeir, həm poema, həm də dramaturgiya sahəsində ardıcıl fəaliyyət göstərmişdir. Romantik sənətkarların yaradıcılığında dramaturgiyanın xüsusi mövqeyi vardır. Bu sırada H.Cavid, A.Şaiq və C.Cabbarlının yaradıcılığı daha artıq diqqəti cəlb edir. H.Cavid mənzum dramın əsasını qoymuşdur. Mənzum dram ənənəsini xüsusilə A.Şaiq müvəffəqiyyətlə davam etdirmişdir. Bütövlükdə H.Cavidin romantik dramaturgiyaya gətirdiyi yeniliklər A.Şaiqin və C.Cabbarlının yaradıcılığında daha da inkişaf etdirilmişdir.

Mirzə Fətəli Axundzadə Azərbaycan ədəbiyyatında dramaturgiyanın əsasını qoymuşdur. Onun dramaturgiya sahəsində yaratdığı realist məktəbin ənənələriniXIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində Nəcəf bəy Vəzirov, Nəriman Nərimanov, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev, Cəlil Məmmədquluzadə kimi görkəmli sənətkarlar müvəffəqiyyətlə davam etmişdir.

Milli dramaturgiyada yeni bir təmayülün əsasını isə, Hüseyn Cavid qoymuşdur. O, XX əsr Azərbaycan romantizminin ən parlaq nümayəndəsi olaraq dramaturgiyamızda mənzum dram janrının banisi olmuşdur. Hüseyn Cavidin əsas xidmətlərindən biri romantik dramaturgiya sahəsində güclü ənənə yaratmasıdır. Onun romantik dramları - istər şeirlə, istərsə də nəsrlə yazılan romantik əsərləri həm müasirlərinin, həm də sonrakı nəsillərin yaradıcılığına ciddi təkan vermişdir. Abdulla Şaiqin, Cəfər Cabbarlının, Səməd Vurğunun romantik dramaturgiyada, xüsusən mənzum dram janrında qazandığı uğurların Hüseyn Cavid ənənələri ilə bağlı olması şübhə doğurmayan bir həqiqətdir.

Odur ki, milli dramaturgiyamızın ən parlaq səhifələrini yaratmış, yaradıcılıq metodları, inikas üsulları və üslubları ilə bir-birini tamamlayan, yüksək ideyaları, sənətkarlıq tapıntıları, mövzu və problematikası obrazlar sistemi baxımından yaxın olan Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq və Cəfər Cabbarlı kimi sənətkarlar milli və bəşəri irsdən qidalanaraq müasirlik səviyyəsinə yüksəlmişlər. Bu dramaturqların hər üçü ədəbi aləmə şeirlə gəlmişdir. Nəzmlə yaxud nəsrlə yazılmasından asılı olmayaraq yüksək şeiriyyət, romantik vüsət hər üç sənətkarın dramaturgiyasını əvvəldən axıra qədər müşayiət etmişdir.

Ənənə və novatorluğun vəhdətində yaranan zəngin dramaturji janr və üslubları ustalıqla yaşadan Hüseyn Cavid, Abdulla Şaiq və Cəfər Cabbarlının ilk romantik dramlarından başlayaraq boy verməyə başlayan fəlsəfi-romantik konfiliktlər, fövqəladə ehtiraslı xarakterlər, fantastik, şərti-simvolik obrazlar romantik dramaturgiyamızı janr poetikası baxımından xeyli irəli aparmışdır.

H.Cavid, A.Şaiq və C.Cabbarlının dramaturji yaradıcılığı irs-varislik əlaqəsi ilə bir-birinə sıx bağlıdır. Bu əlaqələr xüsusən onların yaradıcılığının ilk mərhələlərində daha qabarıq şəkildə meydana çıxır. Bu sırada H.Cavidin "Ana", "Maral", "İblis", "Şeyda", "Uçurum"; A.Şaiqin "Qafqaz çiçəyi", "Şair və qadın", "İdeal və insanlıq"; C.Cabbarlının "Solğun çiçəklər", "Ulduz", "Ədirnə fəthi", "Nəsrəddin şah", "Aydın" əsərləri nəzəri daha çox cəlb edir.

H.Cavid, A.Şaiq və C.Cabbarlının ilk romantik dramları mövzu və problematika baxımından, ictimai və mənəvi-əxlaqi sferada baş verən hadisələrə romantik münasibətin səciyyəsi baxımından da bir-birini tamamlayan əsərlərdir.

T.Əlişanoğlu onu da qeyd edir ki, qadın mövzusunun emansipasion şəklində bədii həqiqətə çevrilməsi "qadın ürəyinin sirlərinə varmağı məqsəd seçir" [2, s.55].

Bu mövzunun bədii əksi baxımından H.Cavidin "Maral" və C.Cabbarlının "Solğun çiçəklər"i adlı romantik dramları geniş material verir.

Romantizmin faciə janrında öz qadirliyini, öz vüsətini daha qabarıq şəkildə təcəssüm etdirə bilməsi Cavid faciələrində əyani şəkildə sübuta yetir. Ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin dili ilə desək, "Azərbaycan faciəsinin inkişafında yeni mərhələ romantizmin ədəbi bir metod və cərəyan kimi ədəbiyyatımızda yarandığı və yüksəldiyi dövrə təsadüf edir. Romantizm dramaturgiyada ən parlaq ifadəsini faciə əsərində tapır. Dramatik poeziyada romantik üslubun əsasları Cavid faciələri ilə yaranır. Hüseyn Cavid simasında ədəbiyyat tariximizdə ilk mənzum faciə də öz yaradıcısını və klassikini tapmış olur"[4, s.94].

"Ana" pyesi ilə H.Cavid romantik inikasda Ana obrazının yerini müəyyənləşdirmişdisə, C.Cabbarlı ("Ulduz") və A.Şaiq ("Qafqaz çiçəyi", "Şair və qadın") qadın emansipasiyasını önə çəkmişlər. Yaxud Hüseyn Cavid "Maral", Cəfər Cabbarlı "Solğun çiçəklər" əsərlərində qadının mənəvi-əxlaqi dünyası ilə sosial mühit arasındakı ziddiyyətləri romantik boyalarla əks etdirmişdir.

Hüseyn Cavidin "İblis", Cəfər Cabbarlının "Ədirnə fəthi", "Trablis müharibəsi, yaxud Ulduz" pyesləri dramaturgiyamızda müharibə və insan probleminin romantik bədii həllini verir. A.Şaiqin "İdeal və İnsanlıq" əsəri isə mənəvi-əxlaqi problematika çərçivəsində İnsanın humanist münasibət konsepsiyasını gerçəkləşdirir.

Gender problemi, geniş götürdükdə cinslərin qarşılıqlı əlaqəsini, onların sosial - siyasi, mənəvi - əxlaqi və hüquqi sahələrdə mono-sələflərini nəzərdə tutur. Bədii ədəbiyyatda bu problem çox vaxt qadın mövzusuna, qadın problemlərinə ayrılan diqqət mənasında başa düşülür. Gender problemi ilə bağlı tədqiqatlarda xüsusi şəkildə vurğulanır ki, bədii əsərdə gender aspektinin olmasının, yazıçının ideya-estetik baxışları, dünyagörüşü, müəllifin mövqeyi ilə bağlıdır. Yenə də tədqiqatlarda xüsusi şəkildə vurğulanır ki, bütün xalqların ədəbiyyatlarının müxtəlif mərhələlərində gender aspekti vardır.

Qadın mövzusu Azərbaycan ədəbiyyatında XIX əsrdən başlayaraq bədii tədqiqatın xüsusi bir istiqaməti kimi mövcud olmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu dövrdə Şərqdə qadın münasibətinə 2 müxtəlif baxış mövcud idi. İslamı ideallaşdıran cərəyanın nümayəndələri bildirirdilər ki, 13 əsr əvvəl Şərq qadınlarına verilən hüquqları Avropa qadınları hələ indi də ala bilmirlər. Avropa istiqamətli digər cərəyanın nümayəndələri isə qadının Avropa nümunəsi əsasında azad olunması uğrunda mübarizə aparırdılar. Bu işdə böyük Azərbaycan yazıçısı, filosofu və maarifçi M.F.Axundovun (1801-1878) xüsusi xidməti olub, o bütün şüurlu həyatını qadın məsələsinin nəzəri və praktiki həllinə həsr etmişdir.

Məşhur Azərbaycan dramaturqu C.Cabbarlı yaradıcılığında qadın mövzusuna həsr olunmuş bir sıra əsərlər var. Diqqətəlayiqdir ki, müəllif əsərlərində göstərdiyi zəmanə problemlərinin başına qadınların vəziyyəti problemini qoyurdu və əsərlərinə baş qəhrəman olan qadınların adını verirdi. Onu inqilabdan əvvəl yazdığı erkən pyeslərində "Vəfalı Səriyyə" (1915), "Solğun çiçəklər" (1917) müəllif sosial bərabərsizliyə, qadın hüquqsuzluğuna, geriliyə qarşı çıxır.

Romantik dramlarda qadının mənəvi-əxlaqi dünyası və sosial mühit konsepsiyası baxımından H.Cavidin "Maral" və C.Cabbarlının "Solğun çiçəklər"i adlı romantik dramları geniş material verir.

Romantizmin faciə janrında öz qadirliyini, öz vüsətini daha qabarıq şəkildə təcəssüm etdirə bilməsi Cavid faciələrində əyani şəkildə sübuta yetir. Ədəbiyyatşünas Yaşar Qarayevin dili ilə desək, "Azərbaycan faciəsinin inkişafında yeni mərhələ romantizmin ədəbi bir metod və cərəyan kimi ədəbiyyatımızda yarandığı və yüksəldiyi dövrə təsadüf edir. Romantizm dramaturgiyada ən parlaq ifadəsini faciə əsərində tapır. Dramatik poeziyada romantik üslubun əsasları Cavid faciələri ilə yaranır. Hüseyn Cavid simasında ədəbiyyat tariximizdə ilk mənzum faciə də öz yaradıcısını və klassikini tapmış olur"[4, s.94].

Görkəmli romantik sənətkarımız H.Cavid ailə-məişət və qadın faciəsindən bəhs edən, qadının mənəvi-əxlaqi dünyası ilə sosial mühit arasındakı ziddiyyətlərin romantik inikasını verən "Maral" əsəri ikinci faciəsidir. "Ana" pyesinə nisbətən burada surətlər və hadisələr nisbətən çoxdur. Əsər dörd pərdədən ibarətdir. Mövzusu Dağıstan həyatından alınmış bu əsərdə pulun, sərvətin cəmiyyətdə törədə biləcəyi bəlalar əks olunur. "Ana"ya nisbətən "Maral"da romantizm zəifdir. Bununla belə, "Maral" Azərbaycan dramaturgiyasında qadın hüquqsuzluğuna və faciəsinə toxunan ilk əsərlərdən biridir.

C.Cabbarlıya görə insanın qəlbi əsrlərlə əxz etdiyi saflığını romantik düşüncənin arzu etdiyi səviyyədə hifz edib qoruya bilmir. Qəlb saflığı hardasa gərdişin böhranına düçar olur. Bəzən onu qara kölgələr hədələyir. Bu etikanın böhranı-qəlb saflığının qara kölgələrin hədələməsi romantik Cabbarlının düşüncəsini çiçək, çiçəyin solması simvolunda kövrəldir. Çiçəyin solması kövrəkliyi - "Solğun çiçəklər" faciəsinə çevrilir.

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında romantik sənətkarların yaradıcılığı birinci halda onların öz yaradıcılıq yollarının təkamülü kontekstində, ikinci halda romantizm ədəbi cərəyanın estetik prinsiplərinin tipologiyası istiqamətində araşdırılmışdır. Romantiklərin yaradıcılığını ayrı - ayrı janrların təkamül yolu istiqamətində araşdıran tədqiqatların sayı azdır. Bu sırada R.Əhmədovun "Azərbaycan dramaturgiyası: ideallıqla reallığın vəhdəti (H.Cavid, C.Cabbarlı, S.Vurğunun pyesləri əsasında)" adlı monoqrafiyasını xüsusi qeyd etmək olar.

Son qənaət olaraq deyə bilərik ki, bu dramaturqların yaradıcılığı ədəbi irsdə varislik nümunəsi kimi bu gün də örnəkdir. Hər üç sənətkar milli və bəşəri dəyərlərdən bəhrələndikləri kimi, bir-birindən öyrənmiş, mənəvi varisliyi layiqincə yaşatmışlar.

Ədəbiyyat

1. Cəfərov M.C. Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm. Bakı: Azərb. SSR EA Nəşr, 1963, 217 s.

2. Əlişanoğlu T. Azərbaycan yeni nəsri. Bakı: Elm, 1999, 127 s.

3. Əliyev K. XX əsr Azərbaycan romantiklərinin ədəbi-nəzəri görüşləri. Bakı: Elm, 1985

4. Qarayev Y. Faciə və qəhrəman. Bakı: Azərb. SSR EA nəşr, 1965, 192 s.

Sadet Huseynova

The Place of romantic dramas in our literature

Resume

Drama occupies a special place in the activity of romanticism. Among them the works written by H.Javid, A.Shaig and J.Jabbarly attract more attention. The creative style used by these writers is closely connected with one another. H.Javid laid the foundation of the drama written in verse. It was successfully continued by A.Shaig. In the whole, the innovations H.Javid broug to the drama were especially developed in the literatury activity of Shaig and J.Jabbarly.

Садет Гусейнова

Место романтических драм в нашей литературе

Резюме

В творчестве мастеров романтизма особое место занимает драматургия. В их числе болъшее внимание привлекают произведения Г.Джавида, А.Шаика и Д.Джабарлы. Творческий стилъ этих литераторов тесно связан друг-с другом. Г.Джавид заложил основу драмы в стиках. Эту традицию стихотворной формы драмы особенно успешно продолжил А.Шаик. В целом, новшества привнесенные в драматургию Г.Джавидом были более развиты в творчестве А.Шаика и Д.Джабарлы.

Rəyçi: Baba Babayev

KÖNÜL HEYDƏROVA
Bakı Dövlət Universiteti
konul_qalib@mail.ru

AZƏRBAYCAN DRAMATURGİYASIDA OBRAZ MÜXTƏLİFLİYİ
(XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri)

Açar sözlər: Azərbaycan dram,
Key words: Azerbaijan drama, image, research.
Ключевые слова: Азербайджанская драма, образ, исследования.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində tələtümlü, mübarizəli bir mühitdə formalaşan, yeni ideyalar daşıyıcısı olan Azərbaycan ədəbiyyatı gülüş yaratmağa xidmət edirdi. Həmin dövr ədibləri cəmiyyətdəki eybəcərlikləri obrazların öz dili ilə gülüşə çevirərək aradan qaldırmağa çalışırdılar. Onlar burada təkcə ayrı – ayrı söz və ifadədən yox, yaradılan obrazların vəhdətindən istifadə etməklə buna nail olmaq istəyirdilər. Bu ədiblər müasirləri olduğu Azərbaycan cəmiyyətini incəliklərinə qədər bilən, mövcud şəraitdə bu cəmiyyətin irili-xırdalı problemlərini, onları doğuran səbəbləri, aradan qaldırılması yollarını göstərməyi bacaran şəxsiyyətlər idi.

C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının əsas özünəməxsus xüsusiyyətləri milli qeyrətdə, həyatı obyektiv və realistcəsinə əks etdirməsində, yeniliklərlə zəngin, bəşəri, ən əsas da milli ideyalar daşıyıcısı olmasıdadır. Onun dramları cəmiyyət və insanın tale və müqəddəratı ilə bağlı olan, tərəqqi və kamilliyə çağıran böyük bəşəri problemləri əks etdirir. "Onun içində olduğu zamanı, varlığı və dünyanı modernist düşüncə və baxışla, milli-ümumbəşəri mövqedən, yüksək sənətkarlıqla əks etdirən pyesləri özünün ideya-bədii dəyəri, novatorluğu ilə dramaturgiyamızı yüksək səviyyəyə qaldıran, öz nümunəsində onun yeni bir tarixi inkişaf dövrünü müəyyən edən və bəşəriyyətin ölməz sərvətinə çevrilən ölməz sənət örnəkləridir". (6,3).

Öz yaradıcılığında "keflilər", "ölülər", "dəlilər" problemini qoymaqla bir növ öz xələfləri üçün yeni ideyalar, yaradıcılıq istiqamətləri müəyyənləşdirmişdir. "Anamın kitabı" (1919) dramı ilə azərbaycançılıq, istiqlalçılıq, müasirlik, milli birlik, milli mənlik, "Kitabi-Dədə Qorqud"dan gələn özünəqayıdış ideyalarını sistemləşdirən ədib tərbiyəvi, maarifpərvər, geriliyi və mövhumatı ifşaedici mövqe tutmuşdur. Onun yaradıcılığının əsas qayəsi ilk yaradıcılıq nümunələrində qoyduğu özünə qayıdan və azad olan bütöv xalq ideyasının sonrakı əsərlərində real nəticələr verməsidir. İlk dəfə C.Məmmədquluzadə Zəhrabəyim ana obrazında ("Anamın kitabı"1919) bir milləti obrazlaşdırmışdır. Bu millətin milli kimliyi, milli ruhu, əxlaqı, mənəviyyatı mövcuddur və bu ölmüş xüsusiyyətlərə malik millət artıq şeyx nəsrullahsız ("Ölülər"1909), özünü dərk etmə yolu ilə "dirilir" və gerçək ideoloji yöndə "imzalar içərisinə öz imzası"nı qoyur.

Böyük yazıçı və dramaturq əsərləri ilə o zamankı Azərbaycan həyatında hökm sürən feodal-patriarxal münasibətlərini, çar məmurları və riyakar din xadimlərinin özbaşınalıqlarını, şüurlarda və məişətdəki geriliyi durmadan tənqid etmişdir. "Onun "Ölülər" tragikomediyası Azərbaycan əsəbiyyatında realizm və satiranın yeni bir mərhələsinin başlanğıcını qoymuşdur. Onun bütün bədii yaradıcılığının nüvəsi satiradan ibarətdir." (5,183).

Azərbaycanın istiqlalı və mədəniyyəti uğrunda öz yaradıcılığı ilə bu günədək xidmət edən dahi ədiblərimizdən biri də Üzeyir bəy Hacıbəylidir. Onun yaradıcılığında "gülüşü ilə göz yaşları bir-birindən seçilmir". Üzeyir bəyin yaradıcılığında özünəməxsusluq ondadır ki, o məzhəkənəvisdir. O xəlqi ideyalardan bəhs edən yaradıcılığına görə daim xalqının diqqət mərkəzində olmuşdur. Ü.Hacıbəyli Azərbaycan milli musiqisinin inkişafında müstəsna xidmətləri olan insandır. O öz komediyalarında gerçək həyatda düşündürücü və ləğvi mütləq vacib olan məsələləri qabardırdı. Köhnə cəmiyyətin qalığı olan və tərəqqini əngəlləyən bir sıra adət-ənənələrin "kor çıxıntı"tək "kəsilib atılmasını" təbliğ edirdi. AXC-nin yaranması digər vətənpərvər ziyalılar kimi Ü.Hacıbəylinin də yaradıcılığına çox güclü təsir etmişdir. Lakin Cümhuriyyətin süqutu onu da məyus etdi. "1920-ci ildə Azərbaycan işğal ediləndən sonra böyük sarsıntı keçirən Üzeyir bəy çox götür-qoydan sonra ölkədə qalmağı qərara alır. Onun fikrincə, incəsənətin mənası xalqa xidmətdədir və o da öz musiqisi ilə xalqına xidmətə üstünlük verir." (5,198).

Onun yaradıcılığının səciyyəvi xüsusiyyətlərini milli zülmün, sosial ədalətsizliyə əsaslanan yaramaz ictimai quruluşun ifşası, xalqı soyub-talayanlara, ictimai tərəqqiyə mane olanlara, xurafat və mövhumata, köhnəlmiş adət-ənənələrə, həmçinin müstəbid çar, şah və sultan rejimlərinə qarşı mübarizə, milli məfkurə və özünəqayıdışın təbliği təşkil edir.

Yuxarıda adları sadalanan ədiblərin yaradıcılığına nəzər saldıqda diqqətçəkən bir məqam ortaya çıxır. M.F.Axundzadəyə qədər azərbaycanlı türk qadını "danışmırdı", kölə kimi öz taleyinə boyun əyərək qisməti ilə razılaşırdı. Amma Axundzadə onları danışmağa, öz dərdlərini, düşüncələrini özləri söyləməyə, öz haqlarını müdafiə etməyə "məcbur" etdi.

Süleyman Sani Axundovun yaratdığı dram əsərləri dramaturgiya məktəbinin ümumi qaydalarına əsasən yazılsa da, onun da özünəməxsus xüsusiyyətləri üzə çıxır. O öz əsərlərində realist nümunələri qabarıq şəkildə işlədərək gülüşün muxtəlif təsvir vasitələrindən təbii şəkildə istifadə edir. Oxucu və tamaşaçı ədibin dramlarında yazıçının real surətlər arasında onun müsbət idealını aydın görür. S.S.Axundov ictimai komizmin bir sıra orijinal nümunələrini yaratmışdır. Dramaturq əsərlərində realizminin qüvvətli cəhətlərindən istifadə edərək mənfi obrazların yadda qalan səciyyəvi xüsusiyyətlərini - xəsisliyi, tamahkarlığı, qorxaqlığı, ikiüzlülüyü, hiyləgərliyi və sair çirkin sifətlərini onun sözləri ilə hərəkətlərinin vəhdətində əks etdirməyə çalışmışdır.Yazıçı, satirik obrazının mənfi, eybəcər sifətlərini nümayiş etdirib ona gülməklə kifayətlənmir, xəsisin mənfiliyini, mənəvi boşluğunu, gülünclüyünü, onun mənsub olduğu zümrəyə də şamil edir. Müəllif bütün eybəcərliklərin günahını buna şərait yaradan cəmiyyətdə görür.

Amma bunlarla paralel olaraq S.S.Axundov yaratdığı müsbət qəhrəmanlarını ən ali insani keyfiyyətlərə malik olduqlarını göstərməyə çalışır. Bu qəhrəmanlar həqiqətpərəst, fədakar, haqsızlığa qarşı mübariz, "xalq mənafeyini hər şeydən üstün tutan", nikbin obrazlardır. Onun qəhrəmanları haqq bildikləri iş uğrunda hətta ölümə də razıdırlar. Buna misal olaraq "Tamahkar"(1899) dramında Gülzarın atası Hacı Murada cavabını göstərmək olar.

"Gülzar. İndi ki, belə oldu. Mən də and içirəm o məhəbbətə ki, daşı yumşaldıb rəhmə gətirərdi, səni gətirmədi, ya İmran, ya ölüm". (1,36). Hadisələrin davamında Gülzar öz andına sadiq qalaraq İmranla ailə qurur. Digər bir əsərdə ("Laçın yu-

vası"1921) Mehrəli bəyin dili ilə deyilən sözlər müəllifin həyat kredosunu təşkil edir.

"Mehrəlibəy. Xeyr, mən bu ana kimi şərəflə yaşamışam. İndi də lazım gələrsə, qeyrətlə ölərəm". (1,74).

Əsərin digər hissəsində Pəricahan xanımın Hadi lələyə bolşeviklər barədə söylədikləri zamanın məhvərində öz tarixi təsdiqini tapdı.

"Pəricahan xanım. Yox, yox, inanmıram. Sən məni imtahan edirsən. Sən elə qaniçici, dünyanı oda tutub viran edənlər tərəfinə keçməzsən. Sən istəməzsən ki, belə gözəl yurdumuz tarmar olub qızıl qana boyana". (1,77). S.S.Axundov ömrünün sonunadək xalqına, millətinə, şərəflə qulluq edərək heç bir siyasi baxışdan asılı olmadan gözəl əsərlər yaratmışdır.

Məhşur ictimai xadim, gözəl həkim, mütərəqqi ziyalı Nəriman Nərimanov "dövrün qabaqcıl ziyalıları kimi ... mövcud cəmiyyətin eybəcərliklərini, xalqın düçar olduğu ictimai bəlaları aydın əks etdirmək, "paslanmış beyinləri" oyatmaq, insanlarda tənqidi düşüncəni inkişaf etdirmək üçün bədii ədəbiyyata üstünlük verirdi."(4,11). N.Nərimanov görkəmli ədib kimi həm mövzu, həm də janr etibarilə maraqlı, orijinal yaradıcılığa malikdir. Əsərlərində Azərbaycanın tarixi keçmişini, dövrün ictimai eybəcərliklərini geniş təsvir etmişdir. Onun yaradıcılığının əsas ideyası feodal hayatının köhnə adət-ənənələrinə, cəhalətə və nadanlığa qarşı mübarizədir. Əsərlərində zülmət səltənətinə qarşı nur hökmranlığını, nadanlığa qarşı ziyalılığı, mövhumata qarşı mütərəqqiliyi qoyurdu. Ədib həll etmək istədiyi ictimai məsələləri qismən də olsa "Nadanlıq"da (1894) göstərməyə çalışmışdır. İnsanların avamlığının nəticəsi olaraq qardaş qanı axıdılır. Bu bir fərdin ölməsi, məhv olması deyil, bir cəmiyyətin nadanlıq burulğanında məhv olmasıdır. Öz doğma qardaşını öldürən kəs vəhşi təbiət canlısından fərqlənmir. Ömərin ömrünün son anında söylədikləri o dövürkü cəmiyyətin əsas probleminin bədii ifadəsidir.

"Məhəmməd ağa... Qardaş!... Ömər!... Səni mənə dediyin adammı güllələdi?

Ömər *(başını bulayır).* Xeyr!... Məni ... nadanlıq ... avamlıq ... bi ... mərifətlik güllələdi. Bunlar hamısı... *(Tərpənir.)* Ah!... Adamı... heyvan edərmiş! Ah! Nadanlıq!..." (8,60).

N.Nərimanov o dövr drramaturqlarını, ziyalılarını düşündürən bütün məsələləri qələmə alaraq xalqa çatdırmaqla yanaşı ilk tarixi faciəni də ədəbiyyatımıza gətirərək ədəbi irsimizi zənginləşdirmişdir ("Nadir şah"1899). Gökəmli yazıçı, ictimai xadim "doktor Nəriman" düşüncəsinin, yaradıcılığının, ictimai fəaliyyətinin əsasını "Nadir şah" faciəsində açır. Bu bir tarixi faciə olsa da həm N.Nərimanovun yaşadığı, həm də müasir dövrlə səsləşən dramdır. Burada S.Calalovanın fikirləri öz təsdiqini tapır. "Klassikin böyüklüyü ondadır ki, o hər gələn nəsillə birlikdə yenidən doğulur". (3,4). Dünya şöhrətli yazıçı adı çəkilən dramda dövlət və onun idarə olunması məsələlərini M.F.Axundzadədən də irəli gedərək daha da kolloziyalı qoyur. Nadir şaha yalançı sui-qəsd təşkil olunan səhnədə ədib öz ürək çırpıntılarını, ruhi halını belı ifadə edir.

"Nadir şah... Bəli ... hər bir padşah iki düşməndən xilas deyil: vətən, millət qeyrəti çəkməyən, gününü eyş-işrətdə keçirib milləti daima zülmlərə düçar edən padşah əcəlini millətdən gözləsin.... Millətin və dövlətin tərəqqisinə çalışan, bu yolda təzə qanunlar qoyan, vətənini zülmdən xilas etmək istəyən padşah əvvəlinci

gülləni öz müqərrib adamlarından gözləsin.... Mənim yəqinimdir ki, bu güllə millət gülləsi deyildir !..." (8,146).

Daha sonra bu fikri bir qədər də inkişaf etdirərək mirzənin dilindən belə səsləndirir. "**Mirzə Mehdi xan.** Şah bu gün-sabah ağlını itirər, dövlət düşəcəkdir biqeyrət xanların əllərinə.... Kim bilir, nə olacaqdır..." (8,149). Bu fikirlər hansısa obrazın dili ilə ifadə olunsa da N.Nərimanovun öz xalqının taleyi üçün necə qəlb yanğısı ilə narahat olduğunun sübutudur.

Həmin əsərin davamında sonuncu – Nadirin qətlə yetirilməsi səhnəsində müəllif bu fikirlərin kuliminasiya nöqtəsinə çatır. Nadir şah xanlar tərəfindən xəncərlə yaralandıqda ölüm ayağında son olaraq aşağıdakı sözləri deyir.

"**Nadir şah** *(yavaş-yavaş yıxılır)*. Pərvərdigara! Günahım çoxdur! Yaman dərdlə ölürəm, nahaq yerə. Heç kəsə pislik etməmişəm. Hər kəsə də yamanlıq etmişəm, ümumi xeyri nəzərdə tutmuşam. Vətən salamat qalsın fikrində olarkən canımı vətənin və millətin yolunda sərf ... etmişəm.... Oğlumun gözlərini vətənə qurban etmişəm. *(Ağlayır, yavaş-yavaş yıxılır.)* Biçarə anasını axirətədək gözü yaşlı qoymuşam.... Pərvərdigara! Özün kömək et bu başsız millətə!.." (8,154).

Budur dahi və əbədiyaşar yaradıcılıq. Budur N.Nərimanov ideyalarının bədii güzgüsü adlandıra biləcəyimiz milli məfkurə.

Cəfər Cabbarlı yaradıcılığı insanpərvərliyi və şəxsiyyət azadlığı tərənnüm və təbliğ etməsilə diqqəti cəlb edir. O bütün yaradıcılıq nümunələrində düşündürücü fikirlər, ideyalar daşıyıcısıdır. "C.Cabbarlı dramaturgiyasının əsas məziyyəti onun xalq həyatı ilə üzvi surətdə bağlı olmasıdır. Onun yaratdığı güclü xarakterlər, müsbət və mənfi obrazlar silsiləsi, personajların canlı, koloritli dili Cabbarlı dramaturgiyasına ümumxalq məhəbbəti qazandırmışdır. Yeniliyə doğru irəliləyən insanları alqışlayan ədib onların dolğun obrazlarını öz əsərlərində canlandırmağa çalışmışdır. Yaradıcılığı Azərbaycan sovet ədəbiyyatının inkişafına böyük təsir göstərmiş C.Cabbarlının əsərlərinin təsiri ilə Azərbaycanda yeni nəsil dramaturqlar yetişmişdir." (5,246).

C.Cabbarlı yaradıcılığı da digər ədiblər kimi cəmiyyətdəki nadanlığa, avamlığa, azğınlığa, zülmkarlara qarşı yönəlmişdi. Onun yaratdığı qəhrəmanlar paklığı, mehribanlığı, altun səltənətinin puçluğunu, xəyanətin bağışlanmadığını təbliğ edirlər. Və cəmiyyətin saflaşması üçün mübarizə aparırlar. "Nəsrəddin şah" (1916) dramında ilk dəfə olaraq istibdad və mütləqiyyətə qarşı geniş xalq kütlələrinin mübarizəsinin əks olunmuşdur. "Solğun çiçəklər" (1915) və "Aydın"da (1919) pulun, altunun əxlaqın, mədəni mühitin fəlakətinin baiskarı olması açılıb göstərilmişdir. Bu da C.Cabbarlı yaradıcılığını həmin dövrün digər yazıçılarından fərqləndirən özünəməxsusluğudur. O problemlərin və xarakterlərin ziddiyyətli məqamlarını üz-üzə qoyaraq oxucuları və tamaşaçıları təsir altına, gərgin həyəcanlı anlara sala biləcək aktuallıq kəsb edən dəyərli səhnə əsərləri yaratmışdır.

"Bədii əsərlərdə elə qəhrəmanlar var ki, onların əsas missiyası baş verənləri müşahidə edib dəyərləndirməkdən, mənfi obrazların əməllərini ifşa etməkdən və ya müəllifin mövqeyini açıqlamaqdan ibarətdir. Belə qəhhrəmanlara ... Cəfər Cabbarlının dram əsərlərində rast gəlmək mümkündür. " (7,15). O əsərlərində süjet qurmaq, fərdi psixoloji xarakterlər yaratmaq yolunda çox çalışmış, əsl peşəkar ustalığı, bədii texniki yetkinliyi, həyati konfliktlər, təbii monoloq və mükalimələr qurmaq məharəti göstərmişdir.

Bu fikirlərin yekununda M.F.Axundzadənin bir fikrini örnək gətirmək yerinə düşər: "İnsanın yeddi vəzifəsi vardır. Əgər insan bütün bu vəzifələri yerinə yetirərsə, bu halda kamil insan sayılar, əgər o bunların bir hissəsini yerinə yetirərsə, natamam insan sayılır, əgər o bu yeddi vəzifənin heç birinə əməl etmirsə, deməli insan qismindən çıxır və heyvan qisminə daxil olur. Birinci vəzifə bundan ibarətdir ki, insan pis əməldən uzaq olsun. İkinci vəzifə xeyir işlər görməkdir. Üçüncü vəzifə zülmə qarşı mübarizə aparmaqdır. Dördüncü vəzifə cəmiyyətdə öz yoldaşları ilə ittifaqda yaşamaqdır. Beşinci vəzifə elm yolu ilə getməkdir. Altıncı vəzifə elmi hər yanda yaymağa çalışmaqdır. Yeddinci vəzifə ondan ibarətdir ki, insan öz qüvvəsi, imkanı daxilində onunla ittifaqda olan cəmiyyətdə, öz həmvətənləri, həmfikirləri arasında qanuni hüquqlarının müdafiəsi üçün mübarizə aparsın." (2,21).

Bizim fikrimizcə XIX əsrlə XX əsrin qovşağında yaşayıb yaratmış bütün azərbaycanlı ziyalılar digər mütərəqqi ideyalar kimi bu işin öhdəsindən də bacarıqla gəlmişlər.

Ədəbiyyat

1. Süleyman Sani Axundov. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005, 448 s.
2. M.F.Axundzadə - 200. Biblioqrafiya.Bakı, AMK, 2012, 360 səh.S21
3. Calalova Sevər Elxan qızı. "Əbrürrəhim bəy Haqverdiyevin yaradıcılığı rus dilində". Fil.üzrə f.e.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya.Bakı,2010.124s.
4. Rəfayət Xalid qızı Əlmirzəyeva. "Nəriman Nərimanov yaradıcılığında maarifçi ziyalı problemi". Bakı,2011. Fil.üzrə f.e.d. alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiyanın avtoreferatı. 30s.
5. Səbuhi Əhmədov. "Azərbaycan tarixindən yüz şəxsiyyət". "Ayna Mətbu Evi",2006, 268 s.
6. T.H.İsmayılov. "Cəlil Məmmədquluzadənin "Anamın kitabı" dramı. Bakı,2005, Fil.e.n. dissertasiyasının avtoreferatı".30s.
7. Əzizə Qurban qızı Məmmədova. "İngilis və Azərbaycan dramaturgiyasında sosial problemin qoyuluşu. (Bernard Şou və Cəfər Cabbarlının əsərləri əsasında)". Fil.e.n. alimilik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya. Bakı – 2008,110s.
8. N.Nərimanov.Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2004,398 s.

Кенул Гейдарова

Разнообразие образов в Азербайджанской драматургии
(Конец XIX века – начало XX века)

Резюме

В статье обсуждаются обобщенные образы, механизмы авторских подходов к этому, а также использование образов в драмах. В передним плане мнения исследователей. Исследуются образы из разных произведений. Анализируются подобные и различные особенности некоторых образов. Похожие образы одного автора и их использование также обсуждаются.

Khonul Heydarova

The typical features of Azerbaijan dramaturgy
(The end of XIX – the beginning of XX century)
Summary

The article deals with the generalized images, the machinery of approaching of authors as well as the usage of images in plays. The researchers' opinions are also being drawn into front section. The personages from different works are investigated. Different and diserepent features of some personages are analyzed. The personages of the some author are discussed, too.

Rəyçi: Fil.e.d. prof. Qara Namazov

NİGAR İBRAHİMOVA
e-mail. Nigar.ibragimova@hotmail.com

ABDULLA ŞAİQİN UŞAQ HEKAYƏLƏRİ

Açar sözlər: dərslik, hekayə, maarifçilik, nəsr, dramaturgiya, tərbiyə, mütaliə
Key words:textbook, story, enlightenment, prose, dramaturgy, education, reading
Ключеве слова: учебник, история, просветление, проза, драмтургия, воспитания, чтение.

A.Şaiq ədəbiyyatımızda dəyərli nəsr əsərlərinin müəllifi kimi məşhurdur. Onun istər kiçik hekayələrində, istərsə də iri həcmli romanlarında güclü realizm, yüksək bədii sənətkarlıq diqqəti cəlb edir.

Abdulla Şaiq bədii yaradıcılığında pedaqoji fəaliyyətində olduğu kimi, bədii yaradıcılığında da gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə bağlı məsələlərə xüsusi diqqət yetirmiş, onların tərbiyəsinə xidmət edən, yüksək bədii dəyərə malik, bu gün də geniş oxucu kütləsi tərəfindən sevilə-sevilə oxunan əsərlər yazmışdır. O, gənc oxucularını vətənpərvər, əməksevər olmağa, təbiəti sevməyə səsləyir. Abdulla Şaiq öz əsərlərində vətən övladını ta çocuqluqdan başlayaraq tərəqqiyə, fəaliyyətə, layiqli vətəndaş olmağa səsləyir və bu ruhda da tərbiyələndirməyə çalışır.

Həmin məqsədə çatmağın yolunu A.Şaiqdə, əksər məsləkdaşları və yaradıcı dostları kimi, maarif və məktəblərin inkişaf etdirilməsində görür. Odur ki, vətən övladlarının zamanın inkişaf sürəti ilə ayaqlaşa bilən, yeni tipli proqram və dərsliklərlə təchiz edilmiş təhsil ocaqlarında oxumalarını təmin etmək uğrunda fəal və ardıcıl mübarizəyə qoşularaq, Azərbaycan müəllimlərinin 1906-cı və 1907-ci ildə Bakıda olan I və II qurultaylarının hazırlanması, keçirilməsi və onun qəbul etdiyi qərarların həyata keçirilməsində xüsusi fəallıq və pedaqoji ustalıq nümayiş etdirir. Daha doğrusu, o, əməli pedaqoji fəaliyyətini elmi-metodiki işlə – proqram və dərsliklər tərtibi, həm də paralel olaraq bədii yaradıcılıqla davam etdirib tamamlayır.

A.Şaiq zamanın tələbinə və maarifçilik hərəkatına uyğun olaraq, Azərbaycan müəllimlərinin I və II qurultaylarında Ana dili və əlifba dərsliklərinə (və dərslərinə) qoyulan tələblərə qurultaylardan az sonra bir-birinin ardınca çap etdirdiyi "Uşaq çeşməyi" (1907), "Uşaq gözlüyü" (1909), "Gülzar" (1912) dərsliklərində bir şair və pedaqoq kimi əməl etməyə çalışmışdır. O, dərslik yazmaq sahəsindəki işini sonrakı illərdə də davam etdirərək "Milli qiraət", "Ədəbiyyat dərsləri", "Türk çələngi" (1919), "Türk ədəbiyyatı" (1920) dərsliklərini və müntəxəbatını nəşr etdirmişdir.

Bu dərsliklərdən uzun illərAzərbaycan gəncliyinin bütöv bir nəsli istifadə etmiş, faydalanmışdır. Bu işi A.Şaiq təkcə müəllim və pedaqoq, metodist kimi yox, həm də klassik uşaq ədəbiyyatımızın poeziya, nəsr və dram janrında bir çox yaddaqalan nümunələrini yazmaqla görmüşdür. O, birtərəfdən məktəb şagirdləri üçün dərsliklər hazırlayır, digər tərəfdən də həm həmin dərsliklərdə, həm də "Dəbistan", "Rəhbər", "Məktəb" jurnallarında çap edilmək üçün orijinal əsərlər yazır, bədii tərcümələr edirdi.

Onun müəllimliyi, elmi-pedaqoji fəaliyyəti ilə bədii yaradıcılığının
vəhdət təşkil etməsi, bu yaradıcılıq sahəsinin birinin digərini tamamlamasını

nəzərdə tutan professor Yaşar Qarayev yazırdı: "Abdulla Şaiq şairi kəndə müəllim, müəllimi kəndə şairdir...Şeirdə də, tərbiyədə də məqsədi gəncliyin mənəvi çırağını alışdırmaq idi. Şaiq öz şeirlərini ilk əvvəl dərsliklər üçün yazır, pyes və hekayələrini ən əvvəl tərbiyəvi-əxlaqi bir niyyət və qayə naminə qələmə alırdı. Odur ki, "şaiqlik" sözünün ifadə etdiyi mənəvi-əxlaqi mənanı onun həm müəllimlik, həm də şairlik fəaliyyətində eyni səviyyədə görmək olar. Müəllim Şaiqdə, nasir və şair Şaiqdə ilk gündən bir ata qayğısı ilə "çocuqluğa" ana dili öyrədirdi. İndi bu nəcib xidmətin ən yaxşı yadigarı yaradılmasında və inkişafında Şaiqin canla-başla iştirak etdiyi böyük uşaq ədəbiyyatıdır".

A.Şaiq uşaq psixologiyasına, onun maraq dairəsi və anlaq səviyyəsinə bələd olan incə zövqlü, həssas duyğulu sənətkardır. Odur ki, uşaqların nağıl və əfsanə qanadlı fantaziyası, gördükləri, müşahidələri qarşısında duyduğu heyrət və təəccüb onun şeir və hekayələrində romantik bir vüsətlə əks etdirilmişdir. Bu əsərlərdə romantizmə xas zahiri sadəlövhlük, ilkinlikdən doğan saflıq, heyrət və varlığı dərk etmək cəhdləri sanki uşaq dünyasının sirli-sehrli aləmindən güc alır.

A.Şaiq XX əsr uşaq ədəbiyyatımızın yaradılması və inkişaf etdirilməsində ardıcıl və məqsədyönlü şəkildə çalışmış, öz fəaliyyəti ilə bu sahə də bir məktəb yaratmışdır. Görkəmli ədəbiyyatşünas Y.Qarayev yazır ki, o, müntəzəm və ardıcıl şəkildə həmişə uşaq ədəbiyyatı ilə yaşamış, nəfəs almışdır.Azərbaycan uşaq şeiri və nəsri, dramaturgiyası bütöv və müstəqil bir klassik məktəb səviyyəsində məhz onun yaradıcılığında kamala çatmışdır[1]

Akademik Məmməd Arif yazırdı: «Nəsrin ən yığcam forması olan hekayədə dilin vəzifəsi qat – qat artır, rolu ağırlaşır. Hər sözün, hər ifadənin, dialoqun estetik vəzni, təsir qüvvəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Hekayənin dili kəsərli, cazibəli, şəffaf olmalıdır.[2]» Ədib uşaqlar üçün yazdığı şeir, təmsil, mənzum nağıl və pyeslərində, dərsliklərində, o cümlədən publisistik məqalə və memuarında olduğu kimi nəsr əsərlərində də millətinin, vətəninin və vətən övladlarının işıqlı sabahı üçün çalışdı. Onun "Məktub çatmadı", "Köç" əsərlərində, "İki müztərib, yaxud əzab və vicdan"dan real həyat həqiqətlərindən doğan yanğılı, sentimental təsvir və təhkiyə üsulu hakimdirsə, "Oyunçu bağalar", "Timsah ovu", "Lovğa ovçu", "Meşə gözətçisi" hekayələrində ətraf aləmin cazibədarlığı müqabilində oxucuda təbiətə məhəbbət və qayğı təbliğ olunur.

A.Şaiqin «Məktub yetişmədi», «Köç» hekayələri realist nəsrin kamil nümunələridir. Hər iki əsərdə həyat həqiqətləri və lirik məqamlar üzvi vəhdət təşkil edir. Cəmiyyətdəki kəskin ictimai konfliktləri əks etdirən «Məktub yetişmədi» hekayəsi 1908-ci ildə – Azərbaycanda kapitalist - fəhlə münasibətlərinin kəskinləşdyi, neft mədələrində insan əməyinin amansızcasına istismar edildiyi bir dövrdə yazılmışdır. Bir sıra görkəmli sənətkarlar, tədqiqatçılar tərəfindən Azərbaycan ədəbiyyatında hadisə kimi qiymətləndirilən bu əsər uzun illərdir ki, ümumtəhsil məktəblərində tədris olunur.

Əsərdəki təbiət təsviri dərin ictimai məna kəsb edir. Həyatın dibində yaşayan yoxsul bir insanın – cənublu fəhlə Qurbanın faciəsinin məhz qarlı, şaxtalı qış günündə təsviri əsərin oxucuya bədii təsirini daha da qüvvətləndirir. Əsərdə fəhlələrin

[1]Bax: Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. I cild.Bakı:Avrasiya press.2005. s.8.
[2]Arif M. Hekayəni sevirik. «Ədəbiyyatvəincəsənət» qəzeti. 1967, 14 yanvar.

düşdüyü ağır maddi durum bir insanın taleyi timsalında təsvir edilmişdir. İstismara məruz qalan fəhlələri Qurban, istismarçı təbəqəni HacıQulu təmsil edir.

«Köç» hekayəsində (1910) ədibin dəqiq həyati müşahidələri, ana yurdun təbiətinə, saf mənəviyyatlı insanlarına məhəbbəti öz əksini tapmışdır. Kənd həyatından, təbiətin qucağında keçən günlərdən məhəbbətlə söz açan müəllif yazır: «Kənd həyatında, təbiətin o zəngin və geniş qucağında nə qədər canlı lövhələr, unudulmaz xatirələr vardır! Uşaqlıqdan qəlbimin dərinliklərində iz salmış o rəngarəng, o qiymətli və silinməz xatirələr!..»

Yazıçının bu mövzuya müracəti təsadüfi deyildir. Burada müəllif ilk növbədə uşaqların mütaliə marağından çıxış etmişdir. Məlumdur ki, uşaqlar təbiət aləmindən, heyvanlar, quşlardan bəhs edən əsərlərin mütaliəsinə böyük həvəs göstərirlər. A.Şaiqin "Köç» hekayəsi həm də uşaqları təbiətdəki müxtəlif canlılar, eyni zamanda təbiət hadisələri, müxtəlif çiçəklər, bitkilərlə yaxından tanış etmək, onların xüsusiyyətləri və ətraf aləmdəki yeri barədə məlumat və bilik, anlayış vermək məqsədi daşıyır.

Hekayədə təsvir edilən hadisələr, hiss və duyğular «Oba», «Alaçığımız», «Məşğələlərim», «Səhərlərim, axşamlarım», «Kərim baba», «Ayrım qızı», «Pələng ovu», «Qızıl it», «Can qorxusu», «Sümsü», «Yağış» kimi başlıqlar altında verilmişdir.

Yazıçının digər əsərlərində olduğu kimi, bu hekayədə də cazibədar, əsrarəngiz təbiət təsvirləri oxucunu valeh edir: «Azərbaycan!.. Doğma vətənimizin gözəl təbiəti vardır. Sahələrə məxsus olan nəsimdən arabir yarpaqlar qımıldanır, torpaqlara, təpələrə, çöllərə xalı kimi döşənmiş lətif yumşaq otlar, çiçəklər dəniz kimi dalğalanır, yaşıl yarpaqlar arasına sığınmış quşcuğazlar səs-səsə verib ötüşürdü.

Göz işlədikcə açıqlıq, yaşıllıq, dərəlik, təpəlik, irəlilədikcə qarşımızda bir-birindən daha gözəl təbiət, daha canlı lövhələr açılır. İri, kələ-kötür, ətəkləri qara tikan kolları ilə döşənmiş dağlar arasından yuxarı qalxdıqca təbiət və hava büsbütün başqalaşır. İnsan ürək dolusu nəfəs alır. Yumşaq otların, əlvan çiçəklərin, dağ nanələrinin gözəl qoxusudan insan bihuş olur.»[1]

Göründüyü kimi, müəllif ana dilinin zəngin bədii mkanlarından sənətkarlıqla istifadə edərək təbiətin zərif, əlvan boyalarla naxışlanmış bir lövhəsini göz önündə canlandıra bilmişdir. Yazıçının istifadə etdiyi dolğun obrazlar, bədii təsvir və ifadə vasitələri, əsərin dilinin aydınlığı, nikbin ruhu oxucu qəlbinin dərinliklərində əks – səda tapır, xoşovqat, təbiətə dərin heyranlıq hissi doğurur.

Əsərdə Kərim babanın timsalında sadə insanların xarakteri, mənəvi aləmi təsvir edilir. Əsərdə Qızıl it, canavar, qızıl quş haqqında verilən məlumatlarda oxucu üçün son dərəcə maraqlıdır. Yazıçı hər bir heyvanın, quşun təbiətini, özünəməxsus xüsusiyyətlərini səlis bir dillə, uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə uyğun bir üslubda qələmə alır.

Nəticə etibarilə oxucular əsərdən estetik zövq almaqla yanaşı, dəqiq elmi biliklərə, məlumatlara da yiyələnmiş olurlar. Əsər şagirdlərdə təbiətə məhəbbət hissini inkişaf etdirir, onları təbiəti qorumağın zəruriliyinə inandırır.

«Usta Bəxtiyar», «Sözün qiyməti» hekayələri gənc nəslə xalqımıza xas olan mənəvi dəyərlərin mənimsədilməsi baxımından çox əhəmiyyətlidir. «Usta Bəxtiyar» hekayəsində usta Bəxtiyarın həyatda uğur qazanmasının, xoşbəxtliyinin səbəbi

[1]Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. Icild. Bakı, 1957.s.27.

kimi onun öz ailəsinə məhəbbəti, peşəsinə sədaqəti göstərilir. Padşahın əmri ilə zindana salınan usta Bəxtiyar tutduğu doğru yoldan dönmür, əzm, dəyanət göstərərək qalib gəlir.

XX əsrin əvvəlində nəşr etdirdiyi şeir, hekayə və pyesləri, ədəbi publisist yazıları, müntəxəbat və dərslikləri bir yazıçı və pedaqoq kimi, romantik çalarla aşılanmış maarifçi-realist ədəbi hərəkatın görkəmli xadimikimi Abdulla Şaiqə geniş şöhrət qazandırmışdır. Ədib həm yaradıcılığı, həm də müəllimlik fəaliyyəti ilə Azərbaycan ədəbi dilinin büllurlaşmasına hərtərəfli xidmət etmişdir. Şaiqin mənsur dili XX əsr Azərbaycan nəsrinin, bu nəsrin bu günkü ifadə mükəmməlliyinə ən yaxın olan bədii ifadə və üslub nümunələrindən biridir.

Yaradıcılığının çox şaxəliliyi onun əsərlərinin məzmun və ideya-bədii keyfiyyətlərinə öz müsbət təsirini göstərmiş, bu əsərlərə ümumxalq məhəbbəti qazandırmışdır.

Ümumiyyətlə, Abdulla Şaiqin bədii irsi özünün alovlu vətəndaşlıq duyğusu, qanadlı və nikbin romantik vüsəti, işıqlı sabaha qəti inamı,soykökə möhkəm bağlılığı ilə milli və əxlaqi düşüncəmizə bu gün də işıq salır. Bu sənətin sirli, sehrli nuru hələ uzun müddət öz təravətini saxlayacaq.

Ədəbiyyat

1.Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı müntəxəbatı. (XIX-XX əsrlər). I-II cild. Bakı: Nasir, 2001-2002.
2.Axundov S.S. Seçilmiş əsərləri. IIc., Bakı, 1968..
3. İsmayılov Y. Abdulla Şaiqin həyatı və bədii yaradıcılığı. Bakı, 1962.
4. Fərhadov F., Hacıyev A. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı: APİ-nin nəşriyyatı, 1986.
5. Xəlil Z., Əsgərli F. Uşaq ədəbiyyatı. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2007.
6. Hacıyev A., Fərhadov F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, 1976.
7.Həsənli B.Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı:Müəllim, 2008
8. Həsənli B., Quliyev Ə. Ana sözü. IV sinif üçün dərs vəsaiti. Bakı: Çaşıoğlu, 2008.
9. Hüseynli S. «Dəbistan» və «Məktəb» jurnallarında xalq maarifi və təlim-tərbiyə məsələləri. Bakı, 1995.
10. Mir Cəlal. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1974.
11. Mirəhmədov Ə. Abdulla Şaiq. Bakı, 1956.
12. Məmmədov Ə. Abdulla Şaiq. Bakı: Gənclik, 1983.
13.Məmmədov Ə. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı:1977.
14. Mümtaz S. Azərbaycan ədəbiyyatının qaynaqları, Bakı, 1986.
15. Namazov Q. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı:Bakı Universiteti, 2007.
16. Nəbiyev B. Yeri ürəklərdədir. Abdulla Şaiqin «Qoçpolad» kitabına ön söz. Bakı, 1977.
17. Şaiq A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1984.
18. Şaiq A. Xatirələrim. Bakı, 1961.
19. Yüzbaşev R. Abdulla Şaiqin uşaq əsərlərinin tərbiyəvi mahiyyəti. Azərbaycan məktəbi//, 1948 N 4, s.73.
20. Yusifoğlu R. Uşaq ədəbiyyatı, Bakı: Təhsil, 2002.
21. Zamanov A. Abdulla Şaiq. Bakı, 1956.

Ибрагимова Нигяр

Детские истории Абдулла Шаига
Резюме

Абдулла Шаиг в период преподавательской деятельности так же уделял особое внимание обучению и образованию молодого поколения. Служив их образованию и представляя высокую художественную ценность, его произведения до сих пор привлекают широкие массы читателей. Его творчество содержавшее уникальность а так же идейно-художественные качества оказывали положительное влияние и вызывали любовь всей страны. Он призывал молодое поколение к патриотизму, любви к труду и природе. Прозаический язык Шаига является одним из примеров художественного выражения и стиля в прозах и стихах двадцатого века Азербайджана. А. Шаиг последовательно и целенаправленно учавствовал в создании и развитии детской литературы двадцатого века и в результате своей деятельности в этой области им была создана школа.

Ibragimova Nigar

Kids stories by Abdulla Shaig
Summary

Abdullah Shaig paid particular attention to education of young generation through his literary works, along with teaching activities. He is an author of highly valued works serving for educating the youth with a wide audience of readers till nowadays. Creative diversity posed a positive impact on contents and ideological quality of his works and brought national recognition to him. He exhorted the youth to be patriotic, hardworking and love the nature. The language of Shaig is considered as an ideal sample of literary expression of Azerbaijani prose of XX century that is close to today's tendency. A. Shaig has served for creation and development of children's Literature in XX century and laid a foundation for a strong school in regard with this activity.

Rəyçi: Bilal Həsənli
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

MAYA YUSİFOVA
Qafqaz Universiteti
myusifli@box.az

ARAZDAN BAŞLAYAN DÜNYA

Açar sözlər: orijinallıq, üslub, reallıq, vətənpərvərlik,dünyagörüşü,səmimilik
Key words: eccentricity, style,reality,patriotism, autlook, sincerity.
Ключевые слова: оригинальность, стиль, реальность, патриотизм, перспективы, честность.

Qüdrətli rus tənqidçisi V.Q. Belniskini qeyd edirdi ki:“ Hər bir müəllifin əsərləri bir-birindən məzmun və formasına görə nə qədər fərqlənsədə,onları birləşdirən ümumi xüsusiyyətlər vardır,bu cəhət isə onunla bağlıdırki, onlar vahid bir təxəyyülün məhsuludur. Elə buna görədir ki. Hər hansı ədəbiyyat materialının qiymətləndirilməsində sənətkar şəxsiyyəti mütləq nəzərə alınmalıdır.” Lakin hər bir yaradıcı insanın ədəbi fəaliyyəti hər zaman onun mənəvi dünyası ilə səsləşmir.Şairin daxili dünyası ilə yaradıcılığı vəhdət təşkil etdikdə idel şeir doğulur.Şair özü dərindən yaşadığı duyğu və düşüncələri,fikir və hissləri qələmə alanda daha təbii alınır. Bu baxımdan unudulmaz şair Məmməd Arazın “lirik Mən”i onun “daxili Mən”indən ayrı deyil, əksinə hər ikisi qovuşub, bir olub böyük bir dünya yaratmışdır -Araz dünyası! Bu baglılıq onun bütün yaradıcılığı boyu diqqət çəkməkdədir. Şairin elə bir misrası tapılmaz ki, daxili yaşantıdan, qəlb çırpıntısından kənarda qələmə alınsın.Şair fərdi taleyini xalqının tarixi-taleyindən ayirmırdı. O, həm öz ömrünün həm də xalqının və Vətənin poetik tərcümanı olmuşdur.M.Arazın yaratdığı hər bir şeirin arxasında bəzən çox kövrək lirik bir aşiq, bəzən müdrik və mülayim el ağsaqqalı, bəzən odlu–alovlu vətəndaş,bəzən isə sərt və zəngin xəyal dünyasında yaşayan bir yeniyetmə gənc obrazı görünür. Bunlar hamısı çox zəngin və rəngarəng “Məmməd Araz dünyasından” gələn obrazlardır. Bütün bu obrazların köksündə vətənə yurda məhəbbətlə dolu qaynar bir ürək döyünür:

Azərbaycan–qayalarda bitən bir çiçək,
Azərbaycan – çiçəklərin içində qaya!
Mənim könlüm bu torpağı vəsf eyləyərək
Azərbaycan dünyasından baxar dünyaya

Məmməd Araz bədii sözdən rəssam dəqiqliyi ilə elə mahir tablolar yaradır ki, insan bu tablo qarşısında heyranlığını gizlədə bilmir.Elə yuxarıdakı misra gözlərimiz önündə Vətənin elə əsrarəngiz mənzərəsini sərgiləyirki,oxucu özünü bu mənzərə qarşısında sorğulamağa başlayır.Görəsən mən bu vətənə layiqəmmi? Məndə bu Şair qədər duymasamda adi bir vətəndas qədər duya bilmişəmmi Vətənin müqəddəsliyini? Bax beləcə Məmməd Araz şeiri təkcə vətən sevgisini vəsf etməklə kifayətlənmir, vətəndaşlar üçün əsil duyğu ölçüsünə,məhək daşına çevrilir. Heç tasadüfi deyildir ki, vətənpərvərlikdən, Vətən sevgisindən söz düşəndə bir aforizm yada düşür: “Vətən daşı olmayandan, Olmaz ölkə vətəndaşı” bu aforistik fikri söyləmək üçün mənəvi dünyasının meracı Vətənpərvərlik olan Məmməd Araz olmaq gərəkdir:

Bir qayaya söykənmişəm deyirəm kaş
Bax beləcə daşa dönəm yavaş-yavaş
Onda Vətən sanar məni bir balaca Vətən daşı
Vətən daşı olmayandan olmaz ölkə vətəndaşı...

Bu Vətənin adı, ünvanı bəlli, tutumu isə bütün Azərbaycan Dünyasını içinə almış Məmməd Araz Dünyasıdır! Bu elə həmdə Azərbaycan dünyasıdır,onu şairin özündən mənalı heç kim vəsf edə bilməz:

Azərbaycan- mayası nur, qayəsi nur ki...
Hər daşından alov dilli ox ola bilər.
"Azərbaycan" deyiləndə ayağa dur ki,
Füzulinin ürəyinə toxuna bilər.

Bu sadəcə gəlişi gözəl sözlər deyil, şairin istəyi, amalı, vətənə olan sevgisidir. Bu iki doğmalıq-Füzuli və Azərbaycan arasındakı vəhdət çox təbii görünür. Füzuliyə hörmət Azərbaycana hörmət, Azərbaycanı sevmək, Füzulini sevmək deməkdir. Bu şeir həmçinin böyük şairimizə sonsuz ehtiramın, Vətənə sədaqətin təcəssümüdür. Məmməd Araz poeziyasının mayası keçmişə ehtiram və sədaqətdən, Vətənə sonsuz məhəbbətdən tutulmuşdur. Məmməd Araz ürək şairi idi.

O, daxili yaşantıdan kənar, şair qəlbinə yad olan yaşanılmamış hisslərin şeirə gətirilməsinə qarşı çıxırdı. Şeirimizin taleyi üçün narahat olan şair yazırdı:

Söz gərək ox keçməz qayadan keçə
Yoxdursa sözünün kəsəri yazma
Özün sevməyincə-sevilməyincə,
Özgədən məhəbbət əsəri yazma.

Poeziya Məmməd Arazın bütün varlığı, taleyi, sevinci və kədəridir. Əsil şair gərək oxucusundan heç nəyi gizlətməsin. Çünki bir şair qələmilə aydınlanan həqiqət, yüksək mənəviyyatlı bir qəlbin həqiqətidir ki, bəzən bu həqiqət böyük bir xalq həqiqətinin timsalı olur. Qüdrətli şair öz doğmalarından saxladığı sirrləri belə öz ruhunun aynası olan şeirləri ilə oxucusuna duyurmuşdur:

Məni şeirimdə gəz bir insan kimi,
Qəlbimdə nə varsa ona demişəm,
Anadan- bacıdan gizlətdiyimi
Kağızdan, qələmdən gizlətməmişəm...

Məmməd Araz dünyasından, onun möhtəşəm təbiətindən bəzən hırçın, bəzən durğun ,bəzən isə şaqraq, qüdrətli Araz çayı axmaqdadır. Vətənpərvər şairin öz vətəninə münasibətindən söz düşəndə ilk növbədə onun Arazla bağlı şeirləri yada düşür. Şairin ən böyük dərdi Araz dərdi ,Araz kədəri idi:

Baxtıma bir yazı qurumu dəydi,
Taxtıma iki əl qırımı dəydi,
Gözümə bir Araz şırımı dəydi,
Yüz Araz töküldü gözümdən mənim.

Məmməd Araz dünyasına nəzər salan hər kəs Araz dərdini duydu, hiss etdi və kədərləndi. Arazsız Məmməd Araz dünyasını təsəvvür etmək qeyri-mümkündür.

Sudan çıxan balıq tək,
Ölərəm mən Arazsız.

Tayı itmiş ceyran tək,
Mələrəm mən Arazsız.
O, mənim mürəkkəbim,

Mən onun qələmiyəm.
O, mənim telli sazım,
Mən onun dilqəmiyəm.

Araz dərdi, Araz yanğısı sanki, şairin bütün misralarına hopub,elə bu misralarda Araz kimi axıcı və ürəyə yol tapandır. Arazın axışını bir nəğmə kimi varlığında hiss edən və oxucularına da hiss etdirən şair heç təsadüfi deyildirki, Araz adını özünə təxəllüs götürdü.Şair həm də Arazı xalqın mübariz keçmişi, nənə və babalarımızdan qalan müdriklik rəmzi kimi mənalandırır:

Yox, Araz deyəndə mən,
Yalnız çay düşünmürəm!
Mənim tək baxsan ona,
Deməzsən adi sudur.
O, bir gəlin hörüyü,
Bir uşaq yuxusudur.
O, Qiratın yalmanı,
Bozatın tərliyidir.
Nənəmin ipəkliyi
Babamın sərtliyidir.

Vətənin hər daşına hər qayasına bələd olan istedadlı şair elə bilöz qüdrətli qələmi ilə ölkəmizin xəritəsini çəkirdi.Yurdumuzun bütün gözəllikləri- dağların əzəməti, çayların nəğməsi, quşların vətənə məhəbbət dolu cəh-cəhi,düzlərin hamarlığı, ceyranların qaçışı, kəkliklərin uçuşu Məmməd Araz misralarında bir rəssam tablosunda olduğu qədər canlı və təbii görünür:

Dağlara qar düşdü, qar düşdü yenə
Məhzunluq ələndi oda - ocağa
Çaylar vida deyib gülüşlərinə
Başladı aramla gumuldamağa
Dağlara qar düşdü uyudu dağlar
Dağlar həm qocaldı həm ucaldılar
Mələyə- mələyə quzu bulaqlar
Daşların dibində yetim qaldılar.

"Dağlara qar düşərkən od-ocağa məəhzunluq ələndiyini" , "Dağların həm qocalıb həm də ucalmasını", "Quzu bulaqların daşların dibində yetim qalması" və.s kimi həqiqətləri yalnız təbiətin ulu kitabından əxz etmək olardı,bu qüdrətə və həssaslığa isə yalnız Məmməd Araz dünyası qadir oldu. Budur M.Araz fərdiliyi, orijinallığı, budur qəlbləri fəth etməyin başlıca səbəbi!Məmməd Araz yaradıcılığını diqqətlə araşdırdıqda məlum olur ki, şair tez-tez müxtəlif mövzulara müraciət edir.İnsan zəhmətinin tərənnümü,onun məişəti, məhəbbəti,arzu və istəyi,el-obaya bağlılıq, vətən sevgisi,təbiət gozəlliklərinin tərənnümü də şairin müntəzəm şəkildə müraciət etdiyi mövzulardandır.

Ədəbiyyatımız "Göy-göl" ün gözəlliyini vəsf edən şeirlərlə zəngindir. Bu mövzu Məmməd Araz yaradıcılığında fərdi üslubi xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkir.

Məmməd Araz "Göy-göl"ünü fərqləndirən başlıca keyfiyyət fərdilik, təkrarsızlıq və orijinallıqdır." Göy-göl " şeirindəki təsvirlər elə Göy-gölün sehirli mənzərəsi tək qəlbimizi riqqətə gətirir:

Çiskinli bir gündə gəldim bu yerə,
Dumanda görünməz, dumandı Göy-göl.
Tənha qayalara, lal meşələrə
Zülmət gecələrdə hayandı Göy-göl.
Bir səhər gördüm ki, durulub yatır,
Kəpəzin dibində burulub yatır.
Bir bala ceyran tək yorulub yatır,
Daş atdım , diksinib oyandı Göy-göl.
Döşünü qayıqlar düymə tək bəzər,
Dedim bu görkəmlə Xəzərə bənzər.
Qızını yaylağa köçürüb Xəzər.
Baxdı, cilvələndi, nazlandı Göy-göl.

Yüksək vətəndaşlıq qayəsi, vətən sevgisinin əzabına,ağrısına qatlaşmaq, Şimallı, Cənublu Azərbaycan torpağının vətəndaşlıq yükünü çəkmək, ən əsası səmimilik və reallıq-Məmməd Araz poetik dünyasının əsas qüdrəti məhz bundadır.Bu poeziyanın özünəməxsus gözəl xüsusiyyətlərindən biri də yığcam süjet ətrafında canlı lövhələr, xarakterlər vermək bacarığıdır.Həm lirik şeirlərində, həm də poemalarında Məmməd Araz fikirlərini aydın, səmimi,dəqiq və obrazlı deməyə çalışır.

A.S.Puşkin romantikasının realizmindən söhbət açan V.Q.Belinski yazırdi: "Onun poeziyası hər cür fantastiklikdən, xəyalpərvərlikdən , yalandan,süni ideallıqdan uzaqdır; Bu poeziya başdan ayağa həyatidir: bu poeziya həyatın üzünə ənlik və kirşan vurmayaraq onu təbii, əsil gözəlliyi ilə göstərir; Puşkin poeziyasında səma vardır, lakin bu yüksəklikdə həmişə torpağın nəfəsi duyulur." Bu fikirləri sadəlikdə və reallıqla bağlılıq baxımından Puşkin poeziyası ilə müqaisə edilməyə layiq olan Məmməd Araz poeziyasına da şamil etmək olar.

Poetik mərhələ üçün son dərəcə vacib olan poema janırı həyatın epik lövhələrini vermək üçün Məmməd Arazın tez-tez müraciət etdiyi formalardan biridir. Onun yaradıcılığında poema bir janr kimi epik əsaslı olub, gerçəkliyə geniş hərtərəfli baxışın ədəbi təzahür formasıdır. Özünün şair qələmini poema janırında da sınayan Məmməd Araz şeirlərin də olduğu kimi burda da uğur qazana bilmişdir. İnsan mənəviyyatının ən dərin qatlarının poetik kəşfi, fəal vətəndaşlıq mövqei bu poemaların ana xəttidir. Məmməd Arazın "Üç oğul anası " poeması qanlı-qadalı müharibədə üç oğlunu itirmiş Gülsənəm qarının taleyindən bəhs edən lirik-psixoloji poemadır. "Araz axır" poemasında zamanın sözü özünün yüksək bədii fəlsəfi əksini tapmışdır professor Qulu Xəlilovun da qeyd etdiyi kimi, bu poema sözün geniş mənasında məhəbbət poemasıdır. İnsana, Vətənə, həyata məhəbbət,bütün bəşəriyyətə məhəbbət bu əsərin əsas mayası bundan yoğrulmuşdur.Şairin Məmməd İbrahim imzasından Məmməd Araz təxəllüsünə keçidi də elə bu əsərlə bağlıdır. Şairin öz atasına həsr etdiyi"Atamın kitabı " poeması milli birlik və mənəvi ucalıq mövzusunda yazılmış lirik-fəlsəfi poemadır.Məmməd Arazın "Qayalara yazılan səs "poeması xalq şairi Səməd Vurğuna həsr olunub. Bu poemada əsl, qüdrətli sənətin ölməzliyi, əbədiliyi məsələsi canlanır. Şairin digər bir poeması ədəbiyyatımızda inqilabi satiranın banisi, qüdrətli şair Mirzə Ələkbər Sabirə həsr olunmusdur. "Məndə insan

oldum" adlı bu poemada Sabir tərəfindən dərin məhəbbətlə tərənnüm olunan fəhlə həyatının geniş təsviri verilmişdir. Mövzusu kənd həyatından götürülmüş "Kəndim, balacasan çox balacasan" poeması müəllifin doğma yurd yerinə sevgisindən yaranmışdır.Süjeti çox sadə olan "Paslı qılınc " poeması ailə-məişət məsələlərindən bəhs edir.Şairin "Əsgər qəbri haqqında ballada" poeması müharibənin törətdiyi fəlakətlərə, xalqımızın qəhrəmanlığına həsr olunmuşdur. "Qoca arıçı ilə " söhbət poemasında təbiətlə insanlığın müqaisəsi verilir. Qüdrətli şair öz ibtidasından uzaq düşən ,korlanan insanın təbiətlə müqaisədə öz saflığını itirdiyini təsvir edir. Məmməd Araz güclü təfəkkürə malik , daim axtarışda olan şairlərimizdəndir. Onun həyatın mahiyyətindən doğan lirik şeirləri və poemaları geniş oxucu kütləsinin məhəbbətini qazanmış və ədəbiyyatımızı zənginləşdirməyə xidmət etmişdir.

Məmməd Arazın poetik dünyasında hər şey var; sevgi, həsrət, ayrılıq, dərd, kədər, iztirab, sevinc, şadlıq, ümid, inam, hıçqırıq, üsyan,qəhrəmanlıq, cəsarət, əmir, nəsihətdaha nələr ,nələr tapmaq olmaz ki, bu zəngin dünyada! Mayası səmimiyyət, qayəsi həqiqət olan" Bu dünya" milli-mənəvi varlığımıza ucaldılmış əbədiyyət abidəsidir. Azərbaycan təfəkkürünün" istiqlal çələngi" olan bu abidə tarix bizdən uzaqlaşdıqca ,bizə daha da yaxınlaşacaq, öz möhtəşəmliyi qarşısında hamını heyran qoyacaqdır!

Ədəbiyyat

1.Məmməd Araz seçilimiş əsərləri, Lider nəşriyyatı,Bakı-2004
2.Məmməd Araz seçilmiş əsərləri, Bakı,2010,656 səh.
3.Məmməd Araz, Dünya sənin,dünya mənim...,Bakı,1983,310 səh.
4.V.Yusifli, Məmməd Araz dünyası,Bakı,1994
5. Məmməd Araz, Daş harayı şeirlər kitabı, Bakı,1992
6.Həbibbəyli .İ, Xalq şairi Məmməd Araz, Bakı: Azərbaycan 1999,160 s.

Мая Юсифова

Мир начинающийся из Араза
(на основе творчества Мамеда Араза)
Резюме

Основная цель исследования заключалась в определении личного художественного стиля М. Араза, определить его основные различия от других поэтов и открыть его личные художественные и стилистические качества. Выявления индивидуальные стилистические особенности любой литератур очень важный вопрос.Идеальная глубина чувства и мыслей поэта составляет единство и зарождается идеальные стихи.Только тогда стихи становится более естественный. Лирическое «Я» Mameda Араза неразделимо от внутренного «Я». Мамед Араз создал мир, который начинается с Араза. Таким образом, внутренняя жизнь поэта, есть биения его сердца. Мехмет Арас был поэтом сердца. Он поэт глубокой духовности.Исследования доказывает, что творчество Мамеда Араза оригинальны и неповторимы.

Maya Yusifova

A World which is Beginning From Araz
(Based on M.Araz creativity)
Summary

The purpose of investigation is defining individual artistic phraseology of Memmed Araz and expocing different genres that he used and were not present in other poets ' writing styles'. The importance of describing any authors artistic style is very high in the literature for that reason this topic is quite actual. While the inner world of an author combines with his creativity then an ideal poem is born. An inner world of Memmed Araz was never apart from his poetic world, on the contrary, they both come together and end with a creation of new world which is called – A world which is Beginning From Araz! Memmed Araz was a heart of the poets, He was against to bring strange and unhappened feelings to poems. Analysis of Memmed Araz poets shows that these pieces of work were unique and non replaceable.

Rəyçi: Ağaverdi Xəlilov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

QƏDİM QUBADOV
qedim.kerimoglu@gmail.com

XV-XVI ƏSRLƏR AZƏRBAYCANDA İCTİMAİ-SİYASİ MÜHİT VƏ SƏFƏVİ-QIZILBAŞ ŞAİRLƏRİ

Ключевые слова: Мистика, Секта, Сефевие, Литература.
Key words: Mystics, Sect, Safaviyya, Literature
Açar sözlər: Sufizm, təriqət, səfəviyyə, ədəbiyyat

XV-XVI əsrlər Azərbaycan taixində ictimai-siyasi və ədəbi baxımdan yüksəliş dövrü kimi xarakterizə edilə bilər. Həmin dövrdə mərkəziləşmiş dövlət uğrunda mübarizə ölkənin həyatında mühüm yer tutmuşdur. Bu mübarizədə ilk öncə, Qara Yusifin başçılığı altında mərkəzi Təbriz şəhəri olmaqla çox geniş əraziləri əhatə edən Qaraqoyunlular dövləti (1410-1467) qurulmuşdur. Az bir müddət keçdikdən sonra Qaraqoyunluların yerində Ağqoyunlular sülaləsi (1467-1501) qərarlaşmışdır. Həmin sülaləni də əvəz edərək Şah İsmayıl Xətainin başçılığı ilə təsis edilən Səfəvilər dövləti (1501-1736) həm öz hüdudlarının genişliyi, həm də bir dövlət olaraq sağlam təməllər üzərində qurulması baxımından özündən əvvəlki hər iki xanədandan fərqlənmiş və mövcud olduğu dövrdə şərqin ən qüdrətli dövlətlərindən biri kimi tarixdə öz yerini tutmuşdur. Hər üç sülalənin soy-kök etibarı ilə xalis oğuz türkü olması, türk dilinin inkişafına rəvac vermiş, xüsusən də Səfəvilər dövründə türkcənin rəsmi dövlət dili səviyyəsinə yüksəlməsi ilə nəticələnmişdir. Bu ciddi hadisə siyasi-ictimai həyatın bütün sahələrini əhatə etdiyi üçün o dövrdə yaranan ədəbiyyata da təsir etmiş, türkdilli ədəbiyyatın inkişafını sürətləndirmişdir. «Həmin vaxtda hökmdarlar öz sarayları ətrafında doğma dildə qələm çalan şairləri toplamağa üstünlük verirlər. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah "Həqiqi" təxəllüsü ilə ana dilində gözəl lirik əsərlər yaradır. Xətai, nəinki anadilli ədəbiyyatın klassik üslubda yazan şairlərini himayə edir, onun hakimiyyəti illərində ozan aşıq ədəbiyyatı da genişlənib vüsət tapır. Bu dövr Hidayət, Hamidi, Kişvəri, Şahi, Süsəni, Tüfeyli, Həbibi və daha başqa yüzlərlə doğma dildə yazıb-yaradan şairləri ilə tanınır. Azərbaycan türkcəsində şeirin tacidarı, dünya şöhrətli Məhəmməd Füzuli də bu dövrün yetirməsidir» [1, 86].

XV-XVI əsrlərin ədəbi hadisələri içərisində xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də həmin vaxtlarda tərcümə ədəbiyyatının geniş vüsət almasıdır. Bu dövrdə ərsəyə gəlmiş çoxsaylı tərcümələr içərisində ən mükəmməli Hüseyn Vaiz Kaşifinin "Rövzətüş-şühəda" (Xöşbəxtlər bağı) adlı məqtəlinin böyük Füzuli tərəfindən edilmiş "Hədiqətüs-süəda" adlı tərcümə əsəridir. M. Füzulinin türkcəyə cevirdiyi digər bir əsər, Ə. Camininin "Hədisi-ərbəin"idir (Qırx hədis). "Rövzətüş-şühəda" məqtəli dövrünün digər şairi Məhəmməd Hüseyn Nişati tərəfindən də "Şühədnamə" adı ilə türk dilinə tərcümə olunmuşdur. Adı çəkilən şair, həmçinin "Şeyx Şəfi təzkirəsi"ni də türkcəyə çevirmişdir. Təbii ki, həmin vaxtda meydana gələn çoxsaylı tərcümə nümunələri və onlara yazılan şərhlər türk ədəbi dilinin inkişafına və cilalanmasına kömək etmişdir.

F. Köprülünün qeyd etdiyi kimi, «XV əsrin sonu və XVI əsrdə yetişən böyük şairlərin fəaliyyəti ilə türk ədəbiyyatının ən yüksək mərtəbəyə catması, digər yandan Cami ilə böyük dövrü qapanan İran ədəbiyyatının XVI əsrdə nüfuz və əhəmiyyəti türk klassik şairləri tərəfindən də təsdiq ediləcək böyük şairlər yetişdirməməsi nəticə-

sində şairlərimiz arasında artıq Iran ədəbiyyatının Türk ədəbiyyatından üstün olmadığı inamını yaratmışdır. Qədim tərcümələrin, iqtibasların yanında mövzularını daha çox yerli ədəbiyyatdan alan əsərlər xeyli çoxalmışdır. XVI əsrdə Osmanlı və Səfəvi mücadiləsi kimi İran və Anadolu türkləri arasına olan bir növ rəqabət də bunda təsirli rol oynamışdır» [2, 341].

XV-XVI əsrlər ədəbiyyatının özəlliklərindən ən mühümü şübhəsiz ki, dini-təsəvvüfi mövzuların və təriqət ədəbiyyatının həmin dövr ədiblərinin yaradıcılığında xüsusi yer tutmasıdır. Sufizmin və təriqətlərin yayılmasında ədəbiyyatın, xüsusən də poeziyanın ciddi şəkildə rol oynaması danılmaz həqiqətdir. Xalqın şeirə olan meyilindən yararlanmaq fikri, şeyxləri rəhbərlik etdikləri təriqət ətrafında bədii bir mühit yaradaraq daha cazibədar etmək üçün təşviq etmişdir. Beləliklə, sufilər öz ideyalarını xalq arasında yaymaq və onlardan tərəfdar qazanmaq üçün şeirin vasitəçiliyinə müraciət etməyi üstün tutmuşlar. Bu üzdən «Səfəviyyə» şairləri də mənsub olduqları təriqətin ideoloji əsaslarının yayılmasında şeirin imkanlarından uğurla istifadə etmişlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, təsisçisi Şeyx Səfiəddinin adına uyğun olaraq «Səfəviyyə» adı ilə tarix səhnəsinə çıxan bu təriqət Şeyh Heydərdən başlayaraq başlarına taxdıqları 12 dilimli qırmızı başlığa görə, həm də «Qızılbaşiyyə» adlanmışdır. Həmin dövrdən sonra bu təriqətlə bağlı müxtəlif qeydlərdə «Səfəviyyə» və «Qızılbaşiyyə» adları paralel olaraq işlənmişdir. Ona görə də araşdırıcılar, bu təriqətə bağlı olan şairlərin yaradıcılığından bəhs edərkən "Qızılbaş ədəbiyyatı" ifadəsindən yararlanmış və həmin şairləri "qızılbaş şairləri" adlandırmışlar. Bizcə, haqqında danışılan təriqətə mənsub şairlərdən danışarkən "Səfəvi-qızılbaş şairləri" ifadəsi daha münasibdir və həmin şairlərin yaradıcılığına daxil olan bütün nümunələr də "Səfəvi-qızılbaş ədəbiyyatı" adlanmalıdır.

«Səfəviyyə» ocağına bağlı olan şairlərin yaradıcılığı ayrı-ayrılıqda az və ya çox dərəcədə tədqiq edilsə də, konkret bir təriqət ədəbiyyatı kimi küll halında tədqiq edilməmişdir. İlk dəfə bu təriqətlə əlaqəsi olan şairlər haqqında məlumat verən F. Köprülü qeydlərində; «Xətaiydən başlayaraq bir çox qızılbaş şairi yetişmişsə də bunlar haqqında tamamilə tarixi bir tədqiq yapmaq imkanı yoxdur. Yalnız əlimizdə müxtəlif qızılbaş şairlərinə aid çeşidli şeirlər olduğu üçün bu ədəbiyyatın da bəktaşi ədəbiyyatından fərqlənməməsi qənaətindəyik» fikrini bildirmişdir (3, 351). Ondan sonra bu sahədə araşdırma aparan türkiyəli tədqiqatçıların tam əksəriyyəti, müəyyən istisnalarla «Səfəviyyə» təriqətinə bağlılığı heç bir şübhə doğurmayan müxtəlif qızılbaş şairləri haqqında danışarkən, onları "Ələvi-bəktaşı ədəbiyyatı"nın nümayəndəsi kimi təqdim etməyə daha çox üstünlük vermişlər. Bunun da təbi səbəbləri var. İstər qızılbaşlıq, istərsə də bəktaşilk əksər xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə çox yaxın olmuşdur. Hər iki təriqət tərəfdarlarının milli-etnik tərkib etibarı ilə, əsasən türklərdən təşkil olunması, həm qızılbaşlığın, həm də bəktaşiliyin dini-ideoloji baxımından heterodoksal mahiyyət daşıması və məhz buna görə də ortodoksal sünni osmanlılar tərəfindən təqib olunması həmin təriqətləri bir-birinə daha da yaxınlaşdırmışdır.

Orta əsr qaynaqlarında da bu təriqətlərin sıx əlaqədə olması ilə bağlı qeydlər öz əksini tapmışdır. Anonim müəllif tərəfindən yazıya alınmış "Aləmarayi Səfəvi"dəki qeydlərə görə, Hacı Bəktaş Vəlinin müridi olan Dədə Məhəmmədin tərəfdarları Məkkəyə ziyarətə getmək üçün ondan izn istəyərkən o, ilk öncə Şah İsmayıla baş çəkməyə və ondan sonra Məkkəyə getməyə icazə vermişdir [4, 45].

Göründüyü kimi, Bəktaşi təriqətinə bağlı olan müridlərin Ərdəbil darül-irşadını

müqəddəs hesab edərək hətta, həcc ziyarətindən əvvəl xüsusi olaraq səfəvi şeyxlərini ziyarət etmələri bu təriqətlərin çox ciddi şəkildə bağlılığından xəbər verir. Ən müxtəlif xüsusiyyətlərinə görə oxşar olan «Səfəviyyə» və «Bəktaşıyyə» təriqətlərinin ətrafında olan şairlərin poeziyası da forma və məzmun baxımdan çox yaxın olmuşdur. Ona görə də müəyyən cəhətləri üst-üstə düşən və oxşar taleləri yaşayan, amma birbirindən fərqli təriqətlər olan «Səfəviyyə» və «Bəktaşıyyə»yə bağlı şairlər türkiyəli tədqiqatçılar tərəfindən bir ad altında "Ələvi-bəktaşi şairləri" kimi elm aləminə təqdim edilmişdir. Bu kimi araşdırmalarda, hətta Şah İsmayıl Xətainin də adı ələvi-bəktaşi şairlərinin siyahısına salınmışdır. Bu fikrin bütünlüklə yanlış olduğu qətiyyən şübhə doğurmur. Şah İsmayıl Xətai səfəvi-qızılbaş ədəbiyyatının yaradıcısı olmaqla yanaşı, ən böyük nümayəndəsidir. Bir təriqətdən dövlət yaratmağa, şeyxliyi şahlığa çevirməyə çalışan [5, 11] Xətai, bir tərəfdən sərkərdəlik məharətindən, digər tərəfdən çox güclü təbliğat vasitəsi kimi, şeyxi olduğu təriqətin üsul və adabından bəhs edən şeirlərindən istifadə etmişdir. Xətai bir şair olaraq qüdrətli qələmi, yüksək poetik təxəyyülü ilə ədəbi məktəb səviyyəsinə qalxmış səfəvi-qızılbaş təriqət ədəbiyyatını sistemləşdirərək Pir Sultan Abdal, Qul Himmət, Qul Nəsimi, Dərdli və b. bu kimi xalq arasında çox sevilən ardıcıllar yetişdirmişdir.

Türk ədəbiyyatşünaslığında ələvi-bəktaşi şairi kimi təqdim olunan və hətta həmin təriqət ədəbiyyatının ən lirik şairi hesab edilən Pir Sultan Abdal da, həm daşıyıcısı olduğu məfkurə baxımından, həm yaradıcılığı etibarı ilə səfəvi təriqət mənsubudur. Belə ki, bir şeirində «Gidi Yezid bizə qızılbaş demiş, məgər şahı sevdi desə yeridir» deyərək özünü qızılbaş adlandıran və məhz bu ideologiya uğrunda apardığı mübarizəyə görə edam olunan Pir Sultan Abdalın da səfəvi-qızılbaş şairi adlanması daha məntiqə uyğundur. Haqqındakı əfsanələr də onun Sivas ərazisində səfəvi xanədanına bağlı olan qızılbaş tayfaları arasında yetişməsi fikrini doğurur [6, 634]. Pir Sultan Abdal öz şeirlərində mənsub olduğu təriqətin dünyagörüşünü, din anlayışını ifadə etməklə yanaşı, həmçinin, başına gələnləri, qarşılaşdığı hadisələri, çəkdiyi iztirablar və eləcə də həyatının ən müxtəlif tərəflərini ifadə etmişdir:

Məğribdən çıxar görünü-görünü,
Kimsə bilməz övliyanın sirrini,
Koca Heydər şahi-cihan torunu,
Əsli, nəsli gözəl imam gəlir [7, 168].

bu dördlüyünə əsasən Pir Sultan Abdalın XVI əsrdə yaşadığı təxmin edilir. Digər şeirlərinə də diqqət yetirərkən yuxarıdakı fikir təsdiqini tapır:

Gözəl şahım çox yerlərdən görünür,
Əsli nədir, nəyə verdin Bağdadı?
Şahım birdir, minbir dona bürünür,
Əsli nədir, nəyə verdin Bağdadı [7, 97].

Osmanlı hökmdarı Qanunî Sultan Süleymanın 1534-cü ildə səfəvilərin əlində olan Bagdadı Osmanlı ərazisinə birləşdirməsi, səfəvi tərəfdarı olması araşdırıcılar tərəfindən birmənalı olaraq qəbul edilən Pir Sultan Abdala ciddi şəkildə təsir etmiş və həmin tarixi hadisəni şair yuxarıdakı şeirində ifadə etmişdir.

Pir Sultanın yaşadığı XVI əsrdə doğulub boya başa çatdığı Anadoluda baş verən dini və ictimai-siyasi hadisələr heç şübhəsiz ki, onun həyatında və yaradıcılığında mühüm rol oynamışdır. XVI əsrdə Səfəvi və Osmanlı imperiyalarının Şərqi Anadolu uğrunda apardığı amansız rəqabət tarixdən məlumdur. Həmin vaxtda bu ərazidə söz sahibliyini əldə etmək istəyən səfəvilər öz dini ideologiyaları olan qızılbaşlıqdan məharətlə yararlanırdılar. Səfəvi hökmdarları Anadoludakı müridləri ilə daim əlaqə saxlayır, onları öz xəlifələri vasitəsi ilə mütəmadi olaraq təlimatlandırırdılar.

Osmanlı sultanı Səlim (1512-1520) imperiyasına çox ciddi şəkildə təhlükə törədən Səfəvi tərəfdarlarını zərərsizləşdirmək üçün amansız tədbirlərə əl atmışdır. Doğulub boya-başa çatdığı Şərqi Anadolu uğrunda Səfəvi və Osmanlı hökmdarlarının amansız rəqabət apardığı bir vaxtda, yalnız hökmdar deyil, həm də bağlı olduğu təriqətin mürşidi olan səfəvi şahlarının leyhinə, osmanlı idarəcilərinə qarşı Anadolu xalqını üsyana təşviq etməsi Pir Sultan Abdalın edam etdirilməsinin başlıca səbəbidir. Belə ki, həmin vaxtda Osmanlı din xadimlərinin qızılbaşlıq əleyhinə verdikləri fitvalara uyğun şəkildə məmurlar tərəfindən bu təriqətin Anadoludakı tərəfdarlarının kütləvi şəkildə təqib və qətliamına baxmayaraq mənsub olduğu təriqətin ciddi şəkildə təbliğ etməsi, çox təbii ki, şairin edamı ilə nəticələnmişdir.

Türkiyəli araşdırıcılar tərəfindən ələvi-bəktaşi şairi kimi təqdim edilən digər bir şair Qul Himmətdir. Soy şəcərəsinə görə səfəvilərlə eyni kökdən olan və bütün poeziyası ilə qızılbaşlığı təbliğ edən Qul Himmətin də adının səfəvi-qızılbaş şairləri ilə bir sırada çəkilməsi daha doğrudur. Qul Himmətin yaşadığı dövr, yetişdiyi mühit və şəxsiyyəti ilə bağlı fikirlərin istinad yeri şairin günümüzə qədər gəlib çatan şeirləridir. Səfəvi-qızılbaş ədəbiyyatının üçüncü böyük nümayəndəsi olan bu şairin məhz şeirlərinə istinadən soy etibarı ilə səfəvilərlə eyni kökdən gəldiyi məlum olur. Şairin dəfn edildiyi kənddə yaşayan Qul Himmətli dədələrdən toplanmış Qul Himmətə məxsus şeirdə, özü «Əslimiz Şahi-Ərdəbildən gəlir, babam Məhyəddin İrandan gəlir» kimi misralarla soy-kökünün Ərdəbildən Ruma köçdüyünü və Şeyx Səfiəddinin törəmələrindən olduğunu qeyd edir:

Əslimi sorarsiniz behey sofular,
Əslimiz on iki imamdan gəlir.
Əslimi-nəslimi deyəyim sizə,
Əslimiz Əhmədi-Muxtardan gəlir.
Şeyx Səfinin dədəsi Salehdən gəlir.
Salehin oğlu Əminəddin Cəbrayıl,
Şeyx Səfi kimi imamdan gəlir.
Bu dünyada pozulunca əslimiz,
Cəddi-pakim Ərdəbildən gəlir [9, 6-8].

"Səfvəttüs-səfa"da daxil olmaqla bütün səfəvi mənbələrində bu xanədanın soyu ilə bağlı qeydlərlə Qul Himmətin yuxarıdakı şeirində öz soykökünə aid verdiyi məlumat bəzi adların olmamasına rəğmən demək olar ki, üst-üstə düşür. Şairin bu şeirini ilk dəfə yazıya almış İrfan Çoban Qul Himmətin şəcərəsi ilə Şah İsmayılın şəcərəsini qarşılaşdıraraq onların əmioğlu olduğunu bildirir [8, 18]. Onun fikrincə, Qul Himmət Şah İsmayılın babası Şeyx Cüneydin (v.1460) Məhyəddin adlı oğlunun nəvəsidir. Amma, Şeyx Cüneydin Məhyəddin adlı oğlu olması ilə bağlı heç bir mənbədə məlu-

mat yoxdur. Səfəvi soyundan gələn bütün şeyxlər haqqında ən ciddi qaynaq hesab olunan H.Z.Gilaninin "Silsilətün-nəsəbi-Səfəviyyə", eləcə də digər mənbələrdə Şeyx Cüneydin Şeyx Heydər və Şeyx Məhəmməd adlı yalnız iki oğlu olduğu qeyd edilir. Ona görə də İrfan Çobanın yuxarıdakı fikirləri özünü doğrultmur. Şah İsmayılla Qul Himmətin qohumluq dərəcəsi ilə bağlı İ. Qayğusuzun fikirləri daha ağlabatandır; «Şair babasının adının Məhyəddin olduğunu və əslinin Ərdəbildən gəldiyini bildirir. Şah İsmayıl ilə təxminən müasir olan Qul Himmət Şeyx Səfiəddinin VI nəsildən törəməsidir. Bir neçə beyt içərisində verildiyi, ancaq günümüzə qədər gəlib çatmadığını düşündüyümüz Qul Himmətin babalarının adını öyrənmək olmur. Buna rəğmən, digər Ərdəbil şeyxlərinin adının keçməməsi, babasının adının Məhyəddin olması bizdə onun Şeyx Səfiəddinin beş oğlundan biri olan Məhyəddinin soyundan gəldiyi qənaətini oyandırmaqdadır. "Bu dünyada pozulunca əslimiz, cəddi-pakım Ərdəbildən gəlir" beytindən Ərdəbil dərgahı postuna oturmaq üçün haqq qazanmamış Məhyəddin, ya da oğlunun Ərdəbildən Anadoluya gəldiyi anlamı çıxa bilər» [10, 249]. Şeyx Səfiəddinin Məhyəddin adlı oğlunun olması mənbələrdən məlumdur. "Silsilətün-nəsəbi-Səfəviyyə" müəllifinin qeydlərinə görə, Şeyx Səfiəddinin beş övladının birincisi olan şeyx Məhyəddin hələ atası həyatda olarkən vəfat etmişdir [11, 36]. Qul Himmətin, məhz həmin Məhyəddinin törəmələrindən olması daha çox ehtimal olunur.

Səfəvi soyundan gələn bir çox şeyxlərin ayrı-ayrı vaxtlarda müxtəlif ərazilərə köçməsi və məskunlaşdığı ərazilərdə «Səfəviyyə» təriqətini təbliğ etməsi ilə bağlı qeydlərə mənbələrdə təsadüf edilir. Səfəvi əsilli şeyxlərin Şərqi Anadoluya köçməsinə və orada şiə-batini inanclı türkmənlər arasında təriqətçilik fəaliyyəti göstərməsinə daha çox təsadüf edilir. Bunun köklü səbəbləri var. Hələ, Şeyx Səfiəddinin (v.1334) təriqətə rəhbərlik etdiyi vaxtlarda Şərqi Anadoludan kütləvi şəkildə insanların Ərdəbilə gələrək «Səfəviyyə» təriqətinə mürid olmaları qaynaqlarda əks olunmuşdur. Onun oğlu Şeyx Sədrəddinin (v.1393) vaxtında həmin ərazilərdən Ərdəbilə gələn müridlərin sayı isə daha da çoxalmışdır. Şəfəvi şeyxlərinin şiə-batini türkmənlər arasında xüsusi rəğbət oyatması təsadüfi olmamışdır. "Səfvəttüs-səfa" müəllifinin qeydlərinə görə, Şeyx Sədrəddin 1308-ci ildə Həcc ziyarətinə getmiş, ziyarət əsnasında Mədinə hakimi Səlahəddin Əhməd bin Hüseynə VI babası Firuzşah Zərrinkülahın soy ardıcıllığını VIII imam Museyi Kazıma qədər çatdığını təsdiq etdirmişdir [12, 233]. Bundan sonra, səfəvilər özlərini Hz.Əli soyundan saymış və tərəfdarları da qəti olaraq bu fikri qəbul etmişdir. Hz.Əli və Əhli-beytə çox bağlı olan türkmənlər də seyid kimi tanınan səfəvi şeyxlərinə xüsusi ehtiram göstərmişlər. Ona görə də Ərdəbildə mövqe tuta bilməyən və yaxud da etibardan düşmüş Şeyx Səfiəddinin törəmələrindən bir çoxunun Anadoluya üz tutaraq peyğəmbər soyundan olan seyidlər kimi ələvi türkmənlər arasında dədəlik vəzifəsini icra etmişlər. Qul Himmətin də babalarının bu məqsədlə Anadoluya getməsi güman edilir.

Çox az istisnalarla əksər şeirlərini ana dilində yazan səfəvi-qızılbaş şairləri ənənəvi türk şeir vəzni olan hecaya və bu vəzndə olan janrlara üstünlük vermiş, demək olar ki, tamamilə milli bir ədəbiyyat yaratmışlar. Ədəbi-estetik ifadə tərzi, mövzu və janr əhatəsi, eləcə də terminologiyası və dünyagörüşü baxımdan tamamı ilə orijinal bir ədəbiyyat olan «Səfəviyyə» təriqət poeziyası ideya qaynaqları baxımından çox ciddi şəkildə milli köklərə bağlıdır. Şifahi xalq ədəbiyyatının zəngin ənənələrindən də böyük ölçüdə yararlanan bu təriqətə bağlı olan şairlərin yaradıcılığı özündən əvvəlki çoxəsrlik türk

təriqət poeziyasının uğurlu davamıdır. Belə ki, Əhməd Yəsəvi tərəfindən əsası qoyulan Yunus Əmrə, Abdal Musa və Qayğusuz Abdal tərəfindən ən yüksək səviyyəyə qaldırılan təsəvvüfi türk xalq ədəbiyyatı bu millətin yayıldığı bütün çoğrafiyalarda yaranan çeşidli təriqətlərin ətrafında formalaşan poeziyaya təsir etdiyi kimi «Səfəviyyə» şairləri üçün də əsas ideya qaynağı olmuşdur. Bütün parametrləri ilə milli bir xüsusiyyət daşıyan «Səfəviyyə» təriqətinə bağlı olan şairlər, təbi olaraq öz yaradıcılıqlarında daha çox doğma dilə və milli heca vəzninə üstünlük vermişlər. Səfəvi-qızılbaş şairləri həm klassik, həm də xalq şeir şəkillərində yaradıcılıqla məşğul olmuşlar. Daha çox heca vəznində ədəbi nümunələr ərsəyə gətirən bu şairlərin əksər hallarda müraciət etdikləri şeir janrları qoşma, gəraylı, varsağı, bayatı, ilahi, nəfəs və s. kimi xalq tərəfindən şox sevilən və əzbərlənərək qısa müddətdə mənimsənilən poetik nümunələrdir.

Ədəbiyyat

1. Rüstəmova A. Mənəvi dünənimiz bu günün işığında, Bakı: Elm, 2011
2. Köprülü F. Edebiyyat araşırmaları, Ankara: TTK Basımevi, 1986
3. Köprülü F. Tük edebiyatında ilk mütasavıflar, TTK Basımevi, 1991
4. Aləmarayi Şah İsmayıl, Tehran: Bünyadnəşr, 1349
5. Hikmət İ. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, II c. Bakı:Azərnəşr, 1928
6. Banarlı N.S. Resimli Türk Edebiyyatı, İstanbul: Milli Egitim Basımevi, 2001
7. Arslanoğlu İ. Pir Sultan Abdallar, İstanbul: Erman Yayınları, 1984
8.Gölpinarlı A. Kayğusuz Abdal, Hatayi, Kul Himmet. İstanbul: Ekin Basımevi, 1962,
9. Turqut K. Bektaşi şairleri ve nefesleri, İstanbul: 1991
10. Kaygusuz İ. Alevilik, kültür, siyaset tarihi ve ululları, I c. İstanbul, Alev Yayınları, 1995
11. Gilani H. Z. Silsilətün-nəsəbi-Səfəviyyə, Berlin: İrannəşr, 1343
12. Gölpinarlı A. 100 Soruda Tasavvuf. İstanbul: Gerçek Yayınevi, 1969, 215 s.

Gadim Gubadov

Social-political atmosphere in Azerbaijan and safavid-qizilbash poets during xv-xvi centuries

Summary

One of features of XV-XVI centuries' literature undoubtedly is special importance of literary men activities for that period on religious-mystical subjects and sect literature. It is indisputable truth that literature, especially poetry has played serious importance role in spreading of Sufism and sects. Owing to it "Safaviyya" poets used poem opportunities successfully in spreading ideological basis of belonging sect.

Гадим Кубадов

Общественно-политическая среда и сефевидские поэты кызылбаши в Азербайджане XV-XVI веков

Резюме

Самым значительным из особенностей литературы XV-XVI столетий несомненно является особое место которое занимают религиозно-мистические темы и сектантская литература в творчестве литераторов того периода. То, что литература и в особенности поэзия занимают особую роль в распространении суфизма и сект является непреложной истиной. Поэтому поэты «Севевие» успешно воспользовались возможностями поэзии в распространении идеологических основ секты, к которой они принадлежат.

Rəyçi: Ə. Səfərli
AMEA-nın müxbir üzvü, f.e.d

BÖYÜKAĞA MOLLAYİ
BDU-nun Doktorantı
E.b.mollayi@gmail.com

QACAR AİLƏSİNDƏN İKİ ŞAİR

Açar sözlər: Cahansuz Mirzə, Cahansuz Darai.
Key words: Jahansuz Mirza, sons of Amirkhosro, poets of Ghajar, the poets of modern Zenjan, Jahansuz Darayi

Abdulla Mirzə Fətəli şahın oğlu, Xəmsə əyalətinin hakimi və Qacar dövrünün tanınmış şair və alimlərindən biridir. Təxəllüsü "Darai" olduğuna görə Zəncanda onun ailəsinə "Darai ailəsi" deyirlər. Abdulla Mirzənin 30 uşağı olub, beşinci oğlunun adı Xəlilullah Mirzədir. Xəlilullahın siyasətçi oğlunun adı Xosrov Mirzə, Xosrov Mirzənin oğlu Əmir Xosrov Darai, ləqəbi Bürhan o əssəltənə, təxəllüsü isə "Xosrov"dur (1, səh 4).

Xosrov məşhur alim olmaqla yanaşı, həm də Zəncan ədəbi mühitində xüsusi mövqeyi olan şairlərdən biridir. O, ədəbiyyat aləminə üç böyük töhfə vermişdir:

1. "Şekəristan" ("Kəlilə və Dimnə"nin farsca nəzmlə tərcüməsi);
2. "Ərməqane-Zendan" (Şair Azərbaycan Demokrat Firqəsinin uğursuzluğundan sonra həbs olunur, bu əsər onun həbsxanada yazdığı xatirələrdən ibarətdir);
3. "Divane Əmir Xosrov", 27000 beytdə (2,səh 23).

Aşağıda başlanqıcı və sonu dərc olan qəzəl şairin şeirlərindən nümunədir:

Qəmzə öyrənsin gərək səndən əgər cananələr,
Məndən öyrənsin gərək divanəlik divanələr,
Gər düşəm divanədək bazarə haqqım var mənim,
Mən sənin rüsvaye eşqin kam alan biganələr.
Sən gözəllik şöhrətində mən bəlayi- eşqidə
Qoy yazılsın qan ilə aləmdə bu əfsanələr
Məst olmaz badədən Xosrov əgər dərya içə
Etməsə məstanə gözlər, qəmzeye məstanələr (3,səh 68).

Bu məqalənin əsas məqsədi Bürhan o əssəltənənin oğlu və onun tərbiyəsi ilə təkamülə yetişən Cahansuz Mirzəni tanıtdırmaqdır.Cahansuz Mirzə Fətəli şahın nəvəsinin nəvəsi hesab olunur. Bürhan o əssəltənənin beş şair, alim və yazıçı övladı olmuşdur (üç oğlan və iki qız). Onların adları: Cahansuz, Cahangir, Mənüçöhr, Azadə və Behindoxtdur (4, səh 170).

Cahansuz Mirzə 1925 -ci ildə yuxarı Tarımın Bənarud kəndində anadan olmuşdur. 1028-ci ildə ailəsi ilə bərabər Zəncan şəhərinə köçmüşdür. 1942-ci ilə qədər bu şəhərin yeni məktəblərində təhsil almış, orta məktəbi burada bitirmişdir. Cahansuz gənclik çağında atasının təsiri ilə şeir, ədəbiyyat və siyasətlə tanış olaraq bu sahələrlə maraqlanmışdır (4, səh. 135).

Şair 21 yaşına olanda Güney Azərbaycanda Seyid Cəfər Pişəvəri qiyamı başlanır və Cahansuz 1946-cı ildə atası ilə bərabər Zəncan Demokrat Firqəsinə qoşulmuşdur. "Firqə" hərəkatı uğursuzluğundam sonra atası ilə birlikdə Şah rejimi tərəfindən həbs olunmuşdur. O, "Türmə xatirələri" adlı bir kitabında bu acı olayla bağlı belə yazır: "1947-cı ildə atam ilə bərabər Tarımda yaxalanandan sonra Zəncanın

polis məntəqəsinə gətirildik. Zəncan Hərbi Məhkəməsində sınaqdan keçdik, Zonanın xanlarının təklifi və təzyiqi ilə ilkin məhkəmə atama və mənə ölüm cəzası təyin etdi. Biz bu qəddar qərara etiraz etdik və ikinci məhkəmə atamın cəzasını ömürlük həbsə və mənim cəzamı isə 10 il həbsə çevirdi" (5, səh 13).

Cahansuz öz əlyazma xatirəsi əsasında, dörd aya yaxın Zəncan həbsxanasında qalır və sonra Tehrana aparılır. Paytaxtda əvvəlcə "müvəqqəti polis qazamatında", sonra isə "Qəsr" türməsində saxlanılır. Şair iki il çox çətin vəziyyətdə həbsdə dəhşətli işgəncələrə məruz qalır, iki ildən sonra ölkənin milli məclisinin qərarı ilə "Firqə" məhbusları bağışlanır. Şair atası ilə birlikdə Tarıma qayıdır. O, bu acı olayı belə xatırlayır: "Türmədən çıxandan sonra kəndə qayıtdım, hamı ilə əlaqəmi kəsdim və əkinçilik ilə məşğul oldum" (5, səh 27).

Şair türmə ilə bağlı öz düşüncələrini belə qələmə alır: "Türmə böyük bir universitetdir. Orada insanlara müqavimət, sabitlik, səbr, dözüm, cəsarət, coşqunluq, polis ilə davranış tərzi, məhkəmə qarşısına çıxma qaydası, antropologiya, psixologiya, hüquq, birlik, etimad və s. dərslər keçirilir, kimsə məhbus olmadan bu dərsləri öyrənə bilməz" (5, səh 11).

Şair bir neçə ildən sonra Zəncana köçür, ömrünün sonuna qədər bu şəhərdə yaşayır və 2002-ci ildə dünyasını dəyişir.

Cahansuz gənclik çağlarından şeir yazıb şairlər cərgəsinə qoşulmuşdur. O, başıbəlalı bir siyasətçi olsa da, heç zaman şeir və ədəbiyyatı unutmamış, bu sahədə çalışmaq onun əsas qayələrindən biri olmuşdur.Cahansuz azad düşüncəli, xalqı dərin məhəbbətlə sevən, zarafatcıl və müxtəlif mövzularda türkcə və farsca gözəl şeirlər yazan məharətli bir ədib olmuşdur.

Təəssüflə qeyd etməliyəm ki**,** Cahansuzun bütün əsərləri bu zamana qədər çap olunmaq fürsəti tapa bilməmiş, şairin dostu Zeynəlabidin Kələntəri tərəfindən əmanət kimi saxlanılmışdır. Onun şeirləri mənaca əngin, ədəbi bəzəklərlə zəngindir. Şair öz dilinin incəliklərini dərindən öyrənmiş, dünya ədəbiyyatının yenilikləri ilə tanış olmuş və milli ədəbiyyata gözəl yeniliklər gətirmişdir.

Şairin "Ariyamehr" (Məhəmməd Rza Şah Pəhləvinin ləqəbi) adlı 80 beytdən ibarət olan məsnəvisi həm siyasi, həm də ədəbi baxımdan şah əsərlərindən biri sayılır. Cahansuz bu məsnəvidə Şahın "İnqilabe sefid"adlı saxta reformunu tənqid edərək hökumətin cinayətlərini və qəddarlığını ifşa etmişdir. Fars dilində yazılan bu əsərin başlanğıcı belədir:

Şəbi Ariyamehr dər xab did
Ke mehman bovəd dər səraye Yəzid (6, səh. 86).

Beytin mənası: Bir gecə Ariyameh (Şahın ləqəbi) özünün Yezid sarayında qonaq olmağını yuxuda gördü.

Cahansuz bu şeirdə Şahın işlərini Yezidin işləri ilə müqayisə edərək onun yeziddən qəddar olduğunu, günahsız insanlara etdiyi zülmlərin Kərbəla zülmündən daha dəhşətli olduğunu göstərmişdir. O, Viktor Hüqonun "Binəvalar" kitabına "Qəriq" adlı 184 beytdən ibarət olan farsca bir şeir tərcüməsində ictimai fəlakətlərə və ədalətsizliklərə nifrətini bildirir. Bu şeirin başlanğıcı belədir:

Mərdi oftade əst dər dərya
Kəs nəbaşəd ze hale u cuya (6, səh. 35).

Beytin mənası: Bir kişi dənizdə boğulur, lakin kimsə köməyə gəlmir. Şair bu şeirdə insanların xarakterindəki çatışmazlıqları pisləyir və bu cür laqeydliklərin yaranmasında hökümətin mənfi rolunu vurğulayır.

Cahansuz Mirzə həm siyasət və ictimai sahələrdə, eyni zamanda Türk ədəbiyyatında, özəlliklə Azərbaycan folklorunda yaratdığı əsərlərlə xüsusi mövqeyi və zəngin xidmətləri olan bir bilim adamıdır. Bu müdrik ədibin "Türmə xətirələri"nin hər vərəqi müasir dövrümüzə, tariximizə, başımıza gətirilən müsibətlərə dair dəyərli bir sənəddir. Onun ədəbiyyat sahəsində sətir-sətir əlyazmaları, xüsusilə də, poeması müasir ədəbiyyatımız üçün önəmli kapitaldır.

Bizim arzumuz böyük ədibin şeirlərinin nəşr olunması və geniş miqyasda bütün şeir sevənlərin arasında yayılmasıdır. Məqalənin sonunda bu böyük şairin əlyazma şeir məcmuəsindən bir şeir seçib, ədəbiyyatı,şeiri sevən və incə ruhlu insanlara ərməğan edirəm. Şair bu əsərin hər bir beytində və misralarında, bir atalar sözünə, Zəncan zonasında məxsus ibarələrə və ya bayatıya işarə edərək, bəzən öz bacılarından , qardaşlarından və qohumlarından kiminsə adını çəkir və bir sıra Zəncan bölgəsinin müasir tarixində önəmli yer tutan insanları oxucuya tanıtdırır:

Qatdı fələk soyuq suyun, yaman bizim isti aşa,
Pozdu şirin çortumuzu, vurdu əcəb oyun başa.

"İsti aşa soyuq su qatma", yəni: bir insanın və ya bir cəmiyyətin şənliyini əlindən almaq və onların əsəblərini pozmaq anlamındadır. Beyt bu bayatının mənası ilə eynidir:

Bir donum var ipəkdən,
Ah çəkərəm ürəkdən,
Heç kəs razı qalmadı,
Çərxi dönmüş fələkdən (7, səh. 122).

Və ya bir başqa bayatıda belə deyilir:

Aman fələk, dad fələk,
Heç olmadım şad fələk,
İçirtdiyin şərbətdən
Özün də bir dad, fələk (7, səh. 86).

"Çort pozmaq" rahatçılığı və sevinci əldən almaq mənasında işlənir. "Oyunu əcəb başa vurma" işi pis qurtarma və istəmədən birinin ziyanına səbəb olma mənasında işlənən ədəbi metonimiyalardır.

Yumdu gözün pişik kimi, loxmanı çeyniyən zaman,
Ta görə, göz sataşmaya, üz utana, göz qamaşa.

Bu beytin birinci misrası Molla Nəsrəddinin bir hekayəsinə işarədir: "Bir gün molla piti yeyirdi. İstədi birinci loxmanı götürə, pişik dedi: "miyo". Molla o bir loxmanı ona verdi, istədi ikinci loxmanı götürə, yenə pişik dedi: "miyo". Onu da pişiyə verdi. Üçüncü loxmanı götürəndə yenə pişik dedi: "miyo". Molla əsəbiləşdi və pitini pişiyə tərəf qoyub dedi: indi buyurun siz yeyin, biz deyək: "miyo"; Sizdə bu anlayış hardadı ki, öz loxmanızı bizə verəsiniz? İkinci misra bu atalar sözünə işarədir: "Üz üzə baxanda utanar" və ya "göz görmür, üz utanmır".

Xalqın elə qatdı başın, gündüzünü etdi qara,
Fürsət edib göz açmamış, qırğı da Şirvanı aşa.

"Xalqın başın qatmaq" insanları məşğul etmək və çətinliyə salmaq, "günü qara etmək" xalqı qada-bəlaya salmaq, "göz açmaq" bir işdə fürsət tapmaq, "qırğı şirvanı aşdı" işi sürətlə görmək anlamındadır.

Bir nəfərin davarların yaymayıb axşama kimi
Rəsmi budur bu fələyin hər keçənə bir sataşa.

"Bir nəfərin davarın sübhədək yaymamaq" öz ilqarına sadiq qalmamaq deməkdir. Zəncanda vəfasız və işində sabit olmayan şəxsə deyilir: "Heç peyğəmbərin davarın sübhə qədər yaymayıbdır, yəni söz verib əməl etməyən bir insandır. "Hər gələnə-keçənə sataşır" bu el məsəlinə işarədir: "Yetənə yetir, yetməyənə daş atır".

Münhərif arvad kimidir, zəmanənin bu gön işi
Yavan verə öz ərinə, yağlı yedirdə oynaşa.

Şair bu beytlə fələyin ədalətsizliyinə işarə edir. Beyt bu bayatını xatırladır:

Zamana, ay zamana,
Oxu qoydun kamana.
Eşşəklər arpa yeyir,
Atlar həsrət samana (7, səh. 34).

Yəni zamananın əsas qaydası qaydasızlıq və prioritetləri pozmadır.

Üz enişə düşənlərin, ağzını yoxuşa verə,
Əldən ala gözlərini, vəsmə əgər yaxsa qaşa.

"Üz enişə düşmək" işin rast getməsi, düz gəlməsi mənasındadır. "Ağzın yoxuşa vermək" isə bu mənada işlənib: "Kimin işi düz gedirsə, fələk tezliklə onu çətinliyə salır". İkinci misra o deməkdir ki, istədi qaşın düzəldə, gözünü də çıxartdı. Və ya "istədi savab edə, kabab etdi". Bu cümlələr, bilmədən bir ziyanlı işi görəndə deyilir. Yəni fələyin tədbirləri insanın istəklərinin əksinədir. Həbib Sahir bu məqamla bağlı belə deyir:

Bir gün şirae ömrə müsaid yel əsmədi,
Bir gün muradımızla bu sərçeşmə axmadı (8,səh. 151).

Cahansuz isə belə yazır:

Təxtimizi etdi talan, yurdumuzu etdi yalan,
Ayrı salıb həsrət edib dostları yarə, yoldaşa.

"Təxti talan etmək" çapmaq və dağıtmaq, "yurdu yalan etmək" yurdu viran qoymaq, dostu dostdan ayırmaq, ayrılıq salmaq anlamındadır. Bayatıda deyildiyi kimi:

Qızılgül olmayaydı,
Saralıb solmayaydı,
Bir ayrılıq, bir ölüm,
Heç bir olmayaydı (8).
Mən sanadım saydığımı, saydı fələk bir ayrı cür
Qoydu ürəkdə dərdimi, qaynıya, coşlana, daşa.

İlk misra bu atalar sözünə işarədir: "Sən saydığın say, gör fələk nə sayır". İkinci misra isə bu ibarəyə işarədir: həsrətim ürəyimdə qaldı, yəni istəyimə yetişə bilmədim və "qaynıya coşlanıb daşa" bu mənaya işarədir: qaynayan qab daşacaqdır, yəni hər olay öz istiqamətində başa çatmalıdır.

Çəkib göyə, saldı yerə, sümüklərin çaldı daşa,
Saldı ələ tısbağanı, yoldaş ola yaşılbaşa.

Bu beytin məzmunu budur ki, fələk bir əliylə versə də, o biri ilə alandır. Elə buna görə dünyanın qüdrəti və sərvəti müvəqqətidir. "Sümükləri daşa çalmaq", bir şeyi kökündən məhv etmək mənasındadır. Tısbağa ilə yaşılbaşın dostluğu "Kəlilə və Dimnə"dən alınan bir hekayədir. Hekayənin məzmunu belədir: Bir gün bir tısbağa bir neçə yaşılbaş ilə dost olur. Yaşılbaşlar yaşadıqları yerin suyu və bitkisi qurtarandan sonra ordan köçmək istəyirlər. Tısbağa onlarla bərabər uzaq yerlərə getmək istəyir. Yaşılbaşlar bu köçün onunçün təhlükəli olmasını xatırladırlar. Tısbağa sözə baxmır, yaşılbaşlar məcbur olub onu aparmağa razı olurlar. Onlar bir uzun ağac hazırlayır və hərəsi ağacın bir başından yapışıb tısbağaya deyirlər ki, ağacın ortasından möhkəm tutsun və heç bir vəziyyətdə danışmasın. Yolda bir kəndin üstündən keçərkən uşaqlar tısbağanı görüb bağırırlar : Baxın bir tısbağa uçur! Tısbağa özünü öymək məqsədilə ağzın açanda yerə düşür və sümükləri daşa dəyərək dağılır (9).

Top görə bilmədi gözü, "sürəyya"dək cəmimizi
Qırdı, dağıtdı, top vurub, tay etdi "yeddi qardaşa".

Bu beytdə Sürəyya sözü iki mənada işlənmişdir: 1. Şairin gənc yaşında dünyasını dəyişən bacısının adı Sürəyya olub. 2. Sürəyya bürcü. Bu misrada bir bənzətmə vardır. Həmin bənzətmədə şair öz ailəsini nəzərdə tutur, bacısı Sürəyyanı sürəyya bürcünə, bacısı ölən zaman ailəsini yeddi qardaşlar bürcünə bənzədir. "top vurmaq" isə dağıtmaq mənasındadır. Top sözü iki mənada işlənir: 1. cəm; 2. hərbi vəsilə.

Döndü zaman dönərgəsi, olma ümid, gün görəsən,
Hər gecə ta sübhə kimi, yüz sürü çaqqal ulaşa.

"Dönərgə" fələk, orbit və zaman deməkdir. "dönərgəsi dönmək" yaşayış vəziyyəti pisləşmək anlamında işlənir. Şəhriyarın "Heydərbabaya salam" şeirində isə bu ifadəyə rast gəlirik:

Mənim dədəm dövlətli bir kişiydi,
Xalq əlindən tutmaq onun işiydi,
Gözəllərin axıra qalmışıydı,
Ondan sora dönərgələ dönüblər,
Məhəbbətin çıraqları sönüblər (9, səh. 44).

"Gün görmək" rahat yaşamaq mənasındadır. İkinci misrada simvoldan istifadə olunmuşdur. Çaqqal səviyyəsiz adamlara eyhamla deyilən addır, gecə sübhə kimi çaqqal ulaşması isə bütün mediaların alçaq adamların ixtiyarında olmasına işarədir.

Oğlum Xosrov, atam Xosrov, Cahangiri, Mənüçöhri,
Məhin, Rzai, Həbibi apardı, qalmadı Paşa.
Sitarənin, Mehrəngizin, Tələt, xanımın, Humanın,
Əziz Huşəngin, Cəmşidin adlarını qazdı daşa.

Xosrov şairin həm atasının, həm də İslam İnqilabında sonra öldürülən oğlunun adıdır, Cahangir ilə Mənüçöhr qardaşları, Məhin şairin bacısı, Rzai, Həbibi, Paşa, Sitarə, Mehrəngiz, Tələt, Huma, Əziz, Huşəng, Cəmşid isə şairin tez dünyasını dəyişənlər və yaxın qohumlarıdır. "Adını daşa qazımaq" isə ölmək deməkdir.

Saxladı yetmiş il məni, ta vura çox cigər dağı,
Saqqalıma gülmək üçün soyləyə ölmə, min yaşa.

"Cigər dağı vurma" əzizlərin, yaxın qohumların ölümünü görmək deməkdir. "Saqqala gülmək" lağ etmək mənasındadır. "min yaşamaq" çox yaşamaq deməkdir. Yaşa iki mənalı sözdür: 1.Yaşa(yaşamaqdan) 2.əhsən.Şəhriyar yazır:

Sən yerə qoydun başıvı mən başıma nə daş salım
Bəlkə mən artıq yaşadım, neynəməli dedim yaşa (9,səh. 130)

Cahansuz Mirzənin əsərlərini oxuduqca biz bir daha onun son dərəcə mübariz şair və dərin bilikli bir elm adamı olduğunu görürük. Onun ədəbiyyat sahəsində sətir-sətir əlyazmaları, xüsusilə də, poeması müasir ədəbiyyatımız üçün önəmli bir kapitaldır. Bizim arzumuz böyük ədibin şeirlərinin nəşr olunması və geniş miqyasda bütün şeir sevənlərin arasında yayılmasıdır.

Ədəbiyyat

1. Əbdi Cəfər.Zəncan şeirləri və şairləri. Zəncan "Mərdome no"qəzeti, No,-256,1386
2. Muradi Məhəmməd Rauf. Məcəlle Əncumən və Məfaxer Fərhəngi,Tehran,1383
3. Darai Əmir Xosrov. Divane Xosrov, Əlyazma (Zəncanlı Yazıcı Niruməndd Kərimdə əmanət)
4. Niruмən Kərim. "Şoəra və Soxənvərane Zəncan" , Zəncan Nəşre Sitarə, 1364
5. Darai Cahansuz Mirzə."Xatirate zindan", əlyazma (məqalə sahibinin kitabxanasında)
6. Darai Cahansuz Mirzə.Şeir məcmuəsi,əlyazma(Zəncanlı Şair Kələntəri Zeynəlabidinin şəxsi kitabxanasında)
7. Fərzənə Məmmədəli. Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı. "Bayatılar",Nəşre Fərzanə, Tehran 2007
8. Yunan Rəsul,Yanan Yaşıl."Həbib Sahirin seçilmiş şeirləri",Nəşre Əxtər,Təbriz,1384
9. Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar. Türkcə divan, Zərrin nəşri, Tehran, 2004

М. Боюкага

Два поэта из семьи Гаджар

Резюме

В этом статье повествуется о Джахансуз Мирза, имеющеем выдающиеся заслуги в формировании литературно-художественной и национально-эстетической мысли в Занджане.

Оригинальность таланта Джахансуз Мирза, отличная манера написания, присущий его произведениям глубокий гуманизм, философичность, реализм и психологическая глубина привлекли к себе внимание широкой массы читателей и литературно-художественной общественности.

Он является автором глубоких по содержанию и заставляющих думать стихотварения посвященных Богу, любви, самопознанию человека и его духовному совершенствованию. Его произведения призывают людей к духовно-нравственному совершенствованию.

BioukAgha Mollaei

Two poets from the QACAR family

Summary

Darai family is a family that more influences to the modern literary and political environment of Zenjan. One of the leader personalities of the family is prominent poet and politician Jahansuz Mirza. This article that where you studied, introduces the creative man in brief. You will be introduces by superficial look with his centuries and spiritual life.

Rəyçi: prof. Vaqif Soltanlı

XƏYALƏ ƏFƏNDİYEVA
elshenxeyale@box.az

ŞƏRTİ-METAFORİK ÜSLUBUN BƏDİİ İMKANLARI

(Y.Səmədoğlunun "Qətl günü" və S.Səxavətin "Nekroloq" romanları əsasında)

Açar sözlər: nəsr, milli-estetik düşüncə, ümumbəşəri ideyalar, sosial problemlər, ironiya.

Key words: prose, national-esthetic sense, universal ideas, social problems, irony.

Ключевые слова: проза, национально-эстетическое мысли, универсальные идеи, ирония.

Şərtilik incəsənət və ədəbiyyatın əsasını təşkil edir,- deyirlər. Çünki incəsənət və ədəbiyyat həyatın birbaşa özü deyil, həyatın bədii obrazlarla inikasıdır. Əgər sənətdə şərtilikdən tamamilə imtina edilsəydi, bu, naturalizmin geniş ölçüdə yaradıcılığa daxil olmasına, həyat hadisələrinin mexaniki inikasına aparıb çıxarardı (2, səh.184). Bu mənada şərtilikdən, şərti-metaforik üslubda yaradılmış obrazlardan geniş istifadə əsərin bədii təsir gücünü və sanbalını artıran, məkan və zaman məhdudiyyətini aradan qaldıran amil kimi dəyərləndirilir.

Dünya ədəbi prosesində 70-80-ci illərdə şərtilik, şərti-metaforik üslub, bu üslubda yaradılmış obrazlar geniş yaranmağa başladı. Şərtilikdən uğurla istifadə edən Kolumbiya yazıçısı Qabriel Qarsia Markesin istedad və ədəbi nüfuzunun təsiri ilə bədii yaradıcılıqda bu üsluba meyil və müraciət gücləndi. Bütün Latın Amerikası ədəbiyyatında şərtilikdən istifadə edilməsinin səbəbini yazıçı Alexo Karpentyer belə izah edirdi: Latın Amerikasında reallıqla, gerçəkliklə əfsanə birlikdə, qovuşuq və qarışıq bir halda mövcuddur, bunu ədəbiyyatda əks etdirmək üçün şərti vasitə və üslubdan mütləq istifadə etməli olursan. Latın Amerikasında bu cür yaradılmış əsərlərin bədii metodunu "magik realizm" adlandırırlar. Müasir bolqar ədəbiyyatında da geniş yayılan şərti üslub Pavel Vejinovun psixoloji planda yazdığı "Maneə" əsərində öz bədii əksini tapmışdır. Bolqar ədəbiyyatşünasları belə əsərlərin bədii metodunu "fantastik realizm" adlandırırlar (4, səh.157). Rus ədəbiyyatında Mixail Afanasyeviç Bulqakovun "Master və Marqareta", qırğız ədəbiyyatında Çingiz Aytmatovun "Gün var əsrə bərabər" romanları, "Ağ gəmi", "Dəniz kənarıyla qaçan alabaş" povestləri şərti-metaforik planda yazılmış əsərlərdir.

Ümumiyyətlə, ədəbi-bədii prosesdə şərtiliyin, şərti-metaforik üslubun geniş yer alması, epik-analitik və lirik-romantik üslublarla müqayisədə daha çox işlənməsi və daha imkanlı görünüb ön plana keçməsi müşahidə edilməkdədir (4, səh.157)

Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatında da şərtilikdən, folklorizm, mif və əfsanə motivlərindən, şərti-metaforik obrazlardan geniş istifadə diqqəti çəkməkdədir. Yusif Vəzir Çəmənzəminlinin "Qızlar bulağı", Çingiz Hüseynovun "Fətəli fəthi", İsa Hüseynovun "Qəbiristan", Sabir Əhmədlinin "Yasaq edilmiş oyun", "Kütlə", Mövlud Süleymanlının "Köç", "Dəyirman", Elçinin "Mahmud və Məryəm", "Ağ dəvə",

Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü", Seyran Səxavətin "Nekroloq", Kamal Abdullanın "Sehirbazlar dərəsi" romanlarında bu üslubdan istifadə edilmişdir.

Tənqidçi-ədəbiyyatşünas Vaqif Sultanlının fikrincə, şərtiliyə müraciət bir neçə mənada anlaşılır: a) bədii ümumiləşdirmə vasitəsi kimi; b) məkan məhdudiyyətindən uzaqlaşmaq vasitəsi kimi; c) obrazın daxili strukturunun müəyyənləşdirici amili kimi; d) hadisələrin retrospektiv təsviri kimi. Həmçinin, professor qeyd edir ki, şərtilik yazıçıların təhkiyə tərzində də öz əksini tapmış olur.

Bu yazıda biz Yusif Səmədoğlunun şərti-metaforik üslubdan istifadə ilə yazılmış "Qətl günü" romanı ilə Seyran Səxavətin eyni ruhda olan "Nekroloq" romanı arasındakı fərqləri, oxşarlıqları, bağlılıqları, paralelləri təhlilə cəlb etmək istəyirik. Maraqlı burasıdır ki, Seyran Səxavətin haqqında bəhs edəcəyimiz "Nekroloq" romanı 2002-ci ildə AYB-nin "Yusif Səmədoğlu adına ilin ən yaxşı romanı" mükafatına layiq görülmüşdür.

Mövzu, dil, üslub, süjet, qoyulan problem və ona yanaşma tərzi baxımından, ümumi ruh etibarilə bu əsərlər arasında xeyli yaxınlıq müşahidə olunmaqdadır.

Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü" çoxplanlı bir roman kimi qaldırdığı mühüm sosial-psixoloji məsələlərin, o cümlədən, mənəviyyat problemlərinin bədii-fəlsəfi üslubda həllini verən əsərlərdəndir. Roman həm problematika zənginliyi, həm də yüksək bədii keyfiyyətlərə malik olması ilə seçilir (4, səh.91).

Romanın başlıca ideyası, fəlsəfi qənaəti insanların münasibətinə və tragik talelərinə səbəb olan amilləri göstərməklə bərabər "tarixin bətninə güzgü tutmaqdır". Romanın ilk səhifəsində epiqraf kimi verilən: "-Yolun haradır, qardaş". – "Son mənzilədir, bacım"- (8, səh.11). fikirləri əsərin ideya-məzmunu ilə bilavasitə səsləşir. Həqiqətən də, romanda yolunu son mənzilə salanların taleyindən bəhs edilir. Eyni zamanda romanın süjet xətti və təhkiyə tərzi sanki "Bir xəstənin qulağına gələn səslərdən" yaranır (3, səh.283).

"Qətl günü" Yusif Səmədoğlunun, ümumən müasir Azərbaycan romanının sənətkarlıq imkanlarını meydana çıxaran çox dəyərli əsərdir. Əsərdə "Dərd də azar kimi, gələndə batmanla gəlir" ifadəsinin romanın müxtəlif yerlərində kompozisiya ünsürü kimi təkrarlanması təkcə ideyanı mücərrədləşdirmir, eyni zamanda onun folklor poetikası üstündə köklənməsinə zəmin yaradır.

Yusif Səmədoğlunun bu romanı dünya və insan haqqındadır. Dünya və insan problemi ədəbiyyatın inkişafının bütün mərhələrində mərkəzi problemlərdən biri olub. Yusif Səmədoğlu dünya və insan sözlərindən insan ömrünün həyat və ölüm arasındakı fəlsəfi məna və məzmununun bədii ifadəsi üçün istifadə etmişdir. Həyatla ölüm arasında uzanan bu ömür yolu adam kimi yaşadıqda xeyrə həsr olunur, adamlıq yoxa çıxanda isə şər hökm sürür (4, səh.92). Dünyada əsrlərdir ki, lokal və qlobal müharibələr, hakimiyyət, pul, sərvət uğrunda amansız çarpışmalar, ölüm-dirim savaşları baş verir. Tanrının yaratdığı insanlar bir-birinə qənim kəsilirlər. Elə bir zaman gəlib çatıb ki, vəhşilər belə insan xislətinə heyrət edirlər. Hüseyn Cavid demişkən: "Yalnız deyil insanlara, vəhşilərə sorsan, Onlar belə insandakı vəhşiliyə heyran" …Bəşəriyyət tərəqqiyə, sivilizasiyaya doğru irəliləyir, insan zəkasının yaratdığı nəsnələr çox şeyi dəyişdirir, ancaq insandakı naqis xasiyyətlərin bir çoxu dəyişilməz qalır. Roman son bir neçə yüzillik ərzində insanın mənəvi inkişafını və bu inkişaf prosesində insan əməllərinin "kamilləşən" bir çox mənfur cəhətlərini ustalıqla oxucuya çatdırır. İnsan həyatındakı ahəngdarlıq, ritm və harmoniya pozulan-

da o, nəfsin, tamahın və qəbahətin qulu olur. Və buna görədir ki, dünya hələ də gücün, zorun, mənən-mənəmliyin, işğalçı müharibələrin cəngində inləyir. "Qətl günü" romanı bu mənada adamları "adamlığ"a çağırış- haray təsiri bağışlayır. Roman insan ömrünün mənası, "adamda adamlığ"ın olması zərurəti, adamlığın yoxa çıxmasından törəyə biləcək dəhşətlər, qətl günləri barədə çox güclü ibrətamiz xəbərdarlıq verir (4, səh.93).

Romanın süjeti əbədi Xeyir-Şər mübarizəsi, konflikti üzərində qurulub. İctimai quruluşlar, cəmiyyətlər və saysız-hesabsız insan nəsilləri bir-birini əvəz edir, amma dünyanın yaranışından üzü bəri bu mübarizə bitmək bilmir. Romanda xeyirlə şərin, insanlıqla nadanlığın, namusluluqla əxlaqsızlığın, həqiqətlə riyakarlığın, ədalətlə haqsızlığın, insanpərvərliklə insana düşmənliyin, tərəqqi ilə mühafizəkarlığın çarpışması öz bədii əksini tapmışdır. Hər dövrün öz Hörmüzü və Əhriməni olmuşdur. Bu əbədi döyüşdə Şər həmişə güclü olmuş, amma bəşəriyyət Xeyirə, İşığa inam bəsləmişdir. Xeyirxah qüvvələr çox vaxt zorla qarşılaşmalı olsa da, insanların içində həmişə nikbin ruh, ümid işartıları olmuşdur. İnsanlar inanmışlar ki, şər, zorakılıq, riyakarlıq nə qədər güclü olsa da, axırı yoxdur, müvəqqəti, əlverişli şəraitdən istifadə edib gec-tez məhv olacaqdır.

İnsan öz ömrünü yalnız kamilləşməklə uzada bilər! – uzaq keçmişlə müasir həyatı böyük ustalıqla əlaqələndirən, yüzilliklər ərzində xeyirlə şərin mübarizəsindən doğan bir çox həqiqətlərin davam etməkdə olduğunu göstərən müəllif qənaəti belədir. Roman bütövlükdə insan problemi, insanın mənəvi inkişafı, daha çox kamilləşmək ehtiyacı ilə bağlı məsələlərə həsr olunduğundan mahiyyət etibarilə ümumbəşəri problemləri əhatə edir.

Romanda işıqlı qüvvələrin timsalı, qətlə yetirilən və özü özünü qətlə yetirən sənət adamları xeyirxah qüvvələrin rəmzi kimi çıxış edir. Hökmdarlar, xacə Ənvərlər, Salahovlar zülmətin simvoludur, əhrimənlərin davamı, min cür sifətə malik, min cür hiylə və fırıldaq işlədən şər qüvvələrin nümayəndələridir.

Yusif Səmədoğlunun hekayələrindəki rəmzlər böyüyə-böyüyə romanda Baba kahaya, Kirlikirə — dünyanı idarə edən, insana bu aləmi daha yaxşı tanıdan simvolik qüvvələrə çevrilir.

Baba kaha haqsızlığın, ədalətsizliyin düşmənidir. Üfləmə Qasımın qoca nənəsinin — dünyanın ən yanıqlı ağıçısının, məmləkətin ən qoca ağbirçəyinin dedikləri Baba kahaya çatır. Baba kahanın oyuğundan gələn səs dünyanı lərzəyə salır: "Sizin kökünüz kəsilsin, ay ikiayaqlı bəndələr". Baba kahanın dərinliyindən qalxan külək burula-burula yüksələrək ulduzlara qarışır, nəhəng buz parçalarına dönüb aşağı şığıyır, məmləkəti buz altında qoyur, üzü heyva çürüyündən də qırış-qırış olan əzazil hökmdarı, onun sadiq nökəri xacə Ənvəri buza döndərir, onların cinayətlərinin üstünə pərdə çəkir...(8, səh.64).

Baba kaha bir növ insanların günahlarını ölçən mizan-tərəzidir. "Ölümün xeyir – Ölümə qənşər" – deyə bu dünyanı tərk edənlərin yolu Baba kahayadır.

Kirlikir tarix boyu insanın yol yoldaşı, həqiqəti öyrənmək, dərk etmək vasitəsidir. O, insanın xəbəri olmadan ona həqiqəti, gizli sirləri pıçıldamaq imkanına malikdir. İnsan çox vaxt onun varlığını görməsə belə, şüalarla, işıqla, duyğu və düşüncələrlə, məntiqlə, ağlının və qəlbinin dedikləri ilə daim onu eşidir, dinləyir, ictimai bədbəxtliklərin, bəlaların, yetişməkdə olan təhlükənin, insan qəlbindəki xəbisliyin, riyakarlığın simptomlarını onun vasitəsilə qəbul edir. "Qətl günü"ndə Kirlikir məhz

belə bir qüvvədir, qızdırmalı adamın yuxululuqla ayıqlıq arasında həqiqətləri dərk etmə vasitəsidir. Səməndərov, Salahov kimilərin xalqa düşmən mövqeyi ilə bağlı bir çox faktlar onun vasitəsilə açılır. Onun hər dəqiqə gözlərinin birini yumub qarnını qaşıması cəmiyyətdəki yaramaz işlərə kinayədir.

Əslində, Kirlikir elə Xalqın ümumiləşmiş obrazıdır. Əsəri oxuduqca Kirlikirin əliqabarlı, zəhmətkeş, lakin qədir-qiyməti bilinməyən Xalq olduğu tamamilə anlaşılır. Yazıçının bədii priyomunun orijinallığı da məhz bundadır.

1980-1984-cü illərdə imperiyanın kəsərli vaxtında bu romanı başqa cür yazmaq mümkün deyildi və Yusif Səmədoğlu simvollardan, sətiraltı mənalardan istifadə etməklə öz düşüncələrini oxucusuna çatdırmış, xalqın taleyüklü problemlərini yüksək bədiiliklə əks etdirmişdir.

Əsərdəki Baba kaha, Canavar və Kirlikir Azərbaycan ədəbiyyatında öz orijinallığı ilə yadda qalan güclü rəmzi obrazlardır.

"Qətl günü" ənənəvi nəsr nümunələrindən fərqli olaraq, quruluş etibarilə mürəkkəb əsərdir. "Qətl günü" üç dövrü – qeyri-müəyyənbir keçmişi, bizə yaxın dövrü və cəmiyyətin bu gününü əhatə edir. Eyni zamanda, roman daxilində hər dövrün öz romanı var. Birinci dövrlə bizi Sədi Əfəndinin romanı, ikinci dövrlə Sədi Əfəndinin gündəlikləri tanış edir; üçüncü dövrə aid məlumatı Xəstənin – şərti müəllif obrazının, yazıçı-tənqidçinin nitqindən, daxili monoloq və dialoqlarından alırıq və beləliklə, bir romanda üç romanla tanış oluruq: başı qızıl teştdə satqın şairlərə təqdim edilən şairin romanı, Sədi Əfəndinin romanı və xəstə yazıçı-tənqidçinin romanı. Hər üç roman pillə-pillə bir-birini tamamlayır və əsas fikir hər üç dövrə aid nümunə-paralellərlə təsvir edilir. Hər üç dövrün – hər üç romanın əsas qəhrəmanları xalq kütləsi və görkəmli sənət adamlarıdır. Əks qütbdə hakim təbəqə nümayəndələri – hökmdar, onun vəziri, Salahov və Muxtar Kərimli kimilər durur (6, səh.184).

"Qətl günü" həm Y. Səmədoğlunun romanının, həm də roman daxilində Sədi Əfəndinin romanının adıdır. Sədi Əfəndinin romanını Xəstənin romanı ilə bağlayan paralellər çox güclüdür.

Sədi Əfəndinin "Qətl günü" romanı hökmdarın əzazilliyi və vəzir-vəkil, xacə mütiliyi, sərbaz meyitləri, qan qoxusu və canavar ulartısı ilə tarixi — qanlı feodal müharibələrini yada salır. Hökmdarın kütlüyü və qətiliyi, fiziki qüsurlarından doğan iztirabları, xacə Ənvərin "bir olan ulu hökmdara" sədaqəti, qətl mərasimləri və saray müşavirələri bu tarixin ümumi mənzərəsini yaradır. Mifik hökmdar, ümumən, insana və işıqlı sənət adamlarına son dərəcə əzazildir, ölü qoyun gözlərinə bənzər gözlərini qırpmadan insanların əvvəl dilini, sonra da başını kəsdirir. Romanda təsvir edilən sonrakı dövrlər üçün belə bir əzazilliyi Salahov təmsil edir. Salahov daha qorxulu adamdır. Onun əməlləri riyakarlıqla birləşmişdir: Zülfüqar kişini o məcbur edir ki, günahsız uryadnikin körpələrini yetim qoysun və son nəticədə onların məhvinə səbəb olsun; Sədi Əfəndi kimi bir yazıçının edamına səbəb olur. Hökmdarın əmrləri sözsüz və dərhal yerinə yetirildiyi kimi, Salahovun da bir sözü iki ola bilməz — "Budet sdelano, tovariş Salaxov!" İblis xislətli Salahovla cəllad hökmdar arasında irsi yaxınlıq və qohumluq da vardır.

Hökmdar xətti Salahov xətti ilə birləşdiyi kimi, istilaçı hökmdarın böyük töhfələri əvəzinə, öz şəhərlərindəki ən böyük şairin başını istəyən satqın şairlərin işini də Muxtar Kərimli davam etdirir. Meşədə düşərgə salıb, dəmir və qan qoxusu içərisində qonşu qalanı almağa, dağıtmağa, əhalisini qırmağa hazırlaşan hökmdar həmin

qaladan gəlmiş satqın şairlərə "məğrib ulduzu boyda daş-qaşlar", "hind firuzələri" vəd edir, lakin qalanın tez və asan alınması üçün bir sıra mühüm sirləri xəbər verməyə gəlmiş bu xainlər həmin töhfələrdən imtina edir, əvəzində qaladakı böyük şairin başını istəyirlər. Bu xəbəri eşidən hökmdar haqlı olaraq deyir: "Belə məmləkətin bir qalasını yox, cəmi qalalarını almaq olar.

Belə məmləkəti yerlə yeksan etmək olar" (8, səh.62) və edir də. Xain şairlər arzularına çatırlar: böyük şairin əvvəl dili, sonra da başı kəsilir və qızıl teştdə onlara təqdim edilir.

Bu cür rəzil şairlərin sonrakı varisi Muxtar Kərimlidir. El məhəbbəti qazanmış Sədi Əfəndini, onun dostu yazıçı A.Q.-ni və bir çox başqalarını Salahova nişan verib, hiylə və riyakarlıqla məhv etdirir. Növbəti qurbanı — xəstə yazıçı onun ucbatından yorğan-döşəyə düşmüşdür və bu xəstə bir balaca dirçələn kimi, Muxtar Kərimli yeni mənəvi zərbə ilə onu birdəfəlik məhv edir: onun son iclasından çıxan Xəstə, əslində, təhqir və riyakarlıqla dolu mühitə dözməyib özünü məhv edir (6, səh.86).

Böyük şairin başı kəsilərkən bir nəfər belə səsini çıxarmır. Muxtar Kərimli böyük yazıçı ordusunun gözü qabağında bir vaxtlar Sədi Əfəndini məsxərəyə qoyarkən və xeyli sonralar xəstə yazıçını təhqir edərkən də bir kəs dillənmir. Muxtar Kərimlinin və Salahovun üzünə ağ olan olmur. Hamı görür və susur. Bütün bunlar bir daha sübut edir ki, kütlənin şüuru- ictimai şüur məsələsi mühüm məsələdir.

Seyran Səxavətin "Nekroloq" romanında da ictimai şüur, milli şüur məsələsi geniş planda öz bədii həllini tapmış , yazıçı öz işıqlı düşüncələri ilə millətin oyanışına və tərəqqisinə mane olan hər cür qüsurları aradan qaldırmağa, insanları maariflənməyə, özünün və sözünün sahibi olmağa çağırmışdır.

Orijinal, özünəməxsus yazı manerası olan Seyran Səxavətin digər əsərlərində olduğu kimi, "Nekroloq" romanı da problem ciddiliyi, tarixiliklə səsləşən müasirliyi, həyati materialların zənginliyi, müəllif mövqeyinin fəallığı ilə diqqəti cəlb edir.

Mənəviyyatın çökdüyü, adət-ənənələrin tapdalandığı, xalqın kütləyə çevrildiyi bir məqamda yazıçı cəmiyyətdə baş verən hadisələri olduğu kimi bütün canlılığı ilə emosional şəkildə təsvir etmişdir. O, yeri gəldikcə obrazları dilləndirərək həm tipi öz dili ilə ifşa etmiş, həm də dövrün bütün görünüşünü canlandırmışdır.

Əsərdə insanların pula satılması, mənəviyyatın aşınması, milli dəyərlərin yox olması kimi bütün dövrlərdə özünü göstərən insani naqisliklər fəal yazıçı mövqeyindən güclü tənqid olunmuşdur.

Roman problemlərin yüksək sənət dili ilə ifadəsi və müəllifin ustalıqla ümumiləşdirə bilmək bacarığı ilə seçilir. Bu əsəri şərtləndirən mühüm keyfiyyətlərdən biri də fikrin məcazlarla, rəmzi-bədii ümumiləşdirmələrlə ifadəsidir.

Əsərdə milli şüurla bağlı maraqlı bir məqam var ki, Seyran Səxavət öz düşüncələrini M.F.Axundzadənin, M.Ə.Sabirin, H.Z.Tağıyevin nitqi ilə oxucuya çatdırır. Nizaminin, Nəsiminin, Natəvanın, Axundzadənin, Sabirin, Tağıyevin heykəlləri Füzulinin heykəli qarşısında mitinqə toplaşıb. Bütün heykəllər bir-bir xalqa müraciət edərək birliyə çağırır. Şərti-metaforik planda işlənmiş bu səhnədə heykəllərin nitqində tarixi gerçəkliyin və bugünün həqiqətləri öz əksini tapmışdır. Bunun özündə də yazıçı mövqeyini aydın əks etdirən xüsusiyyətlər duyulmaqdadır. Bütün heykəllər xalqa müraciət etdikdən sonra söz Hacı Zeynalabdin Tağıyevə verilir. Hacı: "Nöyüt quyuları fontan vuranda otuz-qırx metr göyə qalxır, vurur, vurur, yorulur.

Amma söz fontan vurandan sonra min illərlə yaşayır",-deyərək söz dahilərinin önündə baº əydi. İzdiham-məmləkət boyda nəhəng bir orqanizm lərzəyə gəldi. Hacı baş əyən kimi izdiham da heykəllərin qarşısında diz çökdü, baş əydi. Adama elə gəldi ki, əyiləndə də millət məhz bu cür əyilməlidi. Bir Allahın, bir də sözün böyüklüyü qarşısında...Bu cür əyilən millətin başı həmişə uca olar, başqa cür əyilən millətin başı həmişə bəlalar çəkər.

Hacını qəhər boğsa da, sözünə ara vermədi: Bütün bunları ona görə deyirəm ki, bir az ağıllı olun, maarifə yetişin, sahibi-şüur olun. Sahibi-şüur olmayan millət sahibi-məmləkət də ola bilməz. Sahibi-məmləkət olmayan da ya əcnəbilərin əlinə baxa-baxa qalar, ya da öz doğma haramzadalarının- hansı ki, ikisi də bir bezin qırağıdı" (9, səh.147).

Hacının sözlərində dərin bir müasirlik duyulur. Hacının amalı, məqsədi millətin şüurunu oyatmaq, onu öz məmləkətinin, torpağının, sözünün sahibi etmək idi. Əslində, bütün Azərbaycan maarifçiləri, o cümlədən, bu əsərin müəllifi də bu işin peşində, bu müqəddəs amalın uğrunda mücadilə edirdilər.

Fəlsəfi ədəbiyyatlarda da göstərilir ki, millət kimi formalaşmaq üçün milli-mənəvi birlik, milli-ideoloji təfəkkür, milli şüurun formalaşması əsas şərtdir. Millətin bütün obyektiv əlamətləri milli özünüdərk kimi subyektiv əlamətlə tamamlandıqda millətin mövcudluğundan, onun fəaliyyətindən danışmaq olar (5, səh.381).

Bu mənada milli şüurun hələ də " kal olduğu", "yetişmədiyi", formalaşmadığı cəmiyyətdə hər cür naqisliklərin olması mümkündür və qarşısıalınmazdır.

Müasirliyə xidmət edən tarixi fakt və hadisələrdən yerində istifadə edən yazıçı yaxın və uzaq keçmişə ekskurs etmiş, bunları müasir dövrlə, zamanla, həyatla əlaqələndirmiş, tarixi gerçəkliklə müasir həyatın harmoniyasını yaratmışdır.

"Qətl günü" əsərində eybəcər, rəzil, alçaq xislətli hökmdar, Salahov kimi başçılar olduğu kimi "Nekroloq" romanında da "yetənə yetən, yetməyənə bir daş atan", "Allahını tanımaya-tanımaya Həccə gedib Şeytana daş atan", "nəfsi rus çarı Yekaterinanın dünyaya məlum quduz tamahından iti olan, özünü əsrin və xalqının müdrik oğlu kimi qələmə verən, xalqın adından danışa-danışa xalqın anasını ağladan, məmləkətinə çaxnaşma salan, vətən satan, xalqın mərd oğullarını dustaqxanalarda çürüdən, ömrü boyu guya rüşvətxorluqla mübarizə aparıb məmləkəti rüşvətxorluq-korrupsiya akademiyasına çevirən, azad sözü boğduqca Allahlıq eşqinə düşən, Allahlıq eşqinə düşdükcə bəndə olduğunu unudan, özünü "Allahın bacısı oğlu" adlandıran hökmdar obrazı var.

Allahın bacısı oğlu "belinə mindiyi" Xalqdan soruşur: - Cənab Xalq, ayaqlarımın altında özünü necə hiss edirsən?

-Ləzzət verir...Allah sənin ayaqlarını mənim üstümdən əskik eləməsin...

Daha sonra Xalq deyir: -Yediyindən bir tikə mənə də ver.

-Boğazında qalar, həm də bu sənin xörəyin deyil axı.

-Bəs mənim xörəyim nədi?

-Yonca.

-Onda bir çəngə yonca ver yeyim.

-Yonca ehtiyatımız qurtarıb, qaldı yaza.

-Bəs yaz gəlməsə...

-Arxayın ol, yaz gəlməsə səni yerdə qoymaram. Ölməmişəm ki... Səni təmtəraqlı götürərik, urvatlı. Dünya xalqlarını da çağırarıq...

"Vaşinqton post" qəzetində sənə öz əlimlə elə bir nekroloq yazaram ki, bəşəriyyət gözünün yaşını sel kimi axıdar; yazaram ki, dünya xalqlarına ağır itki üz verib. Bu xalq çox zəhmətkeş, istedadlı olmasına baxmayaraq, acından-susundan qırılıb batdı. Bu xalq dünya xalqlarının gözü baxa-baxa dünyasını dəyişdi. Bu xalq ona görə öldü ki, nə torpağının, nə özünün, nə də sözünün sahibi ola bildi. Başı tarix boyu bəlalar çəkən, onun-bunun qapazaltısı olan bu xalq haqlı olaraq tarix boyu ilk dəfə ağıllı hərəkət etdi:-belə yaşamaqdansa, ölməyi üstün tutdu...(9,86).

İfşaedici və öldürücü satirası, dramatizmi, ironik və tragik məqamları ilə diqqəti cəlb edən bu roman dünya ədəbiyyatında diri olan xalqa yazılan ilk nekroloqdur.

Həm Yusif Səmədoğlunun "Qətl günü", həm Seyran Səxavətin "Nekroloq" romanı insanı mənəvi-ruhi cəhətdən öldürən, ləyaqətini tapdalayanları kəskin satira ilə tənqid edir, milyonlarla insanın faciəsinə səbəb olan qaniçən hökmdarları və onların yaramaz ideologiyasını lənətləyir.

"Nekroloq" romanda ölkənin hüdudlarından kənarda mühacir həyatı yaşayan, torpağa, yurda həsrət qərib soydaşlarına "böyük yaxşılıq edən", vətən torpağını qaşıq-qaşıq satan və bundan xeyli varlanan Keçəl kişi obrazı diqqəti cəlb edir. Bu obrazı yaratmaqla Seyran Səxavət millətin düşüncəsindəki naqisliyi, bütün məsələlərə şəxsi mənafe baxımından yanaşmaq tendensiyasından əl çəkə bilməməyini, milli tale ilə bağlı düşünmək imkanlarından məhrumluğunu bədii təhlilin predmetinə çevirir.

Yazıçını narahat edən məqamlardan biri də budur ki, həyat səviyyəsinə görə ölkədə bir-birindən kəskin şəkildə fərqlənən iki təbəqə mövcuddur. Ailələrin birində beş yaşlı körpə qızcığaz müharibə veteranı, əlil atasının qucağında aclıqdan və soyuqdan dünyasını dəyişir. Başqa bir ailədə isə onun həmyaşıdı olan qızın doğum günü olduqca yüksək səviyyədə qeyd olunur, ona brilyantlar bağışlanır. Belə təzadlı məqamlar sadalamaqla bitməyəcək qədər çoxdur.

Məmləkət elə bir vəziyyətdədir ki, ziyalılar ölkədən çıxıb getmək, özlərinə başqa vətən seçmək barədə düşünür, qazilər "qul bazarında" özünü satır, millət aclıq və səfalət içərisində məhvə sürüklənir. Gündəlik çörək, su ehtiyaclarından başqa heç bir şey düşünə bilməyən xalqı ehtiyac içində süründürmək, dilənçi vəziyyətinə salmaq Allahın bacısı oğlunun başlıca məqsədidir. Çünki el arasında belə bir məsəl var ki, sırtıq dilənçi Allahın düşmənidi. Allahın bacısı oğlu deyir: "Xalq sırtıq dilənçidi, deməli, Allahın düşmənidi. Biz xalqı əzməklə, tapdalamaqla Allahın düşməni-ni məhv etmiş oluruq və bununla da Yaradan qarşısında öz bəndə borcumuzu yerinə yetirmiş oluruq" (9, səh.186).

Bu tragik məqamları böyük ürək ağrısı ilə qələmə alan yazıçı dövrün həyatını, mənzərəsini analitik bədii təhlildən keçirir.

"Nekroloq" romanı millətin düşüncəsini, mənəviyyatını, tarixini, vətənini, milli varlığını, bütövlüyünü xəncərləyənlərə, yüksək dövlət postlarında oturub millətə yuxarıdan aşağı baxanlara, qaziləri bir qarın çörək ucbatından "qul bazarına" salanlara, haramla, rüşvətlə yaşayan alçaqlara, "dövlətin malı dəniz, yeməyən donuz" təfəkkürlülərə, vicdanına güvə düşmüşlərə, məmləkətin düşünən beyinlərini tərki-vətən edənlərə qarşı yazılmış protestodur.

Əsarətdə olan insanları getdikcə manqurtlaşmaq təhlükəsi gözlədiyini, manqurtlaşan insanın isə tamamən Vətən, millət, dil, mənəviyyat duyğusundan uzaqlaşdığını, milli düşüncəsi olmayan millətin ölü millət olduğunu vurğulayan yazıçı insanları birləşməyə və bütövləşməyə çağırır. Seyran Səxavət inamla düşünür ki, milli birliyə milli şüuru oyatmaqla nail olmaq mümkündür.

Sələfi böyük mütəfəkkir Axundzadə kimi Seyran Səxavət də "istehza və məsxərə yolu ilə" yazılan əsərlərin tərbiyəvi-idraki gücünə inanır. Buna görə də əsərlərində öldürücü satira ilə yanaşı islahedici yumora da müraciət edir.

Həm Yusif Səmədoğlu, həm də Seyran Səxavət əsərlərində yumor və satira vasitələrindən məharətlə istifadə edərək sosial-ictimai qüsurların komik yolla islahına çalışır, tipi öz dili ilə ifşa edərək hadisə və xarakterlərin təbiətindəki komizmi, gülünclüyü açıb göstərir.

Satirik və ironik ifadə tərzinin dərinliyi, dramatizmin qüvvətli yumorla birləşməsi, bədii formanın kamilliyi və rəngarəngliyi Yusif Səmədoğlunun və Seyran Səxavətin əsərlərinin əsas keyfiyyətidir.

Həm "Qətl günü", həm də "Nekroloq" romanında fikrin rəmzi-bədii ümumiləşdirmələrlə ifadəsi, hadisə və xarakterlərin bədii-psixoloji təhlili, sosial problemlərin güclü bədii inikası, ictimai nöqsanların fəal yazıçı mövqeyindən tənqidi, lirik-epik təsvirin komik və tragik hallarla ustalıqla əlaqələndirilməsi kimi xüsusiyyətlər diqqəti cəlb edir.

Azadlığı əlindən alınan, torpağından didərgin salınan, öz vətənində köçkün həyatı sürən, mümkünsüz qayıdışın əzabını yaşayan, məğlub edilən və hələ də məğlubiyyətini dərk edə bilməyən, dərk edə bilmədiyi üçün də yeni bəlalara sürüklənən millətin faciəsini özündə əks etdirən bu əsərlər insanı öz tarixi kimliyini, milli mahiyyətini dərk etməyə çağırır, düşündürür və düşdüyü bəlalardan xilas olmağın yollarını göstərir.

Həyat və ölüm, dünya və insan, xeyir və şər, əxlaq və mənəviyyatsızlıq problemi, fərdin və bütövlükdə cəmiyyətin faciəsi hər iki əsərdə son dərəcə yüksək psixoloji səviyyədə, konkret hissi formalarda öz bədii təcəssümünü tapmışdır.

Aristotel Katarsisi antik faciələrin təsiri ilə tamaşaçıların ruhən təmizlənməsi prosesi kimi səciyyələndirmişdir. Daha geniş mənada, katarsis real həyatda istər ayrı-ayrı insanların, istərsə də cəmiyyətin milli əzablardan, sarsıntılardan keçib öz günahlarını – tarixi səhvlərini dərk edib ruhən saflanması, təmizlənməsi, durulması prosesidir. əslində, hər bir şəxsin mənəvi yüksəlişində və ya milli intibahın kökündə bir katarsis vardır. Böyük elmi kəşflər, böyük sənət əsərləri, əslində, katarsisin məhsulu olan böyük ehtirasların təzahürləridir.

Hər hansı bir şəxs və ya millət əzablı yollar keçib səbəb və nəticələri dərindən dərk etmirsə, günahları və səhvləri səmimi etiraf etmirsə, o, katarsisiə yetişmir və nəticədə yeni-yeni sarsıntılara, faciələrə məruz qalır.

Ədəbiyyat

1. Abbasov Abdulla. Həyat və bədii həqiqət, Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2006
2. Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət, Tərtib edəni: Əziz Mirəhmədov, Bakı, "Azərbaycan Ensiklopediyası" Nəşriyyatı Poliqrafiya Birliyi, 1998

3. Ənvəroğlu Himalay. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri, Bakı, "Nurlan", 2008
4. Hüseynoğlu Tofiq. Söz-tarixin yuvası, Bakı, Azərnəşr, 2000
5. İmanov Həmid. Fəlsəfənin əsasları, Bakı, Azərnəşr, 2007
6. Kazımov Qəzənfər. Sənət düşüncələri, Bakı Dövlət Palatası, 1997
7. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cilddə, II cild, Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007
8. Səmədoğlu Yusif. Seçilmiş əsərləri, Bakı, "Şərq-Qərb" nəşriyyatı, 2005
9. Səxavət Seyran. Nekroloq, Bakı, 2002
10. Sultanlı Vaqif. Azərbaycan ədəbi tənqidi, Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2012

Hayala Efendiyeva

The artistic possibilities of
metaphorical style
Summary

This article speaks about Yusif Samadoglu and Seyran Sakhavat who has important services in the formation of literary-artistic and national-aesthetical sense in Azerbaijan.

The originality of the talent of these writers, their different style of writing, deep humanism in their works, philosophical way, realism and psychological depth, drew the attention of large mass of readers and literary-scientific public.

Yusif Samadoglu and Seyran Sakhavat is the author of novels, tales and stories of deep meaning dedicated to the love for the God, self-actualization and moral perfection which make the people think deeply.

In this article we compared Yusif Samadoglu's "Qətl günü" ("Judgement day") and Seyran Sakhavat's " Nekroloq" ("Obituary").

There is a significant relationship between these works for their scenarios, theme, topic, style and problems. These works are about life and death, the world and human, good and evil, etics and immorality and call the people for moral ethical.

Хаяла Эфендиева

Художественные возможности
метафорического стиля
Резюме

В настоящей статье повествуется о писателе Юсиф Самедоглу и Сейран Сахават, кто имеет важные заслуги в формировании литературно-художественной и национально-эстетический смысл в Азербайджане.

Оригинальность таланта этих писателей, их различные стиль письма, глубоко гуманизма в своих произведениях, философских образом, реализм и психологическая глубина, обратил внимание большой массы читателей и литературно-научную общественность.

Юсиф Самедоглу и Сейран Сахават является автором романов, повестей и рассказов глубокий смысл, посвященный любви к Богу, самореализации и

нравственного совершенства, которые делают людей глубоко задуматься. В этой статье мы сравнили Юсиф Самедоглу с “Судный день” и Сейран Сахават с “Некролог”.

Существует значительная взаимосвязь между этими работ по их сценариям, темы, темы, стиля и проблемы. Эти работы о жизни и смерти, мира и человека, добра и зла, этики и безнравственность и называть людей, для моральной этический.

Rəyçi: professor Tofiq Hüseynoğlu

SİMA İSMAYILOVA
sima_adass @ mail.ru

F.KƏRİMZADƏNİN "ÇALDIRAN DÖYÜŞÜ" ROMANINDA TARİXİLİK VƏ BƏDİİLİK

Açar sözlər: ideologiya, millətçilik, dövlətçilik, kolorit, təriqət
Ключевые слова:идеология,национализм,государственность,колорит,секта
Key words: ideology,nationalism,mercenariness,vivacity,sect

Tarixi öyrənmək və unutmamaq baxımından tarixi romanların əhəmiyyəti böyükdür. Tarixi həqiqətlə yazıçı təxəyyülünün nisbəti, əlaqəsi tarixi romanda mühüm estetik şərtlərdən biridir. Lakin biz tam yəqinliklə bilmirik ki, ədəbiyyatımıza tarixi roman adı altında təqdim olunan əsərlərin hansı həqiqətən tarixi romandır, hansı xronologiyadır? bunu dəqiqləşdirməyə doğurdan da ciddi ehtiyac vardır.

Əslində tarixi roman xronoloji ardıcıllığa tam tabe olmadan keçmişi daha dolğun təsvir etməklə, tarixin koloriti və ruhu düzgün müəyyənləşdirilməlidir. Burada tarix məqsədə deyil, vasitəyə çevrilməlidir. Hər bir yazıçı tarixə müraciət edərkən qarşısına təkcə bəhs etdiyi dövrün hadisələrini açıb göstərmək məqsədini qoymur, bununla yanaşı məsələlərə müasirlik nöqteyi-nəzərindən baxmağa, tarixiliklə müasirliyin vəhdəti prinsipinə əməl etməyə çalışır. Müasir tarixi romandan danışarkən onun müəyyən yaradıcılıq çətinliklərindən də söhbət açmaq lazımdır.

Mühüm çətinlik-tarixi romanda xalq həyatının ,xalqın milli xarakterinin epik dolğunluqla təcəssümünü tapa bilməməsidir. Tarixi romanlarda yazıçı diqqəti daha çox tarixi şəxsiyyətin üzərində cəmlənmişdir.

Digər çətinlik-romanlarımızda mövzu darlığının, tarixi dövrün ancaq müəyyən hadisələri ilə məhdudlaşmağın aradan qaldırılmamasıdır.

Tarixi roman yaradan yazıçı üçün digər janrları yaradan yazıçılardan daha çətin olan şərtlər var. Müasir mövzuda yazan yazıçı bizim müasirimiz olmaqla kifayətlənə bilər, amma tarixi roman yazmış yazıçı həm bizim – XXI əsr oxucusunun, həm də yaratdığı tarixi şəxsiyyətin müasiri olmalıdır.Başqa şərtlər də vacibdir.

1. Tarixi romanda hər kiçik detal etnoqrafik təfərrüat ,dövrün ruhunu düzgün verməyə xidmət etməlidir.
2. Tarixi roman muəllifi,kecmisə muraciət edən yaziçi dövrün ve insanlarin psixologiyasini canlandırmağa xüsusi diqqət yetirməlidir.
3. Tarixi həqiqətlə yazıçı uydurmasi vəhdəti gozlənilməlidir.
4. Bədillik və tarixiliyin vəhdəti munasibəti mühüm şərtdir
5. Tarixi romanda qəhramanın gücü xalqla bağliliginda xalqin arzularının ifadəsində olmasındadir.
6. Real tarixi səxsiyyət bədii surət kimi belə islendikdə onun simasında həm tarixi qəhraman, həm də insan birləsmiş olmalidir.
7. Tarixi romanda qələmə alinan dövrün ruhunu canlandirmaq üçün dil koloritini saxlamaq da mühüm şərtdir.

8. Tarixi dövrün ziddiyyətlərini göstərmək ,tarixi hadisələrin məzmununu açmaq tarixi roman üçün mühüm sənətkarliq məsələsidir.Əsas şərt –tarix məqsəd deyil vasitə olmalidir.

9. Tarixi dövrun umumi atmosfərində, muəllifin təsvirində, movqeyində, obrazlarin nitqində, sujet strukturunda , tarixi şəxsiyyətin fəaliyyətinin məhz onun yasadığı tarixi dövr kontekstində tarixi kolorit təsvir edilməlidir.

10.Tarixi roman mühum tərbiyə vasitəsidir. Gənc nəsil belə əsərlər vasitəsilə oz xalqinin keçmisi ,mubarəzisi ,gorkəmli səxsiyyətlərinin həyati ile yaxindan tanis olur,onlarda vətənpərvərlik ve milli iftixar hissləri guclənir.Buna gore de tarixi mövzuya müraciət edən hər bir muəllif bu isin məsuliyyətli ve şərəfli oldugunu nəzərdən qacırmamalıdır

F.Kərimzadə "Çaldıran döyüşü "romanında çalışmışdır ki, yaratdığı Şah İsmayıl surətində öz bədii təxəyyülündən istifadə edərək dolğun və tarixi sənədlərə əsaslanmış şəkildə şəxsiyyətin bədii obrazını yaratmış olsun. Buna görə də tarixi romanda hadisələr daha geniş bədii axarda daha əhatəli ictimai-siyasi və tarixi-psixoloji zəmində cərəyan edir. Romanda tarixə aydın və konkret münasibət hiss olunur,bundan irəli gəlir ki, təxminən yarıməsrə yaxın bir dövrdə Azərbaycanı və Yaxın Şərqin bir sıra ölkələrini əhatə edən çox geniş ərazidə baş verən əhvalatlar qələmə alınmışdır. Romanda tarixi dəqiqlik ön plana çəkilmişdir.Bu romanda yazıçı tarixi hadisələri geniş epik təhkiyənin predmetinə çevirmişdir.Səfəvilər dövlətinin təşəkkülü uğrunda uzunillik mübarizənin səhnələri romanın əsas epik məğzini təşkil etməkdədir. Hiss olunur ki, müəllif öz qarşısına məsul yaradıcılıq vəzifəsi-Sah ismayıl dövrünü epik miqyasda əhatə etmək, bu görkəmli dövlət xadimini yetişdirən,onun dünya görüşünü ,vətəndaşlıq amallarını formalaşdıran ictimai amilləri və hadisələri göstərmək vəzifəsini qoymuşdur.

Burada zamanın özüdə bir obraz kimi diqqətdədir. Bu romanda Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməmişdən öncə ailəsinə və başına gələn hadisələr müxtəlif saray intriqaları, digər dövlətlərin siyasi məqsədləri bir sözlə tarixi xronologiyanı açırsa, onun fonunda obrazların dünyagörüşünün təsvirində Şah İsmayıl və qardaşlarının həyatı ilə bağlı səhnələrdə, şairlər, aşıqlar, rəssamlarla bağlı epizodlarda isə şairin bədii təxəyyülünün və qələminin gücünü görmək mümkündür.Tənqidçi Akif Hüseynov milli səciyyəyə və sosial siqlətə malik olan tarixi şəxsiyyətlərin böyüklüyündən danışarkən deyir: "Yalnız parlaq fərdiyyətlər özlərində xalq ruhunu qovuşdurur,dövrün sosial qayğılarına biganə qalmırlar, el yaddaşinda iz salacaq fiziki, zehni yaxud mənəvi şücaətə qadir olurlar." Bu fikirnən razılaşmaq mümkündür. Doğurdan da Şah İsmayılın tarixi şəxsiyyət kimi obrazı çox real və inandırıcı təsir bağışlayır. Bunun da başlıca səbəbi yazıçının tarixi hadisələri ,Şah İsmayılın həyat və yaradıcılığı ilə bağlı rəsmi sənədləri diqqətlə nəzərdən keçirməsi və onlara əsaslanmsıdır. Romanda xronologiya verilmir, bəddi sözün qüdrətilə dövrün ədəbi-tarixi səlnaməsi yaradılır. Bu salnamədə Ağqoyunlu Uzun Həsənin hakimiyyətindən başlamış Şah İsmayılın hakimiyyətə gəlməsi və dünya şöhrəti qazanmış hökmdar, sərkərdə, şair," zamanın sahibi"olması göstərilir. Romanda çox da hiss olunmayan müasirlik ruhu da var.Belə ki,bu prinsipə sadiq qalmaq üçün Şah İsmayılın şiə-qızılbaş bayrağı altında apardığı tarixi mübarizənin bədii həllini müasirlik məsələlərilə vəhdətdə verməyə çalışır.

Tarixi romanda qeyd etdiyimiz kimi tarixilik vacib şərtdir. F.Kərimzadə də dövrün geniş epik mənzərəsini canlandırarkən tarixi mənbələrdə öz əksini tapmış mühüm faktları yaradıcılıq süzgəcindən keçirmiş, onlardan səmərəli şəkildə faydalanmışdır. Ona görə də İsmayılın hakimiyyətə gəlməsini təkcə təsvir etməklə kifayətlənmir, o bir tarixçi kimi hadisələrin mahiyyətinə nüfuz edir, İsmayılın hakimiyyətə gəlməsinin köklərini açıb göstərir. Romanda tarixi hadisələrə səyahət etmək əsərin tarixilik və bədiilik baxımından şərhini aydınlaşdırır.

"Bu çinarı yüksək babam qüdrətli Uzun Həsən əkdirib. Bu ağ gövdəli ağac Ağqoyunlulardır... Bəli sülalədir. Amma dövranını sürmüş sülalə... Bu çinarla qohumluğum olsa da mən onun budaqlarında bitmədim. Mən yeni bir sülalənin başlanğıcıyam {2; 9}

Deyilən fikir tarixi mənbələrdə əksini tapmış faktdır. Şah İsmayıl ata tərəfdən özünü Seyid Əli nəsli sayır və bu nəsil şəcərəsi ilə fəxr edirdi. Ana tərəfdən isə o Türkman Həsən bəy Ağqoyunlunun nəvəsi idi və haqlı olaraq da özünü bu sülalənin qanuni varisi hesab edirdi. {1;34}. Çaldıran döyüşü romanında işlədilmiş tarixi sözdür ki, romanda da səslənmişdir. "İndi mən sizdən soruşuram bizə hara lazımdır. Gülüstan ya Azərbaycan" oxucu görür ki, qılınc çalıb ad çıxaran Şah İsmayıl əsl tarixi şəxsiyyət kimi nəinki cürətlidir, həm də ordunu cəsarətləndirib ardınca aparmağa qadirdir. Buna bənzər dioloq və monoloqları çox göstərmək mümkündür ki, tarixiliyi mühafizə edib saxlamaqla tarixi keçmişimizə onun ziddiyyətləri təsvirinə diqqəti çoxaldır. Romanda Şah İsmayılın mənəvi-əxlaqi ləyaqəti də ölkənin tərəqqisi, dövlətin qüdrətinin artması üçün mühüm şərt kimi mənalandırılır. Əgər əxlaq pozulubsa, o cəmiyyət məhvə məhkumdur. Romanda əqidəsizlik, rüşvətxorluq kimi mənfi hallara qarşı mübarizə də məhz bu baxımdan əhəmiyyətlidir. Ölkənin qazisi Məhəmməd Kaşi rüşvətxorluğa, Xorasan qazisi isə əqidəsizliyinə görə edam olunur. Qeyd etdiyimiz tarixi faktlar və sonrada hələ qeyd edəcəyimiz etnonimlər, toponimlər, tarixi əhvalatlar keçmişi əks etdirməkdə yazıçının vasitəsinə çevrilmişlər. Bundan irəli gəlir ki, dövrün mühüm ictimai-siyasi mənzərəsi ilə mədəni-ədəbi mühitin hərtərəfli təsviri paralel işlədilir. Əbdülqadir Marağayinin yaratdığı Azərbaycan muğamı, Sultan Məhəmməd Təbrizinin "Şeyx Səfi" xalısı, Qurbanın mahnıları, Kəmaləddin Behzadın rəsmləri, Həbibinin şeirləri sənətin müxtəlif sahələrinin inkişafını göstərdiyi kimi, xalqın mənəvi simasını açmağa da xidmət edir. Başqa bir məqsəd də var. İsmayılın öz mədəniyyətinə və incəsənətinə olan sevgini əks etdirməkdir.

Romanda hadisələrin coğrafiyasının genişliyi də qeyd olunmalıdır. Xətayinin portretinin avropalı rəssam tərəfindən çəkilməsi bəhs olunan dövrdə Səfəvilər dövlətinin əlaqələrinin genişliyini təsdiq edir. Yeri gəlmişkən qeyd etdiyimiz kimi Şərq miniatur sənətinin ən parlaq çağlarından biri Səfəvilər dövrü olmuş, neçə-neçə istedadlı nəqqaş, xəttat, musiqiçi, şair Xətai sarayında yaşayıb-yaratmışlar. Çaldıran döyüşü zamanı Şah İsmayıl ilk növbədə istedadlı sənətkarların qeydinə qalır, onların xüsusi yerlərdə gizlədilib, qorunmalarını əmr edir.

Romanda Qurbanın obrazının yaradılması, onun həyatı və ölümü, lakin unudulmayan sazının ahəngi nəinki İsmayılın yaddaşından silinmir, həm də mürşidi-kamilim deyərək ədəbiyyatımızda iz qoyan Qurbani yaradıcılığına bir daha nəzər salınır.

Balaca İsmayılı ədəbiyyata, şeirə, sənətə həvəsləndirməkdə sazı ona sevdirən, acı taleli Səkinə obrazı sazın ağrı-acılı simlərində xalq yaradıcılığımızın xəzinə dolu musiqisini yaradır. Balaca İsmayılı ədəbiyyata, şeirə, sənətə həvəsləndirən də məhz Səkinə obrazıdır. Beləliklə F.Kərimzadə təsvir etdii mürəkkəb hadisələr, canlandırdığı müxtəlif taleli sürətlər fonunda dövr haqqında dolğun təəssürat yaratmağa çalışmışdır. Səkinə kimi obrazların simasında xalqımızın ruhu, gözəl mənəvi-əxlaq keyfiyyətləri ümumiləşdirilmişdir.

Bildimiz kim xalqın özünü hərəkətə gətirən başlıca qüvvə dini hisslərdir. Aydın məsələdir ki, dinin son dərəcə mühüm məqsədi din vasitəsilə xalqın diqqətini müəyyən siyasi ideya ətrafında mərkəzləşdirmək olardı. Tarixdən də məlumdur ki, İsmayıla qədər Şeyx Səfiəddin yaratmış olduğu Səfəviyyə təriqətinin bəzi məqsədləri var idi. Bu təriqətin məqsədləri İsmayılı hakimiyyətə gətirməklə əhalini şiəlik əqidəsi adı ilə birləşdirmək, vahid din yaratmaq idi. Bu vasitə idi. Başqa sözlə desək, dini ideologiya siyasi ideologiya funksiyası daşıyırdı. Bu baxımdan Şah İsmayılın vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq yolunda gördüyü tədbirlər, öz hakimiyyətini möhkəmləndirmək məqsədilə etdiyi təşəbbüslər bu roman üçün bir tarixi fakt, zəngin materialdır.(burdan basla) Şah İsmayılın ömür yolu – İnsanin Tarixdə yeri haqqinda ,Tarixin və Taleyin çarpazlaşması haqqinda müxtəlif düşünceler oyadir. Axı Şah İsmayil yalniz konkret bir varliq – insan, hökmdar, şair deyil-o, həm də müəyyən tarixi məqsədin və məsləkin dasiyicisidir.Bu məqsəd və məslək isə onun dunyaya gəlməsindən cox cox əvvəllər meydana çixmiş ,cücermeye ,boy atmağa başlamisdi.Bu məsləkin ilk rüseyimi-mövcud olan siyasi ,ictimai,mühitdən naraziliqdir,barişmazliqdir.Eynilə dövlətin xarakteri onu idarə edən sülalənin və hakim elitanin aparici numayəndələrinin etnik mənsubiyyəti ilə deyil,birbaşa onun ideologiyasi ile müəyyən olunur.Bizim tarixdə bu Azərbaycançılıq ideologiyasidir.

Azerbaycançılıq ideologiyasi-azərbaycan mədəniyyəti ,sivilizasiyasinin təməlini təşkil edən eynilə bir basa tarixi ilə yaddaşinda qorunub saxlanmiş mənəvi qururdur.Onu da qeyd edək ki idelogiya səfərbəredici xarakter daşiyan,ictimai fəalliği idarə eden dəyər yönümləri sistemidir.Buna gorə də ideologiyada milli şüurla bağlı olan dəyərlər təcəssümünü tapir.Ideologiyanin eyni ilə Ismayil kimi şexsiyyətlərin siyasi sosialasmasinda böyük əhəmiyyəti ve rolu olub .Bu mənada Ismayilda ideologiya sosial – siyasi dünyagörüşü kimi də çixiş edir.Çünki ideologiya insana bir ictimai varliq kimi baxmaqla səfərbərədici potensial yaradir.Milli mənəvi dəyərlər milli ideologiyanin - fonunda Şah Ismayil Xetai şəxsiyyətində cəmləsir. Milli mənəvi dəyərleri xalq ,cəmiyyət yaradir,şexsiyyət ise onu mənimseyerək formalaşir.Şah Ismayil da bütün fəalliyyəti boyu milli-mənəvi dəyərləri mənimsəyən insan kimi onu da özününkiləşdirir. Bu mənimsəmə isə onun şair –şah simasinda cəmlənir.Şah İsmayilin şeyirləri ilə Azərbaycan amili orta əsrlərdə siyasi elitanin və müsəlman şərqinde Azərbaycanin ziyali təbəqəsinin simasinda öz siyasi təşəkkülünü tapmişdir.Artiq o vaxt bu amil müasir dövrdə bizim "azərbaycançılıq " ideyasi kimi qavradiğımız fenomeni formalaşdirdi.Şah Ismayil fəlsəfəsində Azərbaycan amili xüsusi ideoloji konstruksiya kimi xalqın daxili tələbatının odənilməsinə ,onun spesifik maraqlarinin təmin edilməsinə yönəlmişdi.Mes . İndi"azərbaycançılıq" ideyasinin məzmunu həm ölkə daxilində dövlətçilik məsələlərinin həllinə həm də onun hüdudlarından kənarda maraqların qorunmasına yönəlmiş.Həmin illərdə olduğu kimi azərbaycançılıq ideyasi dövlət müstəqilliyinin güc-

lənməsinə və dövlət süverenliyinin möhkəmlənməsinə xidmət edir.O zaman da Şah İsmayıl bu strateji məqsədlərə nail olmaq üçün birləşdirici ideya lazim idi.Şiəlik təriqəti də (ereb dilindən şiə – tərəfdarlar,partiya mənasini verir) Azərbaycan qızılbaşlarının doktrinası olaraq bu rolu öz üzərinə götürmüşdü.

Yazıçı düzdü şiəlik ideologiyasının təkcə Azərbaycanda deyil, şərq ölkələrində geniş yayıldığını, on minlərlə insanın həmin əqidəni qəbul etməsi, bu yolda vuruşması və həlak olması Şah İsmayılın bir təriqət başçısı kimi böyük nüfuza sahib olduğunu göstərir. Lakin romanda təsvir olunan ayrı-ayrı surətlərin xarakterini açmaq, xüsusən Şah İsmayılın zəngin aləmini işıqlandırmaq məqsədilə qızılbaş ideologiyasının kökləri və qayəsi haqqında bəhs etmək, bəzi zəruri məlumatları süjet xəttindəki hadisələrlə əlaqələndirmək müasir oxucu üçün faydalı olardı. Lakin yazıçı bunu etmir.Əsərdə minlərlə insanın həmin ideologiyaya münasibəti, bu əqidəyə inamı ötəri, həm də bədii inandırıcılıq baxımından zəif verilmişdir. İsmayıl başa düşürdü ki, minlərlə insanı öz ətrafında birləşdirmək üçün onlarda öz ideallarına dərin inam oyatmaq lazımdır. Yoxsul xalq kütlələri də onu xilaskar sayır, təbliq etdiyi ideyalara ümidlə baxirdilar,bu inam yolunda ölümə mərdliklə gedirdilər.Lakin bu mühüm tarixi məsələlər bəzən bədii cəhətdən öz həllini lazımınca tapmir, zahiri təsvirçilik,inandırıcılıq zəif alınır.(1;264)İsmayılın yaratdığı dövlətin Təbrizdən Dərbəndə kimi ərazi əhatə etməsi, bütün hadisələrin baş verdiyi zamanın, məkanın özü də bir tarixi obrazlar kimi diqqəti cəlb edir, bu zaman kəsiyində baş vermiş təzadlar, yüksəliş və enişlər təcəssüm etdirilir.

Əsərin dolğun surətlərindən olan Aləmşahbəyim və Sara xatunun simasında Azərbaycan qadınlarına xas olan ismət, pak məhəbbət, namus və dəyanət kimi mənəvi keyfiyyətlər sənətkarlıqla ümumiləşdirilmişdir. Şah İsmayılın nənəsi Uzun Həsənin anası Sara xatun tarixi mənbələrdə də tədbirli, uzaqgörən bir qadın kimi qeyd olunur. Sara xatuna romanda az yer verilsə də tutarlı bədii təfərrüatlarla canlandırıldığından yaddan çıxmır. Əsərdə və tarixdə də eyni epizodla yaddaşlardadır. O bacarıqlı bir diplomat kimi Əbu Səidlə danışıq aparır və Uzun Həsənin qoşunun Qarabağda, müvəqqəti də olsa, qalmasına razılıq əldə edib, vaxt qazanır.

Uzun Həsənin özü də romanda ağıllı dövlət xadimi kimi təqdim olunur. Tarixdən tanıdığımız Uzun Həsən həm fiziki qüvvəsi ilə, həm cəsarət və igidliyi ilə burda da əksini tapmış olur.

Aləmşahbəyimlə yanaşı Taclıbəyimin də Çaldıran döyüşü zamanı əsir düşməsi ilə bağlı epizodlar və başqalarını da sadalaya bilərik ki, namuslu, məğrur qadınlarımızın ümumiləşdirilmiş obrazları yaradılmışdır.Fərman Kərimzadənin tarixi gerçəkliyə sədaqətindən irəli gəlir ki,gerçəkliyi daha itkisiz və zədəsiz verməyə çalışır. Gerçəkliyi nə qədər bədiiləşdirsə də ,onu nə qədər dəyişsə də təhrif tarixi gerçəkliyi üstələmir.Şah İsmayılın obrazında milli xarakterin özünəməxsusluğu dövrün ruhu ilə bərabər açılır. Şah Xətai ilə şair Xətainin eyni şəxsin simasında təzahürünü canlandırarkən tarixi həqiqətə sadiq qalır. Xətainin fəaliyyətində qılıncla qələmin müəyyən mənada vəhdəti tarixən də belə olmuşdu.

Amma Şah İsmayıl Xətai haqqında yazilmiş digər romanların heç birində elə bu romanda da onun bədii yaradıcılığına sənətkar təxəyyülünə, şairlik qüdrətinə, bir sözlə sənət dünyasına demək olar ki, toxunulmaması surətin xarakterinin tam açılmasına mənfi təsir göstərmişdir. Amma F.Kərimzadə onun təqdimində qismən ideallaşdırmaya meyl edir. Bu da səbəbsiz deyil. Onun həmdə söz sənətkarı

olmasıyla bağlı idi. Bu heyranlıq da, şübhəsiz, vətənpərvərlik duyğusundan irəli gəlirdi. Bütün bunlarla yanaşı əsərin özündə bir koloritliy, xalq yaradıcılığından gələn ruh, zəngin xalqın zəngin dünyasının təsiri aydın hiss olunur. Bunun üçün də yazıçı tarixi inandırıcı vermək məqsədilə konkret dövrün ədəbi dil koloritini müəyyən qədər saxlamağa çalışmışdır. Bu roman yüksək ideya-estetik keyfiyyətləri, güclü ictimai məziyyətləri ilə yanaşı, forma, quruluş, dil xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir.

Obrazların dünyagörüşü, hadisələri dərketmə və mənalandırma bacarığı, sənətin, şerin dili ilə təzələnən tarixi hadisə və faktlar, zəngin bədiilik vasitələr oxucunu ruhən və mənən keçmişə aparır, təsvir edilən dövrün təbii mühitinə, havasına daxil edir. Məs. Çaldıran döyüşündə işlənmiş "Ey bu axşamın sahibi, sən onun ağlını qılıncı, qılıncını ağlı kimi iti, baxtını atı kimi yüyrək et", " Bu dostluğa dönük çıxsam qılıncuna doğranım, oxuma sancılım" və s. tipli cümlələrin çoxunda Dədə Qorqud ifadə tərzi, kökü daha qədimlərə bağlı ifadə formaları ululuq koloriti yaradır.

Ədəbiyyat:

1.Axundlu Yavuz"Azərbaycan Tarixi Romani:Məsələlər,problemlər"Baki,2005
2.Kərimzadə Fərman"Çaldıran Döyüşü"Bakı 1987

С. Исмайылова

Чалдыранская война
Резюме

Эта статья была посвящена исследованию F. Керимзаде «Чалдыранская война». В романе создан образ великого Шах Исмаила с исторической и художественной точки зрения.

В романе ощущается четкое и опрделённое отношение к истории .В романе чуствуются дух колорита и народное творчество.

Роман уделяет особое внимание высоко идеологическим и **эстетическим** качествам. Он привлекает внимание к форме, структуре и особенности родного языка .

S. İsmayılova

Chaldiran war
Summary

This article has been devoted to historical and artistic research of the image of Shah Ismayil Xetai who is created in the novel by F.Kerimzade "Chaldiran war". In the roman we see to the history clear and specific attitude. In the masterpiece are felt vivacity and the spirit which is coming from nation.

This roman attracts attention with the qualities of the high-in addition, at the same time the specific language, shape and structure.

Rəyçi: Sərxan Xavəri

CƏMİLƏ QULİYEVA
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Ismayilzade_l@mail.ru

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN ƏSƏRLƏRİNDƏ FOLKLOR ELEMENTLƏRİ

Açar sözlər: folklor, İ.Əfəndiyev, milli ruh, əfsanə, nağıl
Key words: folk-lore, I.Efendiyev, national spirit, legend, tale
Ключевые слова: фольклор, И.Ефендиев, национальный дух, легенда, сказка

Hər bir xalqın folklorunun özünəməxsus bənzərsizliyi vardır. Onların həyat şəraiti, dünya haqqında təsəvvürləri burada bütünlüklə öz əksini tapmışdır. İstedadlı sənətkar, qüdrətli sənət ustası öz zəngin folkloruna söykənməklə, dünya xalqlarının yaratdığı ədəbiyyatı, sənəti bilməklə samballı əsərlər yarada bilər.

İ.Əfəndiyev də folklora dərin köklərlə bağlı olan bir sənətkar olmuşdur. Nənə-babalarının söylədikləri nağıllar, əfsanələr, rəvayətlər, mövzusu xalqın həyatıyla sıx bağlı olan bayatılar onu körpəlikdən xalq yaradıcılığı ilə qovuşdurmuşdu. İ.Əfəndiyev yaradıcılığında xalq yaradıcılığı üçün ənənəvi olan süjet, motiv və obrazlar vardır.

Xalq ədəbiyyatının ən qədim növü olan əfsanələrin süjetlərindən yararlanma sənətkarın yaradıcılığında daha xarakterik səciyyə daşıyır. Sənətkarın qələmə aldığı "Apardı sellər Saranı" xalq ədəbiyyatının tarixi kökləri üstündə pöhrələnmiş yeni realist bir əsər kimi oxuculara təqdim olunmuşdur.

İ.Əfəndiyev xalq içərsində geniş yayılmış bu əfsanənin süjetindən istifadə etməklə, obraz və motivlərdən bəhrələnməklə yeni bir sənət nümunəsi yaratmışdır.

Əsərin əsas mövzusu haqq-ədalət, azadlıq və səadət uğrunda mübarizə, əsas ideya bəşəri ideyadır; məhəbbət, vəfa, sədaqət, etibar. Bu xalqımızın milli-mənəvi dəyərlərinin tərkib hissəsidir.

Sara "Apardı sellər Saranı" əfsanəsinin qəhrəmanı olub yazıçının yaradıcı surətdə işlədiyi yeni obrazdır. Sara və Xançoban bir-birini dərin məhəbbətlə sevir. Lakin qəddar şah onların səadətinə qılınc çalır. Şah Saranı ələ keçirmək üçün atasına var-dövlət təklif edir. Şahın təkliflərini qəbul etməyən ata qızının Xançobanla nışanlı olduğunu bildirir.

Xalq yaradıcılığında əsas yer tutan namus, qeyrət, əhdə vəfa, sədaqət prinsipləri bu əsərin sujetində əsasdır. Ata Saranı yadelli xana təslim etməyərək onu coşqun sellərin qoynuna atır. İ.Əfəndiyev əsərdə Saranın atasını etibar, sədaqət mücəssiməsi kimi göstərmişdir.

Xalq arasında məcazi mənada Divanə Bəhlul kimi tanınan Bəhlul Danəndəylə bağlı lətifələr geniş yayılmışdır.

İ.Əfəndiyevin "Vəzir Allahverdi xan və Bəhlul Danəndə" əsərini bu lətifələrdən birinin sujeti əsasında yazmışdır. Əsərin qəhrəmanı vəzir və Bəhlul Danəndədir.

Bəhlul Danəndəylə bağlı lətifələrdən birində deyilir ki, padşah vəziri ilə səyahətə çıxır. Yol kənarında qabağına üç topa torpaq yığmış Bəhlul Danəndəni gö-

rürlər. Bəhlul Danəndənin bu torpağı satdığını eşidən vəzir maraqlanaraq pul verib həmin torpaq topalarını alır və hər birinin mənasını ondan soruşur. Bəhlul Danəndə torpağı ona satarkən deyir ki, aparıb bu torpağı varlı, zalım adamlara etibar edənlərin, nanəcibdən borc alanın, hər yetənə sirr verənin başına tökərsən.

Vəzir onun bu sözlərini sınamaq üçün padşahın qoçunu oğurlayıb gizlədir və arvadına bu sirri danışır, bir nanəcib varlıdan yüz tümən borc alır. Bir gün vəzir arvadıyla savaşır və arvad acıq edib onun şahın qoçunu oğurladığını camaata danışır. Xəbər şaha çatan kimi vəzirin dar ağacından asılmasını əmr edir, nanəcib varlı da ölüm ayağında ondan borcunu tələb edir.

Nəhayət, Bəhlul Danəndənin dedikləri sözlərdəki həqiqəti başa düşən vəzir padşahdan ölümqabağı söz alıb əsil həqiqəti ona danışır və şahın qoçunu gətizdirir. Vəzir padşaha deyir:"- Mən sənə qırx il qulluq eləmişəm. Demə, bir qoç qədər də qiymətim yox imiş. Bəhlul dediyi söz doğru çıxdı. Məni azad elə.

Padşah çox yalvardı, vəzir razı olmadı. Vəzirlikdən çıxıb öz evinə getdi. O gündən arvadına sirr vermədi, heç bir varlıdan borc almadı....."

Yazıçının "Vəzir Allah verdi xan və Bəhlul Danəndə" hekayəsində əsərin qəhrəmanı da Bəhlul Danəndənin üç sözündən şübhəyə düşüb onun sözlərindəki həqiqəti yoxlamaq qərarına gəlir. Üç kül təpəciyini Bəhlul Danəndədən alan ağıllı vəzir burada nə isə bir məna olduğunu anlayır. Üç qızıl verib kül təpəciklərin mənasını soruşur: "Bəhlul Danəndə birinci təpəciyi göstərib dedi:

-Bu kül təpəsi o adamın başına ki, padşaha inanır.
İkincisini göstərib dedi:
-Bu o adamın başına ki, arvadına inanır.
Üçüncüsünü göstərib dedi:
-Bu o adamın başına ki, dostlarına inanır (5, s 52).

Əsərdə Bəhlul Danəndənin sözlərindəki həqiqətə inam hissi əsas götürülür. Onun sözlərindəki mənanı aşkara çıxarandan sonra vəzir hökmdara deyir: "Bəhlul Danəndə o üç kül təpəsilə bizi fənalığa qarşı sayıq olmağa çağırır. Əlahəzrət, mən yenə də bu əqidəyə gəlmişəm ki, hər halda biz hökm edənlərin borcu daha doğrusu, çarəsi yaxşı insanlara inanmaq və bu inama istinad edərək cəmiyyəti ədalətlə idarə etməyə çalışmaqdır" (5, s 56).

Əsərdən çıxan nəticə, ideya bu sözlərdə öz əksini tapır: Ağıllı nəsihətlərdən yararlanmaqla, ağıllı şəxsiyyətlərin müdrik ideyalarından bəhrələnməklə hakimiyyəti idarə edən şəxsin hakimiyyəti də uzun ömürlü olar, bu nəsihətləri unutmayan dövlət başçısı da xalqın rəğbətini qazana bilir.

Çünki ağıllı nəsihətlərdən yararlanmaqla əldə edilən müvəffəqiyyətlər daha uzun ömürlü, xeyirli, faydalı ola bilər və ondan istifadə edən hər kəsə ancaq xeyir dəyə bilər. Nağıl, rəvayət janrından bəhrələnməklə yazılan əsərlərində təsirlilik, səmimilik ön plana çəkilir.

O, nağıl motivlərindən təkcə bəhrələnmir, eyni zamanda özü də hadisələrin, nağıl qəhrəmanlarının xarakterinə münasibətini bildirməklə yaratdığı əsərin ideya və məzmun orijinallığını, əsərinin bədii dəyərini, emosional təsir gücünü artırmağa çalışır.

"Geriyə baxma, qoca" əsərində biz tez-tez nağıl dünyamızın qəhrəmanı Məlikməmməd obrazına, qardaşlar arasındakı düşmənçilik süjetinə də rast gəlirik.

Ümumiyyətlə, xalq yaradıcılığında rast gəldiyimiz sujetlərdən biri qardaşlardır. Məlikiməmməd nağılı bunun bariz nümunələrindən biridir.

Yazıçı əsərində qəhrəmanların daxili aləmini açmaq üçün tez-tez Məlikməmmədin kəndirini kəsib onu qaranlıq dünyada qoyan nağıl dünyasının qəhrəmanları olan xain qardaşları xatırladır. Muradın atasının qardaşı Qubadın əməllərini açıqlayır. Bütün varını bir sandıqda qardaşına etibar edib onun yanına gətirməsi, Qubadın sandığı sındırıb içindəkiləri oğurlaması, Abdullanın qardaşından varidatı gətirib verməsini tələb etdikdə onları tutdurmaqla hədələməsi, Muradın əmrləri ilə atası arasındakı münasibətlər onun qəlbini göynədir və o, tez-tez Məlikməmmədin ipini kəsib onu qaranlıq dünyada qoyan qardaşları nifrətlə xatırlayır.

Çünki yazıçının kiçik qəhrəmanı atasının Məlikməmməd kimi qardaşları tərəfindən aldığı zərbənin acısını özü də yaşamalı olmuşdur. Atası Abdullanın bütün varını bir sandığa yığıb qardaşına etibar etməsi və qardaşı Qubadla arvadının bu varidatın arxasına keçməsi onları aclıq, səfalət içərsində yaşamağa məcbur edir və o bacısıyla birlikdə əsgərlərin verdiyi yağsız, dadsız, ətsiz supla günlərini keçirir, acından ölməmək üçün əzablara qatlaşmalı olur.

"Qəhrəman və bülbülün nağılı" əsərində xalq ədəbiyyatından gələn motivlər güclüdür. Bu hekayədə yazıçı qanlı döyüşlərdə düşmənlə vuruşmuş və bu döyüşdə ağır yaralanmış igid bir qəhrəmanın ömrünün son anlarını təsvir edir. Qəhrəman yeddi düşməni öldürüb yaralanandan sonra huşunu itirib yerə yıxılır. Bu qəhrəman igid, cəsur döyüşçü olmaqla bərabər sevən aşiqdir.

Ömrünün son anlarını yaşayan yaralı igid məhəbbət, sədaqət rəmzi olan bülbüllə qarşılaşdırılır. Yazıçı əfsanələrimizdə olduğu kimi öz əsərində də dilsiz-ağızsız bülbülə dil verir. Bülbül al-qan içərsində yıxılıb qalmış oğlanı görüb fəryad qoparır. Bülbülün səsi igidin gözlərini yaşardır.

Qəhrəmanın gözlərini yaşardan sevgilisinidən uzaq düşməsi, ona qovuşa bilməyəcəyidir. Yazıçı qəhrəmanın taleyinə acıyır, onun ülvü arzularını ürəyində qoymaq istəmədiyi üçün yuxularında öz sevgilisiylə əbədi birləşdirir.

Yazıçının qəlbinin ifadəçisi olan bülbül, onun sonsuz məhəbbətini ifadə edir və burada yazıçının bədii təxayülü, onun xalq ədəbiyyatından seçmələrlə necə zənginləşdirdiyini sübut edir.

İ.Əfəndiyev yaradıcılığında folklorla bağlı əsas cəhətlərindən biri də məhz xalqımızın zəngin adət-ənənələrinin, mərasimlərinin öz sənət əsərlərində canlı verə bilməsidir. Sənətkar xalqımızın məişətini, adət-ənənələri ilə bağlı xüsusiyyətləri öz bədii təfəkküründən keçirərək onlardan yaradıcı surətdə bəhrələnmişdir.

Qədim eposlarımızda dastanlarımızda yaşayan qonağa hörmət və ehtiram kimi adətimizə İ.Əfəndiyevin də əsərlərində şahid oluruq.

Yazıçının əsərlərində qonağa kimliyindən asılı olmayaraq hörmətlə yanaşılır, ən əziz adam kimi qəbul edilir.

İ.Əfəndiyevin "Tufandan sonra " əsərində bir yol azmış gənc geoloqu və ovçunu qonaq edən çoban surəti ilə tanış oluruq. Hətta gecə qonaqların yerini öz komasında salan, özü isə sürünün içində gecələyən nəcib çobanın da qonağa hörmətində adət-ənənələrinə bağlı olduğunu görürük.

"Dağlar arxasında üç dost" əsərində də qonağa hörmətlə bağlı gözəl adətlərimiz təsvir edilmişdir.

İ.Əfəndiyevin əsərlərində yaşayan ən gözəl adətlərdən biri ağsaqqal sözünə, ağsaqqal yaşına, bir sözlə, böyüklərə bəslənən hörmətdir. Yazıçı əsərlərində yaratdığı Alxan surətində, Kərbalayı İbi xan, Möhnət qoca kimi obrazlarda ağsaqqallara məxsus gözəl keyfiyyətləri əks etdirmişdir. Yazıçının yaradıcılığında qədim adətlərimizlə səsləşən ən yaxşı keyfiyyətlərdən biri də ata-anaya, ağsaqqala, qadına hörmətdir.

Azərbaycanın görkəmli yazıçısı İ.Əfəndiyev bütün yaradıcılığı boyu əsərlərində həyat həqiqətlərini əks etdirmiş və qiymətli əsərlər yaratmışdır.

Yaratdığı bu əsərlərdə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən, xalq sənətinin dəyərli incilərindən faydalanmışdır.

O, xalqın yaratdığı zəngin xəzinədən məharətlə istifadə etmiş, xalq təfəkküründən bədii təxayülündən öz yaradıcılıq imkanları dairəsində bəhrələnmişdir.

İ.Əfəndiyev yaşadığı elin, obanın və ümumtürk folklorunun bədii qaynaqlarından yararlanmaqla özünəməxsus psixoloji sənət duyumları yaratmış, özündən əvvəlki böyük klassiklərimizin ənənələrini davam etdirmişdir. Folklor nümunələrindən faydalanması yazıçının əsərlərində milli ruhu, xəlqiliyi daha da qüvvətləndirir.

Ədəbiyyat

1.Azərbaycan nağılları. 5 cilddə, Bakı, Azərnəşr, 1961-1965
2.Azərbaycan folkloru antologiyası, 2 kitab, I kitab, Bakı, 1968
3.Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərlər. 6 cilddə, II cild, Bakı, 1984
4.Əfsanələr. Bakı, Gənclik, 1986
5.Təhmasib M.H. Nəsimi və xalq poeziyası. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 11 avqust, 1973

Д.Кулиева

Элементы фольклора в произведениях
Ильяс Ефендиева
Резюме

В статье говорится о произведениях И.Ефендиева написанных им с использованием образов взятых из жемчужин устного народного творчества.

Также отмечается, что И. Ефендиев возпользовавишсь неиссякаемым источником художественного творчества своего радного края и общетюркского фольклора создал своё непавторимое образно-психологическое творческое восприятие.

J.Qulıyeva

Mythological elements in
I.Efendiyev's works
Summary

The article is about I.Efendiyev's works based on oral folk literature. Using all – Turkish folk's artistic sources I.Efendiyev created indivitual psychological artistic feelings. ilyas afandiyev was closly in connection folk-lore with deep roots. we can see our old traditions as respect to the guests and etc. which comes from our old epos in Afandiyev's works.

There is creation of a traditional folk art, characters, motive in Afandiyev' s creative.

Rəyçi: Sevinc Həmzəyeva

LEYLA MƏMMƏDƏLİYEVA
AU-nun doktorantı
e-mail: raminrovsan@ mail.ru

MÜSTƏQILLIK ILLƏRINDƏ ELÇIN PUBLISISTIKASINDA HEYDƏR ƏLIYEV OBRAZI

Açar sözlər: müstəqillik, siyasət, publisitika, ümummilli lider
Ключевые слова: независимость, политика, публицистика, общенациональный лидер.
Key words: independence, policy, publicism, great leader

Elçin müasir nəsrimizin parlaq nümayəndələrindən biri- ədəbiyyatşünas, tənqidçi, fəal ictimai xadimdir. O, 60-cı illər ədəbi nəslinin yetirməsi olub istedadı, bacarığı ilə sanballı nəsr əsərlərinə uğurla imza atmış, həmçinin dövrün reallıqlarını olduğu kimi əks etdirməyə çalışan müxtəlif səpgili publisistik əsərlər müəllifi kimi də tanınmışdır. "Yeni Azərbaycan nəsri"nin ən istedadlı yaradıcı simalarından biri olaraq həmçinin oxunaqlı, düşündürücü publisistik əsərləri ilə bir daha bizə onu deməyə əsas verir ki, o peşəkarlıq zirvəsini artıq çoxdan fəth etmişdir. 60-cı illərdən ədəbi mühitə qadəm qoymuş yazıçı Elçin artıq 80-90-cı illərdən başlayaraq ölkədə baş verən ictimai-siyasi ab-havaya uyğun olaraq ədəbi istiqamətini bir qədər dəyişməyə məcbur olmuşdur. Mühit onu həm də ictimai xadim kimi yetişdirir. O, 1987-ci il dekabrın 28-dən başlayaraq "Vətən" cəmiyyətinin sədri kimi olduqca məsul bir vəzifənin daşıyıcısı olur. Elə o vaxtdan başlayaraq cəmiyyət xaricdə yaşayan neçə-neçə dəyərli həmyerlimizin ümid çırağı, pənah yeri oldu. Bu cəmiyyətini fəaliyyətinə qədər hələ heç kəsin mühacir həmvətənlərimizin taleyi barədə düşünmək iqtidarında olmadığı bir vaxtda Elçin qürbətdə vətən həsrəti ilə yaşayan nə qədər sanballı, dəyərli azəri övladlarını öz ölkəsinə -Azərbaycanına qovuşması yolunda həmin illər heç kəsın görə bilmədiyi çox işlər görmüşdür. Yazıçı-publisist "Vətən" qarşılıqlı anlaşma və etimad körpüləri" adlı müsahibəsində Azərinformun müxbirinin suallarına belə cavab verir: "-Bu ictimai təşkilat xaricdəki həmvətənlərlə əlaqələri möhkəmləndirmək üçün təsis edilmişdir. Cəmiyyətin məqsədi xaricdəki həmvə**tənlərlə** Azərbaycan arasında mədəni əlaqələri möhkəmləndirmək niyyətini həyata keçirmək, onların yaşadığı ölkələrlə əməkdaşlığın və dostluğun genişləndirilməsinə kömək göstərməkdir. "Vətən" cəmiyyəti həmvətənlərimizin Azərbaycan dilini öyrənməsinə də böyük əhəmiyyət verir."(3;29)

1993-cü ildən Baş nazirin müavini vəzifəsinə irəli çəkiləndə Elçinin məqsədi yalnız vətənə layiqincə xidmət etmək, yenicə müstəqilliyə qovuşmuş ölkəsinin çiçəklənməsi, vüqarla ayağa durması, qüdrətli dövlətlər sırasında məxsusi yeri olması üçün əlindən gələni etmək olur.

Müstəqillik illərində yazıçı publisistikasının məziyyətlərindən danışarkən heç şübhəsiz ki, bu müstəqilliyi bizə nəsib etmiş, dövlətimizin qurucusu, yaradıcısı olan ulu öndər Heydər Əliyevin xidmətləri hamımız üçün danılmazdır. Elə bu baxımdan müstəqil dövlətin qurucusu ilə əl-ələ, çiyin-çiyinə cəsarətlə addımladığını publisistik əsərlərində böyük iftixar hissi ilə qələmə alan Elçin artıq bu dəfə onu bir

ictimai xadim olaraq daim, diqqətlə izləyə bilmək imkanına malik olmasını da qürur hissi ilə dilə gətirir. Dahi rəhbərlə bağlı gördüyü, eşitdiyi, yaxından isti-isti müşahidə etdiyi hər bir məqama yerindəcə qiymət vermə bacarığını məhz publisistik janr vasitəsi ilə oxucusuna daha tez çatdırmaqla yaradıcı imkanlarından məharətlə istifadə edə bilmişdir. Publisistik janrın bütün növlərində-oçerk, məqalə, müsahibə və çıxışlarında qələmini sınayan yazıçı-publisist dahi rəhbərlə bağlı bütün hisslərini daha dolğun, mükəmməl, tarixi-siyasi faktları olduğu kimi əks etdirərək nəticədə uğurlu sənət əsərləri ortaya qoymağa nail olmuşdur. Bütün çıxış, müsahibə, məqalələrində bunu daim, dönə-dönə qürur və fəxarət hissi ilə vurğulayan müəllif dahı rəhbərlə məhrəm olduğunu belə yazır: "... Təskinliyi onda tapıram ki,Azərbaycan öz müstəqilliyi uğrunda mübarizənin bu tarixi çağında hadisələri də, vəzifə adamlarını da şəxsən prezidentin özünü də kənardan yox bilavasitə içəridən, "mətbəx"dən müşahidə etmək imkanına malikəm."(2;248)

Elçinin dahi rəhbərin xatirəsinə həsr etmiş olduğu "Dünya axirət əkini..."(1992), "Tarixlə üz-üzə dayanmış adam"(1995) adlı geniş həcmli, sanballı publisistik əsərlərinin adını çəkə bilərik. Hər iki əsər haqqında çox söz demək olar: istər əsərin həm elmi, bədii tutumu, həm janrin tələblərinə uyğun olaraq hadisələri təhrif etmədən doğru-düzgün təqdim etmə bacarığı və bir də ki, dövrün siyasi icmalını yetərli baxış bucağından işıqlandırmaq səriştəsindən. "Dünya axirət əkini..." adlandırdığı publisist yazısını müəllif oçerk adlandırır. Oçerk publisistik janrın daha geniş həcm imkanlarına malik bir növü olduğu üşün burada hadisələr həyatdakı kimi təqdim edildiyindəndir ki, publisist burada həyat hadisələrinə sadiq qalmış, ancaq ulu öndərlə bağlı saf, təmiz hisslərini işıqlandırmağa çalışmışdır. Əsərdə həm elmi, həm siyasi və həm də bədii publisistikanın bütün imkanlarından yerli-yerində, yetərincə bəhrələnən müəllif hər üç növün vəhdətinə, sintezinə məharətlə nail olmuşdur.

Haqqında bəhs olunan məqalədə müstəqillik dövrü Elçin publisistikasında Heydər Əliyev obrazı təsvir və təhlil olunur. Müstəqillik adlı çox əvəzolunmaz bir neməti bizə bəxş etmiş ümumilli liderimiz Heydər Əliyevin üzdə olan və pərdəarxası xidmətləri zaman-zaman çözülərək, öz layiqli dəyərini alacaqdır. Şübhə yoxdu ki, qədirbilən xalqımız onun misilsiz xidmətlərini hələ illər sonra da unutmayacaqlar. Məqalədə müstəqillik illərində Elçin publisistikasında H.Əliyevin mükəmməl obrazının həm yazıçı-publisist, həm də bilavasitə dahi rəhbərlə əl-ələ, çiyin-çiyinə çalışmış fəal ictimai xadim rakursu nöqtey-nəzərindən təhlil etməyə çalışmışıq. Məqalədə əsasən Elçinin "Dünya axirət əkini . . . , "Tarixlə üz-üzə dayanmış adam" adlı publisistik əsərlər, o cümlədən yazıçı-publisistin respublikamızın müxtəlif qəzet və jurnallarında dərc olunmuş müsahibələri və çıxışları nəzərdən keçirilərək tədqiq edilmişdir. Elçin müstəqil dövlətin qurucusu kimi dahi rəhbərə az da olsa, yardımçı olduğu üçün daim qürur hissi duyur, publisistik əsərlərində onun danılmaz xidmətlərini yeri gəldikcə qədirbilənliklə xatırlamaqla millət və tarix qarşısında öz ziyalı borcunu yerinə yetirməyə çalışmışdır. **Heydər Əliyev öz dərin zəkası, iti hafizəsi, qeyri-adi, intuitiv dərketmə bacarığı, uzaqgörən siyasəti, öz "şah əsəri" müstəqil Azərbaycanı ilə tarix durduqca yaşayacaq və tədqiq ediləcəkdir.**

Dünya axirət əkini . . . " əsərində Elçin H. Əliyevin Moskvadakı fəaliyyətindən, onun böyük nüfuza malik olmasından, xususilə burada 1985-ci ildə

keçirilən Beynəlxalq Kitab Yarmarkasından söhbət açır. Publisist o dövr imperiyanın qılıncının kəskin bir vaxtında vəzifəli məmurların toplaşdığı həmin tarixi günləri belə xatırlayır: "Məlum oldu ki, hamı, o cümlədən, Sov. İKP MK-nın yüksək vəzifəli çinovnikləri, nazirlər Heydər Əliyevin gəlişini gözləyir, o isə gəlib çıxmır. ...nəhayət H. Əliyevin maşını gəldi və indiki kimi mənim gözlərimin qabağındadır ki, Aleksandr Nikolayeviç Yakovlev –gələcək Siyasi Büro üzvü və bu gün köhnə üsul idarəni ifşa eləyən adam, o zaman isə Sov. İKP MK-nın yeni təyin olunmuş şöbə müdiri o yağışın altında axsaya-axsaya necə maşının qabağına yüyürdü, Heydər Əliyevi necə yaltaqcasına qarşıladı." (2; 233)

H.Əliyev daim sənət adamlarına, ədəbiyyatçılara xüsusilə mədəniyyət işçilərinə diqqət və qayğısı ilə hamımızın yaxşı xatirindədir. O, müxtəlif peşə sahələrinin mütəxəssisləri ilə peşəkar səviyyəsində söhbət etmək məharətinə malik, unikal şəxsiyyət olmuşdur. Fenomenal yaddaşa, qeyri-adi hafizəyə malik bu nadir şəxsiyyət XX əsrdə Azərbaycan tarixinə ulu tanrı tərəfindən bəxş edilmiş nadir şəxsiyyət idi. Onun bu analoqu olmayan, təkrarolunmaz xüsusiyyətlərini daim yüksək heyranlıqla müşahidə edən Elçin dahi rəhbərə həsr etdiyi publisistik əsərlərində onu belə xarakterizə edir: " Həmişə öz-özümə fikirləşəndə, təccüb, bəzən, hətta heyrət etmişəm ki, Heydər Əliyev kimi ucqar bir yerdə boya-başa çatıb təhsil alasan, uzun illər boyu DTK kimi sənətdən yaradıcılıq mühitindən uzaq bir yerdə işləyəsən və bu dərəcə də də ədəbi-estetik təfəkkür tərzinə malik olasan" (2 ;235).

Heydər Əliyev həyatın enişli-yoxuşlu hər üzünü görmüş, gələcəkdə dahi bir insan kimi yetişəcəyinə özündə böyük güc-qüvvə hiss etmişdir. 1969-cu ildən siyasət meydanında parıldayan bu nadir insan tezliklə hadisələrə yerindəcə qiymətvermə bacarığı, bir çox həlli müşkül siyasi vəziyyətlərdə çevik, ayıq manevretmə qabiliyyəti, tükənməz enerjisi ilə çox keçmədən mərkəzi dairələrə səs salır. Uzun müddət vəzifədə olarkən əlindən tutub çörək verdiyi insanların o, vəzifədən ayrılarkən üzüdönüklük etməsi şübhə yox ki, dahi rəhbəri mənən sıxmamış deyildi. Bu hissləri publisist belə nəql edir: "...adamlar, o iqtidardan düşdükdən sonra necə bəd üz göstərmələri hamıdan əvvəl H.Əliyevin özünə təsir etməli idi və emosional adam olduğu üçün yəqin ki, də etdi.(2;237)

Məclislərin birində "Ulu öndəri bir sözlə necə səciyyələndirərdiniz? sualına Elçin gözlənilmədən "Tənha adam" cavabını verməsini özü də heç cürə anlamadığını bildirir və belə yazır: "Bu yaxınlarda yaxın adamlarla xudmani bir söhbət zamanı bir dost məndən soruşdu: " –Heydər Əliyevi bir sözlə necə səciyyələndirərdin?" Özüm üçün də gözlənilməz bir cavab verdim: " Tənha adam." Bilmirəm nə üçün belə dedim? Nəyə görə? Hansı əsasla? Bəlkə ona görə ki, istedadlı şəxsiyyət həmişə tənha olur? Bilmirəm...Amma belə dedim və indi də belə düşünürəm." (2; 238**).**

Elçin bu fikirlərini 1992-ci ildə qələmə almışdır. Bu elə bir zəmanə idi ki, bəzi adamlar bəlkə də H. Əliyevi doğurdan da tənha adam hesab edə bilərdilər. Lakin uzaqgörən ziyalılar, o cümlədən də Elçin H. Əliyevin dünyada bənzəri olmayan siyasi məktəb yaratmasını, heç kəsin ağlına gəlməyən diplomatik gedişlər etməsini həssalıqla duyurdu. "Tənha adam" ifadəsi bu mətndə sanki sehrlənir, yeni məna çalarları ilə zənginləşir, Ümummilli liderimizin əlçatmazlığının sinoniminə çevrilir. Dahi şəxsiyyətlər həyatın yeniləşməsi, insanların düşdüyü və həlli müşkül olan məsələləri istənilən məqamda həyata keçirməyə qadirdir. H. Əliyev də Elçinin bu əsəri

yazdığı dönəmdə vəzifəsindən ayrılsa da, xalqının zülmətə qərq olmuş azadlıq yoluna nur çiləməkdən yorulmamamışdır. Bütün dünyadakı siyasi xadimlərdən onu fərqləndirən bir xüsusiyyət də öz ideyalarını həyata keçirərkən tənha bir guşəyə çəkilməsi, xalqın köməyindən yetərincə istifadə etməməsidir. O, bütün ağrı- acıları öz çiyinlərində daşımağa üstünlük verdi. Bu qədər ağır yükü daşımaq ona görə mümkün oldu ki, o sonsuz el məhəbbətindən, xalq sevgisindən böyük güc və qüvvət alırdı. Elçin burada "bilmirəm nə üçün belə dedim?" ifadəsini ona görə işlədirdi ki, böyük şəxsiyyət haqqında hamıdan çox bilirdi və yaranmış siyasi vəziyyəti, müharibə şəraitini nəzərə alaraq fikirlərini, bir növ, yarımçıq ifadə etməyə üstünlük verirdi. Bu gün də müharibə şəraiti davam edir. Dahi şəxsiyyətin siyasi kursu uğurla davam etdirilir. Belə demək mümkündürsə, "tənha adam"ın yenə də "tənha davamçı"sı xalqımızı, ölkəmizi inamla irəlilədir, zirvələr fəth etməyə istiqamətləndirir və qələbələrimizin parlaq və labüdlüyünə zərrə də olsa şübhə etmir. Yəqin ki, Elçin yaxın gələcəkdə işğaldan azad olmasına əmin olduğu Azərbaycan mətbuatında yuxarıda yarımçıq qoyduğu fikirlərini böyük bir ilhamla bəyan edəcəkdir.

Elçinin bu fikirlərinə xalq yazıçısı S. Əhmədlinin əsərlərində də rast gəlmək olar. O, "Kef" romanıda öz fikirlərini metaforik tərzdə belə ifadə edir: "Cəmiyyətin havası hər bir kəsin gətirdiyi ovqatdan törəyir. Sən də öz işin köməkkeşliyin, xeyirxahlığınla cəmiyyətə... fayda verirsən. Mənim hətta belə bir fikrim var: Anonim xeyirxahlıq! Dində, şəriətdə də var: elədiyin yaxşılığı bildirmə, gözə soxma. Sağ əlin verdiyini sol əl bilməsin. Bu sayaq, yiyəsiz, anonim yaxşılıq. Özü görünməyən, biliməyən bir insan xeyirxahlıq edir...Biz alışmışıq anonim əməllərə: Bir nadürüst pislik törətdiyindən özünü, adını gizlədir. Bir də var insanlar adını bilmədikləri, tanımadıqları bir insandan faydalanır. Minnətsiz, ödəncsiz **(4;50-51)**

"Tarixlə üz-üzə dayanmış adam" adlı publisistik yazısında müəllif dahi rəhbərin hakimiyyətdə olduğu illəri birər-birər yaddaşının süzgəcindən keçirir. H.Əliyevlə bağlı hələ gələcəkdə cild-cild, qalaq-qalaq tədqiqatların yazılacağını əminliklə vurğulayan publisist onun qeyri-adi keyfiyyətlərini belə xarakterizə edir: "Elə bilirəm ki, təəssüratım məni aldatmır, belə də var, çünki söhbət daxilən zəngin və emosional, amma impulsivlikdən uzaq, ən gərgin çağlarda belə, özünü səfərbərliyə almağı bacaran, iradəli və qorxmayan, çəkinməyən, özünə inanan və öz böyük imkanlarını qiymətləndirməyi bacaran unikal bir şəxsiyyətdən gedir-müstəqil Azərbaycanı bugünün kəşməkəşli yolları arasından magistral müəyyən edib bir dövlət kimi gələcəyə doğru aparan şəxsiyyətdən." (2; 240)

Publisist onu təqlid etmək istəyənlərin imkan və iddiaları arasında böyük bir təzad yarandığına da heç şübhə etmir, çünki "fitri keyfiyyətlərə görə onu yamsılayanlar, onun ayyaqqabısını geyib, yerişini " yeriyə bilməzlər.

H. Əliyev fiziki cəhətdən də güclü və sağlam idi. Elçin bu xüsusiyyətlərin böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini yaxşı ki, unutmamış, nadir keyfiyyətlərindən bəhs edərkən onun "ağır, üzücü səfərdən qayıdanda hansısa ölkənin dövlət bayramını təbrik etmək üçün dərhal, dincəlmədən səfirliyə yollanıb parlaq nitq söyləməsi", gözlənimədən bir neçə tədbirdə fərqli mövzularda çıxışları yazıçı-publisisti lap matməəttəl qoyurdu. O yazır: "O bu çıxışlara necə hazırlaşır, bir-birindən tamamilə fərqli sahələri dalbadal necə ehtiva edir, axı, bir dəqiqə də boş vaxt qalmır ki, heç olmasa, özünü psixoloji cəhətdən kökləsin...Bu, həqiqətən, mənim üçün bir sirr-xudadır." (2;.240)

Dahi rəhbərin unikal yaddaşı, qeyri-adi hafizəsindən daha çox bəhs edilmişdir. Lakin onu bir həmməslək kimi eyni zalda, eyni iclas salonlarında çox yaxın məsafədən müşahidə etmək imkanına malik olan Elçin onun həm də qulaq asmaq bacarığı, dinləmə mədəniyyətinə də heyranlığını gizlədə bilmir. Bəzən çox "səviyyəsiz, cansıxıcı çıxışları belə sonacan dinləmək" qabiliyyətni də dahi rəhbərin ali keyfiyyətləri hesab edən publisist belə xarakterizə edir: "...danışanın sözünü kəsmir, söylənən fikirləri, gətirilən arqumentləri axıracan dinləyir. Bu da bir vergidir və elə bilirəm dövlət başçısı üçün çox vacib vergidir: adamlara öz sözünü axıra qədər deməyə münbit zəmin yaratmaq..." (2; 241).

Yenidən 1993-cü illərə qayıdan publisist həmin dövrdə dahi rəhbərin əleyhinə hədyanlar yazaraq xalqı ayağa qaldırmaq istəyənlərə yenə də ən tutarlı cavabı məhz o özü verdiyini belə nəql edir: "Milli Məclisin canlı yayımla bütün ölkəyə göstərilən iclasında həmin vərəqələrdə yazılanları kamera qarşısında ucadan oxutdurdu, bununla da o vərəqələri yazanların və yayanların istədiklərinə tamamilə əks bir effekt, həm də çox güclü bir effekt alındı. Bu çox şey deyən və mənim fikrimcə unudulmaz bir dərs idi." (2; 242)

Hamımıza yaxşı məlumdur ki, H.Əliyev vəzifədə nə qədər sərt, zəhmli, sözü üzə şax deməyi bacaran ötkəm bir xarakterə malik idisə, həyatda sadə adamlar arasında bir o qədər səmimi, xoşrəftar, incə yumor hissinə malik olması ilə də seçilirdi. O, ailəcanlı, ailəsinə sonaqədər sadiq bir insan olmuşdur. Bütün bunları həssaslıq və incəliklə, böyük yazıçı məharəti ilə müşahidə edən publisist onun millətə, xalqa bağlılığının kökünü də, məhz ailəsinə bağlılığından qaynaqlandığını düşünərək belə yazır: "...bu adam bütün varlığı ilə rəhmətlik həyat yoldaşına, övladlarına, nəvələrinə bağlıdır və belə bir həyat yoldaşı, ata, baba bağlılığı çox mühümdür, ona görə ki, millətə, vətənə bağlılığın da kökü oradan başlayır." (2;242)

1982-ci ilin sonlarında Brejnevin vəfatından sonra Andropovun fərmanı ilə H.Əliyev SSRİ Nazirlər Soveti sədrinin I müavını vəzifəsinə təyin edilir. Sov. İKP MK-nın plenumunda isə Siyasi Büronun üzvü seçilmişdir. O artıq Bakıdan Moskvaya köçmək məcburiyyətində idi. Həmin illərdə H.Əliyevlə xudahafizləşməyə gələnlər arasında olduğunu qürurla dilə gətirən publisist onun necə çətinliklə Azərbaycandan ayrılmasının şahidi olduğunu bildirir. Yazıçı-publisist həmin səhnəni belə nəql edir: " O zaman bir dəstə yazıçı, o cümlədən mən də daxil olmaqla bir neçə cavan yazıçı onunla xudahafizləşmək üçün onun yanına getmişdik və onda onun hansı bir çətinliklə Azərbaycandan ayrılmasının, necə deyərlər Azərbaycandan qopa bilməməsinin şahidi olduq. Orasını da yaxşı xatırlayıram ki, həmin görüşdə H.Əliyev Azərbaycanın gələcək vahidliyi haqqında danışdı və elə danışdı ki, elə bil söhbət müstəqil bir dövlətdən gedir. Bunun həmin dövrün kontekstində və H.Əliyevin tutduğu vəzifənin səviyyəsində nə demək olduğunu, elə bilirəm ki, izah etməyə ehtiyac yoxdur." (2;244).

Qəribə isə burasıdır ki, H.Əliyevə ən çox dönük çıxanlar vaxtilə onunla ələlə, çiyin-çiyinə çalışmış, onun əl tutub çörək verdiyi insanlar olmuşdur. Bütün bu cür dönük insanların əməllərindən nifrət hissi ilə söz açan müəllif yazır: " Təəssüflər olsun ki, başqa bir eybəcər siyasi əxlaq da bizim üçün səciyyəvidir; nə qədər ki, vəzifədəyik iqtidarı dəstəkləyirik, şəxsən Prezident haqqında da ən yaxşı sözləri deyirik, elə ki, vəzifədən azad edilirik, oluruq müxalif, toyda da, yasda da ağzımıza gələni danışırıq... Bundan misgin və ləyaqətsiz nə ola bilər?" (2; 248)

Elçinin H.Əliyevlə bağlı bir çox publisistik əsərləri arasında respublikamızın dövri nəşrlərində dərc olunmuş müsahibələri xüsusi yer tutur. Onlardan aşağıdakıların adlarını çəkə bilərik: "Azərbaycan həqiqətlərini dünyaya çatdıra bilsək," " Mən o tərbiyənin, o əxlaqın yiyəsi deyiləm," "Mən vəzifədən yapışan adam deyiləm," və. s siyahını bir qədər də uzatmağa elə bilirəm lüzum yoxdur.

Dahi rəhbər Heydər Əliyevlə bağlı yazıçı Anar 1998-ci ildə yazmış olduğu "Şəxsiyyətin miqyası" adlı geniş həcmli məqaləsində yazırdı " ...bizim nəslin,- 60-cilar nəslinin də- ədəbiyyata, kinoya, teatra sənətimizin başqa sahələrinə gəlib öz sözünü demək imkanı yaranmışdı. Bu imkanı bizə Heydər Əliyev yaratmışdı və onun dəstəyini başqa nəsildaşlarım kimi mən də hiss etmişəm."(1;298)

Ulu öndərin daim ədəbiyyata, ədəbiyyatçılara, millətin mənəviyyatı keşiyində duran hər bir sənət insanına verdiyi dəyəri yüksək qiymətləndirən yazıçı Elçin bu dəstəyi bir çox müasirləri kimi öz üzərində də daim hiss etmiş müsahibələrində bu barədə bir çox sualları əminliklə cavablandırmışdır. O bir çox rəhbərlərin hakimiyyəti dövründə (İ. Mustafayev, K.Bağırov, Ə.Elçibəy, A.Mütəllibov və s) yaşamış, yazıb-yaratmışdır. Lakin H.Əliyevin hakimiyyəti illərində ölkədə mədəniyyət, təhsil sahəsində böyük bir çevriliş olduğunu da dəfələrlə, qədirbilənliklə qeyd etmişdir. Müsahibələrinin birində onun karyerasına vaxtilə "Aydınlıq" qəzetində dərc olunmuş H.Əliyevlə bağlı məqalənin nə dərəcədə rol oynadığı sual edilir (2; 209). Lakin Elçin bu fikirlə əsla razı olmadığını bildirir. Çünki o nə yazırsa yazsın, kimdən yazırsa yazsın heç vaxt təmənna xatirinə boğazdan yuxarı kəlmələri ağlına belə gətirə bilməzdi. Publisist hətta bəzi "üzdəniraq"ların şirnikləndirici təklifləri müqabilində əqidəsinə dönük çıxanlardan da olmamışdır. O, yazır: " Müəyyən vaxtlarda çox güclü təsirlər, hətta şirnikləndirici təkliflər olub ki, mən öz mövqeyimi dəyişim, əks mövqedən çıxış edim, amma mənim xasiyyətimdə bu mümkün olan şey deyil. Mən indiki vəzifəmə qədər kim idimsə, vəzifədən gedəndən sonra da həmin adam olacağam",-- (2; 209) deyə dahi rəhbərə sonsuz ehtiramını bildirmişdir. Ümumiyyətlə Elçinin müsahibəllərini nəzərdən keçirdikdə bir daha onun heç vaxt vəzifə iddiasında olmadığının şahidi olursan, yəni özünün də etiraf etdiyi kimi o heç vaxt vəzifədən ikiəlli yapışan adam deyil. Vəzifənin əbədi olmadığını haqlı düşünən yazıçı-publisist bu vəzifənin onun əqidəsinə, düşüncəsinə, xarakterinə zərrə qədər də təsir etmədiyini dönə-dönə bildirmişdir. O, yazır: " Mən vəzifəyə qədər H.Əliyev haqqında nə düşünmüşəm, Allah qoysa, sabah da, vəzifədən sonra da o fikirdə qalacağam",- deyə dahi rəhbərinə tükənməz sevgi və sayğılarını bildirmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat:

1.Anar. Əsrin əsiri.Bakı, Azərnəşr,2010, 712s.
2.Elçin. " Seçilmiş əsərləri"(10cilddə) 6-cı cild. Bakı, "Çinar-Çap" nəşriyyatı, 2005,-583.
3.Elçin. "Seçilmiş əsərləri"(10cilddə) 10-cu cild.Bakı, "Çinar-Çap"nəşriyyatı,2005,546.
4.Əhmədli S. Kef. "Azərbaycan" 1999,N%4, səh 50-51

Лейла Мамедалиева

Образ Гейдара Алиева в публицистике Эльчина Эфендиева
в период независимости
Резюме

В статье изучается образ общенационального лидера Гейдара Алиева. Освящены яркие характерные особенности великого человека, как дальновидность, необыкновенная память, блестящий ум. В статье старались изучать портрет великого лидера.

Leyla Mammadalıyeva

Heydar Aliyev's character in Elchin Afandiyev's
publicism in the independence period
Sammary

The article is devoted to the analysis and investigation of the H.Aliyev's character in E. Afandiyev's publicism in the independence intelligence, extraordinary memory and other qualities have been elucidated from the publicist direction. In the article H. Aliyev's artistic portrait has been revived.

Rəyçi: Nizami Cəfərov
fil.elm. doktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

LƏMAN İSMAYILZADƏ
Sumqayıt Dövlət Universiteti
Ismayilzade_l@mail.ru

XIX ƏSRİN BİRİNCİ YARISINDA QARABAĞ ƏDƏBİ MÜHTİ: QASIM BƏY ZAKİR

Açar sözlər: Ədəbi mühit, Qasım bey Zakir, qoşma, qəzəl, satira
Key words: literary surroundings, Gasim bey Zakir, qhoshma, qhazal, satire.
Ключевые слова: литературное обшество, Гасым бек Закир, гошма, газель, сатира.

Bədii yaradıcılıq elə bir sahədir ki, onun müəllifləri, sadəcə olaraq, öz qınlarına çəkilib həyat keçirən adamlar deyillər. Onlar dövrün ədəbi və mədəni mühiti ilə daim əlaqədə yazıb yaradırlar. Belə olduqda bu, onların həyat və yaradıcılığında yeni meyllər, yeni münasibətlər meydana çıxarır. Ədəbi və mədəni mühit sənətkarı yaşadığı dövrün başqa yaradıcı ziyalıları ilə ünsiyyətdə olmağa, fikir mübadiləsi aparmağa sövq edir. Beləliklə, bəzən ədəbi-mədəni mühitin təsiri ilə ədəbi cəbhə, ədəbi məktəb yaranır.

Ədəbi mühit yalnız ayrı-ayrı sənətkarın hansı ədəb şəraitdə yaşayıb yaratdığına deyil, eyni zamanda, bu və ya digər bir dövrün ədəbi mənzərəsini, ədəbi prosesi, şairlər məclisini, ədəbi mühiti məşğul edən yaradıcılıq problemlərni və s. öyrənməyə imkan verir. Belə olduqda oxucular konkret sənətkarlar haqqında mükəmməl ədəbi bilik alır, həm də onun bu mühtdəki ədəb mövqeyi, ədəbi nüfuzunu aydın təsəvvür edirlər. Ədəbi mühit məfkurə mübarizəsində, əqidə birliyində, xalqa, cəmiyyətə xidmətdə klassiklərimizin mövqeyini başa düşmək işindədə düzgün istiqamət verir.

XIX əsrin birinci yarısının ədəbi mühitində tarixilik və ənənələr gözlənilməklə geniş miqyasda bədii yaradıcılıq prosesi gedirdi. Qarabağ ədəbi mühiti bu dövrün ədəbi mühitinin tərkib hissəsi idi. Qarabağda əsasən poeziya yaranırdı. Lakin bir fərqli cəhət bu idi ki, həmin poeziya həm də satirik nümunələrlə seçilirdi. Bu dövr Qarabağ ədəb mühitndə ən seçilən yaradıcı şəxsiyyət Qasım bəy Zakir olmuşdur.

Qasım bəy Əli bəy oğlu Zakir 1784-cü ldə Şuşa şəhərində anadan olmuşdur. O, dərin elm qazana bilməsə də "türk və fars dillərini layiqincə təhsil" etmşdir. (3, 359)

Bədxahların fitva və araqarışdırması nətcəsində Zakirin kəndi Xındırıstan dağıdılmış, özü Bayıla salınmış, oğlu Nəcəfqulu bəy və qardaşı oğlu, kürəkəni İsgəndər bəy Sibirə sürgün edilmişdir. Sonralar M.F.Axundzadə, İ.Qutqaşınlı, M.İ.Kolyubakin, R.Uğurlubəyov və b. köməyi ilə onlar həbsdən və sürgündən xilas olmuşlar.

"Qasım bəy Zakir həqiqi bir mlli şair imiş. Öz əsərinin aynası olubdur və məişəti-milliyəsini –necə ki, var imiş, - eyni ilə yazıb, bizim üçün böyük bir yadigar qoyubdur. Öz əsərində şuyani-diqqət olmuş hər şey qoymayıbdır ki, ona əl aparmamış olsun. O vaxtın adamlarının adabü əxlaqını və dolanacaqlarının övzavü əsasını mahir nəqqaş kimi özlərinə məxsus rənglərlə çəkib bizə göstərir. Məişətin hər bir

sinif və təbəqatına ətraflı nəzər yetirib, sairlərin gözlərinə görsənməyən şeyləri görüb, təftiş və tənqd edibdir" (3, 377)

Qasım bəy Zakirin ədəbi irsi qəzəllərdən, mürəbbe, müxəmməs, müstəzad, tərkibbənd, tərcibənd, gəraylı, qoşma, mənzum hekayə, satirk şeylər, təmsil və məktublardan ibarətdir. O, həm də həcvlər yaratmışdır. F.Köçərli onun bəzi həcvlərini "naməğrub sözlər"inə görə heç kitabına salmamış, lakin bir neçəsinin onun keyfyyəti-halını bəyan etdiyini vurğulamışdır.

"Qövsidən sonra Zaqafqaziya şüərası arasında Zakirdən gözəl və xoşməzmun qəzəl yazanı olmayıbdır" (3, 408) deyən F.Köçərli onun qəzəllərindən bir neçə nümunəni ktabına daxil etmşdir.

Bu qəzəllərdə bülbülün baqi hesabı olduğu, şux kərgsi-məxtin xərabı olan aşiqin duyğuları, qaməti-mövzunu görən canın cilvələndiyi...sadə, yığcam və obrazlı bir dillə ifadə olunmuşdur. Qəzəllərin bəziləri özünün dil-üslub xüsusiyyətləri, poetikası ilə M.Füzuli incilərini xatırladır:

Cavan içrə mənim bir səng dil, bimehr mahım var,
Büti-peymanşikən, bir şuxçeşmi-kəcnigahım var.
...Mənə mehrabu mənbər vəsfini təkrar edən vaiz
Utanmazmı, baxıb görsə bu surət qibləgahım var?
Könül şəhrin çapıb yığmaladı qəm ləşkəri Zakir,
Neçün imdad qılmaz, bəs deyirdin padşahım var?

Zakirin qəzəllərində elə beytlər vardır ki, bunlar həm müstəqim, həm də məcazi mənada ifadə edilmşdir:

Gəh tülü eylər üfüqdən könlümüz rövşən qılır,
Gəh səhabi-zülf ilə örtər, biz olluq tirədil.

Şair göstərir ki, günəş üfüqdə doğan zaman bütün kainatı işıqlandırır, bununla əlaqədar olaraq, insanların qəlbi şən və nikbin əhval-ruhiyyədə olur. Günəş buluda girdikdə isə hava tutqun olduğundan insanların da qəlbi tutqun olur. Bu beytdəki müstəqim məna odur ki, insan əhvali-ruhiyyəsilə təbiət mənzərəsi bir vəhdətdə verilir. Yəni təbiət kədərli, dumanlıdırsa, insan bədbin, təbiət xoş və şəndirsə insan da şad və nikbindir.

Sosial istiqaməti, məna və mündəricəsinin müxtəlifliyi, oyatdığı təsirin davamlılığı baxımından Zakir qoşmalarını iki qismə bölmək olar.

Birinci qismə daxil olan qoşmalarda şair gözələ həyatsevər münasibətini bildrir və onun bütün dünyəvi nemətlərdən uca tutur. Gözəldə tələb-sadəlik və təbiilik, əlavə boyalardan uzaqlıq, demək, əxlaqi-mənəvi kamllikdir. Çünk şair daxili yetkinliyi sürmə, vəsmə, ənlik və kirşanla eyniləşdirməyə dözə bilmir:

Məşşatə gözünə sürmə çəkəndə,
Sanasan gözümə bıçağı çəkər.
Üzülür sərasər rişteyi-canım,
Elə ki, zülfünə darağı çəkər.

Zakirin ikinci qismə daxil olanqoşmalarında romantik aşiq qəhrəmanın daxili aləminin tərənnümü aparıcı xətt təşkil edir. Lakin romantik qəhrəmanın dəruni duyğularını ifadə edən belə qoşmalarda da "çərxin sitəmindən", "dövrün zülmündən" gileyli əhvali-ruhiyyələrə rast gəlirik:

Dərdbilməzlər qınar məni, heç deməz.
Dərd ilə doludur döşüm, ağlaram.

Çərxin sitəmindən, dövrün zülmündən,
Tökülür dəmbədəm yaşım, ağlaram. (5, 23-24)

Zakirin M.F.Axundova, İ.Qutqaşınlıya, qubernator M.İ.Kolyubakinə, Zəngilanlı Məhəmməd bəy Aşiqə və b.ünvanlanmış mənzum məktubları ədəbi-bədii və tarixi-mədəni dəyərə malik olmuşdur. Fürudin bəy Köçərli həmin məktublar barədə yazmışdır: Məktubların "cümləsi nəzm ilə açıq və sadə dildə yazılmışdır. Bu məktubatda dürlü məsələlər, zərif kinayələr və müəmmalı kəlmələr vardır ki, azdan çox və nazikdən yoğun mənalar anlamaq gərəkdir" (3, 366).

Doğrudan da, bu məktublar sadə, xalq danışıq üslubuna yaxın bədii üslubda yazılmış, bir fərdin faciə-problemləri konteksində Qarabağ mühitinin ağri-acılarını əks etdirən tarixi-ictimai dəyəri olan qələm məhsullarıdır.

Knyaz Kolyubakinə yazdığı 16 bəndlik məktub qoşma janrında olub, qafiyə və təqitləri, bəndlərin fikir tutumu ilə diqqəti çəkir:

Səndən sonra, ey taci-sər, başıma,
Gərdimi-zəmanə nələr gətirdi!
Iki bimürüvvət ittifaq edib,
Vilayətə yüz şurü şər gətirdi.

Qasım bəy Zakirin ədəbi irsində mənzum məktublar xeyli yer tutur. Belə ki, o, təkcə M.F.Axundzadəyə , İ.Qutqaşınlıya deyil, Baharlı Mirzə İsmayıla, Zəngilanlı Məhəmməd bəyə, Sarıcalı Mirzə Mehdiyə, Böyük bəyə, həm də Baba bəy Şakirə mənzum məktublar yazmışdır.

Zakirin şeirlərinin bir qismini təşkil edən müxəmməsləri özünün ctimai dəyəri, tarixi-bədii mahiyəti ilə diqqəti çəkən əsərlərdir. Onun "Eylər" rədfli müxəmməsi M.P.Vaqifin "Görmədim" müxəmməsi ilə səsləşən bir şeir kimi ədəbiyyatşünaslıqda dəyərləndrilmişdir. 11 bəndlik müxəmməs şairin dövrü və həyat haqqında müşahidə və mülahizələrinin bədii inikası kimi əhəmiyyətlidir:

...Həzər qılsın görən kəslər, bu nə məxşuş dövrandır,
Bu dövranda onunçün kim, gədavü şah yeksandır.
Əgər küncü-fəraqət istəsən, bir gənci-pünhandır,
Şikəstə Zakirəm, könlüm mərizi-dərdi-hicrandır,
Əlaci-dərdimi axır mənim ol həştü car eylər.

Zakir həm satira, həm də lirik poeziya sahəsində misilsiz əsərlər yaratmışdır. Burada onun məharəti özünü iki şeydə göstərmişdir: əvvələn, şair hər iki növ şeirlərində yüksək ideyalılığa xüsusi fikir vermiş; ikincisi, öz fikir və ideyasını çılpaq şəkildə deyil, sənətkarlıqla ifadə etməyə, hər fikir üçün münasib bədii təsvr vasitələri tapmağa nail olmuşdur.

Zakirin ədəbi irsi XIX əsr ədəbiyyatında yeni keyfiyyətli bir poeziya idi. Dramaturgiyamız M.F.Axundova başladığı kimi, Zakirin yaradıcılığı ilə də Vaqif-dən sonra yeni keyfiyyətli poeziyamızın inkişaf və tərəqqisi dövrü olmuşdur.

Lakonklik, emosional təsir qüvvəsinə malik olmaq, lirik qəhrəmanı hərtərəfli tərənnüm etmək, bəşəri hisslərin yüksək poetik ifadəsini vermək və s. gözəl keyfiy-yətlərlə səciyyələnən bu poeziya öz poetik xüsusiyyətləri etibarilə sonrakı poeziyamıza, satiramıza dərin təsir göstərmişdir. Zakir bu cəhətdən Seyid Əzim Şirvaninin və Mirzə Ələkbər Sabirin sələfidir(5, 195).

Ədəbiyyat:

1. F.Qasımzadə. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: "Maarf";1966, 486s.
2. Azərbaycan tarixi. II cild. Azərb. SSR Elmlər Akademiyası nəşriyyatı, 1964
3. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbyyatı. I cild. Bakı: "Elm", 1978, 596 s.
4. F.Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. II cild, Bakı:"Elm", 1981, 459 s.
5. M.Mustafayev. Q.B.Zakirin poetik dünyası. Bakı: 2004, 198 s.

Л.Исмайылзаде

Литературная среда первой половины XIX века:
Гасым бек Закир
Резюме

Статья посвящена литературному обществу первой половины XIX века и ролы творчество Гасым бек Закира в этой среде. Деятельность поэта отразила новые течения и явилась развитием поэзии. Закир создал великие произведения искусства и в области сатиры, и в области лирики. Литературное наследие Закира стал новый уровень поэзии литературы девятнадцатого века. Закир считается предшественником Сайед Азима Ширвани и Мирза Алекпер Сабира.

L.İsmayılzade

Garabakh literary surroundings in the I half of the XIX century
Summary

Garabakh literary surroundings an Gasim bey Zakir's ncreation are talked about in this article. Zakir's creation was the development and progress ages of the new qualified poetry. zakir was a great satirist.he wrote great satirical and lyrical works. Zakir's litrerary creation was qualitative poetry of the XIX century. as our dramaturgy begins feom Akhundov,after Vaqif Zakir's activity has been development and progressive ages of our new poetry. He is an ancestor of Seyid Azim Shirvani and Mirza Alakbar Sabir.

Rəyçi: Sevinc Həmzəyeva

AYTƏN QULİYEVA
AMİ
aytən@ mail.ru

ANARIN İLK HEKAYƏLƏRİNDƏ MƏNƏVİ-ƏXLAQI PROBLEMLƏR

Açar sözlər: hekayə, ədəbiyyat, ədəbiyyat, nəsr,
Key words: story, literature, problem, prose
Ключевые слова: рассказ, литература, problem, проблема, проза.

Xalq yazıçısı, Əməkdar incəsənət xadimi, İstiqlal ordenli yazıçımız Anar zəngin bədii yaradıcılığı, elm, mədəniyyət sahəsində göstərdiyi çoxşaxəli fəaliyyəti ilə ədəbiyyat tariximizdə özünəməxsus iz qoymağı bacaran sənətkarlardandır. O, ədəbiyyata gəlidiyi ilk dövrlərdən əsərləri ilə oxucuların qəlbində özünə yer tapan, getdikcə püxtələşən qələmi ilə bu yeri möhkəmlədə bilən istedaddır. Əsl istedad sahibi olduğunu lirikasında, nəsrində, dramaturgiyasında, publisistikasında, kinodramaturgiyasında, elmi məqalələrində dönə-dönə isbatlamış, ədəbiyyatımızda Anar imzasının, Anar möhrünün xüsusi yeri, mövqeyi olduğunu təsdiqləmişdir. Yeni tipli ədəbiiyyatın yaranmasında Anarın böyük rolu, əhəmiyyəti və mövqeyi olmuşdur. Onun əsərlərində, xüsusən, hekayələrində insan psixologiyasına, onun daxili dünyasına, düşüncələrinə nüfuz etmək qabilliyyəti hər bir zövqlü oxucunu heyran qoyur. Anarın hekayələrindən həyatın ətri duyulur, ayrı-ayrı fərdlərin, qrupların, zümrələrin cəmiyyətdəki yeri, mövqeyi görünür. Mövzu rəngarəngliyinə baxmayaraq Anarın, demək olar ki, bütün əsərlərində insanın daxili aləmi əsas diqqət mərkəzindədir. O, ilk əsərlərindən mənəvi-əxlaqi problemlərə toxunur.

Anar ədəbi fəaliyyətə hekayə ilə başlamış, ilk hekayələrini 1958-ci ildə qələmə almışdır. Lakin yazıçı bu hekayələrini yazdığı dövrdə yox, bundan düz 30 il sonra "58-ci ilin üç sandıq hekayəsi" adı altında "Azərbaycan" jurnalına çapa vermişdir. Buraya "Ürəyim ağrıyır", "İztirabın vicdanı", "Nisbət nəzəriyyəsi" daxildir. Qeyd etdiyimiz kimi ədəbiyyat gəldiyi ilk zamanlardan mənəvi-əxlaqi mövzular Anar yaradıcılığının, xüsusi ilə də onun hekayələrinin əsasını təşkil etmişdir. Hələ özü gənc ikən üzvü olduğu ziyalı mühitində gördüyü bəzi çatışmazlıqlar onun düşündürmüş, bu eybəcərlikləri göstərən əsərlər yaratmağa vadar etmişdir. Anarın 1958-ci ildə, cəmi 20 yaşında ikən Mirzə Cəlil üslubunda yazdığı "Ürəyim ağrıyır" hekayəsi bu fikirlərin bariz nümunəsidir. Bu kiçik hekayə böyük mətləblərdən xəbər verir.

Əsərin əsas qəhrəmanı öz bircə oğlunu çox sevən atadır. Həyat yoldaşı hələ oğulları körpə ikən dünyası dəyişdiyində o, oğlunu tək böyütmək məcburiyyətində qalmışdır. Ata bütün ömrünü öz balasına həsr etmiş, ona təhsil vermişdir. Artıq institutu bitirib mühəndis olan oğul evələnmək fikrinə düşür. Görüşdüyü qız və onun ailəsi ilə atasını tanış etmək istəyir. İlk baxışda normal axarla davam edən hadisələr ailələrin ilk tanışlıq mərasmindən dəyişir:

"Sözümü qurtarmamışdım ki, qapı açıldı, kök bir arvad, deyəsən qızın anası idi, qapıya çıxdı və bizi görcək çığırdı:

– Oho, Farik, pirvet. Skolko let, skolko zima. Eta tvoya ates?

Mən əvvəl duruxub qaldım. Gördüm ki, arvadın qaşı-gözü qapqaradır. Dedim, bəlkə məni ayrı millət bilib. Azərbaycanlı olduğumu bildirməkçün dedim:

– Xoş gördük.

Dedi:

– Pirvet! Pirvet! Zaxadi!

İçəri girdik. O biri otaqdan bir kişi gəldi. Deyəsən, kök arvadın əri idi."(4).

Yazıçı özünü "ziyalı" hesab edən ailənin timsalaında bu qəbildən olan digər "mədəni ailə"ləri, özünü savadlı göstərmək üçün ilk növbədə öz dilini unudan, ona xor baxan, bu dildə danışmaqdan utanan ayrı-ayrı insanları səciyyələndirən xüsusiyyətləri göstərir: "Yəni ki, bu mə-nimçün təzə bir məsələ deyildi. Mən çox gözəl bilirdim ki, bir çox mədəni ailələrdə başqa dildə danışmaq dəbdir, ələlxüsus da belə ailələrin gəncləri üçün öz dillərini bilmək mandır. Bilirdim ki, bəzi ailələrdə cavan oğlanlar öz ana dillərində yeddimərtəbə küçə söyüşündən qeyri heç bir söz bilmirlər və cavan qızlara isə söyüş söymək eyib və yaraşmayan bir iş olduğundan öz dillərini öyrənməyə də heç bir ehtiyac qalmır..." (6).

Əsərin süjetini tamalayan, mənəvi-əxlaqi qayəni oxucu üçün daha da aydınlaşdıran epizodlardan biri dilənçi ilə bağlı olan hadisədir. Hələ oğlunun sevdiyi qız və onun ailəsi ilə tanış ol-mayan ata yolada dilənçi bir qadın görür. Ona yardım üçün pul vermək istəyir, lakin görür ki, cibində təzə qohumlarına hədiyyə almaq üçün ayırdığı 50 manatdan başqa pulu yoxdur. O, bir anlıq düşünür: "Heç insafdı ki, mən indi qonaq getdiyim adamlara, yəni ki, canım-ciyərim bircə oğlumun canı-ciyəri olan adamlara əlli manatlıq hədiyyə almaq istədiyim bir halda heç tanı-madığım bir dilənçini də layiq görüm həmin məbləğə? Yox, əlbəttə, yox!" (5). Lakin atanın qona-ğı olduğu aildə qarşılaşdığı hadisələr, adət-ənənəmizə, dilimizə, mənəvi sərvətimiz olan muğama biganə münasibət fikrini dəyişir. Sonda o, bu insanları özünə hətta küçədə gördüyü dilənçidən də uzaq hesab edərək hədiyyə üçün ayırdığı pulu tənha bir küçədə dilənən qadına verir.

Bu əsəri ilə yazıçı öz milli mənsubiyyətini undub, ona xor baxan, özünü başqalarına oxşatmaq fikrində olan insanlara ibrət dərsi verir. Göstərir ki, xarici dili, mədəniyyəti bilmək hər bir insana ucalıq gətirir, lakin bu dili və mədəniyyəti öz ana dilindən, mədəniyyətindən üstün tutmaq əsl satqınlıqdır.

"Nisbət nəzəriyyəsi" öz fəlsəfi məzmunu ilə seçilir. Əsərdəki hadisələr ziyalı bir ailədə baş verir. Əsərin baş qəhrəmanı Hikmət və onun həyat yoldaşı Nəimə elmi işlə məşğuldurlar. Hikmət bir roman haqqında yazılmış tənqidi bir məqaləni oxuyur. Məqalədə romanın qəhrəmanı sonda qısqanclıq üstündə intihar edir. Bir tənqidçi bu romana müsbət yanaşsa da, digəri əsərin yarıt-mazlığını göstərir. Hikmət hər iki tənqidçini müəyyən mənada haqlı sayır. Digər bir situasiyada o, bacısı Zəhra ilə qarşılaşdırılır. Bacısı Hikməti daima tənqid edir, danlayır. Buna baxmayaraq Hik-mət özündən çıxmır, bir baxımdan Zəhraya haqq verir. "Hikmət Zəhranın niyə gəldiyini, nədən danışacağını yaxşı bilirdi. Onun bu barədə danışmağa heç bir həvəsi yox idi. Amma o bilirdi ki, Zəhra bu barədə söhbət açmaqda haqlıdır. Hikmət onun qardaşı idi. Zəhra qardaşının taleyinə biganə baxa bilməzdi"(7). Hikmət hər bir fikri, şərhi qəbul edən, onunla razılaşan bir insandır. Hekayədəki bütün situasiyalarda bu özünü aydın göstərir. Baş verən hər bir hadisədə, fərqli yanaşmalarda Hikmət hər iki tərəfə haqq verir. Qarşılaşan tərəflərini hər birinin öz həqiqəti, nəzəriyyəsi olduğunu duyur, dərk edir: "Hikmət bilirdi: Ələsgərovla Nəi-

mənin Zəhra deyən əlaqələrdə olduğunu aydın-aşkar bilsə, öz gözüylə görsə belə namusu tapdalanmış ərin iztirab və intiqamı haqlı olduğu kimi, həyatının son bayramından imtina etmək istəməyən sinli professor da haqlıdır. Və nəhayət, Nəimə də haqlıdır. Yəqin onun da müəyyən səbəbləri, dəlilləri, əsasları, bəraəti var. Hikmət bilirdi: Bu dünyada haqsız yoxdur. Hərə bir səbəbdən, hərə bir cürə haqlıdır"(8).

Hekayə gözlənilməz bir sonluqla bitir. Sonda Hikmətin intihar etməsi onun zahiri təmkinin və sakitliyinin altında, daxili aləmində fırtınalar qopduğundan xəbər verir. O xaricən bütün insanların düşüncələri ilə razılaşsa da, daxilən özü ilə barışa, razılaşa bilmir, intihar yolunu seçir. Bütün bu həqiqətlə içərisində o, öz həqiqətini itirir. Həyatı boyu hər kəsi haqlı sayan Hikmətə yazıçı onun ölümündən sonra sanki haqq qazandırır. "Gecə Hikmət özünü asdı. Arvadı, uşaqları, dost-aşna, qohum – qardaş yasa batdı. Hamı təəccüblənirdi.

– Axı nəyi çatmırdı. Xoşbəxt ailə. Ev-eşik. Cəmiyyətdə yüksək mövqe. Sağlamlıq. Şöhrət. Pul.

Onlar haqlı idilər.

Amma Hikmət də haqlı idi"(9).

Cəmi iyirmi yaşlı gənc bir yazıçının həyatın fəlsəfi yönümü barədə düşünmək bacarığı, in-san psixologiyasının dərin qatlarının incəliklərini bu qədər aydın, sərrast dərk etməsi çox müsbət və təqdirə layiq bir hadisədir.

Anarın ilk mətbu əsərilərində biri "Asılqanda işləyə qadının söhbəti" adlanır. Həcmcə çox kiçik olan bu hekayə öz emosional təsir qüvvəsi, orijinal üslub xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Əsər qəribə təhkiyə üsuluna, formasına malikdir. Adından göründüyü kimi hadisələr asılqanda işləyən bir qadının dili ilə nəql edilir.

Əsər boyu asılqanda işləyən qadının daxili dünyasının zənginliyini, yüksək psixoloji duyumunu, mənəvi-əxlaqi aləminin saflığını şahidi oluruq. R.Ulusel yazır: "Sən demə, heç nəyi ilə diqqəti cəb etməyən, cəmiyyəti kənardan izləyən bu qadın bu qadın insan münasibətlərinin kardioqrammasını hamıdan yaxşı çıxarırmış" (11). A. Axundov isə hekayəni belə qiymətləndirir: " "Asılqanda işləyən qadının söhbətində" müəllif ümumxalq danışıq dilinə böyük məhəbbəti və ondan bacardıqca geniş sutərdə istifadə etməyə səmimi səyi hiss olunur. "Heç vaxt" əvəzinə "heç vədə", "nədənsə" əvəzinə "niyə görəsən", "qəhvəyi" əvəzinə "mixəyi" işlədilməsi məhz bu səyin nəticəsidir"(1).

Anarın ilk hekayələrindən olan "Keçən ilin son gecəsi" üç janr mərhələsindən keçmişdir. Hekayə Anarın oxucular arasında ən çox yayılmış əsərlərindəndir. Hadisələr yeni il axşamı cərəyan edir. Süjetin mərkəzində övladlarınını, ailəsini dərin məhəbbətlə sevən, qayğıkeş bir ana obrazı dayanır. Həmidə xala artıq yeddi ildi ki, həyat yoldaşını itirmiş və bundan sonra heç vaxt yeni il axşamı övladlarını bir süfrə arxasına toplayıb bayramı onlarla birlikdə qeyd edə bilməmişdir. Biz bunu Həmidə xalanın tez-tez xəyalında canlandırdığı xatirələdən, yazıçının verdiyi məlumatlardan görürük.

Bu bayram isə digərlərindən fərqlənir. İlin son gecəsidir. Həmidə xala mətbəxdə plov hazırlayır. Ailənin bütün üzvləri, demək olar ki, evdədir. Ana yeni il axşamı övladları ilə birlikdə olduğu üçün seviclidir. Əri Qəzənfərin ölümündən sonra ailə ilk dəfə idi ki, yeni ili bir yerdə keçirəcəkdi. Ana stol açmışdı. Tofiqin yoldaşları da onlarla birlikdə olacaqdı. Amma axşamdan ailə üzvlərinin hərəsi bir yerə

dəvət alır. Məlum olur ki, Rüstəm nişanlısından incidiyi, Leyla isə məktəbdə təşkil olunacaq tədbirin proqramına salınmadığı üçün evdədi.

Ürəyi bütün övladlarını bayram axşamı birlikdə görmək görmək arsusu ilə çırpınana ana düşünür: "Əgər Gülarəgil onca dəqiqə əvvəl gəlsəydi, o elə xəyal edə bilərdi ki, bu yeni il gecəsi bütün ailə evdə olacaqdır. Nə yaxşı olardı! Hətta, sonra Tofiq getsəydi də, onun gedəcəyi məlum olmamışdan bir neçə dəqiqə əvvəl, Həmidə xala nə sevinərdi! Hayıf ki, Gülarəgil Tofiq gedəndən sonra gəldi"(2). Lakin ananın ümidləri boşa çıxır Gülarə Vaqif ona tapşırıb həyat yoldaşı ilə dəvət aldığı qonaqlığa gedir.

Həmidə xala bu dəfə Rüstəmin kefsiz olduğunu görür, mətləbi anlayır, oğlunu nişanlısa zəng vurmağa təhrik edir. Telefon danışığından aydın olur ki, nişanlısı onu evələrinə dəvət edir. Rüstəmin anasını evdə tək qoymağa ürəyi gəlmir, bunu başa düşən ana oğlunu cəsarətləndirir, getməsini istəyir. Bu davranışları ilə biz Həmidə xalanın necə həssas qəlbli bir qadın, övladlarının səadətini hər şeydən üstün tutan bir ana olduğunu görürük. Rüstəm də getdikdən sonra Həmidə xala yeni ilin son gecəsini tənha keçirməli olur. Anar tənhalığın faciəsini açmaq, onu yox etmək eləmək, özündən qovmaq üçün Həmidə xalanın mənəvi aləmini işıqlandırır. Psixoloji vəziyyətinin ən son, gərgin məqamında Həmidə xala həyat yoldaşı Qəzənfərin səs yazısına qulaq asması olur. O, ilk əvvəl bu addımı atmaqdan qorxur. Lakin cəsarəti toplamağı bacarır, siyirməni açıb lenti çıxarır, maqnitafonu işə salıb dinləməyə başlayır. "Bir gün olacaq mən olmayacağam. Bax sənə bircə əmanətim bu uşaqlardır. Həmidə, bir gün gələcək, hamısı böyüyəcək, boya– başa çatacaq və yuvasından qanadlanan quşlar kimi bir-bir uçub gedəcəklər. Bax, onda onlara vəfasız demə ha! Onu bil ki, hara getsələr, hansı ailəyə düşsələr, hansı mühitə düşsələr, səndən və məndən nə isə aparacaqlar..." (3)

Bu epizod bizə C.Məmmmədquluzadənin məşhur "Anamın kitabı" dramından bir hissəni xatırladır. Bu əsrədə də yalnızlığa qapılan, övladları tərəfindən tərk edildiyini düşünən Zəhrabəyim ananın təsəllisi vəfat etmiş ərinin yazdığı bir parça kağız olur. Kağız, demək olar ki, Qəzənfərin lent yazısı ilə eyni mahiyyətdədir: "Yer, göy, aylar və ulduzlar göylərdə seyr edib gəzə-gəzə genə əvvəl axır günün başına dolanırlar; çünki bunlar hamısı qədim əzəldə gündən qopub ayrılmış parçalardır. Mən etiqad edirəm ki, mənim də balalarım dünyada hər yanı gəzib dolansalar da, genə əvvəl-axır anaları Zəhranın ətrafına gərək dolanalar"(10). Hər iki əsər öz əxlaqi məzmunu ilə zirvədə dayanır. Həmidə xala ərinin səs yazısını eşidərək, elə bil ki, hər şeyi yenidən öz axarında qəbul edir, mənən rahatlıq tapır, tənhalıq vahiməsindən qurtulub adi həyta qayıdır. Övladları ayrı-ayrı məclislərdə olsalar da aldıqları düzgün tərbiyə nəticəsində zəng vuraraq analarını təbrik edirlər. Bütün bu situasiyalarda oxucu mənən təmiz, zəngin əxlaqi düşüncəyə malik bir Azəri ailəsi görür. Hekayə daşıdığı tərbiyəvi səciyyə etibari ilə oxucu qəlbinə yol tapır. Onun "Könlümüzün gecəsi","Bayram həsrətində", "Dödr cahar", "Yağışlı gecə", " Yağış kəsdi", "Taksi və vaxt", "Mən, sən,o və telefon", "Gürcü familiyası", "Molla Nəsrəddin-66", "Yaxşı Padşahın Nağılı", "Dağ dağa rast gəlməz" və s. hekayələri ədəbiyyatımızda iz qoymuş qoymuş, ədəbi tənqidin geniş müzakirə mövzusuna çevrilmişdir. Yüksək əxlaqi keyfiyyətlər aşılayan əsərləri oxucuların, xüsusilə gənclərin mənəvi cəhətdən zənginləşməsinə səbəb olmuşdur. Anar öz zəngin ədəbi fəaliiyəti ilə nəinki Azərbaycanda, hətta Vətənimiz hüdüdlarından kənar-

dada məşhurlaşmış, sevilmişdir. Onun dünyanın otuz dilində altımışa yaxın kitabı işıq üzü görmüşdür. Və bütün bunlar sübut edir ki, bu əsərlər həqiqi istedad sahibi olan insanın bəddi təfəkkürünün məhsuludur.

Ədəbiyyat:

1.Axundov. A "Ədibin dil qayğıları". "Ədəbiyyat" qəz., 1998, 3 iyul
2.Anar "Seçilmiş əsərləri" B., "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı" 1988 s16
3.Yenə orada s23
4. Anar "Şəhidlər dağı" B., "Gənclik" 1995 s8
5.Yenə orada s7
6.Yenə orada s9
7.Yenə orada s55
8.Yenə orada s56
9.Yenə orada s56
10.Məmmədquluzadə. C "Əsərləri" Ic B., "Öndər nəşriyyatı" 2004 s 475
11.Ulusel. R "Qlobal düşüncə məkanında Anar öz yaradıcılığı ilə" B., "Elm" 2005 s26

A. Кулиева

Духовные моральные проблемы в первых рассказах Анара

Резюме

В статье рассказывается о первых шагах ведушего писателя Анара в литературе. Внимание обращено на особенности его периода. Рассказкии как "В ожидании праздника", "Такси и время", "Рассказ гардеробщицы", "Дождь перестал", "Я, ты, он и телефон", "Грузинская фамилия", "Молла Насреддин-66», "Сказка доброго падишаха", "Горы не могут столкнуться" подчеркнуты вообще. Рассказка "Последняя ночь уходящего год" по сравнению с известной драмой Джалил Мамедкулизаде "Книга матери". Там показаны множество духовных, моральных проблем в рассказах.

A. Guliyeva

Spiritual moral problems in Anar's first Stories

Sammary

Our notable writer,. Attention is paid to the characteristics of his period. Stories like "Longing for the holiday", "Taxi and time", "Cloak room", "The rain stopped,", "Me, you, him and the telephone", "Georgian Last Name", "Molla Nasraddin-66", "The tale of a good Padishah", "Mountains cannot come across..." are emphasized generally. The story "The last night of the old year" is compared with the Jalil Mammadquluzadeh's famous drama "Mother's book". There are shown a variety of spiritual, moral problems in the stories.

Rəyçi. R.Əliyev
f.ü.e.d..dosent

PƏRİXANIM SOLTANQIZI
Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru

NİZAMİ VƏ ABAY YARADICILIĞINDA FOLKLORDAN QAYNAQLANAN HÖKMDAR VƏ XALQ PROBLEMİNİN QOYULUŞU

Açar sözlər Nizami, Abay, xalq, hakimiyyət, problem.
Key words: Nizami, Abay, People, Governor, Problem
Ключевые слово: Низами, Абай, Народ, Провитель, Проблема

Nizami yardıcılığından təsirlənən Abay "İsgəndər" (tərcümə edən Novruz Gəncəli) poemasında Nizami ənənəsini sona qədər izləmişdir. Sənətkar incəliyilə "İsgəndərnamə"nin hər iki hissəsindən faydalanmışdır. Abay Kunanbayev də tarixiliyi gözləmişdir. Onun da qəhrəmanı Makedoniya hökmdarı Fillipin oğludur. Lakin Nizamidən qaynaqlanan şair onu olduğu kimi təqlid etməmişdir. "İsgəndər"orijinaldır. Mühitindən, zamanından çıxış edən şairin özünəməxsus fəlsəfi mülahizələri, mühakimələri və hadisələrə məntiqi yanaşma münasibəti var.

Böyük Nizami "İsgəndərnamə"də ədalətli hökmdar, cəmiyyət problemini qoymuş,öz istək və arzularının təcəssümünü bu problemin həllində göstərmişdir. Abay Kunanbayev isə poemasını XIX əsrin böyük demokratik şairi olaraq qələmə almasına, bu məsələyə demokratik nöqteyi-nəzərdən yanaşmasına baxmayaraq öz fikirlərini fəlsəfi-əxlaqi baxımdan təcəssüm etdirmişdir. Poemada Nizami əsərində olduğu kimi insan, sərvət, qanlı müharibələr, fani dünya məsələləri qarşı-qarşıya qoyulmuş və bunlar insanın kamilləşməsinə, dünyanın dərk olunmasına yönəlmişdir. Abay bu mövzuya müraciət edərkən ictimai, siyasi- fəlsəfi mərama cavab verə bilən bədii təxəyyülünün gücü ilə İsgəndəri Qazax ədəbiyyatına gətirmişdir. Poema ictimai-siyasi çəkisinə, fəlsəfi idraki-əxlaqi, tərbiyəvi səviyyəsinə görə şairin digər poemalarının, İsgəndər isə obrazlarının fövqündə dayanır.

Nizamidə olduğu şəkildə Abay da İsgəndərin uşaqlıq illərini, necə böyüməsini təsvir etməmişdir. Hər iki əsərdə İsgəndər şahlıq taxtına 21 yaşında oturur.

Ömründən keçərkən tam iyirmi il,
Şahlığa ucadan vurdurdu təbil.
(1, səh 55)
Şah öləndə, oğlunun yaşı iyirmi birdi,
Gəncliyin çiçəklənən bir dövrünə girirdi.
(3, səh 171)

"Qurani-Kərim"də dünyanın böyük Nəbiləri ilə İsgəndərin adının bir sırada çəkilməsindən Nizami xəbərdar olduğundan İsgəndəri peyğəmbər səviyyəsinə qaldırmışdır. Bundan istifadə edən Abay İsgəndəri Allaha inanan, ona pənah aparan, çətinə düşəndə dualar edən müqəddəs din adamı kimi təsvir etmişdir.

Bir yerdə İsgəndərin qüdrəti çatmayanda,
Deyirlər qəzəblənər, hirslə edərmiş dua.

Burada da hücum çəkdi qapıya, qışqırdı "hey"--
Açın qapını, sizi and verirəm Allaha!"
(3, səh 174)

Nizami İsgəndərin həyatını üç mərhələdə təqdim etmişdir. "Özünə qədərki hərb dünyasında əvəzi olmayan dahi sərkərdə, qoşun başçısı, nadir diplomat, strategiya və taktika ustası, dövrünün elmi-fəlsəfi biliklərinə, kainatın və insanlığın sirlərinə dərindən hərtərəfli yiyələnmiş, böyük alim, mütəfəkkir filosof, köhnə dünyanın simasını dəyişdirmək, onu yenidən qurmaq, yer üzündə zülmü, cəhaləti, nadanlığı silib atmaq, insanları dinə, imana, mənəvi birliyə, Allaha qovuşdurmaq, bütünlüklə bəşəri nicat uğrunda mübarizəyə qalxmış ulu peyğəmbər" (4, səh 127).

Abay da bütün bunlardan sənətkarlıqla istifadə etmiş öz "İsgəndər"ini yaratmış, ona yeni məzmun və forma vermişdir. O, İsgəndəri sərkərdə, qoşun başçısı,strategiya, taktika ustası kimi qələmə alır. İsgəndər fatehdir. Şah oğlu, şahdır. Var-dövlət hərisidir. Bu hərislik onu başqalarının torpağını, xəzinəsini ələ keçirməyə, soyğunçuluğa sövq edir. Onun keçdiyi yerdən qan iyi gəlir. Şəhərləri, kəndləri işğal edir, xalqı soyur, talan edir, heç kimə aman vermir. Düşmənə diz çökdürür. Hətta qan tökən cəlladların --- şahların, xaqanların, sultanların gününü qara edir. Şahları taxtdan salır. Döyüş meydanlarında tökdüyü qanlardan nəhəng çaylar, dənizlər yaranır. Bütün bunlardan İsgəndər yorulmur, etdiyi qarətlərdən gözü doymur. Onun şanı-şöhrəti bütün aləmi bürüyür. Yer üzü hələ belə qaniçən görməyib. İllər, əsirlər ötəcək onun törətdiyi dəhşətləri insanlar unutmayacaq, tarix yaddan çıxarmayacaq.

Öz baba torpağını böyütdükcə böyütdü,
Ömründə baş əyməyən ona səcdəyə getdi.
Xanların, xaqanların, sultanların, şahların,
Qan tökən cəlladların gününü qara etdi.

Tutduqca ölkələri artdı nəfsi, tamahı
Qələbəylə, zəfərlə o açdı hər sabahı.
Yaltaqlar onun haqda hər tərəfə yaydılar
"İsgəndər"– şahlar şahı yer üzünün Allahı
(3, səh 171-172)

Etdiyi müharibələrdə, işğallarda bütün maneələri vurub dağıdan, qalib İsgəndər qızıl dəmir qapı qarşısında aciz qalır. Bir gün İsgəndər qoşunu ilə sonsuz susuz səhrada qalır. Susuzluqdan qoşunu da özü də əziyyət çəkir. Buna tab gətirə bilməyən kəhəri ölür. Qoşunundan da ölənlər olur. Bir tərəfdən susuzluqdan əziyyət çəkməsi, digər tərəfdən sevimli kəhərini itirməsi, qoşunundan ölənlər onu qəm dəryasına qərq edir. Qüssədən üzülür, kəhərinin boynunu qucaqlayıb xiffət edir. Bu zaman qəribə və maraqlı bir hadisə baş verir. Ona elə gəlir ki, ulduzlar işıq saçır. Bu işıqdan onun gözlərində "işıq seli" yaranır. Isgəndər işığa doğru getməyə başlayır. Bu sel duru, şəffaf, ləpəli bir çaya dönür. İsgəndər həmin çaydan doyunca içir, suyun saflığı, şəffaflığı onu heyrətləndirir. Qoşununu səsləyir.

Onlar da, kəhərləri də sudan doyunca içir, yanan dodaqları, ciyərləri sərinləyir.Təfəkkürünə əsaslanan İsgəndərə görə bu çay hansısa bir mənbədən axır. Həmin mənbənində yerləşdiyi məkan onun tanımadığı, işğal etmədiyi bir ölkədir.

Mənbəyində bulağın yəqin varlı ölkə var,
Ellərini soyarıq, bizə təslim olarlar,
Sərvətini çaparıq, dönərik evimizə,
Qılınclı şöhrətimiz bir də ərşə səs salar.
("İsgəndər" səh 173)

Həmin ölkəni işğal etmək, var-dövlətini daha da artırmaq, qan tökmək, soymaq, talamaq, niyyətilə suyun axdığı mənbəyə doğru üz tutan sərkərdə qoşununu da arxasınca aparır:

Günlərlə yol gedən qoşunun zirehli geyimləri, şeypurların səsi aləmi bürüyür. Nəhayət İsgəndər uca, qorxunc bir dağa çatır ki, dağın mağarasından şəffaf bulaq axır. Mağaranın qızıldan olan qapısı o qədər hündürdür ki, göy qurşağına dəyir. İsgəndərin "dəmir əli" nəyə toxunurdusa uçulub dağılardı. Bu dəfə isə əksinə qapını döyən "dəmir əlilə" sanki xəmir-mayaya toxunur. Qızıldan par-par yanan qapı önündə İsgəndər aciz qalmasından, gücsüzlüyündən utanır. Qüruru əzilir. Ona elə gəlir ki, onu tanımadılar. Qəzəblənən İsgəndər deyir:

--"Mən şahların şahıyam—məşhur İsgəndərəm mən
Yoxdur elə bir ölkə çıxsın itaətimdən
Hakimlər hakiminə yaraşmaz dilənçi tək
Bağlı qapı dalında dura izn ala səndən".
(3, səh 174)

İsgəndərin qapıçı ilə söhbəti ona verilmiş "hədiyəyə" münasibət bildirməsi, alimin ona aydınlıq gətirməsi poemanın ən gərgin, dramatik və ibrətamiz səhnələridir. Bu səhnələrdə Nüşabə İsgəndər qarşılaşmasına oxşar motivlər var. İsgəndər özünü Nüşabəyə taxta doğru getməsi, təkəbbürlü davranışı ilə tanıdırsa, (1, səh 210-211) "İsgəndər" də qapıçıya şahların şahı olduğunu söyləyir. (3, səh 174). Qızıldan olan dəmir qapının təsviri ilə Nüşabə sarayının təsvirində də bir oxşarlıq var:

"Elçiyə daş-qaşın parıltısından, Bir alov göründü durduğu məkan".
(1, səh 207)

"Mağaranın qapısı,Qızıldan, par-par yanır,"
(3, səh 174)

"Göylərə baş vuran bir saray gördü,Onu yerlər öpür, göylər opürdü".
(1, səh 207)

"Qapı elə hündürdür, Dəyir göydə qurşağa".
(3, səh 175)

Elçi sifətilə onun sarayına gələn İsgəndərə Nüşabə cəsarətlə, deyir.

Söz açma İsgəndər qılıncından sən,
Özünə çarə tap İsgəndər sənsən.
Məni çağırarkən toruma düşdün,
Gözünü yaxşı aç, çiysən bir düşün,
Elçidə olurmu belə cəsarət?

Hüzurda göstərsin bu qədər hiddət?
Qəhr ilə buyruqdan nə əl çəkirsən,
Nə qarşımızda boyun əyirsən,

Bizimlə hökm ilə edirsən rəftar,
Belə rəftar yalnız padşahda olar.
(1, səh 209-211)

Qapıçı da İsgəndərin hökmlə qılıncının qüdrətilə qürurlandığını gördükdə ona kəskin, qəti cavab verir.

Çox güvənmə ağlına, lovğalıq eləmə, şah!
Yer sənə azlıq edir, nə qədər olar tamah?
Paxıllığından əl çək, bəsindir tutduqların,
Axır səni məhv edər bu acgözlük, bu iştah.
(3, səh 175)

Hər iki səhnədə hökmdarın çətin vəziyyətə düşməsi təsvir olunur ki, indiyədək heç kəs Nüşabə kimi, qapıçı kimi onunla belə cəsarət edib danışa bilməmişdir.

Nüşabə İsgəndərin şərəfinə ziyafət verir. Süfrəyə düzülmüş nemətlər şahı heyrətləndirir. Ölkələr gəzən, ziyafətlərdə olan İsgəndər belə nemətli süfrə mədəniyyəti heç yerdə görməmişdir. Çeşid-çeşid quzudan, quşlardan, öküzdən, balıqdan, yağdan, şəkərdən hazırlanmış yeməklər kökələr, mürəbbələr bir sözlə qarşısında heç yerdə görmədiyi yeməklər şahı olan süfrə açılmışdı. Süfrəyə həmçinin qaş-daşla bəzədilmiş xonça qoyulmuş və şah öncə ondan yemək dəvətini alır, Nüşabə Ey, böyük hökümdar, yeyin ən dadlı bu xuruşlardan"deyir İsgəndər heyrətlənir və bu məsələdə bir məna gizləndiyini dərk edir: İsgəndər –söyləyir "Ey sadə dilbər, ölçüsüz söyləmə tökməyəsən tər? Düzmüsən süfrəmə almaz, yaqut, dürr".

Daşı da yeyərmi ağıllı insan?
Daş-qaş yeyilərmi, bu nə deməkdir?
Bu rəngi təbiət həzm etməz inan?
Eylə bir yemək ver, mədəmiz dolsun,
Rəğbətlə ona əl uzatmaq olsun?

Nüşabə gülərək cavab verir:

Daşın ki, boğaza yolu yox daha,
Faydasız, yaramaz belə daş üçün
Bu qədər vuruşmaq, çarpışmaq neçin?
İndi ki, yeməyə yaramaz bu daş,
Dünyada onunla ucalarmı baş?
Dəyərsiz bir daş ki, olmayır yemək,
Onunçün bu qədər zəhmət nə gərək?
Yollardan daşları almaq lazımkən,
Daşı, daş üstünə qoyursan nədən?
Bu daşdan doyunca hər kəs ki, aldı,
Yemədi, daş yenə yerində qaldı.
Deyilsənsə daşa pərəstiş edən,
Daşını yüngül et yerində qal sən.
(1, səh 215)

Əsil həqiqəti dərk edən İsgəndər Nüşabəyə daş-qaş hərisi olmasından əl çəkdiyini söyləyir.

Süfrəyə cəvahir saçmaq nə gərək?
Gövhərdən qaçmağı mənə öyrətmək?
Bununla bərəbər diqqət edincə

Sözlərin yeridir, doğrudur məncə
Qızıl sikkəsini nəsihətinlə
Atıram bir kərə torpaqlara mən,
Qızıla torpaqdır təbii mədən
(1, səh 218)

Sözlərilə hökmdar qadın İsgəndərin mübarizə yollarını şübhə altına alır, onu mənəvi-əxlaqi cəhətdən inkar edirdisə, qapıçının sözləri də İsgəndərə törətdiklərini düşünməyə vadar edir. Onun üçün nə qədər ağır olsa da həqiqəti qəbul etmək məcburiyyətində qalır. Çünki başqa çıxış yolu qalmır.

Nüşabənin təsirinin nəticəsidir ki, İsgəndər qoşunu ilə Ruma səfər edərkən götürdükləri cəvahiratları yolda torpağa basdırıb, nişanlayırlar ki, qayıdanda götürsünlər. Başqa yolla geri qayıdırlar. Basdırdıqları o sərvətin ardınca getmirlər.

"Çoxlarını qul etdin, yenə doymadı gözün, İndiki istəyirsən götür töhfəni özün" – deyib, Mağara gözətçisi qapıdan hakimə içərisində göz çanağı olan əl boyda "nə qısa, nə də uzun" bir bağlama atır. Təəccüblənən İsgəndər bunun səbəbini alimdən soruşur. Aristotel onda bir hikmət olduğunu bilir. Və tərəzinin bir gözünə göz çanağının, bir gözünə də qızılı qoyub çəkməyi məsləhət görür. Göz çanağı qızıldan ağır gələndə İsgəndər bu tərs mütanasiblikdən qəzəblənir. Qızılı artırmağı əmr edir. Yenə də sümük qızıldan ağır gəlir. Hakim alimə sual verir. "Görünür çox az qızıl keçirmişəm əlimə, sümük ağırlığında sərvətim yoxdur mənim. Nəylə çəkək sümüyü? Bu sirri deyək kimə?" (3, səh 176)

Müdrik yunan filosofu Aristotel əyilib yerdən bir ovuc torpaq götürüb göz çanağına tökür. Gözlərin yeri dolur. Qızıl sümüyü çəkir. Gözünə bir ovuc torpaq tökülmüş kəllə sümüyü havaya qalxanda bu sirrə heyran qalan İsgəndər xəyala dalır. Burada bir hikmətli sirr gizləndiyini anlayır. Aristoteldən bunun səbəbini soruşur.

Necə başa düşüm mən? "Danış məni başa sal"
Söylə, bu möcüzədə hansı hikmət gizlənir?
Alim bu sirrin hikmətini belə açıqlayır.
Sümük göz çanağıdır, bir ovuc torpaq tutur
Mənası aydan ayrı, sudan da lap durudur--
Yer üzündə tapılmaz elə qiymətli sərvət
Acgözləri doydura, ancaq torpaq doydurur.
Bu dünya malını top kimi əllərində tutsa da,
Tamahkar gözlər üçün yenə azdır dünyada
Öləndən sonra torpaq ən əziz, qiymətlidir.
Tamah qalmaz almaza, tamah qalmaz yaquta.
(3, səh 177)

Bu epizodda Abay İsgəndərin yeddi alimlə söhbətindən faydalanmışdır. Aristotelin İsgəndərə dedikləri Bilici filosof Bəlinasın İsgəndərə dediklərini xatırladır.

Bilici Bəlinas təzim elədi,
Torpağı öpərək hörmətlə dedi:
Şah gizli sirləri soruşdu bizdən,
Fikrimi hüzura ərz eyləyim mən:

İlkin tilsim kimi yaranmış torpaq,
Qalan tərkiblər də ondandır ancaq.
Hərəkət qüvvəsi ona etdi kar,
Atəşi söndükcə yarandı buxar.
Onun da ən parlaq zərrələrindən
Ulduzlar yaranmış,--- fikrindəyəm mən.
Buxarda vəzncə ağır olanlar
Hərə bir mərkəzdə tuturdu qərar.
Onlardan birinci--- işıqlı oddur,
Dünyanın ən yüksək tağı da oddur.
İkinci--- havadır, hərəkətdədir,
Hərəkət etməzsə, bilinməz nədir.
Üçüncü—sudur ki, təravət verər.
Hər şeyə təzəlik, lətafət verər.
Dördüncü--- torpaqdır, tapdayır əyyam,
Tapdanan köksündən toz qalxır müdam.
(2, səh 102)

Yunan filosofu qızıldan ötrü vuruşmağın, müharibələr, qarətlər törətməyin mənasız, torpağın isə insan üçün ən əziz, qiymətli olduğuna İsgəndəri inanındırır. Alimi sükutla dinləyən fateh qızıl sümüyü çəkə bilməyəndə bir sümük ağrılığında sərvət toplamadığına təəssüflənmişdir. İndi isə onun mənasız olduğunu dərk edir. Bu dəfə keçirdiyi peşmançılıq hissi başqadır, "zəhmətim heçə getdi, əməyim heçə getdi. Allah bilən yaxşıdır. Üz qoydu, qərbə doğru, arxasıncada da ordu getdi və gözdən itdi". (3,səh 177)

Dünyanı dərk edən fateh etdiyi əməllərə, müharibələrə görə peşiman olur. Poemanın sonunda müəllif İsgəndərin sonrakı taleyini təsvir etməsdə Nizami ənənəsini gözləyir. İsgəndərin əqli-mənəvi cəhətdən qərbə doğru üz tutması onun sonrakı şəxsi həyatının hökmranlığının bir sonudur. Nədir bu sonluq? İsgəndər dünyanın sirlərini, mahiyyətini, faniliyini anlamış, heç kəsin bu dünyadan özü ilə ağ kəfəndən başqa heç nə aparmadığını dərk etmiş, çox taxtların boş qaldığını mənəm-mənəm deyənlərin son aqibətinin torpaq olduğunu bilmiş, müharibələrə son vermiş, çəkdiyi zəhmətlərin heç bir dəyəri olmadığına vaqif olmuşdur. Müharibələrə vida dediyi gündən dinc rahat yaşamağın hökmünü vermişdir.

Nizami Nüşabənin, Abay da Aristotelin vasitəsilə İsgəndəri islah edib, dünyanı dərk etməyə, sərvət toplamaqdan ötrü mənasız müharibələrdən əl çəkməyə, gördüklərindən nəticə çıxarmaq yollarını başa salır.

"İsgəndərnamə"nin İqbalnamə hissəsindən də Abay istifadə etmişdir. İsgəndər ətrafına yeddi alimi cəlb edir. Onlara qulaq asır. Dediklərini qəbul edir. Abayın İsgəndəri isə yeddi alimdən birini Aristoteli yanında saxlayır. Çətinə düşəndə ona müraciət edir. Nizaminin İsgəndəri aciz qalanda (məsələlər müxtəlif olsada) ona Valis, Sokrat, Bəlinas, Hürmüz, Əflatun, Fərfuryus, Ərəstun kömək edə bilmir. Ancaq Aristotel İsgəndəri düşdüyü vəziyyətdən xilas edir.

Bu oxşar motivlər Abayın yaradıcılığına heç bir xələl gətirmir. Əksinə ideya-məzmun cəhətdən onu daha da zənginləşdirir. İdeya-bədii məzmun, hisslərin doğruluğu, konkretliyi, milli kolorit onun yaradıcılığını şərtləndirən dəlillərdəndir. Orijinaldır. Sənətkarın həyat müşahidələrinin məcmusudur. Yaşadığı tarixin canlı

aynasıdır. Görkəmli alim, prof. Pənah Xəlilovun qeyd etdiyi kimi bəlkə də bəzi oxşar fikir və motivlərdə ədəbi təsir tapmaq olar. Lakin bunlar Abay poeziyasının tam orijinallığına, onun dərin ictimai-fəlsəfi məzmununa, yüksək estetik dəyərinə, milli koloritinə, şairin canlı, həyati müşahidəsindən gələn nəcib və yüksək qənaətə, Abay yaradıcılığının müasirliyinə xələl gətirmir. Əksinə, oxşar motivlər klassiklərin toxunduğu mövzuları Abayın necə müasirləşdirdiyini, müasir fikri ifadə etmək üçün həmin mövzulardan necə orijinal qidalandığını, eyni həyat probleminə münasibətdə tanıdığı və tanımadığı mütərəqqi müasirləri ilə onun bir mövqedə dayandığını göstərir.

Poemanın sonunda şair ürək ağrısı ilə aforizimlərində, şeirlərində, satiralarında etdiyi hikmətli nəsihətlərinə yenidən qayıdır. Dünyanı dərk etməyi, faydalı yaşamağı təlqin edir:

Sən ey şöhrətə uyan, canfəşanlıq eləmə!
Tamahkar öz gözünü doydura bilməz, əlbətt
Ömür elə qısadır, sanki əl edib gedir,
Səadət ildirm tək gəlib yanından ötür,
Vicdanını, namusunu mal kimi satmısansa,
Sənin işin, şöhrətin nifrət gölündə itir,
Axmaqların tərifi məğrur eyləyir səni.
Yaltaq tülkülər ilə doldurursan dövrəni,
Başını yan tutanda, qəh-qəh çəkib deyirlər:
"Belə vicdansız adam olub dünyada yəni"
Sevər- özünü öysün o kəs ki heç nə qanmaz.
Pul ilə heç bir zaman mərifət almaq olmaz.
Öz qədir qiymətindən nə lazım danışarsan?
Varsa münəvvərliyin, işıq zülmətdə qalmaz!"
(3, səh 179)

Nizami "İsgəndərnamə"nin sonunda İsgəndərin taleyindən, həyatından bəhs edən dastan yazdığını söyləyir. Abay isə nağıl, hekayət

"Bu dəri dastanım yetişdi sona.
Yaxşı fal, xoş tale yar oldu ona"
(1, Səh 220)

"Bitdi burda bu nağıl, bitdi burda hekayət".
(3,Səh 177)

İsgəndərin həyatından bəhs edən bu əsər janrına görə nəzmlə yazılmış nağıl hekayətdir.

Ədəbiyyat

1. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə Şərəfnamə Bakı, Lider 2004
2. Nizami Gəncəvi. İsgəndərnamə İqbalnamə Bakı, Lider 2004
3. Abay kunanbayev Şerlər və poemalar ADN 1970
4. Xalid Əlimirzəyev Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası

I cild. Elm və Təhsil 2009
5. Pənah. Xəlilov Şərqi Slavyan və Türkdilli xalqların ədəbiyatı IV cild Bakı 1988
6. Firuzə. Ağayeva Abay və Azərbaycan Bakı Elm 2011

П.Солтанкызы

Постановка проблемы провителя и народа в творчество Низами и Абая

Резюме

В статье говорится о влиянии Низами на творчество Абая. С этот точки зрения исследуется процведение Абая Кунанбаева «Искендер.» Здесь проводятся параллели между «Искендернаме» Низами и «Искендер» он Абая. В обоих процведениях, в научном аспекте, комментируются проблемы провителя и народа.

P. Soltanqızı

The using problems of governor and people in the creation of Nizami and Abay

Summary

In this article it is spoken about the affect of Nizami to Abay's creation. In this point of view it is analysed the work "Iskender" by Abay Kunanbayev. It is explained the poetic similarity in comprative from between "Iskendername" by Nizami with "Iskender" by Abay. In both works it is analysed widely the problem of governor and people in scientific aspect.

Rəyçi: prof. Ramazan Qafarlı

YÜCƏL KARAVUZ
azarbaycan.yk1985@hotmail.com

AZƏRBAYCAN MƏTBUATINDA TÜRK ƏSİRLƏRİ

Açar sözlər: Türklər, əsirlər, Nargin, qəzet, məqalə
Ключевые словы: Турецкие, заключенные, Наргин, газета, статья
Key words: Turk, captive , Nargin , newspaper , publish

Birinci Dünya müharibəsinin gedişi Azərbaycanın ictimai-siyasi vəziyyətinə əsaslı surətdə təsir etmiş, ümumtürk həmrəyliyi fonunda milli qüvvələrin fəallığı artmışdı. Qafqaz cəbhəsindəki hərbi əməliyyatların başlanılmasından çox da vaxt ötməmiş, ilk türk əsirlərinin Tiflisə və Bakıya gətirilməsi də hadisələrin gedişinə, istiqamətinə təsir edirdi.

1915-ci ilin yanvar ayından etibarən təxminən hər gün Azərbaycan türk qəzetləri Qars, Ərdahan, Batum və.s. yerlərdəki müsəlmanların başına gələn fəlakətləri xalqa bildirməyə və onları qardaşlarına köməyə dəvət etdilər (1).

"Kaspi" qəzeti müharibə xəbərlərini "Tiflisdən", "Türkiyə cəbhəsi", "Müsəlmanlar və muharibə", "Teleqram", "Bakı və muharibə" rubrikası altında nəşr ətdirir, informasiyaları Tiflisdə olan müxbirin verdiyi məlumatlar əsasında hazırlayırdı. Bu əsirlərin içərisində mülki vətəndaşlar, qocalar, uşaqlar da var idi. Türk əsirlərinin içərisində ölüm faktları artmış, yoluxucu xəstəliklər baş alıb gedirdi.Əsirlər içərisində xeyli yaralı vardı.

Qeyd edək ki, mövzu ilə bağlı dövrün qəzetlərində maraqlı məlumatlar vardır.Buradan məlum olurki, Azərbaycan mətbuatında bu mövzuya ciddi diqqət yetirilmişdir.

"İqbal" qəzetinin 22 dekabır 1914 -ci il tarixli sayında Məmməd Əmin Rəsulzadə yazdığı bir məqalədə, Azərbaycan xalqının çox köməksevər bir xalq olduğunu, köməyə möhtac hər kəsə indiyə qədər əlindən gələn hər cür köməyi etməkdən qaçınmadığını, möhtac insanlara kömək göstərməyin onsuz da bir vətəndaşlıq vəzifəsi olduğunu ifadə etdikdən sonra, müsəlman qaçqınlara kömək etmənin vətəndaşlıq vəzifəsi olmasının yanında, ırqdaşlıq və dindaşlıq vəzifəsi olduğunu da vurğulamışdır.

M. Ə. Rəsulzadə bu məqaləsində, müsəlmanların yaşadıqları fəlakətlər üzərində də dayanaraq, Bakı Müsəlman Cəmiyyəti Xeyriyəsi'nin müsəlman qaçqınlarına kömək etmək üçün bir şöbə meydana gətirməsini və digər cəmiyyət və komitələrin də ona köməkçi olmasının lazım olduğunu ifadə edərək, belə yazırdı:

... Əlbəttə əvvəlcə sözü gedən müsəlman mühacirlərin mövcudu və haralarda olduğu və nə kimi yerlərdən qaçdıqları haqqında kafi məlumat yığıb, təhqiqat icra etmək və dərhal lazım gələn ianələrin toplanıp da mahalına sərf olunmasına baxmaqdır. Ehtiyac gündən günə artır. Müavinəti bir an olsun gecikdirmək olmaz. Bu barədə kimsə müsəlmanları ayrılıq, seçkiliklə də ittiham edə bilməz. Müsəlmanlar digər vətəndaşlarla birlikdə, öhdələrinə düşən vətən vəzifəsini zərrə qədər laqeyd yanaşmadılar və etməyəcəklər. Erbab-ı vukuf bilir ki, hər millətin zavallısına, ancaq o millətdən olanlar necəki lazımdır. Yaxınlaşıp həqiqi və mənəvi muavinəti icra edə bilərlər. Bu cərh olunmaz bir həqiqətdir. Bu barədə iki rəy ola bilməz" (2).

“İqdam” Qəzeti 25 dekabır 1914 -ci il tarixli sayında Bakıdakı zənginlərin də, bunlara hər hansı bir kömək etmək üçün hərəkətə keçməməsini ağır bir dillə tənqid edən Hacı İbrahim Qasımov, Azərbaycanın “avam müsəlmanlarına "səslənərək, belə yazırdı: "Qardaşlar! Millətin xeyr, şərinə sizlər yarıyorsunuz. Qars fərarilərinin əhvalı çox pisdir. Nə qədər qüvvəyi o biçarələrin muavinət edib, heç olmasa onları bu yoxsulluq dərdindən xilas edin" (3).

I Dünya Müharibəsinin xronologiyasını bütünlüklə özündə ehtiva edən rusca nəşr olunan "Kaspi" qəzeti türk əsirlərinin ilk sayı 1914-cü ilin dekabr ayı **və** 1915-ci ilin yanvar, fevral aylarında məlumatlar çap edir, rus ordusunun uğurlu hərbi əməliyyatlarını oxuculara çatdırırdı.Qəzetin "Tiflisdən" rubrikası altında əksini tapan məlumatda qeyd olunurdu ki, Qars ətrafında yanvarın ilk günlərində 523 nəfər əsgər və 4 zabit əsir alınıb Nargin adasına yola salınmışdı (4).

“İqdam” Qəzeti 12 yanvar 1915 -ci il tarixli sayında qeyd edirdi ki\, bu hadisələr üzərində Qızıl Xaç təşkilatları əsirlərin vəziyyətini görmüş və Rus orqanlarına şikayət edərək, vəziyyətin dərhal düzəldilməsini istəmişlər. (5).

“Kaspi” Qəzetinin 14 Yanvar 1915 -ci il tarixli sayında "*Bakı və müharibə* " sərlövhəsi altında çap olunan informasiyada 1915-ci ilin yanvarın 13-də cəbhədən Bakıya 750 yaralı əsir gətirildiyi faktı əksini tapir. Bu yaralı əsirlərin 400 nəfəri Bakının müxtəlif hospitallarında, o cümlədən Nargin adasına yerləşdirilmiş, 350 nəfər isə Vladiqafqaz dəmir yolu vasitəsilə Rusiyanın müxtəlif əsir düşərgələrinə göndərilmişdir (6).

“Bəsirət” qəzeti 17 yanvar 1915 -ci il tarixli sayında yazırdı: “Bundan başqa, Oldenburg Şahzadəsi Türk əsirlərinin vəziyyətlərinin düzeltilmesiyle, əlaqədar olaraq bəzi cəhdlər olduğu aydın olmaqdadır. Belə ki, O, xəstə və yaralı Türk əsirlərinin hərbi xəstəxanadan başqa xüsusi xəstəxanaya də müalicələrinin edilməsi, Türk əsirləri arasında olan həkimlərin öz yaralı və xəstə əsgərlərinə baxmaqlarına icazə verilməsi və Türk əsirlərə verilən yeməklərin iyileştirilerek sıyıq və şorba yerinə plov və qoyun əti verilməsi kimi, Türk əsirlərinin vəziyyətlərini yaxşılaşdırmağa istiqamətli əmr və təlimatlar verdiyi görülməkdədir" (7).

“İqdam” qəzetinin 4 fevral 1915 -ci il tarixli sayında isə bu məlumatlar vardır: "Müsəlman harpzedelerin Qars və ətrafındakı şəhər və qəsəbələrin küləyi hər tərəfdən və hər menbadan alınan xəbərlərə nəzərən, dəhşətli bir ehtiyac və fəlakət içindədir. Rəsmi və qeyri-rəsmi xəbərlərin təsdiq etdiyinə nəzərən oradakı müsəlmanların bir çoxu arpa kavurması yeyirlər və soyuğa qarşı heç bir çarələri olmayıb , donub qalırlar" (8).

Həmin dövrün qəzetlərindəki digər məlumatlara da diqqət edək:

“Kaspi” qəzeti 12 Mayıs 1915 -ci il: “Tiflisdən Bakıya əsirlər müxtəlif qatarlar vasitəsilə göndərilirdi. 1915-ci ilin mayın 11-də 4 nömrəli poçt qatarında Tiflisdən Bakıya 27 zabit və 190 müxtəlif cinsli zabit heyəti gətirildi. Zabitlərdən ikisi avstriyalı idi” (9).

“Açıq Söz” qəzeti 02 oktyabr 1915 -ci il: ‘’….müharibənin gedişindən vaxt aşırışı məlumatlar çap edir,xalqı yurd yuvasından didərgin düşən Anadolu Türklərinə dayaq olmağa,səfalət içərisində boğulanlara, əsirlərə yardım əli uzatmağa çağırır, bu məqsədlə xeyriyyə tədbirləri təşkil edirdi” (10).

“Açıq Söz” qəzeti 25 oktyabr 1915 -ci il : “Keçən il Oktyabr və Noyabr aylarında Qafqaz xətti müharibəsində Bakuya gətirilən Türk əsirləri arasında mərhum olanların dəfn və kefi əməliyyatlarına baxmaq üzrə Cəmiyyət-i Hayriye adına İsmayıl bəy Səfər Aliyof cenabları vəzifələndirilmiş və namazı verilməsini və kefi biçilmek surətiylə 290 ölü dəfn edilmişdir” (11).

“Açıq Söz” qəzeti 26 noyabr 1915 -ci il: “İşdə İnqilabından birlikdə Bakı "da yaradılan" əməl və saldat Vəkilləri Şurası "nın Xüsusi Komitəsinin" əsirlərin olduğu Nargin Adasındakı vəziyyəti araşdırmaq üzrə bir heyəti namizədə göndermişdir. Bu heyətin araşdırmaları sonunda, adada əsirlərdən gündə 30 adamın öldüyü, bunlardan çoxunun ishal və "kızdırmadan" ötəri öldüyünü, adada 1300 xəstə və yaralı olduğunu, lakin Nargin'deki xəstəxananın 400 nəfərlik olmasından ötəri xəstələrin çoxunun barakalarda yatmaq məcburiyyətində qaldıqlarını, yemək və içkilərinin olmadığı bildirilmişdi” (12).

Qeyd edək ki, Həbs düşərgəsində əsirlərin vəziyyətinin dözülməz olduğu haqda ilk dəfə rəsmi şəkildə Azərbaycanın böyük dövlət və ictimai xadimi Nəriman Nərimanov "Hümmət" qəzetinin 28 noyabr 1917-ci il sayında "*Göz yaşı tökdürən Cəzirə*" məqaləsi ilə çıxış etmişdir. İstedadlı publisist olan N. Nərimanov bu məqalədə həbs düşərgəsindəki vəziyyəti açıq və kəskin şəkildə göstərərək yazırdı: "Kaş bu Cəzirəyə getməzdim. Kaş bir dəri, bir sümük bədənləri, sifətsiz gözləri, ahzar edən insanları görməzdim. Kaş "Efendim su", "Efendim yemək", "Efendim paltar" sözlərini eşitməzdim. Kaş çılpaq, dodaqları soyuqdan titrəyən, üzləri bozarmış atasız-anasız balalarla sözləşməyəydim. Kaş xəstəxanada başları kərpiç üstdə can vərən igidlərə rast gəlməyəydim". Nərimanov 1200 əsir türkün hazır ölüm növbəsində durduğunu, 6 min nəfərin bu növbəyə hazırlaşdığını, tifo, vəba kimi yoluxucu xəstəliyin yayıldığını xəbər vərir. Belə çətin, ağır duruma tab gətirə bilməyən, psixoloji sarsıntı keçirdiyini dilə gətirən Nərimanov yazır: "Mən ağladım... Mən gündə məzarlar arasında gün kəçirən, gündə dürlü-dürlü xəstələrin vəziyyətini eşidən, onların axır dəqiqələrinə öyrənmiş, tab gətirə bilməyib ağladım" (13). Nərimanovun qəzetdəki bu məqaləsi ictimaiyyətin, milli qüvvələrin, yerli özünü idarə orqanlarının diqqətini çəkdi və təcili olaraq Bakı Səhər Dumasının nəzdində əsir işlərinə dair komitə yaradıldı, qurumun ilk iclası keçirildi.

“Hümmət" qəzetinin 5 dekabr 1917-ci il sayındakı məqaləsində yazılırdı: ‘’Göz yaşı tökdürən Cəzirə ‘’. Kaş mən bu cəzirəyə gəlməyəydim. Kaş bir dəri, bir sümük bədənləri, sifətsiz gözləri, ah-zar edən insanları görməyəydim. Kaş "Efendim su!", "Efendim yemək!", "Efendim paltar!" sözlərini eşitməyəydim. Kaş çılpaq, dodaqları soyuqdan titrəyən, üzləri bozarmış atasız-anasız balaca balalarla sözləşməyəydim. Kaş xəstəxanada başları kərpiç üstə can verən igidlərə rast gəlməyəydim! Min iki yüz insan balası hazır ölüm növbəsində durubdur. Altı min də bu növbəyə hazırlaşır. Tifmi, vəbamı və ya bir qeyri-sirayətedici marəzmi bunları cəzirəyə qurban edəcəkdir? Yox, yox! Aclıq! Susuzluq və soyuq! Müsəlmanlar: fendim su! Deyib gözlərinizə baxdıqda guya dəmək istəyirlər: Siz insanmısınız? İnsaniyyətə dair qanunlarınız varmı? Siz millət balasısınızmı? Zavallı millət balalarına cavabınız nədir? Sizə baxan, sizi mühakiməyə çağıran bu gözlərdə siz bu sözləri oxuyursunuz? Oxuyub da ürəyiniz sıxılır, gözləriniz ixtiyarsız yaşarır.

Mən ağladım mən gündə məzarlar arasında gün keçirən, gündə dürlü-dürlü xəstələrin ağlamasını eşidən, onların axır dəqiqələrinə öyrənmiş, tab gətirə bilməyib ixtiyarsız ağladım.(14)

"Açıq Söz" qəzetinin 7 dekabr 1917-ci il tarixli məlumatından: "Təhqiqat komissiyası" üzvlərinin Nargin cəzirəsində gördüklərini Belə şərh ədir: "Cəzirədə yaşayan dəhşətli vəziyyətin izlərini görən komitə üzvləri hönkür-hönkür ağlamaqdan özlərini saxlaya bilmirdilər. 400 adam yerləşəcək xəstəxanada 1200 xəstə balıq kimi bir birinin üstünə tökülmüşdü, bəzisi can verirdi, bəzisi "Efendim su", "Efendim yemək" deyə qışqırırdı. Bir tərəfdən isə o gün ölmüş 40 əsir birbirinin üstünə yığılıb dururdu. Gündə 40-a qədər əsir acından susuzluqdan soyuqdan ölür. Əyinlərinə geyinməyə, bir də yandırmağa yanacaqları yox idi. Bir çoxları başlarının altına kərpic qoymuşdular. Quru taxta üstündə yatmaqdan bir çoxlarının yanlarında böyük yaralar əmələ gəlmişdi. Mülki əsirlər arasında 80 yaşında qocalarla yanaşı, 2 yaşından 15 yaşına qədər körpə uşaqlar da var idi (15).

"Hümmət" qəzetinin 11 dekabr 1917-ci il tarixli sayında yazılırdı: "Nargin cəzirəsi barəsində yoldaşımız N.Nərimanovun Dumada dediyi sözlər "Cəzirənin halı hər tərəfdan fənadır. Buradaki evlər adamlar üçün tikilməyibdir. Bu evlar qaranlıq, üfunətli, soyuq daxmalardan ibarətdir. Bunların soyuqluğuna səbəb nəinki yanacaqsızlıqdır Xeyr! Burada həç vaxt pəç yandırmazlar. Çünki odun yoxdur, bu daxmaların soyuqluğuna səbəb taxtaların, aralarında olan deşiklar va damların şüşəsiz pəncərələridir"

Mən sağlamlar üçün bişən şorbanı gördüm: itini sevən insan heç bunu itinə də verməz .Su da burada çox vaxt tapılmır. Burada insanlar susuzluqdan can verirlər.Bu zavallı əsirlərin nallarını daha aşkar nəzərə gətirmək üçün burada bir necə sifralar söyləmək istərdim.Hazır hər gün 40-45 adam ölməkdədir.

Nə isə bu cəzirə bir məzardır. Bu məzarın kənarında hazır min adam növbədə durubdur və 7 min sağlam adam da bu növbəyə hazırlaşır. Gərəkdir daş ürəkli olasan da bu vicdansızlığa davam edəsən: acıqlı, hirsli halında insan insan barəsində bu dərəcə vicdansızlığa meydan versə bəlkə də təbii ola. Fəqət qürur ilə hər saat, hər gün, həftələr, aylar, illərlə bu hərəkətdə bulunmaq insanlıq hərəkəti deyildir. İnsan balası ilə bu cür rəftar nəinki azad Rusiyada gərək görünməsin, hətta vəhşilər arasında görünməyibdir" (16).

Qeyd edək ki, "Möhtaclara kömək" qəzetinin ilk sayı 1918-ci ilin yanvarın 18-də çap olundu. "Əsirlərin və ümummöhtacların məişət və ehtiyacından bəhs edilən" ayda iki dəfə nəşr olunması nəzərdə tutulan qəzetin baş muharriri, Azərbaycan jurnalistikasında öz dəsti-xətti olan və böyük qələm üstadı kimi dövrün seçilən publisti Xəlil İbrahim idi.Cəmi 4 sayı işıq üzü görən Qəzet bütövlükdə türk əsirlərinə, onların problemlərinin həllinə həsr olunmuşdur. Qəzet "Möhtaclara kömək" Cəmiyyətinin orqanı olduğundan, cəmiyyətin rəsmi məlumatlarını oxuculara çatdırır, görülən tədbirlər, toplanan vəsait və xərclər barədə yazılar dərə ədirdi. Məqalələrin əksə-riyyəti "Möhtaclara kömək" Cəmiyyətinin sədn Oruç Orucova və Xəlil İbrahimə məxsusdur.

İlk sayda X.İbrahimin "Yarın", O.Orucovun "Möhtaclara kömək" məqaləsi ilə yanaşı, cəmiyyət rəhbərlərinin "İanə və əşya toplamaq haqda qərardad"ı da çap olunub. Qərardaddan bəlli olur ki, cəmiyyət rəhbərlərinin 1918-ci il yanvarın 11-i tarixli qəran ilə əsirlərə para və əşya toplamaq üçün cəmiyyətin sədri O.Orucov müəy-

yən etdikləri qaydalar hərəsində cəmiyyət üzvlərinə məlumat vermiş, Bakının müxtəlif məhəllələrində bu işi həyata keçirəcək şəxslər müəyyənləşdirilmişdir. Səhər müəyyən dairələrə bölünmüş, hər bir dairədə fəaliyyət göstərəcək şəxslər artıq fəaliyyətə başlamışlar. Məsələn, Hacı Hacıbabəyov məscidi məhəlləsinə Hacı Kərim və Hacı Muxtar təyin olunmuş, onlara bu işdə Hacı 91i 9mircanov və Məlik Məhəm mədoğlu yardım etməli idi. Şəhərin Çəmbərəkənd və diğər məhəllərində də bu sayaq siyahılar tərtib olunmuşdu.

X.İbrahim türk əsirlərinə yardımın Azərbaycan türkləri üçün qardaşlıq borcu olduğunu vurğulayaraq yazırdı: "Öz yurdundan, əziz vətənindən uzaq düşmüş, qərib vilayətlərdə aclıq, susuzluq və bunların nəticəsi olaraq fəlakətə məruz qalmış insan balalarını, adəm övladlanı ölümdən xilas ədəlim! " (17).

Qəzetin ikinci sayında "Əsirlərin şikayəti" məqaləsi Nargində ölüm həyatı yaşayan insanların dilindən qələmə alınıb, onlara baş çəkməyə getməyən imkanlı adamlar məzəmmət olunur. "Əsirlər günü" sərlövhəli yazıda yanvarın 19-da cəmiyyətin təşkil etdiyi ianə və əşya toplama kampaniyası harəsində məlumat əksini tapıb.

Üçüncü sayda Oruç Orucovun "Möhtaclıq" adlı gəniş yazısı çap olunmuşdur. Müəllif insanları mərhəmətə, ölüm ayağında olan kimsəsizlərə köməyə çağırır və bunu miüsəlman həmrəyliyinin tələbi olduğunu qeyd edir.

"Açıq Söz" qəzetinin 18 yanvar 1918-ci il tarixli sayında isə "Möhtaclara Kömək" qəzetinin nəşri barəsində məlumat verilir. Bakıda təsis edilmiş cəmiyyətin eyni adlı qəzet nəşr edəcəyini, bu qəzetdə əsir türklərə, həmçinin ehtiyacı olanlara kömək edənlərin siyahisinin çap olunması qəzetin əsas məqsədi kimi təqdim edilirdi.

Eyni günkü "İanə" başlıqlı yazıda dəyilir: "Nargin ölüm adasında kömoksiz, dərmansız, ölüm pəncəsinə buraxılmış türk əsirlarinə və Anadolu hərbzadələrinə bir qardaş hədiyyəsi olaraq Səmərqənd "Ərbab" Cəmiyyəti tərafından göndərilən 1500 manat ianə Bakıdaki "Möhtaclara kömək" adrəsinə vaqəə olunubdur. İanənin ikinci hissəsi də yaxınlarda göndəriləcəkdir" (18).

N. Nərimanovun cəsarətlə ortaya qoyduğu faktlar Bakı Şəhər Dumasında da müzakirəyə çıxarıldı və ciddi təbirlər görülməsi istiqamətində addımlar atıldı. Müzakirələrdə N.Nərimanov həbsxanaya etdiyi səfərdə gördüklərini söylədi: "Cəziranin halı bir tarəfdən fənadır. Buradaki əvlər adamlar üçün tikilməyibdir. Bu əvlər qaranlıq, üfunətli, soyuq daxmalardan ibarətdir. Bunların soyuqluğuna səbəb nəinki yandırılmaqdır. Xeyr. Burada həç vaxt peç yandırmazlar. Çünki odun yoxdur, bu daxmaların soyuqluğuna səbəb taxtaların aralarında olan deşiklər və damların üstəki şüşəsiz pəncərələrdir". Həbsxananı məzarlıqla eyniləşdirən N.Nərimanov burada hər gün 40-45 məhbusdan öldüyünü, 7 min sağlam insanın da ömürlərinin sonların gözlədiklərini Dumanın deputatları qarşısında söyləyirdi.

Yazıcı Sultan Məcid Qənizadə türk balalarının çəkdikləri əzabdan kədərləndiyini bildirir, müharibənin dəhşətlərindən bəhs ədir və bütün tərəqqipərvər ziyalıların diqqətini Narginə yönəldirdi.

Ziyalılar Nargində uşaqlar üçün məktəb açılması təşəbbüsü ilə çıxış ətdilər və bu tələb yərinə yetirildi.Mustafa Bəy Əlibəyov "Hümmət" qəzetinə göndərdiyi məktubda yazırdı: *"Adada uşaqlar üçün məktəb açımalıdır. Lakin bu məktəbə nə dərslik vərilir, nə də yazı ləvazimatı. öt yəməzlikdən uşaqların gözləri zəijləyib" (19).*

"Qardaş köməyi","Türk əsirlərinə yardım komitəsi",'Möhtaclara kömək'və Bakı İslam Xəyriyyə Cəmiyyətləri Müsəlman Qadınlarının Xeyriyyə Təşkilatının əsas məqsədləri əsirlərə yardım ətmək, onların vətənlərinə dönüşünü gərçəkləşdirmək, kimsəsiz uşaqlara, ahıllara, xəstələrə kömək əlini uzatmaq idi. Bu yöndə fəaliyyət göstərən "Qardaş köməyi" cəbhə bölgələrində sahibsiz qalmış və əsir edilmiş türk övladlarını toplayıb uşaq evlərinə göndərir, xəstə və ahıllara kömək ədir, imkan düşdükcə əsirlərin qaçışını təşkil ədirdi. Azərbaycanın əksər bölgolərində yerli sobələri olan bu cəmiyyətin ən güçlü qolu Bakıda fəaliyyət göstərirdi. Türk əsirlərin qaçışını hələ 1915-ci ildən təşkil ədən cəmiyyətin fəalları ianə toplanışını da həyata keçirirdilər. Bu məqsədlə də "Qardaş köməyi" adlı yalnız bir sayı işıq üzü görən qəzet və daha sonra dərgi nəşr etdirərək, toplanılan vəsaiti Qars çevrəsində baş vərən hadisələrdən zərər görənlərə verirdilər

Bu dərgidə Anadoluya edilən köməklikləri koordinasiya edən Bakı Müsəlman Xəyriyye Cəmiyyətinin "Baş köməkçi" təyinatı ilə məşgul olan Xosrov Paşa Sultunovun və Rusıya Dövlət Dumasının üzvü Məmməd Yusif Cəfərovun da məqalələri işıq üzü görmüşdü. Həsabat mahiyyəti daşıyan bu məqalələr ədilən yardımlar harəsində yətərincə məlumat almaq imkanı vərir.

Qəzetin 2 yanvar sayında "Qardaş köməyi"nin Bakıda 1 manat 30 qəpiyə ayrı şəhərlərdə isə 1 manat 70 qəpiyə satıldığı haqqında vərilən elandan bəlli olur ki, bu işi lntyala keçirənlərin əsas məqsədləri əsirlərə, köçkünlərə daha əsaslı kömək üçün dərginin daha çox satılmasıdır.

“Hümmət” qəzeti yazısında bildirirdi ki, Bakının Nargin adasında 1800-ə qədər Osmanlı əsiri vardır. İki aydan bəri qarınlarına əkmək getməyib və bunca bir qaşıq yağsız və duzsuz şorba ilə idarə edilib. Bütün xəstəxanalara düşün din qardaşlarımızın bu halipərişanlarına mərhəmətən Ərzurum vilayətinin Təzəgül qəriyyəsindən Abdulla oğlu Rasim Cavid böylə səfalətlə yaşayan din qardaşlarının həyatini qazanmag üçün rus komandirini yol üzərində yaxalayıb xitabən cəvab ədiyor ki, bizi bu din qardaşlarımızı bu kimi aclıq səfalətdən xilas ətmak üçün bu halipərişanımızı siz qospadin komandirə ərz ediyorum deyə, bir 5 saat qədər uğraşaraq güc ilə bir məşək un alıb əcələ kuxnalarda şorba yapdırıb kəndi əli ilə ümum bari qələrə təvəccüh ətdikdən sonra təkrar məzkur komandir yanına əzimət əyləyib cəvab ediyor ki, biz əsirlərin təmaman əkməkimizi və ərzağımızı hər gün üçün təmin ədəsiniz. Yoxsa bizi bu Nargindən çıxartmağın icabına baxarsınız dəyə təkrar bir saət uğraşıb. Əkmək qətiyyən yoxdur və bundan sonra şorbalarınız abi olacaqdır deyə cavabını alıb bariqəsinə gəlmişdir.” (20).

Qeyd edək ki, Azərbaycan mətbuatı türk əsirləri ilə əlaqədar həm Azərbaycan və digər türk cəmiyyətlərini bilgiləndirmiş, ictimaiyyəti məlumatlandırmışdır. Bu vəziyyət isə bizə mətbuatın öz vəzifəsini yaxşı yerinə yetirdiyi təqdirdə necə təsirli olacağını bir daha daha sübut etmişdir.

Ədəbiyyat siyahısı:

1. Betül Aslan. “Qardaş köməyi və Bakı Müsəlman Cəmiyyəti-Xeyriyyəsi. Ankara,
2000-ci il, s. 81.
2. “İqbal” qəzeti, 1914-cü il, 22 dekabr.

3. “İqdam” qəzeti, 1914-cü il, 25 dekabr.
4. “Kaspi” qəzeti, 1915-ci il, 10 yanvar.
5. “İqdam” qəzeti, 1915-ci il, 12 yanvar.
6. “Kaspi” qəzeti, 1915-ci il, 14 yanvar.
7. “Bəsirət” qəzeti, 1915-ci il, 17 yanvar.
8. “İqdam” qəzeti, 1915-ci il, 4 fevral.
9. “Kaspi” qəzeti, 1915-ci il, 12 may.
10. “Açıq Söz” qəzeti, 1915-ci il, 2 oktyabr.
11. “Açıq Söz” qəzeti, 1915-ci il, 25 oktyabr.
12. “Açıq Söz” qəzeti, 1915-ci il, 26 noyabr.
13. “Hümmət” qəzeti, 1917-ci il, 28 noyabr.
14. “Hümmət” qəzeti, 1917-ci il, 5 dekabr.
15. “Açıq Söz” qəzeti, 1917-ci il, 7 dekabr.
16. “Hümmət” qəzeti, 1917-ci il, 11 dekabr.
17. “Möhtaclara kömək” qəzeti, 1918-ci il, 18 yanvar.
18. “Açıq Söz” qəzeti, 1918-ci il, 18 yanvar.
19. “Hümmət” qəzeti, 1918-ci il, 8 may.
20. “Açıq Söz” qəzeti, 1918-ci il, 19 yanvar.

Йуджел Каравуз

Турецкие заключенные в Азербайджанской печати
Резюме

Статья посвящена турецким заключенным побывавшие в Наргине.Во время Первой мировой войны турецкие заключенные в тяжелом состоянии держались в острове Наргин. В тот период в Азербайджанской прессе-газетах, журналах стали печататься много записей по поводу этих заключенных.Те самые записи были рассмотрены в статье.

Yucel Karavuz

Turkish captives in Azerbaijani press
Summary

This article is about turkish captives who were in the Nargin Island. During the First World War, the Turkish captives were brought to Nargin Island. Azerbaijanian newspapers have given much information and published many articles about that.

Rəyçi: Nəsiman Yaqublu
tarix elmləri namizədi

NƏRMİN AZADGİL
AMEA
narmin.azadgil@gmail.com

MİFOLOJİ İNAM MƏNƏVİ-ƏXLAQİ DƏYİŞİKLİYİN GÖSTƏRİCİSİ KİMİ (O.BUKEYEVİN "İLDIRIM İZİ" ƏSƏRİ ƏSASINDA)

Açar sözlər: Qazax ədəbiyyatı, Oralxan Bukeev, "İldırım izi", Mifoloji inam mənəvi-əxlaqi dəyişikliyin göztəricisi kimi.

Ключевые слова: Казахская литература, Оралхан Бокеев, «След молнии», мифологическая вера и морально-этические проблемы.

Keywords: Kazakh literature,Oralkhan Bokeev,Trail of lightning,the problem of mythological faith,moral and ethical issues

Söz sənəti özünün inkişafının bütün mərhələlərində folklora, xüsusən də mifologiyaya maraq göstəribdir. Lakin XX əsrin əvvəllərindən mifologiyaya müraciət daha sistematik və ardıcıl xarakter almağa başlayıbdır. Dünya ədəbiyyatında gedən bu proses XX əsrin 60-cı illərindən keçmiş SSRİ tərkibində yaşayan xalqların, o cümlədən qazax xalqının ədəbiyyatından da yan keçməyibdir.

Dünya miqyasında gedən bu prosesin sovet dövrü ədəbiyyatında özünü nisbətən gec göstərməsinin əsas səbəblərindən biri mövcud sistemin qapalı olması və bədii ədəbiyyatı öz siyasi-ideoloji maraqlarına tabe etdirməsi olmuşdur. Burada iki cəhəti nəzərə almaq lazımdır. Birincisi, sistemin bu prosesə şərait yaratmaması, bədii ədəbiyyatda mifologiyanın iştirak etməməsi daimi deyildi. Sonradan da qeyd edəcəyimiz kimi mifologiyadan istifadənin bütün mümkün variantlarının qarşısını almada rejim də, onun məmurları da aciz idi. İkincisi, bədii-estetik dəyərini anlamasalar da, partiya məmurları çox gözəl başa düşürdülər ki, mifologiyaya müraciət onların əsarətdə saxladıqları etnosların assimlyasiyası prosesini zəiflədəcəkdir. Mifoloji mövzulu və motivli yazılmış əsərləri buna görə təqdir etmirdilər. Etnosu etnos edən əsas xüsusiyyətlərin, etnik-milli özünütanımanın və stereotip davranış normalarının əsasında məhz mifoloji inam durur. "Vahid etnosun dünyagörüşü, düşüncə tərzi, inancları, etiqadları, dili eynidir və onu qorumaq etnosun var olmasını şərtləndirən ən önəmli faktordur. Hər bir etnos özünün bütün mövcudluğu dövründə öz varlığını qoruyub saxlamaq uğrunda yad etnoslarla mübarizə mövqeyində olmuşlar"(3,69).

70 - 80 ci illərdə daha da güclənən mifologizmə müraciət meylləri, mifoloji motivlərin ədəbiyyata gətirilmə intensivliyi bütünlüklə sovet, o cümlədən də qazax nəsrində gözə çarpan hadisə idi. Yazıçı tərəfindən əsərə gətirilən, bəzi hallarda zahirən əsərin süjeti ilə bilavasitə bağlılığı qabarıq görünməyən bu cür yerləşdirmələr əsərin bədii strukturuna heç bir mənfi təsir göstərmir, əksinə, onu daha da zənginləşdirirdi. Bu dövrdə Qazax ədəbiyyatında da mifologiyaya meyl geniş vüsət aldı, bununla da qazax ədəbiyyatı yeni keyfiyyət qazanmağa başladı. Bir çox sənətkarlar kimi qazax qələm ustalarının mifə maraqlarının artmasının səbəblərindən biri mifoloji motivin daha geniş ümumiləşdirmələr aparmağa imkan verməsi idi. Sənətkar bəşəriyyət üçün çox əhəmiyyətli olanlara müraciət edir, işıqlandırdığı problemləri

danışmır, onları mifoloji motivdən yararlanmaqla, bütün dövrlərin, zamanların problemləri kimi mənalandırmağa başladılar.

Mif dünyanı, kainatı dərk etməyə, adını verməyə çalışan və bütün bunları elmi əsaslarla yox, inamı əsas götürməklə şərh verən insanı anlamaq vasitəsidir. Hansı əsrdə yaşamasından asılı olmayaraq hər bir insan həyatda bu və ya digər dərəcədə ulu əcdadının taleyini yaşayır. Mif insanların yaşadığı həyatdakı, onların talelərindəki oxşarlıqları (bütün fərqli təzahürü ilə birlikdə) nəzərə almaqla ümumiləşdirmələr aparır. Müasir insan əcdadının bir çox inamlarına inanmır, əsasında arxetiplərin dayandığının fərqinə varmır. Bədii ədəbiyyat mifdən istifadə hesabına bu cəhətləri əsaslandırmağa meyl göstərir.

Qədim insanlar mifi özləri yaradır və yaratdıqlarının qanunlarına tabe olur, onun şərtlərini yerinə yetirirdilər. "Mif özündə ibtidai insanın yaşam şəklini, etiqadlarını, inancını, şəxsiyyətini, varlığını, mövcudluğunu ifadə edir"(4,4). Mif cəmiyyətin uşaqlıq dövrünün məhsuludur, ibtidai insanın düşünülmüş, məqsədyönlü yaradıcılıq ehtirası, yaratmaq hikkəsinin nəticəsi yox, sadəcə olaraq, yaşadığı daha doğrusu yaşamağa çalışdığı, hələ heç dərk edə bilmədiyi və dərk etməyə çalışdığı həyatla mübarizəsi və ibtidai insanın kortəbii şəkildə yaşadığı ömrüdür. İnsanlar onu ehtiyacdan, nə yaratdıqlarının fərqinə belə varmadan yaratmışlar. "Amma cəmiyyət nə uşaqlıq, nə də yetkinlik dövründə mifsiz yaşaya bilmir. Mif insanın özü, varlığı kimi universal hadisədir"(1,17).

Qazax ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi O. Bukeev nəsri də məhz mifologiyaya marağın artdığı bu dövrün məhsuludur. Onun povest və hekayələrində simvolik ümumiləşmələr nəzərə çarpır və bu yazıçının özünəməxsusluğunu müəyyənləşdirir, mifoloji motiv və obrazlar struktur yaradan komponentlər olur. Yazıçı mifin müraciət etdiyi problemlərin ifadəsinə yardım göstərməyə qadir potensialına müraciət edir, mifin konkret epizod və ideyasının açılması üçün zəruri olan əsas elementlərinin saxlanmasına diqqət yetirir. O. Bukeyev özünün yazdığı kimi: "Mənim povest və hekayələrimin bütün süjetləri doğma yerlər haqqında xatirələr, gənclik illərinin həqiqi hadisələrindən ibarətdir. Mənim həmyerlilərim qazaxlar-dürüst və təmiz ürəkli, bitkin insan xarakterləridir" (6). Tanıdığı, bildiyi, bələd olduğu insanların həyatına müraciət onun bütün yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Eyni zamanda yazıçı müəyyən bir problemin qoyuluşunda və onun həllində etnik - milli xüsusiyyətləri ön plana çıxarır. Əslində yazıçı şahidi olduğu gündəlik həyatdan yazır, özünün çox yaxın tanıdığı, müntəzəm ünsiyyət saxladığı müasirlərindən söhbət açır. "O. Bukeyevin "İldırım izi" əsərində mifologizm artıq dünyagörüş, həyatın özü, gerçəklik kimi çıxış edir" (3,38).

Əsərin əsas qəhrəmanı Kiyalxan uşaqlıqdan öz doğma kəndindən-aulundan ayrı düşmüş, müəyyən həyat və düşüncə tərzinə malik fərqli bir şəxsiyyət kimi formalaşıbdır. Onu dünya, insanlar, onların taleyi, xarakterlərindəki qeyri-insani keyfiyyətlər, adət-ənənələrini, inanclarını və s. itirmələri çox düşündürür. İllər sonra aula gələn Kiyalxan yuxuda bütün insanlığı fəlakətdən qurtaracaq irreal bir dünya və bu dünyada yaşayan qızı görür və ondan insanları fəlakətdən qurtarmağın yolu kimi ildırım yayını tapıb ən uca dağ zirvəsinə qaldırmaq gərəkdiyini öyrənir. Kiyalxan insanlar üçün artıq həmişəlik itirilmiş bəşəri ideyalar təbliğ etməyə başlayır. İnsanları insanlığın sonunu gətirdiklərinə və bu sonu elə özlərinin dayandıra bilmək qüdrətinə sahib olduqlarına inandırmağa çalışır.

Mifopoetik düşüncədə ümumiyyətlə yuxu motivindən, onun rolundan olduqca çox danışılır. Yuxu əslində inanc mənbəyidir, gerçək həyat əsasında formalaşan və əksər hallarda insanın real həyatı ilə deyil, daha çox yaşamaq istədiyi həyatla bağlıdır, bəlkə də gerçək olmayan və haqqında düşünülməyən gerçəkliklərdir. Deməli, bu mənada yuxu başqa dünyadır. İnsanla birlikdə, həm insanda, həm də ondan kənarda var olandır. Yuxu və onun yozumu əslində bütün bədii əsərlərdə yazıçının məqsədi, düşüncə tərzi, yaşantılarının təzahürüdür. Yuxu mətn içərisində mətn kimi çıxış edir. Lakin görülən hər yuxu mifoloji motiv ifadə etmir. "Mifoloji motiv ifadə edən yuxu hadisələrin axarında əhəmiyyətli rol oynamalı, gedişata əsaslı təsir göstərməli, funksional xüsusiyyətə malik olmalıdır" (1,58).

Yuxu "İldırım izi" əsərində əlavə, bədii bir ornament deyil, obrazı taleyi, əsərin ümumi ideyası ilə birbaşa bağlı vasitədir. Çünki yazıçı öz məqsədini məhz Kiyalxanın yuxusu ilə həyata keçirməyə çalışır və əsər məhz elə bu yuxugörmə simvolikası üzərində qurulur. Bunun üçün yazıçı qəhrəmanını şəhərdən aula gətirir və o, yuxusunu burda görür. Qəhrəman yuxuda gördüyü məkanı həyatda görəndə bu əsrarəngiz eyniliyə və fərqə heyrət edir. "Kiyalxanın baxışı çayın qarşı sahilində olan tənha şam ağacına sataşdı. Oxşarlıq, qəribə oxşarlıq onu heyran etdi. Kiyalxan gözlərini yumaraq, yuxuda gördüyünü indi ayıqlıqda xatırlamaq istəyirdi. Amma əbəs yerə! Onun təsəvvüründə yalnız parıldayan çay, qırmızı-qonur pullu, qollu-budaqlı şam ağacı, yelləncəkdə yellənən qırmızı geyimli qızın əvəzində isə paltar yuyan bibisivardı." (5,241-242).

Hekayədə hadisələr bütünlüklə kənddə - aulda baş verir. Müəyyən mənəvi - əxlaqi dəyərlər sisteminə malik, bəzi dəyərlərini isə itirmiş bu insanları Kiyalxanın yuxusundan, möcüzələrdən, bəşəriyyətin taleyi kimi onlar üçün mücərrəd fikirlərdən uzaqlaşdırır və oları daha çox var-dözlət, qızıl - gümüş düşündürür. Bəzi mənəvi - əxlaqi dəyərlərin itməsi isə onların həyatının müəyyən sahələrində - ailə, qonşuluq, yoldaşlıq münasibətlərində də özünü göstərir. Artıq bu insanlar möcüzələrə və təbii ki, Kiyalxanın yuxusuna da inanmırlar. Kiyalxan yuxuda çox fərqli bir məkan görür.." Çayın kənarında, digər ağaclardan aralı, tənha bir şam ağacını gördü və bu ona öz yuxusunu xatırlatdı. O da bu şam ağacı kimi tənha idi, baxmayaraq ki, arxada öz növündən olan ağaclardan ibarət bir meşə var idi. O, ağaca yaxınlaşdığı zaman qəfildən onun qarşısında alov kimi qırmızı paltarlı qız peyda oldu. Qız ondan yuxular dünyasından ona nəyin lazım olduğunu soruşduqda - Kiyalxan sən - deyə cavab verir və qız ölümlülər üçün əlçatmaz olduğunu bildirir. Bu dəfə Kiyalxan qızdan kainatın bütün sirlərinin açarını istəyir və özünün xoşbəxtliyi üçün bir şey edə bilmirsə heç olmasa insanlara xoşbəxtlik bəxş etmək istədiyini və bu açarın ölümsüzlük olduğuna inamını ifadə etdikdə, qız onun yanıldığını və ona kainatın açarını verə bilməyəcəyini deyir. Bu dəfə Kiyalxan qızdan elə etməsini istəyir ki, dünyada silahlar açılmasın, heç bir insan güllədən ölməsin.. insanlar öz əcəlləri ilə ölsün. Qız bunu onun özünün necə etməli olduğunu, ildırımın yerə düşmüş oxunu tapmalı və bu oxu ən uca dağın zirvəsində saxlamalı olduğunu və nə qədər ki, bu ox insan əlindədir dünyada heç vaxt heç bir qəfil güllə açılmayacağını deyir (5,249). Lakin Kiyalxanın bu möcüzəyə inanması və jasın - ildırım oxunun axtarışı, onun müharibələrə, insan fəlakətlərinə müharibə açmasını heç kəs ciddiyə almır və ona bu işdə kömək etmək əvəzinə onu dəli adlandırırlar. Qəhrəman çıxış yolunu bir anlıq da olsa bu insanlar kimi düşünməklə tapır və onu

ildırım oxu axtardığı üçün dəli adlandıran insanlar indi qızıl - gümüş axtarmaq üçün bütün qüvvələriylə çalışırlar.

Kiyalxan şəhərdən aula gəlir və burada qalır. Əcdadların bəzi xüsusiyyətləri yuxu vasitəsilə qəhrəmanın ruhuna gəlir və o, əcdadları kimi düşünməyə, fakt və hadisələrə münasibət bildirməyə başlayır. Kiyalxanın aula gəlməsi onun öz ilkinə-əcdadına qayıdışıdır. Yazıçının Kiyalxanın 50 yaşlı əmisinin qəzet elanıyla onu axtarıb tapmasında, aula gətirməkdə məqsədi də labüd soykök, doğmalıq, qohumluq axtarışıdır. Doğmalıq yazıçının mifoloji təfəkkür strukturunun əsas tərkib hissəsidir. Kiyalxan şəhərdə yaddır, kirayə qalır, deməli, onun bir gün burdan getməsi labüddür, amma aul da onu doğma qəbul edə bilmir, Kiyalxan onlar üçün həm özününkü, həm özgədir. Burada mifoloji oppozisiya özünü göstərir. Lakin bunun əsas səbəbi Kiyalxanın aula sonradan gəlməsi deyil, onun özü ilə birlikdə fərqli düşüncə, mənəvi - əxlaqi dəyərlər, stereotip davranış normaları gətirməsidir.

Kiyalxan aula gəldiyi gündən görür, dərk edir və dərk etdiyi nə qədər acı olsa da qəbul edə bilir ki, insanlar onun kimi düşünmür, insanlar ümumiyyətlə düşünmür. Kiyalxan düşünür.. : ”kaş günəş batmazdı. Lakin hər şey hədər idi -həyatın narahat axarı kəsintisiz davam edirdi. Həyəcanverici həqiqət onun əbəs yerə uzaqlaşdırmağa çalışdığı şüuruna daxil oldu,qəlbində sevincin ən kiçik zərrəsindən əsər-əlamət qalmırdı. O dünyadan heç bir yenilik gözləmirdi: işıq və qaranlığın həminki şəfəq döyüşü, xeyir və şərin, qara və ağın mübarizəsi hər yerdədir: dünyanın bilinməyən uzaqlıqlarında və Kiyalxanın çox yaxınlığında. Bəlkə də bu həyəcan öz sürətlə keçən, acımasız dünyada başqa həyatlar yığınının arasında itirilmiş, anlaşılmaq və eşidilmək ümidi olmayan ömrünə sadə bir təəsüf idi”(5,239).

O mədəni mühitdən - şəhərdən təbii mühitə - aula gəlibdir. Onun aulda görmək istədikləri ilə gördükləri üst - üstə düşmür. Kiyalxan aula gələrkən əslində öz ilkinə, təbiiliyini, saflığını, təmizliyini qoruyub saxlamış başlanğıcına dönür, lakin axtardıqlarını tapa bilmir. Çünki qəhrəman ancaq şəhərdə bu mənəvi-əxlaqi dəyərlərin itirildiyini, unudulduğunu düşündüyü halda, aulda da bu təmizlikdən əsər - əlamət qalmayıb. Qəhrəmanın bu cür düşünməsinə səbəb odur ki, aul - adi bir məkan deyil, mənəvi - əxlaqi dəyərlərin daha həssaslıqla qorunduğu bir yerdir. Eyni zamanda Kiyalxan aulun - kütlə düşüncəsinə qarşı durduğu, bu düşüncəni qəbul etmək əvəzinə onunla mübarizəni seçdiyi üçün onunla aul insanları arasında qarşıdurma yaranır. Bu, mədəniyyət və təbiətin qarşıdurmasıdır və labüd mübarizəni doğurur.

Kiyalxan və kəndliləri qarşı - qarşıya gətirən simvolik, mifik amil - ildırım oxudur. Kiyalxanın onu yuxuda görməsi, bu möcüzəyə inanması və onu axtarması, aul insanını da buna inandırmağa çalışması Kiyalxan və kəndliləri qarşı - qarşıya gətirir. Lakin əslində Kiyalxanın mübarizəsi onun qarşı - qarşıya gəldiyi insanlarla deyil, bu insanların və ümumilikdə bütün insanlığın gələcəyi üçündür. Deməli, qəhrəmanın mübarizəsi əslində insanların mənəvi - əxlaqi davranış normaları ilə bağlıdır. İlk mərhələdə Kiyalxan sadəcə olaraq başqalarından fərqli düşünürsə, daha sonra isə artıq onlardan fərqli davranır - ildırım oxunu axtarmağa başlayır. O öz inandığı uğrunda mübarizəyə qalxdığı kimi, aul insanları da çalışır ki, öz inandıqları kimi yaşamağa davam etsinlər. Elə buna görə də öz həyatlarındakı kənar müdaxiləni - Kiyalxanı dərk və qəbul edə bilmirlər. Çünki bu insanların özünəməxsus mənəvi dəyərləri var. Onlar özlərinin şüuraltı qatında olan müəyyən tənzimləyici normalar -

inamlarla yaşayırlar. Kiyalxanın birdən – birə aula gəlməsi, onun filosofluğu təsadüfi deyil. O fərqli düşünür. Aul insanları sadəcə olaraq yaşayırlarsa, Kiyalxan düşünərək yaşayır. Kiyalxandan fərqli olaraq mifoloji motiv bu insanların şüurunda ancaq onların günlük həyatını tənzimləyəcək səviyyədədir, bəşəriyyəti düşünəcək səviyyədə deyil. Məhz bu dəyərlərin qarşıdurması, Kiyalxanın yuxusu - ildırım oxu ilə üzə çıxır.

O. Bukeyevin "İldırım izi" əsərində mifologizm yazıçının məqsədli şəkildə qoyduğu problemin həlli üçün bədii vasitə kimi çıxış edir. Jasın - təbii ki, insan üçün əlçatmazdır, çünki insanlar onu əldə etmək üçün heç çalışmırlar. İnsanları artıq insanlıq, bəşəriyyətin taleyi, dünyanın düzəni, müharibəsiz həyat heç düşündürmür. Onlar ancaq var - dövlət haqqında düşünürlər. Kiyalxan cəmiyyətin bu dəyişmiş mənəvi - əxlaqi davranış normalarını hər nə qədər qəbul edə bilmirsə də, onu dəyişə bilməyəcəyini də anlayır və çətinliklə də olsa qəbul edir.

Amma bütün bu insanlardan daha bədbəxt, faciəvi taleyi olan Kiyalxandır. Onun bədbəxtliyi sadəcə bəşəriyyətin bu gününü, sabahını düşünməsi, nə qədər ki, mümkündür bunun üçün bir şey etməyə çalışması, lakin tək olmasıdır. Kiyalxanın faciəsinə səbəb olan amil dünyagörüş, düşüncə, əxlaqi - mənəvi dəyərlər baxımından auldakı insanlarla olan uyğunsuzluqdur. O. Bukeevin bu əsərində ildırım oxu fərqli insan xarakterlərini, müxtəlif taleli insanların hamısını mifoloji amil kimi eyni dərəcədə ehtiva edir. İldırım oxu hər nə qədər insanlara inanılması mümkün olmayan möcüzə kimi görünsə də onun əsas funksiyası insanlığa xidmət etməkdir. Aul insanları üçün ildırım oxu - jasın axtarışı nəinki reallıq, hətta möcüzə kimi də dəlilikdir. Necə ki, insanlar Kiyalxan haqqında bu cür düşünür, Kiyalxan da var - dövlət, şəxsi nəfslərinin əsiri olmuş, ildırım oxunu axtaran zaman Kiyalxana yaxın gələməsələr də, indi onun başladığı işi öz məqsədlərinə uyğun olduğunu düşündükləri üçün hətta davam etdirən bu insanlar haqqında eynisini düşünür: "Yazıq insanlar ağıllarını itiriblər" (5,256). Kiyalxandan fərqli olaraq hələ də insanlıq üçün nə isə etmək mümkün olduğu halda bunu dərk edə bilməyən insanlar yazıqdırlar. Müəyyən mənada Kiyalxan da yazıqdır, həm kəndlilərin nəzərində, həm də əsərdəki sonu olmayan çarə axtarışına görə.

O. Bukeyevin yaradıcılıq prioritetini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri olan mifologizmə müraciət və bunun fonunda mənəvi - əxlaqi dəyərlərin işıqlandırılması onun bütün yaradıcılığı boyu davam etdirilmişdir. "İldırım izi" əsərində də məhz mifoloji simvoldan - ildırım oxundan istifadə etməklə bir aulun insanlarının mənəvi - əxlaqi dəyərləri orijinal bir şəklidə öz əksini tapmışdır.

Nəticə:

O. Bukeyevin yaradıcılıq prioritetini müəyyənləşdirən əsas amillərdən biri olan mifologizmə müraciət və bunun fonunda mənəvi - əxlaqi dəyərlərin işıqlandırılması onun bütün yaradıcılığı boyu davam etdirilmişdir. "İldırım izi" əsərində də məhz mifoloji simvoldan - ildırım oxundan istifadə etməklə bir aulun insanlarının mənəvi - əxlaqi dəyərləri orijinal bir şəklidə öz əksini tapmışdır.

Elmi yenilik:

Qazax yazıçısı Oralxan Bukeyevin həyat və yaradıcılığı Azərbaycanda kifayət qədər tədqiq olunmamışdır. Onun "İldırım izi" əsəri, eləcə də bu əsərdə mifoloji inam mənəvi-əxlaqi dəyişikliyin göstəricisi kimi təhlil olunması problemi Azərbaycan ədəbiyyatı üçün bir yenilikdir.

Tətbiqi əhəmiyyət:

Məqalədən Oralxan Bukeyev yaradıcılığı ilə məşğul olan mütəxəssislər, ali məktəb tələbələri istifadə edə bilərlər. Ədəbiyyat tarixlərinə aid dərs vəsaitlərinin, tədris planlarının hazırlanmasında da elmi mənbə kimi faydalanmaq mümkündür.

Ədəbiyyat:

1. Kamal Rüstəm. Kamal Abdulla: Yazıdan Mifə. Bakı,"Mütərcim", 2011. 115 s.
2. Kamal Rüstəm. Ömür-inanc mətni. Bakı, "Şirvannəşr", 2010. 70 s.
3. Məmmədov A.Ə. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, "Elm və təhsil", 2009. 147 s.
4. Məmmədov A.Ə. Türk mifologiyası və türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, "Nurlan", 2011.
5. Бокеев О. След молнии. М., «Молодая гвардия», 1978. с. 320
6. Бокеев О. www.literature.kz. 2009.

Нармин Азадгил

Мифологическая вера и морально-этические проблемы
(на основе рассказа О.Бокеева «След молнии»).

Резюме

В статье на основе рассказа казахского писателя О.Букеева «След молнии» анализируется проблема мифологических верований отдельных образов, особенно Кийалхана. Исследуется роль мифологических верований в процессе изображения внутренних миров и нравственно-этических портретов героев.

Narmin Azadgil

Mythological faith, moral and ethical issues (Based on the story of the "Trail of lightning" O.Bokeeva.).

Summary

In the article, based on the story of a Kazakh writer O. Bukeeva "sign of lighting" analyses problem of mythological belief of individual images, especially Kijalhana. The Role of mythological belief in the process of image of internal worlds and ethical portraits of heroes are researched.

Rəyçi: Arif Məmmədoğlu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

GÜLARA QƏNİYEVA
ganievagyulara@yandex.ru

İSMAYIL HİKMƏTİN AZƏRBAYCAN-TÜRK TƏRİQƏTLƏRİ HAQQINDAKI DÜŞÜNCƏLƏRİ

Açar sözlər: Azərbaycan, təsəvvüf, təriqət.
Ключевые слова: Азербайджан, мистика, секта.
Keywords: Azerbaijan, mystique, sect.

Təsəvvüf fəlsəfi-dini düşüncə tərzi olaraq, insanın nəfsi ilə mübarizə edərək onu tərbiyə etməsi, öz varlığından, dünya malından, maddiyyata bağlı bütün maraqlardan keçərək Allaha qovuşması məqsədi güdür.(2,69) Təsəvvüf haqqında müxtəlif tərifl ər deyilib. Kelebaziyə görə içləri saf, çölləri pak olan kəslərə sufilər deyilir. Onlar Allahla olan münasibəti saf hala gətirən kəslərdir.(5) Cüneyd Bağdadiyə görə "Təsəvvüf tərki-dünyalığı qəbul edib Allah ilə birlikdə olmaqdır". (4,8) Təsəvvüf haqqında verilən tərifl ərin mini keçdiyini söyləyən Əbdülqadir Sührəverdiyə görə, "təsəvvüfün əvvəli elmdir, ortası elmdir, axırı məhəbbətdir".(4,25) Əbul Hüseyin Nurinin dediyi fikrə gəldikdə isə: "Təsəvvüf nə şəkil, nə də elmdir. O, gözəl əxlaqdan ibarətdir". (4,7)

Türküstanda Əhməd Yəsəvi ilə başlayan geniş yayılmış fəlsəfi-dini təlim olan "Təsəvvüf" Azərbaycanda X əsrdə yaranmış, XVI əsrdən inkişaf etməyə başlamışdır.

Orta əsrlərin mötəbər qaynaqlarında həmin dövrdə yaşamış bir çox azərbaycanlı sufilər haqqında məlumat verilir. Onlardan Hüseyin Cibril oğlu Mərəndi, Əbubəkr Zəncani, İbrahim Yəhya oğlu Təbrizi, Əbülfərəc Əbdülvahid Vərsani, Səid Qasım oğlu Bərdəi, Əli İbrahim oğlu Urməvi, Əbubəkr Məhəmməd Abdulla oğlu Əbhəri, Əbülhüseyin Zəncani, Əbuzürə Ərdəbili və başqalarını göstərmək olar.

Qadirilik (Əbdülqadir Geylani), sührəverdilik (Şəhabəddin Sührəverdi), səfəvilik (Şeyx Səfiəddin Ərdəbili), xəlvətilik (Ömər Xəlvəti) təriqətlərinin qurucuları azərbaycanlıdır. Ona görə də, bəzi tədqiqatçılar bu təriqətlərin vətəni kimi Azərbaycanı göstərirlər. (6) Burada yaşayan sufi qadınlar arasında bildiyimiz tək şəxsiyyət Ərdəbildə yaşamış, həcvlər, təziyənamələr söyləyən, arifə bir xanım olan Bərdəli Fatimədir. (7)

Azərbaycan müəllifl əri təsəvvüf haqqında bir çox tədqiqatlar apararaq öz fikirlərini söyləmişlər. Bu məqalədə XX əsrdə yaşayan görkəmli tədqiqatçı İsmayıl Hikmətin fikirləri üzərində dayanmaq istərdim. O, özünün ən dolğun əsərlərindən biri olan "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" adlı kitabında Azərbaycanda dini-fəlsəfi fikrin inkişafı üçün yaranmış münbit siyasi durum, zamanın tələbinə uyğun olaraq yaranan təriqətlər və onların yaradıcıları haqqında fərqli fikirlər yürüdür.

Təsəvvüf və təriqətlərin bütün türk ədəbiyyatlarına olduğu kimi, Azərbaycan ədəbiyyatına da təsiri olmuşdur. O zamankı təsəvvüflə əlaqəli şairlərdən Babakuhi Şirvani, Mahmud Şəbüstəri, Həsənoğlu, Qazi Bürhanəddin, Fəzlullah Nəimi, İmadəddin Nəsimi, Dədə Ömər Rövşəni, Şah İsmayıl Xətai, Əbülqasim Nəbati, Mir Həmzə Nigari və s. kimi bir çoxlarının adlarını çəkə bilərik. Onların şeirləri təsəvvüflə bağlı fəlsəfi fikirlərlə zəngindir.

İ.Hikmətin mülahizələrinə görə, təsəvvüfün Azərbaycan ədəbiyyatına mənfi təsiri olmuşdur. Bu ədəbiyyata fars, ərəb düşüncəsinin, fikrinin daxil olması, onun fikrincə, zərərsiz ötüşməmişdir. Tədqiqatçı bu yönümdən çıxış edərək bildirir: "Şeirdə bir ilham mənbəyi olmaqla bərabər, təsəvvüfün ədəbiyyata, bilaxassə türk ədəbiyyatına girməsi faydadan ziyadə zərər vermişdir. Türk hiss və fikrindəki, türk zövq və xəyalındakı saflıq, sadəlik, sağlamlıq orijinallığı öldürdüyü kimi, yaradıcılıq, canlılıq və həyəcanlılığı da boğmuşdur. Həyata təsir edən təsəvvüf canlı insanı cansız bir heykəl halına gətirdiyi kimi, ədəbiyyata soxulan təsəvvüf də onu əsassız və batil fikirlər halına salmışdır". (1,134)

Tədqiqatçı öz yazılarında xalqı cəhalətə sürükləyən, təriqət yoluna sövq edən bəzi yalançı dərvişlərdən, şeyxlərdən də bəhs edərək: "Xalqı bu yollara çəkən şeyxlər, dərvişlər bu təlqinləriylə onları həyatdan uzaqlaşdırmışlar. İnsanları, həqiqətən, ölmədən öldür-müşlər, canlı belə cənazə halına gətirmişlər, dilənçi ruhu, tüfeyli zatı aşılamışlar. (1,133) Ovçuluğu, çobançı-lığı, qavğaçılığı ilə sərbaz və sər azad bir həyat keçirən türkləri sehirlərlə, əfsunlarla tuzağa düşürənlər tamamilə bu şeyxlər və dərvişlər olmuşdur" (1,134) söyləyir.

Bu fikirlərə yaxın mülahizələri Azərbaycan təsəvvüf məktəbində yetişən, XV əsrin mütəfəkkir alimi olan Seyid Yəhya Bakuvidə də rast gəlirik. Seyid Yəhya öz dövründə bir çox saxta sufi və şeyxin mövcud olduğunu bildirir. "Tələbəyə ustadi-haziq gərək, müridə

şeyxi-kamil gərək"- deyərək cahil şeyxin kamala çatdırmasının mümkün olmadığını, şeyx olunan mütləq

alim olması lazım olduğunu, mürid üçün də elmin şərt olduğunu bir çox yerdə ifadə etmişdir.(2,139)

Tədqiqatçı Mehmet Rıhtımın araşdırmaları əsasında Seyid Yəhya Bakuvinin həyatına dair yazdığı fikirlərə nəzər saldıqda xalqın sufilərə münasibətinin birmənalı olmadığını görürük. Seyid Yəhyanın atasının ona: "Oğlum sufilərlə və özünü bilməyənlərlə birlikdə ərbainə girdin. Buna görə də xalq, sufilər ilə birlikdə olur deyə dedi-qodu edir" (2,20) deməsi o dövrdə sufi-lərə qarşı buradakı insanların qənaətini göstərməsi baxımından önəmlidir. Deməli, xalqın o dövrdə sufilərə münasibəti birmənalı olmamışdır. Sufilərin həyat-larından bəhs edən monoqrafik kitablarda onların qarşılaşdıqları bu cür mənfi münasibətlər barədə qeydlərə də rast gəlinir.

Günümüzə kimi Azərbaycan tədqiqatçıları bu şeyxlərin, dərvişlərin, pirlərin haqqında çox ziddiyyətli fikirlər söyləyiblər. Onların xalq arasında xidmətlərə, tutduqları mövqeyə münasibətdə də rəy müxtəlifliyi müşahidə olunur. Tədqiqatçı alim Məşədixanım Nemət bildirir ki, mənbələrin bəzilərində onlar xalqa yaxın, xalqın mənafeyini müdafiə edən, onların qeydinə qalan kəslər kimi təqdim olunurlar.(3,12) Şeyxlərin xalq kütləsi arasındakı nüfuz və təsirlərinə görə tacir və məmurlar xanəgahların xeyrinə vəsait toplayır və bu toplanmış vəsaitdən də xalqın maddi rifahının yaxşılaşdırılması, iqtisadi-siyasi, mədəni həyatının inkişafı üçün istifadə edirdilər. Bəzən isə toplanmış bu vəsaitdən müridlərin burada yaşaması, qərib adamların gecələməsi üçün xanəgah kompleksində binalar tikilirdi. (3,12)

İ.Hikmət Azərbaycanda təsəvvüfün iki təsirinin olduğunu yazır. Biri elmi, təlimi və əxlaqi mahiyyətdə olub, fəlsəfə sistemi şəklində ziyalı kütləsinə xitabən bir elm olaraq etibarlı şəxsiyyətlər tərəfindən tədris olunmaqda, kitablar halında yazılıb paylanmaqda idi. Digəri isə bir təbliğat vasitəsi halında ictimai, iqtisadi və hətta çox

zaman siyasi bir amil kimi görünməkdə və bilavasitə xalqa çatdırılmaqda idi. Tədqiqatçı hər iki halda ədəbiyyatdan bir vasitə, bir alət kimi istifadə olunduğunu bildirir.

İ.Hikmət yabançı dillərin (əsasən, fars dilinin) türk dilinə qarışaraq ədəbiyyatımıza da yol tapması kimi halları pisləyir, bu dillərin dilimizə təsirini belə dəyərləndirirdi: "Bir elm, bir fəlsəfə surətində inkişaf edən təsəvvüfün yaratdığı ədəbiyyat şəklən, ruhən və bədahətən tamamilə farsi idi. Çox zaman dili belə farsca idi... Sultan Vələdin "Rübabnamə"si, Aşıq Paşanın "Qəribnamə"si, Sənan Paşanın "Təzriat"ı kimi. Lakin təlqini bir mahiyyətdə olan və bilaxassə xalq arasına soxulan, çox zaman siyasi, ictimai və iqtisadi bir amil olaraq kullanılan qismi daha çox qövmiləşmiş (folklorlaşmış), türkləşdirilmiş, xəlqiləşdirilmiş bir şəkildə idi. Vəzni, ahəngi, şəkli, zövqü, üslubu, dili tamamilə qövmi ədəbiyyatın (folklorun) çərçivəsi daxilində idi. Yunus Əmrə və bütün təkyə şairləri kimi". (1,135)

Bu təriqətlərə tarixin müxtəlif dönəmlərində insanların baxışları fərqli olsa da, Azərbaycan xalqı bu təlimlərin abidələri olan pir və xanəgahları göz bəbəyi kimi qoruyaraq günümüzə qədər saxlamışdır.

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, XIX əsrdə rusların işğalı ilə əsgəri məkan halına gətirilən Seyid Yəhyanın Bakıdakı xanəgah və məscidində "Allah", "Hayy", "Hu" səsləri əvəzinə, rus əsgərlərinin sərxoş nərələri yüksəlməyə başladı. 1918-ci ildə erməni təcavüzkarları tərəfindən təxribata məruz qalan xanəgah bu gün ruhu tamamilə çəkilmiş bir vəziyyətdə muzey olaraq fəaliyyət göstərir. XV əsrdə Azərbaycanın çox qiymətli mədəniyyət abidələrindən olan bu xanəgahın bu gün sadəcə divarları qalmışdır. Bu qalıqlar da xətalı bərpa işləri nəticəsində öz tarixi formasını itirir. (2,156)

Qədim Qobustan ərazisində və onun ətrafında sufi təriqəti ilə bağlı bir çox ziyarətgahlar mövcuddur. Bunlardan Sofi Həmid, Şeyx Baba, Diri Baba, Sofi Novruz, Görmə Baba, Yel Piri kimi insanların pənah gətirdikləri ocaqları göstərmək olar. Azərbaycandakı müqəddəs ocaqlar içərisində az bilinənləri və heç tədqiqata cəlb olunmayanları da az deyil. Burada, qısaca Nardarandakı qəbiristanlıqda rast gəldiyim çox illər öncə baxımsız halda olan məqbərədən ibarət Seyid Yusif adlı şeyxin qəbrini xatırlatmaq istərdim. Bu məqbərənin görünüşcə digər qəbirlərdən fərqlənməsi düşündürücüdür. Xalqa düzgün yolu, təmizlik, saflıq yolunu göstərən bu pir sahibinin qəbrini ziyarətgaha və pirə çevirən səbəblər araşdırmaya möhtacdır.

Əsrlər boyu bu müqəddəs yerlər bir çox hakimiyyətlər görməsinə baxmaya-raq, öz tarixi və mənəvi əhəmiyyətini itirməmişdir. Əhali inanc mənbəyi olan bu ocaqları ziyarət edib və etməkdədir. Son zamanlarda bu abidələrin öz tarixi görü-nüşünə uyğun bərpasına edilən cəhdlər təqdirəlayiqdir. Çünki bu ziyarətgah və pirlər bizə təriqət və onların davamçıları olan əcdadlarımızdan qalmış tarixi yadigarlardır. Azərbaycanın istənilən bölgəsində bu kimi abidələrə rast gəlinir. Bu tarixi abidələrin hər birinin ayrı-ayrılıqda öz gücü, öz yaranma tarixi var və onlar ciddi araşdırma və elmi dəyərləndirməyə möhtacdır.

Ədəbiyyat:

1. İ.Hikmət. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi.- Bakı: 1928
2. M.Rıhtım. Seyid Yəhya Bakuvi və Xəlvətilik.- Bakı: 2005

3. M.Nemət. Azərbaycan pirləri.- Bakı: 1992
4. Evliyalar Ansiklopedisi.- I cild, İstanbul: 1990
5. www.belgeler.com
6. az.wikipedia.org
7. www.milli.az

Резюме

В данной статье впервые обьектом исследования являются взгляд на мистику Исмаила Хикмета с различных аспектов и оценка мистицизма.

Summary

A view on mystique of Islamyil Hikmet from different aspects and estimation of mysticism is a first object of the study in this article.

Rəyçi: Səadət Şıxıyeva
filologiya elmləri namizədi

MÜNDƏRİCAT

DİLÇİLİK

Sevindik Vəliyev
Bir daha sadə cümlənin semantik
strukturu haqqında 3
Ə.M.Rüstəmov
Zəngəzur bölgəsinin
Qubadlı rayonunun bəzi toponimləri 9
Firəngiz Eyvazova
Reading skills a writing approach to – reading
comprehension – schema theory in action 13
Böyükxanim Eminli
Xitabların semantikası 18
O.B.Cəlilbəyli
Yapon dilində baş üzvlərin cümlədə rolu haqqında 25
Günel Paşayeva
Dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində terminlərin rolu 33
Наиля Гаджиева
Развитие речи студентов на основе связного текста 39
Ranə Babayeva
О некоторых проблемах научно-технической литературы 45
İlahə Qurbanova
Анализ фонематических дистрибутивных единиц в пра-тюркском
языке в сравнительно-историческом аспекте 50
Елена Велиева
Портфолио как средство повышения эффективности формирования
профессионально ориентированной иноязычной коммуникативной
компетенции 57
Mətanət Quliyeva
Transformasiyanın təyin olunması və transformasiya hadisəsinin cümlə
kompleksləri ilə bağlılığı haqqında..... 62
Telman Quliyev
Müstəqillik illərində Avropa dillərindən sözalma 66
Vəfa Məhərrəmova
Leksik paralelizm faktlarinin meydana gəlməsində
etimoloji dubletlərin rolu haqqında..... 70
Afaq Arixova
The importance of teaching vocabulary 77
Üzeyir Həsənov
Müasir Azərbaycan dilində bəzi leksik şəkilçilərdə mürəkkəbləşmə 81
Çiçək Bədəlova
İngilis dilində bəzi qrammatik materialların tədrisi metodikası 85

Антига Ализаде
Коммуникативная направленность диалога в обучении разговорной речи студентов-медиков 90
Гюльнара Рзаева
Текст как единица речевой деятельности 96
Tamilla Cavadova
Metaforalar və onlarin Şekspir yaradıcılığında rolu 103
Tərənə Süleymanova
Dilçilikdə leksik alınmalar.
Leksik alinmalarin genealoji xüsusiyyətləri 107
Mirvari Qasimova
Semasioloji söz qruplarında sinonimlərin təyini kriteriyalarına dair 112
Nüşabə İsmayılova
İngilis və Azərbaycan dillərində mətndaxili cümlələr arasında əvəzliyin rolu..... 120
Dürdanə Qurbanova
Yarımçıq cümlənin mətndə funksional xüsusiyyətləri 126
Rəhilə Məmmədova
Methods of foreign language teaching and its relation to other sciences 132
Sevinc Məmmədova
Tea ching hearing and speaking 138
Sevda Xəlilova
Müxtəlif sistemli dillərdə antonimliyin ifadə vasitələri 145
Jalə Bəşirova
Nitq aktları arasında əlaqələrin xüsusiyyətləri 151
Х.Мусаева
Концептуализация языка и пословица 156
Yagut Aliyeva
Grammatical and lexical differences between british and American english 161
Gulbeniz Jahangirova
Linguistic aspects of black english (lexical peculiarities) 166
Лейла Сейидзаде
Ролевая игра и ее влияние в обучении английскому языку 171
Alik Hanifayev
Sevda Mammadova
Les textes litteraires et la lecture en contexte fle. 178
Nigar Əliyeva
Linqvokulturologiyada dünyanin dil xəritəsinin aspektləri 189
Elmira Əliyeva
Müasir İngilis dilində ismin kəmiyyət kateqoriyası 194
Mahnur Şirinova
Semantic aspects of english phraseological units with body parts 199

Pərvanə Xanızadə
L'analyse et la traduction des locutions phraseologiques français verbo-nominales a travers du contexte 205
Рейхан Сафаралиева
Внеаудиторная работа, из опыта работы, как один из видов активизации учебной деятельности 209
Sevinc Səlimova
İngilis dili frazeologiyasının zənginləşməsində şekspirizmlərin rolu 215
Ирада Гулиева
О переводе экзотизмов (на материале перевода исторического жанра) . 221
Рена Амрахова
К переводу фразеологических единиц 226
Jalə Abdullayeva
Alman dilində alınma sözlər 231
Gülrux Hüseynova
Heydər Əliyevin nitqində üslubi fiqurlar 238
Məhəmməd Vəliyev
Analitizm və onun türkologiyada araşdırılması vəziyyəti 243
Xumar Həsənova
İngilis və Azərbaycan dillərində inkarliq anlayişının morfoloji yolla ifadəsi 250
Ləman Əhmədova
Azərbaycan və İngilis dillərində peşə və sənət bildirən şəkilçilərin işlənməsinə qısa bir nəzər 255
Elnaz Aliyeva
The study of intercultural communication is a reality of everyday life 260
Mirməhəmməd Ağayev
Azərbaycan dilində mürəkkəb söz problemi 264
Arifə Hüseynova
Dildə imperativ və deontik məntiq 270
Ghaffar Khamahani
Structural ambiguity in azerbaijan and iran newspaper's headline news 275

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

Təranə Aslanova
Mirzə Bala Məmmədzadə və Məmmədəmin Rəsulzadə 292
Elşad Səfərli
Abbas Abdulla sonetlərində yenilik axtarışları 297
Aygün Hüseynova
1950-60-ci illər romanında milli xarakter 302
А.Гахраманова
Несоответствие лексических субститутов в переводе на семантическом и идеологическом уровне как фактор изменения смысла..... 307

Vəfa İsmayilova
Mirzə Fətəli Axundzadənin ədəbi görüşlərində türk poeziyasının
dəyərləndirilməsi 313
Afət İsrafilova
İngilis ədəbiyyatinda tarixi romanin təşəkkülü 326
Sakibə Ələsgərova
Millilik, azadlıq və xəlqilik poeziyası
(Bulud Qaraçurlu Səhəndin yaradıcılığı əsasında) *330*
Təranə Rəhimli
İsa **H**üseynovun bədii nəsri ədəbi-nəzəri fikirdə 337
Əfsanə İsmayilova
Milli azadlıq və duyğular şairi: Bəkir Çobanzadə 342
Hüseyn Həşimli
Ələkbər Qərib Naxçıvanlının hekayələri 347
Nadir İsmayılov
Balaş Azəroğlu və uşaq ədəbiyyatı 360
Səadət Hüseynova
İlk romantik dramların ədəbiyyatımızda mövqeyi 368
Könül Heydərova
Azərbaycan dramaturgiyasında obraz müxtəlifliyi
(XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəlləri) 373
Nigar İbrahimova
Abdulla Şaiqin uşaq hekayələri 379
Maya Yusifova
Arazdan başlayan dünya 384
Qədim Qubadov
XV-XVI əsrlər Azərbaycanda ictimai-siyasi
mühit və səfəvi-qizilbaş şairləri 390
Böyükağa Mollayi
Qacar ailəsindən iki şair 397
Xəyalə Əfəndiyeva
Şərti-metaforik üslubun bədii imkanları 404
Sima İsmayilova
F.Kərimzadənin "Çaldıran döyüşü" romanında tarixilik və bədiilik 414
Cəmilə Quliyeva
İlyas Əfəndiyevin əsərlərində folklor elementləri 420
Leyla Məmmədəliyeva
Müstəqillik illərində Elçin publisistikasında Heydər Əliyev obrazı 425
Ləman Ismayilzadə
XIX əsrin birinci yarısında Qarabağ ədəbi mühti: Qasim bəy Zakir 432
Aytən Quliyeva
Anarin ilk hekayələrində mənəvi-əxlaqi problemlər 436
Pərixanim Soltanqızı
Nizami və Abay yaradıcılığında folklordan qaynaqlanan
hökmdar və xalq probleminin qoyuluşu 441

Yücəl Karavuz
Azərbaycan mətbuatında türk əsirləri 449
Nərmin Azadgil
Mifoloji inam mənəvi-əxlaqi dəyişikliyin göstəricisi
kimi (O.Bukeyevin "İldırım izi" əsəri əsasında) 456
Gülara Qəniyeva
İsmayıl Hikmətin Azərbaycan-türk təriqətləri haqqındakı düşüncələri 462

FİLOLOGİYA MƏSƏLƏLƏRİ

№ 2

«Elm və Təhsil» nəşriyyatının direktoru:
professor Nadir MƏMMƏDLİ

Yığılmağa verilmiş **2.03.2013.**
Çapa imzalanmış **22.03.2013.**
Şərti çap vərəqi 29**.5** Sifariş **№ 21.**
Kağız formatı **70x100 1/16.** Tiraj **500.**

Kitab **«Elm və Təhsil»** nəşriyyat-poliqrafiya
müəssisəsində səhifələnib çap olunmuşdur.
E-mail: elm_ve_tehsil@box.az
Tel: 497-16-32; 050-311-41-89
Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi 8/4.